કાલેલકર
અધ્યયન
ગ્રંથ

૧૯૬૧

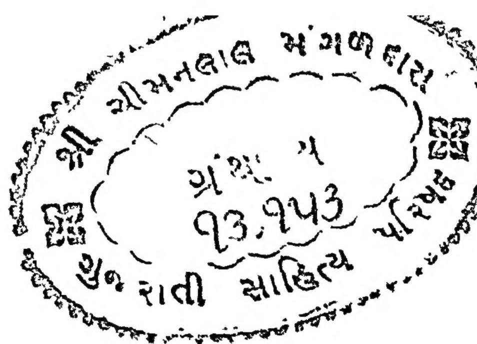
સંપાદકો

ઉમાશંકર જોશી

અનંતરાય રાવળ

પાંડુરંગ દેશપાંડે

પહેલી આવૃત્તિ
ડિસેમ્બર ૧, ૧૯૬૧
કિંમત : ૧૦.૦૦

પ્રકાશક :
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
સન્માન સમિતિ વતી
મનહરલાલ કે. વોરા,
વોરા ઍન્ડ કો., પબ્લિશર્સ
પ્રાઇવેટ લિમિટેડ,
૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ,
કાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ ૨.

મુદ્રક :
શ્રી સુરેશચંદ્ર
ચોપટલાલ પરીખ
ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સલાપોસ રોડ,
અમદાવાદ.

નિવેદન

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરને ૧૯૪૫માં સાઠ વરસ થતાં અમદાવાદ, મુંબઈ, સુરત આદિ સ્થળોએ ષષ્ટિપૂર્તિ ઉત્સવ ઊજવાયો હતો. એ પ્રસંગે અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ એક ખાસ અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ત્રણ સંપાદકો – શ્રી ઉમાશંકર જોશી, પ્રો. અનંતરાય રાવળ અને શ્રી પાંડુરંગ દેશપાંડે – ની નિયુક્તિ કરી હતી. કેટલીક સામગ્રી ભેગી પણ કરવામાં આવી હતી અને શ્રી દેશપાંડેએ શ્રી કાકાસાહેબની એમના સાઠ વરસ સુધીની જીવનરેખા પણ તૈયાર કરી હતી. સંજોગવશાત્ ગ્રંથનું કામ ખોળંભે પડયું. ૧૯૬૦માં શ્રી કાકાસાહેબને ૭૫ વરસ પૂરાં થતાં અમદાવાદમાં યોગ્ય જાહેરાત કરીને શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર સન્માન સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. એ સમિતિએ ગુજરાત સાહિત્ય સભા સંમત થાય તો પ્રસ્તુત ગ્રંથનું કામ આગળ ચલાવવા ઠરાવ્યું હતું. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ગ્રંથ અંગે ભેગી થયેલી સામગ્રી સમિતિને સોંપી તે પ્રગટ કરવાની અનુમતિ આપી હતી. સમિતિએ એ જ સંપાદકોને ગ્રંથ તૈયાર કરી આપવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે પછી સારી સંખ્યામાં નવા લેખો મેળવવામાં આવ્યા. ગ્રંથનું સ્વરૂપ રાખેલા મુજબના અભિનંદન ગ્રંથ કરતાં અભ્યાસીઓને ચાલુ કામમાં આવે એવા અધ્યયન ગ્રંથનું રાખવાનું સમિતિનું સૂચન હતું, તે પ્રમાણે ગ્રંથની યોજના કરવા માટે સમિતિ સંપાદકોની આભારી છે.

અભ્યાસીઓ જોઈ શકશે કે આ 'કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ'ના પહેલા સાહિત્યવિષયક ખંડમાં શ્રી કાકાસાહેબની સાહિત્યવિભૂતિનાં જુદાં જુદાં પાસાં ઉપર પ્રકાશ પાડતાં ગુજરાતના વિદ્વાનોનાં બહુમૂલ્ય લખાણો એકત્રિત થઈ શકયાં છે. કાકાસાહેબનાં કેટલાંક પુસ્તકોની સમાલોચનાઓનો પણ એ પહેલા ખંડમાં સમાવેશ થયો છે. ઉપરાંત, ગુજરાતના અગ્રણી વિવેચકોએ યથાપ્રસંગ કરેલાં મૂલ્યાંકનો પણ ઉતારવામાં આવ્યાં છે. શ્રી કાકાસાહેબને એમનાં લખાણોમાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોને લગતા શબ્દોના પર્યાયો યોજવાના પ્રસંગો આવ્યા છે. એવા પર્યાયોની યાદી પણ પ્રથમ ખંડમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. શ્રી કાકાસાહેબ ગુજરાતના જીવન સાથે મહાન અસહકાર યુગના આરંભથી ઘનિષ્ઠપણે સંબંધમાં આવ્યા છે. એમના જાહેર જીવનને અનેક સમકાલીનોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ કેવા જુદા જુદા

દૃષ્ટિકોણથી જોયું છે તેનો આલેખ આ અધ્યયન ગ્રંથના જીવનવિષયક દ્વિતીય ખંડમાં મળશે.

'કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ'ના પ્રકાશનની જવાબદારી જાણીતી પ્રકાશન સંસ્થા વોરા ઍન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વતી શ્રી મનહરલાલ કે. વોરાએ કોઈ પણ જાતનો આર્થિક લાભ આ પ્રકાશનમાંથી મેળવવો નથી એવા ખ્યાલ સાથે સ્વીકારી તે માટે સમિતિ તેમની આભારી છે.

શ્રી રમણલાલ જોષીએ પર્યાયોની યાદી તૈયાર કરી આપી છે, તે ઉપરાંત ગ્રંથને આકાર આપવામાં ચાલુ કીમતી મદદ કરી છે. ગ્રંથની સૂચિ શ્રી રતિલાલ રામકૃષ્ણ જોષીએ તૈયાર કરી છે. શ્રી બાલુભાઈ પારેખ અને શ્રી રાજન્ કડિયાની પણ આ પ્રકાશનને અંગે સેવાઓ મળી છે. સમિતિ એ સર્વની આભારી છે. આ પુસ્તકનું મુદ્રણકાર્ય ધાર્યા સમયમાં ચીવટપૂર્વક પાર પાડીને ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસના માલિક શ્રી સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખે અમોને અનુગૃહીત કર્યા છે.

સૌથી વધુ આભાર તો જે જે લેખક ભાઈબહેનોના લેખો આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થયા છે તેમનો માનવાનો રહે છે. જે વિદ્વાન વિવેચકોનાં લખાણોમાંથી મૂલ્યાંકન વિભાગમાં ઉતારાઓ મૂકયા છે, તેમનો અને શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં લખાણોમાંથી આ ગ્રંથમાં આપેલા ઉતારાઓ માટે નવજીવન ટ્રસ્ટનો આભાર માનીએ છીએ. સ્કેચ, ફોટોગ્રાફ્સ અને બ્લૉકસનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે પણ તે તે વ્યક્તિ અને સંસ્થાના આભારી છીએ.

આશા છે કે અભ્યાસીઓને 'કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ' ઉપયોગી નીવડશે.

અમદાવાદ,
નવેમ્બર ૨૩, ૧૯૬૧

નગીનદાસ પારેખ
ઝીણાભાઈ દેસાઈ
યશવંત શુક્લ
મંત્રીઓ
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર સન્માન સમિતિ

અનુક્રમ

\+ નિશાનીવાળા લેખો ષષ્ટિપૂર્તિ પ્રસંગે લખાયા હતા.

* નિશાનીવાળા લેખો ષષ્ટિપૂર્તિ પછી, ખાસ કરીને ૧૯૬૦–'૬૧માં મળ્યા છે.

ખંડ ૧ : સાહિત્યવિષયક

ખંડ ૨ : જીવનવિષયક

છબીઓની સૂચિ

ખંડ ૧

સાહિત્યવિષયક

આવ્યું કે દક્ષિણમાં તે જાણવાની આપણને શી જરૂર? ઇતિહાસ માટે થોડો રસ હતો ખરો. સ્મૃતિની જે યોગસૂત્રોમાં વ્યાખ્યા આપી છે કે અનુભવેલા વિષયને જેવો ને તેવો રજૂ કરી શકવો, તે અર્થમાં હું સ્મૃતિનો બહુ થોડો વિકાસ સાધી શક્યો છું. સ્થાનો, તારીખો, આંકડા, ચહેરા કે પુસ્તકોમાંથી વાક્યો કે કડીઓ, અથવા કોઈ સાથે થયેલી વાતચીતને તેના તે ક્રમ કે શબ્દોમાં યાદ કરવાની મારી શક્તિ બહુ મંદ છે. જે સમજણ કે છાપ બેઠી હોય તેને જ હું ઉપજાવી શકું છું. આથી ઇતિહાસ, ભૂગોળ, આંકડાશાસ્ત્ર અને સાહિત્યિક સુભાષિતો જેવા સ્મૃતિપ્રધાન વિષયોની ખટપટ મારાથી થઈ શકતી નથી. કાકાસાહેબ અને નરહરિભાઈ બંનેને ઇતિહાસ-ભૂગોળમાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ યોજનાઓ ઘડે, ચર્ચાઓ કરે, તેને સાંભળતાં સાંભળતાં તેમાં કાંઈક રસ લેતો થયો.

પણ ઇતિહાસ-ભૂગોળના રસ કરતાં કાકાસાહેબનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં મને વધારે રસ પડતો. એ મારે મન સિંદબાદની સફરો જેવા લાગતા. એમને જ વાદે વાદે હું પણ ભારતીય કળા, તથા આદર્શદર્શી કળા વિરુદ્ધ યથાર્થ-દર્શી કળા વિષે થોડુંઘણું એમના જેવું બોલતો થયો હતો. પણ આજે મને પોતાને તપાસું છું તો મને લાગે છે કે આદર્શદર્શી ચિત્રકળા કે શિલ્પકળા કે કાવ્યકળાનું સૌંદર્ય પારખવાની મને કોઈ ચાવી હાથ લાગેલી જણાતી નથી. ઘણી સુંદર તરીકે વખણાતી આદર્શદર્શી કળાને કળાપારંગતો તેવી કહે છે, માટે તે સુંદર હશે એમ માનીને ચાલું છું. હું પોતે હંમેશાં તેનું સૌંદર્ય અનુભવી શકતો નથી. દા. ત., બંગાળી ચિત્રોની લાંબી લાંબી આંખો, લાંબી લાંબી આંગળીઓ, નૃત્યચિત્રોનાં વિલક્ષણ હાથ-પગ-કાંડાં-આંગળાં વગેરેના મરોડોમાં રહેલો સૌંદર્યનો આદર્શ મારી અરસિક આંખો વરતી શકતી નથી. તેના પ્રમાણમાં હું સીધા ફોટોગ્રાફથી પાડેલાં કે દોરેલાં કે કોરેલાં હૂબહૂ ચિત્રોને વધારે સમજી શકતો જણાઉં છું.

પણ, આ તો વિષયાંતર થયું. તે વખતે હું આદર્શદર્શી કળાનો હિમાયતી હતો, કારણ કે કાકાસાહેબ હતા, અને હું તેમનો આ બાબતમાં શિષ્ય હતો. છતાં, વંડી પર ઊગેલું ઘાસ કેટલા દિવસ લીલું રહે? તેમ એ ઇતિહાસ-ભૂગોળ કે કળાએ મારામાં ઊંડાં મૂળ ઘાલ્યાં નહીં. મારું આકાશદર્શન પણ એવું જ છીછરું રહ્યું. જોકે, એ પ્રમાણમાં મારો વધારે 'આવડતો' વિષય રહ્યો છે. પણ, સ્મૃતિ ખીલવવાના આળસને લીધે ઘણાંયે નક્ષત્રો વારંવાર ઓળખ્યાં અને વારંવાર ભૂલ્યો. ભુલાય નહીં એવો પાંચસાતનો જ

પરિચય થઈ ગયો છે. હું ધારું છું કે મારે માટે આટલું તો ઘણું કહેવાય એમ માની કાકાસાહેબે સંતોષ માન્યો છે.

પણ, આ તો મારું જીવનદર્શન કરાવવા લાગ્યો. ખેર. તે વખતમાં મારો અને નરહરિભાઈનો ખાસ ઉપયોગ કાકાસાહેબના લહિયા તરીકે હતો. મારો ખ્યાલ છે કે તે દિવસોમાં હું લખવા બેઠો હોઉં ત્યારે કાકાસાહેબ મરાઠીમાં જ બોલતા અને હું ગુજરાતીમાં લખતો. કોઈ વાર નરહરિભાઈ અને હું સાથે બેસીએ ત્યારે કાકાસાહેબને મરાઠી શબ્દનો ગુજરાતી પર્યાય આપવામાં હું મદદ કરતો. અને નરહરિભાઈ કાકાસાહેબનું વ્યાકરણ સુધારીને લખતા. મારી પોતાની ભાષા અને લેખનશુદ્ધિ તો તે જમાનામાં જ ચાલે એવી હતી. આથી, મને પાછળ પાડી દેવાનું કામ કાકાસાહેબ જેવાને માટે જરાયે કઠણ નહોતું. કાકાસાહેબ ક્યારે મારી આગળ ચાલ્યા ગયા તે મને ખબરે ન પડી !

વિદ્યાપીઠની શરૂઆતમાં કાકાસાહેબ, નરહરિભાઈ અને મેં ખૂબ જોશભેર કામ કર્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રચાર માટે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ફર્યો પણ. વિદ્યાપીઠનું બંધારણ ઘડવામાં લગભગ બધા જ નવા શબ્દો કાકાસાહેબે જ શોધ્યા. કલમોની ભાષા બાંધવામાં અમે બન્નેએ ખૂબ મહેનત લીધી હતી. એ બંધારણનો ખરડો ગાંધીજીને ખૂબ જ ગમ્યો, અને લગભગ તે જ રૂપમાં તેમણે મંજૂર રાખ્યો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમંડળે પસાર કર્યો. એના કેટલાક શબ્દો ગુજરાતને બહુ નવાઈ પમાડનારા લાગ્યા, અને તેમાંનો સૌથી વધારે નવો લાગનારો શબ્દ 'મહામાત્ર' મારી પર જ પ્રથમ લાદવામાં આવ્યો. ઘણો વખત સુધી કેટલાક તો એમ જ માનતા કે કાંઈક ગફલતથી 'મહામંત્રી'ને બદલે 'મહામાત્ર' લખાયા કરે છે, અને તેઓ પોતાના પત્રમાં એ ભૂલ સુધારીને જ સંબોધન કરતા. કેટલાકને લાગતું કે સાચો શબ્દ 'મહામાત્રા' હશે, પણ એ નારીજાતિનો લાગે માટે કાનો ઉડાવી દીધો હશે ! મારા નામ વિષે ઘણાને એમ જ લાગે છે કે ભૂલમાં મારા નામમાંથી એક અજ્જુ ઉડાવી દેવાય છે, અને તેથી તેઓ આગ્રહપૂર્વક તે ઉમેરીને જ લખે છે ! કાકાસાહેબની શબ્દ-ઘડણ શક્તિનો વિદ્યાપીઠની પરિભાષામાં પુષ્કળ પરિચય થાય છે. 'કુમારમંદિર', 'વિનયમંદિર', 'વિનીત', 'સ્નાતક', 'સમિતિ', 'નિયામક સભા', 'નિધિપમંડળ', 'અન્વેષક', 'ધ્યાનમંત્ર' વગેરે શબ્દો આજે આપણને ચિરપરિચિત જેવા લાગે છે, અને કેટલાક તો બીજાં ક્ષેત્રોમાંયે ફેલાયા છે. તે દિવસે એ બધા વિલક્ષણ લાગતા હતા.

વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે અને વિદ્યાપીઠની મહોર પરનું વટવૃક્ષ તથા કમળ પણ કાકાસાહેબની સૂઝ છે.

૨

કાકાસાહેબે અને મેં જન્મભર ધંધો તો એક જ કર્યો છે. ભણાવવાનો, લખવાનો તથા બોલવાનો. એમનું કારખાનું વધારે મોટું અને માલ વધારે સુંદર એટલો ફરક. આ રીતે પૂ. બાપુજીની વર્ણધર્મની વ્યાખ્યા પ્રમાણે બન્નેનો વર્ણ એક જ ગણાવો જોઈએ. પણ મને લાગે છે કે એક જ ધંધો કર્યા છતાં કાકાસાહેબ બ્રાહ્મણ મટી શક્યા નથી અને હું વૈશ્ય મટી શક્યો નથી.

પણ, આમ કહેવામાં મારે પુરાણકારની બ્રાહ્મણ વૈશ્યની વ્યાખ્યામાં થોડો સુધારો કરવો જોઈએ. પૌરાણિક વ્યાખ્યા એવી છે કે બ્રાહ્મણ કદી જ્ઞાનથી ધરાય નહીં, અને વૈશ્ય ધનથી ધરાય નહીં. આ વ્યાખ્યા મને બરાબર લાગતી નથી. થોડી ધનપ્રાપ્તિમાં સંતોષ રાખનારા અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં સદાયે અસંતુષ્ટ રહેનારા પં. સુખલાલજી જેવા મેં ઘણા વાણિયા જોયા છે. અને તેથી ઊલટું, ધનલોભી તથા જ્ઞાનશત્રુ બ્રહ્મબંધુઓ પણ જોયા છે. માટે આ વ્યાખ્યામાં હું થોડો સુધારો કરું છું. તે એ કે બ્રાહ્મણ ભલે ધનલોભી હોય પણ એને કદી પૈસામાં હિસાબીપણું ન હોય, અને વૈશ્ય ભલે નિર્લોભી હોય, પણ તેનું હિસાબીપણું કદી છૂટવાનું નહીં. તે જ ન્યાયે, વૈશ્ય પોતાના જ્ઞાનનું નામું રાખે નહીં, અને બ્રાહ્મણની નજર તે પરથી ખસે નહીં. વૈશ્ય ભલે લાખો રૂપિયાનું દાન કરે અને તે છતાં નમ્ર રહે, પણ પોતાના દાનનું પાત્ર થયેલો માણસ જો દાનના ક્ષેત્રની બહાર, એના બગીચાનાં ફૂલ તોડી જવા જેટલો પણ ઘસારો વારંવાર પહોંચાડે તો તે એની આંખે ચડ્યા વિના ન રહે. પછી ભલે એ કરોડાધીશ હોય. આ અર્થમાં કાકાસાહેબ બ્રાહ્મણ મટી શક્યા નથી અને હું વૈશ્ય, એમ બન્નેએ કબૂલ કરવું જોઈએ.

આના પ્રમાણરૂપે એક જ કિસ્સો જે કાકાસાહેબ ભૂલી જ શકતા નથી, તે વર્ણવું છું. ૧૯૧૭ના સપ્ટેંબર કે ઓક્ટોબરની વાત છે. સત્યાગ્રહાશ્રમની છાવણી સાબરમતીના તટ પર તાજી જ નંખાઈ હતી. એક તંબૂમાં કાકાસાહેબ, સ્વ. ફૂલચંદભાઈ (વઢવાણવાળા), નરહરિભાઈ અને હું રહેતા હતા. કાકાસાહેબ સિવાય બીજા બધા પોતપોતાનાં કુટુંબો સાથે હતા. એક દિવસ કાકાસાહેબ અમદાવાદ જવાના હશે, ત્યારે પાછા ફરતાં મારે

માટે કાંઈક શાકભાજી લાવવાની મેં એમને વિનંતી કરી હશે. કાકાસાહેબ ચાર આનાનું શાક લેતા આવ્યા. મેં તેના પૈસા આપવા માંડ્યા. કાકાસાહેબે લેવા આનાકાની કરી. તેમ તેમ મેં વધારે આગ્રહ કર્યો. છેવટે એમને લેવા પડ્યા. મને કલ્પના જ ન ગઈ કે મારા પૈસા ચૂકવવાના આગ્રહથી કાકાસાહેબને ઘણું દુઃખ થયું હશે, અને એ વસ્તુ એમના સ્મરણપટ પર ભુલાય નહીં એવી રીતે નોંધાઈ ગઈ હશે. એ કિસ્સો એમણે ચારપાંચ વાર કહી સંભળાવ્યો, ત્યારે હું ખ્યાલ કરી શક્યો કે આ નાનકડી આપલે મોટી વેદનાનું કારણ નીવડી હતી.

હકીકતે હિસાબની આવી ચોખવટ મારા સ્વભાવમાં સહજ હતી. નરહરિભાઈ, ફૂલચંદભાઈ કે બીજા કોઈ આશ્રમના સાથી શહેરમાં જાય કે હું ગયો હોઉં, ત્યારે આમ એકબીજા માટે વસ્તુઓ લાવતા અને તેના પૈસા આપતા–લેતા. એમાં અમને કોઈને અસ્વાભાવિક લાગતું નહીં. બલકે, એ જ સાચો વ્યવહાર છે એમ સમજતા. પણ અમે બધા જ વાણિયા, કાકાસાહેબ નહીં – એ જ ભેદ હતો. માટે પંચતંત્રની જેમ તાત્પર્ય કાઢવું હોય તો બ્રાહ્મણ પૈસાનો હિસાબ રાખે નહીં, અને વાણિયો તે ભૂલે નહીં.

૩

જબલપુર જેલમાં હતો ત્યારે એક ભાઈએ એક રમૂજી વ્યાખ્યાનમાં બહુ સચોટ લાગે એવી દલીલોથી પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે બુદ્ધિનું સ્થાન પ્રાણીનું મગજ નહીં, પણ પેટ છે. અને જેનું પેટ મોટું તેની બુદ્ધિ પણ વધારે તેજસ્વી હોય છે. આ માટે જ ગણપતિને લંબોદર કરવામાં આવે છે, અને જાનવરોમાં હાથી ઘણું બુદ્ધિમાન પ્રાણી ગણાય છે. મનુષ્યોમાં મહાસમર્થ શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો, સમૃદ્ધ અને સફળ વેપારીઓ, મોટા મુત્સદ્દીઓ, વકીલો વગેરેના માથા કરતાં પેટ મોટું હોવાનું જોવામાં આવશે. ભાષામાંયે 'ઉદારબુદ્ધિ રાખવી' એમ કહેવું હોય તો 'મોટું પેટ રાખવું' એવો સરળ અનુવાદ કરવામાં આવે છે.

આવી જ વિચારસરણીથી કહી શકાય કે માણસના હૃદયનું પોત એના પગની પાની પરથી પારખી શકાય. કાકાસાહેબના પગ તમે તપાસ્યા છે? એમની શરીરયષ્ટિ અને ઊંચાઈના પ્રમાણમાં એ બહુ કોમળ, નાજુક અને નાના છે એમ માલૂમ પડશે. જાણે એમના પારિજાતક કે શિરીષ જેવા નાજુક હૃદયનું જ પ્રતીક. કહેવત છે કે ' સિર બડા સો સક્કર્મી અને પાંવ બડા સો અક્કર્મી'. કાકાસાહેબનું શિર બડું છે અને પાંવ છોટા છે.

પણ એ છોટા પાંવમાં – શ્રીમતી જાનકીદેવી બજાજ શ્રી જમનાલાલજી વિષે કહેતાં તેમ – મોટાં મોટાં ચક્રો છે તેથી એ પગોને પ્રવાસનો ખોરાક જ બહુ ભાવે છે અને સદે છે. 'ભ્રમણ કરે તે બ્રાહ્મણ' એમ કહીએ તો આ અર્થમાંયે કાકાસાહેબ પૂરેપૂરા બ્રાહ્મણ છે. શ્રી વિનોબા વારંવાર સંભળાવે છે કે શ્રુતિનો આદેશ છે કે "ચલતે રહો, ચલતે રહો." કાકાસાહેબ એ આદેશનો અક્ષરાર્થ તેમ જ રહસ્યાર્થ પાળતા આવ્યા છે. ગાંધીજી કરતાંયે કાકાસાહેબનું ભ્રમણ વધારે થયું હોવાનો સંભવ છે.

પણ ગાંધીજી અને કાકાસાહેબની આંખોની રચના જુદી જુદી છે, તેથી બન્નેએ કરેલું દેશદર્શન જુદી જુદી જાતનું અને અન્યોન્યપૂરક છે. ગાંધીજીની કરુણાભીની અને અર્થશોધક આંખોએ જોયું કે હિંદુસ્તાન ગામડાં-માં વસે છે; અને એ ગામડાં ઉકરડાના ટેકરાઓ વચ્ચે છે; અને એ ગામડાં ગંદકી અને રોગોનાં કેન્દ્રો છે, તેમ સંપત્તિનાયે ભંડારો છે. પણ તેની સંપત્તિ ખાલી થઈ જાય છે, અને ગંદકી તથા રોગો ફૂલેફાલે છે. વળી, ગાંધીજીએ તેમાં ન્યાતજાત, અસ્પૃશ્યતા વગેરેનાં ઝેર જોયાં. ગાંધીજીએ પોકાર કર્યો છે કે ગામડાં સાફ કરો, તેની અખૂટ સજીવ તથા નિર્જીવ સંપત્તિવર્ધક સામગ્રીનું વ્યવસ્થિત સંયોજન કરો; તેને ઐક્ય અને ઉદ્યોગોથી ભરી દો.

કાકાસાહેબની રસભરી અને સૌંદર્યશોધક આંખોએ સર્વત્ર સુંદરતાનો ફેલાવો જોયો. જ્યાં ગયા ત્યાંના પર્વતો જોયા; બરફથી ઢંકાયેલાં ઉચ્ચ શિખરો જોયાં; આકાશને અડતાં મહાન વૃક્ષો જોયાં; નદીઓનો વિસ્તાર, ધોધ, કે ઘોડાપૂર, ઝરણાંઓના શાંત કે ઉન્માદભર્યા પ્રવાહ જોયા. વસંતનાં ફૂલ, પતંગિયાં તથા પક્ષીઓમાં કારીગરોને અખંડ નમૂના પૂરા પાડનારા ઉડાઉ છતાં રસિકપણે છાંટેલા રંગો જોયા; આમ સર્વત્ર પ્રકૃતિનો સૌંદર્ય-વિસ્તાર જોયો. સાથે સાથે સૌંદર્ય સાથે એકરૂપ થયેલા કલામય હાથોએ નિર્માણ કરેલું ઇમારતી સૌંદર્ય, કંઠોએ નિર્માણ કરેલું નાદસૌંદર્ય, વાણીએ નિર્માણ કરેલું ભાષાસૌંદર્ય પણ જોયું. પણ આટલું તો એમણે દીવાના કે દિવસના 'અંધારા'માં જોયું. એથીયે વધારે એમણે સચંદ્ર કે અચંદ્ર રાત્રીના 'પ્રકાશ'માં જોયું. પૂર્ણ ચંદ્રમાંથી વરસતું રૂપું અને આકાશમાં રમતા તારલાઓની ચંચળ આંખો તથા રાસમંડળીઓ જોઈ. તેમાં અનેક પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ વાંચી. અને આ બધું એમણે ભાષાના ચમત્કારોથી ભરેલી વાણીમાં વર્ણવી બતાવ્યું. એમણે સુજલ, સુફલ, શસ્યશ્યામલ, શુભ્રજ્યોત્સ્નાપુલકિત અને ફુલ્લકુસુમિત દ્રુમદલથી શોભિત દેશ જોયો,

અને ક્યારેક બાળકના જેવી સરળતાથી પોકારી ઊઠ્યા, "આટલી બધી સુંદરતા ચોમેર વેરાયેલી પડી છે, કોઈ લૂંટતા કેમ નથી ?"

આમ જે ગાંધીજીએ ન જોયું તે કાકાસાહેબે જોયું, અને કાકાસાહેબે ન જોયું તે ગાંધીજીએ જોયું, અને બન્નેએ પરસ્પર અવિરોધીપણે પ્રગટ કર્યું. બન્નેની નેત્રરચનામાં આટલો બધો ભેદ છતાં કાકાસાહેબે કળા અને કલ્પનાની ખાણ રવીન્દ્રનાથને છોડી ગાંધીજીમાં વધારે ગુરુભાવ અનુભવ્યો, અને ગાંધીજીએ કાકાસાહેબ જેવા મહામાત્ર (લેફ્ટનંટ) મળવાથી પોતાને હમેશાં ધન્ય ગણ્યા. કાકાસાહેબની ભાષામાં આ 'સમન્વય', ગાંધીજીની ભાષામાં 'અહિંસા', અને જૈનોની ભાષામાં 'અનેકાન્તવાદ'.

૪

જૂની પરંપરામાં ઊછરેલા બ્રાહ્મણને જીવન દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે સંન્યાસ લેવાના સંકલ્પ ઊઠ્યા કરે તેમાં નવાઈ નથી. કાકાસાહેબનો જે વર્ગના બ્રાહ્મણોમાં જન્મ થયો છે, તેનો પવિત્ર અને વિદ્વાન સાધુ-સંન્યાસીઓનો પાક હિંદુસ્તાનમાં ઘણો મોટો છે. તેઓ રહે છે મોટે ભાગે દક્ષિણમાં, પણ માને છે હિમાલયને પોતાનું વતન અને સંન્યાસને પોતાનું અસલ આશ્રયસ્થાન.

કાકાસાહેબ હિમાલયમાં ઘૂમી આવ્યા છે, પણ હજુ હિમાલયથી ધરાયા નથી. અને ઘણી વાર પાછા ત્યાં જવાની, સંન્યાસ લેવાની, નિવૃત્ત થવાની, સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાંથી નીકળી જવાની મનોવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે. તે વૃત્તિને અનુસરી બાહ્યજીવનમાં કેટલાક ફેરફારો પણ કરી નાખ્યા છે. દા. ત. શિખાસૂત્ર કાઢી નાખ્યાં છે. આજના જમાનામાં ચોટલી ને જનોઈ ઉતારવા માટે કોઈ પ્રકારની ધાર્મિક વૃત્તિની જરૂર નથી. ચોટલી તો હવે ઘણે ભાગે ઊગતી જ અટકી ગઈ છે; અને જેમણે પોતે જનોઈ કાઢી નાખી છે, તેઓ પોતાના છોકરાઓને શું કામ આપે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. પણ કાકાસાહેબે શિખાસૂત્ર ઉતાર્યાં તે એ પ્રત્યે ઊપજેલા તુચ્છભાવથી નહીં, પણ સંન્યાસ પ્રત્યે જવાના એક પગલા રૂપે. હમણાં સીવની જેલમાંથી આવ્યા ત્યારે મૂછ કાઢતા આવ્યા છે. તે પણ એ વૃત્તિનું જ બીજું પગલું હશે. કારણ કે જેલમાં નિવૃત્ત થવાની વારંવાર ઇચ્છા પ્રગટ કરતા.

આ પરથી કાકાસાહેબની જીવનદૃષ્ટિમાં સંન્યાસ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એમ કહી શકાય. પણ હું આશા રાખું છું કે એમના કર્મયોગ અને ભક્તિયોગના સંસ્કારો એવા મજબૂત છે કે તે એમના સંન્યાસના

બાળસંસ્કારોને બળવાન થવા નહીં દે. મને એમ લાગે છે કે જેને પોતાના ભૂતકાળ વિષે આદર છે તે ધર્માન્તર કરે નહીં, અને ભવિષ્યની આશા છે તે સંન્યાસી થઈ શકે નહીં. તે ભક્તિયોગ અને કર્મયોગ જ આચરી શકે. અને કાકાસાહેબ પ્રધાનપણે ભક્ત જ છે.

કાકાસાહેબે પોતાને હંમેશાં સિપાઈ તરીકે જ ઓળખાવ્યા છે. આ ભક્ત શબ્દનો જ પર્યાય છે. એ જુવાનીની શરૂઆતમાં શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેની સેનામાં જોડાયા હતા. તે વખતે તેમણે જે આજ્ઞા કરી તે ઉઠાવી. પછી તેમની જ આજ્ઞાથી વડોદરાના શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેના સિપાઈ બન્યા. ત્યારથી તેમના અંકિત થઈને રહ્યા. તેમણે કાકાસાહેબને ગાંધીજીને સોંપ્યા. ત્યારથી ગાંધીજીની વફાદારીથી આજ્ઞા ઉઠાવવી એ એમનો જીવનધર્મ બન્યો છે. એમાં જે અંતરાય કરે તેનો ત્યાગ પણ કરે. ભક્તનું એક લક્ષણ જ છે કે

" નારાયણનું નામ જ લેતાં વારે તેને તજીએ રે;
કુળને તજીએ, કુટુંબને તજીએ, તજીએ મા ને બાપ રે;
ભગિની-સુત-દારાને તજીએ, જેમ તજે કંચુકી સાપ રે."

કાકાસાહેબે આવા અનેક ત્યાગો કર્યા છે, અને આવશ્યક થાય તો નવાયે કરી શકે છે.

કાકાસાહેબની ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ વિલક્ષણ છે. કોઈ એમને ગાંધીજીના અંધભક્ત કહે તો તેથી તે શરમાશે નહીં. ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરીને પોતાના વિચારો બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેમને નાનમ લાગશે નહીં. હુદલીના ગાંધી સેવાસંઘના સંમેલનમાં શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ કહેલું, " કેટલાક અમને ગાંધીજીના અંધ અનુયાયી કહે છે. હું કહું છું કે હા, હું છું. મને કાંઈ શારીરિક પીડા થાય છે, ત્યારે હું મારા વિશ્વાસપાત્ર બનેલા દાક્તરને ત્યાં જાઉં છું. એ જે કહે છે તે પ્રમાણે બરાબર વર્તું છું. કાયદાની કોઈ ગૂંચ હોય તો મોટા વકીલને ત્યાં જાઉં છું, તેની સલાહ પ્રમાણે વર્તું છું. કારણ કે હું શું સમજું કે મારી પોતાની બુદ્ધિ તેમાં ચલાવું ? તેમ રાજકારણમાં અમને ગાંધીજીની શક્તિ અને સૂઝનો અનુભવ થઈ ગયો છે, અને અમે જોયું છે કે એમની આગળ અમારી બુદ્ધિ બાળક જેવી છે. એટલે, પછી શું કામ એમનું વિશ્વાસપૂર્વક અનુસરણ ન કરીએ ? "

કાકાસાહેબે આ જ વિચારસરણી બીજી રીતે રજૂ કરી હતી. તેમણે કહ્યું, " જ્યારે ધારાસભામાં જવા ન જવાનો પ્રશ્ન પહેલી વાર ચર્ચાયો, ત્યારે જેઓ જવાના પક્ષમાં હતા તેઓ ફેરવાદી (pro-changers) કહેવાતા હતા, અને જેઓ ન જવાના પક્ષમાં હતા, તેઓ ના-ફેરવાદી

(no-changers) કહેવાતા હતા. હું કહેતો કે હું તો ફેરવાદીયે નથી અને ના-ફેરવાદીયે નથી. હું તો સહ-ફેરવાદી (co-changer) છું એટલે કે જે પક્ષમાં ગાંધીજી જાય તેમાં જવાનો છું. તે વખતે ગાંધીજી ના-ફેરવાદી હતા, માટે હું પણ ના-ફેરવાદી હતો. હવે તેઓ ધારાસભામાં જવાના પક્ષમાં છે, તો હું પણ તે પ્રમાણે ફરી જાઉં છું."

આ વાંચતાં વિચિત્ર લાગશે. પણ શ્રી ગંગાધરરાવની પૃષ્ઠભૂમિકા સાથે એનો વિચાર કરીએ તો એ વૃત્તિ સર્વથા દોષરૂપ જ છે એમ નહીં કહેવાય. એમાંથી તાત્પર્ય એટલું જ લેવાનું કે રાજકારણના આવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થાય છે. એક વાર ન જવાનો નિર્ણય થયો, માટે એ જ કાયમનો સિદ્ધાંત છે એમ પકડી રાખવામાં ભૂલ છે. અને જેના વિચારોને અનુસરી પહેલો નિર્ણય કર્યો, તે જો કેવળ શ્રદ્ધાથી કર્યો હોય, તો તેના જ વિચારોને અનુસરી શ્રદ્ધાથી બીજો નિર્ણય કરવામાં સંકોચ ન હોવો જોઈએ. દાક્તરે પાછલી વખતે જુલાબ આપેલો અને આ વખતે જુલાબ લેવા મનાઈ કરે છે, માટે એ દાક્તર ખોટો ?

પણ કાકાસાહેબ માત્ર શ્રદ્ધાવાન ભક્ત જ નથી, પરંતુ સિપાઈ, અને તેયે યોજકશક્તિવાળા સિપાઈ છે. આથી, કમમાં કમ જે ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ એમની યોજના કરી હોય તેમાં જૂના સનાતનીની શ્રદ્ધા, આર્યસમાજીનો જુસ્સો, સત્યાગ્રહીની હઠ, નૈયાયિકની વાદકુશળતા અને સફળ મૅનેજરની કુનેહથી ગાંધીજીના મતનો પ્રચાર કરે, બીજાને ગળે તે મત ઉતારી તેને પાકી રીતે બાંધી દે અને તેના અમલનો પ્રબંધ કરી દે.

આનું પરિણામ કોઈ વાર એટલે સુધી આવે છે કે જેમની વિચારસરણી કે કાર્યપદ્ધતિ જુદી જાતની હોય તેઓ પહેલાં કાકાસાહેબથી મૂંઝાય છે, પછી ખિજાય છે, પછી વિરોધી થાય છે, અને પછી પ્રતિપક્ષ બનાવી કાકાસાહેબને કાઢવા મથે છે. એક બાજુથી કાકાસાહેબ માટે પુષ્કળ આદર અને બીજી બાજુથી તેમના પ્રત્યે તીવ્ર રોષ, એક બાજુથી એમનાં જ્ઞાન, કાર્ય અને ચારિત્રની કદર અને બીજી બાજુથી તેમને વિષે અણગમો એવી રીતે કાકાસાહેબની તુલ્ય નિંદાસ્તુતિ કરનારા ઘણા માણસો જોવામાં આવશે. આ કાકાસાહેબના જીવનની એક બાજુ છે. તે એમને તેમ જ એમના નિકટના સાથીઓને ઘણી વાર ભારે શોકપ્રદ થાય છે, અને એમને નિરાશામાંયે કદીક ડુબાડે છે.

૫

જાહેર જીવનમાં પડે, પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડે, સુધારક વૃત્તિ રાખે અને સંસ્થાઓ ખીલવે, તેને ઠેકાણે ઠેકાણે વિરોધીઓ પેદા થાય અને મિત્રો હોય તે શત્રુ બની જાય, તેમાં માનવજાતિની આજની સંસ્કારિતા જોતાં આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. જે કેવળ ન્યાયાધીશની જેમ તટસ્થવૃત્તિથી સંભળાવી બેસી રહે, તે ફેંસલાનો અમલ કરાવવાનીયે પોતે કશી તકલીફમાં પડે નહીં, તેને કોઈ જોડે વિરોધ ન થાય એમ બને. તેને સ્વતંત્ર અને નીડર કહીનેયે કદાચ તેનાં લોકો વખાણ કરે. પણ તે વખાણની ઝાઝી કિંમત નથી. 'પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહીં પરમેશ્વર' એમ લોકોક્તિ છે ખરી. પણ પક્ષાપક્ષી થાય ત્યાંથી નાસી જવાનો જ પરમેશ્વર ધંધો આદરે, તો તે કાયરતાનો જ દેવ બનવાનો.

આ જ રીતે કાકાસાહેબની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં વિરોધીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમાં આશ્ચર્ય ન લાગવું જોઈએ. જેમ કેટલાંક ઈંજેકશન રોગનાશક અને પુષ્ટિકારક મનાયેલાં હોવા છતાં પહેલાં તીવ્ર જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલું આ અનિવાર્ય સંકટ છે એમ સમજવું જોઈએ. કાકાસાહેબનું હૃદય અતિ કોમળ ન હોત, તો આવા વિરોધોને બહુ મહત્ત્વ અપાત નહીં. પણ કાકાસાહેબની શિરીષ-મૃદુતા એની વેદનાઓ લાંબો વખત સુધી અનુભવે છે, અને તેથી તે ખ્યાલમાં આવે છે.

૬

એકાદ મનોરંજક અને બંધ બેસતું કરી શકાય એવું રૂપક યોજીને શ્રોતાઓને જીતી લેવાની અને વિરોધી પક્ષને બેજવાબ કરી મૂકવાની રાજાજીની એક ખાસ કુશળતા છે. સભારંજની કવિતાની જેમ એ પોતાનું કામ સિદ્ધ કરે છે. રૂપક કઈ ખાસ રીતે ભ્રામક છે, તે પ્રતિપક્ષી તુરત બતાવી શકતો નથી; એને બતાવવાની તક પણ હોતી નથી. તેથી પ્રતિપક્ષીની બાજુ લૂલી છે એમ લોકોના મન પર છાપ પડે છે, અને રાજાજીનું કામ પાકે છે. એથી પ્રતિપક્ષીનોયે વિચાર બદલાઈ જાય છે એમ નહીં. પણ તેની એમને શું પરવા? લોકોનાં મન બદલાય એટલે થયું!

કાકાસાહેબની પણ પ્રતિપક્ષીને નિરુત્તર કરવાની એક ખાસ રીત છે. જે પક્ષના સમર્થનમાં એમને બોલવાનું હોય, તે પક્ષ તો સિદ્ધાન્તને સાવ મોળી રીતે અને ડરતો ડરતો મૂકે છે, પોતે તો તે કરતાંયે આગળ વધવા ઇચ્છે, એમ શરૂ કરી પ્રતિપક્ષીને ભોંઠાપણું લાગે એમ તેઓ એકદમ હુમલો

કરે છે. દા. ત. બાળકને અક્ષર પરિચય કરાવવાની શરૂઆત પાંચમે વર્ષે શરૂ કરવી કે સાતમે, એ પ્રશ્ન હોય, અને પોતે બીજા પક્ષનું સમર્થન કરવા માગતા હોય, તો તેઓ એમ કહેશે કે મારી સૂચના તો આઠમા વર્ષ પછી અક્ષરજ્ઞાન આપવાના પક્ષની હતી, પણ બીજાઓના આગ્રહને વશ થઈ મારે સાતનો તોડ સ્વીકારવો પડ્યો છે. અને પછી અક્ષરજ્ઞાન મોડું શીખવવાના ફાયદા, એની વહેલી ઉંમરે લત લગાડવાનાં નુકસાન વગેરે સમજાવી, પાંચ વર્ષની સૂચના કરનારા કેટલી ભૂલ કરે છે એમ મનાવશે.

કોઈક વાર કાકાસાહેબ એથી ઊલટી જ યુક્તિનો પણ સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે. પ્રથમ તે પ્રતિપક્ષીના મતના જ હોય એમ પોતાની વાત શરૂ કરે છે. પ્રતિપક્ષીને પણ ન સૂઝી હોય તેવી દલીલો તેની તરફેણમાં આપે છે. પ્રતિપક્ષી ખુશ થઈ જાય છે, ત્યાં ધીમે ધીમે કાકાસાહેબ એમાંથી ખસતા જાય છે. અને ખસવાનાં કારણો સમજાવતા જાય છે. પરિણામે, જેમ પોર્શિયાની દલીલો સાંભળી શાઇલૉક પહેલાં તો રાજી રાજી થઈ ગયો, પણ પાછળથી ભોંઠા થવું પડ્યું, તેમ પ્રતિપક્ષીની સ્થિતિ થાય છે.

વિરુદ્ધ પક્ષ રાજાજી કે કાકાસાહેબના કટ્ટર વિરોધી થઈને ઊભા રહે છે, તેનું આ પણ એક કારણ હોય.

૭

કાકાસાહેબે પોતાને શિક્ષક કહેવડાવવામાં જ ગૌરવ માન્યું છે. વિદ્યાર્થીઓનાયે તેઓ સદા માનીતા રહ્યા છે. પણ એમના શિક્ષણમાંથી મળતો ખાસ આનંદ લેવો હોય તેણે એમને મોટા વર્ગો કે સભાઓમાં સાંભળવાને બદલે, એમના ખાટલા પાસે જઈને બેસવું વધારે ઠીક. ઉંમરે એમના આ ધંધામાં થોડોક ફેર પાડ્યો છે ખરો. વીસ વર્ષ પહેલાંના કાકાસાહેબ બાળકો અને મોટાઓની ભેગી બેઠક હોય, તો જાણે મોટાઓને ભૂલતા હોય અને બાળકોને જ જોતા હોય તેવી વાતો કરતા. તેમની સમજાવવાની વિલક્ષણતાને લીધે મોટાઓ પણ તેનો આનંદ લઈ શકે તે જુદી વાત. આજના કાકાસાહેબ એવી બેઠકમાં બાળકોને ભૂલતા હોય અને મોટાઓને જ જોતા હોય એવો અનુભવ થાય છે. કાકાસાહેબ બોલે અને બાળકો બગાસાં ખાય એવું વીસ વર્ષ પહેલાં ન થતું; હવે થઈ શકે છે. પણ હજુ કાકાસાહેબ મારી કોટિએ નથી પહોંચ્યા કે મોટા પણ બગાસાં ખાવા માંડે!

આનું કારણ, તે કાળમાં, કાકાસાહેબ કોઈ વિષયનું ખંડનમંડન કરવા માગે છે એમ લાગતું નહીં, પણ મનોરંજક અને હિતકર વાતો કહેવા માગે

છે એમ લાગતું. ઘણુંખરું એકાદ વાતથી જ તે શરૂ કરતા. હવે એમનામાં રહેલો મતપ્રચારક અને નૈયાયિક બોલતો જણાય છે. એમાં બાળકોને ઓછો રસ આવે.

છતાં, પોતે શિક્ષક અને શ્રોતા નાના કે મોટા વિદ્યાર્થીઓ જ છે એ ભાવનો એમના સ્વભાવમાં સદાનો અનુબંધ થઈ ગયેલો છે.

૮

કાકાસાહેબને આ વર્ષે સાઠ વર્ષ પૂરાં થાય છે. હવે આગળનો સવાલ રહ્યો. આ બાબતમાં ગાંધીજીનો છેલ્લામાં છેલ્લો અને સ્પષ્ટ મત એ છે કે जिजीविशेच्छतं समाः । શત વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરવી. અને ગાંધીજીએ જ ખુલાસો પણ કરેલો છે કે શતનો અર્થ સો નહીં પણ ૧૨૦ કે ૧૨૫ થાય છે. આપણે આશા રાખીએ કે ગુરુઆજ્ઞાપરાયણ કાકાસાહેબને પરમેશ્વર ગાંધીજીના આ મત પ્રમાણે વર્તવાની તથા તેનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને સામગ્રી આપશે, અને તેમનો સર્વ દિશામાં ઉન્નત વિકાસ કરાવશે.

સેવાગ્રામ, ૨૧ મી નવેમ્બર ૧૯૪૫

જીવન અને સંસ્કૃતિ આ બે શબ્દો ધર્મ જેટલા જ અર્થઘન અને જીવનસમૃદ્ધ છે. એમાં ન આવી શકે એવું કશું નથી. માણસના અધ્યયન માટે ઘણા વિષયો છે. પણ સૌથી વ્યાપક, સૌથી રોચક અને નાનપણથી ઘડપણ સુધી અખંડૈકરસ એવો વિષય તો માણસ માટે મનુષ્યજીવન જ છે. જીવન છીછરુ હોય કે ઊંડું, પ્રસાદમય હોય કે વિષાદમય, કૃતાર્થ હોય કે વ્યર્થ, માણસને એમાં રસ પડવાનો જ.

કુદરત માણસને જીવન બક્ષે છે. એ જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, પ્રસન્નગંભીર અને વૈવિધ્યવિપુલ બનાવવાના પ્રયત્નમાં માણસે સંસ્કૃતિ ખીલવી. પથ્થરમાંથી જેમ મૂર્તિ બનાવીએ છીએ, ધ્વનિમાંથી સંગીત ઉપજાવીએ છીએ, ઘર્ષણમાંથી જ્વાળા સળગાવીએ છીએ તેમ જ જીવનમાંથી સંસ્કૃતિ ખીલવીએ છીએ. જીવન એ પ્રકૃતિ છે; સંસ્કૃતિ એ એનો ઓપ છે. જીવન જો સંસ્કારિતાનો ઓપ ધારણ ન કરે તો એ પરિપુષ્ટ થતાં છતાં કૃતાર્થ ન થઈ શકે. અને સંસ્કૃતિ જો જીવનને વફાદાર ન રહે તો એમાં પોલાપણું આવે એટલું જ નહિ પણ વિકૃતિ પેદા થઈને દુર્ગંધ જ છૂટે. જીવન જો ધરતી હોય તો સંસ્કૃતિ એનું સ્વર્ગ છે. એ બે વચ્ચે જો અનુસંધાન ન સધાય તો બંને વ્યર્થ થઈ જાય.

'જીવનસંસ્કૃતિ', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬–૭. **કાકાસાહેબ કાલેલકર**

સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક આચાર્ય

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

“**દુનિયામાં** અનેક રૂપે વિચરતી, વિકસતી અને વિલસતી કળાને ઓળખવા માટે જેટલું રખડ્યો છું તેટલું જો મારા શ્રોતાઓને કલ્પના દ્વારા રખડાવું તો મારું કામ પૂરું થયું.”[૧]

“હું તો એક જીવનભરનો રખડુ છું. કુદરતઘેલા તરીકે પોતાને ઓળખાવતાં મને સંકોચ કે વાંધો નથી.”[૨] સમગ્ર વિશ્વમાં ભર્યું ભર્યું સૌન્દર્ય જોતા કાકાસાહેબ એક પ્રકારના vagabond છે – સરસ અર્થમાં. એમને તમે Intellectual vagabond (રખડુ મનીષી) કહો, કે vagabond aesthete (રખડુ રસજ્ઞ) કહો, કે ધાર્મિક પરિવ્રાજક કહો. જેને ઘર નહિ તેને બધે ઘર. તેમને ઘણી વાર લાગે છે કે મારું સ્થાન શહેર કે દીવાનખાના કરતાં પહાડોનાં જંગલોમાં કે નદીને કાંઠે છે. એ પૃથ્વીના જ નહિ, વિશ્વના યાત્રી છે. આંખ અને કાન અને સૌથી વિશેષ તો હૃદય ને કલ્પનાથી, જીવતાંજીવત આ વિશ્વના યાત્રી થઈ શકાય તો કાકાસાહેબ થયા છે. સદ્ભાગ્યે આ કુદરતભક્તિમાં મનુષ્યપ્રેમ ભળ્યો છે. “હું માણસગંધો નથી, મનુષ્યપ્રેમી છું. મનુષ્યજાતિનો પુરુષાર્થ, એની યોજનાઓ, એની ભૂલો અને એ સુધારવાના પ્રયત્નો, એની આશંકાઓ અને આકાંક્ષાઓ, એનો પ્રેમ અને એનાં બલિદાન – દરેકમાં મને રસ છે, માનવસમાજ ‘અને માનવસંસ્કૃતિ મારી ભક્તિનો વિષય છે. આ વિશાળ વિશ્વના જેટલું જ मनुष्यहृदयनुं अने एनी संस्कृतिनुं ऊंडाण જોઈ હું ચકિત થઈ જાઉં છું. અને તેથી દુનિયા મને દૂર કરે તોયે એનો સહવાસ હું શોધું છું.”[૨]

૧. ‘જીવનનો આનંદ’: કળા એક જીવનદર્શન, પૃ. ૪૮૭

૨. ‘જીવનનો આનંદ’: કળા એક જીવનદર્શન, પૃ. ૪૮૬

દુનિયા કાકાસાહેબને કેમ કરી દૂર કરે ? એમની રમણીય યાત્રાઓના સાથી અમને ન બનાવ્યા હોત તો સહસા દૂર કરી શકત, પણ એમણે તો વાણીની મોહની લગાડી. એમનું ગાંડપણ એમણે બીજાને વળગાડયું. એમની સાથે ગિરિઓ અને કન્દરાઓ, નદી અને સમુદ્ર, મંદિર અને ખંડેર, ભવ્ય હિમાલય અને અનન્ત આકાશની અમે સફર કરી. એમની લાગણીઓ તે અમારી લાગણીઓ થઈ. એવી સમાનભાવી દુનિયા એમને ન છોડે.

આજે આપણે અર્ચન કરીએ છીએ કાકાસાહેબે આપણા માનસિક જીવનમાં જે સ્થાન લીધું છે તેનું. તે સ્થાન છે, મુખ્યત્વે, સાહિત્યકારનું. એમના પુષ્કળ અને વિવિધ અનુભવો એમણે નાનામોટા, અનાયાસ રૂપ લેતા હૃદયંગમ નિબંધોમાં વહેતા મૂકયા છે. એમની વાણીમાં અવિરામ સૌન્દર્ય-પરિશીલન નીતરે છે, એમની ભાષાની અભિનવ સુભગતા, રુચિરતા અને પાંડિત્યસૌરભ, એમની નિબન્ધશૈલી કે કથનશૈલીની પ્રત્યક્ષતા ને નિર્બન્ધતા, એમનું વિનોદપરાયણ ને કંઈક ચમકશોખી રમતિયાળપણું, એમનો કવિસહજ ભાવસંવેગ લોકોત્તર આનંદ આપે છે.

પણ આ દિલ જીતવાનું ખરું રહસ્ય કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વમાં છે, તેમનાં સિદ્ધાન્તો અને આદર્શોમાં છે, એ સિદ્ધાન્તો અને આદર્શની સાધના માટેના સંકલ્પબળ, અથાક મંથન અને શ્રમમાં છે. એ લોકપ્રિયતાનું સાચું રહસ્ય કાકાસાહેબના જીવનદર્શન અને તદનુરૂપ જીવનઘડતરમાં છે. ધર્મ અને સદાચાર – વ્યાપક ધર્મભાવના, અને વીરધર્મી સદાચાર – એ એમના જીવનમાં પાયાની વસ્તુ છે; અને એને લીધે કિશોરલાલ મશરૂવાળા માફક એ ગાંધીજીના નિકટવર્તી મંડળના સાચી રીતે ગણાય છે. સાહિત્યમાં પણ 'ગાંધી' સંપ્રદાયના તેમને ગણીએ તે એમણે શુચિત્વ અને સાત્ત્વિક સેવાપરાયણતા પર મૂકેલા ભારને લીધે. એમના વિચારમિનારની ભૂમિકા અને ઊભણી સાચો ગાંધીવાદ છે. જીવનનાં અંગપ્રત્યંગમાં સંવાદ જોઈએ. માણસ માણસ વચ્ચે, પશુ માણસ વચ્ચે, વનસ્પતિ અને માણસ વચ્ચે એકત્વનો સંબંધ જોઈએ: "શુદ્ધ નીતિ, સદાચાર, પાવિત્ર્ય એ આ વિશ્વસંગીતનું વ્યાકરણ છે. અહિંસા એટલે કે આત્મૌપમ્ય આત્મૈક્ય એ એનો અંતિમ રસ છે."[૩] મનુષ્ય એ સમગ્ર જીવન જીવવા આવ્યો છે, સંકુચિત કે એકાંગી નહિ. એ સમગ્ર જીવન તુચ્છ કે હીન ન હોય; એ વિલાસી ન હોય; એ સુઘડ, ઓપવાળું, સંસ્કારી ને સમૃદ્ધ હોય; જીવનનાં અંગપ્રત્યંગનું તેમાં યોગ્ય સ્થાન હોય. જેમ આહાર,

૩. 'જીવનનો આનંદ' : જીવનનું સંગીત, પૃ. ૪૫૬.

વ્યાયામ, શરીરરક્ષા આદિને તેમાં સ્થાન છે, તેમ બીજાં સર્વ માનસિક ને આધ્યાત્મિક અંગોને પણ સ્થાન છે. પરંતુ આ સંવાદી વિન્યાસ નક્કી કરવાની ઔચિત્યબુદ્ધિ, તારતમ્યની સમજ ક્યાંથી લાવવી ? કાકાસાહેબ કહેશે, ધર્મ-માંથી, સદાચારબુદ્ધિમાંથી. એકલા કળાના હિમાયતી કળાનું સેવન કરી જાણે, પૂજન ન કરી શકે. પૂજનની વૃત્તિ ધર્મમાંથી આવે છે. "સ્વાર્થ અને અહંકાર માર્યા વગર આત્માર્પણથી થતું પૂજન સંભવતું જ નથી."[૪] કળાને ધોરણે સદાચાર નક્કી નહિ થાય; એ સદાચારના સ્તંભ અસ્થિર છે. કળા પાસેથી જીવનનું સુકાન મળવાનું નથી. ધર્મ અને નીતિના પાયા ઉપર કળા રચાય તો તે રસગંભીર ને પ્રાણપોષક હોય છે. વાસ્તે જ કળાની દીક્ષા લેતા પહેલાં કૌમારમાં અને યૌવનમાં માણસે સદ્‌ગુણો કેળવવા જોઈએ તે દૃઢ કરવા જોઈએ. કાલેલકરને કળાનું ભાન મોડું થયું તેને એ સદ્‌ભાગ્ય માને છે તે આ શ્રદ્ધાને લીધે.

કોઈ પણ સ્થિતિ કે સિદ્ધાન્તમાં સત્યદ્રોહ, લોકદ્રોહ, વિસંવાદ કાકા-સાહેબને પરવડતો નથી. જીવનનાં બધાં આવશ્યક અંગોને પોતપોતાનું સ્થાન અને વિકાસક્ષેત્ર હોવાં જોઈએ, પણ સમાધાનથી, સંવાદથી, મેળથી. જીવનના એકાદ અંગનો જ વિકાસ તેમાં વિરૂપતા આણે છે, અને સામાન્ય સંજોગો-માં એકાંગી વિકાસ શક્ય પણ નથી. "ફૂલ જ્યારે ખીલે છે ત્યારે એકએક પાંદડી કરીને એ પૂરું નથી થતું પણ કળીના રૂપમાં એ બધી જ પાંદડીઓ લઈને જન્મે છે, અને એકસામટું ખીલે છે."[૫] જીવનને શુદ્ધ, પ્રસન્ન અને સમૃદ્ધ બનાવવાના પ્રયત્નમાં માણસે સંસ્કૃતિ ખીલવી છે.

આ સંસ્કૃતિનાં બે પાસાં છે. Civilization અને Culture, સભ્ય જીવનવ્યવસ્થા ને સંસ્કારિતા, સાધનસંપત્તિ અને સાધના, જીવનસમૃદ્ધિ અને જીવનશુદ્ધિ. "બાહ્ય સાધનો યોગ્ય પ્રમાણમાં મેળવવાં, દરેક જાતની સંપત્તિથી ઇષ્ટતમ પ્રમાણમાં સંપન્ન થવું અને એના યોગક્ષેમને અર્થે સમાજનિયં-ત્રણના અનેક પ્રકારો સ્થાપવા"[૬] એ એક પાસું. વાસનાઓને શુદ્ધ કરવી અને તેમનું સામંજસ્ય સ્થાપવું, સર્વ છૂપી શક્તિઓને બહાર આવવા દેવી, સામાજિક સદ્‌ગુણો કેળવવા અને ધર્મસંપન્ન થવું, ટૂંકમાં સાચા પુરુષાર્થી થવું, એ સંસ્કૃતિનું બીજું પાસું સાધના છે.

૪. 'જીવનનો આનંદ' : જીવનકળા, પૃ. ૪૧૮

૫. 'જીવનસંસ્કૃતિ,' પૃ. ૬

૬. 'જીવનસંસ્કૃતિ,' પૃ. ૧૩

જીવન વિશે કલ્પના શુદ્ધ કરી જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની સાધનામાં સૌન્દર્યની ઉપાસના વણી લેવાની છે. પશુ પેઠે મનુષ્યમાં પણ ભોગવૃત્તિ છે, અને કળાને નામે ભોગપ્રધાન જીવન જીવીએ એ રૂપાળું દેખાડેલું પશુજીવન છે. ઇંદ્રિયોનું વિષયો પ્રતિ સ્વાભાવિક આકર્ષણ એ કળાવૃત્તિ નથી, ભોગ-વૃત્તિ છે. ઇંદ્રિયો વગર કળાનો વ્યાપાર શક્ય નથી, પણ એ વ્યાપારનું ફળ એની ચરમ નિષ્પત્તિ, એનો પરમ પરિપાક વિષયાતીત આનંદ છે; કલાનું લક્ષણ તેના વિષયમાં નથી, તેના ફલમાં છે; એ ભોગ નથી, યોગ છે; એમાં આસક્તિ કે વિકાર નથી, પણ સમત્વ છે. સૌન્દર્યમાં સુખ નથી, દુઃખ નથી, ક્લેશ નથી, માત્ર તટસ્થ આનંદ હોય છે, જે આનંદ કે પ્રેમન્ આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. કલાથી, સૌન્દર્યપૂજનથી આત્માના ધર્મ પ્રગટ થાય છે, કેળવાય છે. હૃદયનો મૈત્રીધર્મ, દયાધર્મ વધારે, મનુષ્યને ઉદાર સમજવાળો ને ઉન્નત વૃત્તિવાળો બનાવે, એની ત્યાગશક્તિ ને તપસ્યા ખીલવે એ જ સાચી કળા. આજના સ્મૃતિકાર પેઠે આદેશાત્મક વાણીમાં કાકા-સાહેબ કળા વિષયક સિદ્ધાન્ત સ્થાપે છે :

"કળા કોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે, અને તે ધર્મની વિરોધી પણ ન જ થવી જોઈએ. કળા ભલે અંતિમ સત્ય સુધી પહોંચી ન શકે, પણ કળાએ સત્યનો દ્રોહ તો ન જ કરવો જોઈએ. કળામાં સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ સમાયેલો ન હોય, પણ કળા એ પુરુષાર્થની વિઘાતક તો ન જ હોવી જોઈએ. સમાજોપયોગી દરેક મજૂરીમાં કળા જોવા જેટલી દૃષ્ટિ આપણી પાસે ન હોય તોપણ કળા મજૂરીનો તિરસ્કાર તો ન જ કરે. મજૂરીનું જીવન વિષમ કે વિષાદમય તો ન જ બનાવે. મજૂરીનો દ્રોહ કરીને જો જીવન પણ ન ટકી શકે તો કળા ક્યાં સુધી ટકવાની હતી ?"[7]

આ પ્રતિપાદન અનુસાર પિરામિડ કે તાજમહાલના સર્જન પાછળ જો ગરીબની હાય હતી એવી ખાતરી થાય તો એ ભવ્ય કૃતિઓનો આપણો રસ ઊતરી જવો જોઈએ. એ જ નીતિની દૃષ્ટિ કળાકારનો તોલ કરવામાં પણ રાખવી ઘટે. જીવનમાં જે એકાંગી વિકાસ સાધે છે તેને તે અંગ પૂરતી જ સહાનુભૂતિનો હક છે. શેલી કે કલાપી કવિ લેખે ઉચ્ચ તેટલા મનુષ્ય લેખે ઉચ્ચ ન પણ હોય. અને ન હોય તો તેમને જીવનમાં ઊંચું સ્થાન આપવાનું હોય નહિ. ખરું જોતાં કાકાસાહેબને મતે જીવનનું કોઈ પણ એક પાસું પૂર્ણ રીતે કેળવતાં સમગ્ર જીવન જ કેળવવું પડે છે,

૭. 'જીવનનો આનંદ' : જીવનકળા, પૃ. ૪૨૩

અને જ્યાં જીવનની ગતિ પૂર્ણતા તરફ નથી હોતી ત્યાં કલા પણ – વ્યક્તિની કે સમાજની – મર્યાદિત રહે છે.

સૌન્દર્યને પ્રત્યક્ષ કરતી ઇન્દ્રિયોમાં પણ નીતિની દૃષ્ટિએ કાકાસાહેબ તારતમ્ય જુએ છે. કળાપૂજનમાં સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિયની મદદ લેવાય નહિ, કેમ કે તે અત્યન્ત ઉન્માદકારી છે. ગંધનું સ્થાન પણ ગૌણ ગણાય. માત્ર શ્રવણ અને નયન સાચું કલાગ્રહણ કરી શકે તેમ છે. એ બેને ભોગ-પરાઙ્મુખ કરી, અલિપ્ત રાખી, કેવળ સૌન્દર્યપૂજક કરી શકાય છે.

આગળ કહ્યું તેમ કળા સત્યનું કે સદાચારનું સ્થાન ન લઈ શકે. પરંતુ એ તત્ત્વનું સૂચન કરે, અને સદાચારને પરિપોષી શકે, કેમ કે એ પણ જીવનમંથન છે. सत्यम्, शिवम् અને सुन्दरम् એ ત્રણે એક જ મંગળ તત્ત્વની સ્વતંત્ર વિભૂતિઓ છે, અને એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ કે ઉપપત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી. કળાદર્શી સૂચન કરે ત્યાંથી એકાગ્ર અનન્ય-નિષ્ઠ સંયમી સત્યશોધક આગળ ચાલે છે. મનુષ્યનું સૌન્દર્યબોધનું કરણ એક ઇલાયદું કરણ છે. સદ્‌વૃત્તિમાં સૌંદર્યવૃત્તિનો સમાવેશ નહિ કરવો જોઈએ. તે જ રીતે સદાચારની અવેજીમાં કળા નહિ ચાલે. પરંતુ કળા જીવનના ઉત્તમ ભાગને ટેકો આપી શકે. ન્યાય, ઉદારતા, કારુણ્ય, ક્ષમા, શાન્તિ, ત્યાગ, વીરતા, એ બધા આત્માના ધર્મને તથા ધર્મની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓને તે પોષી શકે ખરી. કળા દ્વારા જીવનના કોમળ, લલિત, ઉદાત્ત, અદ્‌ભુત, ભવ્ય અને ચમત્કૃતિજનક પ્રસંગો ઓળખવાની શક્તિ કેળવાય છે, અને તેથી પરોક્ષ રીતે જીવનની ભવ્યતા, આર્યતા, ઉદાત્તતા અને કૃતાર્થતા નીપજી શકે ખરાં. કલા દ્વારા પૃથ્વીના ગંધ પેઠે જીવનરહસ્યનો સૂક્ષ્મ સંચાર થાય છે, પણ તેમાં પ્રચારની વિકૃત વૃત્તિ, ધન કે કીર્તિની લાલસા ભળે તો હવા દૂષિત થાય. આટલી સાવધાની રખાય તો કળા મારફતે સમાજવ્યવસ્થામાં સુમેળ, સહકાર ને સામર્થ્ય લાવી શકાય.

પણ આ પરિણામ એ કલાસેવન કે કલા સર્જનની ઉપનિષ્પત્તિ છે. વ્યક્તિનો નિરતિશય આનંદ તે એની સીધી નિષ્પત્તિ છે, એમાં સંસારનાં સુખદુઃખ ન હોય કેમ કે તેમાં અહંકાર, મમત્વ, કે ભોગવૃત્તિને સ્થાન નથી. એટલી એમાં કલાકાર વા કલારસજ્ઞની તટસ્થતા રહે છે. એમાં પોતાના સત્ત્વથી નિહાળી વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય સધાવાથી અધ્યાત્મ–personality નો વિકાસ અનુભવાય છે. એ જ એના નિરતિશય આનંદનું સાચું સ્વરૂપ છે. એ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિનો આનંદ નથી, કેમ કે ઇન્દ્રિયતૃપ્તિનો આનંદ ક્ષણજીવી

છે, અને એની પાછળ પાછળ જ વિરસ, ગ્લાનિ, વિષાદ, પશ્ચાત્તાપ વગેરે આવે છે. વ્યક્તિના અધ્યાત્મનો સાચો વિકાસ, – આત્માને બૃહત્ થવા દેવો – એ કલાનો ક્રિયાધર્મ છે, કેળવણીનો હેતુ પણ અધ્યાત્મનો વિકાસ જ છે. સર્વ સામાજિક તંત્રો પણ એવાં હોવાં જોઈએ કે વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક વિકાસને પોષે, સાંકડાપણું અને સંકોચ નિવારી એને ઉદાર બનાવે.

આમ જીવનવ્યવસ્થામાં સૌન્દર્ય અને કલાનું યોગ્ય સ્થળ કાકાસાહેબ સ્વીકારે છે. એ સ્થળ દીનહીન કે ક્ષુલ્લક નથી, ઉન્નત અને ગૌરવશાળી છે. પણ ત્રિભુવનમોહિની કલા અખિલ જીવનેશ્વરી ન બની શકે. કાકાસાહેબની દૃષ્ટિએ એ સ્થાનની એ અધિકારિણી નથી. પ્રવૃત્તિમાત્ર જેથી શુદ્ધ, જ્ઞાનમય ને પુણ્યવંત બને, જેમાંથી સંયમધર્મ, પ્રેમધર્મ ને સેવાધર્મની અખંડ ધારાઓ વહે એ સત્યધર્મ જીવનનો દેવાધિદેવ હોઈ શકે.

જ્યાં બે નદીઓનો સંગમ થાય છે એ સ્થાનને પ્રયાગ કહી આપણે પૂજીએ છીએ; એટલા જ માટે કે સંસ્કૃતિઓનો જ્યારે સંગમ થાય છે ત્યારે તેને પણ શુભ સંગમ ગણતાં શીખીએ. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિવાહ થાય તે ભિન્નગોત્રી જ હોવાં જોઈએ, એવો આગ્રહ રાખીને પણ આપણે એમ જ સૂચવ્યું છે કે, એક જ સંસ્કૃતિમાં સબડતા રહેવું એમાં કલ્યાણ નથી. ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે મેળ ખવડાવતાં આવડવો જ જોઈએ. લંકાની લાડી ઘોઘાના (સૌરાષ્ટ્ર) વર સાથે પરણે ત્યારે જ એ બંનેમાં જીવનના બધા સવાલો પ્રત્યે ઉદારતાની દૃષ્ટિએ જોવાની શક્તિ આવે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પહેલેથી છે જ સંગમ-સંસ્કૃતિ. આપણા રાજપુત્રોએ દૂર દૂરથી કન્યાઓ આણી હતી. કેકય દેશની કૈકેયી, ગાંધારની ગાંધારી, કામરૂપની ચિત્રાંગદા, છેક દક્ષિણની મીનાક્ષી મીનળદેવી, સાવ પરદેશથી આવેલી ઉર્વશી અને મહાશ્વેતા, એમ કેટલાયે દાખલા આપી શકાય. આજે પણ રાજાઓ બનતા સુધી દૂર દૂરની કન્યાઓને પરણે છે. નદીઓ પાસેથી જ આપણે આ સંગમ-સંસ્કૃતિ શીખ્યા છીએ. પોતપોતાની નદીને વફાદાર રહી ચાલો તો અંતે સમુદ્રમાં પહોંચી જવાના. ત્યાં કશો ભેદભાવ રહી શકતો નથી. બધું જ એકાકાર, સર્વાકાર અને નિરાકાર થઈ જાય છે. सा काष्ठा सा परा गतिः ।

'જીવનલીલા', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩. **કાકાસાહેબ કાલેલકર**

અમારા કાકાસાહેબ

વિજયરાય ક. વૈદ્ય

"મારી શી વલે કરવાના છો ?" કાકાસાહેબે સસ્મિત એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પ્રસંગ એ હતો કે ત્યારે હજી અપ્રકટ 'કૌમુદી'ની પ્રચારપત્રિકા અમારી એ પહેલી જ (અને એક કે બે વાર સભામાં થયેલા અલપ-ઝલપ મેળાપ બાદ કરતાં, હમણાં લગી તો છેલ્લી પણ) – પહેલી જ મુલાકાત વખતે મેં તેમના હાથમાં મૂકી, ત્યારે, જે જે ચિંતવેલા ગુજરાતી, ભારતીય, 'જાગતિક' વિષયોનાં નામ તેમાં હતાં, તેમાંનું એક હતું 'કાલેલકર – ચિન્તક અને લેખક'. એ પ્રશ્નમાં એમની મમતા અને આછો શો, મધુર કટાક્ષ બંને છે. બીજું કાંઈ નહિ તો પ્રશ્નકારના એ ગુણોએ જ મને સવિશેષ ઉત્તેજવો જોઈતો હતો, લેખ લખવા ને એવામાં જ છાપવા; પણ આજની ઘડી સુધી એ નથી બન્યું તેનું કારણ પણ આ ક્ષણે તો મને એ પ્રસંગમાં જ જડે છે. ૧૯૨૪માં સત્યાગ્રહાશ્રમમાં એમને મળવા માટે લઈ જનાર હવે તો 'કુમાર'-કાર પણ એના આદિકાળથી જ પોતાને 'કલા-મજૂર' તરીકે ઓળખાવવામાં આનન્દ માનનાર બચુભાઈએ મારી પિછાન કરાવી કે તુરત કાકાસાહેબ કહે, "The Hero as Drudge." એ ખરું હતું ને આ છવ્વીસે વરસ લગી ખરું રહ્યું છે: જેનું વીરત્વ વૈતરાં કરવામાં જ ખપી ગયું હોય તેનાથી (તે સામયિક–અંકો ભલે સારા તૈયાર કરે, જેમ તેમ કરતો અ-નિયમિતપણે પ્રગટાવેય ભલે, પણ) મનમાન્યા સરસ લખો લખવાના કેટલાક તો રહી જ જાય ને ?

એ અગત્યનું કામ રહી ગયું પણ એનાથી અધિક અગત્યનું તો શરૂ ત્યાર પહેલાં થયેલું ને વર્ષો લગી ચાલુ રહ્યું – એમની અદ્ભુતરસિક નિબન્ધિકાઓના રસપાનનું કામ કેટલા મુગ્ધભાવથી અમે ૨૫–૨૭ની ઉંમરના જુવાનો એ વખતે 'પૂર્વરંગ' કે 'ઓતરાતી દીવાલો' આદરભાવભર્યા

મને વાંચતા, કેવી નિત્યનવી ઉત્કંઠાથી દર રવિવારે 'નવજીવન' આવે કે તુરત એમાંની શિક્ષણ અને સાહિત્ય-પૂર્તિને જ પહેલી તો હાથમાં લઈને 'ગંગામૈયા' કે 'યમુનારાણી' કે 'સખી માર્કંડી'ના મનોવિહાર માણતા.

પછીનાં પંદરેક વર્ષમાં પણ કાકાસાહેબની કૃતિઓએ અમને કહ્યા-પૂછ્યા વગર અમને ઘડવાનું તો ચાલુ જ રાખેલું, પણ અધ્યાપક તરીકે એમાંની કેટલીકમાં ઊંડા ઊતરવાનો પ્રસંગ જ્યારે આવ્યો ત્યારે તો 'હિમાલયનો પ્રવાસ' અગર 'સ્મરણયાત્રા'ની અને ઉપલા વર્ગોમાં 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનભારતી' અથવા 'જીવનસંસ્કૃતિ'ની ખૂબીઓ વધારે સમજીને સમજાવવાના પ્રયાસો વેળા જેમ અમારા જ્ઞાનાનુભવની ઊણપ પ્રત્યક્ષ કરતા ગયા, એ ઓછી કરવાની કોશિશો પણ થવા માંડી, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના આગલા યુગોના સમર્થ તથા સંમાન્ય સાહિત્યકારોથી જુદું જ શું શું આપણી માતૃભાષાને આ ચિન્તકોના ચિન્તકે વિરલ ધર્મબુદ્ધિથી, શૈલીની બાબતમાં તો એક પણ પાનું અરસિક રહેવા દેવું એ જાણે अब्रह्मण्यम् ઠરાવેલું એવી રીતે આપ્યું છે એ પણ અમે પ્રીછતા ગયા; અને એથીયે વધુ તો આ પ્રીછ્યું કે તે માત્ર અખિલ ભારતીય ચિન્તક લેખક સુધારક નથી, પણ સમગ્ર માનવ સંસ્કૃતિનું નવવિધાન ચિંતવવે સુસમર્થ એક આધુનિક શાસ્ત્રકાર, આપણા સાંપ્રત ભૂમિકાના પ્રાણ-મનો-મય જીવનના તો અત્યંત આદરણીય એક જીવનાચાર્ય છે. એમની જીવનદૃષ્ટિ તથા કલાદૃષ્ટિએ ઘડ્યાં છે તેથીય અધિકસંખ્ય ભારતજનોને તે ભવિષ્યમાં ઘડશે; અને અન્યદેશી અભ્યાસીઓ પણ જ્યારે એમનું ઉદાત્ત જીવન જાણશે અને અભિજાત સાહિત્ય વાંચશે ત્યારે સમકાલીન જગતના માનવહિતચિન્તકોમાં આ ગુરુ દત્તાત્રેયની ગણના સહર્ષ કર્યા વિના રહેશે નહિ.

કાકાસાહેબનું ગદ્ય : એક દૃષ્ટિ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પદ્ય કરતાં ગદ્ય વિશે લખવું વધારે મુશ્કેલ છે. પદ્ય વિશે લખવાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ કે મુદ્દાઓ લાંબી પરંપરાથી નિશ્ચિત થઈ ગયાં છે. પદ્ય કે પદ્યબદ્ધ કાવ્ય લખવું ભલે કઠિન હોય, પણ એ કૃતિના વિવેચનના મુદ્દા સૂઝવા સહેલા છે. કાવ્યની કઠિનતા જ, તેની અસામાન્યતા જ એનું કારણ હોઈ શકે. કાવ્યકૃતિનો જ સાર કે તેનું વસ્તુ સાદી રીતે ગદ્યમાં કહી જતાં એનું જે રૂપ થાય, તેનાથી કાવ્યકૃતિમાં શું શું વિશેષ છે, એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં કાવ્યકૃતિના વિવેચનમુદ્દાઓ સહેજે મળી આવે. કદાચ કાવ્યની વિવેચનાનો પ્રારંભ આ રીતે જ થયો હશે. છંદ, અલંકાર, રીતિ, વૃત્તિ વગેરે બધાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી સાદી તુલનામાં તરત સ્ફુટ થાય એવાં છે. આ જાતની તુલના અને પૃથક્કરણ કાવ્યતત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અયથાર્થ અને ભ્રામક છે એ ખરું, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાન અને ભ્રમ સમજી લીધા પછી પાછો એ જ દૃષ્ટિબિન્દુઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ગદ્યનું હજી આવું થયું નથી. પદ્યને, ભલે ને ખોટી રીતે, તેના ગદ્યસાર સાથે સરખાવીને વિવેચનનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ખોળી કાઢયાં, પણ ગદ્યને એમ કોની સાથે સરખાવીને આગળ ચાલી શકાય ? એટલે ગદ્યકૃતિઓના વિવેચન માટે વધારે ઊંડાં ઊતરવું જોઈએ.

ગદ્ય એ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃત વ્યવહારની ભાષા છે. પણ અમુક અમુક પ્રયોજનથી પ્રવર્તતાં તે સાહિત્ય બને છે. આમાંનું એક પ્રયોજન તે કાવ્યસર્જન પોતે જ. કાવ્યસર્જન ગદ્યમાં પણ થઈ શકે, અને ત્યારે એક છન્દ સિવાયનાં કાવ્યવિવેચનનાં જે જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ, તે સર્વ ગદ્યકાવ્યના વિવેચનનાં પણ દૃષ્ટિબિન્દુઓ બની રહે. પણ તેને બાદ કરતાં ગદ્યસાહિત્યનો એક મોટો ઓઘ રહે છે જેને આપણે નિબંધના સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. સાહિત્યનું અત્યારનું આપણું આ પ્રચલિત સ્વરૂપ પશ્ચિમના સાહિત્યની

પ્રેરણા અને અનુકરણથી અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વર્તમાન યુગમાં આ પ્રકાર શરૂ થયો તેવો જ ખૂબ ખેડાવા લાગ્યો છે. આ પ્રકાર ન ખેડ્યો હોય એવો સાહિત્યમાં નોંધ પામેલો કોઈ પણ લેખક ભાગ્યે જ મળશે. અને આ નવા પ્રકારના સમર્થ સાહિત્યકારો આપણને આ યુગમાં મળ્યા છે: નર્મદ, મણિલાલ, આનંદશંકર, બલવંતરાય, રમણભાઈ, ગાંધીજી, મુનશી.[૧] એમાં કાકાસાહેબની ગણના થાય.

આ પ્રકાર એક રીતે ચાલુ યુગને બહુ જ અનુકૂળ છે. વહેવારમાં જેમ વર્તમાન બેંકપદ્ધતિથી અને શેરપદ્ધતિથી નાનામાં નાની રકમને પણ મૂડી કરી ઉત્પાદનમાં યોજી શકાય છે, તેમ આ નિબંધપ્રકારમાં સાદામાં સાદા, ટૂંકામાં ટૂંકા વકતવ્યને પણ અવકાશ મળે છે, અને સાદામાં સાદા અધિકારીને પણ કંઈક જાણવા મળી રહે છે. અર્વાચીન પ્રજાશાસનમાં પ્રજાની બધી વ્યક્તિઓને શિક્ષણ મળી જાય તે પછી, એના શિક્ષણને તાજું રાખવાને, અને વિસ્તારવાને આના જેવો બીજો કોઈ પ્રકાર નથી. આધુનિક યુગમાં આ પ્રકાર સૌથી વધારે ખેડાય છે તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. પૂજ્ય મહાત્માજીના આગમન સાથે હિંદમાં અને ગુજરાતમાં પ્રજાને માટે એક મહાન શિક્ષણયુગ ઉદય પામ્યો, અને કાકાસાહેબ તેના એક નિબંધકાર છે.

વિષય અને પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ આ પ્રકારના વૈવિધ્યનો પાર નથી. આ દૃષ્ટિએ આ સાહિત્યને એક છેડે એવા નિબંધો આવે જેમાં કર્તા પોતાના વ્યકિતત્વને કેવળ તટસ્થ રાખીને કોઈ વિષયનું, અથવા વિશેષે કરીને વિષયના કોઈ અંશનું નિરૂપણ કરે, અથવા તો વિષયનો અમુક એક દૃષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ કરે, તો તેને બીજે છેડે એવા નિબંધો આવે, જ્યાં કર્તા, ઊર્મિ-કાવ્યની પેઠે, માત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે વ્યક્તિગત કોઈ ભાવ દર્શાવવાના પ્રયોજનથી જ નિબંધ લખતો હોય! વચ્ચે આ બન્ને કોટિના મિશ્રણની ભિન્ન ભિન્ન છાયાવાળું વિશાળ સાહિત્ય આવી જાય. કાકાસાહેબના કેટલાક લેખો શુદ્ધ ભાવપ્રકટીકરણના જ છે. એ ત્યાં કવિ જ બને છે, અને શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ 'કાકાસાહેબની કવિતા' નામનો લેખ પણ લખેલો છે. પણ એ જ્યાં જ્ઞાન આપે છે ત્યાં પણ એમને એમની પોતાની દૃષ્ટિ હોય છે, પોતાની રીતિ હોય છે, પોતાનું પ્રયોજન હોય છે.

સાહિત્યકાર કાકાસાહેબનું વિશિષ્ટ અને અનન્યસાધારણ લક્ષણ તે તેમની સૌન્દર્યદૃષ્ટિ છે. એમના સ્વભાવમાં અને સાહિત્યમાં સિદ્ધરૂપે જણાતી

૧. બધા ગદ્યલેખકોનાં નામો આપવાનો અહીં પ્રયત્ન નથી.

શક્તિઓમાં આને જ હું પ્રધાન ગણું. જે અનેક વસ્તુઓનું સૌંદર્ય એમણે વાણીમાં પ્રકટ કરેલું છે તેમાંની મોટા ભાગની વસ્તુઓ એવી છે, જે સામાન્ય માણસના ચિત્તમાં સુંદર તરીકે કદી અંકાઈ ન હોય, સુંદર તરીકે સંઘરાઈ ન હોય, અને કદી વાણીરૂપે પ્રકટ થઈ ન હોય. આવી વસ્તુઓ તો એમના લેખોમાં જ્યાં હાથ નાખીએ ત્યાં મળી આવે, અને હું, મારી સામાન્ય ટેવ છોડી અવતરણોથી અલગ રહેવા ઇચ્છું છું એટલે, એટલું જ કહીશ કે આકાશદર્શન અને અંધકારદર્શનને એમણે જ ગુજરાતમાં લોકપ્રિય કર્યાં. એમના તારાદર્શનની અસર એમના અંતેવાસી કવિમિત્ર ઉમાશંકરના 'નિશીથ'માં તેમ જ સુંદરમ્‌ના 'ધૂમકેતુ'માં એમ કાવ્ય સુધી ગયેલી જોઈ શકાશે. આવા વિરાટ સૌંદર્યના એ જેવા ઉપાસક છે તેવા જ તદ્દન નાની નાની ચીજોમાં રહેલા સૌંદર્યના પણ ઉપાસક છે. છીપલીઓ, શંખલા, ફૂલો, વૃક્ષો, પથરા, અરે સમુદ્રકાંઠે પડેલી પગલીઓનું સૌંદર્ય પણ એ નોંધવાનું ભૂલતા નથી.

પણ એમનું આખું સૌંદર્યપારખુ ચિત્ત તો એમના પ્રવાસના લેખોમાં મળે છે. કાકાસાહેબ ગુજરાત કે દક્ષિણના જ નહિ પણ આખા હિંદના એક મહાન પરિવ્રાજક સાહિત્યક છે. ગુજરાતી સાહિત્યને બે પરિવ્રાજક સાહિત્યકોનો મોંઘો ફાળો મળેલો છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગુજરાત અને તેની સાથે ઇતિહાસથી જોડાયેલા પ્રદેશો અને પ્રાંતોની એક જૈન મુનિ તરીકે પગપાળા મુસાફરી કરી છે તેથી તેમની ઇતિહાસની ઉકેલદૃષ્ટિનો ગુજરાતને લાભ મળ્યો છે. કાકાસાહેબે આખા હિંદનાં સૌંદર્યધામોની મુસાફરી ઘણીખરી પગપાળા કરી છે તેથી હિંદનાં એ સૌંદર્યો ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યાં છે. આ બધા પ્રવાસો એમણે સૌંદર્યનિરીક્ષણ માટે જ કર્યા છે એમ ન કહી શકાય. પ્રારંભના, ગુજરાતમાં કાકા થયા પહેલાંના, પ્રવાસો તો કોઈ આત્મમંથન કે અધ્યાત્મદર્શન માટે કરેલા છે એવાં સૂચનો મળે છે. પછીના પ્રવાસો, દેશનું જે કામ એમને ભાગે આવ્યું તેનો લાભ લઈ કરેલા છે. પણ એ પ્રવાસવર્ણનો લખાયાં છે, કેવળ કાવ્યદૃષ્ટિએ.

આ પ્રવાસવર્ણનોનું સૌંદર્ય તે અમુક સ્થાનના માત્ર દૃશ્યનું જ નથી. કાકાએ એમાં પોતાના અનેક અનુભવોથી, ઇતિહાસજ્ઞાનથી અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી તેને સુંદર કરેલું છે. હું જ્ઞાનને પણ સૌંદર્યનો વિભાવ માનું છું. એમનાં નદીઓનાં વર્ણનો જુઓ, એમનાં યાત્રાનાં ધામોનાં વર્ણનો જુઓ, એમનાં સાદાં નિરીક્ષણો જુઓ, એ બધાં ઇતિહાસનાં સંસ્મરણોથી સમૃદ્ધ

જણાશે. એમનાં નિરીક્ષણામાં આધુનિક વિજ્ઞાનનું તેમ જ સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જણાશે. કાકામાં એક વિશેષતા એ છે કે એમના કુટુંબઉછેરમાં બ્રાહ્મણોના સમસ્ત પ્રાચીન સંસ્કારો સ્વાભાવિક રીતે પડેલા છે, અને જમાનો બદલાતાં, જમાના સાથે રહેતાં પણ, એ પ્રાચીન સંસ્કારોનો તેમણે દ્વેષ કે અણગમો કેળવ્યો નથી, અને તેથી તેમાં એ રૂઢિઓનું સૌંદર્ય યોગ્ય અવસરે ભેળવી શકે છે. એમનાં નદીઓનાં અને મંદિરોનાં અને પ્રાચીન સંસ્થાઓનાં વર્ણનોમાં એ આપણે જોઈ શકીશું. કોઈ પણ જગાએ ભાવવિહ્વલ થયા વિના તેઓ પ્રાચીનના ગૌરવનો આસ્વાદ કરાવી શકે છે.

અને બધાં વર્ણનોમાં એમનું વિશાલ સાહિત્યવાચન પણ જણાશે. એમણે સંસ્કૃત મરાઠી અંગ્રેજી ગુજરાતી હિંદી બંગાળી સાહિત્યો સારી રીતે વાંચ્યાં છે, અને વિશેષ તો એ છે કે એના સંસ્કારો એમનામાં સદાજાગ્રત હોય છે. કાકા જુએ કે ઝાડનાં પાંદડાં ખરી ગયાં છે, ઝાડો નાગાં ક્ષપણક જેવાં દેખાય છે અને એમને મૃચ્છકટિકનું વાક્ય સાંભરે : कथं प्रथममेव क्षपणकः । સાહિત્યની કેટલીય પદાવલીઓ એમના મનમાં ઘૂમ્યા કરતી હોય છે, તે ગમે ત્યારે, પતંગિયું ફૂલ ઉપર બેસે એમ, આવીને બેસી જાય છે. એમને પૂછતાં એ ઘણી વાર યાદ પણ નથી હોતું કે એ ક્યાંથી આવી. 'ક્ષણશઃ કણશઃ' કે 'કાશીતલવાહિની ગંગા' જેવી ગુજરાતી લિપિમાં અવતરણ વિના લખેલી પદાવલીઓ તો અપરિચિત વાંચનાર મૂળના અનુલક્ષણ વિના પસાર કરી દેતો હશે. અંગ્રેજી જેવી સમૃદ્ધ ભાષામાં અંગ્રેજી કવિતાની ઘણીય પદાવલીઓ ગદ્યમાં ચાલુ સિક્કા તરીકે વપરાતી થઈ છે. એવા વ્યાપારમાં એમણે એમના સંસ્કૃત સાહિત્ય-પરિચયનો વિનિયોગ કર્યો છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યની આટલી વાત કરી તો એક બીજી પણ કરું. અંગ્રેજી સાહિત્યસમૃદ્ધિનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં એક બહુ મહત્ત્વનું કારણ, એક જ અર્થપિંડની ભિન્ન ભિન્ન છાયાઓને વ્યક્ત કરનારા અનેક શબ્દો, પર્યાયો જણાશે. આપણી ભાષાને એ રીતે કદાચ ભાનપૂર્વક સમૃદ્ધ કરનાર પ્રો. ઠાકોર છે. તેવા જ બીજા કાકાસાહેબ છે, જોકે એમની પ્રક્રિયા એટલી ભાનપૂર્વક નહિ ચાલતી હોય. આ વ્યાપાર કાકાસાહેબ અનેક રીતે કરે છે, ક્વચિત્ પર્યાયોથી કરે છે, ક્વચિત્ એક જ સામાન્યના વિશેષોના વિસ્તૃત કથનથી કરે છે, ક્વચિત્ એક જ ક્રિયાની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકા દર્શાવતાં ક્રિયાપદોથી કરે છે. આમ કરવામાં તેઓ ક્યાંક ચાલતાં આવેલા વર્ગીકરણનો કે પૃથક્કરણનો આશ્રય લે છે, તો ક્યાંક એ બધાંમાં પોતાના

ચિંતનના ફલરૂપ ઉમેરણી કે ભિન્ન વ્યવસ્થા પણ કરી બતાવે છે. આપણા ગદ્યના ઘડતરમાં તેમનો આ ફાળો નોંધપાત્ર છે.

એમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ એમના સર્વ લેખોમાં સર્વવ્યાપી છે. વિષયનિરૂપણ માટે લખેલા લેખો પણ તે તે વિષયના સૌંદર્યવિહાર જેવા છે. વાંચનાર બુદ્ધિના પેંતરા લડતો લડતો વિષયમાં આગળ જાય એમ એ કરતા નથી, એને આંગળી ઝાલીને સૌંદર્ય દેખાડતાં દેખાડતાં આગળ લઈ જવાનું એ પસંદ કરે છે. એમને અનેક વાર 'નવજીવન'માં લખવું પડયું છે, અનેક જગાએ લેખો આપવા પડ્યા છે, અનેક વિદ્યાર્થીઓને લખી આપવું પડયું છે, એટલે એક ને એક વિષય ઉપર ઘણી વાર લખવું પડયું છે. પણ ત્યાં દરેક પ્રયાસ તે જ્ઞાનસમુદ્ર ઉપર નવી નવી સૌંદર્યસફર જેવો છે. જ્ઞાનપર્વત ઉપરના નવા નવા આનંદપર્યટન જેવો છે. અલબત, ગેરસમજ ન થાય માટે રૂપકને બગાડીને પણ ઉમેરું કે અહીં પર્યટન કરાવનાર, એ સફર અને પર્યટનનો કર્તા હોવા સાથે, એ સમુદ્ર અને એ પર્વતનો પણ પોતે જ સર્જનાર હોય છે. એમના ઇતિહાસ વિશેના લેખો એ ઇતિહાસનાં સૌંદર્યપર્યટનો હોય છે. એમના કોઈ એક જ વિષયના લાંબા લેખમાં તેઓ ખંડો પાડે છે ત્યાં દરેક ખંડ એક સ્વતંત્ર પર્યટન હોય છે. એથી તેમનો બાલસાથી થાકતો નથી એ એક ખાસ ફાયદો છે. જોકે હું માનું છું કે એઓ ખંડકો પાડે છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ પોતાના લેખો જાતે લખી શકતા નથી, કોઈક પાસે, ખાસ પોતાના કોઈ શ્રદ્ધેય અંતેવાસી પાસે લખાવે છે. "અમે શ્રોત્રિયોના અક્ષરો સારા હોતા નથી." એમ એમણે પોતે એક વાર કૌટિલ્યની કુટિલ ઉક્તિથી[૨] પોતાની જાતે નહિ લખી શકવાની વાતનો સરલ ઉલ્લેખ કરેલો હતો. એને જ લીધે એમના ગદ્યમાં અટપટાં વાકયો પણ નથી આવતાં એમ હું માનું છું. વાકયો ઉપચય પામે, પણ તેનો અન્વય સાદો અને સરલ જ હોય. પણ એ ગુણ એમના ચિંતનનો પણ હોઈ શકે. અને સરલ લખવું એ એમનો ઉદ્દેશ પણ હોય.

આ બધા પ્રયાસો કે નિબંધો (અંગ્રેજીમાં નિબંધ માટેનો જે essay 'એસ્સે' શબ્દ છે તેનો યૌગિક અર્થ પ્રયાસ થાય છે.) માટે એમની પાસે પુષ્કળ વાગ્વૈભવ છે, તેમ જ પુષ્કળ કલ્પનાસામર્થ્ય પણ છે. કેટલાંય વરસ પહેલાં બનેલા

૨ મુદ્રારાક્ષસમાં કૌટિલ્ય કાગળ લખવા કાયસ્થ શકટદાસને બોલાવવા કહેતાં આવો ખુલાસો આપે છે. ખરું તો એ કાગળ એની પાસે લખાવવો એ એના કાવતરાનો માર્મિક ભાગ હતો.

બનાવો તેઓ કલ્પનાથી તાજા કરીને તાદશરૂપે રજૂ કરી શકે છે. એમ કરવામાં તેમની અલંકારસર્જક કલ્પના તેમને પૂરો સહારો આપે છે. તેમના અલંકારો પણ ઘણા અપૂર્વ જણાશે. કાદવને કાળા માખણ જેવું કહીને એમણે એ આખું દૃશ્ય નજર આગળ ખડું કરેલું છે. તેમનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં હાસ્યની છાંટ પણ બહુ જ રુચિકર રીતે વેરાયેલી પડી છે. હાસ્યમાં મનુષ્ય-સ્વભાવની બેવકૂફી આવે છે, તેમ ચાતુર્ય, શ્લેષ, વિનોદ અને વિચારોની રમતો પણ આવે છે. અને તેમની કલ્પના ગાઢ ભાવોનું નિરૂપણ પણ પ્રસંગે કરે છે. બાળપણના સંસ્કારોમાં તેમણે તેમનાં માતાપિતા વિશે ક્યાંક ક્યાંક જ લખેલું છે, પણ તે કેટલું ભક્તિપૂર્ણ છે, કેટલું માર્દવયુક્ત છે ! એમણે પોતાના અંગત જીવન વિશે ઘણું થોડું લખેલું છે, – આવડી મોટી દુનિયા વિશે ક્યાં કહેવાનું ઓછું છે તે વળી અંગત વાતો કરવી ! – પણ તેમને ઘણા કરુણ અનુભવો થયા હશે એમ લાગે છે. તેમાંથી તેમણે જેટલા બિનંગત જેવા ગણાય તે જ લખ્યા છે. અને કોઈ પણ જગાએ કટુતા તો આવવા દીધી જ નથી. આમ ઘણું ટાળી નાખતાં છતાં તેમના અનુભવો આટલા સમૃદ્ધ છે, આટલા મનોહર છે, આટલા આહ્લાદક છે.

આટલા વૈવિધ્યથી લખી શકે તેની ભાષા મુલાયમ હોય એ તો વગર કહ્યે સમજાય એમ છે. એમની ભાષા સર્વ કાળે યથેચ્છ રૂપ અનાયાસે લઈ લે છે. એમના લેખમાં ખંડો, પરિચ્છેદો, લાંબાં ટૂંકાં વાક્યો, છુટ્ટાં અવતરણમાં કે સૂત્ર તરીકે મૂકી શકાય એવાં વાક્યો એની મેળે લખાતાં જાય છે. એમને આવાં સૂત્રોનો પણ શોખ છે. આપણા સાહિત્યમાં મુનશીમાં એવાં સૂત્રો ઘણાં મળશે. તેમ કાકામાં પણ એવાં વાક્યો આવે છે. 'જીવનમાં શું, કે કળામાં શું, અનુકરણ એટલે' 'મરણ કરતાં સ્મરણ બલવાન છે.' એવાં બીજાં ઘણાં બતાવી શકાય.

કાકાના લેખો વાંચતાં વાંચનારનું મન આખું ભરાઈ જાય છે. કોઈ કોઈ પીરસે ત્યારે જમનારને લાગે કે પીરસનાર પૂર્ણ ભાવથી પીરસે છે, અને વાની ખૂટવાનો એને જરા પણ સંકોચ નથી; તેમ કાકા લખે છે ત્યારે લાગે છે કે એમનું મન વિષયથી પૂર્ણ ભરેલું છે, અને એ પીરસતાં ભાષા-વૈભવની કે કશાની જરા પણ મણા રાખતા નથી. સ્વામી આનંદ – કાકાના પ્રવાસમિત્ર – એમણે એક વાર મને કહેલું કે એક સાધુ કહેતો હતો કે સતી રાંધે ત્યારે કદી ખૂટે નહિ, ને પીરસે ત્યારે કોઈ ભૂખ્યું ન રહે. એ સાધુની તો સ્પષ્ટ રીતે શ્રદ્ધોક્તિ છે, પણ કાકાસાહેબના લેખોમાં એક સરખી રીતે તેમની સજ્જનતાની ઝરમર વરસતી અનુભવાય છે.

કાકાનાં લખાણો સ્વસ્થ હોય છે. એમના સાહિત્યનો મુખ્ય રસ હું શાંત કહું. પુણ્યપ્રકોપના પ્રસંગે પણ તેમની શૈલી સ્વસ્થ હોય છે. સૌંદર્યદૃષ્ટિ વિશ્વમાં સ્વૈરવિહારી છે, તેના સ્વૈરપણામાં પણ એક જાતનો આનંદ છે. કાકાની સૌંદર્યદૃષ્ટિ પણ સ્વૈરપણે વિહરે છે, પણ તે આત્મતંત્રમાં અસમન્વિત રહીને નહિ. એમના લેખો વિશે શ્રી મુનશીએ બહુ ઉચિત કહ્યું છે, કે કાકા રોમેન્ટિસ્ટ છે, તેમની શૈલી નદી જેવી છે, જે મહાત્માજીએ આંકી આપેલા બે કિનારાની વચ્ચે ઘોડાપૂરે વહે છે. આમાં કાકાની શૈલીનાં બલ અને સ્વૈરતા સાથે તેના ઔચિત્યભાનની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે. શ્રી મુનશીએ એ મર્યાદા મહાત્માજીનાં મંતવ્યોની કહી. એ રીતે એ બાબત કહીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી, પણ એ મર્યાદા ખરી રીતે તો કાકાસાહેબની દાર્શનિક દૃષ્ટિની છે. તેઓ માને છે કે સૌંદર્યદૃષ્ટિ તે શિવ કે કલ્યાણની દૃષ્ટિની વિરોધિની ન હોઈ શકે. એક જ આત્મામાંથી સ્ફુરતી એ બન્ને પ્રવૃત્તિઓ પરસ્પર સમન્વિત હોવી જોઈએ. માટે તેઓ વારંવાર કહે છે કે કલાકાર પોતાના ચારિત્રમાં શુદ્ધ હોવો જોઈએ, અને તેની કલાકૃતિઓ હીન વસ્તુનો મોહ ઉત્પન્ન કરનાર ન હોવી જોઈએ. એવી કલાકૃતિઓ ઉન્નત કલા હોઈ ન શકે. પણ દુનિયામાં એવું હોય છે ખરું? શ્રી ઉમાશંકર શું હોવું જોઈએ એ પ્રશ્ન દૂર રાખી બન્ને પ્રવૃત્તિઓનું દ્વૈત સ્વીકારે છે. તેઓ કહે છે કે કલાકારની કલાશૈલી અને વ્યવહારજગતમાંની તેની કાર્યશૈલી બન્ને ભિન્ન છે, એકને બીજી સાથે સંબંધ નથી.[3] પણ કાકાસાહેબને આટલે અટકી જવું રુચતું નથી. અને હું માનું છું એ જ તેમના મનનું મોટું મંથન છે. તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તો જ લખે છે, સિદ્ધાન્તના બૌદ્ધિક પ્રતિપાદનની આંટીઘૂંટીમાં ઊતરતા નથી, છતાં એક પ્રસંગે એ મંથનના પ્રતીકરૂપ એક સ્વાનુભવ તેઓ પોતે નોંધે છે. (અહીં સુધી આ લેખમાં અવતરણ લીધું નથી, પણ અહીં લઉં છું.) કાકાસાહેબ મુસાફરી કરતા હતા ત્યાં એક સુંદર ટેકરી જોઈ. ગાડી ત્યાં જ ઊભી રહી અને ટેકરી નિરાંતે જોઈ.

"ગાડી સ્ટેશન પર પહોંચી અને સ્મરણ થયું કે સવારની પ્રાર્થના પછીનો ગીતાપાઠ રહી ગયો છે. રવિવારનો દિવસ હતો. મારો પ્રિય અગિયારમો અધ્યાય વંચાશે એ ઉત્સાહમાં ચોપડી હાથમાં લીધી. અધ્યાય શરૂ કર્યો એટલામાં ગાડી ચાલી. સામાન્યપણે ગીતા શરૂ કર્યા પછી વચમાં હું

૩. હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના શૈલી ઉપરના નિબંધમાં

ખંડ પડવા નથી દેતો. . . . પણ આજે ગીતાની શરૂઆતમાં જ મગજમાં ભુવન-ગિરિ પેઠો હતો. સ્ટેશન આવતા પહેલાં એ ટેકરી એક બાજુથી ધરાઈને નિહાળી હતી અને તેથી ગાડી આગળ જતાં બીજી બાજુથી એ જ ટેકરી કેવી દેખાય છે, ઉપર ચડવાનો માર્ગ રૂપાળો છે કે ભૂંડો કરી મૂક્યો છે, એ બધું જોવાનું મન હતું...ઉપાસનામાં એકાગ્ર થવાનો આગ્રહ હોવાથી આ બધી નવરી જિજ્ઞાસા છોડી દેવી જોઈએ એમ એક મન કહેતું હતું. બીજું મન કહે, ગીતાપાઠ તો રોજ ચાલે છે; આ ટેકરી જોવા કાંઈ આપણે રોજ આવવાના નથી. અધૂરું દર્શન પૂરું કર્યે જ છૂટકો. બે મિનિટ એમાં ગાળવાથી કશું નુકસાન થવાનું નથી. પહેલું મન ફરી કહે, પણ ઉપાસના અખંડ થવી જોઈએ એ આગ્રહ કેમ છોડાય? ગીતાપાઠની શરૂઆત ન કરી હોત તો વાત જુદી. આમે ગીતાપાઠ મોડો તો થયો હતો. પાંચ મિનિટ હજી મોડો શરૂ કર્યો હોત તો કશો વાંધો ન હતો. પણ શરૂ કર્યા પછી વચમાં વિક્ષેપ અણાય નહિ. વકીલાત કરવાને ટેવાયેલું બીજું કહે, ટેકરી નિહાળવાનું કામ આંખ અને હૃદય એકાગ્રતાથી કરતાં હતાં તેમાં ગીતાપાઠનો વિક્ષેપ શા માટે આણ્યો? જો અખંડતાનો આગ્રહ હોય તો વિક્ષેપરૂપ ગીતાપાઠ કોરે મૂકવો જોઈએ અને સૃષ્ટિનિરીક્ષણરૂપી ધ્યાનયોગ અખંડ ચલાવવો જોઈએ.

“એટલામાં એક ભારે ચમત્કાર થયો. ગીતાપાઠ અગિયારમા અધ્યાય-ના પાંચમા શ્લોક ઉપર આવ્યો. વૈખરી બોલી: ‘पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।’ હૃદયમાં ચાલતું યુદ્ધ એકદમ બંધ થયું. બન્ને મન વચ્ચે સુલેહ થઈ એકવાક્યતા જામી. આ ભુવનગિરિ જોવામાં ગીતાભ્યાસનો દ્રોહ ન હતો, પણ એનો વિનિયોગ જ હતો. હૃદયે આંખોને કહ્યું, હવે ધરાઈને જુઓ. पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।”[4]

હું આને એમના હૃદયમાં ચાલતા મોટા મંથનનું પ્રતીક જ કહું છું. હું માનું છું કે તેઓ પોતાને સાહિત્યકાર કહેવરાવતા નથી – નહોતા, તેમાં પણ આ મંથન જ જવાબદાર હતું. બીજાં કામો છોડી આ સૌંદર્યવ્યાપારને જ જીવનનો પ્રધાન વ્યાપાર બનાવી દેવો એ એક પ્રકારની કર્તવ્યવિમુખતા છે એવું એમનું એક મન એમને ઠપકો આપ્યા કરતું હતું। હું માનું છું કે જગતના કે જીવનના અનેક કોયડામાંનો આ એક કોયડો જ છે: નીતિ અને સૌંદર્યદૃષ્ટિ હોવાં તો જોઈએ અવિરુદ્ધ અને સમન્વિત, પણ એમ છે નહિ. આપણા અપૂર્ણ જગતની એ એક અપૂર્ણતા છે અથવા કહો કે આપણે અપૂર્ણ હોવા છતાં

૪. ‘જીવનનો આનંદ’ : ભુવનગિરિ, પૃ. ૧૯૩–૧૯૭.

એ પૂર્ણતાને કલ્પી તેને ઇષ્ટ ગણી શકીએ છીએ, તેને માટે મંથન અનુભવીએ છીએ, એ પણ એક ધન્યતા છે. કાકાસાહેબ આ અદ્વૈતમાર્ગના એક પ્રવાસી છે.

મુંબઈ, તા. ૩૧-૫-'૪૯

...જીવનાકાશમાં જો આ આનન્દ સૂર્ય ચળકતો ન હોત, આ આનન્દ-ચંદ્ર મલપતો ન હોત તો જીવવામાં કેને રસ આવત?

આનન્દ એ વસ્તુ જ એવી છે કે એનો અનુભવ લેવા માટે બીજાને નોતરવાથી તે બેવડાય છે. દુઃખોનો સંવિભાગ કરવાથી એની વેદના સહન કરવા જેટલી હળવી થાય છે અને સુખમાં કોઈનો ભાગ પાડવાથી તે બેવડાય છે, ઘણી વાર સાત્ત્વિક બને છે અને એમાંથી સુખથીયે નિરાળો એવો નવો જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સૌને આવા આનંદના સંવિભાગી કેમ કરાવાય? દરેકનું જીવન અલગ અલગ સ્વતંત્ર વહેણમાં વહે છે. તમામ દુનિયાને કાંઈ આપણે આપણા જીવનના સાથી બનાવી શકવાના નથી. પણ કળા દ્વારા—સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, રચના અને ઘટના દ્વારા આપણે અસંખ્ય લોકોને આપણા આનંદની ઝાંખી કરાવી શકીએ છીએ; અને જો વિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કેળવેલી હોય તો જ્યાં અસંખ્ય લોકોને આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ. એને જ કલાદૃષ્ટિ કહે છે.

• • •

એવી જ સિસૃક્ષાને કારણે પરમાત્માએ એકના અનેક થવાનું પસંદ કર્યું, આ અનંત લીલામયી સૃષ્ટિ સરજી, એમાં અનંત અવતારો રચ્યા, અને એમાં સનાતન, એટલે કે નિત્યનૂતન, યૌવન રેડ્યું. ...एकाकी न रमते એટલા ખાતર એ એકનો અનેક થયો. અને એ અનેકત્વ ગમે તેટલું વિસ્તરે તોયે મૂળ એકત્વ તૂટતું જ નથી એ અનુભવનો આનંદ એણે મેળવ્યો. વિવિધતામાં એકતા અનુસ્યૂત છે. એટલું જ નહિ પણ તે અખંડ રહે છે, અને વધારે પરિસ્ફુટ થાય છે એ અનુભવમાં જ દૈવી સમાધાન રહેલું છે. દુનિયામાં ગમે તેટલી મુસાફરી કરીએ તોયે આકાશના તારાઓ સાથે ને સાથે જ છે એમ જોઈ જેમ આપણને જાણે ઘેર જ હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે તેમ જ વિવિધતામાં રહેલું ઐક્ય અનુભવવાથી સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ ભરેલું છે, એનો અદ્વૈતાનંદ થાય છે.

'જીવનનો આનંદ', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪-૫. **કાકાસાહેબ કાલેલકર**

કાકાસાહેબની કવિતા

ઉમાશંકર જોશી

ઉપરનું શીર્ષક માત્ર અનુપ્રાસના શોખ ખાતર નથી કર્યું. અથવા તો પ્રો. બ. ક. ઠાકોર જેવા આરૂઢ વિવેચકે 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં ગુજરાતીના દસ ગદ્યસ્વામીઓ ગણાવતાં શ્રી કાકા કાલેલકરને એમાંના એક ગણ્યા છે એય જાણબહાર નથી. કાકાસાહેબે પ્રાસવાળી કે પ્રાસરહિત સમ ખાવા જેટલી બે લીટી પણ પદ્યની ગુજરાતીમાં લખી નથી એ વાત બરોબર ખ્યાલમાં છેઃ છતાં કાકાસાહેબની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને કંઈ લેબલ લગાડવું હોય તો તે 'કવિતા' સિવાય બીજું શું લગાડવું?

આડવાતમાં કહી લઉં કે કાકાસાહેબનાં પુસ્તકોમાંથી વારંવાર જેનાં સૂચન અચૂક મળ્યાં કરે છે એવા એમના વિવિધરંગી જીવનકાવ્યને અનુલક્ષીનેય ઉપરનું શીર્ષક કર્યું નથી. 'સ્મરણયાત્રા'માં જે જીવનકવિતાની શૈશવપલગીઓ મહેકી રહી છે, હિમાલયમાં ૨૨૦૮ માઈલના પગપાળા પર્યટનથી, બ્રહ્મદેશના ને સિલોનના જળપ્રવાસથી અને લોકમાતાઓના પ્રેરણાજલના પાનથી જે જીવનકવિતા ફૂલીફાલી સત્ત્વવતી બની છે, જે ઉન્મત્ત પ્રપાતોરૂપે યૌવનકાળમાં ઓજસભરી ગર્જી હતી, પ્રૌઢાવસ્થામાં (ગાંધીજી હિંદ આવ્યા પછીના કાળમાં) જેના શાંત પ્રસન્ન સરોવરની પરબો સત્યાગ્રહાશ્રમ અને વિદ્યાપીઠમાં મંડાઈ હતી, તેની તો આપણે અત્યારે કંઈ વાત જ નથી કરતા. કાકાસાહેબની જીવનકથા લખવાનો આ પ્રયાસ જ નથી.

૧

બે સાક્ષરો – પ્રો. મો. પા. દવે અને શ્રી પાઠકજીએ કાકાસાહેબને બે રૂપે ઓળખાવ્યા હતા: સાહિત્યક કાકાસાહેબ અને પ્રચારક કાકાસાહેબ. બારમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનના યોજકોને વળી કાકાસાહેબ કલાકોવિદ લાગ્યા. અખિલ ભારતીય પરિષદને કાકાસાહેબ લિપિનિષ્ણાત જણાયા.

હિંદની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓ તો એમને એક કેળવણીકાર તરીકે જ વધારે ઓળખે છે. છતાં આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાંથી આગળ તરી આવે એવું કાકાસાહેબનું એક અને અવિભક્ત સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે તે તો કવિનું જ.

માત્ર કાકાસાહેબની કવિતા ગદ્ય મારફત વહી છે એટલું જ. અને એમાં કંઈ નવું નથી. મહાકવિ બાણ અને દણ્ડીની હૃદયસ્થ કવિતાએ ગદ્યદેહનો જ સ્વીકાર કર્યો હતો. કેમ કે છેવટે તો वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।

કાકાસાહેબની વાણીમાં સરળતા છે, પ્રસન્નતા છે, પ્રગલ્ભતા છે, સંસ્કારિતા છે. ટૂંકામાં કહીએ તો રસાત્મકતા છે. આ જોવું મુશ્કેલ નથી. છતાં આપણે હમણાં જ એની વિગતવાર ચર્ચા કરીશું. પણ કોઈ કહેશે, તો પછી કાકાસાહેબની વાણી પદ્યમાં કેમ ન વહી? આવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો દુર્ઘટ છે. પણ એક કારણ કલ્પી શકાય. કાકાસાહેબ ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે એ જોતાં ખબર ન પડે કે ગુજરાતી એમની માતૃભાષા નથી, છતાં ગુજરાતી એમની ભાષા નથી એ હકીકત જ ઉપરના પ્રશ્નનો ખુલાસો આપવા પૂરતી ગણાવી જોઈએ. મરાઠીના પ્રથમ પંક્તિના કવિ ગોવિન્દાગ્રજ નવસારીના વતની હતા અને મરાઠી તેમ જ ગુજરાતી બંને ભાષાઓ સારી પેઠે જાણતા. મનાય છે કે કદાચ એ ગુજરાતીમાં પણ લેખક થયા હોત. પણ એમણે મરાઠીમાં જ લખ્યું હતું. બીજી ભાષામાં પદ્ય રચતાં મોટી મુશ્કેલી પદ્યની કારીગરીની આંટીઘૂંટીઓ સમજવાની અને પ્રત્યેક શબ્દનું ઔચિત્ય વરતી જવાની હોય છે. તરુ દત્ત અને સરોજિની નાયડુ જેવા કવિઆત્માઓએ એવી મુશ્કેલીઓ ગણકારી નથી એ ખરું. પણ નસીબજોગે તેમણે તો સુપરિચિત – અતિપરિચિત એવી અંગ્રેજી ભાષામાં પોતાની કવિતા રેલાવવાનું પસંદ કર્યું. કાકાસાહેબને લેખક થવું પડ્યું એમ કહીએ તોય ચાલે. પોતે અધ્યાપક રહ્યા એટલે પોતાની આસપાસના વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એ ભાષામાં જ એ તો બોલવાના. આયુષ્યનો મંથનકાળ કાકાસાહેબે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓમાં વટાવીને પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય પરિભ્રમણને પણ તિલાંજલિ આપીને ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલી ભોંયમાં મૂળિયાં નાખ્યાં હતાં. એટલે ગુજરાત અને ગુજરાતી એ એમના જીવનનાં અનિવાર્ય અંગો થઈ ગયાં. ગુજરાતી જ એમની ભાષા બની રહી. અને જે પોતાના લેખનવસ્તુની કાવ્યમયતા ઉપર નિર્ભર હોય તેને ભાષાના વાહન વિશે કશી શંકાશીલતા રહેય શા માટે?

મહાકવિ બાણની કાદંબરીના સંસ્કૃત ગદ્યને ભાલણે ગુજરાતીમાં પદ્યબંધ રચ્યો છે અને શ્રી હિં. ગ. અંજારિયા કહે છે તેમ 'બીજો બાણ

પણ ન કરી શકે' એવો સફળ અને સુંદર રચ્યો છે. મને એક તર્ક સૂઝે છે કે કાકાસાહેબનાં કેટલાંય ગદ્યકાવ્યોનાં પદ્યરૂપાંતર કરવામાં આવે તો એટલી જ સફળતા મળવા સંભવ છે. 'ઓતરાતી દીવાલો '(પૃ. ૧૩)માં એક વાક્ય છે: "પણ જેમના હાથમાં મારું માન મેં સોંપ્યું ન હતું તેમને હાથે મારું અપમાન પણ શું?"

કાકાસાહેબના એક કવિતાવારસે એ ઉપરથી ગાયું છે:

માન તમારે હાથ ન સોંપ્યું
કેમ કરી અપમાનશો?

અને પછી તો આગળ ચાલીને કવિએ[1] એનું એક સુંદર સંપૂર્ણ કાવ્ય બનાવ્યું છે.

૨

ઊર્મિકાવ્ય, ટૂંકી વાર્તા અને લઘુનિબંધ, એ પ્રકારે અને આલંબને પૃથક્ પૃથક્ હોવા છતાં જાણે કવિતાનાં જ ત્રણ જુદાં જુદાં કલાકલેવરો છે. મોન્ટેઇન, ઈલિયા, જી. કે. સી., કે લિન્ડ—એમના નિબંધમાં કવિતા નથી તો બીજું શું છે? લઘુનિબંધમાં માનવહૃદયની મૃદુતા, પ્રસન્નતા, વિશ્રબ્ધતા અને આત્મીયતા વ્યક્ત થાય છે તે કવિની હોય છે.

સદ્ભાગ્યે કાકાસાહેબે લઘુનિબંધને પોતાનો માનીતો કલાપ્રકાર ગણ્યો છે. ભૂલવું ન જોઈએ કે લઘુનિબંધમાં કેટલીક વાર કાવ્ય કરતાં ચિંતનની માત્રા વધારે હોય એવું પણ બને છે. બેકનના નિબંધો ચિંતનપ્રધાન છે. પણ છેલ્લી ત્રણચાર સદીમાં એક કલાપ્રકાર તરીકે લઘુનિબંધરૂપનો વિકાસ થયો છે તે જોતાં જે લઘુનિબંધોમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન, માહિતી કે બોધ આપવાનો આશય હોય એને કલાદૃષ્ટિએ ઊણાં જ ગણવામાં આવે છે. કાકાસાહેબે ચિંતનપ્રધાન અને બોધપ્રધાન નિબંધો લખ્યા છે, ઘણી સારી સંખ્યામાં લખ્યા છે. 'કાલેલકરના લેખો' ભાગ ૧-૨ માંનાં કેટલાંક લખાણો કલાદૃષ્ટિએ ઊણાંઅધૂરાં ગણાય. કેળવણીકારની દૃષ્ટિએ લખાયેલાં હોઈ કિશોરાવસ્થામાં કેળવણી માટે એ અમૂલ્ય છે. પણ ફરક જોવા ખાતર એની સાથે 'જીવનનો આનંદ' સરખાવીએ. 'કાલેલકરના લેખો'માં જ્ઞાન છે, આમાં આનંદ છે. પેલામાં પુણ્યપ્રકોપ છે, આમાં પ્રસન્નતા છે. પેલામાં ચિંતન છે, આમાં કાવ્ય છે. 'સાહિત્યક કાકાસાહેબ અને પ્રચારક કાકાસાહેબ', એમ ભાગ પાડવા કરતાં 'કેળવણીકાર કાકાસાહેબ અને કવિ કાકાસાહેબ' એમ કહેવું કદાચ વધારે સમુચિત થઈ પડે. કાકાસાહેબ કેળવણીકાર જ ગણાવામાં

૧. શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, 'કોડિયાં' (૧૯૫૮) સ્વમાન, પૃ. ૨૦૭.

આનંદે છે. પણ એ કેળવણીકાર હોઈ પોતાની અંદરની કવિતા પણ આત્મવ્યક્તિ શોધવા મથતી હોય તો તેને રોકતા નથી. પણ આમ એક કેળવણીકારે અવારનવાર વ્યક્ત થવા દીધેલી કવિતા તે એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ એટલી તો આગળ પડતી છે કે કાકાસાહેબ કેળવણીકારને બદલે કવિ તરીકે જ ઓળખાઈ રહે તો નવાઈ નહિ. પોતે કેળવણીકાર હોઈ એમના લઘુનિબંધોમાંથી જે કલાદૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે તેમાં પણ ક્યાંક બોધની છાંટ આવી જાય છે. પણ 'જીવનનો આનંદ'માં સંગ્રહાયેલી કૃતિઓ જોઈએ તો તે લઘુ નિબંધોની કલા સૌંદર્યપ્રેરિત અને આનંદૈકલક્ષી જ છે. 'દિવસનાં વાદળાંનું શું કે રાત્રિના તારાનું શું, જ્ઞાન અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિ મનમાં રાખીને તેમનો અભ્યાસ કે નિરીક્ષણ કર્યું જ નથી, કેવળ સૌન્દર્યપ્રતીતિ અને હૃદયની ભવ્યતામૂલક ઉન્નતિ એ બે વસ્તુઓની જ અપેક્ષા હંમેશ રાખી છે.' (પૃ. ૧૯.) કશા જ પ્રયોજનની કાકાસાહેબને પડી નથી. 'આનંદમાં પ્રયોજન? છટ્! એવી વાત સરખી ન કરો. આનંદ કંઈ જાતે વૈશ્ય છે?' (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૫૩) કાકાસાહેબની કૃતિઓ ઘણુંખરું નિર્હેતુક આનંદથી ઊભરાતી હોઈ રસનિષ્પત્તિમાં સફળ નીવડે જ છે.

આપણે થોડા નમૂના જોઈએ.

'યમુનારાણી', 'ગંગામૈયા', 'સખી માર્કંડી', 'જોગનો ધોધ', 'સહસ્રધારા', 'પ્રતિભાદર્શન', 'દેવોનું કાવ્ય', 'પગલાંની લિપિ', 'તાજમહાલ', 'મેઘનૌકા', વગેરે તો આખાં જ ઉતારવાં પડે. પણ તે પડતાં મૂકીને બીજાં નાનાં લઈશું. ક્યાંક ઉતારાથી પણ ચલાવી લેવું પડશે.

પહેલાં એમની સાથે 'તાડ પાછળનો ચંદ્ર' જોઈએ. "એક વિરલપર્ણ તાલવૃક્ષનાં પાંદડાંના આરાઓ જે નાભિમાં ભેગા થતા હતા, ત્યાં જ બરાબર ચંદ્ર હતો. તાડની પાંચ ડાળીઓથી એ ચંદ્રબિંબના પાંચ વિભાગ થયા હતા, જાણે ભૂચંપકની પાંચ પાંદડીઓ. તાડનું મોટું પર્ણચક્ર મોઢા આગળ પકડીને ચંદ્ર હસતો હતો."

ચંદ્ર ત્યાંથી ખસે છે. "એક નાળિયેરીએ પોતાનાં પાંદડાંના ઉઝરડા ચંદ્રના ગાલ ઉપર ખેંચી બતાવ્યા એની મઝા પડી... અમારી અને ચંદ્રની વચ્ચે સરુનું પાતળું ઉપવન આવ્યું. જાણે મોટો આગિયો જંગલમાં લપાતો લપાતો ઊડે છે.

"ચંદ્રપ્રકાશ તળે સમુદ્રવેલાની રેતી ચાંદી જેવી ચળકતી હતી. અને એક કોયલ અંધારું થયા છતાં ટહુકયા જ કરતી હતી!"

કવિની પ્રતિભાદૃષ્ટિને જ સાધ્ય એવું આ આખુંયે દર્શન છે. અને એના શબ્દપ્રતિબિંબનો અંત કાવ્યપ્રવૃત્તિનો જ દ્યોતક છે.

હવે ટેકરીઓનું કાવ્ય (જી. આ. પૃ. ૯૬) જોઈએ :

"બધી ટેકરીઓ જાણે આપણો એક અવાજ સાંભળવાની રાહ જોતી ન હોય! જરાક સાદ પાડીએ તો 'હા, હા! એ આવીએ!' એમ કહેતી દોડતી આવશે એ વિશે જરાયે શંકા નથી રહેતી. પણ એમને બોલાવવાની હિંમત કેમ ચાલે? શું ટેકરીઓ કોઈ જોતું ન હોય ત્યારે મધરાતે કપડાં ઉતારીને સરોવરમાં નાહવા પડતી હશે? આજે તો નહિ જ ઊતરે, કેમ કે દુર્વિનીત ચંદ્રમા મધરાત સુધી એકીટસે સરોવરમાં જોતો હશે."

અને બીજો જોતો હશે કવિનો પ્રતિભાપ્રભાવ.

પ્રવાસી કાકાસાહેબને રસ્તાનું કાવ્યેય ઓછું આકર્ષતું નથી :

"રસ્તાની ન્યાત વણજારાની છે. પ્રજાઓ વચ્ચે એ સંસ્કૃતિના એલચીનું કામ કરે છે. જંગલોનાં હૃદય વીંધીને માણસ માટે એને ઉઘાડાં કરે છે. દરેક જાતની નિશાનીઓ ભૂંસી નાખનાર રેતીનાં રણ ઉપર પણ એ વિજય મેળવે છે. આમતેમ વાંકોચૂકો ફરી પહાડોની ખુશામત કરતો એ એને માથે ચડી બેસે છે. નદીનાળાં પણ એને રોકી શકતાં નથી. માણસોની દુર્દાન્ત ઇચ્છાશક્તિનો એ પ્રતિનિધિ છે." (પૃ. ૨૧૫.)

કોઈ કવિની કવિતા અને જીવનકવિતા ક્યારેક કાવ્યવિષય બને છે. "કબીર સાહેબના ઉત્સવમાં છેલ્લે દિવસે કબીરની કંબલ લોકોના દેખતાં ઝાટકી બતાવે છે. ભાવ એ કે કબીર સાહેબ આ દુનિયામાંથી કશું લઈ ન ગયા, બધું અહીંનું અહીં જેવું હતું તેવું મૂકી ગયા.

સો ચાદર સુરનરમુનિ ઓઢી
ઓઢી કે મૈલી કિની ચદરિયા.
દાસ કબીર જતનસે ઓઢી
જ્યોંકી ત્યોં ધર દિની ચદરિયા."

શરદનાં વાદળાં પણ એમ જ કહે છે. "વર્ષાકાળમાં અમે તોફાન કર્યું. આકાશ મેઘમેદુર બનાવ્યું. પૃથ્વીને જળબંબોળ કરી મૂકી. હવે અમે ચાલ્યાં. નિર્જળ, નિર્મળ થઈને ચાલ્યાં. ભારે થઈને આવ્યાં હતાં, હવે હસતાં ચાલ્યાં. ઓ માનવી! તને પણ એમ જ કરવા નોતરીએ છીએ. ('શરદ' વાર્ષિક, અંક ૨, પૃષ્ઠ ૧.) 'સપ્તર્ષિઓની છબીઓ' (પૃષ્ઠ ૧૪૩) એ ચિત્રાત્મક કલાનો નમૂનો છે :

"સપ્તર્ષિની શોભા જોવી હોય તો આ જ દિવસોમાં. (જૂનમાં.) સપ્તર્ષિ ઊગતા હોય છે ત્યારે નાગે ફેણ માંડી હોય તેમ માથું ઊંચું કરીને ઊગે છે. સહેજ ઉપર ગયા એટલે આ સપ્તર્ષિ નથી પણ ધ્રુવબાળ લાંબી પૂંછડીવાળો એક પતંગ ઉડાડતો હોય એમ દેખાય છે. બરાબર મધ્ય આકાશમાં આવે છે ત્યારે કોઈ બાહોશ ખલાસી કે તારાની પેઠે પગ બરાબર પાછળ છોડીને તરતા હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી જરાક ઢળી પડે એટલે મત્તગજેન્દ્રની સૂંઢનો આકાર ધારણ કરે છે. એથી આગળ વધે એટલે સિંગલબાર પર કોઈ ખેલાડી ગ્રાન્ડ સર્કલ કરતો હોય એવો આભાસ થાય છે. અને જ્યારે આથમતી વખતે ચોકડી અલોપ થઈ જાય અને ત્રણ તારાનું પૂંછડું જ ઉપર રહે છે ત્યારે કોઈ ખારવો માથું નીચું કરીને સમુદ્રમાં ડૂબી જતો હોય અને એના ઢીલા છોડેલા પગ જરાક વાંકા થયા હોય એવું ચિત્ર તૈયાર થાય છે." આમાં માત્ર તરંગો નહિ પણ કલ્પનાશક્તિનો જ વૈભવ વ્યક્ત થાય છે.

જોઈ શકાશે કે આમાં ઘણી વાર તો કવિએ વર્ણનવિષય વસ્તુને જીવતી વ્યક્તિ તરીકે ગણીને (personification કરીને) કામ કાઢ્યું છે. પણ માત્ર એટલેથી જ અટક્યા વગર કલ્પનાશક્તિના અદ્ભુત સ્પર્શથી તે તે વસ્તુને, પછી તે ચંદ્ર હો, રસ્તો હો, ટેકરીઓ હો, કે સપ્તર્ષિમંડલ હો, પ્રત્યેકને વ્યક્તિત્વ આપી ચેતનવંત બનાવે છે. આપણી પેઠે જ તે પણ કવિના પ્રતિભાબળે જીવનથી ધબકી રહેલાં લાગે છે.

૩

કાકાસાહેબની આ બધી કવિતાનું મૂળ શોધવું ભારે નથી. પહેલું જ આપણે ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે કાકાસાહેબ સ્વભાવે પ્રવાસી છે. પ્રવાસ કરનારને મને કે કમને કુદરતનાં અનેકરંગી દૃશ્યો જોવાનાં આવે જ. કાકાસાહેબ તો કુદરતઘેલા જ છે. કહે છે: "કુદરતનું એક દૃશ્ય એવું નથી કે જેમાં મને રસ ન પડતો હોય." એમને કોઈ વાર ખીજ ચડે છે કે "માણસજાત એટલી બધી પ્રકૃતિવિમુખ થઈ ગઈ છે કે એને માટે કુદરતની સુંદરતા એ પારકી ભાષા જેટલી જ અપરિચિત છે." નાનપણથી જ ગાડામાં પડ્યા પડ્યા વાદળિયો ચંદ્રમા જોતાં જોતાં એની ભાવનાઓ જોવાની એમને ટેવ પડેલી.

જાણીતી વાત છે કે કાકાસાહેબ હિંદુસ્તાન, સિલોન અને બ્રહ્મદેશમાં ધરાઈને રખડ્યા છે. એમાં હિમાલયમાં તો ૨૨૦૦ માઈલ જેટલું તો

પગે જ રખડેલા. ઈરાવતીના પ્રવાસ વખતે એમને કેટલા પ્રવાસ યાદ આવે છે એ ઉપરથી એમના ભ્રમણનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. "અત્યારે...ચાણોદ-કરનાલીનો દ્રૌપદી સમી નર્મદાનો પ્રવાસ, સીતાસમી તાપીનો સાગરસંગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીતલવાહિની ભારતમાતા ગંગાનો પ્રવાસ, મથુરાવૃન્દાવનનો કૃષ્ણસખી કાલિન્દીનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નંદનવનમાં કરેલો પાર્વતી-વિતસ્તાનો પ્રવાસ અને વનશ્રીના પિયરરૂપ ગોમાંતક પ્રદેશમાંનો જલપ્રવાસ એક સામટા યાદ આવે છે."[2]

જેલમાં મુશ્કેલીએ જોવા મળતા જયવિજય અને ત્રિશંકુ ઉપરથી એમને એ દોસ્તો ક્યાં ક્યાં આકર્ષક પરિસ્થિતિમાં મળ્યા હતા એનું એમનું વર્ણન ('જીવનનો આનંદ' પૃ. ૧૨૬) જોઈએ અથવા બ્રહ્મદેશમાં એક પેગોડાનાં પગથિયાં ચડતાં એ કેટલાં સ્થાનોનાં પગથિયાંનું શ્રાદ્ધ કરે છે એ જોઈએ તોપણ એમનો પરિભ્રમણશોખ સમજાઈ જશે. (બ્ર. પ્ર. પૃ. ૧૩.)

લોકમાતા, હિમાલયનો પ્રવાસ, બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, એ પુસ્તકોનું કાવ્ય-વસ્તુ પ્રવાસોમાંથી જ ઉપલબ્ધ થયેલું છે. ત્રણે પુસ્તક લોકપ્રિય હોઈ એટલાં બધાં પરિચિત છે કે, વિસ્તૃત રસદર્શનની આવશ્યકતા નથી. પણ અહીં એક દૃષ્ટિબિંદુ ભારપૂર્વક રજૂ કરવાની જરૂર છે. તે એ કે કાકાસાહેબે માત્ર સહેલગાહ કરવા પ્રવાસો કર્યા નથી; પ્રવાસ દ્વારા જીવનને માત્ર માણવા કરતાં જાણવા અને નાણવા એ ચોખૂંટ ભોમકા ભમતા રહ્યા છે. એટલે જ હિમાલયના પ્રવાસ દરમ્યાન અલમોડામાં ગાયોની દુર્દશાથી અકળાઈ જનતાને જગાડવા માટે ત્યાંનો પ્રચંડ ઘંટ વગાડવાનું એમને મન થઈ આવે છે; એટલે જ કાશ્મીરમાં વેઠનો ત્રાસ જોઈ એમને એ 'સ્વર્ગમાં નરક' લાગે છે; એટલે જ બ્રહ્મદેશના પ્રવાસને અંતે મીણબત્તીનાં કારખાનાં જોઈ આવ્યા પછી એ નોંધે છે 'અને હૃદયમાં ખેવડું દર્દ લઈને હું પાછો આવ્યો.' 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ' એ પુસ્તકને અંતે જ આ વાક્ય મૂકવામાં લેખકનો ગર્ભિત આશય એ તો નહિ હોય કે આખાય આવા પ્રવાસને અંતે ચિત્તની સ્થિતિ ઉપરોક્ત પ્રકારની હોય છે.

કાકાસાહેબને જેમ રખડતાં રખડતાં કાવ્ય સૂઝે છે તેમ રખડવાનું બંધ થયે પણ એમની રસદૃષ્ટિને ભાગ્યે જ કંઈ કાવ્યેતર નજરે પડે છે. રખવાનું બંધ પડે બે કારણે: માંદગીથી અને જેલનિવાસથી. બંનેનો કાકાસાહેબને સારો અનુભવ છે.

કંઈ નહિ ને રાજરોગ જેવા રોગમાં સપડાતાં કાકાસાહેબને પરાણે વિશ્રાંતિ લેવી પડી. તો એમણે 'ચિંચવડના પથરા'ઓ સાથે દોસ્તી કરી,

૨. 'લોકમાતા', પૃ. ૬૯.

'ઘંટાશિલા 'નાં દર્શન – ના શ્રવણ – કર્યાં, કરાવ્યાં, સિંહગઢમાં પડ્યા પડ્યા 'પંખીઓનું ગીત ' ગાયું, 'બારીમાંથી ડોકિયું ' કરતાં સહેજે જે પ્રાપ્ત થયું તે આપણા સુધી પહોંચાડ્યું, અને પથારીમાં રહ્યારહ્યા સ્મરણ-'યાત્રા ' કરી એ તો જુદી જ.

જેલની અંદર એમને ચારપાંચ વાર જવાનું થયું છે. જેલની વાત માંદગી કરતાં તદ્દન જુદી. માંદા હોય ત્યારે તો ઊડતાં કિલ્લોલતાં પંખીઓ અને પાંખો પટપટાવતાં પતંગિયાં જોઈ પોતાની ચાલવાની અશક્તિ વિચારીને બારીમાંથી ડોકિયું કરવાથી જ સંતૃપ્તિ માને, પણ જેલનિવાસ વખતે તો પોતે હરીફરી શકે એવા હોવા છતાં માત્ર પેલાં તોફાની પંખીઓ ને ખીજવવા જ જન્મ્યાં હોય એવાં પતંગિયાંને સ્વૈરભ્રમણ કરતાં જોઈ મનમાં ને મનમાં હિજરાવાનું જ રહે. એથી જ 'ઓતરાતી દીવાલો 'માં પોતે પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથે સાધેલા તાદાત્મ્યમાંથી માત્ર અમિશ્ર આનંદ સ્ફુરવાને બદલે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના નાશની વેદનાનો દંશ પણ ક્યાંક ક્યાંક વરતાય છે. થોરોના 'વૉલ્ડન 'માંના નિર્બંધ પ્રકૃતિપ્રેમથી 'ઓતરાતી દીવાલો 'ની ભિન્નતા પણ આમાં જ હશે ?

છતાં પોતાના બંધનની વેદનાને લેખકે 'ઓતરાતી દીવાલો 'માં આગળ કરી નથી. એનું કારણ એ પણ છે કે, બાયરન કહે છે તેમ, 'કારાગારે અતિ ચમકતી મુક્તિ 'ના આશકોને આંતરપ્રવૃત્તિઓમાં તો જેલ જ એક અને અદ્વિતીય મુક્તિનિકેતન લાગે છે. પણ કાકાસાહેબ પોતાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં આસપાસની ઉદ્‌ભિજ્જ-અંડજ-યોનિજ સૃષ્ટિ સાથે તદાકાર થવા જતી વખતે સ્વાસ્થ્ય ખાતર વારંવાર સૂક્ષ્મ, ઉપર કહી એવી આંતરિક, ભાવનાનું આલંબન લેતા નથી. કોઈ પણ વાત વિષે ગંભીર તત્ત્વપર્યેષણામાં ડૂબી જવા કરતાં હસી નાખવામાં જ એ વધારે ઔચિત્ય જુએ છે. કાકાસાહેબની ખોલીના સળિયા ચાટતો 'ગુર્‌ર્‌ર્‌ર્ મ્યાઉં ' કરતો એક ઘોઘર બિલાડો બહાર સંતોષથી ઊભો છે. એમને શું થાય છે ? "નાનપણથી અનેક અજાયબઘરો (મ્યુઝિયમો) હું જોતો આવ્યો છું. પાંજરાની માંહ્ય પશુપક્ષીઓ, વાઘબિલાડીઓ પૂરેલાં મેં જોયાં છે, તપાસ્યાં છે. તેમનું વર્ણન બહારના લેબલ પર વાંચી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે; પણ કોઈ કાળે મેં એમ સ્વપ્નેય ધારેલું નહિ કે હું બંધબારણે પુરાયો હઈશ અને એક નફટ બિલાડો બહારથી મને જોઈ તપાસી પોતાનો સંતોષ જાહેર કરશે !"

છતાં કોક વાર આવા ખડખડાટ હાસ્ય પાછળ દબાવી દીધેલું ડૂસકું

હોય છે એ પણ સહેજે જોઈ શકાય એવું છે. જેલ ઉપર થઈને પસાર થતા વાદળના રમૂજી વર્ણન પછી એ ઉમેરે છે, "ગયું; દીવાલ બહાર ગયું. એને ક્યાં બહાર જવા માટે રજા લેવાની હોય છે?"

પ્રકૃતિકાવ્યના આસ્વાદ આડે આવે ત્યારે તો જેલની દીવાલો અને ઇતર યંત્રણાઓ એમને ખૂંચ્યા વગર નથી જ રહેતી. બેલગામ જેલમાં "અપ્રસન્ન કરનારી એક જ વાત છે અને તે દક્ષિણ તરફની વીસ ચાળીસ ફૂટની આંધળી ભીંત. જે બારીમાંથી માણસો ડોકાવીને જોઈ શકતા નથી એવી એની બારીઓ ફૂટેલી આંખો કરતાં પણ વધુ અભદ્ર છે. આટલી ભવ્ય, આટલી ઉદાસ ભયાનક વસ્તુ બીજી નહિ હોય. જૂનાં ખંડિયેરની વાત જુદી છે. ત્યાં તો પ્રાચીનતાનું ઐતિહાસિક કાવ્ય હોય છે. આ દીવાલમાં તો એયે નથી." આ કાવ્યરહિતતાના કાવ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાશે કે કાકાસાહેબ અંતર્મુખ થઈને જેલગમનની કૃતકૃત્યતાના આનંદ ઉપર જ મુસ્તાક થઈને બેસી રહેતા નથી; બાહ્યસૃષ્ટિ સાથેના સંબંધના અભાવથી એમની આંતરિક સંતોષની લાગણી દુભાય છે જ, તેઓ શોધી કાઢે છે "કે બાહ્ય પ્રકૃતિ અને હૃદયસ્થ પ્રકૃતિ અભિન્ન છે," પણ તે બાહ્ય પ્રકૃતિ સાથે સતત સંબંધમાં રહેવાના જાગ્રત પ્રયત્ન પછી જ.

વાદળાંઓ તો દિવસે ખોલી બહાર રહેવાનું હોય ત્યારે જોઈ પણ શકાય પણ રાતે તાળાં ભિડાઈ ગયાં ને પોતાનો નિયત ખૂણો સંભાળવો રહે, ત્યારે બહાર છાપરા ઉપર સારાયે વિશ્વવિસ્તારમાં સ્ફુરી રહેતા તારાઓનું શું?

હા. એ તારાઓસ્તો!

*

પેલા પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફનું તત્ત્વવચન તે કાકાસાહેબનું પણ પ્રિય સૂત્ર હોય એમ લાગે તો તે યથાર્થ છે. એ પણ પોતાનાં તારાવિષયક કાવ્યો દ્વારા કહેતા લાગે છે કે 'દુનિયામાં મોટામાં મોટી અજાયબીઓ હોય તો બે: એક માણસનું હૃદય અને બીજું અતલાન્ત આકાશ.'

કાકાસાહેબને દહાડાના ધોળા અંધારા કરતાં રાત્રિનો 'કાળો પ્રકાશ' વધારે પસંદ છે. કેમ કે ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતાને કંઈક પામવાનું બની શકે છે. કાકાસાહેબ તારાઘેલા છે. સામાન્ય રીતે તે બહાર ખુલ્લામાં આકાશના છાપરા તળે જ સૂએ છે. "ચાદર, રજાઈ અને કંબળ એટલું મેં ઓઢયું હતું એના પર હવાએ ઝાકળની એક પછેડી ઓઢાડી".[૩] 'દેવોનું

૩. 'જીવનનો આનંદ', પૃ. ૨૨૪.

કાવ્ય ' દેખતાં એ કદી થાકતા નથી, કેમ કે "અપ્સરાઓનું લાવણ્ય મ્લાન થતું નથી તેમ તારાઓની તાજગી વાસી થતી જ નથી."

જેલમાં હોય ત્યારે આકાશદર્શનમાં ભારે મુશ્કેલી ઊભી થાય, પણ ઊંટે કર્યા ઢેકા તો માણસે કર્યા કાઠડા એ રીતે કાકાસાહેબ પોતાનો માર્ગ કાઢી જ લે છે. જેલખોલીની ઊંચી જાળીમાંથી ચંદ્રનાં કિરણ અંદર દાખલ થયાં, પણ ચંદ્ર દેખાય નહિ. એટલે ચાટલું ઊંચું કરી ચન્દ્ર જોઈ લીધો! ને પછી તારાઓની કારવાન જાળીમાંથી પસાર થતી જોઈ રહ્યા. ત્યાં જૂના દોસ્ત–પુનર્વસુને પકડચા એટલે આખુંયે સરઘસ સમજાઈ ગયું...એ કેટલીક વખત તો વીજળીના ચમકારા થાય તે દરમ્યાન જ તારાદર્શન કરી લેવાના[૪]...દિવસે પાંદડાં હલાવી આમંત્રતો પીપળો રાત પડચે જયવિજયને ઢાંકીને ખોલી આગળ ઊભો રહે છે ત્યારે કાકાસાહેબથી બોલી જવાય છે "એ હવે વેરી થયો છે." પણ ઘટા ભારે ન હતી એટલે જે ઈષત્ દર્શન પ્રાપ્ત થયું તેથીયે એ રાચે છે. "ત્રિશંકુના ત્રણ તારાઓ છાપરા ઉપર મોભનાં નળિયાં બેસે એવી રીતે બરાક ઉપર બેઠા છે. અને બે હાથ ઊંચે ફેલાવ્યા હોય એમ ઉપર બે તારાઓ ચળકે છે."

તારાઓની આ દોસ્તી કાકાસાહેબ બહાર હોય ત્યારે તો પુરબહારમાં ખીલી નીકળે છે. એક નક્ષત્ર પોતે કાશ્મીરમાં ધ્યાનપૂર્વક જોયેલું હોય તેને ફરી સિલોનમાં જોતાં એમના આનંદની સીમા નથી રહેતી. 'જીવનનો આનંદ 'ની પ્રસ્તાવનાને અંતે એમણે કહ્યું છે જ કે "ખરેખર મૈત્રી એ જ જીવનનો સર્વોચ્ચ આનંદ છે."

કાકાસાહેબે આકાશને અંગેની આપણી અને ગ્રીસની કલ્પનાઓનો શકચ તેટલો સુમેળ સાધીને એને જીવતી વ્યક્તિઓથી ભરી દીધું છે. મૃગલાની પાછળ દોડતો વ્યાધ જોઈ એમને કવિકુલગુરુનું વર્ણન સાંભરે છે, मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् । (શાકુંતલ, ૧–૬) કાલિદાસને પ્રિય એવી 'चित्राचन्द्रमसोर्' યુતિ (રઘુવંશ ૧–૪૬) દેખતાં દેખાડતાં તો કાકાસાહેબનો હરખ માતો નથી. કેટલીક વાર આપણી કલ્પનાઓ કરતાં પશ્ચિમની કલ્પનાઓ એમને વધારે આકર્ષક જણાય છે. આપણે જેને શર્મિષ્ઠા કહીએ છીએ તેને પશ્ચિમના લોકોની પેઠે 'લેડીસ ચેર' કહેવામાં એની આકૃતિ પ્રત્યે વફાદારી સચવાય એમ છે. એટલે કાકાસાહેબે એને દેવોની ખુરસી, દેવોનું યાન, દેવયાની, એમ નામ આપી દીધું.

૪. 'ઓતરાતી દીવાલો', પૃ. ૧૪.

કાકાસાહેબ નક્ષત્રોને સજીવન બનાવી એમની ઉપર પારાવાર લાવણ્ય લાદે છે. 'પેલાનું સાચું નામ શું? પુષ્ય કે તિષ્ય?' એમને વળી ત્રીજું પુષ્પ જ સાચું લાગે છે. "પુનર્વસુની નૌકામાં બેઠેલી કોઈ અપ્સરાએ ઉછાળેલું અને ત્યાગને લીધે ખંડિત થયેલું એ મ્લાન પુષ્પ છે." "મઘા એટલે દાતરડું. એના હાથાને છેડે બે દોરીઓ બાંધી છે. બંનેને છેડે એકએક ફૂમતું છે. એક પશ્ચિમ તરફ ઊડે છે, અને બીજું જાણે દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ ઊડે છે. અને એ બે ફૂમતાં વચ્ચે બરાબર સીધી લીટીમાં એક ઝાંખો તારો પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કરવું કે ન કરવું એની શંકામાં ઊભો છે."

સપ્તર્ષિને જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી સ્થિતિમાં જોઈ એમને પોતાને સુમારવના તર્કો સૂઝે. પણ કોઈ બીજાએ સપ્તર્ષિના પૂછડાને શિખંડીના પૂછડા સાથે સરખાવ્યું તો એનું તો આવી જ બન્યું...બ્રહ્મમંડળમાંથી કોણ જાણે કઈ રીતે એમણે ખીચડીનું વાસણ ઉપજાવી કાઢ્યું છે! અને છતાં આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ "આથમે છે ત્યારે અંદર કડછી નાખીને અંદરની બધી જ ખીચડી બહાર કઢાય છે." પુનર્વસુને ભલે કોઈ પલંગ કહે, કાકાસાહેબ તો એનું મજાનું નાવ બનાવવાના એટલું જ નહિ, પણ એમાં બૃહસ્પતિને મુસાફરી કરતો જોવા માટે ચોકીયે રાખવાના.

આમ તો એમણે ઘણી આકૃતિઓ નક્કી કરી દીધી છે. આકાશગંગાને કાંઠે ખભા પર કાવડ લઈને વિચરતો પિતૃભક્ત શ્રવણ જોઈ એમણે બાણ મારતા દશરથને પણ નક્કી કરી દીધો. . . . મકાનના છાપરા પર આડો પડેલો વૃશ્ચિક આંખો ભરીને જોઈ લીધો. એની પૂછડીમાં એમને ડંખ દેખાતો નથી. "એની પૂછડી એટલે અવળું પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન."

ઘડીકમાં એ અગસ્ત્યને ઝૂંપડે લટાર મારતા હોય છે, ઘડીકમાં આકાશગંગામાં ચાંચ બોળતા હંસ સાથે વાતે વળગ્યા હોય છે. આ ક્ષણે તમે એમને બ્રહ્મહૃદયના લોટામાંથી ઢળી જતાં અઢળક તેજ ન્યાળી રહેતા જોશો, તો થોડી જ વાર પછી અભિજિત્–અગસ્ત્યની ઉંદરબિલાડીની રમત ચૂપચાપ જોઈ રહેતા દેખશો. ક્ષિતિજના કાંગરા ઉપરથી પેલો શિકારી શ્વાન મૃગ પાછળ ભૂસકવા કરે છે એની ટટ્ટાર પૂછડી ખેંચવામાં એ રોકાયા હશે એમ તમે માનતા હો તો ભૂલો છો. એ તો પોતાના જન્મનક્ષત્ર નિતાન્તરમ્ય ચિત્રા અને પેલી 'તેજોભારથી અલસગમના સ્વાતિ' તરફ મુગ્ધભાવે મીટ માંડીને આ પણે ઊભા!

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે કાકાસાહેબ તારાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે તે એક કવિની દૃષ્ટિએ જ કરે છે. એમનું ચિત્ત પ્રવૃત્ત થાય છે

ગુજરાતીમાં મને ખગોળનું પુસ્તક આપો પણ ત્યાં તો એમની કલ્પનાનું ઓછું ચાલવાનું હતું ?

આ અભિપ્રાય જ કાકાસાહેબનાં તારાવિષયક લખાણોમાંના કલ્પના-પ્રાધાન્યને બતાવી આપવા બસ છે. કાકાસાહેબ તો ૧૯૨૫માં કહેતા તેમ આજેય કહેવાના : "બધાનાં દર્શન પાછાં પંચાંગ જાણે ક્યારે થશે !"[૫] સૂક્ષ્મ વિગતો એ પંચાંગને જ સોંપે છે.

૪

તારાઓનાં નિરીક્ષણ વખતે કાકાસાહેબ ખગોળશાસ્ત્રી નથી બની જતા, મુસાફરી કરતી વખતે ભૂગોળવિદ્ તરીકે દેખાતા નથી, જેલની દીવાલો પાછળ હોય ત્યારે ગુનાશાસ્ત્રમાં ઊંડા ઊતરવાનો દેખાવ કરતા નથી. દરેક વખતે એમનું કવિત્વ જ બહાર આવે છે. પણ સાથે સાથે એ સમાજશાસ્ત્ર-વિશારદ હોઈ, ચિંતક હોઈ, એમના કવિત્વમાં ઠેકઠેકાણે ચિંતનના ઘેરા રંગો આવ્યા વગર રહેતા નથી. ટૂંકામાં કહીએ તો એમની કવિતાને એમની જીવનદૃષ્ટિનો પાસ અચૂક લાગે છે. એમની જીવનદૃષ્ટિના મુખ્ય અંશો તે (૧) પ્રાચીન આર્યત્વની અને આર્યસંસ્કૃતિની સાધના, (૨) સમાજની સર્વાંગીણ ઉન્નતિ અર્થે ગાંધીજીએ બોધેલા માર્ગનું સેવન, અને (૩) જગતમાં જે કંઈ સુંદર – જે કંઈ કલામય છે તેની માનવ્યની દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરતાં જે ખરેખર સુંદર કલામય લાગે તેની ઉપાસના, એટલા ગણાવી શકાય. પ્રસ્તુત અંશો ઘણુંખરું તો આવકારપાત્ર રૂપમાં દેખા દે છે. છતાં કોક વાર કેવળ રમણીયતાભર્યા લખાણમાં બોધ ઘૂસી જાય છે અને વાચકને એટલો નાહક બોજો ઉપાડવો પડે છે. દા. ત. 'સહકારીઓ' ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૯૦), 'રણ કે સરોવર' (પૃ. ૧૮૨) અને 'ક્રિયા કે કૃતિ' (પૃ. ૧૬૭)નો અંતભાગ, અને 'અનસૂયા પ્રાચી' (પૃ. ૩૭), 'સંધ્યાપ્રાચી' (પૃ. ૧૭૧) અને 'રંગોનું પરિવર્તન'નો અંત-ભાગ (પૃ. ૫૬) એ ત્રણમાં તો રસક્ષતિની હદ થાય છે, જ્યાં એક જ બોધ – પૂર્વની અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ વચ્ચેનો ફરક તે આભાસ માત્ર છે એવા બોધ – ઉપર મદાર બાંધવામાં આવેલો છે. વળી એવા બોધનું આલંબન કદાચ ઉછીનું હોઈ એ સવિશેષ અનાવકારપાત્ર લાગે છે. મરાઠી કવિ ગોવિંદા-ગ્રજની એક કવિતામાં આવે છે કે આ ઉષા તો પૂર્વમાં છે, પણ પશ્ચિમમાં લાલાશ ક્યાંથી ઊપસી આવી ? ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે એક ગાલે ચુંબન

૫. 'જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૨૪.

થતું હોય ત્યારે બીજા ગાલ ઉપર સુરખી ચડી આવે છે એમ જ તો ! આ ભાવ ‘ અનસૂયા પ્રાચી ’માં વિકારરહિત બનીને દ્વિજત્વને પામતો જોઈ શકાશે. સંધ્યાસમયે પૂર્વના દર્પણમાં પશ્ચિમની લાલાશ જોઈ કાકાસાહેબ કહે છે: “ પૂર્વ દિશા સ્વભાવે જ અનસૂયા હોવાને લીધે પશ્ચિમનો વૈભવ જોઈ તેના ચહેરા ઉપર કશા મત્સર વગરની શુદ્ધ સાત્ત્વિક મુદિતા જ પ્રગટ થાય છે.”[૬] દેખાઈ આવે એવું છે કે આમાં ‘ પૂર્વ ’ અને ‘ પશ્ચિમ ’ શબ્દો દિશા પરત્વે જ નહિ, વ્યાપક અર્થમાં તે તે દિશાઓની પ્રજાઓ પરત્વે પણ વપરાયા છે. એટલે પ્રસ્તુત લખાણમાં બોધની માત્રા ઘણી જ વધી જાય છે. એમની જીવનદૃષ્ટિમાં આર્યસંસ્કૃતિના પ્રેમનો ઉપર કહેલો (૧) અંશ છે તે કોક વાર જ આવા ઉગ્ર રૂપમાં તો પ્રગટ થાય છે. બાકી સર્વત્ર એ અંશને લીધે કાકાસાહેબની કૃતિઓ ગાંભીર્ય, પ્રસન્નતા અને સૌષ્ઠવ ધારણ કરે છે. ‘ લોકમાતા ’ એનો એક સંપૂર્ણ પુરાવો છે. જીવનદૃષ્ટિના બીજો અને ત્રીજો અંશ અનુક્રમે ‘ કાલેલકરના લેખો ’ અને ‘ જીવનનો આનંદ ’માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ ઉપરાંત કાકાસાહેબની એક વૈયક્તિક ખાસિયત તે એમનું અકૈતવ શૈશવ છે. એક પ્રકારનો બાલભાવ એમની કૃતિઓમાં નિરંતર તરવરતો જણાય છે. એનાં નમૂના દાખલ દૃષ્ટાંતો જ જોઈએ. ગિરિઆરોહણ વખતે આનંદ મળે છે તે એમણે, જેમ જેમ ઊંચે ચડીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે જમીન દેખાય – જાણે કે જન્મભૂમિનો મોટો ને મોટો ભૂકડો આપણને મળતો ન હોય, એમ કહીને બાળકની પરિભાષામાં વ્યક્ત કર્યો છે. ‘ સ્મરણ-યાત્રા ’માં એમના બાલભાવને પ્રગટ થવા પૂરતો અવકાશ મળે છે. છતાં અન્યત્ર પણ એ છૂપો રહેતો નથી. ઘણી વાર એ ખાદ્ય વસ્તુનું આલંબન લે છે. “ આજે પરોઢિયે ઈશાન ખૂણા તરફનું આકાશ તદ્દન પાકવાની અણી ઉપર આવેલા બોર જેવું દેખાતું હતું. ” તાજમહાલ (‘જી. આ.’ પૃ. ૨૩૦) જોતાં એમણે “ તડબૂચ ખાતી વખતે અંદરનો બિયાં વગરનો સરસ લાલ ગરભ છેલ્લો ખાવા માટે રાખવાનું જેમ મન થાય છે, તેમ બહારનું દૃશ્ય ધરાઈને જોયા પછી જ અંદર જવું એમ મન સાથે નક્કી કર્યું હતું.”

આ બાલભાવ કાકાસાહેબની કૃતિઓના કાવ્યત્વ માટે ઓછો જવાબદાર નથી.

કાકાસાહેબની જીવનદૃષ્ટિ – ફિલસૂફી જે કંઈ કહો તેને લગતા વિભાગને અંતે ‘ ગુજરાત ઍન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર ’માં શ્રી મુનશીએ એ બાબતમાં પોતાનું

૬. ‘ જીવનનો આનંદ ’, પૃ. ૩૭.

વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે તે તરફ જરી ઇશારો કરવાનો રહે છે. લગ્ન જેવા એક વિષયને લગતા શ્રી કાકાસાહેબના વિચારો ગુજરાતી સમાજને અનનુકૂળ હોઈ, એ અને એવાં કારણે ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં કાકાસાહેબ લોકપ્રિય નથી એમ શ્રી મુનશીએ ચિકિત્સા કરી છે. એ બાબત અહીં ચર્ચા કરી વિસ્તારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. લોકપ્રિયતા એ ઉત્તમ સાહિત્યની કસોટી છે કે કેમ, શ્રી કાકાસાહેબ લોકપ્રિય છે કે કેમ, એ પ્રશ્નોની ચર્ચા લોકપ્રિયતાની પારાશીશીનું અજ્ઞાન કબૂલીને અત્રે છોડી દીધી છે, સહૃદય વાચકો પોતે જ સ્વાનુભવથી પોતપોતાનો નિર્ણય કરી લેશે એવી આશાથી.

૫

છેલ્લે આપણે કાકાસાહેબની શૈલી તપાસીએ. લેખક અભ્યાસ અને અનુભવે જે જીવનદૃષ્ટિ કેળવે છે એનો પાસ એની લેખનશૈલીને લાગે છે. એમની જીવનદૃષ્ટિના મુખ્ય ત્રણ અંશો આપણે હમણાં જ જોયા. એમાંથી જ ફલિત થતા શૈલીના અંશો જોઈએ :

(૧) આર્યસંસ્કૃતિનો કાકાસાહેબને સારો પરિચય છે, પરંપરાપ્રાપ્ત કૌટુંબિક રહેણીકરણીથી અને શિક્ષણથી. આને લીધે કાકાસાહેબનાં લખાણોમાં કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વગર વેદ-ઉપનિષદ-મહાભારત-ભવભૂતિ-કાલિદાસાદિમાંથી અવતરણો આવ્યાં કરે છે. એમની શૈલીમાં છેલ્લાં પાંચ હજાર વરસની સંસ્કૃતિની સુવાસ છે. એક શબ્દ, એકાદ શબ્દયુગ્મ, કોઈ વાક્યખંડ, તો કોઈ શ્લોકાર્ધ એમના કથયિતવ્યને સૈકાંઓની સંસ્કૃતિના સૌરભભારે મહેકતું કરી મૂકે છે. આવાં અવતરણો તે પાંડિત્યપ્રદર્શન માટે હરગિજ નથી હોતાં. કાકાસાહેબ જ્ઞાને એક હાલતી ચાલતી વિદ્યાપીઠ જેવા ગણાય છે એ ભલે. લખાણમાં એમની કલાદૃષ્ટિ જ આગળ હોય છે. અવતરણ દ્વારા આપણી રસદૃષ્ટિને ઉત્તેજી એના મૂળનો બોધ થતાં આપણામાં જે સહચારી ભાવો જાગે તે બધાનો લાભ પોતાના લખાણને આપી એક પ્રકારનું લાઘવ સાધવાની જ લેખકની નેમ હોય છે. કાકાસાહેબનાં લખાણો વાંચતાં શબ્દો અને શબ્દસમૂહોની જીવનકથા અજાણ્યે પણ આપણે જાણી લઈએ છીએ એ એમની ઉપરની લાક્ષણિકતાથી જ.

પરિણામે કાકાસાહેબની શૈલીમાં પ્રૌઢિ આકસ્મિક નહિ પણ આવશ્યક અંગ બની રહે છે.

(૨) લેખકની જીવનદૃષ્ટિના બીજા અંશની જવાબદારી જેને માથે છે એવાં તત્ત્વોમાં મુખ્ય છે સરળતા.

ગાંધીજીની લેખનશૈલીએ ગુજરાતમાં અસામાન્ય પરિવર્તન આણ્યું હતું. 'સાક્ષર' શબ્દ ગાળનો પર્યાય બની ગયો હતો. સરળતા, સુબોધતા, એ લખાણની અનિવાર્ય અને પ્રથમ જરૂરિયાત ગણાવા લાગી હતી. આ સરળતા તે સસ્તી, અજ્ઞાનમૂલક, સરળતા ન હતી, પણ જ્ઞાન પચાવી ગયા પછીના સ્વાસ્થ્યથી ઊપજેલી આડંબરરહિતતા હતી. ઉપરાંત, જે મહાનુભાવિતાએ ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરને પ્રાકૃત જનોની બોલીમાં ઉપદેશ કરવા પ્રેર્યા હતા તે જ આ સરળતા પાછળની પણ પ્રેરણા હતી. અને ગાંધીશૈલીના પ્રસ્તુત ગુણવિશેષમાં ભારોભાર તેજસ્વિતા અને સચોટતા પણ છે એ શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠકનાં સરળ છતાં શાસ્ત્રીય લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

શ્રી કાકાસાહેબ કેળવણીકાર હોઈ સરળતાનો સવિશેષ આગ્રહ રાખે એમાં નવાઈ નહિ.

જીવનદૃષ્ટિના બીજા અંશને જ કાકા કાલેલકરના લેખોમાં જે ઓજસ્ છે તે પણ આભારી છે. એક જાતનો સાત્ત્વિક રોષ ઘણી વાર કાકા કાલેલકરનાં લખાણોમાં જણાયા વગર રહેતો નથી.

આનું જ આનુષંગિક તત્ત્વ કટાક્ષ તે પણ કાકાસાહેબમાં ભરપૂર છે. કાકાસાહેબનો કટાક્ષ તે નિર્દંશ અને ઔચિત્યભંગ વિનાનો હોય છે. "આનંદમાં પ્રયોજન ! છટ્ આનંદ ઓછો જાતે વૈશ્ય છે?" 'વૈશ્ય' શબ્દમાં ભાગ્યે જ કોઈ એક શિવાજીભક્ત મહારાષ્ટ્રીયની સમૃદ્ધ ગુજરાતી ઉપર તિરસ્કારવૃત્તિ શોધશે. 'તાજમહાલ' ('જી. આ.' પૃ. ૨૩૨)માં નીચેની કબર તરફ ઊતરતાં એક ચાંદીના દીવાના તેજે લેખકે કંઈક જોયું. "પણ પ્રેમ અને મૃત્યુની વાતો કરવાને બદલે એ અસંસ્કારી પદાર્થ લૉર્ડ કર્ઝનની જ બડાઈ હાંકવા લાગ્યો. મેં ચિડાઈને એને કહ્યું, 'હઠ, ખસ અહીંથી, કયે ઠેકાણે કઈ વાત કરવી એનો તને કંઈ વિવેક છે?'"

(૩) એમની જીવનદૃષ્ટિનો તૃતીય અંશ જેને પરિશુદ્ધ કલાપ્રેમને નામે આપણે ઓળખીશું એમાં કાકાસાહેબની કવિત્વશૈલીનાં તત્ત્વો તો છે.

ઉપમા–ઉત્પ્રેક્ષા વગેરેનાં નવીનતા અને બાહુલ્ય તરત જ વરતાઈ આવે એવાં છે. એક વાદળ જ લો. એની ઉપરની એમની કલ્પનાઓ તપાસો.

"ખેતરમાં જેમ તરબૂચની પાકવાની શરૂઆત થતાં અંદર લાલ રંગ ધીરે ધીરે પાકવા માંડે છે તેમ જ વાદળાંની નીચેના ભાગમાં ઝાંખો ઝાંખો

સિંદૂરનો રંગ ચોંટે છે અને એને લીધે વાદળાંની મુખ્ય મુખ્ય નસોનો વળાંક કેવો છે તે ઓળખવું બહુ સહેલું થઈ પડે છે."૭

"કાળી સ્લેટમાં કોક કોક વખત લીલો રંગ મળેલો દેખાય છે તેની ઉપમા કદાચ (વાદળાંના રંગને) આપી શકાય. ગોરા બાળકના શરીર ઉપર લીલા ને ભૂરા રંગનું મિશ્રિત એક લાખું હોય છે તેનું પણ સ્મરણ આ વાદળાં જોતાં થાય . . . માત્ર યૌવનની કાન્તિ કે લાવણ્ય આ મેઘકાન્તિની બરાબરી કરી શકે."૮

"ઉત્તર તરફ વાદળાંનું એક મોટું ઝેપલિન બન્યું હતું. ને તેની નીચે ઉતારુઓને બેસવા માટે ત્રણ ડબ્બા લટકતા હતા."

"જાણે છૂટેલી દેવોની કામધેનુઓ."

"આ વાદળાં જરાયે ચાલાક દેખાતાં નથી. જેમ ઊંટ આમતેમ મૂરખ જેવાં ચાલે છે તેવાં જ આ વાદળાં દેખાય છે."૯

"આ પેલું ઈંડા જેવું વાદળું આવે. એનો નીચલો ભાગ કાળો છે ત્યાં ભીનાશ વધુ હશે. ઉપર ભીનાશ ઓછી હશે એટલે એ બાજુ ધોળાશ વધારે, પણ ઈંડું આટલામાં ભાંગી ગયું. પેલી શું બચ્ચાની ચાંચ કહેવાય? હવે તો એ સાવ પાસે ગયું. હવે તો ઢાલ જેવું દેખાય છે. ના, ના; આરસ-પહાણનો કટકો લાગે છે. ના ભૂલ્યો, અબ્બાસ સાહેબની દાઢી છે."૧૦

આ છેલ્લા ઉદાહરણ ઉપરથી કાકાસાહેબના બાલભાવની શૈલી ઉપર થતી અસર પણ સ્ફુટ થાય છે. કાકાસાહેબની શૈલીનું ભૂલી ન શકાય એવું એક તત્ત્વ તે શૈશવનું મુક્ત હાસ્ય છે. અને તે અનેક રીતે વ્યક્ત થાય છે. ઓતરાતી દીવાલો પાછળ સાંકડી બંધ ખોલીમાં રાતે દેડકાનો શીતલ સ્પર્શ થતાં એકદમ રામને સીતાના થયેલા 'स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः'ની યાદ આવે એ પરિસ્થિતિમાંથી હાસ્ય ઊપજે છે. આડવાત તરીકે કાકાસાહેબની યાદશક્તિ વિષે ઇશારો કરવાની જરૂર છે. તે કહે છે તેમ માણસનું મન એ જ ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો છે. એમના લેખો અનુભવોના અને પ્રાચીન સાહિત્યના સ્મૃતિચમકારાઓથી દીપી ઊઠે છે. એમની સ્મૃતિનો આપણે આભાર માનીએ એટલો ઓછો છે. કહે છે, "વિસ્મૃતિ કંઈ સ્થાયી વસ્તુ નથી. વિસ્મૃતિ

૭. 'જીવનનો આનંદ,' પૃ. ૬
૮. 'જીવનનો આનંદ,' પૃ. ૩૪
૯. 'જીવનનો આનંદ,' પૃ. ૧૨૩
૧૦. 'જીવનનો આનંદ,' પૃ. ૧૨૩

ઉપર કોઈ કાળે આધાર રાખી બેસી ન શકાય. તે ક્યારે દગો દેશે તે કહી શકાય નહિ."૧૧

ઘણી વાર શ્લેષ જેવા સામાન્ય અલંકાર પાસેથી પણ એ ઘણું કાઢી લે છે.

ઓતરાતી દીવાલો પાછળની એક ખોલીમાં કોઈ સહકેદીએ કાગડાને પૂર્યો. એણે દુનિયાના તમામ કા–કા–સાહેબોને બૂમ પાડી બોલાવ્યા, પણ હું એકલો જ હાજર હતો એમ કાકાસાહેબ કહે છે. 'જીવનનો આનંદ' 'આનંદને' અર્પણ કર્યો છે, – અલબત્ત એમના પરમમિત્ર સ્વામી આનંદને, પણ આનંદ-શબ્દથી ઉપસ્થિત થતી અસ્પષ્ટતાનો લાભ લેવામાં જ લેખક-ની હાસ્યખોરી છે. 'कठण समय येतां कोण कामास येतो' જેવામાં 'કોણ' એટલે કોણ અને ખૂણો એનો લાભ લેવાની વૃત્તિ પણ એ જ ગુણની દ્યોતક છે. શ્રીનગર તરફ હતા ત્યાં એમના સહયાત્રી બુવા કહે તેમ કરવાની ઇચ્છા એમણે ઠेविलें अनंते तसेंच राहावें' એમ કહી, બુવાનું નામ અનંત હતું તેનો સુંદર લાભ લીધો. આવાં તો દૃષ્ટાંતો અગણ્ય છે.

કાકાસાહેબની પ્રતિભા તે નવનવોન્મેષશાલિની છે, એમાં આ હાસ્યની તાજગી પણ કારણભૂત છે. કાકાસાહેબ હંમેશના જુવાન છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ 'મોદેર પાકબે ના ચુલ ગો,' (મારા વાળ પાકવાના નથી) એમ એ સહેજે કહી શકે.

૨૨ સપ્ટે. ૧૯૩૭

૧૧. 'જીવનનો આનંદ', પૃ. ૪૨

જીવન-કવિ કાકાસાહેબ

રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક મનનીય વિધાન કર્યું છે: "કાવ્ય લખે તે કવિ એ વ્યાખ્યા અવ્યાપ્ત છે અને અતિવ્યાપ્ત પણ છે. કાવ્ય જીવે તે કવિ એ જ સાચી વ્યાખ્યા છે."[1]

જેટલા કાવ્ય લખે તેટલા બધા કવિ નહિ, એવું સૂચવતો અતિવ્યાપ્તિદોષ કાકાસાહેબે જણાવ્યો છે તેમાં સંમત થવામાં ઘણાને વાંધો નહિ હોય. કાકાસાહેબે જણાવેલા અવ્યાપ્તિદોષનું તાત્પર્ય એ છે કે કાવ્ય ન લખતો હોય છતાં કવિ હોય એવો પણ કોઈક હોઈ શકે. રાજશેખરે 'હૃદય-કવિ' કહ્યો છે તે આ. કાકાસાહેબે પોતે જેનો બાહ્ય સ્વરૂપે કવિતા તરીકે સ્વીકાર થાય એવી કવિતા નથી લખી, છતાં તેમને કવિપદ સાંપડ્યું છે — માત્ર હૃદયકવિ તરીકે નહિ, હૃદયકવિ તેઓ છે જ, પણ એમનાં પ્રવાસ-વર્ણનોમાં અને પ્રકૃતિ વિષયક લેખોમાં કાવ્યતત્ત્વ છે તેથી.

પણ કાકાસાહેબ કહે છે કે કાવ્યજીવે તે કવિ અર્થાત્ જેનું જીવન જ કવિતા જેવું હોય તે કવિ. જે જીવન કવિતા ગણાવાને પાત્ર હોય તેમાં કાવ્યતત્ત્વ હોવું જોઈએ. કાવ્યતત્ત્વની નિષ્પત્તિ માટે મુખ્યતઃ આ સામગ્રી આવશ્યક છે: વાસ્તવિક કે કલ્પિત, યથાસ્થિત કે આદર્શ, જીવનતત્ત્વ; એનું ચિન્તન હોય તોપણ ભાવમય હોય એવું, ભાવમય નિરૂપણ; નિરૂપિત અને સમર્પ્યમાણ અર્થની વ્યંજના દ્વારા, કે કલ્પનાજન્ય અલંકાર, પ્રતીક આદિ દ્વારા, કે વસ્તુવર્ણનની તાદૃશતા દ્વારા, ચમત્કૃતિજનક અભિવ્યક્તિ; અને એ અભિવ્યક્તિનું પર્યાપ્ત વાહન બની શકે તેવી ભાષા; એ ભાષાની, અપેક્ષા હોય તો, લયાત્મક પદ્યરચના.

૧. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૧૩૮

આ સામગ્રીથી નિષ્પન્ન થતા કાવ્યતત્ત્વનું પ્રયોજન છે રસાસ્વાદ, ભાવમય આનંદાનુભૂતિ.

આ કાવ્યતત્ત્વ જેમાં હોય, રસાસ્વાદરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય, એવું કાવ્ય રચવામાં મુશ્કેલી હોય તેથી ઘણી વધારે મુશ્કેલી એ કાવ્યતત્ત્વથી યુક્ત અને આનંદ-પ્રયોજનનું સાધક એવું જીવન, એવું જીવન-કાવ્ય, જીવવામાં છે. કવિતામાં જીવન હોય, કાવ્ય જીવનમય હોય; પણ જીવનમાં કવિતા હોય, જીવન કાવ્યમય અર્થાત્ કાવ્યરૂપ હોય એ અતિ વિરલ સિદ્ધિ છે.

કાવ્યતત્ત્વસાધક જે સામગ્રી જણાવી તેમાંથી કેટલીનો જીવનમાં અવતાર શક્ય છે?

જીવનમાં વાસ્તવિક જીવનતત્ત્વ હોઈ શ , કાલ્પનિક નહિ; એ જીવન-તત્ત્વ આદર્શરૂપ હોઈ શકે; જીવનમાં ચિન્તન હોય અને એ ચિન્તન ભાવ-મય પણ હોઈ શકે; જ્યાં ભાવનો જ પ્રસંગ હોય ત્યાં જીવન ભાવમય તો હોય જ. જે જીવનકાવ્ય, આ સામગ્રીથી સંપન્ન હોય તે, એ જીવન છે તે કારણે નિરૂપણનો વિષય નથી, જીવનનો વિષય છે; એની અભિવ્યક્તિ વાણીમાં નહિ, વ્યવહારમાં કરવી પડે; વ્યંજના, અલંકાર, તાદૃશતા, લયાત્મકતા એ તત્ત્વો જીવનમાં તો ન આવી શકે પણ એ જીવન જીવતા, "કાવ્ય જીવે તે", માનવની વાણીમાં આવી શકે. આવા કાવ્ય જીવનાર માનવની રસાનુભૂતિ, રસિકતા, કેવળ આત્મપરાયણ ન હોય; એ પરાસ્વાદ્ય હોય તો જ કાવ્ય જીવનારના જીવનકાવ્યનું, એના સહૃદય આસ્વાદકને આનંદનો અનુભવ કરાવવાનું, પ્રયોજન સિદ્ધ થાય.

આવી કાવ્ય જીવનાર વ્યક્તિનાં ભાવરૂપે પરિણમતાં સંવેદનો એનાં પોતાનાં જ હોય એવું નથી, અન્યનાં પણ હોય – અન્યનાં છતાં નિજીકૃત. એ વ્યક્તિ પોતાનાં પ્રતિકૂલ, દુઃખમય સંવેદનોની પ્રતિકૂલતાને અને દુઃખ-મયતાને ગાળી નાખીને એને પરને અનુકૂલ અને અદુઃખકારક બનાવે.

પણ આટલું બસ નથી; 'કાવ્ય જીવવું' એ આટલામાં સમાપ્ત થતું નથી; એ કાવ્ય જીવનારો મહામાનવ પોતાના જીવનકાવ્યનો માત્ર કવિ જ નથી, શ્રોતા (અથવા દ્રષ્ટા) પણ છે. એનામાં સહૃદયના જેવી તટસ્થતા પણ હોવી જોઈએ. કાવ્ય વાંચનારો તથા નાટક જોનારો અને એનું આસ્વાદન કરનારો સહૃદય કાવ્ય-નાટકમાં રજૂ થતા ભાવની અનુભૂતિની બાબતમાં તાદાત્મ્ય સાધે છે, ભાવતાદાત્મ્ય સાધે છે; અને એ કાવ્યરૂપ કે નાટકરૂપ

કૃતિના કાર્ય પરત્વે તટસ્થ રહી શકે છે. કાવ્ય જીવનારો માનવ તો પોતે જ એનો નાયક છે – અને પોતે જ એનો શ્રોતા – આસ્વાદક છે, તેથી નાયક તરીકે ભાવતાદાત્મ્ય એને સહજ છે પણ વ્યવહારકાર્ય પરત્વે તટસ્થ અને નિષ્ક્રિય એ રહી શકે નહિ. વાઙ્મય કાવ્યનાટકનો ભાવક, સહૃદય, જે તટસ્થતા જાળવી શકે છે એ તટસ્થતા, જીવનકાવ્યનો નાયક પોતે જ છે એવો માનવને દુઃસાધ્ય છે એ તટસ્થતા, અને દ્વન્દ્વાતીત સ્થિતપ્રજ્ઞદશા.

કાકાસાહેબના પ્રવાસ વિષયક અને પ્રકૃતિ વિષયક લેખોમાં જે વસ્તુનું સમર્પણ થયું છે એ એમના જીવનનો જ એક ખંડ છે. પોતાના જ જીવનને, પ્રવાસમાં અને પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં ગાળેલા ક્ષણક્ષણના જીવનને કાકાસાહેબ અક્ષરારૂઢ કરે છે. એ જીવનખંડના, જીવનના ખંડ-કાવ્યના, નાયક એ પોતે જ છે. એમના એ અક્ષરારૂઢ જીવનખંડમાં કાકાસાહેબ "કાવ્ય જીવે છે" એવી પ્રતીતિ કરાવે તેવી સામગ્રી છે; તેવી આસ્વાદ્યતા છે – આનંદમયતા છે. એમાં એમણે જીવન-કવિ એ પદની યોગ્યતાનાં પ્રમાણ આપ્યાં છે.

જે કાવ્ય જીવે તે વાઙ્મય કાવ્યનો સર્જક કવિ છે એવી સાહિત્ય-લક્ષી વ્યાખ્યા આપણે ઘડીએ તો એ વ્યાખ્યા પણ અવ્યાપ્ત છે તેમ અતિ-વ્યાપ્ત પણ છે. પણ કાકાસાહેબને તો એ વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે, કારણ કે એમણે પ્રવાસવર્ણનમાં અને વિશેષતઃ પ્રકૃતિવર્ણનમાં કાવ્ય સર્જ્યું છે.

એમની એ ગદ્યકવિતામાં કાવ્યતત્ત્વસાધક સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં છે: એમાં જીવનતત્ત્વની મીમાંસા છે, ભાવમય ચિંતન છે અને ભાવમય વર્ણન છે; વ્યંજના, અલંકાર અને સ્વભાવોક્તિ છે; ચમત્કૃતિજનક અભિવ્યક્તિ છે અને એ અભિવ્યક્તિ માટે સમર્થ એવી ભાષા છે. એમાં લયાત્મક પદ્ય-સ્વરૂપ નથી, કારણ કે એની અપેક્ષાનો અભાવ છે.

એ જીવનતત્ત્વ કાકાસાહેબના પોતાના પ્રવાસગત અને પ્રકૃતિ સમક્ષ જીવનમાંથી અને સ્થાનિક માનવોના જીવનમાંથી સાંપડયું છે.

કાકાસાહેબે આ ગદ્યકાવ્યની વાઙ્મયરચના ન કરી હોત તોપણ તેઓ હૃદયકવિ તો હતા જ. વાઙ્મય કાવ્યાભિવ્યક્તિ આ જીવનકવિને વાઙ્મય-કવિ પુરવાર કરે છે.

લયનો એમણે પોતાની સાહિત્યકૃતિઓમાં પદ્યસ્વરૂપે આદર નથી કર્યો, તે છતાં અભિપ્રાયથી એ તત્ત્વનો તેઓ અનાદર કરતા નથી, બલકે આદર કરે છે. પહાડી ધાર્મિક નૃત્ય જોઈને એમણે લખ્યું છે કે, "કોઈ પણ ક્રિયા અમુક નિયમસર ફરી ફરી થાય એટલે એમાંથી કંઈક ભાવ તો પેદા થાય

જ."[2] એવું એમનું બીજું કથન આ છે: "તાલ જામે એટલે ચિત્તવૃત્તિનો એક જાતનો લય થાય છે."[3] આ કથનોમાં જે ભાવનિષ્પાદક નિયત ક્રિયા-વર્તનનો અને ચિત્તની લયાવસ્થા ઉપજાવનાર તાલની જમાવટનો ઉલ્લેખ છે તે લયસાધક તત્ત્વો છે, લય જ છે.

આ હૃદયકવિનું પ્રકૃતિ સાથે ભાવસંવાદ સાધતું હૃદય ભાવને વાણી-રૂપે છલકાવે છે, અને હૃદયકવિ વાઙ્મયકવિ બની જાય છે. કવિમાત્ર ભાવનો વહેવારિયો છે, હોવો જોઈએ. કાવ્યમાં વહેતા કવિના ભાવનો આશ્રય જો કાવ્ય સ્વ-સંવેદનમય હોય તો કવિ પોતે હોય છે, અને કાવ્ય પર-સંવેદનમય હોય તો કવિએ કલ્પેલો નાયક હોય છે. એ ભાવનો આલંબનવિભાવ હોય છે કવિમાં કે કવિકલ્પિત નાયકમાં ભાવ જગાડનારી વ્યક્તિ. એ ભાવને ઉત્તેજે, પોષે, એવી પ્રકૃતિ એનો ઉદ્દીપનવિભાવ બને છે. જેમાં પ્રકૃતિ ઉદ્દીપનવિભાવ નહિ પણ આલંબનવિભાવ હોય અને એવી આલંબનભૂત પ્રકૃતિએ પ્રકટાવેલો ભાવ જેમાં વહેતો હોય, એવી કવિતાની સાધના આપણા પ્રાચીન ઋષિ-કવિઓએ કરી છે તેવી અને તેટલી મધ્યકાલીન કવિઓએ નથી કરી, પાશ્ચાત્ય કવિતાથી પરિચિત અર્વાચીન કવિઓએ પણ પ્રકૃતિની એવી અનન્યભાવની ઉપાસના, પ્રકૃતિ જ જેમાં ભાવનો એકમાત્ર આલંબન-વિભાવ હોય એવી કવિતાની સાધના, ઝાઝી નથી કરી; કારણ કે જમાનાની તાત્કાલિક ઘટનાઓએ કવિહૃદયના ભાવપ્રવાહને જુદી દિશામાં વાળ્યો. કાકા-સાહેબની એ વિશિષ્ટતા છે કે એમની વાઙ્મયરચનામાં પ્રકૃતિ પ્રધાનતયા, કહી શકાય કે નિરપવાદતયા, આલંબનવિભાવ બનીને આવે છે.

હિમાલયનું સ્મરણ કાકાસાહેબના હૃદયમાં સ્વગૃહે જવાનો nostalgic ભાવ જન્માવે છે:

"હજુ પણ કોઈ હિમાલયની વાત કાઢે એટલે સાસરામાં રહેતી વહુ પિયેરની વાત સાંભળીને જેટલી રાજી થાય તેટલો આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. છોકરી પિયેરથી દૂર પડી એટલે તે સતત પિયેરને જ ઝંખ્યા કરે છે. આ ઝંખનાનું પરિણામ એ થાય છે કે, પિયેરનું પ્રત્યક્ષ ચિત્ર એક બાજુ રહી જઈને તે પોતાના મનમાં એક પ્રેમચિત્ર નિર્માણ કરે છે. . . હવે પછી હિમાલયનાં હું જે શબ્દચિત્રો આપવાનો છું તે પ્રેમચિત્રો જ હોવાનાં. જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બંધાયો તે વસ્તુનો પ્રેમરહિત વિચાર થઈ શકે જ નહિ."[4]

૨. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૧૪૬.
૩. 'ઓતરાતી દીવાલો', પૃ. ૫૬.
૪. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૪૮.

પ્રેમીજનનું પ્રેમપાત્ર જો આવી ઝંખના જગાડે નહિ તો તે સાચું પ્રેમપાત્ર નહિ, તો એ સાહિત્યસર્જનમાં પ્રેમનો ખરો આલંબનવિભાવ ન બની શકે. કાકાસાહેબ કહે છે: " જે વસ્તુની ઉપર પ્રેમ બંધાયો તે વસ્તુનો પ્રેમરહિત વિચાર થઈ શકે જ નહિ." કાકાસાહેબનો વિચારસંભાર પણ પ્રેમસંવલિત છે, પ્રેમના રંગે રંગાયેલો છે, ભાવમય બન્યો છે, અને ભાવ એ તો કાવ્યનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.

આ રતિભાવ સ્થાયીભાવ છે, આખા હિમાલયપ્રવાસનો અધિષ્ઠાન-ભૂત વ્યાપક ભાવ છે. અન્ય આવતા જતા, સંચારી, ભાવો પણ તે તે સ્થળે વ્યક્ત થયા છે, અને ત્યાં ત્યાં એનો આલંબનવિભાવ પણ પ્રકૃતિ જ છે. આ વાક્ય વાંચો:

" ...અમે ચાલવા લાગ્યા હતા. ચાલવા લાગ્યા કહેવા કરતાં રિસાયેલા પહાડ સાથે અનુનય કરવા લાગ્યા એમ કહીએ તો વધારે સાચું ગણાય."[૫]

પ્રકૃતિનું સજીવ તત્ત્વ, કોઈ માનવેતર પ્રાણી, ભાવનું આલંબન બને એ તો, આનન્દવર્ધનના ધ્વનિસિદ્ધાન્તમાં સમર્થક પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાયેલી, પ્રાચીનકાલથી ચાલતી આવતી ઘટના છે. વાલ્મીકિના રામાયણમાં વહેતા કરુણરસનો મૂલભૂત શોકભાવ ક્રૌંચમિથુનમાંથી એકના પારધીએ કરેલા વધ-માંથી ઉદ્ભવ્યો હતો. જેલ સહવાસી મિત્રના પગ તળે ચગદાઈ ગયેલો મંકોડો જોઈને, કાગડાએ મારેલું ખિસકોલીનું બચ્ચું જોઈને, અને કાગડાનો માળો ઢળી પડતાં મરી ગયેલું કાગડાનું બચ્ચું જોઈને કાકાસાહેબના હૃદયમાં એવો જ, જેનું આલંબન સજીવ પ્રકૃતિ છે તેવો, શોકભાવ જન્મ્યો હતો.[૬] દાડમના દાણા જેવા લાલ ને મખમલ જેવા સુંવાળા અલ્પાયુષ ઇન્દ્રગોપના દર્શને કાકાસાહેબના ચિત્તમાં જે ચિંતન પ્રેર્યું તેમાં પણ ભાવનું અંતઃસ્રોત વહે છે.[૭]

નદીની, પ્રપાતની, સરોવરની અને સાગરની 'જીવનલીલા'એ કાકા-સાહેબના હૃદયને જેટલું ભાવપ્રવણ કર્યું છે તેટલું અન્ય પ્રકૃતિતત્ત્વોએ નહિ કર્યું હોય. જીવનના પ્રતીક સમી નદી ક્યાંથી આવી અને ક્યાં જાય છે એ ગૂઢ પ્રશ્ન એમના ચિત્તમાં કુતૂહલ પેદા કરે છે. નદી એ તો નદી-માતૃક પ્રદેશની માતાઓ છે. "સ્તન્યદાયિની એ માતાઓનું" દર્શન અને ધ્યાન એમનામાં, વત્સને વત્સલ માતા પ્રત્યે હોય એવો, માતૃભક્તિનો ભાવ જન્માવે

૫. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૧૪૭.
૬. 'ઓતરાતી દીવાલો', પૃ. ૯, ૩૬, ૩૭.
૭. 'ઓતરાતી દીવાલો', પૃ. ૪૮.

છે. નાની માર્કંડી નદી એમની "નાનપણની સખી" છે. એનો સહવાસ એમને આનંદનિમગ્ન કરે છે. એની સાથે ગોષ્ઠી કરીને એઓ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને એના પ્રેમથી આર્દ્ર બને છે.— એકબીજાની વાત ન સમજાય તે છતાં. એ નદી સાથેનું એમનું મિલન પ્રેમમિલન છે, ભાઈબહેનનું ભાવભર્યું મિલન છે: "સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાંથી રહે?"[૮] સિંધુની, પાંચ નદીઓના પ્રવાહોનો "મોટો હુમલો ઝીલી, પચાવી, પોતાનું જ નામ કાયમ કરનાર... શક્તિ" અને "જીવનની ઉદાર કૃપા અનેક રીતે ફેલાવતી" એ સરિતાનું, સંભૃત અર્થનો પરાર્થે ત્યાગ કરવામાં પ્રત્યક્ષ થતું આર્ય રાજાઓનું અનુકરણ કાકાશ્રીમાં અહોભાવ ઉપજાવે છે.[૯] એવો જ અહોભાવ એઓ વજ્રકાય પ્રાચીન પહાડને વીંધતી, "નમ્ર છતાં આગ્રહી જીવનધર્મી સત્યાગ્રહી અથોભ નીર" વહાવતી ગુરુછુપાની નદીને જોઈને અનુભવે છે.[૧૦]

આશ્ચર્યભાવથી જોયેલો ધોધ કાકાસાહેબને એ સ્થાન જોઈને સૂઝેલા (જન્મેલા) ભાવોનું એકાદ તાંડવસ્તોત્ર રચીને એની ઉદ્દીપક વાઙ્મયી મૂર્તિ ઘડવાને પ્રેરે છે. ધુવાંધારના ભવ્ય-પાવન દર્શને એમની પાસે આ ઉદ્ગાર કરાવ્યા છે:

"નિસર્ગયાત્રાથી પ્રથમ કુતૂહલ જાગ્રત થાય છે, તેમાંથી અદ્ભુતતા જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકઠી થતાં, એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે છે."[૧૧]

સરોવરનું દર્શન એમને મિત્રદર્શન જેટલું આહ્લાદક લાગે છે. ઉપરાંત "સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાન્તિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે."[૧૨] અહીં મૈત્રીરૂપ રતિભાવનો આલંબન-વિભાવ બનેલું સરોવર તરત જ શાન્ત રસનો, પ્રોત્સાહક શાન્ત વીર રસનો, ઉદ્દીપનવિભાવ બને છે. આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે જેનો સમુચિત સુભગ ઉપયોગ થયો છે એવા 'જીવન' શબ્દનો શ્લિષ્ટાર્થ પ્રયોગ કરીને કાકા-સાહેબ કહે છે:

"સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રક્ષુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે."[૧૩]

શિવનાથ નદીની યાત્રા દરમ્યાન ઝારસૂગડા સ્ટેશન પાસે જતાં વચ્ચમાં

૮. 'જીવનલીલા' પૃ. ૩.
૯. 'જીવનલીલા', પૃ. ૧૩૫.
૧૦. 'જીવનલીલા', પૃ. ૨૨૦.
૧૧. 'જીવનલીલા', પૃ. ૧૭૬.
૧૨. 'જીવનલીલા', પૃ. ૧૩૭.
૧૩. 'જીવનલીલા', પૃ. ૧૩૭.

રસ્તા તળેથી વહેતી એક સુંદર નદીમાં પડતી ભાત જોઈને શ્રી કાલેલકરે જે ઉદ્‌ગારવચન ઉચ્ચાર્યું તે, નદીજનિત ભાવ રજૂ કરવા સાથે, કલાધર્મનું રમણીય પ્રતિપાદન કરે છે : "આ નદીની ભાત પણ કશું બોલ્યા વગર, કશો બોધ આપ્યા વગર, હૃદય સુધી પહોંચતી હતી અને ત્યાં પોતાની કાયમની છાપ પાડતી હતી. એનું નામ તે સાચી કળા !"[૧૪] હું ઉમેરીશ કે આનું નામ તે સહૃદયતા.

કાકાસાહેબના પ્રકૃતિ પ્રત્યેના, જેનું આલંબન પ્રકૃતિ જ છે એવા, પ્રેમ, આશ્ચર્ય, ભક્તિ આદિ ભાવ, એમના આર્ય હૃદયમાંથી વહ્યા હોઈને પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિપ્રશંસક કવિઓના ભાવો કરતાં વિલક્ષણ છે. એમાં ઋગ્વેદ-કાલીન ઋષિકવિઓની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની ભક્તિ, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને દેવત્વ અર્પવાની કાવ્યમય કલ્પના અને એમના સાન્નિધ્યમાં અનુભવાતી ધન્યતા છે. એનાં સ્તોત્રોમાં પણ, સર્વગત પરમતત્ત્વની વિભૂતિ સકલ સૃષ્ટિમાં જોનારી, તત્ત્વવિમર્શિની દૃષ્ટિ છે. એમાં જે કાવ્ય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનનું જ કાવ્ય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાન પામવાને અધ્યયનની અને મનનની અપેક્ષા રહેતી નથી, એ દર્શનમાં સૂર્યનો દૃષ્ટિમોષી – આંખને આંજી નાખતો પ્રચણ્ડ પ્રકાશ નથી પણ એક ક્ષણમાં ભૂમાને પ્રત્યક્ષ કરાવતો વીજઝબકાર છે. હું આ લખું છું તે કાકાસાહેબે જ કવિ કેશવસુતની કાવ્યપંક્તિઓ ટાંકીને એની નીચે આપેલા એના અર્થવિસ્તારને સ્મરણમાં રાખીને લખું છું : "ધ્યાન અને તપસ્યાથી ઋષિમુનિઓ જે તત્ત્વનું સ્પષ્ટ દર્શન કરે છે તેનું સહેજ સ્પષ્ટ અને સહેજ ઝાંખું દર્શન કવિઓને સહેજે થાય છે. તેથી જ કેશવ-સુતે ધૂમસવાળા પ્રભાતકાળને કવિહૃદયની ઉપમા આપી છે."[૧૫]

સંસ્કૃત ભાષાના અર્થસૌરભથી મહેકતાં શબ્દકુસુમોની કાકાસાહેબને સહજ ત્વરિત ઉપસ્થિતિ થાય છે. તત્કાળ નજર સામે રહેલ પ્રકૃતિતત્ત્વે જન્માવેલો ભાવ ઘનીભૂત થઈને એક શબ્દમાં સમાઈ જાય છે અને એ શબ્દ, શ્લેષના પ્રભાવે, બીજો જ – પૂર્વનો અને અપ્રત્યક્ષ – ભાવ આણીને પ્રસ્તુતભાવની અડોઅડ ખડો કરી દે છે, એ બે ભાવોનું તાદાત્મ્ય પણ તે સાધે છે. (ઉદાહરણો 'જીવનલીલા'માંથી છે.) —

"ચાલી ! એ જીવનયાત્રા ચાલી ! એક પછી એક, એક પછી એક, દીવાઓ પોતાના ભાગ્યને જીવનપ્રવાહમાં છોડી દે છે." (પૃ. ૨૬)

૧૪. 'જીવનલીલા', પૃ. ૧૮૬.
૧૫. 'ઓતરાતી દીવાલો', પૃ. ૮–૯.

"આખરે બન્નેએ નક્કી કર્યું કે બન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિત્પતિનાં દર્શને જવું." (પૃ. ૧૭)

"અને પટ-વર્ધન શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેંટિયા પણ આ ધર્મભૂમિમાં ચાલતા કરવા છે." (પૃ. ૮)

"ચંચળતા ક્યાંય સ્થિર થઈ હોય તો અહીં." (પૃ. ૨૭૧)

ઉચ્ચારસામ્યથી ઉપસ્થિત થતા ભિન્નાર્થ શબ્દોનો પણ અર્થનું વહન કરતો બલદ-પ્રયોગ કાકાશ્રી અનેક વાર કરે છે:

"આ સૂક્ષ્મ જીવનકણોએ અમારી આ જીવનક્ષણોનું સાર્થક્ય કર્યું." (પૃ. ૧૭૬)

"બંડ ગાર્ડનમાં લક્ષાધીશ અને ભિક્ષાધીશ લોકોનો સંગમ થાય છે." (પૃ. ૧૦)

"અટકે પણ પરદેશીઓને અંદર આવતા અટકાવવાને બદલે ભારત-વાસીઓને બહાર જતા અટકાવ્યા. . . . મહમદ કે બાબરને પણ અટક ન નડી." (પૃ. ૧૩૪).

આકાર-સાદૃશ્યથી અતિશયોક્તિ સૂઝી, એમાં ગુજરાતીનો ભાષારૂઢિ પ્રયોગ ભળ્યો જેણે શ્લેષ અર્પ્યો, એમાંથી સમાસોક્તિ નીપજી અને અપ્રસ્તુતની વ્યંજના થઈ, અને એ વ્યંગ્યાર્થ સાથે આકારનો સહયોગ થતાં વ્યંગ્યાર્થ સંકુચિત, અમુક જ સ્થળે જઈને બેસે, એવો થયો. આ લાંબું વર્ણન જે વાક્યને લાગુ પડે છે તે વાક્ય આ:—

"મતલબી હોડીઓને પોતાની ત્રિકોણી પાઘડી ફેરવતાં વાર નથી લાગતી." (પૃ. ૧૩)

(સઢના ત્રિકોણાકારથી ત્રિકોણ પાઘડી સૂઝી; 'પાઘડી ફેરવતાં' એ રૂઢપ્રયોગે વેપારી વર્ગને આણી મૂક્યો; એ આવતાં વળી પાઘડીનો ત્રિકોણ આકાર પાછો આવ્યો અને વાચકના ચિત્તને અમુક કોમ પ્રત્યે ઘસડી ગયો.)

કાકાસાહેબ તરફ વાગ્બાણ છોડનારે ઢાલ સજ્જ રાખવી પડે—નહિ તો દિશા ઉલટાવીને પાછું ફરેલું, તીક્ષ્ણતર બનેલું, એ બાણ મૂળ બોલ-નારનું મર્મ વીંધે, એવું આ સંવાદ આપણને શીખવે છે:—

"એ એકદમ બોલી ઊઠ્યા, 'બસ કરો, કેવી વાનર-ભાષા બોલો છો?' મેં એમને કહ્યું, 'તમે ભૂલો છો. આ તમારી ભાષા નથી, સંસ્કૃત છે.'" (પૃ. ૨૫૩)

એમણે કહ્યું છે "હું પ્રકૃતિ પાસે કલાની દીક્ષા લઉં છું." ભાષાની જનની આપણી સંસ્કૃતિ પાસેથી એમણે હાસ્યરસની દીક્ષા લીધી છે.

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને પોતાના ભાવનાં કારણ – આલંબન – કલ્પવાં એના પાયામાં અંગ્રેજીમાં જેને Personification કહે છે તે માનવધર્મારોપણનો કલ્પનાવ્યાપાર છે. જીવનસમૃદ્ધ સરિતાઓને, સંતાનને પોષતી પયસ્વિની-ઓને, માનવભાવ અનુભવતી કલ્પવી એ પ્રકૃતિ સમર્થિત, કુદરતનો જેને ટેકો છે એવા, કવિકર્મમાં ભાષાસમૃદ્ધિ શ્લેષ સમાસોક્તિ દ્વારા બહુ સહાયકરી નીવડે છે, અને એ રીતે કાકાશ્રીએ 'જીવનલીલા'માંથી પ્રકટાવેલી અને માણેલી ભાવસમૃદ્ધિ વાચકને પણ ભાવસભર કરે છે.

નદીઓ જોડેના કાકાસાહેબના આ ભાવવિનિમયમાં એમનું પોતાનું 'જીવન-કવિ'નું હૃદય ભાવનો આશ્રય છે – ભાવને અનુભવનાર છે અને તે નદીઓની 'જીવનલીલા' એ ભાવનો આલંબનવિભાવ છે; અને ભાવાશ્રય નાયકને જેમ આલંબનભૂત નાયિકા ભાવનું પ્રત્યર્પણ કરે તેમ નદીઓ કાકાશ્રીને વાત્સલ્યભાવથી આર્દ્ર કરે છે.

માણસનું સર્વસ્વ એની બુદ્ધિમાં છે એના કરતાં વધારે એના હૃદયમાં છે. હૃદયને કેળવવાનું કામ તો બુદ્ધિના વિકાસ અને સદાચારથી જ થઈ શકે છે. પણ હૃદયને જાગ્રત કરવાનું કામ સંગીતથી સરસ રીતે થઈ શકે છે. માટે હૃદયને હમેશાં સંગીતથી પલાળવું જોઈએ. સંગીતભીનું હૃદય સહેલાઈથી સંસ્કારો લઈ શકે છે.

'જીવનસંસ્કૃતિ' પૃ. ૬૮૩. કાકાસાહેબ કાલેલકર

ભારેલું સંસ્કૃત

ગૌરીપ્રસાદ ચુ. ઝાલા

કાકા કાલેલકરે કાવ્યરચના કરી હોય કે ન કરી હોય તોપણ તેનો જીવ કવિનો જીવ છે. કવિની પ્રતિભા પોતાના વિષયને અનેક રીતે અને અનેક રૂપે જોઈ શકે છે – સાદૃશ્ય ન હોય એવી વસ્તુઓમાં પણ સાદૃશ્ય જોઈ શકે છે. આને પરિણામે કવિના દર્શનમાં સમૃદ્ધિ અને સમગ્રતા આવે છે. 'જીવનનો આનંદ', 'રખડવાનો આનંદ', 'જીવનલીલા', 'હિમાલયનો પ્રવાસ' વગેરેમાં સંગ્રહાયેલા લેખોમાં દર્શનની આવી સમૃદ્ધિ અને સમગ્રતા પ્રતીત થાય છે: કેટલાયે લેખો ગદ્ય-કાવ્ય બની રહે છે. આ લલિતોદાત્ત નિબન્ધો નોંધો અને નિબન્ધિકાઓમાં રમ્ય કલ્પના-લીલા સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યની સૌરભ મહેકે છે. કાકાસાહેબનો સંસ્કૃત-સાહિત્ય – વૈદિક સંહિતા, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, મનુસ્મૃતિ, કાવ્યો, નાટકો, સ્તોત્રો વગેરેનો પરિચય વિશાળ ફલકવાળો છે. એ પરિચય એમણે એવો આત્મસાત્ કર્યો છે કે તે કલ્પવૃક્ષની પેઠે ફળતો રહે છે. ગમે તે વિષય હોય, ગમે તે પ્રસંગ હોય કે ગમે તે દૃષ્ટિકોણ હોય, કાકાસાહેબનું સંસ્કૃત–શ્રોત્રિયત્વ આ નિબંધોમાં 'बहुधा विश्वतोमुखम्' ફોરી ઊઠે છે.

સાધારણ રીતે, પ્રવાસવર્ણન કરનારો લેખક પોતે જોયેલાં સ્થાનોની વિશિષ્ટતા કે મહત્તાને મૂલવવા જતાં તે તે સ્થાનોના ભૂતકાળને યાદ કરવાનો. કાકાસાહેબમાં 'ભમતા રામ' અને 'રમતા રામ'નો સુભગ સમન્વય થયો છે. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'રખડવાનો આનંદ', 'જીવનલીલા' વગેરેમાં પ્રવાસવર્ણનના લેખો સંગ્રહાયા છે. ભારતમાં ચારે ખૂણે પરિભ્રમણ કરતાં કાકાસાહેબે તીર્થક્ષેત્રો અને કલાધામો, મંદિરો અને મસ્જિદો, નગરો અને જીર્ણ અવશેષો, પર્વતો અને પર્વતરાજિઓ, નદીઓ, સંગમો અને વિશાળ સાગરનાં દર્શન કર્યાં છે. આપણા દેશમાં તો લગભગ દરેક નદી, પર્વત, તીર્થ, સાગરકાંઠો અને વૃક્ષ સુધ્ધાં સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રાચીન

પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક કથા સંકળાયેલી હોવાની : કોઈ ઋષિના યજ્ઞયાગની કે તપશ્ચર્યાની કે કોઈ દેવ, ગન્ધર્વ કે અપ્સરાના વરદાન કે શાપની કે પરાક્રમ કે લીલાની કથા પુરાણોમાં ગવાયેલી હોવાની. આવા પ્રાચીન ઉલ્લેખોના સૂચન કે વર્ણન દ્વારા વર્ણન-વિષયભૂત સ્થાનની વિશિષ્ટતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું કેમ ચૂકાય ? કાકાસાહેબે ઘૃષ્ણેશ્વર જ્યોતિર્લિંગનું વર્ણન આરંભતાં બારેય જ્યોતિર્લિંગની નામાવલિ અને ભૌગોલિક સ્થિતિનો નિર્દેશ કર્યો છે ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૧૦૧). 'દક્ષિણગંગા ગોદાવરી' માં રામ-સીતાના જીવન-કારુણ્યને કવિહૃદયે ઝીલ્યું છે ('જીવનલીલા', પૃ. ૨૯). 'ઉભયાન્વયી નર્મદા'માં 'નર્મદાષ્ટક'ની પંક્તિઓ ટાંકી છે : તેને બાદ કરીએ તોપણ એ લેખ નર્મદાના महिम्नःस्तोत्र જેવો છે ('જીવનલીલા'). 'ગોકર્ણની યાત્રા'માં એ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે પૌરાણિક કથા આપી છે. ('જીવનલીલા' પૃ. ૯૭) નાની માર્કંડીને પણ માર્કંડેય આખ્યાન સંભળાવ્યું છે. ('જીવનલીલા', પૃ. ૩).

ભૂ-ગોળની પેઠે ખ-ગોળનાં સૌંદર્ય અને ભવ્યતામાં રાચતા કાકાસાહેબ સપ્તર્ષિ મંડળના ઋષિઓની ઓળખાણ આપે છે; મૃગ અને વ્યાધની – દક્ષયજ્ઞ અને મહાદેવની – પૌરાણિક કથાને સંભારી આપે છે; સપ્તર્ષિમંડળની નજીકમાં દેખાતા સારમેય-યુગલની ઉત્પત્તિ દેવાસુરો વચ્ચેની સ્પર્ધામાંથી શી રીતે થઈ તે સમજાવતી વૈદિક કથા પણ કહે છે ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૬૫).

કાકાસાહેબ સંસ્કૃત શબ્દો યોજે છે તેમાં પણ કેટલી અર્થદ્યોતકતા અને સંસ્કારોદ્બોધકતા રહી છે ! ઉષાને 'વાજિનીવતી' (જી. આ. પૃ. ૧૨૧) કહીને અને 'આપણા લોકો હવે પહેલાંના જેવા उषर्बुध રહ્યા નથી' (જી. આ. પૃ. ૪૮) એ વિધાનમાં 'ઉષર્બુધ' પદનો પ્રયોગ કરીને કાકાસાહેબ આપણા ચિત્તમાં છેક ઋગ્વેદસંહિતાના સંસ્કારો જગાડે છે. 'જીવનનો આનંદ'ની પ્રસ્તાવનામાં જ વ્યાકરણશાસ્ત્રની 'પરસ્મૈપદી' 'આત્મનેપદી' વગેરે પરિભાષાનો કેવો દ્યોતક વિનિયોગ સર્જનપ્રક્રિયાના ક્ષેત્ર પરત્વે કર્યો છે ! "હું તો હંમેશનો છાત્રદેવ રહ્યો" (જી. આ. પૃ. ૧૭૯) – આ 'છાત્રદેવ' તૈત્તિરીયોપનિષદના 'मातृदेवो भव। पितृदेवो भव।' વગેરે અનુશાસન વાક્યોના ભણકાર સંભળાવે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અવતરણરૂપે અપાયેલા શ્લોકો, શ્લોકાર્ધો, પદ-સમૂહો કે પદો આ સંગ્રહોમાંના લેખોને 'पण्डित' બનાવવાની સાથે 'मण्डित' પણ કરે છે. અવતરણો(quotations)ની બાબતમાં લેખકોના ત્રણ

પ્રકાર ગણાવી શકાય. પહેલો પ્રકાર છે અવતરણ-મુગ્ધ લેખકનો. આ પ્રકારનો લેખક જરૂર ન હોય તોપણ અવતરણો વિના સંતોષ પામતો નથી; કદાચ પાંડિત્ય-પ્રદર્શનની લાલસાથી કે પોતાની અશક્તિ કે મર્યાદાને ઢાંકી દેવાની વૃત્તિથી પણ અવતરણોનો આશ્રય લેવાને એ પ્રેરાતો હોય. એવો લેખક દેખીતી રીતે જ પરોપજીવી છે. બીજો પ્રકાર છે અવતરણ-પ્રિય લેખકનો. આ પ્રકારનો લેખક પોતાના વિચારોના નિરૂપણમાં કોઈ અનુકૂળ પ્રતિષ્ઠિત વચન મળી જાય તો પોતાના વક્તવ્યના સમર્થન માટે અથવા સ્પષ્ટીકરણ માટે એ વચનનો અવતરણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. અને ત્રીજો પ્રકાર છે અવતરણ-રસિક લેખકનો. આ પ્રકારના લેખકનાં વિચારો તથા નિરૂપણ વગેરે स्वके महिम्न्यवस्थित હોય છે. એના નિરૂપણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલાં અવતરણો पुच्छं प्रतिष्ठा–રૂપનાં નથી હોતાં. લેખકના વિચારના સમગ્ર નિરૂપણમાં અવતરણો એકરસ – સમરસ – થઈ રહે છે. જેમ ઉત્તમ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા અલંકારો अपृथग्यत्ननिर्वर्त्य હોય છે તેમ અવતરણો પણ આ પ્રકારના લેખકની કૃતિમાં અકૃત્રિમ અને અનાગન્તુકરૂપ ધારણ કરે છે અને કૃતિની સમૃદ્ધિને ઉપસાવે છે. અવતરણોની બાબતમાં કાકા કાલેલકરને આ પ્રકારના લેખકની કોટિમાં મૂકી શકાય.

'જીવનનો આનંદ'માં શિરઃસૂત્ર તરીકે મૂકેલું તૈત્તિરીયોપનિષદનું વચન જુઓ : को हि एव अन्यात् ? कः प्राण्यात् ? यद् एष आकाशे आनन्दो न स्यात् ॥ પ્રકૃતિના દર્શનમાં ' કેવળ સૌન્દર્યપ્રતીતિ અને ભવ્યતામૂલક ઉન્નતિ 'ની અપેક્ષા રાખીને કરાયેલા પ્રકૃતિ-નિરૂપણમાં આ સૂત્ર સ્થાયીસૂર તરીકે ગુંજ્યા કરે છે. એ જ રીતે ' જીવનલીલા 'માં ' विश्वस्य मातरः सर्वाः ' એ શિરઃસૂત્રની યથાર્થતા ' સરિતા-સંસ્કૃતિ ' અને બીજા લેખોમાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થાય છે. ગંગા-યમુનાના સંગમનું ' સુન્દર દૃશ્ય ' क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः વગેરે શ્લોકોમાં એ જ દૃશ્યના કાલિદાસે રઘુવંશમાં કરેલા વર્ણનની લલિતોદાત્ત વાણી દ્વારા માણે છે ('જીવનલીલા' પૃ. ૨૧). મૃગ અને વ્યાધનું વર્ણન કરતાં શાકુન્તલની પ્રસિદ્ધ ઉત્પ્રેક્ષા मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् । અવતારીને ઉમેરે છે : " આમાં 'સાક્ષાત્' શબ્દ આકાશ તરફ હાથ કરીને બોલવાનો હોય છે. " (જી. આ. પૃ. ૧૩૩).

પણ પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રસંગો કે પાત્રોનો ઉલ્લેખ અથવા પ્રાચીન કૃતિઓનાં પદ કે પદાવલીઓનો પ્રયોગ સવિશેષ તો કલ્પનાનુપ્રાણિત પરિસ્થિતિમાં થતો નજરે આવે છે. 'કુદરતઘેલા' અને સૌન્દર્યપિપાસુ કવિ-ચિત્તની કલ્પના ઉત્તેજાઈને ચમક્યા કરે છે અને તેમાં સાત્ત્વિક ઔચિત્યથી

ઉલ્લેખાયેલા પ્રાચીન સાહિત્યના અંશો ભળતાં તે પારિજાતની પેઠે ખીલી ઊઠે છે. આ સ્થિતિમાં અવતરણો અવતરણો રહેતાં નથી : નિરૂપણના તાણાવાણામાં અવનવી ભાતની પેઠે વણાઈ જાય છે અને મૂળ સંદર્ભના સંસ્કારોની છાયામાં કોઈ અપૂર્વ ભાવનાસૃષ્ટિ સર્જે છે. સંસ્કારોદ્બોધકતા (allusiveness) કાકાસાહેબની શૈલીનો વિશેષ ગુણ છે.

પહેલાં, આ બે ત્રણ સરલ ઉદાહરણો જુઓ : અનુરાધાપુરના બોધિ-વૃક્ષનાં પાંદડાં એક વાર ખરી પડવા માંડ્યાં એટલે લોકોએ " દૂધના ઘડા ભરી આણી એના મૂળિયાનું સિંચન કર્યું અને એ વૃક્ષ અંતે ચ્યવનઋષિની પેઠે ફરી જુવાન થયું " (રખ. આ. પૃ. ૧૩૯). મેઘ, ઇન્દ્રધનુષ, વરસાદની ઝડી અને વિદ્યુલ્લતાનું નૃત્ય જોઈ ને ઉર્વશીની પાછળ ગાંડા થનાર પુરૂરવાની યાદ આવે જ : પણ પોતાની નાની ભત્રીજીની ગભરામણ જોઈ ને સમભાવથી પ્રેરાઈ ને न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन् આ શાકુન્તલનાં વચનોને સંભારી લેવાનું કાકાસાહેબ ચૂકતા નથી. (જી. આ. પૃ. ૧૦). મનોરા બેટ ઉપર ઉન્મત્ત રીતે અને અવિરત અફળાતાં સમુદ્રનાં પ્રચંડ મોજાંઓને જોતાં ' જાણે વીરભદ્ર તમામ શિવગણોને ભેગા કરી મોજાંના રૂપમાં અહીં પ્રલયકાળ ભજવવા માગે છે ! ' (જી. આ. પૃ. ૨૦૨) એવા પ્રાચીન ઉલ્લેખથી મોજાંના ભીષણ તાણ્ડવનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. હવે, કાકાસાહેબની વિશિષ્ટ શૈલીનાં આ ઉદાહરણો જુઓ : ચોમાસામાં " સંધ્યા સમયે વાદળાં પાછળ અર્ધ ઢંકાયેલા સૂર્યની શોભા વાલ્મીકિના કાવ્ય જેવી ઉજ્જ્વળ હોય છે " (જી. આ. ૧૩૧). " દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ આછાં વાદળાં-ઓની વીચિ છે. સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રામચંદ્રના મુખ ઉપરનું જાણે સૌમ્ય સ્મિત જ " (જી. આ. પૃ. ૮). ' અંતઃસૃષ્ટિના શોધક ઋષિઓ અને બાહ્ય સૃષ્ટિના શોધક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં મનમાં દીર્ઘકાલીન ધ્યાન પછી જ્યારે કંઈ એકાદ સાર્વભૌમ કલ્પના જાગે છે ત્યારે એમના વદન પર જે આશા અને પ્રસન્નતા, મહત્તા અને ઉત્સાહ પ્રગટ થાય છે તે જ બધું પૂર્વ દિશાના મોઢા ઉપર બ્રાહ્મમુહૂર્તે દેખાવા લાગે છે. એની જાદુઈ અસર ચરાચર ઉપર થાય છે. કાલનિદ્રામાંથી જાગતા સત્યવાનના મોઢા ઉપર જેમ ફરી કળા જામવા લાગી અને તેથી સાવિત્રીના હૈયામાં આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ ઉપર પ્રભાતની આશા પથરાવા લાગી અને દ્વિજગણોને એકદમ ગાવાનું સૂઝ્યું " (જી. આ. પૃ. ૫૯). કાકાસાહેબ કોઈક વાર " પટ-વર્ધન શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેંટિયા પણ આ ધર્મભૂમિમાં ચાલતા કરવા છે " ('જીવનલીલા', પૃ. ૮)માં ' પટ-વર્ધન ' જેવો બાણનું

સ્મરણ કરાવે તેવો શ્લેષ બુદ્ધિ-ચાતુર્યથી વાપરે છે એ ખરું; છતાં પ્રધાન-પણે એમની કલ્પના આવા કેવળ શુષ્ક ઉલ્લેખોથી દૂર રહેતી દેખાય છે. સંધ્યાસમયે પશ્ચિમના રંગવૈભવનો જરાયે દ્વેષ ન કરતી પ્રાચીને 'અનસૂયા' જેવું અભિજાત વિશેષણ આપવું (જી. આ. પૃ. ૩૦); મદ્રાસ પાસે અડચાર નદી "સમુદ્ર તરફ હૃદય સમૃદ્ધિનો કાંપ લઈ આવે છે અને સમુદ્ર ચિડાઈને એની આગળ રેતીનો એક બાંધ ઊભો કરે છે. ખંડિતાનું એ દૃશ્ય . . ." ('જીવનલીલા', उपस्थान)—અહીં નદી માટે ખંડિતાનાયિકાની કલ્પના કરવી; કે મોજાંઓનું તાંડવ અને તેનો પ્રચંડ તાલ જોઈને શિવતાંડવસ્તોત્રના પ્રમાણિકાવૃત્તની કલ્પના કરવી – આવા ભાવપ્રધાન ઉલ્લેખો તો આ લેખોમાં ચોમેર વેરેલા પડ્યા છે.

કાકાસાહેબની શૈલીની સંસ્કારોદ્‌બોધકતા(allusiveness)નાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપણે જોયાં. પણ આ શૈલીનો નિતાન્તસુન્દર ઉન્મેષ તો ભારોભાર કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલો છે. સન્ધ્યાકાળે "ક્ષિતિજ ઉપર (ચિત્રા અને સ્વાતિ) બન્ને એકી વખતે ઊગતી હોય છે તો પણ ચિત્રાનાં પગલાં હળવાં અને દૂર દૂર પડવાને કારણે તે ઝડપથી ઉપર ચડે છે. જ્યારે સ્વાતિ પોતાના તેજના ભારથી અલસગમના હોય એ સ્વાભાવિક જ છે." (જી. આ. પૃ. ૧૮). સ્વાતિનું આ વર્ણન વાંચતાં કયા સહૃદયને મેઘદૂતની श्रोणीभारावलसगमना નાયિકા સ્મૃતિપટમાં નહિ ઊતરી આવે? રાત્રે આકાશમાં વાદળાંઓથી તારાઓ ઢંકાઈ ગયા હોય ત્યારે "ક્વચિત્ પાતળા મેઘના ઝીણા બુરખામાંથી એકાદ તારકા સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ લફલફ થવા માંડે ત્યારે આ અવગુંઠનવતી વળી કોણ છે એવું કુતૂહલ ઉત્પન્ન થઈને...(જી. આ. પૃ. ૧૨) – આ વર્ણન તપસ્વીઓની સાથે આવેલી શકુન્તલાને જોતાં દુષ્યન્તના મોંમાંથી નીકળેલાં 'कास्विदवगुण्ठनवती वाला...' વચનોના સંસ્કાર જગાડે છે. દરિયાકાંઠે શંખલાં વીણવાં કે નહિ એ પ્રશ્નને રજૂ કરતા લેખનું શીર્ષક 'कथं न ज्ञेयमस्माभिः' (જી. આ. ૧૮૦) અર્જુનના મનોમન્થન જેવું જ મનોમન્થન સમર્થ રીતે સૂચવે છે. ખરું કહીએ તો, ભગવદ્‌ગીતાનાં વચનો કે પદોના પ્રયોગો તો આ લેખોમાં ઠામઠામ નજરે આવે છે – મોટે ભાગે અવતરણ રૂપે પણ કોઈ વાર પ્રચ્છન્નરૂપે પણ. "ધર્મના એટલે કે સદાચારના પાયા પર શ્રદ્ધાયુક્ત રચાયેલી કળા રસગંભીર હોય છે, પ્રાણ-પોષક હોય છે, અનન્તવીર્ય અને અમિતવિક્રમ હોય છે." (જી. આ. પૃ. ૨૨૫). સાવધાન ન હોઈએ તો અહીં ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયના 'अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वम्' વાક્યનું સ્મરણ ન પણ થાય. ભાવનગરના

ગૌરીશંકર તળાવનું વર્ણન કરતાં કહે છે, "સામેની ટેકરીએ માથું ઊંચું ન કર્યું હોત તો આ રસવતી પૃથ્વી ક્યાં પૂરી થાય છે અને નિઃશબ્દ આકાશ ક્યાં શરૂ થાય છે એ જાણવું કોઈ પંડિતને પણ અઘરું થઈ પડત." (રખ. આ. પૃ. ૧૩). આ સુન્દર ચિત્રને गन्धवती पृथ्वी અને शब्दगुणं आकाशम् એવી વ્યાખ્યાઓમાં રાચતો નૈયાયિક તો ન જ સમજી શક્યો હોત!

કાકાસાહેબે આવા પ્રાચીન ઉલ્લેખો વિનોદી શૈલીમાં અને કટાક્ષપૂર્વક પણ કર્યા છે: આ ઉલ્લેખોમાં અનોખી તાજગી અનુભવાય છે. "કોયલનું અસહાય બચ્ચું પકડીને તેને ખાઈ નાખનારો કોઈ ગાયનકલારસિક શકાર પણ અહીં જેલમાં હોવાનો સંભવ નથી." (જી. આ. પૃ. ૫૨) મૃચ્છકટિકના શકારની મૂર્ખાઈ અને બડાશનો કેવો વિનોદી ઉલ્લેખ! એ જ લેખમાં "પક્ષીઓનાં સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં કોયલનું માંસ ક્યાં ક્યાં પક્ષીઓને ખપે..." સ્મૃતિઓમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિષયમાં કરાયેલા વિધિનિષેધો ઉપર નિર્દંશ કટાક્ષ અહીં જોઈ શકાય છે. કોલરની ખાણોમાંની રેતીમાંથી સોનું કાઢી લીધા પછી રેતી કશા કામમાં આવતી નથી. "બિચારી રેતી પોતાના ઉપયોગ કરનાર ભવિષ્યના માનવીની રાહ જોતી અહીં શલ્યા થયેલી અહલ્યાની પેઠે તપસ્યા કરે છે." (રખ. આ પૃ. ૪૭). કેટલો હળવો અને કેટલો સ્વાભાવિક લાગતો અહલ્યાનો ઉલ્લેખ છે! સોનું ધરતીના પેટાળમાંથી નીકળે છે તેનું વિનોદી શૈલીમાં વિવરણ કરતાં કહે છે કે સોનૂં ભગવાન પાસે ગયું અને પોતાના ગુણો જ પોતાના મારક થયા છે એની ફરિયાદ કરીને સાહાય્યની યાચના કરી. "કિરીટકુંડળધારી હિરણ્યવપુ જવાબ શો આપે? એટલે સોનું ધરતી માતા પાસે જઈ બોલ્યું 'ભગવતિ વસુંધરે, દેહિ મે વિવરમ્.'" (રખ. આ. પૃ. ૫૧) કેવી વિનોદી શૈલી અને કેવો વિચિત્ર છતાં ઔચિત્યવાળો ભાસતો નિરાધાર શકુન્તલાના વાક્યનો પ્રયોગ! છેલ્લે, રેતીના ઢગલામાં સાયનાઇડ નાખીને પ્રવાહી બનાવી દઈને પછી જસતનાં પાતળાં છોલણો ઉપર રેડે છે અને "કમજાત સાયનાઇડને જસત મળે કે એ તરત સોનું છોડી દઈ જસતને વળગે છે...સાયનાઇડ કહેશે જસતની ખૂબી તમે શું જાણો? એની આગળ સોનાનો સહવાસ ધૂલ છે. ખરેખર तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ।" (રખ. આ. પૃ. ૪૮) આ છેલ્લું અવતરણ તો પ્રાચીન વાક્યના પ્રયોગની વિનોદી શૈલીનું અને વક્રતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ભવભૂતિએ પોતે પતંગ અને પુંડરીકનું તેમ જ હિમરશ્મિ અને ચંદ્રકાન્તનું—એવાં ઉદાહરણો જ આપ્યાં છે ને? તો સાયનાઇડ અને જસતનો શો વાંક?

કાકાસાહેબના લેખોમાં અવતરણો અવતારમાત્ર ન રહેતાં વિભૂતિરૂપ બની રહે છે.

કવિ અને સૌન્દર્યશોધક

ચંપકલાલ ડાહ્યાભાઈ વ્યાસ

કાકાસાહેબ કવિ છે. કવિ? હા, કવિ. એમણે જ એક સ્થળે કહ્યું છે તેમ, "કાવ્ય લખે તે કવિ એ વ્યાખ્યા અવ્યાપ્ત પણ છે અને અતિવ્યાપ્ત પણ છે. કાવ્ય જીવે તે કવિ એ જ સાચી વ્યાખ્યા છે."[1] આ અર્થમાં ગંગા અને યમુનાના ઉપાસક યામુન ઋષિ જો કવિ તો ભારતવર્ષની સંખ્યાબંધ સરિતાઓના મુગ્ધ ઉપાસક કાકાસાહેબ કવિ કેમ નહિ? મહાકવિ કાલિદાસની જેમ, હિમાલય ગંગા અને મહાદેવ પાછળ જેમની કલ્પના ગાંડી થઈ છે તે કવિ નહિ? અનંત આકાશમાં પરિભ્રમણ કરનાર, અસંખ્ય તારકોનો પરમ મિત્ર કવિ નહિ? 'લોકમાતા', 'જીવનનો આનંદ', 'હિમાલયનો પ્રવાસ', અને 'જીવતા તહેવારો'ના લેખક કાવ્ય જીવે છે અને લખે છે એ વિશે શો સંદેહ હોય! કાકાસાહેબ કવિ નથી તો કશું નથી. ગોવર્ધનરામની જેમ એમની ગદ્યકંડિકાઓ કાવ્યના અંશોથી સમૃદ્ધ છે. અલબત્ત, ગોવર્ધનરામ જેટલું કાવ્યત્વ એમનામાં છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. પણ ગોવર્ધનરામ પછી જે બેચાર લેખકોનું ગદ્ય કાવ્યઅંશથી સમૃદ્ધ થયું છે તેમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન મોખરે છે. મુગ્ધ સૌન્દર્યાસક્તિ, સમૃદ્ધ કલ્પના, સંસ્કારસભર ભાવનામયતા, પ્રસંગમાંથી કે હકીકતમાંથી રહસ્ય તારવતી બુદ્ધિ, સારા કવિને પણ શરમાવે તેવી સુરમ્ય ને સચોટ ઉપમાઓ શ્રી કાલેલકરને કવિપદના અધિકારી બનાવે છે:

"ગંગા શકુન્તલા જેવી તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રૌપદી જેવી માનિની રાજકન્યા દેખાય છે."[2]

૧. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૨૨૩.
૨. 'લોકમાતા', પૃ. ૨૩.

"પ્રયાગ પછી ગંગા કુલવધૂની પેઠે ગંભીર અને સૌભાગ્યવતી દેખાય છે."[3]

જેણે ભારતવર્ષના ક્ષત્રિય કુળનો અનેક વાર સંહાર જોયો છે એ યમુનાને પારિજાતના ફૂલસમી તાજબીબીનું અવસાન કેટલું મર્મભેદી થવાનું હતું? છતાં પ્રેમસમ્રાટ શાહજહાંનાં થીજેલાં આંસુઓનું પ્રતિબિંબ પાડવાનું એણે સ્વીકાર્યું છે."[4]

"પ્રેમનો પ્રવાહ, પ્રેમનો વેગ અને પ્રેમનો પરિણામ વિશેનો નિરાદર મહાસિંધુ કરતાં પણ મોટો જ હોય!"[5]

સિન્ધુ અને બ્રહ્મપુત્રાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:

"શ્રી કૈલાસનાથે ભારતવર્ષને પોતાની બાથમાં લેવા માટે જાણે બે કારુણ્ય બાહુ પ્રસાર્યા હોય!"[6]

"આજે પણ નાશક પંચવટીમાં ફરીને જુઓ, ચોમાસામાં જાઓ કે ઉનાળામાં, આખી પંચવટી જાણે જટાયુની પેઠે 'સીતા સીતા'ની ઉદાસ વાણી બોલતી હોય એમ જ લાગે છે."[7]

"કેવું સુંદર! ઉપર પુષ્પક વિમાનમાં મેઘશ્યામ રામચન્દ્ર અને ધવલશીલા જાનકી ચૌદ વર્ષના વિયોગ પછી અયોધ્યા પહોંચવાને ઉતાવળાં થયાં છે, અને નીચે ઇંદીવરશ્યામા કાલિંદી અને સુધાજલા જાહ્નવી એકબીજાનો પરિરંભ છોડયા વગર સાગરમાં નામરૂપ તજીને વિલીન થવા દોડે છે. એ દૃશ્ય જોઈ સ્વર્ગમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હશે અને ભૂતલ પર કવિઓની પ્રતિભાસૃષ્ટિના ફુવારા ઊડયા હશે."[8]

બીજાની વાત જાણતા નથી, પણ ઉપર્યુક્ત પ્રસંગનું કાલ્પનિક ચિત્ર જોઈ કાકાસાહેબનું કવિત્વ રેલાઈ જાય છે એ નિઃશંક છે. આવાં તો અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય. કાકાસાહેબે પદ્યમાં લખ્યું નથી છતાં સાચા અર્થમાં કવિ છે. કારણ કે તેઓ સૌંદર્યના પરમ ઉપાસક છે. એમનામાં સૌન્દર્યાસક્તિ ન હોત તો એ કવિ ન હોત. સૌન્દર્યનો તલસાટ એમને કવિ બનાવે છે. કવિ બનવાની એમની ઇચ્છા નથી છતાં પરાણે બનાવે છે. આ તલસાટને કારણે તેઓ જ્યાં ને ત્યાં સૌન્દર્ય શોધે છે અને સૌન્દર્ય જડે છે ત્યારે જ પરિતૃપ્ત થાય છે. પણ તેમને માટે સૌન્દર્ય મદ્યપાન નથી,

૩. 'લોકમાતા', પૃ. ૨૪.
૪. 'લોકમાતા', પૃ. ૨૯.
૫. 'લોકમાતા', પૃ. ૪૩.
૬. 'લોકમાતા', પૃ. ૩૭.
૭. 'લોકમાતા', પૃ. ૭૭.
૮. 'લોકમાતા', પૃ. ૩૧.

પશ્ચિમનાં સૌન્દર્યસ્થાનો વિલાસનાં સ્થાનો બન્યાં છે. આ હકીકત તરફ ધ્યાન દોરતાં કાકાસાહેબ પોતાની સૌન્દર્યદૃષ્ટિનો આપણને સરસ પરિચય આપે છે:

"આપણા લોકોનાં મંદિરો એટલે જન્મભૂમિનાં કાવ્યમય સ્થાનો. અમુક શિખર ઉત્તુંગ છે? ત્યાં કોઈ ઋષિ ધ્યાન ધરવા જઈ બેઠા જ છે અને ભક્તોએ ત્યાં એક મંદિર બાંધ્યું જ છે...દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક ઠેકાણે ઉત્તરવાહિની થઈ છે? ચાલો ત્યાં ગોઠવો એક તીર્થ. કરોડો લોકો આવે અને પાવન થઈ જાય. મોટી મોટી બે નદીઓ એકબીજાને મળે છે? તો એ પ્રયાગ ઉપર આપણા સંતોએ પોતાની સરસ્વતી વહેવડાવી જ છે. બધી યાત્રાઓ પૂરી થઈ અને સમુદ્ર સુધી આવી પહોંચ્યા? ત્યાં ભક્તોએ જગન્નાથને અથવા સેતુબંધ મહાદેવને બેસાડ્યા જ છે."૧૧

ઉપલક દૃષ્ટિએ જંગલી અને અનઘડ લાગતી હકીકતમાંથી પણ એમની સૌન્દર્યશોધક દૃષ્ટિ, દહીંમાંથી માખણ તારવી લઈએ, તેમ, સૌન્દર્ય તારવી લે છે:

"ચોરવાડના લોકોને એ સંગમ પર જ સ્મશાન ગોઠવવાનું શું સૂઝ્યું છે? અથવા એમાં પણ ઔચિત્ય નથી એમ કેમ કહેવાય? સ્મશાન એ પણ ઇહલોક અને પરલોકનો સંગમ જ છે ને!"૧૨

"આજે એ મસ્જિદ ઇસ્લામી ધર્મના વિજયની પતાકા રહી નથી, પણ હિંદુ લોકોએ પોતાનું સામ્રાજ્ય લગભગ દેશભરમાં વ્યાપી ગયું હતું તે વખતે બતાવેલી સહિષ્ણુતાની ધજા છે."૧૩

કાકાસાહેબને સ્થૂલ સૌન્દર્યમાં રસ નથી એમ નથી, પણ એમની દૃષ્ટિ સ્થૂલને વળગીને અટકી રહેતી નથી. સ્થૂલને વીંધીને એમની દૃષ્ટિ ભીતરનું રહસ્યદર્શન કરી લે છે ને આપણી સમક્ષ એક અભિનવ સૌન્દર્ય ખડું કરી દે છે. રહસ્યસૌન્દર્યના અનુભવમાં સ્થૂલ સૌન્દર્યનો અનુભવ જાણે ઓગળી જતો હોય એમ લાગે છે. બાકી કાકાસાહેબને રૂપનું, ગુણનું, ભાવનું, પ્રેમનું કે પ્રકૃતિનું, ગમે તેનું સૌન્દર્ય આકર્ષે છે. આકર્ષણ માટે સૌન્દર્ય હોવું એ જ શરત છે. પણ નિગૂઢ રહસ્યનું સૌન્દર્ય એમને સૌથી વિશેષ આકર્ષે છે. આ કારણે જ એમને નગાધિરાજમાં અને આકાશની અનંત સૃષ્ટિમાં ખૂબ રસ પડે છે. અને આ કારણે જ પ્રકૃતિદૃશ્યમાંથી તેઓ સરસ અર્થ ઘટાવી શકે છે. પ્રકૃતિદૃશ્યનું યથાતથ વર્ણન કરવાને બદલે એ દૃશ્ય-

૧૧. 'લોકમાતા', પૃ. ૧૨૧.
૧૨. 'લોકમાતા', પૃ. ૮૯.
૧૩. 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પૃ. ૧૪.

માંથી પોતે કેવા વિચારો મેળવ્યા તેનું વર્ણન કરવાનું જ એમને ગમે છે. લક્ષ્મણ ઝૂલા આગળ ગંગાની અનેરી શોભાનો માત્ર ઉલ્લેખ કરે છે અને ત્યાં પોતે કેવા વિચારો અનુભવ્યા તેનું જ વર્ણન કરે છે:

"કેટલાંક સ્થાનોની અસર કંઈક અદ્ભુત હોય છે. જેટલી વાર લક્ષ્મણ ઝૂલાના પુલ પરથી પસાર થયો છું, તેટલી વાર સૃષ્ટિ ચૈતન્યમય છે, અંતરાત્માએ જ આ જાતજાતના આકાર ધારણ કર્યા છે, અને જેમ હજારો ને લાખો વરસથી ગંગાનાં પાણી વહેતાં છતાં એનો અંત આવતો નથી, તેમ અંતરાત્માની વિભૂતિઓનો પણ અંત નથી, એ વિચાર મનમાં અચૂક આવ્યો છે. નદીનાં જળ અને એમાં રમતાં માછલાં, ઝાડનાં પાંદડાં અને એમાં ગાતાં પક્ષીઓ, ખીડનું ઘાસ અને એના પર ચરતાં પશુઓ, અને એ બધાંનો દ્રોહ કરતાં છતાં પરમપિતાનો વારસો મેળવવા ઇચ્છનાર માણસ, બધાં એક જ છે; દ્રોહ અને પાપ એ માયા છે; અભેદ અને પ્રેમ એ જ સાચા છે."[૧૪]

કાકાસાહેબ પ્રાચીનના ઉપાસક છે એમ કહેવું વાજબી નથી. એ તો સૌન્દર્યના ઉપાસક છે. પ્રાચીનમાં જેટલું સુંદર છે તેનો સ્વીકાર કરે છે અને કદરૂપું કે બેડોળ છે તેનો ત્યાગ કરે છે. ઋષિમુનિઓનાં બધાં આચરણો એમને માન્ય નથી. યજ્ઞમાં પશુ કે માનવીનો બલિ આપવાની પ્રથા સામે એમનો ઉગ્ર વિરોધ છે. રામચન્દ્રજીએ હરણનું માંસ ખાધું હોય કે સીતામાતાએ ગંગાજીને મદિરાનો અભિષેક કર્યો હોય તોયે એ વાતનો સ્વીકાર કરવાનું તેઓ આપણને કહેતા નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઈએ પ્રજાજીવનને બેડોળ બનાવે તેવા રિવાજ સામે બળવો કર્યો હોય તેના તરફ એમનું અંતઃકરણ ભક્તિભાવથી નમી પડે છે. બુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય પ્રત્યેનું એમનું આકર્ષણ આ કારણે છે. વિશ્વવિખ્યાત પ્રસ્થાનત્રયીભાષ્ય લખવા માટે નહિ, રમણીય સ્તોત્રો લખવા માટે નહિ, પણ નરમેધ જેવી ભયંકર પ્રથાને દૂર કરવા માટે એ શંકરાચાર્ય પાછળ મુગ્ધ બની જાય છે. એ તો પ્રાચીનમાંથી સુંદર તત્ત્વો લઈને વર્તમાનને સુંદર બનાવવા ઇચ્છે છે કે જેથી ભવિષ્યને પણ સુંદર બનાવી શકાય. વર્તમાન અને ભવિષ્ય બન્નેને સુંદર બનાવવા માટે વર્તમાન કાળના બેડોળપણાનો એ સખત હાથે સામનો કરે છે. ભીલો જંગલી અને અનઘડ છે તેને સુધારવાની અગત્ય સ્વીકારીને તેઓ કહે છે કે એમને આપણા જેવા બનાવવાથી સુધારો થવાનો નથી, પણ એ લોકોનું પોતીકું સૌન્દર્ય છે તે અલોપ થશે અને એના જીવનમાં વિશેષ બેડોળપણું આવશે. ભીલ લોકોનાં પ્રકૃતિપ્રેમ ને નૃત્યપ્રેમ, પ્રકૃતિના ભાવોનો પડઘો

૧૪. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પૃ. ૧૭૪.

પાડતાં હૃદયમન, સંતોષી જીવનનો ઉલ્લાસ, એ બધું દૂર કરવામાં આપણે એ લોકોનું સૌન્દર્ય હણીએ છીએ અને એ લોકોને આપણે સુધારતા નથી પણ વટાળીએ છીએ. ઘણાં સાધનો વગર જીવી નહિ શકનાર સંસ્કારી અને સભ્ય, અને ઓછાં સાધનોથી કુશળતાપૂર્વક જીવનાર જંગલી ! ભદ્રવર્ગે સ્વીકારેલી આવી માન્યતા સામે કાકાસાહેબની સૌન્દર્યપિપાસુ દૃષ્ટિ પુણ્ય-પ્રકોપ ઠાલવે છે.

કાકાસાહેબ સૌન્દર્યશોધક છે એટલું જાણ્યા પછી એમની બધી પ્રવૃત્તિઓ સરળતાથી સમજાય છે. જીવનને સર્વાંગસુંદર બનાવવું એ જ એમનું ધ્યેય છે. એ ધ્યેયને આડે આવે તેનો પ્રતિકાર કરવો અને અનુકૂળ હોય તેનો સત્કાર કરવો એ જ એમના જીવનની ગડમથલ છે. તેઓ શિક્ષક અને કેળવણીકાર થયા, સાહિત્યકાર થયા, અંત્યજોના પક્ષકાર બન્યા, રાષ્ટ્ર-ભાષાના પ્રચારક બન્યા, પરદેશી સરકાર સામે લડતમાં પડચા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન બન્નેમાંથી જે કાંઈ સારું અને સુંદર હોય તે ગ્રહણ કરનાર સમન્વયકાર બન્યા, જે કંઈ બન્યા તે એમની આ સૌન્દર્યશોધનની મનો-વૃત્તિનું પરિણામ છે. એમની આ બધી પ્રવૃત્તિઓનો એક જ વાક્યમાં પરિચય આપવો હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે કાકાસાહેબ ભારતવર્ષની પ્રજાને સૌન્દર્યદીક્ષા આપનાર પરિવ્રાજક છે.

કલાનો મારો આદર્શ એ છે, કે એમાં તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એ બંને પરસ્પર વિરોધી લાગતી ઉત્કટ વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ મિલન થવું જોઈએ. અનાસક્ત કર્મયોગમાં જે આદર્શ અભિપ્રેત છે, તે જ ઉચ્ચ કલામાં પણ છે. તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યના કીમિયાથી જ જીવન અને કલા બંને સર્વોચ્ચ કોટિએ પહોંચી શકે છે. આ જ એક સર્વોચ્ચ રસસિદ્ધિ છે. એવી રસસિદ્ધિ જે કવિએ કરી બતાવી એને વૈરાગી રાજા ભર્તૃહરિની વાણીમાં આપણે નમન કરીએ :

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

'જીવનભારતી', પૃ. ૨૮૨. કાકાસાહેબ કાલેલકર

કાકાસાહેબનો અલંકારવૈભવ

સુરેશ જોષી

૧

દરિયાકાંઠે બેઠાં બેઠાં હાથમાં એક કાંકરાને રમાડતો હતો, સ્પર્શથી એના રૂપનો પરિચય કરતો હતો. એ રૂપ દરિયાનાં મોજાંએ ઘડ્યું હતું, પવને પણ એની આંગળી એના પર ફેરવી હતી, દૂરના સૂરજનો પણ એ રૂપ ઘડવામાં હાથ હતો. એ કાંકરાને સ્પર્શતાં જળ, પવન અને તેજના સ્પર્શનો પણ અનુભવ થયો. એક રીતે જોતાં કાંકરાનું રૂપ એ ત્રણ તત્ત્વોનો સ્પર્શ કરાવવાનું નિમિત્ત બન્યું.

કોઈને એમ લાગશે કે મેં કાંકરાને વધારે પડતો દૂર ફેંક્યો. નદીકાંઠે બેઠા હોઈએ ત્યારે કાંકરાને પાણીમાં સાતસાત કૂદકા મરાવવાની હરીફાઈમાં કોણ નહિ ઊતર્યું હોય? કોઈ વાર વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આ અલંકારયોજનાની પ્રવૃત્તિ પણ વાસ્તવિકતાના કંકરને સાત કૂદકા મરાવવા જેવી જ છે. જે एकને એકલા ન ગમ્યું, જે એકલો ન રમી શક્યો ને એ કારણે, સાત શું અનેક, કૂદકા મારીને બહુ થયો તેણે જ આ રમતની આપણને આદિ દીક્ષા આપી દીધી. સુન્દર મુખ જોયું, ખુશી થયા; એ ખુશીના જ હિલ્લોળથી દોલાયિત થઈને આકાશના ચન્દ્ર સુધી પહોંચી ગયા. અવકાશયાત્રા આપણા મનની તો એક પ્રિય પ્રવૃત્તિ છે જ, કારણ કે મન પોતેય અવકાશ નહિ તો બીજું શું છે?

એ एक રમવા સારુ બહુ થયો, માટે આપણેય બહુ સાથે રમતાં રમતાં જ एक સુધી પહોંચી શકીએ. આથી જ રવીન્દ્રનાથે કહ્યું હતું: ‘રૂપસાગરે ડુબ દિયેછિ, અરૂપરતન આશા કરિ.’ પ્રસ્તુતનું નિમિત્ત રાખીને આપણે અપ્રસ્તુત સાથે ક્રીડા કરીએ છીએ. આ પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વચ્ચે તમે જેટલો વધુ અવકાશ રાખી શકો તેટલું ક્રીડાનું પટાંગણ મોટું.

એને માટે તમે સાદૃશ્યને ખપમાં લો કે વિરોધને ખપમાં લો, એકના ગુણ-ધર્મોનું આરોપણ બીજા પર કરો કે એકને સાવ નકારીને બીજાને સ્થાપો, નકારીને ન અટકો ને એક દ્વારા બીજાનું નિગરણ કરી જાઓ, કાર્યકારણ અને એવા બીજા સંબંધોનો વિપર્યય કરો, વ્યતિરેકનો પણ આશ્રય લો–આવી અનેકવિધ રીતે તમે ક્રીડાનો રસ વધારી શકશો.

આપણું શરીર, આપણું ભૌતિક અસ્તિત્વ અમુક સ્થળ અને કાળનાં ચોકઠાંમાં છે, પણ આપણી ચેતના એનાં સ્મૃતિ કલ્પના સ્ફુરણા વગેરે સાધનોથી આ ચોકઠાંને ઠેકી જાય છે. આ ચોકઠાંને ઠેકી જવાની ક્રીડાનો રસ અનેરો જ છે. કેવળ જૈવિક પ્રયોજનોનું દાસત્વ આપણે કદી મંજૂર રાખ્યું નથી. સહેજ સરખું નિમિત્ત મળતાં આ ક્રીડા શરૂ થઈ જાય છે. બહુમાં રમતાં રમતાં પેલા एक ને પકડી પાડવાનું કૌતુક આપણામાં જાગ્રત રહે છે. કોઈ શબ્દોને એવી રીતે રચે કે એના ધ્વનિનાં આંદોલનો વિસ્તર્યે જ જાય; કોઈ રેખા અને રંગનું એવું સંવિધાન કરે કે નાનકડા કૅનવાસના ફલકને વટાવીને અનેક રૂપોની સભર સૃષ્ટિમાં આપણો પ્રવેશ કરાવી દે; કોઈ સૂર અને સૂરની એવી મિલાવટ કરે કે એનાં આવર્તનો સાથે આપણે શૂન્યમય અવકાશમાં લયલીન થઈ જઈએ. ભવભૂતિ 'નેત્રનિર્વાણ' શબ્દ વાપરી ગયો છે તે બહુ સૂચક છે. દૃશ્ય રૂપના સૌન્દર્યની ચરમ સીમા એટલે એને જોનાર નેત્રનું નિર્વાણ, પછી જોવાપણું રહે જ નહિ. આ પ્રકારનું annihilation જ પૂરેપૂરો અવકાશ રચી આપે. રસાનુભવનો એ અનિવાર્ય ઘટક છે.

આ અર્થમાં અલંકાર એટલે શણગાર નહિ પણ ભાષાની અભિ-વ્યક્તિની શક્તિની ચરમ સીમા. એટલે સુધી પહોંચ્યા પછી ભાવક બોલી ઊઠે : अलम् ! બહુ થયું, આથી આગળ જવાનું રહ્યું નથી.

કલામાં વાસ્તવિકતાનું રૂપાન્તર થાય છે. કાવ્યમાં આ રૂપાન્તરની પ્રક્રિયામાં અલંકારયોજના મોટો ભાગ ભજવે છે. વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ સાવ અસંગત લાગે એવી વાતો કવિ રસપૂર્વક કરે અને એ આપણે પણ રસપૂર્વક સાંભળીએ. આથી રસમીમાંસકો એમ કહે છે કે જે વાસ્તવિક છે તેની યથાર્થતાનું ઇંગિત કલામાં મળે છે. એ યથાર્થતાના બૃહત્ પરિમાણમાં વાસ્તવિક અને કપોલકલ્પિત વચ્ચે પણ શુભદૃષ્ટિ થાય છે. વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચેના સંબંધોની ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે. પેલા एकને બહુમાંથી શોધી કાઢવાના ચટુલ ચંચલ કૌતુકની હીરદોર બધું એક ભરતમાં ગૂંથી લે છે.

આપણે ઘડીભર મમ્મટાચાર્યની અલંકારની વ્યાખ્યાને ભૂલી જઈએ.

અલંકારોનાં નામ જ એમનો સાચો પરિચય આપી છૂટે છે; કોઈ આચાર્યની કારિકા કે વૃત્તિ પાસે જવાની ખાસ જરૂર નથી. ' ઉપમા ' કહેવાથી જ સમજાઈ જાય છે કે તમે બે વસ્તુને એકબીજાની પાસે લાવો છો ને એ રીતે એનું મનમાં નવું માપ કાઢો છો, ભાવજગતમાં એનું નવું મૂલ્ય આંકો છો. પાસે લાવીને માપ કાઢવામાં જ એક કૌતુક રહ્યું છે. એ માપ કે મૂલ્યનું કોઈ બજારમાં ચલણ નથી માટે જ એ સાચા અર્થમાં અમૂલ્ય બની રહે છે. બે વસ્તુને, બે વિચારને, બે સંવેદનોને, બે સ્મૃતિને, બે કલ્પનાને પાસે લાવવાં એટલે બંનેના સંબંધની નવી શકયતાનું નિર્માણ કરવું. કાવ્યમાં આ બે વચ્ચેનું સાધર્મ્ય તે વસ્તુઓના ગુણધર્મ પર જ અવલંબીને રહેતું નથી. એનો એ જેટલો ઓછો આધાર લે તેટલું કવિકર્મ મોટું. અલંકારમાત્રમાં, અનેક મિષે, આખરે તો બે વસ્તુને પાસે લાવીને એમની વચ્ચેના નવા નવા સંબંધોની શકયતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિ રહેલી જ છે.

હવે લઈએ ઉત્પ્રેક્ષા. નામ જ બધું કહી દે છે. કવિ એવી તો ગજબની ' સંભાવના ' કરે છે કે આપણાથી ઊંચા થઈ થઈને જોયા વિના રહેવાતું નથી ! આવી પ્રેક્ષણીયતા આ અલંકાર સરજી આપે. આવી ' સંભાવના 'માં બે વસ્તુઓને એકાએક અથડાવી મારવાથી કોઈ ચોંકી ઊઠે એવી નરી ચાતુરી નથી હોતી. એ ચાતુરી તો પલકારામાં ચમકીને લોપાઈ જાય. કવિની પ્રતિભાની ખરી કસોટી એની ઉત્પ્રેક્ષાઓથી થઈ જાય.

૨

કાકાસાહેબના મુખ્ય અલંકારો ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા છે. કવિ રીઢો થાય એટલે અર્થાન્તરન્યાસ તરફ વળે. કાકાસાહેબમાં ઘણી વાર અર્થાન્તર-ન્યાસી વલણ દેખાય છે ખરું, પણ એમનામાં રહેલું કૌતુક, આ ' देवस्य काव्य 'ને જોવાથી થતું વિસ્મય, એમની સ્મૃતિનો પારસમણિ એ વલણને બહુ પોષતાં નથી તે આપણે માટે એક સુખદ ઘટના છે.

કાકાસાહેબની અલંકારસૃષ્ટિનાં બે મુખ્ય સંચાલક બળો તે શિશુસહજ નિત્યનવીન વિસ્મય અને સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિનેય શૈશવ જોડે જ ઝાઝો સંબંધ છે. સ્મૃતિના સ્પર્શથી જ બે પૃથક્ ઘટનાઓ કે અનુભૂતિઓ સંધાઈ જાય છે. સ્મૃતિ ભૂતકાળની ઘટનાના રૂપનું નર્યું પુનરાવર્તન નથી કરતી, એ સમય દરમિયાન ચિત્તે ગ્રહેલા સંસ્કાર, અધ્યાસ, સંવેદનોના દ્રાવણમાં ભૂતકાળની ઘટનાઓનાં રૂપ બદલાતાં જ રહે છે. સ્મૃતિ વિસ્મૃતિની પણ મદદ લે છે, અમુક અંશોનો લોપ સાધે છે. ઘણી વાર આવા લુપ્ત કરેલા

એને માટે તમે સાદૃશ્યને ખપમાં લો કે વિરોધને ખપમાં લો, એકના ગુણ-ધર્મોનું આરોપણ બીજા પર કરો કે એકને સાવ નકારીને બીજાને સ્થાપો, નકારીને ન અટકો ને એક દ્વારા બીજાનું નિગરણ કરી જાઓ, કાર્યકારણ અને એવા બીજા સંબંધોનો વિપર્યય કરો, વ્યતિરેકનો પણ આશ્રય લો – આવી અનેકવિધ રીતે તમે ક્રીડાનો રસ વધારી શકશો.

આપણું શરીર, આપણું ભૌતિક અસ્તિત્વ અમુક સ્થળ અને કાળનાં ચોકઠાંમાં છે, પણ આપણી ચેતના એનાં સ્મૃતિ કલ્પના સ્ફુરણા વગેરે સાધનોથી આ ચોકઠાંને ઠેકી જાય છે. આ ચોકઠાંને ઠેકી જવાની ક્રીડાનો રસ અનેરો જ છે. કેવળ જૈવિક પ્રયોજનોનું દાસત્વ આપણે કદી મંજૂર રાખ્યું નથી. સહેજ સરખું નિમિત્ત મળતાં આ ક્રીડા શરૂ થઈ જાય છે. બહુમાં રમતાં રમતાં પેલા एक ને પકડી પાડવાનું કૌતુક આપણામાં જાગ્રત રહે છે. કોઈ શબ્દોને એવી રીતે રચે કે એના ધ્વનિનાં આંદોલનો વિસ્તર્યે જ જાય; કોઈ રેખા અને રંગનું એવું સંવિધાન કરે કે નાનકડા કૅનવાસના ફલકને વટાવીને અનેક રૂપોની સભર સૃષ્ટિમાં આપણો પ્રવેશ કરાવી દે; કોઈ સૂર અને સૂરની એવી મિલાવટ કરે કે એનાં આવર્તનો સાથે આપણે શૂન્યમય અવકાશમાં લયલીન થઈ જઈએ. ભવભૂતિ 'નેત્રનિર્વાણ' શબ્દ વાપરી ગયો છે તે બહુ સૂચક છે. દૃશ્ય રૂપના સૌન્દર્યની ચરમ સીમા એટલે એને જોનાર નેત્રનું નિર્વાણ, પછી જોવાપણું રહે જ નહિ. આ પ્રકારનું annihilation જ પૂરેપૂરો અવકાશ રચી આપે. રસાનુભવનો એ અનિવાર્ય ઘટક છે.

આ અર્થમાં અલંકાર એટલે શણગાર નહિ પણ ભાષાની અભિ-વ્યક્તિની શક્તિની ચરમ સીમા. એટલે સુધી પહોંચ્યા પછી ભાવક બોલી ઊઠે : અલમ્ ! બહુ થયું, આથી આગળ જવાનું રહ્યું નથી.

કલામાં વાસ્તવિકતાનું રૂપાન્તર થાય છે. કાવ્યમાં આ રૂપાન્તરની પ્રક્રિયામાં અલંકારયોજના મોટો ભાગ ભજવે છે. વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ સાવ અસંગત લાગે એવી વાતો કવિ રસપૂર્વક કરે અને એ આપણે પણ રસપૂર્વક સાંભળીએ. આથી રસમીમાંસકો એમ કહે છે કે જે વાસ્તવિક છે તેની યથાર્થતાનું ઇંગિત કલામાં મળે છે. એ યથાર્થતાના બૃહત્ પરિમાણમાં વાસ્તવિક અને કપોલકલ્પિત વચ્ચે પણ શુભદૃષ્ટિ થાય છે. વસ્તુ વસ્તુ વચ્ચેના સંબંધોની ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે. પેલા एकને બહુમાંથી શોધી કાઢવાના ચટુલ ચંચલ કૌતુકની હીરદોર બધું એક ભરતમાં ગૂંથી લે છે.

આપણે ઘડીભર મમ્મટાચાર્યની અલંકારની વ્યાખ્યાને ભૂલી જઈએ.

અલંકારોનાં નામ જ એમનો સાચો પરિચય આપી છૂટે છે; કોઈ આચાર્યની કારિકા કે વૃત્તિ પાસે જવાની ખાસ જરૂર નથી. 'ઉપમા' કહેવાથી જ સમજાઈ જાય છે કે તમે બે વસ્તુને એકબીજાની પાસે લાવો છો ને એ રીતે એનું મનમાં નવું માપ કાઢો છો, ભાવજગતમાં એનું નવું મૂલ્ય આંકો છો. પાસે લાવીને માપ કાઢવામાં જ એક કૌતુક રહ્યું છે. એ માપ કે મૂલ્યનું કોઈ બજારમાં ચલણ નથી માટે જ એ સાચા અર્થમાં અમૂલ્ય બની રહે છે. બે વસ્તુને, બે વિચારને, બે સંવેદનોને, બે સ્મૃતિને, બે કલ્પનાને પાસે લાવવાં એટલે બંનેના સંબંધની નવી શક્યતાનું નિર્માણ કરવું. કાવ્યમાં આ બે વચ્ચેનું સાધર્મ્ય તે વસ્તુઓના ગુણધર્મ પર જ અવલંબીને રહેતું નથી. એનો એ જેટલો ઓછો આધાર લે તેટલું કવિકર્મ મોટું. અલંકારમાત્રમાં, અનેક મિષે, આખરે તો બે વસ્તુને પાસે લાવીને એમની વચ્ચેના નવા નવા સંબંધોની શક્યતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાની પ્રવૃત્તિ રહેલી જ છે.

હવે લઈએ ઉત્પ્રેક્ષા. નામ જ બધું કહી દે છે. કવિ એવી તો ગજબની 'સંભાવના' કરે છે કે આપણાથી ઊંચા થઈ થઈને જોયા વિના રહેવાતું નથી! આવી પ્રેક્ષણીયતા આ અલંકાર સરજી આપે. આવી 'સંભાવના'માં બે વસ્તુઓને એકાએક અથડાવી મારવાથી કોઈ ચોંકી ઊઠે એવી નરી ચાતુરી નથી હોતી. એ ચાતુરી તો પલકારામાં ચમકીને લોપાઈ જાય. કવિની પ્રતિભાની ખરી કસોટી એની ઉત્પ્રેક્ષાઓથી થઈ જાય.

૨

કાકાસાહેબના મુખ્ય અલંકારો ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા છે. કવિ રીઢો થાય એટલે અર્થાન્તરન્યાસ તરફ વળે. કાકાસાહેબમાં ઘણી વાર અર્થાન્તરન્યાસી વલણ દેખાય છે ખરું, પણ એમનામાં રહેલું કૌતુક, આ 'देवस्य काव्य'ને જોવાથી થતું વિસ્મય, એમની સ્મૃતિનો પારસમણિ એ વલણને બહુ પોષતાં નથી તે આપણે માટે એક સુખદ ઘટના છે.

કાકાસાહેબની અલંકારસૃષ્ટિનાં બે મુખ્ય સંચાલક બળો તે શિશુસહજ નિત્યનવીન વિસ્મય અને સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિનેય શૈશવ જોડે જ ઝાઝો સંબંધ છે. સ્મૃતિના સ્પર્શથી જ બે પૃથક્ ઘટનાઓ કે અનુભૂતિઓ સંધાઈ જાય છે. સ્મૃતિ ભૂતકાળની ઘટનાના રૂપનું નર્યું પુનરાવર્તન નથી કરતી, એ સમય દરમિયાન ચિત્તે ગ્રહેલા સંસ્કાર, અધ્યાસ, સંવેદનોના દ્રાવણમાં ભૂતકાળની ઘટનાઓનાં રૂપ બદલાતાં જ રહે છે. સ્મૃતિ વિસ્મૃતિની પણ મદદ લે છે, અમુક અંશોનો લોપ સાધે છે. ઘણી વાર આવા લુપ્ત કરેલા

અંશોને સ્થાને કલ્પનાને ક્રિયાશીલ બનાવી એ નવા અંશો ઉમેરી દે છે. સ્મૃતિની આ લીલા પણ વિસ્મયનો વિષય બની રહે છે.

અલંકારસૃષ્ટિના પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત કે ઉપમેય અને ઉપમાના બે ધ્રુવ વચ્ચે કેટલો વિસ્તાર છે તે અલંકારસર્જકની પ્રતિભા પર અવલંબે છે. જે વિસ્તારનું સાધન છે તેને જ કેટલીક વાર કવિ પોતાને અભિમત એવી એકાદ ભાવના કે માન્યતાના સાંકડા ચોકઠામાં ઢાળીને હ્રસ્વ કરી મૂકે છે. કલા યાંત્રિક સમીકરણોમાં રાચતી નથી, બહુકરણમાં જ રાચે છે.

કાકાસાહેબ 'चरन्वै मधु विन्दन्ति' સંપ્રદાયના યાત્રી છે. એમની આ યાત્રાએ જ આપણને મોટા ભાગનું અલંકારમધુ સંપડાવ્યું છે. યાત્રા કરનારનામાં એક પ્રકારની સજીવતા હોય છે, એક પ્રકારનું dynamic તત્ત્વ હોય છે. ડગલે ને પગલે દૃશ્ય બદલાય, કુતૂહલ સદા જાગ્રત રહે ને હવે પછીના આવનારા વળાંકે વળી શું જોવાનું મળશે એની ઉત્સુકતા પણ કશું વાસી નહિ થવા દે. કાકાસાહેબની સૃષ્ટિમાં નદીઓ, આકાશ (એ તારાથી ખચિત હોય કે બપોરના આકરા તાપમાં બળબળતું હોય, ચન્દ્રયુક્ત હોય કે વાદળોથી છવાયેલું અન્ધકારમય પણ હોય), વાદળાં – આટલાં મુખ્ય આલંબનો છે. આમ જુઓ તો એ સૃષ્ટિ બહુ મોટી નથી, એમાં ઝાઝી સંકુલતા નથી, સંસારની અનેકવિધ સંવેદનાની અપ્તરંગી ભાત નથી, રવીન્દ્રનાથની ઉત્પ્રેક્ષામાં હોય છે તેવી અંતસ્તલમાંની અનેક દુર્લભ રત્નકણિકાઓને લીલયા એક સૂત્રે પરોવી દેનારી રચના નથી કે એલિયટ જેવાની ઉત્પ્રેક્ષામાં યુગના હાર્દને મૂર્ત કરી દેવાની જે દૃષ્ટિ છે તેય કદાચ નથી. એમ છતાં, પોતાની મર્યાદામાં રહીનેય એઓ આ આપણી ચિરપરિચિત સૃષ્ટિને એમની વિસ્મયભરી દૃષ્ટિની માયાવી આભાથી મંડિત કરીને આપણને ન્યાલ કરી દે છે.

શિશુસહજ સરલ તરલ વિસ્મય, બે વસ્તુને અડખેપડખે મૂકીને જોવાનું કૌતુક એમની મોટા ભાગની ઉત્પ્રેક્ષાના મૂળમાં છે. 'જીવનનો આનંદ' (પૃ. ૧૭૫) માં એમણે જ કહ્યું છે : " કિંમત એટલે સરખામણી." આવી સરખામણીથી વસ્તુઓની, અનુભૂતિઓની નવી નવી કિંમત ઉપજાવવાનું એમને ભારે કૌતુક છે. આ કૌતુકની હીરદોરનું ભરત એમની ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં ને ઉપમાઓમાં દેખાય છે. પ્રસ્તુતથી અપ્રસ્તુત સુધી પહોંચવામાં સ્મૃતિનો ફાળો પણ મોટો છે. એમણે જ આ વિશે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો છે : " ત્યારે શું સાચેસાચ આપણે કશું ભૂલી જતા નથી ? જોયેલું અનુભવેલું

બધું ક્યાંક દટાયેલું રહે છે ને પ્રસંગ આવ્યે પાપપુણ્યની પેઠે ઊભું થાય છે." ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૦૫). અહીં પણ 'પાપપુણ્યની પેઠે' કહ્યા વિના એઓ રહી શકતા નથી.

સૌથી પ્રથમ આપણે આકાશ, ચન્દ્ર, તારા વિશેના અલંકારો જોઈએ. કાકાસાહેબ આકાશદર્શનના ભારે શોખીન છે એ તો બધાંને જાણીતું છે. વાદળો કામરૂપ છે ને એમને અનુસરીને કાકાસાહેબની કલ્પના પણ કામરૂપ બને છે. એ કામરૂપ કલ્પનાનો થોડો લીલાવિલાસ જોઈએ.

'જીવનનો આનંદ'માં 'દેવોનું કાવ્ય–૨' માં વર્ષારમ્ભે વાદળાંઓના આગમનને કાકાસાહેબ વર્ણવે છે. આમ તો નિરભ્ર આકાશ જ એમને ગમે છે. આથી એક બે સ્થળે નિરભ્ર સ્વચ્છ આકાશ પ્રત્યેનો પક્ષપાત બતાવતાં એમણે કહ્યું છે: "મેઘ વગરની હસમુખી ઉષા એ જ એક મોટું સાત્ત્વિક કાવ્ય છે." (જી. આ. પૃ. ૫૦). "આકાશ સીતાની કીર્તિની જેમ પૂરેપૂરું સ્વચ્છ થયું." (જી. આ. પૃ. ૧૭). "માથા પર આકાશ સાવ નિરભ્ર હતું...બૌદ્ધોનું નિર્વાણ જ જાણે ન પ્રસરેલું હોય." (જી. આ. પૃ. ૧૬). અહીં 'કાવ્ય'ની પહેલાં આવતું 'સાત્ત્વિક' એ વિશેષણ અને સ્વચ્છતાની સીતાની કીર્તિ જોડેની સરખામણી કાકાસાહેબની જીવનદષ્ટિનાં દ્યોતક બની રહે છે. શુભ્ર નિરંજનતા એમને ઇષ્ટ છે, એ જ એમને મન સાત્ત્વિક છે ને છતાં રંગો વિશેની એમની લાલસા પણ કાંઈ ઓછી નથી. વાદળોનાં બદલાતાં રૂપ જોઈ ને એમને કૌતુક થાય છે ને તે એમણે વિવિધ રીતે વર્ણવ્યું છે. વર્ષાકાળે ચાલ્યાં આવતાં કાળાં વાદળાંઓને જોઈ ને એઓ કહે છે: "જાણે મોટા મોટા હંસોનું અથવા બગલાંઓનું ટોળું સૂરજનાં દર્શને દોડે છે." પણ આકાશની સ્વચ્છતા તો એમનાથી કલુષિત થઈ જ ચૂકી. આથી કાકાસાહેબને એ વાદળો માટે સદ્ભાવ નથી. એઓ કહે છે: "જેમ ઊંટ આમતેમ મૂરખ જેવાં ચાલે છે તેવાં જ આ વાદળાં દેખાય છે." હંસમાંથી થયાં બગલાં ને બગલાંના થયાં ઊંટ! પછી આશ્રમમાંના વહેલી સવારે ઊઠવાના નિયમનો ફાયદો કોઈ નવા ભરતી થયેલા આશ્રમવાસીને સમજાવતા હોય તેમ ઉમેરે છે: "સવારે વહેલાં ઊઠ્યાં નહિ તેથી આટલાં મલિન હશે?" વાદળાં તો આવ્યે જ જાય છે: "એ પેલું ઈંડા જેવું વાદળું આવે." એ ઈંડું ભાંગી જાય છે: "પેલી શું બચ્ચાંની ચાંચ કહેવાય?" એ કુતૂહલભર્યા બાળકો વચ્ચે જાણે સંવાદ ચાલી રહ્યો છે. "ના, ના, આરસપહાણનો કટકો લાગે છે." તરત સુધારીને કહે છે:

“ ના, ભૂલ્યો, અબ્બાસ સાહેબની દાઢી છે. ” પતંગિયાના જેવી ઊડાઊડ કરતી ચટુલ કલ્પનાની મૂર્તિ આપણે જોઈ. વરસાદનાં પાણીથી ભરેલાં કાળાં વાદળોને એમણે ‘ શામળભાઈ ’ કહીને એમના પર આત્મીયતાનો અભિષેક કર્યો છે. આ પ્રકારનું સજીવારોપણ બાળક હમેશાં કરતું હોય છે. એનામાં જીવનનો ઉચ્છ્લ સ્રોત એવો તો છલકાતો હોય છે કે એની આજુબાજુની સૃષ્ટિને પણ એ સજીવ બનાવી દે છે. નાનાં કાચાં વાદળાં પાછળ આટલો કલ્પનાવિલાસ કર્યો તે બદલ પશ્ચાત્તાપ કરતા હોય તેમ એઓ કહે છે: “ મરઘાંનાં બચ્ચાંની પેઠે ચણવા આમતેમ દોડતાં એ વાદળો પાછળ આપણે નહિ દોડીએ. આપણને બીજું ઘણું કામ છે. ”

કેટલીક વાર તુચ્છ, અસ્મરણીય લાગતી વીગત પણ એમની સ્મૃતિમાં સુરેખ રીતે અંકાઈ ગઈ હોય છે તે અણધારી જ ઊપસી આવીને આપણને ચકિત કરી દે છે. કાળાં અને ધોળાં વાદળ સાથે હોય એવું દૃશ્ય વર્ણવતાં એઓ કહે છે : “ કાળાં વાદળાંના હાથમાં સફેદ વાદળાંનો પુંજ જોવા જેવો હતો. હરિકેન ફાનસના કાચ પર સળગતી મશાલવાળા હાથનું ચિત્ર ઉપસાવેલું હોય છે, એના જેવી શોભા અહીં દેખાતી હતી. ” (જી. આ. પૃ. ૧૬). આ શોભા તે સ્મૃતિના પારસમણિએ સામાન્ય વીગતના કથીરના કરેલા કંચનની શોભા છે. આવી જ એક બીજી વીગત એમની સ્મૃતિમાં બરાબર અંકાઈ ગઈ છે : “ આપણા મોટા મોટા પાણીના દેગડા પરની કંસારાની હથોડીની ઠોક જેવી તેના પર (પથરા પર) ભાત છે.” (જી. આ. પૃ. ૧૯૬). બહુ આછાં વાદળાંનો કાકાસાહેબ ખાસ વિરોધ નથી કરતા, નિરભ્ર આકાશ સીતાની કીર્તિની નિષ્કલંકતાનું સ્મરણ કરાવે છે તો આછાં વાદળાંની વીચિમાળા રામચંદ્રનું સ્મરણ કરાવે છે: “ આજે દક્ષિણ તરફ અને ઉત્તર તરફ આછાં વાદળાંઓની વીચિ છે. સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રામચન્દ્રના મુખ ઉપરનું જાણે સૌમ્ય સ્મિત જ. ” અહીં અધ્યાસના બળે સૌમ્ય પ્રસન્નતાનું પ્રેક્ષણીય ચિત્ર ખડું કરી દીધું છે. બાળપણના એક અતિ પરિચિત અનુભવની સ્મૃતિ પણ વરસાદની નવેસરથી તૈયારી કરતાં વાદળોને જોઈને થાય છે: “ આંક બોલતાં ભૂલ થાય ત્યારે છોકરાઓ જેમ ફરી પહેલેથી શરૂ કરે છે તે જ ઢબે વાદળાંઓએ જાણે ચોમાસાની ફરી પહેલેથી તૈયારી કરવાની હોય એવો જ ઘાટ ઘડ્યો છે. ” બાળપણની આવી જ એક સુખદ સ્મૃતિ આપણને એક બીજી ઉત્પ્રેક્ષાની લહાણ કરી જાય છે: “ નિશાળિયા છોકરાઓ થાકીને ઊંઘી ગયા હોય અને એમની નોટો અને સ્લેટો ચોપડીઓ સાથે આમતેમ પડી હોય તેમ આ રેતી પરની ભાત

દેખાતી હતી. " ('લોકમાતા', પૃ. ૯૯). કૌતુકની હીરદોર વગર આ બેને કોણ સાંધી શકવાનું હતું ?

વાદળની ક્રીડા આકાશના પટાંગણમાં દેવશિશુના જેવી જ હોય છે. એ ચન્દ્ર જોડે પણ રમે ને સૂર્ય જોડે પણ રમે. ચન્દ્ર જોડેની એની ક્રીડા જુઓ: "પશ્ચિમ તરફના એક વાદળાએ પોતાનો ખૂબ લાંબો સરખો અણીવાળો હાથ ચંદ્રમા સુધી લંબાવ્યો હતો. કેમ જાણે ચંદ્રની મંદગતિ તેનાથી સહન જ ન થતી હોય !" (જી. આ. પૃ. ૧૪). સૂર્યોદય વેળાએ પશ્ચિમાકાશમાં દેખાતા ઝાંખા ચન્દ્રને ઢાંકી દેવાને લંબાતા વાદળને જોઈને કાકાસાહેબ કહે છે: "સૂર્યોદય થવા લાગ્યો તોય આ ચંદ્ર શું કામ પાછળ રહે છે એમ જોઈ પોતાના હાથ વડે પશ્ચિમ મેઘ જાણે તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે એમ થાય છે. જૂના વખતમાં વિલાસી તરુણ રાજપુત્રોને તેમના અન્તઃપુરમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવાનું કામ રાજકારણપટુ અમાત્યોને કરવું પડતું એના જેવું તો કોઈ કારણ ન હોય !" (જી. આ. પૃ. ૪૨). રાજકારણપટુ અમાત્ય તે વાદળ ને વિલાસી રાજપુત્ર તે ચન્દ્ર કારણ કે એ ઝાંખો છે, ને વિલાસીઓ ફિક્કા પડી ગયેલા જ હોય.

મહાભારતમાંનું યુદ્ધનું વર્ણન કાકાસાહેબ વાંચતા હતા એ અરસામાં વાદળોમાંથી નીકળતા સૂર્યનાં કિરણોને જોઈને એમને થયું: "સૂર્યકિરણની જાણે તોપો છૂટતી ન હોય !" કેટલીક વાર વાદળો વિશેની એક સંભાવનાથી પૂરો સંતોષ ન થતાં એને નકારીને બીજી સંભાવના રજૂ કરવામાં આવે છે. પ્રચંડ વિસ્તારવાળા વાદળાંના ખંડને આકાશમાં તરતા જોઈને કહે છે: "જાણે ઇન્દ્રના વજ્રથી પાંખ તૂટી જવા અગાઉના પર્વતો જ ન હોય !" (જી. આ. પૃ. ૪૬). પણ પછી તરત જ કહે છે: "મેઘ કંઈ આકાશમાં ઊડતા પર્વતો નથી, તે તો દેવોની કામધેનુઓ છે." (એજન, પૃ. ૪૬). કદીક નાનાં વાદળાંની ગોઠવણી જોઈને શિલ્પરચનાની પણ સ્મૃતિ તાજી થાય છે: "વચમાં વચમાં આ લંબાણ તળે નાનકડાં વાદળાં ગોઠવાઈ ગયાં હતાં, જાણે પ્રાચીન મંદિરોમાં કોતરેલા વિમાનવાહક યક્ષો." (એજન, પૃ. ૫૫).

રાત્રિના તારાખચિત આકાશને ઢાંકતાં વાદળો કાકાસાહેબને જરાય ગમતાં નથી. કાળું વાદળું જ્યાં જ્યાં ફરે ત્યાંના તારાના દીવા હોલવાઈ જાય. આ જોઈને એઓ કહે છે: "કાળી ભમ્મર મેઘનૌકા પોતા પૂરતા મૂઠીભર દીવા હોલવીને ચોરની જેમ આકાશસાગરમાં ફર્યા કરે છે." (એજન, પૃ. ૧૩). મળસકાના દિવસસર વૃદ્ધ ધ્રૂચન્દ્રને કાળા વાદળથી

ઢંકાઈ જતો જોઈને એઓ કહે છે: “તેમના માથા ઉપર ભય ઉપજાવે એવો પહાડ જેવો પ્રચંડ અને કાળકાય મેશ જેવો કાળો મેઘ અજગરની જેમ તેમને ગળી જવા ઉદ્યત થયો હતો.” (એજન, પૃ. ૨૭). પણ ચન્દ્ર તો સંકટમાં સપડાયેલા વીરના જેવો રમણીય જ લાગતો હતો. રાતનાં વાદળાં પ્રત્યેનો એમનો અણગમો સૌથી વિશેષ તિરસ્કારપૂર્વક અહીં પ્રકટ થાય છે: “(રાતનાં વાદળાં) તારાઓની વચ્ચેથી ભૂતની પેઠે અથવા મારાઓની પેઠે લપાતાં છુપાતાં જાય છે એ જ મને ગમતું નથી.” કાકાસાહેબને મુત્સદ્દીઓ માટે તિરસ્કાર છે. આ વાદળોને ગાળ દેવા એમનો પણ એઓ ઉપયોગ કરે છે: “મુત્સદ્દી લોકોની ભાષા જોતજોતામાં બદલાવાથી સામાન્ય લોકો જેમ કુંઠિત થઈ જાય છે તેમ જ વાદળાંઓનું રૂપાંતર – રૂપાંતર જ કેમ? સર્વાંતર કહોને – જોઈને ભારે વિસ્મય થાય છે.” (એજન, પૃ. ૪૪). મુત્સદ્દીઓ બીજી વાર પણ ઝડપાયા છે ખરા: “સિંદૂરનો રંગ મુત્સદ્દીની ભાષાની જેમ ક્ષણે ક્ષણે નવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે.” (એજન, પૃ. ૫૫). અહીં ક્ષણે ક્ષણે નવતા ઉપજાવનાર રમણીયતા જોડેનો વિરોધ આપણા મનમાં આપોઆપ પ્રકટ થઈ જાય એવી શબ્દયોજના કરી છે. આમ આપણે વાદળોનું ‘સપ્તાંકી નાટક’ જોયું.

હવે સૂર્યનાં થોડાં રૂપ જોઈએ. વેદકાલીન ઋષિની દૃષ્ટિએ થયેલું બપોરનું વર્ણન તો જાણીતું જ છે. એના સંસ્કારની અસર નીચે કાકાસાહેબ (પોતા તરફથી થોડું સંગીત ઉમેરીને) અપરાહ્ન વિશે કહે છે: “બપોરે સારંગ રાગના ભવ્ય આલાપ સાંભળતાં સાંભળતાં યમરાજના કૂતરાની જેમ જીભ બહાર કાઢી હાંફતા અપરાહ્નને પશ્ચિમ તરફ હાંકી કાઢવાનો હોય છે.” (એજન, પૃ. ૧૪). સૂર્યનાં કિરણો અંતરાયને ભેદીને ધારારૂપે સૃષ્ટિ પર વરસી રહે એ આદિકાળથી માણસને માટેનું એક સુખદ પ્રેક્ષણીય દૃશ્ય બની રહ્યું છે. કાકાસાહેબ ઇજનેરી વિદ્યાના ક્ષેત્રમાંથી ઉત્પ્રેક્ષાની થોડી સામગ્રી આયાત કરીને (ભવિષ્યના કોઈ સંશોધકને ‘સર્જનાત્મક સાહિત્ય પર સમકાલીન વિજ્ઞાનની અસર’ કે એવા કશાક અભ્યાસ માટેની અણજાણ-પણે સામગ્રી પૂરી પાડતાં) કહે છે: “બીજી જ ક્ષણે વાદળાંની બારી જરા ઊઘડી અને બંધારો ફૂટતાં જેમ રોકી દીધેલું પાણી ચોમેર દોડવા માંડે તેમ સૂર્યનાં કિરણ વાદળાંની ટેકરીઓ ઉપર નાચવા લાગ્યાં.” (એજન, પૃ. ૧૫). ફૂટતું પ્રભાત એ રાત્રિના અંધકાર પછીની કેટલી આશાસ્પદ ઘટના છે! જાણે હતાયુ સત્યવાન સાવિત્રીનું અર્ધું આયુષ્ય પામીને ફરીથી બેઠો ન થતો હોય. અહીં ‘સાવિત્રી’ શબ્દ સત્યવાનનું સ્મરણ કરાવીને આખી ‘સંભાવના’

ખડી કરી દે છે: " કાલનિદ્રામાંથી જાગતા સત્યવાનના મોઢા ઉપર જેમ ફરી કળા જામવા લાગી અને તેથી સાવિત્રીના હૈયામાં આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ ઉપર પ્રભાતની આશા પથરાવા લાગી અને દ્વિજ ગણોને એકદમ ગાવાનું સૂઝયું." (એજન, પૃ. ૫૯). કોઈ આલંકારિકના આકરા પૃથક્કરણમાં આ અલંકારયોજનાની શિથિલતા ઝટ પકડાઈ જાય એવી છે. પણ એથી આસ્વાદમાં ઝાઝું વિઘ્ન આવતું નથી, શાસ્ત્રને વિઘ્ન ભલે આવતું ! આપણે જેને સૂરજદાદા કહીને ત્રણ ડગલાં દૂર રહીએ છીએ તે સૂરજનું દાદાપણું કાઢી નાખીને કાકાસાહેબ કલ્પનાની ઇલમલકડીથી એને બાળક બનાવીને બાલોચિત ક્રીડામાં રાચતો કરી દે છે: " સૂર્ય? આકાશમાં જ રૂપાળાં વાદળાંનો દરિયાકિનારો બનાવી ત્યાં તે રમતો હતો." (એજન, પૃ. ૧૪). સૂર્ય પાણી જોડે પણ રમે છે: "...તેના પાણી પર સૂરજ પોતાનાં કિરણ કેટકેટલી રીતે પ્રતિબિંબત થઈ શકે છે તેનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. એ દૃશ્ય કોઈ અરસિક માણસને પણ ગાંડો બનાવી દેવા પૂરતું છે." ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૨૬૬). અહીં વાત્સલ્યભર્યો પિતા બાળકની ક્રીડા જોઈને ઘેલો ઘેલો થઈ જાય તેનું સુંદર ચિત્ર છે. સૂર્ય જ રંગોની માયાપુરી ખડી કરી દે છે ને ! આ માયા વર્ષામાં તો માઝા મૂકે છે: " મેઘ, ઇંદ્રધનુષ્ય, વરસાદની ઝડી અને વિદ્યુલ્લતાનું નૃત્ય – આટલું જોયા પછી ઉર્વશીને માટે ગાંડા થનાર પુરુરવાની યાદ કેમ ન આવે?" ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૦). કાલિદાસે આવી જ કોઈ પળે ઉર્વશીની કલ્પના કરી હશે. સૂર્ય જે રંગો રચે છે તેનું વર્ણન કરતાં કાકાસાહેબ થાકતા નથી. રંગોની જુદી જુદી છટા વિશેની એમની સૂક્ષ્મ પરખ, એને વર્ણવવાને કેટલીક વાર ચક્ષુરિન્દ્રિયનું પરિમાણ બદલીને અન્ય ઇન્દ્રિયોનાં પરિમાણમાં પ્રવેશી અનોખી આસ્વાદ્યતા ઉપજાવવાનું કૌતુક – એ કરવામાં એમને ખૂબ મજા પડે છે. આના નમૂના તો મબલખ વેરાયેલા પડ્યા છે. આપણે થોડા જ જોઈએ. એક ઘરગથ્થુ વર્ણન : " સૂર્યની આસપાસ કેટલાંક વાદળાં ઉપર ઇંદ્રધનુષ્યના રંગો અસ્તવ્યસ્ત ફેલાયા હતા. તાંબાનું વાસણ ચોખ્ખું માંજીને તડકામાં રાખીએ ત્યારે કેટલીક વાર આવો રંગ એના ઉપર દેખાય છે." (એજન, પૃ. ૧૧). બાળપણના કેટલાક સ્વાદની સ્મૃતિ શરીર સદા તાજી રાખે છે, તેમાંય બોર, આમલી, તરબૂચ જેવી વસ્તુની તો ખાસ. તરબૂચ વેચનારો ' લાલમ લાલ લ્યો ' એમ જે કહેતો તે મને હજુ યાદ છે. કાકાસાહેબ એ લાલ રંગને યાદ કરે છે, પણ પાકતાં તરબૂચનું એમનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ જુઓ, ભારે આસક્તિ વિના આટલું વીગતપૂર્ણ નિરીક્ષણ ન

સંભવે : "ખેતરમાં જેમ તરબૂચની પાકવાની શરૂઆત થતાં અંદર લાલ રંગ ધીરે ધીરે પાકવા માંડે છે તેમ વાદળાંના નીચલા ભાગમાં ઝાંખો ઝાંખો સિંદૂરનો રંગ ચોંટે છે અને એને લીધે વાદળાંની મુખ્ય મુખ્ય નસોનો વળાંક કેવો છે તે ઓળખવું સહેલું થઈ પડે છે." (એજન, પૃ. ૫). જેણે પાકવા આવેલા તરબૂચને કાપીને જોયું હશે તેને આ નસોવાળી વાત તરત સમજાઈ જશે. મારા જેવા નદીકાંઠે વતન ધરાવનારા આદમીને 'તરબૂચનું ખેતર' એ શબ્દ જરા ખૂંચે ખરો. તરબૂચ નદીનાં ભાઠાંમાં કે તળિયામાં થાય છે, ને વૈશાખમાં સુકાયેલી નદી સુકાઈ નેય કેવું તો મીઠાશનું વાવેતર કરી જાય છે! સૂર્યના તાપમાં વાદળાંનું બહુરૂપીપણું ને બહુરંગીપણું આપણને એક બીજું સ્વાદુ ચિત્ર આપે છે: "પૂર્વ તરફનાં વાદળાંઓ નવો જ તપખીરિયો રંગ આજે ક્યાંકથી લઈ આવ્યાં હતાં...તેમાં થોડોક ફેર પડ્યો એટલે પાકેલાં બનારસી બોરનો રંગ દેખાવા લાગ્યો. તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ થોડોક ભળી જતાં જ તે રંગે બકુલના ફળનું સ્મરણ કરાવ્યું, અને ફરી ગુલાબનું ફૂલ સુકાઈ જતાં જે રંગ દેખાય છે તેની છટા નજરે પડી." (એજન, પૃ. ૨૭–૨૮). જાદુનો ખેલ જ થયો ને! પેલી, પાણીમાં કાંકરાને સાત કૂદકા મરાવવા જેવી પ્રેક્ષણીય ક્રીડા છે. કાકાસાહેબની કૌતુકવૃત્તિ રંગોના વર્ણનમાં વૈદ્યરાજની સુવર્ણમાલિનીને પણ ખેંચી આણે છે: "સામેની બાજુએ જાણે આખી દુનિયામાંના વૈદ્યોને રાજી અને તૃપ્ત કરવા સારુ જ સુવર્ણમાલિનીનો એક આખો પહાડ જ તૈયાર થયો." (એજન, પૃ. ૪૫). અહીં શિશુમનની નરવી મુગ્ધતા છે. શિશુ એની આજુબાજુના વિશાળ વિશ્વના પરિમાણ જોડે પોતાનો મેળ બેસાડવા મથતું હોય છે. પોતાના લઘુપરિમાણ શરીરમાં રહીને એ બહારની બૃહત્તાને જુએ છે. આથી પ્રમાણ બેસાડવા એ અતિશયોક્તિ કરે છે. બહુ મોટી વસ્તુનો એને ભય હોય છે, માટે રાક્ષસની એની કલ્પનામાં મોટો આકાર અનિવાર્ય બને છે. જે એને રુચે છે તેનું એ લઘુક નાજુક રૂપ કલ્પે છે. એની પરી પતંગિયા જેવી નાની હોય છે. જંગી રાક્ષસ ગીચ જંગલની કોઈ અંધારી બખોલમાં સંતાઈ રહે ત્યારે નાનકડી પરી ચન્દ્રલોકમાં સ્વૈરવિહાર કરે ને કરાવે. બાળકને જે સંઘરવું ગમે તેના મોટા જથાની એ કલ્પના કરે છે. માટે તો અહીં સુવર્ણ-માલિનીનો પહાડ ઊભો થઈ ગયો. કાકાસાહેબ રંગોમાં સજીવારોપણ કરીને કેટલાંક સ્વભાવલક્ષણોનું પણ આરોપણ કરે છે. રંગોનો આપણા મનોભાવ જોડે સંબંધ છે. માનસશાસ્ત્રી કે ચિત્રકાર કહે તેથી જુદી, પોતાની આગવી, રીતે કાકાસાહેબ રંગોનો સ્વભાવ વર્ણવે છે: "સોનેરી રંગ લાંબો વખત

ટકે તેમાં મજા નથી. સંસ્કારી વિનોદની જેમ તેની લહેરો આવે ને જાય તેમાં જ ખરી મજા છે." (એજન, પૃ. ૨૪). રંગોની બદલાતી છટા સાથે મનોભાવની એકબીજાથી શબલિત થતી છટાઓનું સમાંતર વર્ણન તદ્વિદ્ સહૃદયને માટે હૃદ્ય બની રહે છે: "ગુલાબી છટા જ્યારે કલ્પનાના પ્રાથમિક સ્ફુરણ જેટલી પાતળી આછી હોય છે ત્યારે તે એટલી પારદર્શક હોય છે કે તેમાંથી આકાશનો નીલવર્ણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અને આ રંગ પ્રસન્નતા અને વિલાસિતાની વચલી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો દ્યોતક બને છે." (એજન, પૃ. ૧૯). આ વર્ણન પર કાકાસાહેબના નૈતિક અભિગ્રહનો પાસ બેઠેલો કોઈને લાગે તો નવાઈ નહિ! બે ભાવાવસ્થાની સંધિ અને સન્ધ્યા તથા ચન્દ્રોદયની સન્ધિનું આવું જ વર્ણન કાકાસાહેબે આપ્યું છે. એઓ કવિઓ સામે ફરિયાદ કરતાં કહે છે: "...સંધ્યાનો સંધિવૈભવ ને ચંદ્રિકાનો આહ્‌લાદ કંઈ જુદાં જ હોય છે. આ બન્નેના મિલનના પ્રસંગે તે વૈભવ અને આહ્‌લાદ એકત્ર મળવાથી જે ભાવ નિર્માણ થાય છે તેનું કવિઓએ હજુ નામ પાડ્યું નથી, એ તેમનો ગુનો જ કહેવાય." આટલી ફરિયાદ કર્યા પછી આ ભાવસન્ધિને સ્પષ્ટ કરવા બીજી ભાવસન્ધિને ઉપમાન તરીકે પ્રયોજતાં કહે છે: "રૂપયૌવના યુવતીને પ્રથમ માતૃપદ પ્રાપ્ત થતાં તેના મુખ ઉપર જે વૈભવયુક્ત સ્થિર શાંતિ પથરાયેલી દેખાય છે તે જ છટા પ્રકૃતિદેવીના અંગપ્રત્યંગો ઉપર તે વખતે દેખાય છે." (એજન, પૃ. ૧૮). આટલું કહ્યા પછી જેમ કોઈ શિશુ "જો મને તો આ મળ્યું, છે તારી પાસે?" કહે તેમ કાકાસાહેબ તૃપ્તિની ખુમારીમાં પૂછે છે: "ચંદ્ર આકાશમાંથી આ બધું જોઈ શકતો હશે ખરો?" પૃથ્વી પર રહેવાના ફાયદાઓ કાંઈ સાવ નજીવા નથી! કાકાસાહેબની કૌતુકવૃત્તિ સન્ધ્યામાં સજીવારોપણ કરીને એને હનુમાનની ભક્ત પણ બનાવી દે છે: "...આટલું કર્યા પછી સંધ્યાને યાદ આવ્યું કે આજે તો શનિવાર છે તેથી હનુમાન માટે સિંદૂર તૈયાર કર્યે જ છૂટકો!" (એજન, પૃ. ૪૫). કેટલીક વાર, કેટલીક વાર જ, કાકાસાહેબ ઇન્દ્રિયલુબ્ધ બની જાય છે, ને ત્યારે આપણને તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સૂઝતું નથી, સુખનો જ છાક ચઢે છે. એવી, અસાવધતાની પળે છટકી નાઠેલી, બે ઉક્તિઓ આપી જોઈએ: "આજે પરોઢિયે ઈશાનખૂણા, તરફનું આકાશ તદ્દન પાકવાની અણી ઉપર આવેલા બોર જેવું દેખાતું હતું. (બનારસી બોરનો સ્વાદ તો આપણે આગળ ચાખ્યો. હવે આગળ–) નવયૌવનમય માર્દવ સહેજ તપાસી જોવાની દાંતને ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે તેવો રંગ, બરાબર તેવો જ રંગ, આજે આકાશે

ધારણ કર્યો હતો." (એજન, પૃ. ૫૦). અહીં ચક્ષુ, સ્પર્શ અને સ્વાદ – આ ત્રણેય એકસાથે તરપાય છે. હવે તો કાકાસાહેબ પીઠાંમાં જઈને નશો કરવા જ બેસે છે. "સાંગલીના બગીચામાં ગુલછડી (નિશિગંધી) નું એક લાંબું પહોળું પીઠું હતું. રોજ સાંજે નશો કરવા હું ત્યાં જતો." ('રખડવાનો આનંદ' પૃ. ૧૩૦).

બપોરવેળાના પ્રખર સૂર્યના પણ કાકાસાહેબ એટલા જ આશક છે. ગ્રામજીવન ગાળનારને સુપરિચિત અને ફીણવાળા ધારોષ્ણ દૂધના સ્વાદની સ્મૃતિને તાજી કરતી આ છબી જુઓ: "ભેંસો દૂધ દેતી વખતે જેમ આંખ મીંચીને નિસ્તબ્ધ ઊભી રહે છે તેમ આકાશ તડકાની સેરો છોડતું જ રહે છે." ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૬૩). અહીં બપોરની નિસ્તબ્ધતા, મગ્નતાનું વાતાવરણ પણ સુરેખ ઊપસી આવે છે. જે લોકો 'બહુ તાપ છે, બહુ તાપ છે' કરીને અકળાય છે તેમને 'તડકાનું કાવ્ય' માણનારા કાકાસાહેબ વિનોદવૃત્તિથી શરમમાં નાખવા કહે છે: "જે તડકો કેળનાં પેટમાંનું પાણી પણ લૂંટતો નથી તેને ત્રાસદાયક શા હિસાબે કહો?" (એજન, પૃ. ૬૩). પણ કોઈક વાર કાકાસાહેબનેય મધ્યાહ્નની પ્રખરતાનો અનુભવ થાય છે: "બપોરનો તાપ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોની પેઠે કઠોર તપતો હતો." ('લોકમાતા', પૃ. ૬૩). અહીં કર્મકાણ્ડી બ્રાહ્મણોના પર કાકાસાહેબના રોષનો આકરો તાપ વરસ્યો!

સાન્ધ્યવેળાના વર્ણવિલાસમાંય કેટલીક વાર કાકાસાહેબને વૈરાગ્યનું સૂચન દેખાય છે. પણ એ વૈરાગ્યનેય એનો આગવો પ્રભાવ હોય છે: "પ્રથમ ક્ષણે સૂર્ય તો સંન્યાસ લીધેલા કોઈ સમર્થ પુરુષ જેવો પ્રભાવશાળી પણ પ્રભાવિહીન એવો દેખાતો હતો." ('જીવનનો આનંદ,' પૃ. ૧૫). અહીં 'પ્રભાવશાળી પણ પ્રભાવિહીન'માં પ્રભા અને પ્રભાવ વચ્ચેનો કાકાસાહેબે કરેલો વિવેક વિરોધના પાયામાં છે. શબ્દો જ કેટલીક વાર કાકાસાહેબને આવી રમત કરવા ઉશ્કેરે છે. બધા જ કવિઓ શ્લેષને રમાડે રમીને જ મોટા થાય છે. સંધ્યાસમયના સૂર્યનું એક બીજું ચિત્ર જુઓ: "આજકાલ સંધ્યાસમયે વાદળાં પાછળ અર્ધ ઢંકાયેલા સૂર્યની શોભા વાલ્મીકિના કાવ્ય જેવી ઉજ્જ્વળ હોય છે." (એજન, પૃ. ૧૩૧). અહીં 'અર્ધ ઢંકાયેલા' એ જ અલંકારોનો પાયો છે. કાવ્ય અર્ધ પ્રકટઅપ્રકટ હોય તો જ રસાત્મક બને તે સૌ રસિકો જાણે છે.

સૂર્યની અસ્તસમયની થોડી છબિ જોઈ લીધી. હવે ચન્દ્ર તરફ વળીએ. કવિતામાં ચન્દ્ર એટલો તો ગવાઈ ગયો છે કે કોઈ ચન્દ્ર વિશે કવિતા કરવા

તૈયાર થાય ત્યારે આપણને એકદમ એ માટે ઉત્સાહ થઈ આવતો નથી, આપણે જરા શંકાશીલ બની જઈએ છીએ. આવી પરિસ્થિતિમાંથી કાકાસાહેબને એમની શિશુસહજ સરળતાથી વિસ્મયની વૃત્તિ ઉગારી લે છે. બાકી ચન્દ્ર આવ્યો એટલે શીતળતા ને આહ્લાદકતા તો હોય જ, સુન્દર મુખ પણ આવવાનું જ. ને કલંકની પણ થોડીઘણી વાત આવવાની. કાકાસાહેબ ચન્દ્રમાં, ખાસ કરીને દિવસધૂસર ચન્દ્રમાં, વિલાસિતાને કારણે આવેલી ફીકાશનું આરોપણ કરે છે ખરા.

ચન્દ્ર પારકું તેજ ઝીલીને આપણને આપે છે. આ હકીકતનો ઘણાખરા કવિઓ ઉપયોગ કરે છે. અર્થાન્તરન્યાસની છાપવાળી કાકાસાહેબની આ યુક્તિ પણ એ હકીકતનો, પોતાને અભિમત દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રકટ કરવાને, સૌન્દર્ય ઉપજાવવાને નહિ, ઉપયોગ કરે છે: " કોઈ મોટી વ્યક્તિ પાસે રહી પ્રેરણા મેળવનારા લોકો બીજાને બહુ પ્રેરણા આપી શકતા નથી. જ્યારે તેઓ દૂર જાય છે ત્યારે જ તેમનામાં પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આવે છે એમ કહેવાય છે એ કેટલું ખરું હશે એ કોણ જાણે! પણ ચંદ્રની બાબતમાં તો તે સાચું લાગે છે ખરું." ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૩૦). અહીં સર્વનામોના પ્રયોગોમાં રહેલી શિથિલતા અર્થ સમજવામાં અંતરાય ઊભો કરે છે તે જણાઈ આવશે. ચન્દ્ર કેટલી પ્રેરણા કોને આપે છે તે વાત જવા દઈએ, કાકાસાહેબ જેવા સંયમના આગ્રહીને પણ એ ઉન્મત્ત બનાવે છે એટલું નક્કી. એમના આ વિશેના એકરાર ઠેરઠેર એમના લખાણમાં વેરાયેલા પડ્યા છે. એ પૈકીના થોડા જોઈએ: " હીનોપમાનો દોષ સ્વીકારીને પણ કહેવાનું મન થાય છે કે–પાપ જેમ આપણને થોડુંક આગળ જવાને લલચાવે છે, અને એમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે દૂર સુધી લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે ચાંદનીના આમંત્રણનું પણ હોય છે." (એજન, પૃ. ૨૨). અહીં ચાંદનીના આમંત્રણને પાપના આમંત્રણ જોડે સરખાવવાનું એમને સૂઝ્યું એ એક સૂચક ઘટના છે. ચન્દ્ર એમની સ્પર્શેન્દ્રિયને સતેજ કરે છે ને સાથે ભળે છે શિશુસહજ કૌતુક: " લોટ જેવું સફેદ ચાંદરણું પડ્યું હોય ત્યારે જેમના પગમાં ગતિનો સંચાર થતો નથી તેઓ ચોક્કસ કોઈ આધિ કે વ્યાધિથી ગ્રસ્ત થયેલા હોવા જોઈએ." (એજન, પૃ. ૨૨). અહીં 'લોટ જેવું સફેદ' એમ કહેવાને બદલે 'લોટ જેવું મુલાયમ' કહેવું જોઈતું હતું, કારણકે સફેદ હોવાનું સાધર્મ્ય અહીં અપ્રસ્તુત છે, અહીં તો સ્પર્શસુખની વાત છે. આ સ્પર્શસુખનો, આને મળતો, બીજો ઉલ્લેખ પણ જોઈ લઈએ: " ચૂનો, ચોખાનો લોટ અથવા તો ઘઉંનો મેંદો એ બધાંનો રંગ

સૌથી વધારે સફેદ એમ કહી શકાય. આના મોટા ઢગલા પડેલા હોય ત્યારે પ્રકાશ અને છાયાને લીધે તેમાં મખમલ જેવી છટા આવી જાય છે,..." (એજન, પૃ. ૪૪). અહીં ચક્ષુ અને સ્પર્શના પરિમાણની સુખદ અદલાબદલી છે. ગાંડપણનો સ્પષ્ટ એકરાર સાંભળો : "ચાંદની રાત એટલે કાવ્યમય ગાંડપણનો જ ઉત્સવ ! ડાહ્યા માણસોએ પસંદ કરેલું ગાંડપણ ! ! 'પાગલામી' નો મુશળધાર વરસાદ ! ! !" (એજન, પૃ. ૨૨). અહીં ગાંડપણની માત્રા સાથે વધતો જતો ઉદ્દગાર ચિહ્નોનો ઉપયોગ જુઓ. આવા ગાંડપણમાંય કાકાસાહેબ સાવધ રહે છે. ઘણુંખરું એકાદ વિશેષણને ઢાલ તરીકે વાપરવાનું એમને ફાવે છે–'સંસ્કારી ઉલ્લાસ', 'જીવનધર્મી કલા', 'કાવ્યમય ગાંડપણ', 'ડાહ્યા માણસોએ પસંદ કરેલું ગાંડપણ.'

શિશુના વિસ્મયથી કાકાસાહેબ ચન્દ્રને જુએ છે ત્યારે સુન્દર ઉત્પ્રેક્ષાઓની લહાણ કરે છે. બાળપણમાં દૂધ ભરેલી વાટકી આપણી સામે મૂકી હોય ત્યારે કેવો આનંદ થતો, એ વાટકીની પૂર્ણતા જ આપણું સૌથી મોટું મૂલ્ય ત્યારે બની રહેતું. આ આનંદની સ્મૃતિ કાકાસાહેબ પાસે એક ઉપમા યોજાવે છે : "આઠમનો ચન્દ્રમા ભરેલી વાટકીના જેવો પ્રસન્ન-ગંભીર હોય છે." (એજન, પૃ. ૩૬). અહીં ચન્દ્ર અને વાટકીના આકાર વચ્ચેનું સાદશ્ય શોધવામાં ખરી ખૂબી રહેલી છે. ભરેલી દૂધની વાટકી સાથે કોઈવાર સુકાઈને બેવડ વળી ગયેલો રોટલો પણ યાદ આવી જાય છે : "ચાંદો હોય તોયે વાસી રોટલાના કકડા જેવો ક્યાંક પડ્યો હોય." (એજન, પૃ. ૬૩). અહીં 'વાસી' હોવું એ સાધર્મ્ય ને આકારનું સાદશ્ય આપણા આસ્વાદની સામગ્રી બની રહે છે. અલંકારશાસ્ત્રી જેને કદાચ હીનોપમાના કોઠામાં મૂકે એવી એક રુચિર ઉપમા જુઓ : "ચન્દ્રલેખા આના કરતાં પાતળી હોત તો ઉતારેલા નખની ઉપમા આપી શકાત." (એજન, પૃ. ૧૧૪). અહીં એની તનુતા જ એમના લક્ષ્યમાં છે, માટે જ 'ચન્દ્રલેખા' શબ્દ વાપર્યો છે. એવી જ બીજી આપણને ગમી જાય એવી હીનોત્પ્રેક્ષા જોઈએ : "જ્યારે અમારી ને ચંદ્રની વચ્ચે સરુનું પાતળું ઉપવન આવ્યું ત્યારે થયું કે, જાણે મોટો આગિયો જંગલમાં લપાતો લપાતો ઊડે છે." (એજન, પૃ. ૧૭૭). જંગલમાં ગીચ ઝાડી વચ્ચેથી અલપઝલપ દેખાતા ચન્દ્રને માટે તો આવી જ ઉત્પ્રેક્ષા ઘટે. નાળિયેરીનાં અણિયાળાં પાંદડાં વચ્ચેથી દેખાતા ચન્દ્રનું તો ઘણાંએ વર્ણન કર્યું છે, પણ અહીં શિશુસહજ નિર્દોષ દૃષ્ટાએ આંકેલું ચિત્ર જુઓ : "એક નાળિયેરીએ પોતાનાં પાંદડાંના ઉઝરડા ચંદ્રના ગાલ ઉપર ખેંચી બતાવ્યા એની મજા પડી." (એજન, પૃ. ૧૭૭).

બાળપણમાં સાંભળેલી કથાઓમાંનું સોનાનું વહાણ પણ કાકાસાહેબને, ચન્દ્રને જોતાં, યાદ આવી જાય છે : " રાત્રે આકાશમાં જ્યારે વાદળાંનાં મોજાં ફેલાય છે ત્યારે ચંદ્ર એવો તો શોભે છે કે જાણે સમુદ્રમાં તરતું કોઈ સોનાનું વહાણ..." (એજન પૃ. ૧૩૧). કેટલીક વાર ચન્દ્રને નિમિત્તે કટાક્ષ કરવાનું કાકાસાહેબ ચૂકતા નથી. અલબત્ત, અહીં ચન્દ્ર નહિ પણ કટાક્ષ પર ભાર મુકાયો હોય છે : " રાત્રિપતિ ચંદ્રને તો રોજ એક એક ઘરની પરોણાગત લેવાની હોય છે એટલે વરરાજાની પેઠે – અથવા સાચું કહીએ તો માનપત્રો ઉઘરાવતા રાષ્ટ્રપતિની પેઠે એ જતો હોય છે. " (એજન, પૃ. ૧૨૦). મેથ્યુ આર્નોલ્ડે કહ્યું જ છે તો, Poetry is criticism of life ! ઉન્માદ પ્રેરતો ચન્દ્ર કોઈક વાર ભારે ડહાપણભરી ઉક્તિ પણ કાકાસાહેબ પાસે કઢાવે છે : " (ચન્દ્રનાં) બે બાજુનાં શીંગડાંની અણીઓ સહેજ અસ્પષ્ટ હોવાને લીધે રસિક જનોનાં મર્મવચન જેવી લાગતી હતી. " (એજન, પૃ. ૧૧૪). સંસ્કૃત સાહિત્યનું પરિશીલન પણ ચન્દ્રને વર્ણવવામાં ખપમાં આવે છે : " (દિવસનો તે ચન્દ્ર) વિલાસ–ચતુર પણ ગરીબ થયેલા ચારુદત્તનું સ્મરણ કરાવે છે. " (એજન, પૃ. ૧૧૪). હવે ચન્દ્રની વદાય લઈએ.

તારાખચિત આકાશ જોતાં કાકાસાહેબ ધરાતા નથી. જેટલું જળનું–નદીઓનું એમને આકર્ષણ છે તેટલું જ ગ્રહનક્ષત્રોથી ભરેલા આકાશનું છે. આ બાબતમાં એમનો દષ્ટિવિલાસ માઝા મૂકે છે. અહીં સંયમ રાખવાની જવાબદારી આપણી છે ! રાત્રિના સૌન્દર્ય પર કાકાસાહેબ વારી જાય છે. નક્ષત્રખચિત રાત્રિનું એક ચિત્ર જુઓ : " અંધારું થયું અને રાત્રીનું વિશાળ કદંબ ફૂલવા લાગ્યું. પારિજાતના ઝાડ ઉપર જેમ ફૂલોની બહાર આવે તેમ નક્ષત્રો ફૂલવા લાગ્યાં. " (એજન, પૃ. ૬૯). કદંબનાં ફૂલ ઓછાં પડચાં એટલે વધુ સમૃદ્ધિ માટે તરત પારિજાતને હાજર કરી દીધું. તારાઓની આકાશમાંની જુદી જુદી સ્થિતિને કૌતુકથી જોઈ રહેતાં એઓ કદી ધરાતા નથી. કૌતુકભરી એ દષ્ટિએ આંકેલાં થોડાં ચિત્રો જોઈએ : " ત્રિશંકુના ત્રણ તારાઓ છાપરા ઉપર મોભનાં નળિયાં બેસે એવી રીતે બરાક ઉપર બેઠા છે." (એજન, પૃ. ૧૧૯). આકાશવિહારીનું આવું અવતરણ ઘણી વાર જોવા મળે છે : " આકાશમાં જોયું તો કાળાં કાળાં અભ્રો વચ્ચે એક જ તારો ચમકતો હતો; ચમકતો શાનો ? દુઃખે–કષ્ટે બિચારો સહેજ ડોક લંબાવીને જોતો હતો. એક જબરા મોટા મકાનમાં કોઈ એકાકી વૃદ્ધા ગોખમાં બેસીને ખાલી રસ્તા પર જોતી હોય એમ. " ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૧૮૯). તારાખચિત આકાશને દષ્ટિસમક્ષ જો રાખીએ નહિ તો નિદ્રા

પણ નહીં આવે. આ બાબતમાં કાકાસાહેબને એક સમાનધર્મી મળી જાય છે. તેના મુખમાં પણ કાકાસાહેબ એક ઉપમા મૂકી દે છે: "છોકરાને મજાની ઉપમા સૂઝી એટલે આંખો દીપાવીને કહે: જેમ તંબૂરા વગર ગવાય નહિ તેમ તારાઓના ચંદરવા વિના સુવાય નહિ." ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૨૨). આ સાંભળીને કાકાસાહેબની આંખ પણ દીપી જ ઊઠી હશે, પણ કાકાસાહેબ જ્યારે સપ્તર્ષિની જુદી જુદી છબીઓ જોઈને વારી જાય છે ત્યારે અલંકારની માળા ગૂંથીને આપણને આપી દે છે: "સપ્તર્ષિ ઊગતા હોય છે ત્યારે નાગે ફેણ માંડી હોય તેમ માથું ઊંચું કરીને ઊગે છે. સહેજ ઉપર ગયા એટલે આ સપ્તર્ષિ નથી પણ ધ્રુવબાળ લાંબી પૂંછડી-વાળો એક પતંગ ઉડાડતો હોય એમ દેખાય છે. બરાબર મધ્ય આકાશમાં આવે છે ત્યારે કોઈ બાહોશ ખલાસી કે તારાની પેઠે પગ બરોબર પાછળ છોડીને તરતા હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી જરાક ઢળી પડે એટલે મત્ત ગજેન્દ્રની સૂંઢનો આકાર ધારણ કરે છે. એથી આગળ વધે એટલે સિંગલ-બાર પર કોઈ ખેલાડી ગ્રાંડ સર્કલ કરતો હોય એવો આભાસ થાય છે. અને જ્યારે આથમતી વખતે ચોકડી અલોપ થઈ જાય અને ત્રણ તારાનું પૂંછડું જ ઉપર રહે છે ત્યારે કોઈ ખારવો માથું નીચું કરીને સમુદ્રમાં ડૂબી જતો હોય અને એના ઢીલા છોડેલા પગ જરાક વાંકા થયા હોય એવું ચિત્ર તૈયાર થાય છે." (એજન, પૃ. ૧૩૦). અહીં ખલાસી કે તરવૈયાની જુદી જુદી ગતિનાં ચિત્રો કાકાસાહેબના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનાં દ્યોતક છે. એમની કૌતુકભરી દૃષ્ટિ સિંગલબારના ખેલાડીનું ચિત્ર પણ લઈ આવે છે. તારાઓના ગુચ્છનું બીજું ચિત્ર આ રહ્યું: "અષ્ટમીનું ચાંદરણું તો સીધું સોંસરું ઊતરીને પાણીમાં ઊતરી જતું હતું. ફક્ત જાતિવૈરી સુરઅસુરના ગુરુઓ દીર્ઘવિલંબથી કંટાળીને કંઈક વિષ્ટિ કરવા માટે ભેગા થયા હોય તેમ પશ્ચિમે ચળકતા હતા." ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૧૩). તારાના અભિસાર જેવા તેજને કાકાસાહેબ "પૃથ્વીના માતૃહૃદયના સ્તન્ય જેવો–પ્રેમનો ફુવારો" ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૫૯) કહીને ઓળખાવે છે.

હવે 'લોકમાતા'ના ભક્ત કાકાસાહેબ નદી અને સમુદ્રનાં દર્શનથી કાઈક અર્થ ને કેવા ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષાઓ યોજે છે તે જોઈએ. પાણી જે આકારો ધરે છે તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કાકાસાહેબે કર્યું છે. પાણી જે આકારે ફેલાય છે તેનું એક ચિત્ર જુઓ: "એક ઠેકાણે પાણીએ સ્વપ્નાર ડર્યાં કે તરત ફરી ત્યાં [illegible] પેઠે કે [illegible] ડાળીની પેઠે એ ફેલાવા લાગે છે." ('લોકમાતા' ૧૫૨). પંખાના સામ્રાજ્યના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં

પાણીનો વેગ અને સ્ફીત આકાર કાકાસાહેબ એમની લાક્ષણિક રીતે આમ વર્ણવે છે: "લોખંડી દરવાજાની નીચે થઈને બહાર નીકળનારું પાણી વ્યાસ તથા વાલ્મીકિની પ્રતિભાની સાથે ટક્કર ઝીલી રહ્યું છે" ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૬૦). અહીં વ્યાસ-વાલ્મીકિની પ્રતિભા કેવી તો બૃહત્ પરિમાણ હતી તેનો ખ્યાલ આપવા સાથે પાણીના વેગનો ખ્યાલ પણ આપણને આપી દે છે. હવે શિશુસહજ કૌતુકવૃત્તિથી એના સ્ફીત આકારનું કરેલું વર્ણન જુઓ: "ઉપરની બાજુએ આ કાંઠેથી પેલા કાંઠા સુધી ભટજીના પેટ જેવું ફૂલેલું પાણી જાત જાતની હોડીઓને પોતાની સપાટી પર રમાડી રહ્યું છે" (એજન, પૃ. ૬૦). મનની ભાવદશાઓ સાથે પાણીના બદલાતા આકારોની આ સરખામણી પણ પ્રેક્ષણીય છે: "આનંદનો, દુઃખનો, હર્ષનો અથવા ઉદ્વેગનો ઊભરો પેટમાં જ્યારે સમાતો નથી ત્યારે જેમ માણસ રહી રહીને ઉદ્ગાર કાઢ્યા જ કરે અને ગમે તેટલા ઉદ્ગાર કાઢે તોપણ બસ થતું નથી, તે જ પ્રમાણે અહીંના પાણીને ઠંડા હિમ જેવા ઊભરા આવતા હતા અને ફાટી ગયેલા ફીણની વક્ર રેખાઓ આખા પૃષ્ઠ ભાગને આરસપહાણના પથ્થરની માફક અબરખની શોભા આપતા હતા." (એજન, પૃ. ૬૦-૬૧).

પાણીનો પડતો ધોધ જે રૂપો રચે છે તેને જોવાનો આહ્લાદ અવનવીન જ હોય છે. એ રૂપોનું દર્શન કાકાસાહેબને પણ અનેક પ્રેક્ષણીય રૂપો રચવા ઉત્તેજે છે. ઘડીભર એમને स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु-જેવું થઈ જાય છે! "પણ અરે, આ શું! હું રખડુ મુસાફર છું કે આ દુનિયાનો બાદશાહ છું? મારી પલાંઠી તળે આ રત્નખચિત આસન ક્યાંથી આવી ગયું? પાણીના તુષાર ચારેકોર ફેલાય છે, જાણે મોતીની માળા! અને આસન તળે બે રૂપાળાં ઇન્દ્રધનુષ્યો મને સમ્રાટની પ્રતિષ્ઠા આપી રહ્યાં છે. અલકાપુરીના કુબેર કરતાં મારો વૈભવ હવે કઈ બાબતમાં ઓછો છે? ઇન્દ્રધનુષની બેવડી કિનારવાળા ચાંદીના પાયાવાળા આસન ઉપર બેઠો છું, અને મોતીની માળાનું ઉત્તરીય ઓઢી અહીં આનંદ કરું છું. માથે સૂર્યનારાયણનું ચળકતું છત્ર છે અને આસપાસ ઊડતાં આ દ્વિજગણો જગન્નાથનાં સ્તોત્રો ગાય છે!" ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૧૦૦). અહીં કલ્પનાના લખલૂટ વૈભવની છાકમછોળ દેખાય છે. ગંદા પાણી પર બાઝેલી લીલનું સૌન્દર્ય એમને વિસ્મિત કરી દે છે ને કાકાસાહેબ રમ્ય સંદેહમાં રાચે છે: "એ પાણી જેટલું ગંદું હતું તેટલું તેના ઉપર જામેલું લીલનું પડ અસાધારણ સુંદર હતું, એ બાબત તરફ મારું ધ્યાન ખાસ ગયું. આ એક પ્રકારનો

અકીકનો પથ્થર છે, કે જેનો ચળકાટ ઊડી ગયો હોય તેવો પન્નાનો એક ચોરસ ટુકડો છે તેની ગડભાંજમાં હું ત્યાં ઊભો રહી ગયો." (એજન, પૃ. ૧૦૫). ધોધનાં પાણીની જેમ દરિયાનાં મોજાંની ઉત્થાનપતનની લીલા વિદગ્ધ કાકાસાહેબને લાક્ષણિક ઉપમા યોજવા પ્રેરે છે: "(મોજાંનું તાંડવ) જાણે શિવતાંડવસ્તોત્રનું પ્રમાણિકાવૃત્ત પોતાની શક્તિ અજમાવવા માંડે છે અને હૈયું ભરાઈ આવે એટલે ઓઘ વધવાથી જોતજોતામાં પ્રમાણિકાનું પંચચામર થઈ જાય છે." ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૨૦૨–૨૦૩). મોજાંનાં પાણીમાં સ્નાન કરતાં પગથિયાંનું ચિત્ર જુઓ: "...કેટલાંક પગથિયાં અખંડ સ્નાન કરતા ઋષિઓની પેઠે ધ્યાન કરતાં બેઠાં છે. મોજાંનું પાણી એમને માથે પડી હસતું હસતું અને ગોમૂત્રિકાબંધ કરતું પગથિયાં ઊતરતું જાય છે." (એજન, પૃ. ૨૦૩). દરિયાકાંઠે ભરતી ઓસરતી હોય તે વેળાએ રેતાળ પટ પર જે ચળકાટ દેખાય છે તે જોઈને કાકાસાહેબને શું યાદ આવે છે?—"આખો સમુદ્રકિનારો જાણે દેવોનું કે દાનવોનું ભીંજાયેલું ટેનિસકોર્ટ હોય એવો સીધો સપાટ દેખાય છે." ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૨૪૫). એવી ભીની રેતી પર ચાલતાં આપણા ભારથી પગ નીચેનાં ચોસલાં ભાંગી જાય તેનો અનુભવ વર્ણવતાં એઓ કહે છે: "રેતીના બટકણા પોપડા જ્યારે પગ તળે ભાંગી જતા ત્યારે પાપડ ખાવા જેટલો આનંદ આવતો." ('લોકમાતા', પૃ. ૯૯). નદીઓનો સંગમ કાકાસાહેબની કલ્પનાને ખૂબ ચગાવે છે. એવા એક સંગમનું વર્ણન જુઓ: "છિનવીન નદી પોતાનો કરભાર લઈને ઐરાવતીને મળવા આવી હતી. એનો શો પ્રેમસંગમ! રામદાસ અને તુકારામ એકબીજાને મળ્યા હોય અથવા ભવભૂતિ શેતરંજ રમતા કાલિદાસને પોતાનું 'ઉત્તરરામચરિત' સંભળાવતો હોય એવો એ દેખાવ હતો." ('લોકમાતા', પૃ. ૧૪૬). અહીં કલ્પના સ્વૈરાચારી બને છે. નદીમાં ફરતાં સઢવાળાં વહાણોના ચળકતા સઢ તો આપણે ઘણી વાર જોયા છે, પણ કાકાસાહેબને એ ચળકાટ જોતાં શું યાદ આવે છે? "સઢો એટલા તો ચળકતા હતા કે એ રેશમના છે કે હાથીદાંતના છે એ નક્કી થતું ન હતું. સઢમાં જ્યારે પવન ભરાય છે, ત્યારે કેળના પાંદડાની ભાત એમાં ઘણી શોભે છે." ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૭૮). અહીં ચળકાટને લીધે બદલાતી પોતાની સ્પર્શક્ષમ અનુભૂતિ આપણને થાય છે.

હવે થોડી પ્રકીર્ણ ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષાઓ જોઈ લઈએ. તાજમહાલને વર્ણવતાં બાળકોનું કાકાસાહેબે કરેલું નિરીક્ષણ આપણને ચકિત કરી દે છે: "દરવાજામાંથી તાજ કેવો નાનો અને રૂપાળો, સાવ બાળક જેવો

દેખાય છે! નાનાં બાળકો જ્યારે ઠાવકાં થઈને બેસે છે ત્યારે એમના શરીરના પ્રમાણમાં એમનું માથું કાંઈક મોટું દેખાય છે. તાજનું પણ પહેલી ક્ષણે એવું જ લાગે છે." (એજન, પૃ. ૧૬૩). અનેક રંગનાં કમળને જોઈને કાકાસાહેબ રંગીન કલ્પના કરવા માંડે છે: "કમળ સફેદ હોય છે ત્યારે તપસ્વિની મહાશ્વેતાનું સ્મરણ કરાવે છે. એ જ જ્યારે લાલ હોય છે ત્યારે ગંધર્વનગરી પર રાજ્ય કરતી કાદંબરીની શોભા બતાવે છે. પણ નીલ કમળ તો જાણે પ્રત્યક્ષ કુંજવિહારી શ્રીકૃષ્ણનો જ ભાગ ભજવતું હોય એવું લાગે છે." (એજન, પૃ. ૨૪૫). અળાઈ થવાથી જે અકળામણ થાય છે તે પણ કાકાસાહેબ વર્ણવ્યા વગર રહેતા નથી: "પેટમાં ન માય એવી કોઈની છાની વાત સાંભળ્યા પછી જે અસ્વસ્થતા અનુભવાય છે તેવી જ અસ્વસ્થતા અળાઈને કારણે થાય છે." મનની બે જુદી જુદી પણ સમાનકર્મ અવસ્થાઓ જ ઉપમેય–ઉપમાન બની રહે છે. એવી જ રીતે ટાઢનું પણ વર્ણન કાકાસાહેબે કર્યું છે: "ખાસ ચીડવવાના ઉદ્દેશથી, લાગણી દુભાય એવી મશ્કરી કોઈ કરે અને આપણને લાગી આવે એવી વળગણી એ ટાઢ હતી." ('જીવનનો આનંદ', પૃ. ૧૭).

કાકાસાહેબમાં રહેલો શિક્ષક પણ આ અલંકાર યોજનામાં ઘણી વાર પ્રકટ થઈ જાય છે. વરસાદનું પાણી જે રીતે રસ્તો કરીને વહેતું જાય છે તેને જાણે પ્રાથમિક શાળાનો કોઈ શિક્ષક વર્ગને પદાર્થપાઠ આપતો હોય એવી અદાથી એઓ વર્ણવે છે: "જ્યાં જ્યાં વરસાદ પડે છે ત્યાં ત્યાં માબાપોએ પોતાનાં બાળકોને લઈ જઈને જમીન ક્યાં કેટલી ઊંચી છે, પાણી ક્યાંથી કેવી રીતે વહે છે, પહાડ અને ટેકરા પરથી માટી કેવી વહી જાય છે અને પાણી ઉચ્ચનીચનો ભેદ દૂર કરવાનો કેવો પ્રયત્ન કરે છે એ બધું એમને બતાવવું જોઈએ." (એજન પૃ. ૬૭). સંસ્કૃતને માટેની વકીલાત કરતાં કાકાસાહેબ કહે છે: "આજના જમાનાના લોકો સંસ્કૃતનાં સુંદર રત્નોને અગ્નિ સમજીને અડકતાયે નથી!" (એજન, પૃ. ૧૧૩). અહીં રોષનો કાકુ તરત પકડાઈ જાય છે. વીજળીના દીવાઓ એમને તારાભર્યા આકાશ નીચે ગમતા નથી, આથી તિરસ્કારથી એઓ કહે છે: "આ વીજળીના દીવાઓ એમની નફ્ફટ આત્મશ્લાઘાને કારણે કેટલા ભૂંડા દેખાય છે!" ('રખડવાનો આનંદ', પૃ. ૧૧૯). હિમાલયની 'આધ્યાત્મિક ત્રિકોણમિતિનો જ આવિષ્કાર કરવો જોઈએ' એવી એઓ આપણને સલાહ પણ આપી છૂટે છે. પીપળાની ગૂંચવાયેલી શાખા આપણા સમાજની અટપટી રચનાને ભાંડવાના ખપમાં આવે છે: "પીપળાની ઉપર નીચે જનારી

શાખાઓ એટલી બધી ગૂંચાળી થઈ ગઈ છે કે એને હિન્દુ લોકોના સમાજશાસ્ત્રની જ ઉપમા આપી શકાય.'' (એજન, પૃ. ૩૧૧).

કાકાસાહેબની વિનોદવૃત્તિ પણ આ અલંકારયોજનામાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવે છે. કાગળને બે ભાગમાં ફાડવા માટે 'જરાસંધ'નો પ્રયોગ, Casting vote માટે તુલસીપત્ર, Printers devilનો શબ્દશઃ અનુવાદ મુદ્રારાક્ષસ — આ તો આજે ખૂબ જ જાણીતા થઈ ગયા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિશીલનના સંસ્કાર આ અલંકારરચનામાં વરતાય જ છે, તે ઉપરાંત રવીન્દ્ર–સાહિત્યનો રસાસ્વાદ પણ પરોક્ષ રીતે એમના પર પ્રભાવ પાડે છે. મોટે ભાગે બાલોચિત કૌતુક ને અકૃત્રિમ વિસ્મય એમની અલંકાર-રચનાને પ્રેરે છે. એમનો વ્યાપ બહુ મોટો નથી, કેટલાંક પુનરાવર્તનો પણ થયા કરતાં હોય છે ને ઘણીવાર ઉપદેશક કાકાસાહેબની છાયા પણ પડતી હોય છે, તેમ છતાં એમાં ધરાઈ ધરાઈને માણવા જેવી સામગ્રી ઓછી નથી. આ અલંકારો ગદ્યમાં આવતા હોવાથી કાવ્યમાં એનો સમસ્ત રચના સાથેનો જે મજ્જાગત સંબંધ દેખાય તેવું અહીં બનતું નથી એ પણ ખરું, છતાં ગદ્યમાં એ નવી છટા પ્રકટાવે છે એટલું નક્કી.

ખરો સાહિત્યકાર બોધ આપતો નથી પણ દૃષ્ટિ આપે છે. તેથી જ શિક્ષકને પદે બેઠા વિના તે ગુરુસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ આંધળાનો હાથ પકડી એને જો આપણે ઓરડીમાં લઈ જઈએ અને ઓરડીમાંની દરેક વસ્તુનો તેને હાથે સ્પર્શ કરાવી તેને ઓરડીનો પરિચય કરાવીએ તો તે એ ઓરડીમાં સુખેથી રહી શકશે, અને પોતાનો નિત્ય વ્યવહાર નભાવી શકશે. પણ આટલી ભાંજગડ કર્યા વગર જો આપણે તે આંધળાને દૃષ્ટિ બક્ષી શકીએ, તો ક્ષણ અગાઉનો તે આંધળો ઓરડીમાંની બધી વસ્તુનો સ્વામી બની જાય. પછી તેને ઓરડીમાંની દરેક વસ્તુનો પરિચય કરાવવાપણું રહેતું નથી. હવે તે આપણા જેવો જ થઈ ગયો. તે હવે આપણો આશ્રિત નહિ પણ આપણો સાથીદાર થયો.

સાહિત્યનો મહિમા આવો છે. સાહિત્ય બોધ નહિ પણ દૃષ્ટિ આપે છે. સાહિત્ય માત્ર જીવનનું ઉદ્દીપન છે, રહસ્યોદ્‌ઘાટન છે, સાક્ષાત્કરણ છે.

હે સાહિત્યગુરો પરમાત્મન્, તારા અવતાર સમા ચાર્ક્ષી સાહિત્યકાર આ દુનિયા ઉપર મોકલ. દુનિયા આપદ્‌ગ્રસ્ત થયેલી છે તેને શાંતિ અર્પણ કર–તેને કૃતાર્થ કર.

'જીવનભારતી', પૃ. ૨૫. — કાકાસાહેબ કાલેલકર

કાકાસાહેબ દ. બા. કાલેલકરની કલાસંપૂર્તિ

રવિશંકર મ. રાવળ

૧૯૧૮ના અરસામાં વડોદરા કલાભવનમાં હેડમાસ્તર સ્વ. બુધવારની કલાચાર્યની જગ્યા ખાલી પડી તેના માટે ઉમેદવારી કરવા પ્રિન્સિપાલ મિ. વોરાની સૂચનાથી હું જાતે ગયો હતો અને મારા મિત્ર ગજાનન પાઠક તે વખતે સ્થાપત્ય વિભાગના શિક્ષાગુરુ હતા તેમને ઘેર મારો ઉતારો હતો. એ વખતે છાણીમાં સ્વામી આનંદ અને કાકાસાહેબ લશ્કરીઓમાં સ્વદેશભક્તિની પ્રેરણા પ્રચારી રહ્યા હતા. સ્વામીને મારો પૂર્વ પરિચય અને સારો સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબ જ રસ લેતા હતા. મારા વડોદરામાં હોવાના ખબર મળતાં જ એક રાતે તેઓ અને કાકાસાહેબ ગજુભાઈ પાઠકને ઘેર આવ્યા, અને પહેલું જ કહ્યું કે અમે તમને છાણી લઈ જવા આવ્યા છીએ. કાકાસાહેબને તમારો ખાસ પરિચય કરવો છે. તેમની કલારુચિ ઘણી ઉચ્ચ છે અને કલાકારોને તેમના સંગમાં મજા આવશે. આવો કંઈક પ્રસ્તાવ થયો તે પછી અમે હિંદની કળાભાવના વિકસાવવા થોડી વાતો કરી; પણ એ વખતે હું તેમની સાથે જઈ શક્યો નહિ. વળી વડોદરામાં મને કોઠું મળ્યું નહિ એટલે હું પાછો મુંબઈ ગયો અને વધુ એક વર્ષ મુંબઈ શરદી અને વ્યાધિઓની જેલમાં પુરાયો. પણ ૧૯૧૯માં તો વૈદ્યો અને ડૅાક્ટરોની સલાહથી મુંબઈ છોડી દેવું પડ્યું અને અમદાવાદને મારું પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર બનાવ્યું. બીજી તરફ પૂ. ગાંધીજી પણ અમદાવાદને તેમની તપસ્યાનું મથક બનાવી રહ્યા હતા એટલે સ્વામી આનંદ, જેમનું જીવનવૃત્ત રાષ્ટ્રસેવા જ હતું તે, પહેલા આવી ગયા અને સાથે કાકાસાહેબને પણ ખેંચી લાવ્યા. આથી વખતોવખત તેમનો સમાગમ મને મળવા લાગ્યો. એ વખતે તેમના જીવન વિશે, વિદ્યાભ્યાસ વિશે મને ઝાઝી માહિતી નહોતી; પણ જ્યારે જ્યારે તે ચિત્રો જોઈ પોતાની વિવેચના કરતા ત્યારે હું મુગ્ધ થઈ જતો અને મિત્રોને કહેતો કે આ

માણસ ચિત્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ બરાબર સમજી શકે છે અને ચિત્રોની રેખાઓ તેમજ રચના પાછળ રહેલા વિચારો પારખી શકે છે. મારા યમ અને સાવિત્રીના એક ચિત્ર પર તેમણે એક કલાક સુધી વિચારો આપ્યા કર્યા ત્યાર પછી તો મને એમ થયું કે કાકાસાહેબને દરેક નવું ચિત્ર જોવા નિમંત્રવા. એમને પણ એ બહુ ગમતું. ચિત્રો અને ચિત્રોના ગ્રંથો જોવાને તેઓ ખૂબ ઇંતેજાર રહેતા. આમ અમારો પરિચય ગાઢ થતો ગયો અને તેમનું સ્નેહીમંડળ પણ મને ઓળખતું થઈ ગયું.

૧૯૨૦ માં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં થઈ ત્યારે તેને અંગે પ્રદર્શન રચવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. નવા ચિત્રકારોની કૃતિઓ જૂજ હતી; પણ મેં મારા સાથીદારોની મદદથી અમદાવાદની ઘણી પ્રાચીન વસ્તુઓ ભેગી કરી હતી. તે વખતની મારી કામગીરીથી કાકાસાહેબને મન હું બહુ ભાવી ગયો હોઈશ, કારણ કે સ્વામીએ મને એક વાર કહ્યું કે તમે શહેર છોડીને આશ્રમમાં આવી જાઓ. તમારે માટે ખર્ચ કે સાધનની બાબતમાં અમે કંઈ પ્રતિબંધ નહિ રાખીએ. કલાકાર તરીકે તમને જે રુચે તે કરવું. સ્વામી અને કાકાસાહેબની સોબત એટલી લલચાવનારી હતી કે હું મનમાં તો ગળી ગયો હતો, પરંતુ આશ્રમના નિભાવ માટે પૂ. ગાંધીજીને કેટલો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે એ હું જાણતો હતો. તેમ જ મારી સ્વાશ્રય પર જીવ-વાની ભાવનાથી એ પ્રસંગ મેં જતો કર્યો; છતાં આશ્રમની સેવામાં કોઈ પણ પ્રકારની કલાને લગતી જરૂર પડતી એટલે હું કાકાસાહેબ અને સ્વામીને સાથ આપતો. નવજીવનમાં અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ રીતે મારો સંપર્ક ચાલુ થયો હતો અને નવી રાષ્ટ્રભાવનામાં હું રંગાતો જતો હતો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું પ્રતીક, નવજીવનનાં કેટલાંક પ્રતીકો અને ચિત્રાવલીઓ તેનાં જ પરિણામો છે. નવજીવન માટે ગિજુભાઈની 'ચાલણગાડી'નાં ચિત્રો થતાં હતાં ત્યારે શ્રી જુગતરામ દવેએ તે બધાં કાકાસાહેબને જોવા મોકલ્યાં હતાં તે વખતે કાકાસાહેબે કહ્યું હતું કે "ગુજરાત દશ વર્ષ આગળ વધ્યું." આમ તેમનો કલા તરફનો પક્ષપાત અને ઊર્મિ ઘણા કલાકારોને પ્રેરણા અને ઉદ્દીપન આપતી. એટલું જ નહિ પણ તેમના ઇતર વિદ્યાર્થીવૃંદમાં તેમણે હિંદી ચિત્રો અને પ્રતિમાઓ અને શિલ્પની પ્રશસ્તિઓ કરી તેમનામાં કલાપ્રેમનાં બીજો રોપ્યાં હતાં. હું જ્યારે જ્યારે તેમને નવાં ચિત્રો જોવા આમંત્રણ કરું ત્યારે તે આવ્યા વિના રહેતા નહિ અને તેઓ તેમના ઇતર પ્રાંતના પ્રવાસોમાં બહુ ભારપૂર્વક ગુજરાતના તરુણ ચિત્રકારોને યાદ કરતા એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે.

જ્યારે અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદ થવાની હતી ત્યારે કલાવિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી સુયોગ્ય ગણાશે એવી મતલબનો એક પત્ર મેં 'જન્મભૂમિ'માં પ્રકટ કર્યો હતો. તેમાં મેં કાકાસાહેબની કલાભક્તિને રસ્કિનની કલાભકિત સાથે સરખાવી હતી અને કલા પરનાં તેમનાં પ્રવચનોની ભાષા, અભિજાત સંસ્કારિતા અને ઉચ્ચ સૌંદર્યભાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે પર મુંબઈના એક કલાવિદ્ છેડાઈ પડચા હતા અને કેટલાક ઊગતા ચિત્રકારોની સભા મેળવી એ પસંદગીનો વિરોધ પણ કરી બતાવ્યો હતો. છતાં હું તો મારા મતને દઢપણે વળગી રહ્યો છું કે કાકાસાહેબે કલાસાહિત્ય ગુજરાતને જેટલું આપ્યું છે તેટલું કોઈએ આપ્યું નથી.

વખત જતાં તેમની કલાભાવનાને અનુસરી રાષ્ટ્રની કલાઓ વિકાસક્રમ નહિ યોજે તો કલાપ્રવૃત્તિઓ ઉન્માર્ગી થઈ જવાનો પૂરો સંભવ છે. એનો નિર્ણય તો કાળથી જ થઈ શકે. ચિત્રશિક્ષા માટે કાકાસાહેબનો અનહદ પ્રેમ છે અને તેઓ સામાન્ય જનને પણ થોડી ઘણી ચિત્રક્રિયાઓ શીખવા માટે આગ્રહ રાખે છે તે માટે તેમણે 'કુમાર'માં એક લેખ પણ લખ્યો છે. કાકાસાહેબે જેમ અનેક સ્થળે નિસર્ગ દશ્યો અને કળાપ્રવૃત્તિઓ ઉપર પોતાની વિચારમાળા રજૂ કરી છે, તેમ તેઓ પોતાને ગમતાં ચિત્રો, શિલ્પો અને પ્રતિમાઓ ઉપર એક લેખમાળા લખે તો ઘણો ઉપયોગી ગ્રંથ થાય. કાકાસાહેબ માત્ર શબ્દો ઉચ્ચારતા નથી, વસ્તુના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી થતી સચોટ પ્રતીતિ તેમના નિરૂપણમાં ઉતારી શકે છે અને તે સાથે તેમના હૃદયમાં ઊઠતી ઊર્મિઓના આઘાત-પ્રત્યાઘાત, આંદોલનોનો નકશો આલેખી શકે છે એટલે સુધી કે કળાનિર્માતા પણ તેમની આ અંતર્યામી દષ્ટિને પ્રમાણપત્ર આપી શકે. આ કાકાસાહેબની એક અપૂર્વ જીવનસિદ્ધિ છે અને એમના જેવા પરીક્ષક દષ્ટિવાળા પુરુષો સંસારમાં કેટલીયે રીતે પ્રજાજીવનના વ્યવહારોમાં રાષ્ટ્રીય ચોકીદાર બની આદર્શો અને સર્જનોનાં મૂલ્ય અને શક્તિમત્તાના આંક પાડી શકે.

☆

શ્રી કાલેલકરની કલાભાવના

એક અંજલિ અને ચર્ચા

અંબાલાલ પુરાણી

ગુજરાતને અપનાવનાર થોડાક પરપ્રાંતીય લોકોમાં શ્રી કાલેલકરનું સ્થાન જાહેર જીવનમાં પણ અગ્રસ્થાને છે. એમણે ગુજરાતને અપનાવ્યે ઈ. સ. ૧૯૦૮ના ગંગેનાથ ભારતીય વિદ્યાલય જેટલો સમય થયો ગણાય. તે વખતે તેઓ વડોદરાના દેશભક્ત સ્વર્ગવાસી કેશવરાવ દેશપાંડે જોડે કાર્યમાં જોડાયા હતા. કાળી, ભરાઉ અને બરછટ વાળવાળી દાઢી અને ચશ્માં પાછળ ચમકતી દૃષ્ટિવાળા જુવાન કાલેલકરમાં સ્વદેશ ખાતર, તેની સ્વતંત્રતા ખાતર સર્વસ્વ હોમવાની તમન્ના કોઈ પણ વગર પ્રયત્ને જોઈ શકે એટલી આગળ પડતી હતી. છૂપી પોલીસને તે સમયે એ પ્રાણીનું મહત્ત્વ આજે છે તે કરતાં તો ક્યાંયે વધારે હતું. એમણે અનેક પ્રકારની સગવડ વગર જાણ્યે પોતાના દેખાવ માત્રથી જ કરી આપી હતી. સ્વ. કેશવરાવ દેશપાંડેની સ્વદેશી યુગના આરંભની ધગશમાંથી મહાત્માજીના આશ્રમને અને એ રીતે ગુજરાત તથા હિંદને મળેલ સ્થાયી દેશભક્તોમાં શ્રી કાલેલકર તથા શ્રી જુગતરામની ગણતરી કરવી ઘટે. આવા પીઢ રાષ્ટ્રસેવકનું બહુમાન કરવામાં ગુજરાત ઔચિત્ય આચરે છે, અને એમની ષષ્ટ્યબ્દીપૂર્તિને પ્રસંગે એમને માનાંજલિ આપતાં મને ઘણો હર્ષ થાય છે. વિદ્યાપીઠ, નવજીવન સંચાલન, હિંદી પ્રચાર વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં એમણે કરેલી સેવાઓ આ પ્રસંગે યાદ આવે છે. એમના વિચાર અને કાર્યના વિશાળ ક્ષેત્રનું અવલોકન, મૂલ્યાંકન તથા કદર આવે પ્રસંગે સમુચિત છે. એમના એ વિશાળ પ્રવૃત્તિપ્રદેશને ન્યાય આપવો મારે માટે શક્ય નથી. એટલે એમણે કરેલી ઉત્તમ પ્રકારની સાહિત્યસેવા અને ખાસ કરીને એમણે પ્રચારેલી કલાભાવના વિશે થોડું વિવેચન કરીને સંતોષ માનીશ.

જીવનનાં કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર વિશેનાં વિચારો, મૂલ્યાંકનો અને ભાવનાઓ જીવનના સામાન્ય દર્શનમાંથી ફલિત થાય છે. જે વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈ મહાન ભાવનાને સિદ્ધ કરવાની ધગશ હોય છે, તેવી વ્યક્તિઓ પોતાની ભાવનાની મૂર્તિ સમાન કોઈ મહાન વિભૂતિની, અથવા તો વધારે સાચી રીતે કહીએ તો, શાશ્વતીમાં ગતિમાન કોઈ ગ્રહમાળાના મધ્યસ્થ સૂર્ય જેવી મહાન વ્યક્તિની આજુબાજુ આપોઆપ ગોઠવાઈ જતી દેખાય છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના નામ સાથે જ આપણને પંડિત ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થી, લાલા લેખરામ, મહાત્મા મુનશીરામ, લાલા હંસરાજ વગેરે નામો યાદ આવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની આજુબાજુ વિવેકાનંદ, રાખાલ (પાછળથી સ્વામી બ્રહ્માનંદ), નિવેદિતા, મહેન્દ્ર ગુપ્ત, નાગ મહાશય વગેરે સ્વાભાવિક રીતે અયન કરતા લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે આપણે શ્રી વિનોબા, શ્રી કાલેલકર, શ્રી કિશોરલાલ, શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ, શ્રી જુગતરામ દવે વગેરે ઉડુગણ મૂકીએ છીએ ત્યારે જ જાણે એ ગ્રહમાળા પૂરી અને એક રીતે સમુચિત લાગે છે, ભલે શ્રી કાલેલકર અને જુગતરામ સ્વર્ગવાસી દેશપાંડેની કક્ષામાંથી ચલિત થઈ ને મહાત્માજીના વિશાળ અયન માર્ગમાં ગતિકર્તા થયા હોય.

મહાત્માજીના જીવનનો પ્રધાન સૂર ઉગ્ર તપોભાવના છે. એટલે સુધી કે તેને એમની લાક્ષણિકતા પણ ગણી શકાય. આમ હોવાથી એમના જીવન-દર્શનમાં કલાભાવના, કલાસર્જન વગેરે ગૌણ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. જે અર્થમાં રવીન્દ્રનાથ કલાના ઉપાસક, કલાસર્જક છે તે અર્થમાં મહાત્માજી કલાભક્ત કે સર્જક નથી એમ કહેવામાં હકીકતનું નિવેદન છે. એથી મહાત્માજીની હિમાલય સમી મહત્તામાં કશોયે ફેર પડતો નથી. તપસ્વી મહાત્માજીના સંપર્કમાં આવેલા શ્રી કાલેલકરમાં કલાભાવના હતી અને છે. મને લાગે છે કે જેવી અને જેટલી કલાભાવના આપણે મહાત્માજીના જીવન-દર્શનમાં જોઈએ છીએ તેની હસ્તીના યશનો સારો જેવો ભાગ શ્રી કાલેલ-કરનો ફાળો છે એમ કહી શકાય. આ એમની સેવા, કદાચ અજ્ઞાન રીતે થયેલી તેથી, ઓછી મહત્ત્વની ઠરતી નથી.

બંગભંગના સમયમાં સૌથી પ્રથમ જે ઉદ્દામ રાષ્ટ્રીય આંદોલન જાગ્રત થયું તેમાં આનંદ કુમારસ્વામી, હાવેલ, અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરે કલાભક્તોએ હિંદી કલાની, તેનાં મૌલિક અને પ્રેરક તત્ત્વોની જે મીમાંસા રાષ્ટ્રીય પુન-રુત્થાનના અગત્યના અંશ તરીકે રજૂ કરી તેને પરિણામે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માટે ઉત્સુક એવા ઘણા યુવાનોને પ્રથમ તો આઘાત સહિત એ જ્ઞાન આવ્યું

કે એમનું પોતાનું સમગ્ર માનસ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો અને ધોરણોથી તરબોળ હતું. કેળવાયેલા હિંદીઓની સુરુચિ એટલી તો બહેર મારી ગઈ હતી કે હિંદની પોતાની કલા છે એ ભાન પણ તેમને ન હતું. હિંદી સ્વાતંત્ર્યના ઘણા યુવાન હિમાયતીઓ હિંદી કલાના પણ ભક્ત બન્યા. એમાંના કેટલાક માનવકલાના – કલામાત્રના ઉપાસકો તરીકે પરિવર્તન પામ્યા. શ્રી કાલેલકર એવા માનવકલાના – વિશ્વકલાના ઉપાસક છે.

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની જે સમગ્ર રૂપે જાગૃતિ થઈ તેના એક અગત્યના ભાગ તરીકે ભારતીય કલાભાવનાની સમજણ અને તેની ભક્તિ જન્મી. આગળ કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે હિંદી કલાની રાષ્ટ્રીય ભક્તિ કલામાત્રની ભક્તિ બની ત્યારે શ્રી કાલેલકર 'આચાર્ય' બની ચૂક્યા હતા એમ હું ધારું છું. મને લાગે છે કે શ્રી કાલેલકરની 'આચાર્ય' તરીકેની ઉપાધિ એક કરતાં વધારે અર્થમાં સાર્થક છે. અધ્યાપક તરીકે તેઓએ કેવું કામ કર્યું તે જાણવાનો મને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નથી, પરંતુ લેખક તરીકે એમનો ઝોક આચાર ઉપર, તેની શુદ્ધિ, ઉન્નતીકરણ તથા રક્ષણ ઉપર વધારે હોય છે. કદાચ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતનો એમને મળેલો એ ઉપયોગી વારસોયે હોય. એટલે જ્યારે એમની કલાભક્તિએ વિશાળ રૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે પણ આચાર તરફ દૃષ્ટિ રાખવાની વૃત્તિને પરિણામે એમનું કલાનું મૂલ્યાંકન તેની સામાજિક ઉપયોગિતા કે હાનિકારકતા ઉપર, કદાચ અજાણે, અવલંબતું લાગે છે.

મહાત્માજીની-જીવનવિચારણામાં કલાનું સ્થાન એ શ્રી કાલેલકરનો, કાંઈ નહિ તો આરંભ પૂરતો, ફાળો ગણાય, તો બીજી બાજુ એમની કલાભાવના ઉપર મહાત્માજીના આદર્શોની અસર થઈ છે એ પણ સ્વાભાવિક જ ગણાય. ઉચ્ચોચ્ચ કલા સર્વસુલભ હોવી જોઈએ, મહાન કલા તે, કે જેનો આસ્વાદ ગમે તે માનવ લઈ શકે, વગેરે* ટોલ્સ્ટોયનાં મંતવ્યોમાંનાં કેટલાંક મહાત્માજીએ અપનાવ્યાં લાગે છે. એમની અસર પણ શ્રી કાલેલકરની કલાભાવના પર જણાય છે.

પ્રશ્ન વિચારવાનો એ છે કે કલાના રસાસ્વાદમાં અધિકાર ખરો કે

---

* ૧૯૨૦ની સાહિત્ય પરિષદ વખતે એમણે મેદાનમાં ભરાયેલી સભામાં પૂછ્યું હતું કે "તમે કોસિયા માટે કવિતા બનાવી હોય તો મને બતાવો, એની ગાળો બંધ કરે એવી કવિતા ક્યાં છે ?" એના પ્રત્યુત્તર રૂપે મને એક અગ્ર સાહિત્યિકે પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો હતો: "પણ અમારા કેટલાક અગ્રગણ્ય કવિઓ ગાળો બોલે છે તેનું શું ? સારી કવિતા લાવે છે છતાં ગાળો બોલે છે, તેનો શો ખુલાસો કરો છો ?"

નહિ? રસાસ્વાદ પણ વિકાસની અમુક કક્ષાની અપેક્ષા નથી રાખતો? આપણા કલાવિવેચકો તો 'સહૃદય'ને – જેમણે પોતાની રસશક્તિને (ટાગોર જેને માટે 'નંદનશક્તિ' શબ્દ વાપરે છે) ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકસાવી હોય તે જ 'પ્રમાણ' ગણાય, 'ઇતરે જનાઃ' નહિ એવું વિધાન કરે છે. આપણા સદ્ગત આચાર્ય આનંદશંકર સ્વીકારે છે કે રસાસ્વાદ માનવે પ્રાપ્ત કરેલ ચિત્તતંત્રના વિકાસને સાપેક્ષ છે. એક બાળક શૃંગાર કે શાંતરસનો આસ્વાદ લેવાની સ્થિતિમાં હોતું નથી, કારણ કે એના ચિત્તતંત્રે જોઈતો વિકાસ સાધેલો હોતો નથી.

ઉચ્ચ કલા પણ સર્વસુલભ હોવી જોઈએ એ માન્યતા બીજી પણ અનેક રીતે મર્યાદિત બને છે. ઉદાહરણ તરીકે, શેલીની કવિતા ઇંગ્લેંડમાં સૌ કોઈ સમજી શકે નહિ માટે તે ઉચ્ચ કવિતા નથી એ વિધાનનું સમર્થન કરવું મને લાગે છે કે મુશ્કેલ છે.

શ્રી કાલેલકરની રાષ્ટ્રભાવના જીવનદર્શનાના એક વિશિષ્ટ પ્રકારમાં મહાત્માજીના સંપર્કને લઈને પરિણમી એ આપણે જોયું. રુક્ષ તપસ્યા, સ્વેચ્છાસ્વીકૃત ગરીબાઈ, અપરિગ્રહ, સાદાઈ વગેરેના અનુસરણમાં જે એકતરફી ઝોક આવવાનો સંભવ હતો તે કાંઈક અંશે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની કદર, પ્રાર્થના કરવાના સાધન તરીકે સંગીતનો સ્વીકાર વગેરે તત્ત્વો ઉમેરવાથી હળવો થયો ખરો. વળી કલાની સામાજિક ઉપયોગિતાને તથા અસરકારકતાને લઈને તથા વિશેષમાં સૌંદર્યતત્ત્વના એક વિશિષ્ટ શાસ્ત્ર તરીકે સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં–અને ખાસ કરીને વર્તમાન યુરોપમાં – થયેલા વિકાસને લઈને પણ, કલાભાવનાની વિચારણા તેના ઉદ્દેશો, પદ્ધતિ, મૂલ્યાંકન વગેરેનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક બન્યું હતું. શ્રી કાલેલકરે તે કાર્ય બજાવ્યું. મહાત્માજીની અને પોતાની કલા ભાવનાની ચર્ચા અનેક પ્રસંગે બને તેટલી વિશદતાથી તેમણે કરી છે. એમની અનોખી શૈલીએ તથા તર્કસરણીએ વર્તમાન ગુજરાતની કલાભાવનાના ઘડતરમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની અને પોતાનાં મંતવ્યોનાં મૌલિક તત્ત્વોને તપાસી, ચકાસી જોવાની પ્રેરણા એમનાં લખાણમાંથી કોઈ પણ સાચા વિદ્યાર્થીને મળ્યા વિના રહેશે નહિ એમ હું ધારું છું. પોતાનાં મંતવ્યોની રજૂઆતમાં એમણે સમાજહિતૈષીની દૃષ્ટિએ ભયસ્થાનોનો નિર્દેશ કરતી ગંભીર સૂચનાઓ આપી છે. એમણે પોતાના કલાદર્શન સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ જીવનદર્શનનો પણ ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. જીવનનાં અને સંસ્કૃતિનાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વો ઉપર એમની એ બન્ને ભાવનાઓનું

દેવીની ઉપાસનામાં મર્યાદિત નથી. સૌન્દર્ય એ ભગવાનના સ્વરૂપનો અવિભાજ્ય ઐશ્વર્ય અંશ છે. એટલે જ એને "નિર્ભેળ સૌંદર્યનિધિ" કે "અખિલ રસાર્ણવ" કહેવાય છે, એટલે જ 'રસો વૈ સઃ' રસમાત્ર એની–પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ પ્રભુની–અભિવ્યક્તિ ગણાય છે. એ પરમ સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિ એ સાહિત્યનો અને કલાનો પરમ ધર્મ છે. સૌંદર્યજગતનાં એ રૂપોનું જીવન સ્વતંત્ર હોઈ એમના સર્જક જોડેનો એમનો સંબંધ ખરું જોતાં એટલો જ હોય છે કે સૌંદર્ય, સંવાદ વગેરેના રૂપોની જે ઊર્ધ્વ સૃષ્ટિ છે તેના પ્રત્યે કળાસર્જક પોતાની ચેતનાને ખુલ્લી કરી શકે છે, અથવા કહો કે પોતાના પાર્થિવ જીવનમાંથી ડૂબકી મારીને એ સૌંદર્યલોક સાથે પોતાની ચેતનાનો સંબંધ સ્થાપિત કરી શકે છે;. એટલું જ નહિ પરંતુ તેને આપણા જગતમાં કલામય રૂપ આપીને પ્રગટાવી શકે છે, અવતારી શકે છે. જેમ કલાનું ઉગમસ્થાન; જેમ કલાસ્વરૂપમાં મૂર્ત થતો સંવાદ, સૌંદર્ય, લય વગેરેની ભૂમિકા ઊર્ધ્વ તેમ કલાસર્જકની પોતાની તેને ઝીલવાની તથા મૂર્ત કરવાની શક્તિ પણ સવિશેષ જોઈએ. વળી વિરોધાભાસ તો એ છે કે સૌંદર્યનાં રૂપોની સૃષ્ટિ જેટલી ઊર્ધ્વ તેટલી તેનો સ્વીકાર કરનાર કલાસર્જકની પ્રકૃતિ, એનું સમગ્ર ચિત્તતંત્ર નિષ્ક્રિય અને શાંત હોય એ આવશ્યક છે. આવું સર્જન કરવામાં કલાસર્જકની પ્રકૃતિની અશુદ્ધિઓ, તેની નૈતિક નિર્બળતાઓ વગેરે—જો તે સાચો કલાકાર હોય તો—ગૌણ ભાગ જ ભજવી શકે છે. મતલબ કે કલારૂપના નિર્માણમાં મુખ્ય વસ્તુ સૌંદર્યનું દર્શન અને સર્જન એ જ રહે છે. કલાસર્જકની પ્રકૃતિની નિર્બળતાઓથી મૌલિક ફેર એના કલાસર્જનમાં પડતો નથી. એમ કેમ કહી શકાય કે અનીતિમાન કે અશુદ્ધ પ્રકૃતિવાળો માણસ સૌંદર્યની એ ભૂમિકા પ્રત્યે પોતાની ચેતનાને ખોલી જ ન શકે! કારણ કે વ્યવહાર એના વિરોધમાં અનેક ઉદાહરણો આપણને આપે છે. કેટલીક વાર તો એવું પણ બનતું જોવામાં આવે છે કે કલાસર્જકને પોતાની નિર્બળતાનું જે તીવ્ર સંવેદન હોય છે તે જ તેને એક પ્રકારની આત્મભર્ત્સના કે ઘૃણાનો અનુભવ કરાવે છે. એ પ્રતિકાર્યને પરિણામે તેને પોતાની અંદર ગુપ્ત કે સુષુપ્ત રહેલા નિત્ય મુક્ત એવા સચ્ચિદાનંદમય અંતરાત્માનું ભાન થાય છે અને પોતાના જન્મસિદ્ધ હક માટે પોકાર કરી પ્રેરણાની પાંખો ઉપર જ જીવનની સામાન્યતાથી ક્યાંયે ઊંચે, ઊર્ધ્વ ચેતના પ્રત્યે તે આરોહણ કરે છે અને એ રીતે કલાસર્જક દિવ્ય સૌંદર્યનાં દર્શન પોતે કરે છે અને કલારૂપનું નિર્માણ કરીને અન્ય માનવોને પણ કરાવે છે.

આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે કલાનું સામાજિક મૂલ્ય આંકવાને ધોરણે કલાકારના ક્ષર જીવનને એની કલાપ્રવૃત્તિ જોડે અવિનાભાવે સાંકળવા જેવી દલીલ પણ શ્રી કાલેલકર કરે છે તે અંશતઃ જ સત્ય હોઈ શકે. એમનાં કથનનો સાર એ જણાય છે કે કલાકાર નીતિમય જીવન, સાદું જીવન જીવે તો જ ઉત્તમ કલાકૃતિ રચવાનો અધિકારી બની શકે. આપણે સ્વીકારીશું કે કલાસર્જકનું અંગત જીવન, જેને શ્રી ગોવર્ધનરામ ક્ષર જીવન કહે છે તે, એના અક્ષર જીવન જેટલું જ ઉન્નત હોય એ બેશક ઇષ્ટ છે, પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ બે વચ્ચેના સંબંધનો છે. શ્રી કાલેલકર માનતા લાગે છે કે ઉચ્ચ જીવન કે ઉન્નતિકારક જીવન જીવે તેની કલાસૃષ્ટિ ઉચ્ચ, ઉત્તમ અને મહાન બને. આ મુદ્દો કાંઈક વધુ વિચારણા માગે છે. પ્રથમ તો નીતિમય, સદાચારી જીવન ગાળનારનું કલાસર્જન કલા તરીકે, સૌંદર્યના દર્શન અને સર્જન તરીકે, ઉચ્ચ હોવાને બંધાયેલું છે ખરું ? તો બીજી બાજુ દયારામ કવિ જેવાનું ક્ષર જીવન નીતિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ન હતું તે કારણે એમનાં કાવ્યો નિકૃષ્ટ ગણાવાને પાત્ર છે ખરાં ? એમનાં ભક્તિરસ પ્રધાન કેટલાંક કાવ્યો ઘણાના હૃદયમાં ભક્તિ પ્રેરે છે તેનું શું ? "હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો, કરુણાસિંધુ ગ્રહો કર મારો." એ કાવ્યમાં જે આર્તિ છે, જે શ્રદ્ધા છે, પ્રભુના પતિતપાવનપણામાં જે વિશ્વાસ છે તે — એમના ક્ષર જીવનના પ્રતિકાર્ય રૂપે એ ભાવ જન્મે છે એમ માનીએ તોપણ — કલાકૃતિ તરીકે તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એટલે વિચારવાનું એ પણ રહે છે કે કલાકારનું ક્ષર જીવન અનીતિમય હોય, ઉદ્દામ આવેશોને વશ હોય, કોઈ ક્ષુદ્ર વાસનાની ગુલામી જેવું પણ હોય તે ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે ચોવીસે કલાક તે એ જ સ્થિતિમાં જ રહે છે, રહેવાને બંધાયેલો છે ? જો એમ હોય કે અમુક ક્ષણોમાં, વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં કે આંતર–બાહ્ય સંજોગો અને અવલંબનોને પરિણામે એ પોતાના ક્ષુદ્ર, ક્ષર વ્યક્તિત્વને વટાવી જઈ શકતો હોય તો પ્રેરણાના એ પૂરમાં એની ચેતના જીવનનાં રહસ્યો જુએ. એને પરમ ઉન્નતિનાં, ચરમ સાર્થકતાનાં દર્શન થાય અને એને હાથે જે કલાનું સર્જન થાય તે શા માટે સાચી કલા, અને ઉચ્ચોચ્ચ કલા પણ ન હોઈ શકે ? ખરું જોતાં પોતાની ક્ષરતાને — નીતિમય અને સાત્ત્વિક ક્ષરતાને પણ — વટાવીને જ સાચો કલાસર્જક પોતાની સૃષ્ટિ રચે છે.

ઉચ્ચ કલાના નિર્માણ માટે તાટસ્થ્ય અને તાદાત્મ્ય બે એકબીજાથી વિરોધી જણાતી સ્થિતિઓને શ્રી કાલેલકર આવશ્યક ગણે છે તે ઉપર

જણાવેલા વિશિષ્ટ અર્થમાં પણ સાર્થક બને છે. એટલે કે કલાસર્જક સર્જનની પ્રેરણાના ઉદ્રેકમાં પોતાની નિર્બળતાઓથી પણ તટસ્થ અને મુક્ત બને છે, તથા ચેતનાના નિમ્ન તથા ઉચ્ચ પ્રદેશોને જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે અને સ્વાનુભવમાં રહેલ કેવળ અંગત, અને તેથી નશ્વર, તત્વોને બાતલ કરી દઈને તેને સર્વોપભોગ્ય કે વિશ્વજનીન અનુભવનું રૂપ આપી શકે છે.

એક ઉદાહરણ આપીને આપણે આ મુદ્દો સ્પષ્ટપણે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. કાલિદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિઓ – ' શાકુન્તલ ' અને ' ઉત્તરરામ-ચરિત ' – સર્વાનુમતે ઉચ્ચ કલાસર્જનો તરીકે સ્વીકારાયેલી છે. કાલિદાસ કે ભવભૂતિનાં ક્ષર જીવન વિશે આપણે લગભગ કાંઈ જ જાણતા નથી એમ કહીએ તો ખોટું નહિ ગણાય. હવે દલીલ ખાતર ધારીએ કે એમનું અંગત ક્ષર જીવન આપણા જાણવામાં આવે અને તે નીતિની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ન હોય તો શું એમનાં કલાસર્જનની, એમની કૃતિઓની અસર લોકો પર જુદી પડશે ? એમની કલાનું આટઆટલાં વર્ષોનું મુલ્યાંકન ફરી જશે ? હું નથી ધારતો. પ્રથમ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અનેક ઉચ્ચાવચ વ્યક્તિસ્વરૂપો આવી રહેલાં હોય છે. એટલે સર્જક અને અનીતિની ગુલામીમાં પડેલ વ્યક્તિસ્વરૂપો જેકીલ અને હાર્વડના જેટલી કેવળ પરસ્પર વિરોધી જ નહિ પરંતુ એકબીજાને અજ્ઞાત, પણ એક જ વ્યક્તિમાં હોય એ શક્યતા આપણે સ્વીકારવી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આનાં ઉદાહરણો કલાસર્જનના પ્રદેશમાં એટલાં તો પ્રચુર છે કે તેનો ઉલ્લેખ માત્ર કરીને આપણે સંતોષ માનીશું.

વળી, પ્રત્યેક કલાકૃતિ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેના સર્જકથી છૂટી પડતાં જ જાણે એક નવી જ પોતાની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે છે. એમાં સર્જકના ક્ષર જીવનને સીધેસીધો પ્રવેશ કરવાનો હક મળતો જ નથી. કારણ કે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે એ પ્રદેશ અક્ષર દેહનાં સંતાનોનો હોય છે; અને એમનો પ્રાણ એમના સૌંદર્યમાં રહેલો હોય છે. જેટલું અને જેવું સૌંદર્ય તેટલું અને તેવું દીર્ઘ આયુ; તેટલો સમર્થ કલાકૃતિનો પ્રાણ. એટલે કલાકારે કરવાનું એ હોય છે કે જાણ્યે–અજાણ્યે પણ પોતે સૌંદર્યસર્જનના નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. એ નિયમના પાલનમાં એના દિલની સચ્ચાઈ, જીવનની પવિત્રતા વગેરે તત્ત્વોને સ્થાન મળે છે પરંતુ તે એવું નહિ કે સૌંદર્યદર્શનને ગૌણ બનાવી શકે.

આનો અર્થ એવો કરવાનો ન જ હોય કે કલાસર્જક, પોતાને અનીતિ આચરવાનો કે દુરાચારી થવાનો પરવાનો મળ્યો છે એમ માનવાને હકદાર છે.

યા તો એમ પણ નથી ઠરતું કે કલાકારનાં સ્ખલનો, તેની વિલાસિતાની ગુલામી વગેરે એ કલાકાર હોવાથી કોઈ ખાસ હકને લઈને અન્ય માનવો કરતાં વધુ માર્જનીય બને છે, એવું સમાજે માનવું જોઈએ. એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે કલાસર્જક વ્યક્તિ તરીકે હીણો હોય તે પરથી આપણે એના કલાસર્જનને હીણું ગણી શકતા નથી.

હા, એવું બને કે એવાં સ્ખલનો કલાસર્જકની પ્રકૃતિ ઉપર કાંઈક અસર કરે અને એ અસર એની કલાકૃતિને દેહ આપવાની પ્રક્રિયા પર પણ કાંઈક અસર કરે; પરંતુ આ માત્ર એક શકયતા જ ગણવી જોઈએ, નિયમ નહિ. કારણ કે આપણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે માનવનું માનસ એટલું અટપટું છે કે તેમાં એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન અને અલિપ્ત એવાં વ્યક્તિસ્વરૂપો એકી વખતે વાસ કરી શકે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ એક-બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરતાં પણ માલૂમ પડે છે. ' હાઉંડ ઓફ હેવન ' રચનાર અંગ્રેજ કવિ ફ્રાન્સીસ થોમ્સનનું જીવન કદાચ આના ઉદાહરણ તરીકે ગણી શકાય.

કેટલીક વ્યક્તિઓમાં કલાની ઉપાસના વિલાસિતાને પોષે છે, એટલે આચારના ઉપર ભાર દેનાર આચાર્ય કાલેલકર સમાજને ગંભીર ચેતવણી આપે છે તે હિતકારક છે. જેમ બાળકની સંભાળ લેનાર મા હર પ્રસંગે રખેને બાળક કાંઈ ભૂલ કરી બેસે એવી આશંકાથી પ્રેરાઈને જરા જરામાં એને રોકે છે, તેમ આ ભય કે આશંકા શ્રી કાલેલકરનાં લખાણોમાં વારે-વારે આવ્યા કરે છે. ખરું છે કે સમાજનાં ધોરણો એક વાર શિથિલ થયાં તો પછી તેમની પુનઃસ્થાપના મુશ્કેલ બને છે. પરંતુ એમાં પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સમાજ પ્રયોગભીરૂ; રૂઢિરક્ષક, પ્રાચીનતાપૂજક કે નવીનતાથી ડરનારો ન બને. ટૂંકામાં આપણે યાદ રાખવાનું છે કે સમાજની મુખ્ય જરૂરિયાત તે કે, સમાજ જીવંત હોવો જોઈએ. તેનામાં પ્રાણ હોવો જોઈએ એ છે. જો એ હશે તો નિર્બળ વિલાસિતાને તે ઉચ્ચકલાનું સ્થાન આપવાની ભૂલ કદી નહિ કરે. આપણી અત્યારની સ્થિતિમાં તો મૂળ કલાસર્જકો અને કલાભકતો એટલા ઓછા છે કે હજી એવી ગંભીર ચેતવણીનો સમય ભાગ્યે આવ્યો ગણાય. સાચી કલારસિકતા, કલાના મૂલ્યાંકનની સ્થાપના હજી દૃઢ પાયા ઉપર ભાગ્યે થઈ ગણાય.

આપણાં પ્રાચીન ધોરણો જીવિત નથી, એટલે હાલ તો મોટે ભાગે એ પ્રદેશમાં અસ્પષ્ટ વિચારણા અને વર્ણસંકરતા જ પ્રવર્તે છે. કદાચ થોડા કલાકારો પોતાના કાર્યનો ઘમંડ લઈને ફરતા હશે; પરંતુ તેથી સમગ્ર સમાજ

પર એમની અસર થવાનો સંભવ મને તો ઘણો ઓછો દેખાય છે. જેમ સાચી વસ્તુ હારે તે થોડા સમય માટે, તેમ કદાચ ખોટી કલા જીતે તે પણ થોડા સમય માટે જ. એટલે ભય કે આશંકાથી પ્રેરાઈને કલાસર્જનના નિયમોની બહારનાં અન્ય ધોરણોનાં નિયંત્રણમાં કલાને રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર મને દેખાતી નથી. હા, એકાદ વાર લાલ બત્તી ધરી કલાની ખોટી ભક્તિનાં પરિણામો સ્પષ્ટ કરવાં એ સમાજના ધુરીણોની અને જાગૃત વિવેચકોની ફરજ છે. પરંતુ કલા જેવા સ્વપ્રતિષ્ઠિત, સ્વપ્રર્યાપ્ત ક્ષેત્રને અન્ય કોઈ ક્ષેત્રના તાબામાં સોંપવાની સતત હિમાયત કરવાથી કે કલાસર્જકોમાં જે નિકૃષ્ટ હોય તેમના પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખવાથી તો કલાનું પોતાનું ગૌરવ અને ક્ષેત્ર બન્ને મર્યાદિત થાય છે અને આપણને એનાં ઉચ્ચોચ્ચ શિખરોને પહોંચવામાં અંતરાયો નડે છે એમ મને લાગે છે.

શ્રી કાલેલકરની કલાભાવનામાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ઘણું અગત્યનું અને ઉચ્ચ સ્થાન લે છે. મહાત્મા ગાંધીજી તો એમ પણ માને છે કે પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય એ ઈશ્વરની કૃતિ હોઈ કલાનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે. અને માનવનું કોઈ કલાસર્જન પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની બરાબર આવી શકે જ નહિ. શ્રી કાલેલકરને એ મંતવ્ય માન્ય છે કે નહિ યા તો કેટલે સુધી માન્ય છે, તે હું જાણતો નથી. પરંતુ એમનાં લખાણોમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે એક પ્રકારનો રમતિયાળ છતાં ગંભીર ભાવ છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમને વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું ભાન પણ દ્રષ્ટામાં અમુક પ્રકારની સૌંદર્ય–ગ્રાહક શક્તિની, નંદન–શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. કાશ્મીરનો, સમુદ્ર તટનો, નર્મદા કે ગંગાના તટનો કે પર્વતના પ્રદેશોનો રહેવાસી પોતાની આજુબાજુની પ્રકૃતિના સૌંદર્યનું હંમેશાં પાન કરતો હોય છે ખરો? પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ખરું કે નહિ એ પ્રશ્ન બાજુએ રાખીને કહી શકીએ કે એના રસાસ્વાદના સૌ કોઈ અધિકારી છે એમ તો ન જ કહી શકાય. કવિ વર્ડ્ઝવર્થની તો એ કડવી ફરિયાદ છે કે "The world is too much with us. Little we see in Nature that is ours." પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પણ પ્રવૃત્તિના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર કેટલું અને દ્રષ્ટાનાં માનસ ઉપર કેટલું અવલંબે છે એ પણ વિચારવા જેવું છે. પ્રકૃતિમાં સૌંદર્ય, સર્વદા અખૂટ, અક્ષુણ્ણ પડ્યું છે તે કારણે તે શું સૌથી ઉચ્ચ ઠરે છે? મને લાગે છે કે એ પ્રમાણે માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ પાડવો એ જ એક રીતે કૃત્રિમ છે. માનવ પોતે અચેતન દેખાતી, પરંતુ સૌંદર્યપૂર્ણ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્‌ભવેલા ક્રમિક વિકાસની શ્રેણીની ઉચ્ચ ભૂમિકા

ઉપર ઊભો છે. તે પોતે પણ પ્રભુની જ કૃતિ છે. અફાટ નીલ આકાશ, શ્વેત સ્વર્ગંગાનો અવકાશની આરપાર જતો અનન્ત પટ, તારાઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને ઉપગ્રહો વગેરે પ્રભુના પાર્થિવ આનન્ત્યનો ખ્યાલ જરૂર આપે છે. પરંતુ એક વાલ્મિકિ, એક વ્યાસ, એક ડેન્ટે કે એક શેક્સપિયર બ્રહ્માના સ્થૂલ વિશ્વમાં નવું જ આંતરવિશ્વ ઉત્પન્ન કરતો નથી? અને એ માનવકૃત એટલા ખાતર જ શા માટે ઉતરતું? અનન્તની જે ગહન શક્તિ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની પાછળ અજ્ઞાતપણે કાર્ય કરે છે, તે જ શું માનવની અદમ્ય સિસૃક્ષાની પાછળ કાર્ય કરતી નથી?

સાદાઈને–સરલતાને કલામાં કેટલું અને કેવું સ્થાન છે એ પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે. સરળતા અને રમણીયતા સહગામી અને સહવાસી હોય એ બનવા જોગ છે. પરંતુ અવિભાજ્ય હોવાં જોઈએ ખરાં? વળી, કલા માત્ર અપ્રયત્નસાધ્ય હોવી જોઈએ એ મત કેટલે અંશે સ્વીકાર્ય છે તે પણ જોવાનું છે. કારણ કે માનવની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્ન ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

નીતિ, સદાચાર વગેરે કેટલે સુધી ત્રિકાલાબાધિત ધોરણ તરીકે સ્વીકાર્ય છે એ પણ આ વિષયની વિચારણામાં આવે છે. કારણ કે સદાચારનું સનાતન કે ધ્રુવ સ્વરૂપ સ્થાપિત થયેલું નથી. કાળ, સ્થળ અને સંજોગોને લઈને તેમાં ફેર પડ્યા કરે છે. જે સામાજિક પરિવર્તન લાવવાનો દાવો નીતિ પોતે કરે છે અને કલા પાસે પોતાનાં મૂલ્યાંકનો સ્વીકારાવવાનો જે આગ્રહ નીતિના ઉપાસકો રાખે છે તે દાવો નીતિ પોતે જીવનમાં સાર્થક કરી બતાવી શકે છે ખરી? અમુક આચાર સત્ય હોય; પરંતુ પ્રચલિત સામાજિક સદાચારની વ્યાખ્યામાં તે ન આવે એ બનવા જોગ નથી? અછૂતોનો મંદિરપ્રવેશ અમુક સમાજમાં સદાચાર ન ગણાય તેથી શું? એટલે કલાના ક્ષેત્રમાં પોતાનાં મૂલ્યાંકનોના સ્વીકારનો આગ્રહ પૂરતો પ્રમાણિક લાગતો નથી.

નિષ્પાપ, ઉન્નત, અભિજાત કે પરોપકારી જીવનના "સુવાસ તરીકે સાહિત્ય, સંગીત કે કલા જન્મે તો જ તે સાચી કલા" એ મંતવ્ય પણ વિવાદાસ્પદ છે. "વિશ્વકારુણ્યમાંથી, ગરીબોની દાઝમાંથી જે કલા ખીલે છે, સેવામય જીવનની સૌરભમાંથી જે કલા પ્રસરે છે, રાષ્ટ્રીય આંદોલન સાથે જે કલા ડોલે છે તે કલા છે" એ માન્યતા ઘણી વિચારણા માગી લે છે. જીવનનાં એ તત્ત્વોમાંથી, કે પ્રવૃત્તિઓમાંથી પણ કલાસર્જક—જેમ

ૈશ્વજીવનની અનન્તતાન્ત બાજુઓથી, દર્શનોથી, આઘાતોથી કલાસર્જન ૨વા પ્રેરાય છે તેમ—પ્રેરણા મેળવે અને સર્જન કરે એ તદ્દન શક્ય છે. ૧રંતુ એ વિષયો અને ક્ષેત્રો સિવાયનાં ક્ષેત્રો અને વિષયોને અનુલક્ષીને ચેરંજીવી કલા ઉદ્ભવી છે તેનું શું? સદાચારી જીવનમાંથી ઉદ્ભવેલી કલા, કલા તરીકે ઉચ્ચ હોવાને બંધાયેલી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે આગળ ઉપસ્થિત કર્યો જ છે. કલા સ્વપર્યાપ્તપ્રવૃત્તિ હોવા ઉપરાંત પ્રત્યેક એવી પ્રવૃત્તિની પેઠે એની સામાજિક ઉપયોગિતા શામાં રહેલી છે એ મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો છે. કેટલાકના મતે કલાથી "અભિરુચિ કેળાય છે, વૃત્તિના વેગમાં માર્દવ આવે છે, બસૂરું કશું સહન થતું નથી અને આખું જીવન સુંદર અને પ્રમાણબદ્ધ કરવા તરફ વલણ વધે છે." આ પરિણામો મને લાગે છે કે આનુષંગિક છે. કલાનું ઊંડામાં ઊંડું અને તેથી મુખ્ય કાર્ય કલાવિધાયકની ચેતનાને કોઈ ઊર્ધ્વ ચેતના સાથે સંપર્કમાં લાવવાનું છે અને એ રીતે તે જે કલાસર્જન કરે તેના દ્વારા અન્ય આધકારી વ્યક્તિઓનો પણ એ ઊર્ધ્વ ચેતના સાથે સંબંધ સ્થાપન કરવો એ તેનું ઉત્તમ પરિણામ જણાય છે. બુદ્ધિથી પર કોઈ દિવ્યલોક સાથે, ચેતનાના ઉન્નત પ્રદેશો સાથે, પ્રભુ જેવી દિવ્ય વાસ્તવિકતા સાથે સંબંધ સ્થાપન કરવાનો, તેમનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન જેમ ધર્મસંસ્થાપકો કરે છે અને અન્ય માનવો માટે તે સિદ્ધ કરવાના ઉપાય તરીકે ધર્માચાર નિયત કરે છે, એવો જ દાવો પ્રાચીનકાળથી પ્રત્યેક સંસ્કૃતિના આરંભમાં કલા પણ કરતી આવી છે. ધર્મ ને કલા બન્ને સહોદર હતાં એ મુદ્દો મેં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના એક અંકમાં સવિસ્તર ચર્ચ્યો હોવાથી અહીં એની પુનરુક્તિ કરતો નથી.

કલાનો–શુદ્ધ કલાનો ધર્મની સાથે નોંધાવેલો દાવો એ છે કે તે પોતે કોઈ મનસાતીત લોકમાંથી આ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. કોઈ દિવ્ય સત્યનો સૌંદર્યરૂપે સાક્ષાત્કાર, તૃતીય નેત્ર વડે કોઈ અનન્ય સાધારણ વાસ્તવિકતાનું દર્શન અને આપણા પાર્થિવ લોકમાં પાર્થિવ સામગ્રી અને ઇંદ્રિયોની સહાય વડે એ દિવ્ય વાસ્તવિકતાના રૂપોનું નિર્માણ કરવું એ કલાનો ઉદ્દેશ હોય છે.

માનવને સૂક્ષ્મ સંવેદનો ઝીલવાને લાયક બનાવવો, જીવનમાં સુંદરતા, સંવાદ વગેરે પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવવી વગેરે પરિણામો આવે છે તેમાં પણ કલાસર્જન ચેતનાની એ ઊંડી–અને મહાન્ કલાસર્જનમાં ઊંચી–ભૂમિકાઓને, સામાન્ય માનવને માટે વિરલ એવી ચેતનાની ભૂમિકાઓને અને

પ્રદેશોને સ્પર્શે છે એ તેની મોટામાં મોટી સેવા મને લાગે છે. એમ સ્વીકારીએ કે બુદ્ધિ એ માનવની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિ નથી, તેની સર્વોત્તમ શક્ય મર્યાદા નથી અને તેનાથી ઊર્ધ્વોર્ધ્વ ચેતનાનાં સ્તરો આરોહ્ય છે, પ્રાપ્ય છે તો માનવજાતિમાં એ ઊર્ધ્વ ચેતના પ્રત્યેના આરોહણની ક્રિયામાં ધર્મ, કવિતા, કલા વગેરે અતિમાનસ પ્રદેશોની પ્રવૃત્તિઓ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. માનવની સમુત્ક્રાંતિ જો જડથી બુદ્ધિ પ્રત્યે અને બુદ્ધિથી યદ્બુદ્ધેઃ પરતઃ છે, તેના પ્રત્યે હોય તો કલા એ પ્રદેશને પહોંચવામાં માનવને જે સહાય કરે છે તે એની અમૂલ્ય સેવા ગણાય. આ રીતે કલા માનવ-આત્માની અમરકલા, અમરદીપ્તિ અને શક્તિ ઠરે છે.

કલામાં તપસ્યા આવશ્યક ગણાઈ છે, અને એ સાચું પણ છે; પરંતુ કલાની તપસ્યા તેની પોતાની અને તેની પોતાની જ રીતે થાય છે. એક સંગીતકાર કે કવિ પોતાની કલાનું આયોજન – સ્વરસાધન કે ભાષા ને છંદનું કે લયનું સાધન – હાંસલ કરે છે ત્યારે એને તપસ્યાની જરૂર પડે છે. પોતાની કૃતિની સર્જનક્ષણો વીત્યા પછી અથવા તો પોતે કરેલ સર્જન યોગ્ય છે કે નહિ, પોતે મનમાં ધારેલ, કે અનુભવેલ વસ્તુને યથાર્થ રીતે તે રજૂ કરે છે કે નહિ, રૂપનિર્માણ થયું એમાં દોષો કયા કયા છે વગેરે અનેક પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં કલાસર્જકની તપસ્યા તેને સહાય કરે છે.

શ્રી કાલેલકર સદાચાર, ઉદ્યમ, પરોપકાર વગેરેને મુખ્ય ગણીને કલાનું મૂલ્યાંકન કરે છે એની સાથે કલાના અનન્ય ભક્તો એકમત થાય એમ લાગતું નથી. એટલે કે સદાચાર, ઉદ્યમ, પરોપકારમાંથી ફૂલે અને ફળે તો જ સાચી કલા, એ મંતવ્ય સર્વસ્વીકૃત થઈ શકે એમ લાગતું નથી. જે વ્યક્તિ કલાને, કલાભક્તિને અને કલાસર્જનને પોતાના જીવનનું કેન્દ્ર ગણે તેને એ વિચારસરણી કેવી રીતે માન્ય થાય ? એક સ્થળે તો એમણે એટલે સુધી વિધાન કરેલું છે કે મજૂર, રેંટિયો ચલાવનાર માતા, નાવિક, કોશ ચલાવનાર અને વણઝારાની પોઠ–વગેરેના જીવનમાં વ્યક્ત થતું સંગીત એ જ સાચું સંગીત છે ! ! આમાં સંગીત એ માનવવ્યક્તિની અંદર પ્રગટતી સ્વપ્રર્યાપ્ત પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે એ ભૂલી જવાયું છે. પોતાના બે હાથે કામ કરીને ઈંટો પાડનાર કુંભાર માનવસમાજને અને સંસ્કૃતિને ઉપયોગી છે. પરંતુ બાર સ્વરોની સામગ્રીથી આરંભ કરીને માલકોશ કે ભૈરવ વગેરેના સ્વરપ્રાસાદ તૈયાર કરનાર શા માટે ઓછો મજૂર, ઓછો ઉપયોગી ગણાવો જોઈએ ? એને પોતાનું કાર્ય સાધવાને ઓછી મજૂરીની કે ઓછી તપસ્યાની જરૂર પડે છે ?

કાકાસાહેબનું કળાદર્શન

મનસુખલાલ ઝવેરી

નવજીવન સંપ્રદાયના ઋજુ, સરળ, ચિંતનપૂત અને પ્રસન્નગંભીર શૈલીના લેખકોમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ, દેશાટન અને મૌલિક ચિંતન–આ ત્રિવિધ સમૃદ્ધિથી કાકાસાહેબના લેખો સોહી રહ્યા છે. એ લેખોનું મધ્યબિંદુ જીવન છે. કાકાસાહેબની દૃષ્ટિએ આ જગતમાં જીવન કરતાં ચઢિયાતું કશું નથી. પોતાના અધ્યાત્મનો વિકાસ કરીને જીવનમાં પરાક્રમ અને કારુણ્યના પ્રદીપ પ્રગટાવવા એ જ મનુષ્યનું એક માત્ર લક્ષ્ય હોઈ શકે. ધર્મ, નીતિ કે સમાજશાસ્ત્ર; સાહિત્ય, સંગીત કે કળા; આ સહુ જીવનની પ્રતિષ્ઠાનાં સાધનો જ છે. એ સાધનો ગમે તેવાં સુંદર હોય કે ગમે તેવાં સંપૂર્ણ હોય તોપણ એ સાધનો જ રહે છે, સાધ્ય કદી બની શકતાં નથી. સાધ્ય તો જીવન જ છે. અને તેની સિદ્ધિ આ સાધનો જેટલે અંશે કરાવી શકે તેટલે અંશે તેમનું સ્થાન જીવનમાં હોઈ શકે.

જીવનનું સાર્વભૌમત્વ કાકાસાહેબ આ રીતે સ્વીકારે છે. તેથી જ એ કળાનું સ્થાન પણ એક સાધન પૂરતું જ સ્વીકારે છે. ‘ જીવનનો આનંદ ’માં ‘ જીવનનો ઓપ ’ એ વિભાગમાં પ્રકીર્ણ લેખો દ્વારા અને ખાસ કરીને ‘ કળા–એક જીવદર્શન ’ એ વ્યાખ્યાન દ્વારા કાકાસાહેબ જીવનમાં કળાના સ્થાનની ચર્ચા કરે છે. એ ચર્ચા જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા પ્રકરણમાં–Context માં–જુદે જુદે વખતે થઈ હોવાથી એમાં પરસ્પર વિરોધી વિધાનો પેસી જવા પામ્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે –‘ જીવનકળા ’ના લેખમાં કાકાસાહેબ કહે છે : ‘જીવનની પૂર્વદશામાં પ્રથમ સદ્‌ગુણો કેળવવા જોઈએ, દૃઢ કરવા જોઈએ, સદાચારની મહત્તા ને દુરાચારની હીનતા હૃદય પર શિલાલેખની પેઠે કોતરેલી હોવી જોઈએ. આટલું થાય ત્યાર પછી જ કળાની દીક્ષા

લેવાની તૈયારી થઈ ગણાય...યૌવન પાસે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. એ સુકાન જો ધર્મસંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ. (પૃ. ૧૨૪)' અહીં કાકાસાહેબ સદાચાર અને કળા વચ્ચેનો વિરોધ સ્વીકારી લેતા હોય એમ લાગે છે. અને ધર્મસંસ્કાર અને સદાચારનું રક્ષાબંધન જો ન થાય તો કળા જીવનને ભરખી જાય એમ કાકાસાહેબ માનતા લાગે છે. પરંતુ એ જ માન્યતાથી વિરૂદ્ધ માન્યતા 'કળા–એક જીવનદર્શન'ના ચોથા ખંડમાં રજૂ કરે છે. તેમાં 'કળા એ લાલચોના વિષયનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ સાધન બનાવી, એમાંથી બ્રહ્માનંદ-સહોદર એવા રસાત્મક આનંદનો અનુભવ કરશે' આમ કહીને તપ, ત્યાગ, મંત્ર, તંત્ર કરતાં પણ કળાની શક્તિને કાકાસાહેબ ચઢિયાતી ગણે છે. ઉપરાંત 'કળાનું ક્ષેત્ર' અને 'કળા–એક જીવન-દર્શન'ના પાંચમા ખંડમાં પણ કાકાસાહેબ આ જ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે. એક જ પરબ્રહ્મનાં **સત્યં શિવં સુન્દરમ્** આ ત્રણ પાસાં છે. એમાં 'સત્યમ્ જ્ઞાનરૂપ છે, શિવમ્ આચારપ્રધાન છે, અને સુન્દરમ્ અભિરુચિને વ્યક્ત કરે છે.' આ ત્રણે પાસાં પરસ્પર સ્વતંત્ર છે; એટલું જ નહિ પણ અપ્રમેય પણ છે. એ ત્રણમાં કોઈ કોઈથી ચઢિયાતું નથી, કોઈ કોઈથી ઊતરતું નથી. જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જેમ સત્ય સર્વોપરી છે, તેમ કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં અભિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરી છે. એટલું જ નહિ પણ 'કળા–એક જીવનદર્શન'ના પાંચમા ખંડમાં કાકાસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે સત્યની શોધ અને કળાની પ્રતીતિ એ બન્ને તત્ત્વનો ગઢ જીતવાના વેગળા વેગળા હુમલાઓ છે. આ રીતે સત્યની શોધ અને કળાની પ્રતીતિ બન્નેનું લક્ષ્ય તો એક જ છે.

જરા ઝીણવટથી જોતાં કાકાસાહેબનાં આ વિધાનોમાં પરસ્પર વિરોધ દેખાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. કળા જો સદાચારની વિરોધી હોય, સદાચારની રક્ષા વિના કળા જો જીવનને વિકૃત બનાવી નાખતી હોય તો એને સચ્ચિદાનંદના એક પાસા તરીકે કઈ રીતે ગણી શકાય? આવું જ પરસ્પર વિરોધી વિધાન કળા અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ કાકાસાહેબ કરે છે. એક તરફથી, આપણે જોઈ ગયા તેમ, કળા પણ તત્ત્વનો ગઢ જીતવાનો પ્રયત્ન પોતાની રીતે કરે છે. બીજી તરફ કાકાસાહેબ 'સૌંદર્ય અને સત્ય'માં કહે છે તે પ્રમાણે 'સૌંદર્યદર્શન સત્યશોધનની ગરજ ન સારી શકે.' સત્ય જો પરમ મંગલ તત્ત્વનું કળાની માફક એક પાસું જ હોય અને સત્યશોધનથી જો એ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી હોય તો શુદ્ધ કળાથી પણ એ પ્રાપ્તિ કેમ ન થઈ શકે?

આવાં કેટલાંક પરસ્પરવિરોધી વિધાનો પેસી ગયાં હોવા છતાં કાકાસાહેબની કળાની ચર્ચા એકંદર મનનીય છે. કાકાસાહેબ યોગ્ય રીતે માને છે કે કળાનો ઉગમ વસ્તુજાતમાં નથી પણ મનુષ્યના હૃદયમાં છે. પોતાના આનંદની ઊર્મિને પોતાના જ હૃદયમાં દાબી ન શકવાથી મનુષ્ય પોતાના એ આનંદનો અનુભવ લેવા માટે બીજાને નોતરે છે. પણ સહુને આવા આનંદના સંવિભાગી કરવાનું શક્ય નથી. એટલે કળા દ્વારા સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, રચના અને ઘટના દ્વારા અસંખ્ય લોકોને મનુષ્ય પોતાના આનંદની ઝાંખી કરાવી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યે જો વિશિષ્ટ શક્તિ કેળવી હોય તો અસંખ્ય લોકોને જ્યાં આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકે છે. પોતાના આનંદની અદમ્ય સર્જકતાને લીધે મનુષ્ય પણ વિધાતાની માફક એકમાંથી બહુ થાય છે. અને એ અનેકત્વ ગમે તેટલું વિસ્તરે તોયે મૂળ એકત્વ તૂટતું નથી. એ અનુભવનો આનંદ એ મેળવે છે. આમ વિવિધતામાં રહેલું ઐક્ય અનુભવવાથી સર્વત્ર એક જ તત્ત્વ ભરેલું છે એનો અદ્વૈતાનંદ મનુષ્ય લે છે. આ જ હકીકતને કાકાસાહેબ ‘ કળા–એક જીવનદર્શન’ ના આદિમ ખંડમાં બીજા શબ્દોમાં સમજાવે છે. કાકાસાહેબ માને છે કે કળાના આનંદનું સ્વરૂપ જ એવું છે. એની આગળ સુખદુઃખ ગમે તે આવે, કળા તો એમાંથી સરખો આનંદ જ લઈ શકે છે; કારણ કે વ્યવહારમાં માણસને દુઃખ ન ગમતું હોવા છતાં એના જીવનમાં દુઃખનો ઉપયોગ છે જ. દુઃખમાંથી આપણે અનુભવસમૃદ્ધ થઈએ છીએ. આપણું વ્યક્તિત્વ, આપણી Personality અથવા ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો આપણું અધ્યાત્મ વધે છે. સમભાવને લીધે આપણું વ્યક્તિત્વ આપણા શરીરમાંથી બહાર નીકળી, ઇંદ્રિયોનું બંધન તોડી, સંકુચિતતામાંથી ઊગરી જઈ વિકાસ પામે છે. અને આપણા દેહની ભિન્ન એવી વ્યક્તિઓ, મૂર્તિઓ, ઘટનાઓ અને તત્ત્વો સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ આનંદ છે. આ વ્યક્તિત્વવિકાસની જે કળા અથવા કૌશલ્ય, તે જ યોગ છે. ઇંદ્રિયો મારફતે સુખદુઃખાદિ લાગણીઓનો અનુભવ કરવો એ પ્રાથમિક દશા છે. એ લાગણીઓને કેળવ્યા છતાં એમને ગૌણ કરી એમાંથી અધ્યાત્મનો આનંદ સીધી રીતે લઈ લેવો એ કળાનું કામ છે.

વ્યક્તિત્વનો આ વિકાસ અથવા તાદાત્મ્ય એ જ આનંદનું સ્વરૂપ ખરું; પણ જ્યારે એ આનંદ ભૂલથી ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપવા મથે છે ત્યારે એ રસધારા આત્માનો વિકાસ કરવાને બદલે આત્માને સંકુચિત કરી

લેવાની તૈયારી થઈ ગણાય...યૌવન પાસે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. એ સુકાન જો ધર્મસંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ. (પૃ. ૧૨૪)' અહીં કાકાસાહેબ સદાચાર અને કળા વચ્ચેનો વિરોધ સ્વીકારી લેતા હોય એમ લાગે છે. અને ધર્મસંસ્કાર અને સદાચારનું રક્ષાબંધન જો ન થાય તો કળા જીવનને ભરખી જાય એમ કાકાસાહેબ માનતા લાગે છે. પરંતુ એ જ માન્યતાથી વિરૂદ્ધ માન્યતા 'કળા–એક જીવનદર્શન'ના ચોથા ખંડમાં રજૂ કરે છે. તેમાં ' કળા એ લાલચોના વિષયનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ ...અમક્કે સ્થાયી હોય સાધન બનાવી, એમાંથી બ્રહ્માનંદ...દુઃખ, વિષાદ, વિકૃતિ કે પશ્ચાત્તાપને કરશે' આમ કહીને તપ, ત્યાગ...દાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એકી સાથે આપણે સાહેબ ચઢિયાતી ગણે છે. ઉ...શકીએ છીએ–ત્યાં આપણને આનંદ જ લાધે છે.' દર્શન'ના પાંચમા ખંડમાં એક જ પરબ્રહ્મનાં ...બત્ત, કાકાસાહેબ સમજાવે છે તે પ્રમાણે સુખ નથી. જ્ઞાનરૂપ છે, શિવ...યતા કે નથી શુદ્ધ આનંદ. આનંદ તો અનાસક્ત તન્મ- આ ત્રણે ...નુભવાય છે. આવી તન્મયતા કે તલ્લીનતા એ જ આનંદ છે. એ ...હંતા, સમતાને અવકાશ રહેતો નથી.

બીજી રીતે વિચાર કરતાં પણ સમાધિસ્થિતિમાં માણસમાં અહંતા, મમતા રહેતી નથી. તે વખતનો અનુભવ અપૌરુષેય હોય છે, અને અનિર્વચનીય પણ હોય છે. જ્યાં ભેદ જ નથી ત્યાં નિર્વચનનો સવાલ જ ક્યાંથી હોય ? પણ એ સમાધિનું વ્યુત્થાન થયા પછી સમાધિકાળનો અનુભવ અને ત્યાર પછી પ્રાકૃત દશા વચ્ચે જે અંતર પેદા થાય છે; અંતરનું ભાન થાય છે, એમાંથી કળાનો સંભવ છે. જીવસ્થિતિના વ્યક્તિત્વ ઉપર આવ્યા પછી ખોયેલું બધા સાથેનું ઐક્ય પાછું અનુભવવા માટે કળા મારફતે એ પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વાત્મૈક્યભાવ, સ્વાત્મૈક્યભાવ એ જ પરમ આનંદ છે. સમાધિમાં જે ક્ષણેક અનુભવ્યો તે આનંદ ઇંદ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત કરી બીજાઓને એની ઝાંખી કરાવવાનો જે પ્રયત્ન તે જ સાચું કાવ્ય છે, તે જ કળા છે. તેથી જ સાચી કળા હૃદયને ઉન્નત કરે છે, વિગ્રહને એ મટાડે છે, ઉન્નત આત્માઓને પાસે આણે છે ને સમાજના કેટલાયે ગૂંચવણભરેલા સવાલો સહેજે ઉકેલે છે. કળાનું આ પ્રયોજન, એનો એ અધિકાર જાણીને જો આપણે કહીએ કે કળા એક જાતનો સંચાર છે, પ્રચાર છે,– propaganda છે, તો તેમાં વાંધો નથી.

કાકાસાહેબ કળાના આ પ્રયોજનને સ્વીકારતા હોવાથી, કળાને એ નથી

લેવાની તૈયારી થઈ ગણાય...યૌવન પાસે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. એ સુકાન જો ધર્મસંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ. (પૃ. ૧૨૪)' અહીં કાકાસાહેબ સદાચાર અને કળા વચ્ચેનો વિરોધ સ્વીકારી લેતા હોય એમ લાગે છે. અને ધર્મસંસ્કાર અને સદાચારનું રક્ષાબંધન જો ન થાય તો કળા જીવનને ભરખી જાય એમ કાકાસાહેબ માનતા લાગે છે. પરંતુ એ જ માન્યતાથી વિરૂદ્ધ માન્યતા 'કળા–એક જીવનદર્શન'ના ચોથા ખંડમાં રજૂ કરે છે. તેમાં ' કળા એ લાલચોના વિષયનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ ... સ્થાયી હોય સાધન બનાવી, એમાંથી બ્રહ્માનંદ ... દુઃખ, વિષાદ, વિકૃતિ કે પશ્ચાત્તાપને કરશે' આમ કહીને તપ, ત્યાગ ...દાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એકી સા... સાહેબ ચઢિયાતી ગણે છે. ઉ... એ–ત્યાં આપણને ... કલ્પના દ્વારા 'દર્શન'ના પાંચમા ખંડમાં ...લી કે ન જડવાની એવી સૃષ્ટિનું દર્શન કરી શકે એક જ પરબ્રહ્મનાં ધ્યાન દ્વારા એવી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરીને સહૃદયોને તેનું જ્ઞાનરૂપ છે, શિવમ્ શકે છે.

આ ત્રણે ... સાર્વભૌમ પદ આપી દેવાનો આગ્રહ બીજી દૃષ્ટિએ પણ એ ... પડતો લાગે છે. કળા પોતાના અસ્તિત્વ માટે જીવન પર આધાર રાખે છે એમાં શંકા નથી. એટલું જ નહિ, પણ કળાની સૃષ્ટિના મુખ્ય વ્યાપારો વિધાતાની સૃષ્ટિના વ્યાપારોને પ્રતિકૂળ હોય તો કળાસૃષ્ટિ નિષ્ફળ પણ જાય એ ખરું છે. વાસ્તવિક જીવનમાં જો અપમાનનો પ્રત્યાઘાત ક્રોધ હોય, તો કળાના જીવનમાં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ. આમ, કળાની સૃષ્ટિમાં શક્યતા (possibility)નું તત્ત્વ વધારે કે ઓછું જળવાય તેની ચિંતા નથી; પણ સંભવિતતા(probability)નું તત્ત્વ જળવાવું જ જોઈએ તેમાં શંકા નથી. જીવનની, આમ કળાના ક્ષેત્ર પર ઊંડી અને વ્યાપક અસર થતી હોય છે. પણ કળા જેમ જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે તેમ જીવન પણ દ્રષ્ટાઓની કળામાંથી પોતાની પ્રેરણા મેળવી રહ્યું હોય છે. આપણું જીવન હજારો વર્ષ પહેલાંનાં રામાયણ–મહાભારતમાંથી પ્રેરણા મેળવી રહ્યું છે એ હકીકત છે. તો જે કળા હજારો વર્ષો સુધી જીવનનું પ્રેરકબળ બની શકતી હોય તેને ઉવેખીને જીવનનું જ સાર્વભૌમત્વ સ્થાપવાનું શી રીતે બને ? ઉત્કૃષ્ટ જીવનમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કળાનું સર્જન થયું છે તેમ ઉત્કૃષ્ટ કળાએ પણ જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યું છે. રાજ્યમાં, ધર્મમાં, સમાજમાં અને જીવનમાં અપૂર્વ ક્રાંતિઓ આણી છે અને સમસ્ત માનવજાતના જીવનને નવાં જ વહેણોમાં વાળ્યું છે.

'હું ક્યાં સિસોટી વગાડું છું ? એ તો એની મેળે વાગે છે' કહેનાર જે છોકરાનું કાકાસાહેબ ઉદાહરણ આપે છે તેના જેવી અદમ્ય સિસૃક્ષામાંથી કળાકાર જો કળાસર્જન કરે તો પોતાના આનન્દને વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત તેની પાસે બીજું કશું ધ્યેય હોઈ શકે નહિ. કાકાસાહેબ પોતે જ સમજાવે છે તે પ્રમાણે પોતાના અસાધારણ આનન્દને વ્યક્ત કરવાનું અને અન્યને તેના સંવિભાગી કરવાનું મનુષ્યમાત્રને સહજ હોય તો એ પણ કળા ખાતર કળાના સિદ્ધાન્તનું જ પ્રતિપાદન થયું ગણાય. કારણ કે કળાસ્વરૂપ દ્વારા પોતાના આનન્દને વ્યક્ત કરનાર કળાકાર પોતાનું સર્જન કરવાને મુખ્યત્વે તો પ્રેરાય છે, પોતાની અદમ્ય સિસૃક્ષાથી. જીવનની વિષમતાઓને એ તેનાથી ભૂલી જતો હોય કે જીવનકલહમાં ઝઝૂમવા માટે એ તેનાથી પ્રેરાતો હોય તો તે પરિણામ ગૌણ છે. કળાનું સર્જન એ જીવનને ભૂલવા માટે નથી કરતો કે જીવનમાં પેસવા માટે પણ નથી કરતો. કળાનું સર્જન એ કરે છે, એનાથી એમ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી એટલે. આમ, કળાનું પ્રયોજન કળાથી વ્યતિરિક્ત બીજું કશું નથી. અને 'કળા ખાતર કળા'નો સિદ્ધાંત પણ આથી વધારે કહેતો નથી. તેમ છતાં, અલબત્ત, કળા ખાતર કળાનો સિદ્ધાન્ત જીવનની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ. કળાનું પ્રયોજન કળાથી વ્યતિરિક્ત બીજું કશું નથી એટલો જ એ સિદ્ધાન્તનો અર્થ થાય છે. એથી વધારે આગળ વધીને જ્યારે એ જ સિદ્ધાન્ત જીવનને હણી નાખવા કે નિઃસત્વ કરવાને મથે ત્યારે એનો ઉગ્રતમ શબ્દોમાં વિરોધ જ કરવો રહ્યો. જીવનથી વિદૂર રહેલી કળા નિઃસત્વ અને નિર્જીવ હોય છે. કળા જો શુદ્ધ હશે તો એનો આનન્દ નિરતિશય હોવાનો; અને એ આનન્દ નિરતિશય હશે તો એને અન્તે તૃષ્ણા કે વાસનાનો અભાવ પણ હોવાનો. આમ કળાનો આનન્દ જ ચિત્તતંત્રને પરિપૂત કરવાનો અને જીવનના દૈનિક વ્યવહારમાં વીસરાઈ જતી કે પ્રસ્તુત થયેલી રહેતી અનેક સુકુમાર ઊર્મિઓને સંવેદન કરાવીને તેને સજીવ બનાવવાનો. એ ઊર્મિઓમાંથી શુભ અને સુંદર ઊર્મિઓને સજીવ બનાવવાને બદલે, કળાનો આનન્દ જો પાશવી અને અશુભ ઊર્મિઓનું સંવેદન કરે તો એ ઉપાસના અવળી કળા ગણાય. એટલે કળા જો શુદ્ધ કળા જ હશે તો કળા ખાતર કળા અને જીવન ખાતર કળાનો વાદ ઊભો થશે નહિ. એ કળા હશે તો એનો સંબંધ જીવનની સાથે અવિભાજ્ય હોવાનો.

'જીવન ખાતર કળા'નો સિદ્ધાંત, આમ, ઉપસ્થિત જ થતો નથી. કળાએ જીવનને માટે રહેવું જોઈએ એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી, કારણ

કે એ શુદ્ધ કળા હશે તો જીવન વિના એને ચાલવાનું નથી. અને એ શુદ્ધ કળા નહિ હોય અને જીવનને પ્રેરે એવી મહાન ભાવનાઓનો ગમે તેવો સમગ્ર સ્પર્શ કરતી હશે તોપણ એ કળા બનવાની નથી. કેવળ કળા કે જીવન ખાતર કળા : આ બન્ને વાદોમાં પહેલી અને અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે કળાની. કોઈ પણ કૃતિ જો કળાકૃતિ હશે તો એને આ બન્નેમાંનો કોઈ પણ વાદ નડશે નહિ. અને કળાકૃતિ નહિ હોય તો આમાંનો કોઈ પણ વાદ એને બચાવી શકશે નહિ.

જીવન ખાતર કળાના વાદનો નિષેધ, આમ, અસ્થાને છે. આપણે જેનો નિષેધ કરીએ છીએ તે એ વાદનો નહિ; પણ એ વાદના અતિરેકનો. જીવન ખાતર કળાને નામે જે નિષ્પ્રાણ અને નિઃસત્વ કૃતિઓ કળાકૃતિને નામે પ્રચાર પામે છે તેનો જ નિષેધ આપણે કરવો રહ્યો. એટલું જ નહિ પણ કળાકૃતિનું **પ્રધાન** ધ્યેય જીવનને ઉચ્ચ કે મહાન બનાવી દેવાનું છે એવો તેનો જે અર્થ થાય છે તેનો આપણે નિષેધ કરવો રહ્યો. કારણ કે એવો અર્થ કરવામાંથી જ સાહિત્યમાં અકારણ ભારેખમવેડા, ચાંપલાઈ અને અ-સહૃદયતા જન્મે છે. અને આ વસ્તુઓ કળાના પ્રાણને પૂરેપૂરા પાંગરવા દેતી નથી.

કાકાસાહેબનું કળાનું દર્શન, આ રીતે, એકંદર મંગળ અને સાચું છે; એમાં ક્યાંક ક્યાંક પરસ્પર વિરોધી વિધાનો પેસી જવા પામ્યાં છે, ક્યાંક કેવળ કળાના સિદ્ધાંતને અકારણ ઉતારી પાડવામાં આવ્યો છે, છતાં કાકાસાહેબ આપણા ગંભીર પર્યેષક અને જીવનધુરીણ હોવાથી એમનું ચિંતન, મનન અને દર્શન સ્પષ્ટ અને મંગળ હોય એમાં શંકા નથી.

……કવિ એટલે દ્રષ્ટા. બહુ વાંચવાથી, પૂછવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે જુએ છે. આપણી દૃષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ દૃષ્ટિવાળા કવિ ભવિષ્યકાળમાં પણ જોઈ શકે છે.

'જીવનભારતી', પૃ. ૨૨૯ —**કાકાસાહેબ કાલેલકર**

જીવનના વૈભવમાં કળાનો મહેલ

['જીવનનો આનંદ'માંની કાકાસાહેબની કળાવિચારણા]

જયંત કોઠારી

સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક જ્યારે કળા વિશે વિચારસંક્રમણ કરે ત્યારે એમની દૃષ્ટિ માત્ર કળા પર જ સ્થિર ન રહે તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક લેખાવું જોઈએ, અને એનો એક મહત્ત્વનો લાભ પણ વીસરાવો ન જોઈએ. એ કળાની અંદર જુએ, કળાની ઉપર જુએ અને આજુબાજુ પણ જુએ. કળાના છદ્મરૂપથી એ સહેજે છેતરાય નહિ, જીવનના વ્યાપક સંદર્ભમાં પણ એ કળાનું મૂલ્યાંકન કરે.

શ્રી કાકાસાહેબની કળામીમાંસા[1] આવા પ્રકારની લાગે છે. કળા વિશેના કેટલા બધા પ્રશ્નોનું એ ચિંતન કરે છે? કળાની પ્રેરણા શામાંથી, કળાનું મૂળભૂત તત્ત્વ કયું, કળાકારના જીવનને અને કળાને સંબંધ શો, કળાનું પ્રયોજન શું–પરિણામ શું, કળાનો વ્યાપાર કઈ જાતનો, કળા અને નીતિનો સંબંધ શો, કળાનું જીવનમાં સ્થાન કેવું અને કેટલું — આ બધા પ્રશ્નો કાકાસાહેબ અવારનવાર હાથમાં લે છે અને ચર્ચે છે. અને કાકાસાહેબ માત્ર ચર્ચા જ નથી કરતા, જીવનના અનુભવી તરીકે કળાની તે પ્રવૃત્તિનું અને એની અસરનું એ અવલોકન પણ કરે છે. એ અવલોકનમાં કેટલીક વાર એમની પ્રસન્નતા વ્યક્ત થઈ ઊઠે છે, કેટલીક વાર એમનો ઉદ્વેગ પણ તરી આવે છે. આ અંગત લાગણીનો રંગ કાકાસાહેબની કળાવિચારણાને ક્યારેક હૃદયસ્પર્શી બનાવી મૂકે છે.

૧. આ ચર્ચા 'જીવનનો આનંદ'માંના કળાવિષયક લેખો પૂરતી મર્યાદિત છે. અવતરણોના પૃષ્ઠાંક બધે 'જીવનનો આનંદ'ની ત્રીજી આવૃત્તિ (૧૯૫૨)ના સમજવા.

આ રીતે કાકાસાહેબની આ કળામીમાંસા ખૂબ જ વ્યાપક છે, પણ એમાં એટલું જ ઊંડાણ છે એમ કહી શકાશે નહિ. વળી, આ કળામીમાંસાનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં એક છાપ એ પડે છે કે કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ અહીં બહુધા શાસ્ત્રીય વિવેચકની નહિ, પણ સંસ્કારસેવકની – કેળવણીકારની રહી છે. આથી, કોઈ સિદ્ધાંતનું શોધન કરવા એ બહુ ઓછે સ્થળે પ્રવૃત્ત થતા લાગે છે. જીવનના, કુદરતના અને કળાના અનુભવોમાંથી એમના જે કેટલાક કળાવિષયક વિચારો ઘડાયા છે તેનો પ્રચાર, એક ધર્મકાર્ય લેખે, કરવાનું વલણ આગળ તરી આવે છે. તેઓ પોતે જ કહે છે: "શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહીં, ઉદ્દેશ નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું."[૨]

છતાં આનો અર્થ એવો નથી કે કાકાસાહેબના આ લેખોમાં ક્યાંયે કળાના તત્ત્વનું સૂચન કે એનો સ્પર્શ નથી. પ્રસન્ન હૃદયવૃત્તિના પારસમણિથી ઠેરઠેર સૌંદર્ય–સુવર્ણનું સર્જન કરનાર કાકાસાહેબના કળાચિંતનમાં કળાતત્ત્વનું સૂચન કે એનો સ્પર્શ ન આવે તો જ નવાઈ. પણ કાકાસાહેબનો કળાની તાત્ત્વિક અને તાર્કિક મીમાંસા માટેનો પ્રયત્ન કે ઉત્સાહ દેખાતો નથી. આથી કેટલીક વાર બને છે એવું કે કાકાસાહેબની કળામીમાંસા કળાતત્ત્વ સુધી પહોંચવા જતાં જતાં અરધે રસ્તે અટકી પડે છે, કેટલીક વાર સાચાં છતાં અપૃથક્કૃત સૂત્રોના ઉચ્ચારણોમાં સરી પડે છે, કેટલીક વાર તે વ્યવહાર દૃષ્ટિની આનુષંગિક વાતોમાં અટવાઈ જાય છે. છતાં ઉચ્ચ જીવનની ઝંખના સેવનારે કળાને પોતાના જીવનમાં કેવું અને કેટલું સ્થાન આપવું, કળાનો આનંદ કેવી રીતે લેવો એ અંગેનું ઘણું મહત્ત્વનું માર્ગદર્શન તો આ કળામીમાંસામાંથી મળે જ છે.

કાકાસાહેબની મીમાંસા કળાતત્ત્વ સુધી પહોંચવા જતાં જતાં અરધે રસ્તે અટકી પડી હોય તેનું ઉદાહરણ તેમણે વર્ણવેલા તેમના જીવનના એક પ્રસંગમાં મળી આવે છે. તેઓ લખે છે: "એક વાર મિત્રને મળવા એમને ગામડે ગયો હતો. ત્યાં એક મોટો વીંછી મને ડંખ્યો; વગડામાં દવા ન મળી; ઝેર ચડવા માંડ્યું. હવે શું કરાય? એક ઉપાય સૂઝ્યો. વીંછીનું ઝેર કેમ ચડે છે એનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની આ એક ઉત્તમ તક છે એમ સમજી, જાણે કોઈ બીજા જ માણસને વેદના થાય છે અને એવી વેદનાનો અંશેઅંશ સમજવાની અને નીરખવાની શક્તિ આપણને **व्यास प्रसादात्** મળી છે, એવી તટસ્થતાથી ઝેરની અસરનાં મોજાંઓનું આક્રમણ

૨. પૃ. ૨૯૦.

હું તપાસવા લાગ્યો. એ મોજામાં ભરતીઓટ હોય છે. હવે વેદના અહીં સુધી આવી; હવે અહીં સુધી, એમ કરીને જેમ જેમ તટસ્થ ભાવે તે નિરીક્ષણ કરતો ગયો, તેમ તેમ વેદના સહ્ય થઈ, એટલું જ નહીં; પણ એમાં રસ પણ પડવા લાગ્યો. અને અંતે ઊંઘ આવતાં પણ મુસ્કેલી ન રહી."[3]

આ અનુભવ કાકાસાહેબે તાટસ્થ્ય અને એના પરિણામના દાખલા લેખે ટાંક્યો છે. આથી, તાટસ્થ્યને કારણે એમને રસ પડવા લાગ્યો એવું તેમનું મંતવ્ય અનુમાની શકાય. પણ અહીં હજુ વધારે પૃથક્કરણની આવશ્યકતા લાગે છે. વેદના ભુલાઈ જવી અને રસ પડવો એ બન્ને જુદી વાતો છે. માણસ તટસ્થ થાય તો વેદનાની અસરમાંથી મુક્ત રહી શકે, પણ એથી એને વેદનાના અનુભવમાં આનંદ આવે એમ કંઈ કહી શકાય નહિ. માણસ જડતા કેળવીને કષ્ટ સહન કરી શકે છે, પણ એથી એને અનુભવમાં આનંદ ન આવે.

તો પછી આ વેદનાના અનુભવમાં આનંદ આવ્યો એનું કારણ શું? આનું કારણ એ જણાય છે કે વેદનાનો અંશેઅંશ એ નીરખી શક્યા અને ઝેરનાં મોજાંઓની ભરતીઓટ પણ સમજી શક્યા. આનો અર્થ એ કે એમનું ધ્યાન વેદનામાં નહિ, પણ વેદનાના અંશેઅંશના પરસ્પર સંબંધમાં, એની વ્યવસ્થામાં, એના આકારમાં કેન્દ્રિત થયું. આમાંથી રસ જન્મ્યો.

પશ્ચિમની મીમાંસામાં આ જાતનો આકૃતિનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયેલો છે, એ સિદ્ધાંત મુજબ, સૌંદર્ય કે કળા અનુભવપદાર્થમાં નથી, અનુભવના આકારમાં છે. કાકાસાહેબના જીવનપ્રસંગનું પૃથક્કરણ કરતાં આ સિદ્ધાંત આ રીતે સૂચિત થાય છે.

કાકાસાહેબમાં આ મુદ્દો હંમેશાં ગૂંચવાયેલો રહે છે, વિષય પરત્વેની અલિપ્તતાને – તટસ્થતાને એ કળાના આનંદનું એક માત્ર કારણ ગણતા લાગે છે: "અલિપ્તપણે, અનાસક્તપણે જે આનંદ અનુભવી શકાય તે જ કળાનો વિષય થઈ શકે છે."[4] "વૈરાગી, ત્યાગી કે સંન્યાસી માણસ જીવનની લાલચથી સો ગાઉ દૂર ભાગશે; તપસ્વી એ લાલચો પર કાબૂ મેળવશે. તાંત્રિક એ લાલચોને વશ થયા છતાં એમાંથી જ પરમ તત્ત્વની ઝાંખી કરવાનાં ફાંફાં મારશે; જ્યારે કળા એ લાલચોના વિષયોનું અલિપ્તપણે, તટસ્થપણે દર્શન કે શ્રવણ કરી, એ વિષયોમાંથી જ અમુકને કેવળ તટસ્થ

૩. પૃ. ૩૦૯; ૪. પૃ. ૨૨૧.

સાધન બનાવી, એમાંથી બ્રહ્માનંદ–સહોદર એવા રસાત્મક આનંદનો અનુભવ કરશે.''[૫] કેટલીક વાર કાકાસાહેબ તાટસ્થ્યની સાથે તાદાત્મ્યને પણ કળાનંદનું કારણ ગણે છે: "વસ્તુગત સૌન્દર્યની સાથે તટસ્થપણે તાદાત્મ્ય સાધવામાં જ કળાત્મક આનંદ રહેલો છે.''[૬]

કાકાસાહેબનાં આ બધાં વચનોમાંથી કંઈક આવો અર્થ તારવી શકાય છે. વૈરાગી કે તપસ્વી વિષયોથી અલિપ્ત, તટસ્થ બને છે, પણ કલાકારનું તાટસ્થ્ય એના કરતાં જુદા પ્રકારનું છે. એ વિષયોને 'તટસ્થ સાધન' બનાવે છે. તદુપરાંત, એક જાતનું તાદાત્મ્ય પણ કળાવ્યાપારમાં રહેલું છે, પણ આ તાદાત્મ્ય પાછું તાંત્રિકોના જેવું નથી. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કળાનંદમાં વિષય એ 'તટસ્થ સાધન' છે તો એ કળાનંદનું અધિષ્ઠાનભૂત–કારણભૂત તત્ત્વ કયું? તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એ બન્ને વૃત્તિ એક સાથે કેવી રીતે સંભવે?

આનો ખુલાસો એક રીતે થઈ શકે. કળાનો આનંદ તે વિષયમાંથી ઉદ્‌ભવતો આનંદ નથી, પણ વિષય સાથે સંકળાયેલ કોઈ બીજા તત્ત્વમાંથી ઉદ્‌ભવતો આનંદ છે. વિષય પરત્વે આપણે તટસ્થ છીએ, પણ વિષયના એ તત્ત્વ સાથે તો આપણું તાદાત્મ્ય સધાય છે. આ તત્ત્વ તે શું?

પશ્ચિમની વિવેચના કહેશે – આ તત્ત્વ તે વિષયમાં દેખાતી, સમજાતી, પ્રતીત થતી કોઈ આકૃતિ. કોઈ પણ પદાર્થ કે અનુભવ, એના અંગેઅંગની પરસ્પર સંગતિ અને ઔચિત્યને કારણે, સ્વયંપર્યાપ્ત અને એકરૂપ લાગે, ત્યારે એને સૌન્દર્યમય કે કળામય કહી શકાય. કાકાસાહેબ ક્યારેક આ તત્ત્વને 'ભાવ' કે 'ભાવના' રૂપે ઉલ્લેખે છે: "હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે.''[૭] તેઓ 'ભાવ' શબ્દને સાદા પ્રચલિત અર્થમાં જ અહીં પ્રયોજતા જણાય છે, પણ તાદાત્મ્ય તે ભાવ સાથેનું, વિષય સાથેનું નહિ એમ તો તેઓ સૂચવે છે: "જો એ મૂર્ત વસ્તુઓ અમૂર્ત ભાવોનું વહન થવા ઉપરાંત પોતાના તરફ જ માણસનું ધ્યાન ખેંચે...તો ત્યાં કળા મરી જ ગઈ સમજવી.''[૮] કાકાસાહેબના 'ભાવ'ને આકારપિંડ સાથે કદાચ સંબંધ હોય.

વિષય પરત્વેની તટસ્થતા સૌન્દર્યગ્રહણ માટે જરૂરી છે એ વાત તો સહેજે સ્વીકાર્ય બને છે. કવિવર ટાગોર પણ કહે છે કે જળમાં ઊછળતી માછલીનું સૌન્દર્ય નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા જ જોઈ શકે છે, એને પકડવાની ઇચ્છા રાખનાર માછીમાર નહિ. માછીમારને માટે માછલી છે કેવળ ઇન્દ્રિયવિષય;

૫. પૃ. ૨૯૮, ૬. પૃ. ૨૮૮, ૭. પૃ. ૨૯૮, ૮. પૃ. ૨૯૮

નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા એ વિષયથી તટસ્થ બની એની લીલાને – એની ગતિ આકૃતિને નિહાળે છે.

પણ આ ઉપરથી એવા ભ્રમમાં તો સરી ન જ પડાય કે જાળમાં ઊછળતી માછલીનું સૌન્દર્ય નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા જોઈ શકે જ. સાગરને મળતી સાબરમતીનો પ્રવાહ જોઈ મંજરી સૌન્દર્યદર્શનનો આનંદ અનુભવે છે; કાકને તો કાદવવાળી તોફાની નદી, છૂટાંછવાયાં ઝાડ અને ઊડતાં ધોળાં પક્ષીઓ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. તટસ્થ બંને છે. વિષયમાં રસ એકેને નથી. છતાં મંજરી વિષયની આકૃતિ, વાતાવરણમાં એકત્વ કલ્પી શકે છે, કળાત્મક ભાવ અનુભવી શકે છે, કાકમાં એ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ, શક્તિ નથી. પરિણામે એને માટે એ સૌન્દર્યનો અનુભવ નથી બની શકતો.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી આપણે બે મુદ્દા ફલિત કરી શકીએ. એક તો એ કે સૌન્દર્ય વિષય કે અનુભવમાં નથી, એના આકાર કે એની એકતામાં છે – એના ભાવમાં છે. આથી જીવનનો કોઈ પણ અનુભવ સૌન્દર્યનું ઉપાદાન બની શકે. બીજું એ કે સૌન્દર્યની વૃત્તિ એ એક સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ શક્તિ છે, અને બીજા ગુણો કે શકિતથી નિરપેક્ષ રીતે એ કોઈ પણ માણસમાં રહેલી હોય છે.

પહેલો મુદ્દો તો કાકાસાહેબને માન્ય હોય એવું જણાય છે : " સુંદર ચિત્ર સૌન્દર્યનું જ ચિત્ર હોવું જોઈએ એવું કંઈ નથી."[૯] " કળાનો ઊગમ વસ્તુજાતમાં નથી, પણ મનુષ્યના હૃદયમાં છે."[૧૦] " કુદરતનો કોઈ પણ સ્વાભાવિક વ્યાપાર સ્વતઃ અશ્લીલ નથી."[૧૧] " અશ્લીલતા શરીર ઉપર નથી પણ મનના ભાવમાં છે. પોતાનું દિગંબર ચિત્ર અશ્લીલ બનાવવું અથવા કલાપૂત બનાવવું એ ચિત્રકારના હાથમાં છે, મૂર્તિકારના હાથમાં છે."[૧૨] આ બધાં વિધાનો એમ સમજાવે છે કે કળાનો વિષય ગમે તે હોય, એમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરી શકાય છે અને એમાંથી કળાકૃતિનો જન્મ થઈ શકે છે.

છતાં આ સિદ્ધાંતને બીજી દૃષ્ટિએ વિચારતાં, કંઈક મર્યાદા મૂકવાનું કદાચ પ્રાપ્ત થાય. એ તો એક સિદ્ધ હકીકત છે કે કળાનો આનંદ તે માનસિક – ચૈતસિક આનંદ છે. કળાનું કે સૌન્દર્યનું જે મૂળભૂત તત્ત્વ આકાર કે ભાવ છે તે મનથી ગ્રહણ કરવાનું હોય છે. અલબત્ત, એમાં ઇન્દ્રિયોની દરમ્યાનગીરી તો આવે છે. પરંતુ બધી ઇન્દ્રિયોની દરમ્યાનગીરી ઇષ્ટ પણ નથી ગણવામાં આવી. સ્વાદ, સ્પર્શ અને ગંધની ઇન્દ્રિયો વધુ સ્થૂળ છે

૯. પૃ. ૨૪૧, ૧૦. પૃ. ૨૯૮, ૧૧. પૃ. ૨૨૦, ૧૨. પૃ. ૩૦૪.

અને એ ઇન્દ્રિયોના અનુભવોમાં દૈહિક વિકાર અને દૈહિક સંતૃપ્તિને વિશેષ અવકાશ રહે છે – તાટસ્થ્ય અશક્યવત્ છે. માટે એ ઇન્દ્રિયો કળાનો અનુભવ લેવાને માટે યોગ્ય માનવામાં આવી નથી. કળાનો અનુભવ તો આંખ અને કાન એ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ લઈ શકાય. આરસના કોઈ સુંદર શિલ્પની મસૃણતા આંખથી જ પામવાની હોય છે, અડકીને નહિ. આંખ અને કાનના અનુભવોમાં દૈહિક સંવેદનને અવકાશ નથી એમ નહિ, પણ એ અનુભવોમાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને વધુમાં વધુ સૂક્ષ્મ પ્રકારના અને કેવળ સાધનરૂપ બનાવી શકાય છે, દેહવૃત્તિઓથી તટસ્થ થઈ શકાય છે, માટે એ કળાને યોગ્ય ઇન્દ્રિયો મનાઈ છે.

શ્રી કાકાસાહેબ પણ આ જ જાતના વિચારો દર્શાવે છે: "કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે, પણ એનો આનંદ તો વિષયાતીત હોવો જોઈએ."[૧૩] "કળાપૂજનમાં બધી જ ઇન્દ્રિયો એકસરખી લાયકાત ધરાવતી નથી. સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિય એટલી બધી ઉન્માદકારી અને અસંયત હોય છે કે કળાપૂજનમાં તેમની મદદ લેવાય જ નહીં. ગન્ધ એ પણ સ્પર્શસુખ જ છે. એટલે ગંધગ્રાહી ઇન્દ્રિયનું પણ કળાપૂજનમાં સ્થાન શંકાસ્પદ જ છે. બાકી રહી બે જ્ઞાનેન્દ્રિયો: શ્રવણ અને નયન. એ બેની સૂક્ષ્મ છતાં જબ્બર શક્તિ ધારે તો અલિપ્તપણે કામ કરી શકે એમ છે... ભોગપરાઙ્મુખ કરી એમને કેવળ સૌન્દર્યપૂજક કરી શકાય છે."[૧૪]

પણ આપણો પ્રશ્ન જરા જુદી જાતનો છે. કળાનો આનંદ શ્રવણ અને નયન એ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ લઈ શકાય એ વાત તો જાણે કે સમજ્યા, પણ એનો અર્થ એવો ખરો કે કળામાં સ્પર્શના – સ્વાદના – ગંધના અનુભવોનું વર્ણન કે નિરૂપણ જ ન આવે? એટલે કે કવિતામાં ભોજનની વાત ન કરી શકાય અને શિલ્પમાં આલિંગન કરતાં યુગલોનું આલેખન ન કરાય? કાકાસાહેબને તો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ માન્ય છે કે "નાટકમાં ભોજનના પ્રસંગો બતાવવા નહીં; તેમ જ મોઢાને પાણી છૂટે એવા ખાદ્ય પદાર્થોનું વર્ણન પણ કરવું નહીં."[૧૫] બીજે એક સ્થળે પણ તેઓ કહે છે કે "પશુપક્ષીઓ વિષય સેવે છે. માણસ પણ વિષય સેવે છે. એમાં જુગુપ્સિત એવું કશું નથી; પણ એનું દર્શન કરવા, સ્મરણ અને ચિંતન કરવા અનેકોને નોતરવા એ અશિષ્ટ છે, જુગુપ્સિત છે. એમાં કળાનંદ તો નથી જ."[૧૬] પણ તેઓ ઉમેરે છે કે "એ ભોગ સાથે જે ભાવનાઓ પેદા

૧૩. પૃ. ૨૨૬, ૧૪. પૃ. ૨૨૭. ૧૫. પૃ. ૨૮૮, ૧૬. પૃ. ૩૦૬,

થાય છે એની વાત જુદી છે. એ ભાવનાનો આનંદ કાવ્યનો અને કળાનો વિષય થઈ શકે છે.''[17]

એ વાત સાચી છે કે ઇન્દ્રિયોના કેવળ સ્થૂળ વ્યાપારો કે ભોગોનું વર્ણન કાવ્ય કે કળા ન બની શકે, કેમકે એમાં તો એની સાથે સંકળાયેલ વૈષયિક સંસ્કારો જાગ્રત થાય; પણ સાથે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવા માટે ભોગના આલેખનની જરૂર તો રહેવાની. દામ્પત્યભાવ સૂચવવા માટે કવિને 'તમાલતરુ ઉત્સંગે પ્રિયંગુલતિકા સજો.' એમ તો કહેવું પડવાનું. એટલે કાવ્યમાં વૈષયિક સંસ્કારો જાગ્રત થાય એની સામગ્રી તો રહેવાની. તો પછી કોઈ પણ કૃતિમાંથી વૈષયિક સંસ્કારોને અવકાશ આપ્યા વિના મનોગ્રાહ્ય તત્ત્વ સ્ફુરી રહે છે, અને એ કૃતિ સાચી કળાકૃતિ બને છે એનો નિર્ણય કેમ કરી શકાય? અથવા તો એ કૃતિ વૈષયિક સંસ્કારો જાગ્રત કરતી હોઈ, એમાં કળામાં આવશ્યક એવું સૌન્દર્યતત્ત્વ નથી અને એ કૃતિ અશ્લીલ છે એમ ક્યારે કહી શકાય?

શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે "અશ્લીલતા એ હેતુ, પરિસ્થિતિ અને અસર ઉપર આધાર રાખે છે.''[18] આમાંથી કળાકારના હેતુનું તો આપણાથી શોધન ન થઈ શકે (અને કોઈ પણ કળાકાર પોતાનો હેતુ સૌન્દર્યસર્જનનો નહિ, પણ અશ્લીલતાસર્જનનો હતો એમ કહે જ નહિ, કહી શકે જ નહિ). પરિસ્થિતિ કોયડારૂપ બની છે, કેમકે એક પક્ષને ભાવાલેખન માટે ભોગદશાનું આલંબન લેવું નિર્વાહ્ય લાગે છે, બીજા પક્ષને આ જાતનું ભોગદશાનું આલેખન ભાવનાબોધમાં મદદ ન કરતું હોઈ, નિર્વાહ્ય નથી લાગતું. છેલ્લી વાત રહી અસરની. કાકાસાહેબ કળાકૃતિની અસરને કળાકૃતિના કળાતત્ત્વના નિર્ણયનું ધોરણ માનતા લાગે છે: "જે ચિત્ર જોતાં મનમાં ઉપભોગની, વિષયની કલ્પના આવે છે તે કળાકૃતિ નથી.''[19] પણ એથી આપણે કશા નિર્ણય પર ખરેખર પહોંચતા નથી. કોઈ કળાકૃતિના દર્શનથી કોઈને વિષયની કલ્પના આવે, કોઈને ન આવે ત્યાં એ કળાકૃતિના કળાતત્ત્વનો નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકાય? આવે સમયે જ્યાં કાવ્યશાસ્ત્રીઓ 'સહૃદય'ને પ્રમાણ માનવાનું કહેશે ત્યાં કાકાસાહેબ 'સંસ્કારી ભદ્રપુરુષ'ને પ્રમાણ માનવાનું કહે છે. "જ્યારે કોઈ કૃતિ સંસ્કારી ભદ્રપુરુષને અરુચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે...ત્યારે એ અશ્લીલ છે એમ જાણવું.''[20] પોતાનું મન વિકારી થાય છે કે નહિ એ પોતાને માટે નક્કી કરવું આ દંભી જમાનામાં મુશ્કેલ પ્રતીત થાય છે

૧૭. પૃ. ૩૦૬, ૧૮. પૃ. ૨૨૦, ૧૯. પૃ. ૨૮૪, ૨૦. પૃ. ૨૨૦.

એ કાકાસાહેબનો આક્ષેપ[૨૧] તથ્યવાળો હોવાથી 'સંસ્કારી ભદ્રપુરુષ'ને પ્રમાણ માનવાની સૂચના વ્યવહારુ લાગે, પણ કાવ્યરસિકો એને ભાગ્યે જ માન્ય રાખે. 'સહૃદય સંસ્કારી ભદ્રપુરુષ'ને પ્રમાણરૂપ ગણી બન્ને પક્ષોને સંતોષ આપવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છતાં મુશ્કેલી ટળે એમ નથી, કારણ કે 'સહૃદય સંસ્કારી ભદ્રપુરુષ' કોને કહેવા એ વિશે આવા વિવાદ વખતે ઐકમત્ય હોવાનો સંભવ નથી. એટલે કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, "શુદ્ધ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિ રાખી હિંમતપૂર્વક જનતાને પણ કળાનો વિષય બનાવવો એ જુદું; અને વિકારોને ઉત્તેજન મળે એવાં ચિત્રો કાઢી વિકાર-લોલુપ લોકોને મોઢે એમને કળાયુક્ત કહેવડાવવાં એ જુદું"[૨૨] હોવા છતાં, એ જુદાઈની રેખા કેટલીક વાર અસ્પષ્ટ અને વિવાદાસ્પદ રહેવાની, અને સૌન્દર્ય કે કળા વિષયમાં નથી, પણ વિષયના આકારમાં છે એ સિદ્ધાંત આટલે અંશે સાપેક્ષ રહેવાનો.

બીજો મુદ્દો—સૌન્દર્યદર્શનની કે કળાસર્જનની શક્તિ, સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ શક્તિ છે એ મુદ્દો— કાકાસાહેબમાં બહુ સ્પષ્ટ હોય એમ લાગતું નથી. સૌન્દર્યનું દર્શન કે સર્જન કરવાની શક્તિ એ સ્વતંત્ર શક્તિ છે એનો અર્થ તો એવો થાય કે સદાચારી માણસ સૌન્દર્યનું દર્શન–સર્જન કરી શકે તેમ દુરાચારી પણ કરી શકે. એટલે કે સૌન્દર્યની વૃત્તિ અને કળાની શક્તિને જીવનની સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ, સદાચાર કે નીતિ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. કાકાસાહેબને ગળે આ વાત સહેલાઈથી ઊતરતી નથી. એ ગળે ઉતારે છે ત્યારે પણ ક્વિનાઈનની ગોળી ઉતારતા હોય એમ કમને. આથી જ તેઓ વારંવાર કહે છે કે "કળા એ કંઈ યદૃચ્છાપ્રાપ્ય વસ્તુ નથી. તેને માટે તપસ્યા કરવી જોઈએ, પવિત્રપણે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ."[૨૩] "સાચી કળાદૃષ્ટિ કેળવાય તે માટે વિષયવિરક્તિ અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે."[૨૪] "જીવનની પૂર્વદશામાં પ્રથમ સદ્‌ગુણો કેળવવા જોઈએ...ત્યારપછી જ કળાની દીક્ષા લેવાની તૈયારી થઈ ગણાય."[૨૫] "કળાની ઉપાસના યોગથી થાય છે."[૨૬] દૈવી સંપત્તિની ખિલવણીથી જ કળાનો વિકાસ થવાનો છે."[૨૭] એટલું જ નહિ એક વખત તો કાકાસાહેબ સ્હેજે ચિડાઈ જતા કે ફુલાઈ જતા કળાકારને કળાધર ગણવાનો પણ ઇનકાર કરે છે.[૨૮]

કાકાસાહેબનાં આ મંતવ્યોનું મૂળ તાટસ્થ્યના સિદ્ધાંતમાં હોય એમ લાગે છે. કળાકારને વસ્તુમાં નહિ, વસ્તુના આકારમાં, વિષયમાં નહિ પણ

૨૧. પૃ. ૩૦૫, ૨૨. પૃ. ૩૦૫, ૨૩. પૃ. ૨૮૧, ૨૪. પૃ. ૨૮૭, ૨૫. પૃ. ૨૨૪, ૨૬. પૃ. ૨૧૯, ૨૭. પૃ. ૩૩૯, ૨૮. પૃ. ૨૧૯.

વિષયમાંથી સ્ફુરતા એકાકાર ભાવમાં રસ હોય તો જ સૌન્દર્યદર્શન અને કળા-સર્જન થઈ શકે એમ આપણે આગળ જોયું. પણ, કાકાસાહેબ ભૂલી જાય છે કે, આ તાટસ્થ્ય, આ વિષયવિરક્તિ ક્ષણિક હોય છે, કળાસર્જનના સમય પૂરતી મર્યાદિત હોય છે. સમગ્ર જીવનમાં એ સિદ્ધ ન થઈ હોય એમ પણ બને. માણસને સૌન્દર્યતત્ત્વની સમજ હોય, એના દર્શન માટે જરૂરી કલ્પના-શક્તિ એને વરેલી હોય તો, જીવન સાત્ત્વિક કે સદાચારી ન હોય છતાં, એ આવા પ્રેરણાપ્રસંગે તટસ્થ બની જાય. કાકાસાહેબ, અલબત્ત, જુએ છે કે "ઉસ્તાદો જ્યારે ગાય ત્યારે તો પોતાના દિવ્ય આલાપોથી પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગનો પરિચય કરાવતા; પણ જ્યારે ગદ્યનો આશ્રય લઈ વાતો કરતા ત્યારે તો અર્થ કે ઔચિત્ય વગરની ખુશામત, શરમ વગરની આત્મસ્તુતિ અને ઉદારતા-વિહીન પરનિંદા એમાં ભારોભાર રહેતી."[૨૯] "ચિત્ર દ્વારા રોજ ગંધર્વ-નગરી ઉત્પન્ન કરનારા, કવિતા દ્વારા અલૌકિક અનુભવ કરાવનારા...કેટલાક કળાધરોનું જીવન...પ્રાકૃત માણસને પણ સૂગ ચડાવે એવું હોય છે."[૩૦] પણ તેઓ આ સ્થિતિનો તાત્ત્વિક ઉકેલ શોધવાને બદલે "એ એક ઈશ્વરી સૃષ્ટિનું ભારે ગૂઢ છે."[૩૧] એમ કહી હાથ ધોઈ નાખે છે યા આવા કળા-કારોને વિરાટ આકાશનું પ્રતિબિંબ પાડતા ગંદા ખાબોચિયાની[૩૨] કે સુધારસ પીરસનારી કડછીની[૩૩] ઉપમા આપી સંતોષ માને છે.

હા, કળાસર્જન માટે જે પ્રેરણાની, ક્ષણ પૂરતી વિષયવિરક્તિની આવ-શ્યકતા છે તે જીવનવ્યાપી બને તો એ એક ઇષ્ટ સ્થિતિ છે; અને કાકા-સાહેબ સાથે આપણે એ વાતમાં પણ સંમત થઈ શકીએ કે "જીવન પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ જેઓ ફક્ત કલ્પના કેળવે છે, તેમણે ફક્ત કલ્પના પૂરતી જ સહાનુભૂતિ માગવી જોઈએ. એના બદલામાં કલ્પનાપ્રવીણને માટે જ્યારે તેઓ જીવનમાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન માગે છે, ત્યારે તેઓ સમાજ ઉપર અત્યા-ચાર કરે છે. શેલીનાં કાવ્યોનાં વખાણ આપણે જરૂર કરીએ, પણ એની કાવ્યશક્તિથી અંજાઈ જઈ આપણે એના જીવનમાંનાં સ્ખલનો પણ રૂપાળાં જ હતાં એમ કહેતા બેસીએ તો આપણે જીવનનો દ્રોહ કરીએ."[૩૪] પરંતુ જ્યારે "ઉચ્ચ કળા અને આર્ય સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ"[૩૫] એવો આગ્રહ સેવવામાં આવે ત્યારે એમાંથી તર્કસંગત ન હોય એવાં અનુમાનોમાં આપણે સરી પડીએ એવો ભય રહે છે.

૨૯. પૃ. ૨૬૮, ૩૦. પૃ. ૩૦૧, ૩૧. પૃ. ૩૦૧-૨, ૩૨. પૃ. ૩૦૧, ૩૩. પૃ. ૨૬૪, ૩૪. પૃ. ૨૮૬, ૩૫. પૃ. ૩૦૨.

કાકાસાહેબની કળાવિચારણામાં આ ભય સાચો પડતો ક્યારેક દેખાય છે. તેઓ "કળાકાર જીવનકળામાં પામર જેવો ન દેખાવો જોઈએ "[૩૬] એવું આદેશવચન ઉચ્ચારીને "ઉચ્ચ કળા અને આર્ય સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ" એવો પરસ્પર સંબંધ માત્ર વ્યક્ત કરીને અટકી નથી જતા, પરંતુ "સાચો વિરક્ત માણસ જ ઉત્તમ કળારસિક થઈ શકે છે. "[૩૭] "આ સર્વોચ્ચ કળા — જીવનકળા — જેણે સિદ્ધ કરી તેને બીજી બધી કળાઓનું હાર્દ બહુ જ સહેલાઈથી અવગત થાય છે. "[૩૮] "જીવન-ધુરીણો મોટે ભાગે સાહિત્યકુશળ હોય જ છે. "[૩૯] વગેરે વિધાનો કરી જાણે એવું સૂચવે છે કે કળાની શક્તિ તે સદાચારની — ઉચ્ચ જીવનની શક્તિને અધીન હોય, એમાંથી આપોઆપ નીપજતી હોય. આ બરોબર નથી.

કળાના ઉદ્ભવમાં કાકાસાહેબ જેમ સાત્ત્વિક કે સદાચારી જીવનનો ફાળો કલ્પે છે, તેમ સાત્ત્વિક કે સદાચારી જીવનના ઘડતરમાં કળા ફાળો આપી શકે એમ તેઓ માને છે. "કળાની ભવ્યતામાં માણસને નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિરહંકાર બનાવી જીવન્મુક્તની પેઠે વગર લોભે વિચરતો કરવાની શક્તિ હોય છે. "[૪૦] "કળાની સમ્યક્ ઉપાસના કરવાથી માણસ કળાતીત થાય છે અને મોક્ષ મેળવવાને લાયક બને છે. "[૪૧] પણ કાકાસાહેબની આ આશા છે, નિશ્ચય નથી. આથી જ આ મતની મર્યાદા દોરતાં વિધાનો પણ આપણને કાકાસાહેબ પાસેથી મળે છે: "કળા મારફતે પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે જ એમ તો કોઈ ખાતરીથી ન કહી શકે. "[૪૨] "એકલી કળાની સાધનાથી કોઈને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પણ સાધનાની પૂર્વતૈયારી તરીકે શુદ્ધ કળાની ઉપયોગિતા ઘણી છે. "[૪૩] "જીવનના કોમળ, લલિત, ઉદાત્ત, અદ્ભુત, ભવ્ય અને ચમત્કૃતિજનક પ્રસંગો ઓળખવાની શક્તિ આપણે કળા દ્વારા કેળવીએ છીએ. એમાંથી સદાચાર નીપજશે જ એની ખાતરી ન અપાય; છતાં સદાચાર એટલે કે જીવનની ભવ્યતા, આર્યતા, ઉદાત્તતા અને કૃતાર્થતા નીપજવાનાં હોય તો કળાની સંસ્કારિતા અને સમભાવિતા એમાં ખૂબ મદદ કરશે એ વિશે શંકા નથી. "[૪૪]

કાકાસાહેબના મનમાં આવી આશા પણ રહે છે એનાં બે કારણ જણાય છે. એક તો, તેઓ કળાકારની તટસ્થતા અને સ્થિતપ્રજ્ઞ કે અના-

૩૬. પૃ. ૨૩૬, ૩૭. પૃ. ૨૮૭, ૩૮. પૃ. ૨૮૯, ૩૯. પૃ. ૨૯૬, ૪૦. પૃ. ૫૭, ૪૧. પૃ. ૨૧૯, ૪૨. પૃ. ૨૯૮, ૪૩. પૃ. ૩૧૬, ૪૪. પૃ. ૩૦૨.

સક્ત માણસની તટસ્થતાને એકરૂપ માની લેતા હોય એવો સંભવ છે. આમ માને તો જ "કળાની ભવ્યતામાં માણસને નિષ્કામ, નિર્મમ અને નિરંહંકાર બનાવી જીવન્મુક્તની પેઠે વગર લોભે વિચરતો કરવાની શક્તિ હોય છે." એવો વિચાર ઉદ્ભવે. પણ આ સમીકરણ સાચું લાગતું નથી. કદાચ કળાના આનંદને 'બ્રહ્માસ્વાદસહોદર' કહેવામાં આવે છે તેમાંથી કાકાસાહેબની માન્યતાને પોષણ મળ્યું હોય. પણ કળાનો આનંદ 'બ્રહ્માસ્વાદ'નો સહોદર–એનો ભાઈ છે – એના જેવો છે, એ જ નથી. બન્ને વચ્ચે તાત્ત્વિક ભેદ છે. કળાકારમાં તટસ્થતા સાથે તાદાત્મ્ય પણ જોઈએ. એને જીવનમાં રસ છે, પોતાના હૃદયમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જે લાગણીઓ ઉદ્ભવે છે એમાં પણ એને રસ છે. આમાંથી તો એની કળા જન્મે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ કે અનાસક્ત માણસ તો હૃદયને અવિક્ષુબ્ધ બનાવવા ચાહે છે. એણે શુભ અને અશુભ વૃત્તિઓ, સદ્ અને અસદ્ વસ્તુઓનો વિવેક કરવાનો છે. કળાકારને જીવનને અખંડ રૂપે જોવામાં રસ છે. શ્રી કાકાસાહેબ પણ, આપણે આગળ જોયું કે, તપસ્વી અને વૈરાગીની તટસ્થતાથી કળાકારની તટસ્થતાને જુદા પ્રકારની ગણાવે જ છે. આ ભેદ આપણે સમજી લઈએ તો કળાની ઉપાસના અનાસકત કે સાત્ત્વિક જીવન તરફ દોરી જાય એમ માનવાને કારણ રહેતું નથી.

કળા સાત્ત્વિક કે સદાચારી જીવનના ઘડતરમાં મદદ આપશે એવી આશા રાખે છે તેનું બીજું કારણ એ લાગે છે કે તેઓ કળાસામાન્યને નહિ પણ કળાના કોઈ વિશેષ પ્રકારને ધ્યાનમાં રાખીને વિચારે છે. આપણે જોયું કે કળાનું ઉપાદાન કોઈ પણ અનુભવ કે કોઈ પણ વિષય બની શકે છે. એ અનુભવ કે વિષય જીવનની ઉચ્ચતા પ્રગટ કરતો હોય કે એની હીનતા પણ પ્રગટ કરતો હોય; એ સામાજિક વ્યવસ્થાનો — સામાજિક આચારોનો આદર કરનાર હોય, એનો અનાદર પણ કરનાર હોય. સૈદ્ધાન્તિક રીતે તો કળાને એની સાથે નિસ્બત નથી. જોવાનું એટલું જ છે કે કળાકાર પોતાના જીવનદર્શનમાં સત્યનિષ્ઠ, ગંભીર અને તટસ્થ છે કે નહિ.

પણ આ સિદ્ધાંત — કળાને એનું ઉપાદાન શું છે એની સાથે નિસ્બત નથી એ સિદ્ધાંત — વ્યવહારમાં જ્યારે આપણે કળાકૃતિઓ અને સમાજનો સંબંધ વિચારીએ છીએ ત્યારે સાપેક્ષ બની જાય છે. પહેલું તો એ કે, કળાનો આસ્વાદ લેવા જનાર માણસ હમેશાં એ સિદ્ધાંતને જાગ્રતપણે વળગશે એવું કહી શકાય નહિ. બીજું, કળાકૃતિ પણ એની અંદરના જીવનતત્ત્વ પરત્વે ભાવકને તટસ્થ બનાવી દે એવા સૌન્દર્યના પ્રભાવવાળી હમેશાં નહિ હોવાની. આથી, કેટલીક વાર માનવની જીવનનિષ્ઠા–સામાજિકતા અને કળાકૃતિના સૌંદર્ય-

તત્ત્વ વચ્ચે ગજગ્રાહ ચાલવાનો. કોઈ વાર કળાકારને પોતાની કૃતિની કદર થાય એ માટે કોઈ 'સમાનધર્મા'ની રાહ જોવી પડે અને જીવનનિષ્ઠા વધારે વ્યાપક બનતાં, સામાજિકતા વધારે ઉદાર થતાં, જો વસ્તુ પરત્વેની પોતાની દૃષ્ટિમાં કળાકાર ખરેખર ગંભીર અને તટસ્થ હોય તો એની કૃતિના સૌન્દર્યની કદર થાય પણ ખરી. કોઈ વાર બહુજનસમાજને માન્ય એવી જીવનદૃષ્ટિનો, સમાજે દૃઢપણે સ્વીકારેલાં જીવનમૂલ્યોનો કોઈ કળાકૃતિ દ્રોહ કરતી હશે, તો સંભવ છે કે, એ કળાકૃતિનું સૌન્દર્ય કે એનો રસ ઘણા લોકોને માટે અગ્રાહ્ય થઈ પડે. પણ આ બધું લોકોની જીવન-દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અને એનું બળ, કળાકારની ગંભીરતા, તટસ્થતા અને એની કૃતિનું સૌન્દર્યબળ — આ બધાં ઉપર આધાર રાખે છે.

પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે. જીવનદર્શનની વ્યાપકતા, ગહનતા અને ગ્રાહ્યતા કોઈ પણ કળાકૃતિને વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવશે. રોજિંદા જીવનની કોઈ સાદી લાગણીને શબ્દબદ્ધ કરતી ઊર્મિકવિતા કે પ્રકૃતિના કોઈ તત્ત્વનું ચિત્ર આપી મનનો ભાવ વ્યક્ત કરતી કવિતા અને જીવનને વ્યાપકરૂપે સ્પર્શતા તથા ઉદાત્તભવ્ય, કરુણમંગલ ભાવનાઓનું આલેખન કરતા કોઈ મહાકાવ્યના પ્રભાવમાં ફેર પડવાનો. કળાતત્ત્વ બન્નેમાં સમાન રૂપનું હોવા સંભવ છે, પણ બીજી કૃતિમાં માનવની સામાજિકતાને — એની જીવનનિષ્ઠાને તૃપ્તિ આપતું એક વિશેષ તત્ત્વ છે. એ એક વિશેષ લાભ પણ છે. એથી તો એવી કળા સહેજે 'મહાન કળા'ની સંજ્ઞા પામી જાય છે.

વ્યક્તિભેદે આ સિદ્ધાંત હજુ વધારે સાપેક્ષ બનવાનો. એટલે કાકા-સાહેબ જેવા સાત્ત્વિક જીવનના આગ્રહી ક્યારેક કળાનો વિચાર નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ એના ઉપાદાનને લક્ષમાં રાખીને કરે તો એમાં કશી નવાઈ નહિ. અને જેનું ઉપાદાન જીવનના ભવ્ય અને મંગલ ભાવો છે એવી કળા એમના લક્ષમાં હોય ત્યારે કળા જીવનની સાત્ત્વિકતામાં મદદરૂપ થાય એવી આશા પણ સહેજે બંધાય. એટલે કળા જીવનમાં ઉપકારક થાય છે એમ કાકાસાહેબ કહે છે ત્યારે તેમના મનમાં અમુક પ્રકારની કળાકૃતિઓ હોય એમ લાગે છે. અલબત્ત, એક દૃષ્ટિએ તો બધી જ કળાકૃતિઓને જીવનને ઉપકારક ગણી શકાય; તે એ રીતે કે સૌન્દર્યની ભાવના એ જીવનતત્ત્વનું અંગ હોઈ એને તૃપ્ત કરતી કળાકૃતિ જીવનની પૂર્ણતામાં ફાળો આપે છે. કળા દ્વારા સધાતો અધ્યાત્મ–વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જ આનંદ,[૪૫] એમ કાકાસાહેબ

૪૫. પૃ. ૩૦૬

કહે છે ત્યાં એમને કળાની આ જાતની ઉપકારકતા કદાચ અભિપ્રેત હોય. પણ એ દષ્ટિ કાકાસાહેબની અહીં નથી લાગતી. એ જ રીતે કાકાસાહેબ જ્યારે કળાના પ્રયોજનની ચર્ચા કરે છે ત્યારે પણ આનંદને કળાનું મૂળભૂત અને મુખ્ય પ્રયોજન માનવા છતાં સામાજિક સામર્થ્ય અને સદાચારને અયુતસિદ્ધ ઉપપ્રાપ્તિ લેખે છે તેમાં પણ એમની દષ્ટિ કળાના કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકાર તરફ હોય એમ લાગે છે.

કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો એમાંથી મળતો સૌન્દર્યનો આનંદ જ હોઈ શકે એમાં કાકાસાહેબને શંકા નથી. એથી જ તેઓ, મસ્તીમાં આવી સિસોટી વગાડતા અને પોલીસે રોકતાં 'હું ક્યાં સિસોટી વગાડું છું? એ એની મેળે વાગે છે.' એમ જવાબ આપતા છોકરાનો દાખલો આપી, કહે છે કે "આને જ જો Art for art's sake કહો તો કોઈને વાંધો ન હોય."[૪૬] કાકાસાહેબના મનમાં એ સૂત્ર સામે વાંધો ઊઠે છે તેનું કારણ તો એ છે કે "વિલાસને માટે કળાનું સેવન થાય છે અને એ જ ઉદ્દેશને રૂપાળું નામ આપી, સદાચારનો દ્રોહ કરી, Art for art's sakeનું સૂત્ર આગળ ધરવામાં આવે છે...Art for art's sake એ ખરું જોતાં Art for market's sake, Art for vulgarity's sake, Art for dissipation's sake ઘણી વાર થઈ બેસે છે."[૪૭] પણ આ ભયસ્થાનનું નિવારણ કળાની તાત્ત્વિક ભૂમિકા ઉપર રહીને કરવાને બદલે કાકાસાહેબ કળાને હંમેશ માટે ઉચ્ચ આશય સાથે જોડી દેવાના બીજે છેડે જઈ બેસે છે: "જીવન જેમ નિષ્કામવૃત્તિથી જ કૃતાર્થ થાય છે તેમ જ કળામાંથી જો આપણે બજારુ વૃત્તિ, ધન કે કીર્તિની લાલસા કાઢી નાખીએ, ઉપદેશકનો અસંસ્કારી ડોળ દૂર કરીએ, કળાને ધર્મોપદેશકો, ધર્માચાર્યો, રાજપુરુષો અને કારખાનાદારોના હાથમાં જવા ન દઈએ, અને કળા પોતાની સંભાળ પોતે લઈ શકે એમ છે એમ કહીએ તો તે Art for art's sake થઈ ગણાય."[૪૮] — એમ કાકાસાહેબ કહે છે ત્યાંસુધી તો ઠીક છે, પણ તેઓ તો એથી પણ આગળ વધે છે: "કળા મારફતે ધર્મની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ સમજી અને કેળવી શકાય. કળા મારફતે સમાજવ્યવસ્થામાં સહકાર, સમાધાન, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને સુસંગતિનું સંગીત દાખલ કરી શકાય. એટલું મિશન જો કળા માટે સ્વીકારીએ અને એની અપીલ સાર્વભૌમ કરી મૂકીએ, તો પછી Art for art's sake કહેવામાં વાંધો નથી."[૪૯]

૪૬. પૃ. ૩૧૭, ૪૭. પૃ. ૩૧૭, ૪૮. પૃ. ૩૧૮, ૪૯. પૃ. ૩૧૮,

પ્રશ્ન એ થાય છે કે અહીં કળા ખાતર કળા રહે છે ખરી ? કળા આ જાતના મિશનનો ભાર ખમી શકે એમ નથી, એવું નથી. કળાએ આવું મિશન ઘણી વાર સફળતાથી પાર ઉતાર્યું પણ છે. પણ આ મિશન સ્વીકારીને આવે તે જ કળા એવો નિયમ કળાના તત્ત્વ સાથે સંગત નથી.

આથી જ જ્યારે કાકાસાહેબ એમ કહે છે કે, "આદર્શ કળામાંથી જે સર્વોચ્ચ આનંદ માણસને મળે છે, એ જ એનો અંતિમ હેતુ હોવાથી પણ 'કળા ખાતર કળા' કહી શકાય. સર્વોચ્ચ આનંદનો જેણે સ્વાદ ચાખ્યો, એને માટે સદાચાર સ્વાભાવિક અને સહજ થઈ જાય છે. એવે પ્રસંગે આપણે કહી શકીએ કે, કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો બ્રહ્માનંદ–સહોદર એવો કળાનંદ છે. સદાચાર અને સામાજિક સામર્થ્ય એ એનાં અયુતસિદ્ધ ઉપ-પ્રાપ્તિ(by product)છે."[૫૦] ત્યારે એમણે પોતે કળાનો એક આદર્શ કલ્પેલો છે એને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ કળાનું પ્રયોજન વિચારે છે અને તેથી એમાં આંશિક અને સાપેક્ષ સત્ય છે એની ખાતરી થાય છે.

સંપૂર્ણ અને નિરપેક્ષ સત્ય કાકાસાહેબના ખ્યાલમાં નથી, એમ નથી. જ્યારે કેવળ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તેઓ વિચારે છે ત્યારે તો તેઓ સૌન્દર્યની જીવનના એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરે જ છે. "**सत्यं, शिवं** અને **सुन्दरं** એ ત્રણે એક જ મંગળ તત્ત્વની સળંગ વિભૂતિઓ હોઈ એ ત્રણેમાં પરસ્પરાનુકૂલતા અને સુસંગતિ હોવાં જ જોઈએ. ત્રણે સ્વતંત્ર છે, સ્વયંભૂ છે, એ વિષે શંકા નથી. એકમાંથી બીજાની ઉત્પત્તિ અથવા ઉપપત્તિ સિદ્ધ કરી શકાત તો આપણા તર્કકઠોર પૂર્વજોએ આ ત્રણેને ઈશ્વરની ત્રણ વિભૂતિ ન જ માની હોત."[૫૧] "કળા અને નીતિ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે એમ માની શકાય. એ પરસ્પર વિભિન્ન તો છે, પણ પરસ્પર વિરોધી નથી...કળાને નીતિની ભાષામાં સિદ્ધ ન કરી શકાય, નીતિને કળાની ભાષાથી ઉદ્દીપિત ન કરી શકાય."[૫૨] અહીં પણ તેઓ, આપણે જોઈએ છીએ કે, સત્ય, નીતિ અને કળા વચ્ચે પરસ્પરાનુકૂલતા, સુસંગતિ અને વિરોધના અભાવની અપેક્ષા તો રાખે જ છે, પણ એ અંગે તેઓ ઉદારતાથી વિચારે છે. એથી જ તેઓ કહે છે કે, "જ્યારે એ (કળા અને નીતિ) પરસ્પર વિરોધી થાય છે ત્યારે નિશ્ચિત જાણવું કે બેમાંથી એક અથવા બન્ને ભાન ભૂલ્યાં છે, સ્વધર્મથી વિમુખ થયાં છે, અને તેથી વ્યર્થ બન્યાં છે."[૫૩] આ સ્વસ્થ દૃષ્ટિકોણ છે એમ નહિ કહી શકાય ?

૫૦. પૃ. ૩૧૯, ૫૧. પૃ. ૨૯૯, ૫૨. પૃ. ૨૭૫, ૫૩. પૃ. ૨૯૫.

પણ છતાં કાકાસાહેબ માને છે કે, "કળાને નીતિની કસોટી ઉપર કસી શકાય, અને નીતિને પણ કળાની કસોટીએ ચડાવી શકાય."[૫૪] આ ખરું છે?

વ્યક્તિગત રીતે તો કળાના સૌન્દર્યબોધમાં ભાવકની જીવનનીતિનું ધોરણ કેટલીક વાર ભાગ ભજવવાનું અને એ રીતે કળાને નીતિની કસોટીએ એનું મન અસંપ્રજ્ઞાત રીતે ચડાવવાનું એ આપણે આગળ જોયું. પણ એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ કળાને નીતિની કસોટીએ કસવાનું જરૂરી થઈ પડે એમ લાગે છે. કાકાસાહેબને ભય છે તેમ, કેટલીક વાર કળા, કળા ખાતર નહિ પણ અશ્લીલતા ખાતર, પ્રણાલિકાભંગ ખાતર સર્જાતી–સેવાતી હોય એવું બને છે. એવે વખતે કૃતિના સૌન્દર્યતત્ત્વ અંગે વિવાદ રહેવાનો. તો પછી બહુજનસમાજ ઉપર એ કૃતિની શી અસર પડે એ લક્ષમાં રાખીને નીતિની દૃષ્ટિએ કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવું રહ્યું. આ મૂલ્યાંકન હમેશાં સાચું હોય એવું કંઈ નથી, પણ ભિન્નભિન્ન અધિકારવાળી વ્યક્તિઓના સમુદાયમાં કેવળ કળાનો સિદ્ધાંત કામ આવશે નહિ.

અને માણસની સૌન્દર્યભાવનાનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના ઘડાયેલી નીતિ સમાજમાં વ્યાપક બનતી નથી, અને બને છે તો એમાંથી વિકૃતિ જન્મે છે. નીતિપ્રચારકો પણ પોતાની વાતને સુંદર રીતે મૂકવાનો પ્રયાસ તો કરે છે. આમ નીતિના મૂલ્યાંકનમાં કળાતત્ત્વ ભાગ ભજવે છે. આથી, જીવનની વધારે મહત્ત્વની અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ, કાકાસાહેબ કહે છે તે ખરું જ લાગે છે, "સત્યનિષ્ઠા, સદાચાર અને સદભિરુચિ – આ ત્રણેના સાહચર્યથી જ જીવન સમૃદ્ધ અને કૃતાર્થ થાય છે. એ સમજનાર કળા તે જ સાચી કળા, એ સમજનાર નીતિ તે જ સદાચાર."[૫૫] માત્ર આટલી જ વ્યાપકરૂપની જીવનનિષ્ઠા જો કળાના ઉપાસકમાં હોય તો એની સૌન્દર્યશોધ આત્મવંચના નહિ બને એટલું જરૂર કહી શકાય.

હવે આપણે વિચારવાનો પ્રશ્ન રહે છે તે છે – જીવનમાં કળાનું સ્થાન શું? સામાન્ય રીતે આપણે ઉપર જોયું તેમ કાકાસાહેબ સૌન્દર્યને સત્ય અને શિવની પેઠે જીવનનું એક સળંગ તત્ત્વ ગણે છે. એ ત્રણેના સાહચર્યથી જીવન સમૃદ્ધ અને સાર્થક થાય છે, એટલું જ નહિ પણ "જીવનનું કોઈ પણ એક પાસું ખરેખર રીતે કેળવતાં સમગ્ર જીવન જ કેળવવું પડે છે, અને તેમ ન કરીએ તો એકાંગિતાની અભદ્ર અને વિરૂપ વિભૂતિ આપણને ખાવા ધાય છે"[૫૬] એમ પણ તેઓ માને છે. આથી જ તેઓ વારેવારે "સંગીત

૫૪. પૃ. ૨૮૫, ૫૫. પૃ. ૨૮૭, ૫૬. પૃ. ૨૯૪.

એ કાંઈ જીવનસર્વસ્વ નથી."[૫૭] "હું જ જીવન છું કે જીવનસર્વસ્વ છું એમ કળા કેમ કહી શકે?"[૫૮] એમ કહ્યા કરે છે. અલબત્ત, નીતિ પણ કંઈ જીવનસર્વસ્વ નથી અને કેવળ કળાની ઉપાસનામાંથી ઉપરનો 'ઓપ' જ આવે, ડોળ આવે, તો કેવળ સદાચારની ઉપાસનામાંથી જડતા આવે એમ આપણે કહી શકીએ.

પણ છતાં કાકાસાહેબ આ ત્રણે તત્ત્વોને જીવનમાં એકસરખાં મહત્ત્વનાં માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે, કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં અભિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરી છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમાં સત્ય સર્વોપરી છે. જ્યારે જીવનના સાર્વભૌમ ક્ષેત્રમાં શિવ અથવા નીતિ શ્રેષ્ઠ છે."[૫૯] તો પછી જીવનમાં કળાનું સ્થાન કેવા પ્રકારનું છે? કાકાસાહેબનો ઉત્તર છે: "જેમ કપડાના શણગાર માટે 'કિનાર અને પાલવ' હોય છે, તેમ જીવનના આનંદ માટે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા હોય છે...કિનાર અને પાલવ વગર સાડી બની શકતી નથી એમ નથી; છતાં એ હોય છે ત્યારે જ આપણને સાડી, સાડી જેવી લાગે છે. તે જ પ્રમાણે સાહિત્ય, સંગીત અને કળા વિના જીવવું શક્ય હોવા છતાં, આપણે એને જીવનનું નામ નહીં આપીએ...સાડી છે માટે તો કિનાર અને પાલવનું મહત્ત્વ છે."[૬૦] આ વિધાનનો મર્મ – કળા વિનાનું જીવન શક્ય હોવા છતાં અધૂરું છે અને કળાનું મહત્ત્વ જીવનને અર્થે છે – ગ્રાહ્ય હોવા સામે ભાગ્યે જ કોઈ મુશ્કેલી હોય. પણ અહીં અને 'જીવનનો આનંદ'ના આ વિભાગના શીર્ષક('જીવનનો ઓપ')માં કળાને માટે જે ઉપમાનો યોજાયાં છે તે આ મર્મને સુયોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવા સમર્થ હોય એમ લાગતું નથી. 'ઓપ' અને 'કિનાર અને પાલવ'થી બાહ્ય તત્ત્વો લક્ષિત થાય છે, જ્યારે કળા એવી બાહ્ય વસ્તુ નથી. જે રીતે સદાચારની, તત્ત્વશોધનની વૃત્તિ જીવન સાથે સંકળાયેલ છે, એ જ રીતે સૌન્દર્યની કે કળાની વૃત્તિ પણ સંકળાયેલ છે. આ બધાં જીવનનાં અંગો છે. એ સંયોગસંબંધે નહિ પણ સમવાયસંબંધે જીવન સાથે જોડાયેલાં છે. તેથી જ તો એ બધાં જીવનને ખાતર છે અને જીવન એમાંના કોઈ એક વિના અપૂર્ણ જ રહેવાનું છે એમ કહી શકાય.

પણ કાકાસાહેબને સૂચવવું છે તે એ કે જીવનની દૃષ્ટિએ સદાચાર એ કળા કરતાં વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આપણે માનવો જ્યારે એક સમાજ રચીને રહીએ છીએ, ત્યારે સદાચાર કે નીતિની ભાવના આપણા પરસ્પરના જીવનવ્યવહારને જેટલે વ્યાપકપણે સ્પર્શે છે, એટલે વ્યાપકપણે

૫૭. પૃ. ૨૫૫, ૫૮. પૃ. ૨૯૪, ૫૯. પૃ. ૨૮૬, ૬૦. પૃ. ૨૯૩.

સૌન્દર્યની કે તત્ત્વશોધનની ભાવના સ્પર્શતી નથી એ સાચું છે; અને એ દૃષ્ટિએ કાકાસાહેબની આ માન્યતા પણ સ્વીકાર્ય છે, પણ સાથે સાથે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે આપણી નીતિની ભાવના પણ તત્ત્વશોધનની અને સૌન્દર્યની ભાવનાને સાપેક્ષ હોય છે.

છતાં કાકાસાહેબની નીતિનિષ્ઠા આવે વખતે કંઈક ઉગ્ર રૂપે પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી. એને કારણે કેટલીક વાર એમના વિચારો અશાસ્ત્રીય અને ભ્રામકરૂપે રજૂ થઈ જાય છે. "જે સુંદર રીતે જીવી જાણે છે તે જ સૌન્દર્યમય છે."[૬૧] "જવાબદારીમાં જ સૌન્દર્ય પ્રતિષ્ઠિત છે."[૬૨] "સદાચાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે."[૬] "જીવવું કેવી રીતે તે સમજવું એ જ સૌથી મોટી કળા છે."[૬૪] "મોક્ષ મેળવવો એ ઉચ્ચતમ કળા છે."[૬૫] – આ બધાં વિધાનો એ પ્રકારનાં નથી લાગતાં? 'સૌન્દર્ય' અને 'કળા'નો અર્થસંદર્ભ અહીં ફરી જતો નથી લાગતો? કોલસો આપણને ખૂબ ઉપયોગી હોઈ એમાં જ ખરું સૌન્દર્ય છે એમ કહેવું એના જેવી આ વાત નથી લાગતી? સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે 'કળા' શબ્દને વ્યાપક અને શિથિલ અર્થમાં વાપરીએ એ જુદી વાત છે; પણ શાસ્ત્રીય વિવેચનમાં શબ્દને એ રીતે વાપરવાથી ગેરસમજ ઊભી થવાની શક્યતા છે. અહીં સદાચારથી પૃથક કોઈ સૌન્દર્ય નથી એવી સમજ ઊભી થવાની શક્યતા નથી લાગતી? 'સદાચાર એ સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે' એમ કહેવાને બદલે 'સદાચાર એ કળા કરતાં ઊંચી વસ્તુ છે' એમ કહેવું વધારે સ્વાસ્થ્યભર્યું નથી લાગતું?

કાકાસાહેબ સદાચારને આટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે તેનું એક બીજું કારણ પણ છે. તેઓ જુએ છે કે એકલી કળાથી જીવનનું ઘડતર નથી થતું; જીવનને ઘડનાર – દોરનાર બળ તો નીતિ કે ધર્મ છે. આ વાત તેઓ ખૂબ ભારપૂર્વક ઘણી વાર રજૂ કરે છે: "યૌવન પાસે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. એ સુકાન જો ધર્મસંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કળા પાસેથી મળવાનું નથી જ."[૬૬] "કેવળ કળા ઉપર રચાયેલા સદાચારમાં ઘણી વાર ઉપર ઉપરનો ઢાલો વિવેક જ હોય છે."[૬૭] "કળા કોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે."[૬૮] એટલે કે કળા જીવનમાં ઉપકારક થાય છે પણ એ જીવનનો પાયો ન બની શકે. જોકે આ જાતની તુલના

૬૧. પૃ. ૨૨૨, ૬૨. પૃ. ૨૨૨, ૬૩. પૃ. ૨૨૯, ૬૪. પૃ. ૨૮૦,
૬૫. પૃ. ૨૮૦, ૬૬. પૃ. ૨૨૫, ૬૭. પૃ. ૨૨૫, ૬૮. પૃ. ૨૨૯.

કરતી વખતે એમના મનમાં ધર્મ એટલે 'વ્યાપક શુદ્ધ ધર્મ' અને કળા એટલે 'કેવળ કળા' છે. કળા કેવળ કળા ન હોતાં સાથે સાથે સદાચારની બોધક પણ હોય તો તો કંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

કળાનું એક મોટું ભયસ્થાન પણ કાકાસાહેબના લક્ષમાં છે. "ધર્મ, સદાચાર અને લોકરુચિ બધાંને તિલાંજલિ દઈ કેવળ કળાનું જ તંત્ર સ્વીકારનાર લોકોનો જ્યારે અધઃપાત થાય છે તે સૌથી ભયાનક હોય છે."[૬૯] કોઈ પણ વસ્તુની ઐકાન્તિક ઉપાસનામાં ભયસ્થાન તો રહેલું હોય જ છે, પણ કળામાં એ ભયસ્થાન વધારે ગંભીર બની જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે કળાકાર જીવનના અનિષ્ટ અનુભવોને પણ સાકાર કરવા મથે છે, એને કળારૂપ આપવા મથે છે. ધર્મ, સદાચાર અને લોકરુચિને નેવે મૂકનાર કળાકાર તો, સંભવ છે કે, અનુભવની ઇષ્ટાનિષ્ટતાનો મુદ્દલ વિચાર નહિ કરે. એનામાં કલ્પનાશક્તિ હશે તો એ અનિષ્ટ અનુભવોને પણ સાકાર કરી શકશે, પણ એ અનિષ્ટ અનુભવોની ગટર મુકાદમી એને કાદવના છાંટા નહિ ઉડાડે એની શી ખાતરી? અને તો પછી એનો અધઃપાત સૌથી વધારે ભયંકર નીવડે એમાં શી નવાઈ?

આમ, જીવન પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિ અને કળાનાં ભયસ્થાનો અંગેની સવિશેષ જાગૃતિને કારણે કાકાસાહેબ જીવનમાં કળાને મોકળે મને બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન આપી શકતા નથી. કેવળ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ જુએ છે ત્યારે તો તેઓ કળાનું ઠીક ઠીક ગૌરવ કરે છે, પણ જીવનનિષ્ઠાનો દોર તેઓ ક્યારેય ચૂકતા નથી; અને જીવનના સંદર્ભમાં વ્યાવહારિક ભૂમિકા ઉપર રહી કળાનું કર્તવ્ય અને કળાની મર્યાદા દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી. આને લીધે કાકાસાહેબમાં કળાની તાત્ત્વિક મીમાંસા અને કળાના વ્યવહારમાં દેખાતા રૂપોના પ્રત્યાઘાતો – આ બન્ને તત્ત્વોની ચર્ચા ગૂંચવાઈ જતી હોય એટલું જો આપણા ધ્યાનમાં રહે તો કળા અંગેનું ઘણું માર્ગદર્શક ચિંતન આપણને કાકાસાહેબ પાસેથી મળી શકે, એ આ આખી ચર્ચા પરથી સહેજે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

કાકાસાહેબની આ કળામીમાંસાનો વિચાર કરતાં તેમણે જ આપેલું 'વિશ્વપતિના વૈભવમાં નૃપતિનો મહેલ' એ દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. વિશ્વપતિના વૈભવમાં રાજાનો મહેલ બિન્દુ રૂપે દેખાય છે, પણ જ્યારે સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી

૬૯. પૃ. ૩૦૧.

જોવામાં આવે છે ત્યારે એ મહેલની સઘળી સમૃદ્ધિ છતી થાય છે.૭૦ કાકાસાહેબ પણ 'જીવનના વૈભવમાં કળાનો મહેલ' ઊભો કરે છે, અને ત્યારે એમને કળાનું સ્થાન ગૌણ લાગે છે, પણ કળાનું જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે સૂક્ષ્મદર્શક કાચ લઈને નિરીક્ષણ કરે છે ત્યારે એમની પાસે એની સમૃદ્ધિ ખુલ્લી થાય છે અને કાકાસાહેબ એનું ગૌરવ કરે છે.૭૧

ૐકાર પ્રણવ જેમ પરબ્રહ્મનો વાચક છે તેમ સાહિત્ય એ જીવનનું–સંપૂર્ણ જીવનનું–વાચક થઈ શકે છે. એટલી મોટી પ્રતિષ્ઠા સાહિત્યની છે. માત્ર તેની સાધના અત્યંત કાળજીથી યોગ્ય રીતે થવી જોઈએ. જેમ મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જ તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ સાહિત્યમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જ તેને પ્રણવપૂજ્યતા અને વાચાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી એ એક દૈવી વિદ્યા છે; અમર કલા છે. આ કલા, આ વિદ્યા જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા કવિ કોક જ મળી આવે છે.

'જીવનભારતી', પૃ. ૨૪

—કાકાસાહેબ કાલેલકર

૭૦. પૃ. ૨૪૮

૭૧. આ નિબંધનાં કેટલાંક વિચારબીજો માટે આચાર્ય સી. એન. પટેલ અને પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડયાનો ઋણી છું. આખા લેખની જવાબદારી, અલબત્ત, મારી છે.

વિવેચક કાકાસાહેબ

હીરા ક. મહેતા

આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ–વિવેચક પોતાની અનેક રિદ્ધિસિદ્ધિ સહિત પ્રવેશ કરતા જણાય છે. પાછળ ફરતાં દેખાશે, કે ક્યાં સાક્ષરયુગના વિવેચકોની પૂર્ણ સાહિત્યિક[1] અને અભ્યાસનિષ્ઠ સાક્ષરી વિવેચનશૈલી ! અને ક્યાં આપણા આ ગાંધીયુગના લેખકની પૂર્ણ જીવનગામી, જીવનમર્મી, જીવનધર્મી અને જીવનનિષ્ઠ એવી ચિંતનપૂત સરળશિષ્ટ શૈલી ! આ બન્ને શૈલીના મૂળગત ભેદો પાછળ તે તે યુગબળોના ભેદ પણ રહેલા જણાય છે. આત્મવિકાસ અને જીવનશુદ્ધિ એ જ જેની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનાં વિશિષ્ટ અને ઉદ્દિષ્ટ વા પ્રેરક અને નિયામક બળ છે, એવા આ લેખકની ઋજુ અને રમ્યરસિક લેખનશૈલીને આપણા સમસ્ત નિબંધસાહિત્યની એક નવીન જ સંભવિતતા લેખવી જોઈએ.

[૧]

આવા જીવનનિષ્ઠાના ઉપાસક વિવેચકનું વિવેચન જોવા માંડતાં પહેલાં તેમની આ પરથી ઉદ્ભવતી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પર ધ્યાન ઠેરવવું આવશ્યક છે; જેથી કરીને આ વિશિષ્ટતાએ તેમના વિવેચનને કઈ રીતે કેવો ઝોક આપેલ છે, તેનું આકલન સુકર થઈ પડે.

એક તો આપણે જોયું તેમ એમની વિવેચનાનું ઊગમ અને અનુસંધાન જીવન સાથે છે. અને તેથી કળાસર્જનથી માંડીને તે કળાની રસનિષ્પત્તિ લગીના તમામ સિદ્ધાંતો કેન્દ્રસ્થ થયેલા જીવનનિષ્ઠાના મુખ્ય સિદ્ધાંત ભણી જાય છે, વા ત્યાંથી જન્મે છે કે તેથી પુષ્ટ થાય છે. તેમની કળાની પ્રત્યેક ચર્ચા એ મુખ્ય સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને થયેલ હોય છે. તેથી દરેક પ્રસંગે

૧. બંગાળી અને મરાઠીમાં ચલણી થયેલ આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃતદૃષ્ટિએ ખોટો છે; પણ આપણા સાહિત્યમાંય એ ચલણી થતો જાય છે, અને આ લેખક પણ વાપરતા હોય છે.

કળાચર્ચા કરતાં કરતાં, તેને જીવનદષ્ટિના મુખ્ય સિદ્ધાંત સાથે લેખક લાગુ કરી – તાળો મેળવી જુએ છે, એવું જણાયા વિના નહિ રહે.

આ જ શ્રી કાકાસાહેબની કળામીમાંસાની શક્તિ અને શક્તિમર્યાદા બન્ને છે. તેમની શક્તિ તે કળામીમાંસાને વધુ વિશાલગ્રાહી અને અનેકદષ્ટિ-યુક્ત બનાવે છે; અને કેળવણીકાર–ઉપદેશકનું દષ્ટિબિન્દુ બક્ષે છે. અને કળામીમાંસાની શક્તિમર્યાદા પણ તેમાંથી જ ઊઠીને બેઠી થાય છે. લેખક કળા વિશે કળાદષ્ટિએ મીમાંસા કરતાં થોડેક સુધી આવી, એકદમ કળા અને જીવન, તથા કળાકાર કે જીવન અને જગતની ચર્ચા ઉપર ચઢી જાય છે. અને તેમની કળાની ચર્ચા એમ અટકી પડે છે;[2] અથવા તો કળા અને જીવનકળાને સેળભેળ કરીને તેનો ગોટાળો કરે છે;[3] અથવા કળાની ખાસ સર્જનાત્મક કળા તરીકેની ચર્ચા કરતાં કરતાં, તત્કાળ કળા શબ્દનો વિશાળ અર્થ કરી, તે વ્યાપક વિચાર હેઠળ જીવનકળા, પ્રકૃતિકળા, લલિતકળા, હુન્નરકળા વગેરેનો સમાવેશ કરી દે છે.[4] આમ, કળા અને જીવનની સેળભેળ, કે કળા પર જીવનમંતવ્યોનું વખત–કવખત આક્રમણ કે તેમાં બીજી બાબ-તોનો નાહક સમાવેશ થતો દેખાય છે. એનો અર્થ એમ નથી કે લેખક કળા–શુદ્ધ કળાચર્ચા–ને સમજતા નથી; પણ તેનું કારણ એક તો એ છે કે, અત્યારનું વિવેચન જાણે કળાને જીવનથી પણ વધારે ગણી કાઢે છે, એ મતનો સામનો કરવો જોઈએ એ શ્રી કાલેલકરને પોતાની ફરજ લાગે છે.

૨. જુઓ 'જીવનનો આનંદ' પૃ. ૪૨૭ અને એવું બીજું કેટલેય પ્રસંગે.

૩. જુઓ પૃ. ૪૦૯ (જીવનનો આનંદ) "કળામાં અનેક વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય તોપણ वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि એવું હૃદયનું આર્યત્વ એ મુખ્ય હોવું જોઈએ, એ જ જીવવાની કળા છે. એ જ્યાં ન હોય ત્યાં વિષયનો વિલાસ જ છે–પછી એને ગમે તેટલું સુંદર રૂપાળું નામ આપો."

કળામાં હૃદયનું આર્યત્વ આવશ્યક છે, પણ એથી એ જીવવાની કળા થઈ ગઈ? એ સાચું કે કળામાં તેમ જ જીવવાની કળામાં આર્યત્વ આવશ્યક છે. પણ તેથી એમ સિદ્ધ કરી દેવાય નહિ કે કળા અને જીવનકળા એક જ છે. લેખક કળા સાથે જીવનનું અનુસંધાન કરી આપવા માટે – તેનું સાયુજ્ય સિદ્ધ કરવા માટે – કહો કે જીવનકળામાં જ કળાનો સમાવેશ કરી દેવા માટે, આ પ્રમાણે જીવન અને કળાની ભેળસેળ કરે છે.

૪. જુઓ જી. આ. પૃ. ૪૯૭ "કળાની હિમાયત કરતી વખતે કળાનો જે વ્યાપક અર્થ કરવામાં આવે છે તેને જ એ લોકો વળગી રહે તો તો કશો જ વાંધો નથી. કેમકે કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ; એની સામે શું કહેવાનું હોય?" તથા, જુઓ જી. આ. પૃ. ૫૦૮–૫૦૯.

અને તેથી જરા વિવેચનસામાન્યની વાત થઈ કે એક બે વાક્યમાં એમનાં જીવનસંબંધી સૂત્રો, જેવાં કે જીવનની પણ કળા છે, કળા જીવનનિષ્ઠ હોવી જોઈએ, કળા પણ જીવનોન્નતિનું સાધન માત્ર છે, એ કે એવું કાંઈક આવી જ પડવાનું. બીજું, એ છે કે શ્રી કાકાસાહેબ કેળવણીકાર–ઉપદેશક હોઈ, ઉપદેશ વારંવાર કરવો જોઈએ, એ સૂત્રને જાણ્યે–અજાણ્યે અવલંબીને પોતાનાં જીવનસંબંધી મંતવ્યોને છૂટે હાથે વિવેચનામાં વેરે છે.

આ કારણથી ઘણી વેળા કળામીમાંસાની શાસ્ત્રીય અને સળંગસૂત્ર વ્યવસ્થા જળવાતી નથી. જોકે લેખકની કળાનિષ્ઠ અને સળંગસૂત્ર ચર્ચાની પ્રતિજ્ઞા કે દાવો ક્યાંયે નથી. છતાં, એમનો ઉપાડ કે અંતર્ગત ચર્ચા ઘણીયે વેળા કળાની દૃષ્ટિએ થતી ચર્ચાની હોય છે. એટલું જ નહિ તેમના નિરૂપણમાં પણ તેઓ કેટલેક સ્થળે ઠીક ઠીક પારિભાષિક શબ્દો પણ વાપરે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં પણ તેમની જીવનવિચારણાની શૈલી, પારિભાષિક શૈલીનું ગૌરવગાંભીર્ય અને તજ્જન્ય લાઘવને શિથિલ કરી નાખે છે. અને આ અતિપ્રિય વિચારણા વચ્ચે આવી કળાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સળંગ વિવેચનસરણીને ફાવવા જ દેતી નથી. આથી તેમનું વિવેચન છૂટે છૂટે સ્થળે વેરેલાં છૂટાં છૂટાં વિધાનો રૂપે રહે છે, અને ચુસ્ત શાસ્ત્રીય ઢબે સળંગ રીતે ચર્ચેલા સિદ્ધાંતો રૂપે વિરલ જ જણાય છે. આમ રસશાસ્ત્રનું જે ઊંડાણ, શાસ્ત્રીય ચર્ચાનું જે સાતત્ય કલાચર્ચામાં હોવું જોઈએ તેનો ઘણી વેળા અભાવ હોય છે; જોકે વ્યવહારુ અને સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ તેમાં રહેલું હોય છે છતાં.

બીજું, આ વ્યવહારુ સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુને બીજી રીતે સમજીએ તો તે કેળવણીકારનું અથવા લોકશિક્ષક કે પ્રચારકનું છે. અને તે તેમની પ્રધાન વિશિષ્ટતા છે. તેથી "કેળવણી એ જ એમની નિષ્ઠાનો એક માત્ર વિષય છે,"[૫] એમ તેમને વિશે યથાર્થ કહેવાયું છે. વળી એ બાબત તેમણે પણ અનેક સ્થળે ખાસ ભાર દઈને કહેલી છે.[૬] એ ઉપરાંત વળી, કેળવણી

૫. જુઓ 'જીવનવિકાસ'માં 'પ્રકાશકનું નિવેદન'.

૬. જુઓ 'જીવનવિકાસ' પૃ. ૭ અને પૃ. ૧૭. (૧) "મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં મેં અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે. પણ મારી જિંદગીનું મુખ્ય કાર્ય તો પ્રથમથી આમ વર્ગની કેળવણી એ જ રહ્યું છે...જો કોઈ વિષયનું અખંડ અને વ્યાપક ચિંતન કર્યું હોય તો તે એક કેળવણીનું જ. મારા બધા રસો કેળવણી પ્રત્યેની જીવન-નિષ્ઠાનો પરિપોષ કરવા માટે જ છે, એમ કહી શકું." (૨) "ગુજરાતની પ્રજા મને ભૂલે નહિ ત્યાં સુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે, પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે."

નિમિત્તે જ તેમણે સાહિત્યવિવેચન કર્યું છે, એ બાબત તેમણે સોઈ–ઝાટકીને કહી છે.[7] એથી પણ વિશેષ આગળ, તેઓ કેવળ સાહિત્ય મારફત કેળવણીના અલ્પશ્રદ્ધ છે.[8] કારણ, તેઓ માને છે અને તેથી ઠેરઠેર તેમણે કહેલું પણ છે કે કેવળ સાહિત્ય કેળવણીને એકાંગી, છીછરી અને નિષ્ક્રિય બનાવી મૂકે છે.

આ બધાં તેમનાં મંતવ્યોમાંથી એક બહુ જ મોટી માનસશાસ્ત્રીય વિશિષ્ટતા, તેમના લખાણમાંથી ફલિત થતી જણાય છે. તેઓ સ્વભાવથી લેખક થવા સરજાયા હોય એમ દેખાય છે; અને નિપુણ લેખક જ છે જે તેમના વિપુલ લેખનથી પણ સાબિત થાય છે.[9] અને છતાં, ગીતાની અને ગાંધીજીની પ્રેરણાથી તથા આ પ્રવૃત્તિશીલ જમાનાને અનુલક્ષીને, કર્મયોગમાં માનનારા હોઈ કેવળ સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યલેખનને નિષ્ક્રિય આનંદ લેખે માને છે. તેમનામાંનું આ દ્વિધાત્વ, લખાણમાં પણ આરપાર વરતી શકાય છે.

પણ તે દ્વિધાત્વમાંથી જ તેમણે કરેલું આબાદ સમાધાન – કહો કે સમન્વય – પણ તેમના લેખનવ્યવસાયમાંથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સાહિત્યને જેમ એક બાજુ કળા તરીકે અન્ય કળાઓ સાથે સંબંધ છે, તેમ બીજી બાજુ તેના વ્યવહાર(Communication)ને કેળવણી સાથેય સંબંધ છે. એ સિદ્ધાંતનું જો પ્રતિપાદન કરવું હોય તો, તેને માટે આવશ્યક દૃષ્ટાન્તના અનન્યયોગ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી કાકાસાહેબને જ ધરી દેવા જોઈએ. સાહિત્યનો અન્ય કળા સાથેનો સંબંધ સૂક્ષ્મતર ભૂમિનો–માનસશાસ્ત્રીય છે.

૭. જીવનભારતીમાંથી ‘જીવનવિહાર’ પૃ. ૧૩ “કેળવણી દ્વારા જનતાની સેવા કરવાની સાધના દરમ્યાન જે કાંઈ સાહિત્યનું મનન અને લેખન થઈ શક્યું તે... ગુજરાતને ચરણે ધરું છું.”

૮. જુઓ જીવનભારતીમાં ‘જીવનનાં વહેણો’ પૃ. ૧૧ અને જીવનવિકાસમાં ‘પ્રયોગોની પરંપરા’ પૃ. ૧૧ તથા જીવનવિકાસ પૃ. ૯, ૨૮૯.

૯. આ પ્રવાસી લેખકની સાહિત્યકાર લેખેની સૌંદર્યપિપાસા, કલારસિકતા અને કવિત્વદૃષ્ટિ, એ તેમના સ્વભાવનાં કેવડાં તો અવિભાજ્ય પ્રધાનલક્ષણો છે, એ બાબત ‘જીવનનો આનંદ’માંના ‘ભુવનગિરિ’ લેખથી નિઃસંશય બને છે. તેમાં પ્રકૃતિ-સૌંદર્યના કવિત્વદર્શનની ઇચ્છા પળભર તો ગીતાના નિત્યપાઠની ઉપાસનાને પણ હઠાવી બાજુએ કરે છે ! તે વેળા, ગીતાપાઠ દ્વારા થતું ઈશ્વરદર્શન, ‘ભુવનગિરિ’ના દર્શનથી પણ અનુભવાશે તેવું આબાદ સમાધાન તેઓ સ્વભાવે કલાકાર છે માટે જ, કરી શકે છે. અરે ! તેમણે કરેલું સમાધાન પણ સાહિત્યપૂર્ણ—નહિ કવિત્વપૂર્ણ (Lyrical)છે. અલબત્ત, એ જ નિબંધના શબ્દોમાં તેમની ‘કળારસિક આંખો’ ‘ધર્મપૂત દૃષ્ટિ’થી જોવું પસંદ કરે છે, તે સાચી વાત; કે જે દૃષ્ટિ તેમના આખા વિવેચન માટે પણ માની શકાય.

ત્યારે કેળવણી એ જગતના વ્યવહારને સ્પર્શતી હોઈ, કાર્યકારી–પ્રવૃત્તિશીલ છે. શ્રી કાકાસાહેબે આ રીતે જોતાં સાહિત્યકર્તવ્ય તો અપનાવ્યું, પણ સમાજના હિતચિંતક કેળવણીકાર લેખે. અને એ દૃષ્ટિથી તેમણે કળામીમાંસા પણ કરી. એટલે જીવનવિવેચક કળાગુણાનુરાગીએ કેળવણીની દૃષ્ટિએ કરેલું સાહિત્યલેખન, એ જ શ્રી કાકાસાહેબની મહત્ત્વની વિશિષ્ટતા છે.

આમ, જીવનનું અનેકવિષયી, પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ આકલન કરનાર આ કેળવણીકાર લેખક, સાહિત્યને–કળાસમગ્રને, જીવનસાધનાનું ભલે પવિત્ર ને અત્યુત્તમ એવું, પણ બહુ બહુ તો સાધન જ હોવું જોઈએ, એમ માને છે.[૧૦] તેથી, તેમણે કહ્યું છે, "કળાની ઉપાસના એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક સાધના છે."[૧૧] સાહિત્યની તેમણે કરેલી આ મૂલવણીમાં, જીવનને ઉપકારક સાહિત્યની શક્તિ અને શક્તિમર્યાદા બન્ને સૂચવાય છે. તેમણે 'જીવનનો આનંદ' પુસ્તકમાંના કળામીમાંસાના વિભાગને 'જીવનનો ઓપ' નામે જે ઓળખાવ્યો છે, તે શબ્દ આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે. આ 'ઓપ' શબ્દ કળાને અનુલક્ષીને છે, એ રીતે જોતાં બહુ સુખદ નહિ લાગે, જોકે તેમણે 'ઓપ'નો અર્થ, જે શુભ અર્થવાળો અંગ્રેજી રૂઢાર્થ, Polish કર્યો દેખાય છે; અને એ શબ્દના ગુજરાતી રૂઢાર્થ સારા અને ખરાબ બે ભાવાર્થમાંથી સારો અર્થ– ઓપ એટલે અંતર્ગત સ્વાભાવિક શોભાનો ઉચિત આવિર્ભાવ–જ તેમને અભિપ્રેત છે. અને છતાં, લેખકે એ શબ્દ વાપર્યો છે તે તેમને માટે સહેતુક છે. અત્રે, ફરીફરી વાર કહેવાયેલી આ બાબતને બીજી રીતે કહીએ તો માનવસમાજ અને માનવસંસ્કૃતિ લેખકની ભક્તિના વિષય છે.[૧૨] તેથી જીવનને મધ્યવર્તી સ્થાન સોંપી તેને ઉપકારક કેળવણી, કળા, વિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ વગેરે તત્ત્વોની ચર્ચા તેમણે કરેલી છે. આ કારણે, તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકોનાં શીર્ષકો–'જીવનવિકાસ,' 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનભારતી', 'જીવન-સંસ્કૃતિ', 'લોકજીવન'– તેમની આ જીવનધર્મી ભાવનાનાં જ દ્યોતક છે. તેમના વિવિધ વિષયનાં અપાર પુસ્તકો, 'હિમાલયનો પ્રવાસ,' 'લોકમાતા,' 'સ્મરણ-યાત્રા', 'ઓતરાતી દિવાલો,' 'જીવતા તહેવારો,' 'કાલેલકરના લેખો' વગેરેમાં

૧૦. જીવનભારતી, પૃ. ૭, ૧૯, ૩૦. જુઓ પૃ. ૩૦ "સાહિત્ય તો હંમેશ જીવનનું એક અંગ ગણાવું જોઈએ, જીવનશુદ્ધિ એ જે દિવસે સાધ્ય ગણાશે અને સાહિત્ય એવાં અનેક સાધનોમાંનું એક પવિત્ર સાધન ગણાશે, ત્યારે જ સમાજ અને ચારિત્ર્ય બન્નેની ઉત્તમ સેવા થશે."

૧૧. જીવનનો આનંદ, પૃ. ૪૦૮.

૧૨. જીવનનો આનંદ, પૃ. ૪૮૬.

પણ જીવન એ જ દૃઢભાજક અંક (Highest Common Factor) રૂપે હોય છે.

આ લેખકના વિવેચનને હવે જોવા માંડીએ તે પહેલાં, હજી એક દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના વિવેચનને માટે ધ્યાનમાં રાખી લઈએ. આપણે આગળ જોયું તેમ લેખકની ધારણા, કળામીમાંસાને શાસ્ત્રીય સળંગસૂત્ર લેખો બનાવવાની છે જ નહિ. આ માટે લેખકે આપેલા અભિપ્રાયોમાંથી આપણે કેટલાંક કારણો તારવી શકીશું. એક તો, આમાંનું મોટા ભાગનું લખાણ "કર્ળાવૃત્તિથી પ્રેરિત થઈને લખાયેલી નોંધો, રચાયેલા નિબંધો અને અપાયેલાં ભાષણો"વાળું પ્રાસંગિક છે. જેમાં લેખક 'વાસરી નોંધો' ને તથા પત્રોને પણ અંદર લઈ લે છે.[૧૩] અને તે કારણે, તેમના શબ્દોમાં એ 'પરસ્મૈપદી' કરતાં 'આત્મનેપદી'[૧૪] વિશેષતઃ છે. વસ્તુતઃ જોઈશું તો એમના લખાણના સિદ્ધાંતોનું બળ પ્રાસંગિક નહિ પણ ચિરંતન છે; પણ તેમના લખાણનું નિમિત્ત પ્રસંગપરત્વે હોઈ, 'વાસરીની નોંધો' માફક, તેમાંના

૧૩. પત્રલેખન અને વાસરી નોંધો દ્વારા લખાતાં સાહિત્ય વિશે લેખકનું જાણવાજોગ દૃષ્ટિબિંદુ:–"એટલું ખરું કે કાગળો અને વાસરી એ જ સામાન્ય જનસમાજનું સાહિત્ય છે. મારે મન એ જ ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય છે...બન્નેમાં વાસ્તવિકતાનો મોટામાં મોટો આધાર હોય છે...સંભાષણ અને મનન એ જેમ ઉત્કટ વ્યાપાર છે તેમ જ કાગળો અને વાસરી એ બંનેનું લેખન ઉત્કટ વ્યાપાર છે." જીવનભારતીમાંથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૫

પત્રો, વાસરી નોંધો એ જો એક રીતે સાહિત્યકારની આત્મકથાના આવશ્યક ઘટકો સમજીએ; અને સર્જનાત્મક ગદ્યસાહિત્યને બાદ કરતાં, તે પછીના તમામ ગદ્યસાહિત્યમાં જો રસદૃષ્ટિએ આત્મકથા જેવા યોગ્ય સાહિત્યપ્રકારને જરૂર ઊંચું સ્થાન આપીએ; તો પછી, આત્મકથાનાં ઘટકોની ગરજ સારનારા અને છતાં સાહિત્યપ્રચારના પ્રયોજનને સંતોષનારાં પત્રો-નોંધોને એ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્ય લેખે અને સાહિત્યસર્જનની સામગ્રી લેખે જરૂર ગણી શકાય. વળી પશ્ચિમના કોઈ લેખકે નોંધોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપેલું ખ્યાલમાં છે. પણ એ બધું જવા દઈએ તોપણ આ લેખકનાં નોંધો-પત્રો દ્વારા લખાયેલા વિવેચન વિશે આપણે બેધડક કહી શકીશું કે તે ઉચ્ચ કોટિનું છે.

૧૪. 'આત્મનેપદી' લખાણ ગણેલું છે, કારણ કે લેખક પોતાને વિશે કહે છે તેમ:–"હું તો પોતાને સ્વાભાવિક લેખકના વર્ગમાં મૂકું છું. અનુભવ અને ચિંતનમાંથી જે કંઈ સૂઝે અને જેવું સૂઝે તે જ તે તે વખતે લખી નાખવાનું મેં પસંદ કર્યું છે. પ્રયત્નપૂર્વક સાહિત્યસેવા મારે હાથે થઈ જ નથી." જીવનભારતીમાંથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૪

કેટલાક વિચારો તૂટક છૂટક, એકદેશીય અને પુનરાવર્તનવાળા હોય એ સ્વાભાવિક છે.[૧૫]

કારણ, તેમાં આત્મનેપદી (Subjective) દૃષ્ટિ હોવાને લીધે પ્રસંગને જરૂરી વિચારોનું જ આલેખન થયેલું હોય, અમુક જ વિચાર પર વિશેષ ભાર દેવાયો હોય, કે અમુક વિચાર છેડીને અછડતો છોડી દેવાયો હોય, અને પ્રમાણબદ્ધ સળંગ નિરૂપણને સ્થાન ન પણ મળ્યું હોય. શ્રી કાકાસાહેબ પોતે સાક્ષરી પત્રકાર છે, અને પત્રકાર હોવાથી તેમના લખાણમાં આવું બને તે સ્વાભાવિક છે; પણ તેમના સિદ્ધાંતનું ચિરંતનપણું લખાણને નથી રાખતું 'વાસરી નોંધો' જેવું પ્રાસંગિક તત્ત્વોવાળું; અને લખાણમાં રહેલી મૌલિકતાની સર્વગમ્યતા તેને કેવળ આત્મનેપદી ન રાખતાં સર્વભોગ્ય બનાવે છે.

બીજું, આ લખાણ સળંગસૂત્ર ન બની શક્યું તેનું મહત્ત્વનું કારણ, લેખક પોતે કબૂલે છે કે તે માટેની તેમને વૃત્તિ કે નવરાશ છે જ નહિ.[૧૬] તેમને પ્રવાસપ્રવૃત્તિ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓને લીધે નવરાશ કે સ્વસ્થતા ન હોય એ સહજ છે. પણ એથી વિશેષ મહત્ત્વનું કારણ તો, તેમને કળાની એવી તાર્કિક – 'તાત્ત્વિક'– દાર્શનિક અને તેમાંની અનિવાર્ય પૃથક્કરણ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની વૃત્તિ જ નથી.[૧૭] તેઓ કળાની તર્કશુદ્ધ વ્યાખ્યાની પણ વિરુદ્ધ છે.[૧૮] અને, તેમને કળામીમાંસા રુચે છે તે પણ ગુણદર્શનપદ્ધતિ રૂપે જ.

૧૫. જુઓ જીવનભારતીમાંથી 'જીવનવિહાર' પૃ. ૧૧ તથા જીવનવિકાસમાંથી 'પ્રયોગોની પરંપરા' પૃ. ૧૬–"દરેક વિભાગને સરખું અથવા પ્રમાણસર મહત્ત્વ મળ્યું છે એમ હું નથી કહી શકતો. કેટલાક વિચાર અનેક રૂપમાં ફરી ફરી આવે છે જ્યારે કેટલાક મહત્ત્વના વિચારો એકએક વાક્યમાં અથવા વિશેષણમાં પતાવ્યા હશે. આખું લખાણ પ્રાસંગિક છે, એટલે બીજું થાય જ નહિ એ સહેજે સમજાય એમ છે."

કેળવણીના લેખો વિશે લેખકનો આ અભિપ્રાય, કળામીમાંસા પરત્વે પણ લઈ શકાય તેમ છે.

૧૬. જુઓ જી. આ., પૃ. ૪૮૪ "...મારા વિચારો એકત્ર મૂકવાની મને તક આપી, એ તકનો લાભ લઈ લખવા જતાં મેં અનુભવ્યું કે વ્યવસ્થિત અને સળંગસૂત્ર લખવા જેટલી નવરાશ કે વૃત્તિ મારે માટે છે જ નહિ. શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહિ; ઉદ્દેશ નથી. હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું."

૧૭. જી. આ. પૃ. ૪૯૩.

૧૮. જુઓ જી. આ. પૃ. ૪૯૨ "કળાની વ્યાખ્યા તર્કશુદ્ધ કરવા જતાં એમાં કળા હણાય છે. અને બુદ્ધિ પ્રતિકૂળ થઈ બેસે છે."

કારણ, તેમણે અનેક સ્થળે કહેલું છે કે તેઓ કળાના ‘ આશક અને ભક્ત’ હોઈ, કળાનો તેવો ‘ચેપ લગાડવા’ જ લખે છે.[૧૯] ટૂંકમાં, તેમણે વ્યવસ્થિત વિવેચન કરવા કરતાં, ગુણદોષદર્શનપદ્ધતિ ઉપરાંત મુખ્યત્વે તો કળાની છૂટી સિદ્ધાંતદર્શનપદ્ધતિ ખાસ અખત્યાર કરેલી છે.

[૨]

આટલું પ્રાસ્તાવિક જોયા બાદ હવે આપણે તેમની વિવેચના ભણી વળીએ.

શ્રી કાકાસાહેબના અનેક વિષયના વિવેચનાત્મક લેખોમાંથી, આપણા વિષયને જરૂરી લેખોની વર્ગણી એમની રીતે નીચે પ્રમાણે મૂકીશું :

(૧) ‘ જીવનનો આપ ’
(૨) ‘ સાહિત્યવિવેચન ’
(૩) ‘ સાહિત્યપરિચય ’

તેમના ‘જીવનનો આપ’ વિભાગમાં કળામીમાંસા છે; ‘સાહિત્યવિવેચન’ વિભાગમાં સાહિત્ય વિશેની સામાન્ય ચર્ચાના લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે છે; અને છયત્તાબળમાં સહુથી મોટો ‘સાહિત્યપરિચય’ વિભાગ છે, જેમાં લેખકે સાહિત્યનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો તથા પ્રસ્તાવનાઓ મૂકી છે; અને ‘કવિવર રવીન્દ્રનાથ,’ ‘સ્વ. કવિ કાન્ત,’ ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય’ જેવા લેખકો-કવિઓ વિશેનાં પરિચયાત્મક વિવેચનો–નોંધો પણ તે વિભાગમાં દાખલ કરેલાં છે. અલબત્ત, આ બધું વર્ગીકરણ, તેમનાં ગ્રંથસ્થ થયેલાં લખાણોનું જ છે. અને તેમાં આવતા પત્રો ઉપરાંત બીજા એવા અનેક ખાનગી પત્રો મારફત તેમણે કેટલુંય વિવેચન કરેલું છે; તે જો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય તો પત્ર દ્વારા વિવેચનનો એક રમ્યરસિક, લોકગમ્ય (Popular) અને ‘આત્મનેપદી’ વિવેચનપ્રકાર સહુથી વિશેષ પ્રમાણમાં અને યોગ્ય રીતે ખેડવાનું માન તેમને ખાતે જમા થાય.

હવે, શ્રી કાકાસાહેબની છૂટી છૂટી કળામીમાંસાની ચર્ચા પરથી, તેમનો સમગ્ર કળાનો દૃષ્ટિકોણ સાંકળી લઈને ગોઠવવાનો રહે છે. જોકે તેમનો ૧૨મી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કળાવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનો જે લેખ છે, તેમાં લેખકે કળાવિષયક લગભગ બધા જ સિદ્ધાંતોનો ખંડશઃ પણ એક જ સ્થળે ઉપચય કરેલો છે. તેથી સળંગસૂત્ર નહિ તોપણ એક સામટા સિદ્ધાંતોની સર્વાંગીણ કળાચર્ચા તે લેખમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી એ

૧૯. જી. આ., પૃ. ૪૮૩–૪૮૪, ૪૮૬–૪૮૭.

લેખ બીજી રીતે પણ મહત્ત્વનો છે. લેખકના કળા સિવાયના, પણ અનેક સંસ્કૃતિને લગતા, શોખના વિષયો તથા કેળવણી, જીવન, કુદરત વગેરે પર તેમનું સ્વતંત્ર ચિંતન પણ તેમાં રજૂ થયેલું છે. ટૂંકમાં, લેખકનું સાહિત્યકાર લેખેનું પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારો તે પ્રતિનિધિ લેખ છે.

શ્રી કાકાસાહેબે સાહિત્ય અને કળા શબ્દોને નામે, કાવ્યસમગ્રની–કળા સમગ્રની અર્થાત્ સાહિત્ય સહવર્તમાન કળાની સામાન્ય ચર્ચા કરી છે. એક સ્થળે તેમણે કહેલું છે કે "સાહિત્યનો વ્યાપક, અને એટલા માટે ખરો અર્થ જોઈએ તો વાઙ્મય પ્રમાણે જ નાદમય અને વર્ણમય સાહિત્યનો પણ તેની અંદર સમાવેશ થવો જોઈએ."[20] અત્રે, સાહિત્યનો વિશાલાર્થ કરી સાહિત્ય, સંગીત અને ચિત્રકલાને અનુક્રમે તેમાં સમાવી દીધાં છે અને એ દૃષ્ટિએ લેખકે-જોકે તર્કશુદ્ધ વ્યાખ્યાની વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમણે અંગત રીતે જે સાહિત્ય વ્યાખ્યા બાંધી છે, તે આપણે જોઈએ :

"માણસના વિચારો, એની કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, લાગણીપ્રધાન અનુભવો બીજા આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય, એ મારા પૂરતી સાહિત્યની વ્યાખ્યા છે....જેનામાં લાગણીઓ પર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. ચેપીપણું એ સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે."[21]

અહીં સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં પણ વિશેષતઃ વર્ણન થયેલું જણાશે. આ દૃષ્ટિથી લેખકે એક સૂત્ર પણ એ રીતે મૂકેલું છે કે "કળા એ હૃદયની ભાષા છે." આ ઉપરાંત, લેખકે જીવનની દૃષ્ટિએ આપેલી એક બીજી વ્યાખ્યા તે આ રહી : "કળા એટલે જીવનકળા, સર્વ ધર્મોનો સમન્વય, આદર્શ જીવનની સહજ સુવાસ."[22] લેખકની આ બન્ને વ્યાખ્યાઓનું સંયોગીકરણ કરતાં, આપણને કૉલરિજની કવિતા વિશેની વ્યાખ્યા જે, "કવિતા તે સર્વ માનવજ્ઞાન, માનવવિચારો, માનવ–મનોરાગ, લાગણીઓ,

૨૦. જી. આ., પૃ. ૪૩૮

૨૧. જી. ભા. પૃ. ૮. આ જ વ્યાખ્યા પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતને લેખકે અન્યત્ર મૂકેલો છે:–"સાહિત્ય એ સાવ નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. અવલોકન, નિરીક્ષણ, વિચાર, કલ્પના કે ભાવના જ્યારે ઉત્કટ થઈ જાય છે ત્યારે માણસથી બોલી જવાય છે અને ઉત્કટતાનો સ્વભાવ જ છે કે એની ભાષામાં કંઈક ચમત્કૃતિ કંઈક અસાધારણપણું, કંઈક આકર્ષણ આવી જ જાય છે." જી. ભા.માંથી જીવનવિહાર પૃ. ૩

૨૨. જી. આ. પૃ. ૪૯૭.

ભાષા એ સર્વનો પલ્લવ અને સુગંધ છે,"[૨૩] એની સાથેનું અલબત્ત, આકસ્મિક પણ ઘણું સામ્ય જણાશે.

આ ઉપરાંત લેખકનું એક ઇતર મંતવ્ય જેને કળાની ત્રીજી વ્યાખ્યા ગણી શકાય તે એ કે, "હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે."[૨૪] આ મંતવ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે શ્રી કાકાસાહેબની કળાની સર્જનપ્રક્રિયા સંબંધી તમામ ચર્ચાને સમજવી જોઈએ.

આ કળાસમગ્રની સર્જનપ્રક્રિયા, તેની પાછળનો કળાકારનો માનસ-વ્યાપાર, ભાવસંવેદના અને કળાદૃષ્ટિ એ બધાં વિશે પ્રસંગોપાત્ત શ્રી કાકાસાહેબે છૂટક છૂટક કહેલું છે. સહુથી પહેલાં તો, કળાના ઉદ્ભવ પૂર્વેની કળાકારની દશા, લેખક નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નરૂપે રજૂ કરે છે:

"જ્યાં સુંદર કુદરત ચારે કોર પથરાયેલી છે અને જીવનના હૃદયવેગી પ્રસંગો આપણને ક્ષણે ક્ષણે જોવા મળે છે ત્યાં કેવળ એની નોંધ જોવામાં કોને વિશેષ રસ પડે? નિરીક્ષણમાં આવતી સુંદરતા ઉપરાંત એવી કેટલીયે સુંદરતા મનુષ્યજીવમાં પ્રવેશ કરી શકે છે જે કેવળ ભાવગમ્ય છે. મનુષ્યની સંસ્કારિતા, એની ઉચ્ચ અભિલાષા, એની કોમળ, ઉત્કટ અને પવિત્ર લાગણીઓ અને જીવનના સર્વોચ્ચ આદર્શની સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ઝાંખી; એ બધાંને લીધે એના હૃદયમાં અસાધારણ સુંદરતા પ્રગટે છે; જે વ્યક્ત કર્યા વગર કળાકારને ચેન પડે નહિ, અને છતાં એ ગૂઢ વસ્તુ વ્યક્ત કેમ કરાય એની મૂંઝવણ એને રહે જ છે......જીવનની આર્યતાનો કંઈક અપૂર્વ પાસો એની નજરે ચઢચો, એને અસાધારણ આનંદ થયો, હવે એ શી રીતે તે વ્યક્ત કરે? એ આનંદને જો એ અમર ન કરી શકે તો એનું જીવન શી રીતે કૃતાર્થ થાય?"[૨૫]

આ અવતરણમાં લેખક પ્રકૃતિ, માનવજીવન અને જગતના અનુભવને પરિણામે જન્મતી ભાવસંવેદનાને કળાકાર કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકે તેની સંભાવના વિચારે છે. અને જાણે એ પ્રશ્નનો જ જવાબ ન આપી રહ્યા હોય, તેમ લેખક બીજે સ્થળે છેક ૧૨મી સાહિત્ય પરિષદના લેખમાં નીચેનો ફકરો મૂકે છે:

૨૩. રમણભાઈ નીલકંઠકૃત 'કવિતા અને સાહિત્ય' ૧ લું વોલ્યુમ પૃ. ૩૪૧.
૨૪. જી. આ. પૃ. ૪૯૪.
૨૫. જી. આ. પૃ. ૪૨૫.

"સૌંદર્ય સાથે ભાવોનું મિલન થયું કે તરત એમાંથી સર્જનશક્તિ જાગ્રત થાય છે, અને એ પોતાની પ્રતિભાથી નવાંનવાં રૂપો, નવીનવી આકૃતિઓ, નવાનવા વર્ણવિન્યાસો અને નવાનવા આલાપો પેદા કરે છે. ભાવોની જાગ્રતિ, એમની નવનિર્મિતિ, એમની સંક્રાન્તિ અને એમાંથી નીકળતી અસ્વસ્થતાને અંગે પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિ – એ બધું કળાનું સ્વરૂપ છે. એને માટે વાહન તરીકે કઈ વસ્તુ વપરાય છે એ ગૌણ સવાલ છે. માટી, પથ્થર, લાકડું, ધાતુ, કાચ, સાબુ, મીણ, હાથીદાંત ગમે તે પદાર્થ વાપરો; રંગરેખા, દોરા, મણિ ગમે તેની મદદ લો, ગદ્ય અને ગેય શબ્દો વાપરો અથવા મૂક અભિનય કરો; કળા સ્થાપત્યની હો કે નગરરચનાની હો, સમાજરચનાની હો, કે મહાકાવ્યના સંવિધાનચાતુર્યની હો, કળા બધે એક જ છે. કળાનો ઊગમ વસ્તુજાતમાં નથી પણ મનુષ્યહૃદયમાં છે."[૨૬]

અહીં, લેખક કળાસર્જનની વેળાએ કળાકારની બધી જ માનસિક પ્રક્રિયા – સિસૃક્ષા સમયનો કળાકારનો મનોવ્યાપાર – રજૂ કરે છે. કળાકારને સૌંદર્યાનુભવથી ભાવસંવેદનાની સર્જનપ્રેરક આતુર અસ્વસ્થતા જાગે છે, તે સમયે તે અમૂર્ત ભાવને કલ્પના વડે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા મથે છે. અથવા લેખકે જે કળાની ત્રીજી વ્યાખ્યા રજૂ કરી છે તે પ્રમાણે "હૃદયના અમૂર્ત ભાવો, મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્ત કરવા એ કળાનું પ્રધાન કાર્ય છે." બરાબર આ જ બાબત તેમણે બીજે સ્થળે શબ્દફેરે કહેલી છે.[૨૭]

ઉપર્યુક્ત અવતરણમાં, લેખક જુદી જુદી કળાના સર્જનનાં જે ઉપાદાનો રજૂ કરે છે તે પરથી જોઈ શકીશું કે લલિતકળાથી વ્યવહારુ–પ્રયુક્ત (applied) કલાને વ્યાવૃત્ત ન કરતાં, તે સહુને સાથે જ ગણાવે છે. કારણ, તે સહુ પાછળ ઓછોવત્તો કળાનો સર્જનવ્યાપાર તો રહેલો જ છે. તે પછી તેનાં ઉપાદાનો ગમે તે હોઈ શકે. કારણ, કળાનું ઉપાદાન એ ગૌણ વસ્તુ છે, કળાકારનું સર્જન–પર માનસ એ જ મુખ્ય છે. અને તેથી, તેમણે અવતરણના અંતના વાક્યમાં કહ્યું છે જે, કલાનો ઊગમ ઉપાદાનોની વસ્તુ-સામગ્રીમાંથી જ નહિ પણ કવિના હૃદયમાંથી સ્ફુરતી કવિત્વદૃષ્ટિમાંથી જ મુખ્યત્વે થાય છે.

૨૬. જી. આ. પૃ. ૪૯૩–૯૪

૨૭. જી. આ. માંથી 'કળા એક જીવનદર્શન' પૃ. ૫૦૯–"માણસના મનમાં સૌંદર્યભાવના જન્મ લે અને તે પાર્થિવ વસ્તુઓ મારફતે પ્રગટ થવા મથે ત્યારે જ કળા સંભવે છે. મનુષ્ય-કલ્પનાની પ્રસૂતિ-વેદનામાંથી જ કળાનો સંભવ છે."

કળાના આ સંભવ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરતાં, લેખક કંઈક દાર્શનિક પદ્ધતિથી એક મહત્ત્વનો મૌલિક સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે :

" કળાનો બીજી રીતે વિચાર કરી શકાય. સમાધિસ્થિતિમાં માણસમાં અહંતા-મમતા રહેતી નથી. તે વખતનો અનુભવ અપૌરુષેય હોય છે અને અનિર્વચનીય પણ હોય છે. જ્યાં ભેદ જ નથી ત્યાં નિર્વચનનો સવાલ જ ક્યાંથી હોય ? પણ એ સમાધિનું વ્યુત્થાન થયા પછી સમાધિકાળનો અનુભવ અને ત્યાર પછીની પ્રાકૃત દશા વચ્ચે જે અંતર પેદા થાય છે અને તે અંતરનું ભાન થાય છે એમાંથી કળાનો સંભવ છે. જીવસ્થિતિરૂપી વ્યક્તિત્વ ઉપર આવ્યા પછી ખોયેલું બધા સાથેનું ઐક્ય પાછું અનુભવવા માટે કળા મારફતે માણસ પ્રયત્ન કરે છે. વિશ્વાત્મૈક્યભાવ, સર્વાત્મૈક્યભાવ, એ જ પરમ આનંદ છે. સમાધિમાં જે ક્ષણિક અનુભવ્યો તે આનન્દ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત કરી બીજાઓને એની ઝાંખી કરાવવાનો જે પ્રયત્ન તે જ સાચું કાવ્ય છે, તે જ કળા છે. "[૨૮]

મમ્મટે કળાનુભવ માટે કહેલી બીજા અનુભવોના વિગલિતપણાની દશા અને પરિમિત પ્રમાતૃત્વનો લોપ, એ મુદ્દો શ્રી કાલેલકરે આ સિદ્ધાંતની શરૂઆતમાં મૂકેલો છે.[૨૯] અને તેને માટે યોગની પરિભાષા વાપરી એમ કહે છે કે કળાસંભવ વેળા સમાધિસ્થિતિમાં બને છે તેમ કળાકારનું વ્યવહાર સાથેનું અનુસંધાન થતાં અહંતામમતાનો નાશ થાય છે : આ મુદ્દાનો અનુવાદ અને વિવરણ શ્રી કાકાસાહેબે બરાબર મણિલાલ દ્વિવેદીની રીતે જ કરેલાં છે. તેમણે પણ યોગની નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાથે કળાનુભવને સરખાવી આ બાબત કહેલી છે.[૩૦] શ્રી પાઠકે પણ આની આ વસ્તુ કળામીમાંસાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલી છે.[૩૧]

પણ મમ્મટના આ મુદ્દાથી આગળ જઈ શ્રી કાકાસાહેબ કળાનો એક અતીવ તાત્ત્વિક મુદ્દો યોગની જ પરિભાષામાં રજૂ કરે છે; જે એમની તત્ત્વગ્રાહી અને મૌલિક એવી કળામીમાંસાની શક્તિનો દ્યોતક છે. શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે કલાકાર ભાવસંવેદનની એવી સમાધિસ્થિતિ અનુભવી

૨૮. જી. આ. માંથી 'કળા–એક જીવન દર્શન'—પૃ. ૫૦૮.

૨૯. એ જ સિદ્ધાંતવાળી શ્રી કાકાસાહેબની એક વિચારકલિકા જી. આ. પૃ. ૪૭૫ માંથી :–" કળાની ઉપાસના કરતાં અહંકારનો લય કરવો એ એક કળાનો મહદાનંદ છે—विगलितवेद्यान्तरं परमानंदम् । "

૩૦. આપણું વિવેચનસાહિત્ય—પૃ. ૬૬.

૩૧. એજન, પૃ. ૨૬૫-૬૬.

રહે તે પછી તેના માનસનું વ્યવહાર સાથે અનુસંધાન થાય છે. એ વેળા ભાવસંવેદન અને વ્યવહારજગત, બન્ને વચ્ચેનું અફાટ અંતર તે અનુભવે છે; ત્યારે, કલાકાર વ્યવહાર–જગતમાં રહી પેલા એક વાર અનુભવેલ ભાવસંવેદનને કલ્પના દ્વારા સંસ્મરીને, ફરી વાર અનુભવીને – શ્રી કાકાસાહેબના આગલા અવતરણના શબ્દમાં – નવનિર્મિતિ કરે છે, અને તે તેનું કળાસર્જન બને છે. આને બીજી રીતે એમ કહી શકીએ કે ભાવનાનું અને વ્યવહારનું તે અંતર ટાળે છે, માટે જ તે કળા છે.

કવિ વર્ડ્ઝવર્થનો કળાસર્જનનો સિદ્ધાંત કે કાવ્ય એ emotions recollected in tranquility છે, એ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતનું જ, પણ કેવું કાચું સ્વરૂપ છે તે આ ઉપરથી જણાશે.

ઉપર્યુક્ત અવતરણને અંતે તેઓ કહે છે કે ભાવનાસંવેદનમાંથી જન્મતો આ આનંદ કળાકાર સર્જન દ્વારા વ્યક્ત કરી ભાવકને ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાવે છે. રમણભાઈએ પણ કળાની આવી જ વ્યાખ્યા આપી કહેલું છે કે ઇન્દ્રિયગમ્ય રૂપમાં ભાવના પ્રકટ કરવી એ કળાનું કામ છે. જોકે, શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે વ્યવહારમાં ઇન્દ્રિયોના આનંદ વિષયજન્ય હોય છે, ત્યારે કળાનુભવમાં તે ભાવનાજન્ય હોય છે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અમુક જ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કળાર્થે થાય છે.[૩૨] આ ભાવનાજન્ય આનંદ સાત્ત્વિક પ્રકારનો છે[૩૩] અને માટે જ તે બીજાઓ સાથે ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય

૩૨. (૧) "કળાત્મક આનંદની ઇન્દ્રિયો બે. નેત્ર અને કર્ણ દ્વારા જ કલારસિક મન તે આનંદ ભોગવી શકે છે. આ બે ઇન્દ્રિયો જ હૃદયની ઉન્નતિ કરનારી છે. અને તેથી જ માણસે તેમનો દુરુપયોગ કદી પણ કરવો જોઈએ નહિ." જી. આ., પૃ. ૫૦.

(૨) ... ... કળાપૂજનમાં બધી જ ઇન્દ્રિયો સરખી લાયકાત ધરાવતી નથી. ... ... શ્રવણ અને નયન એ બેની સૂક્ષ્મ છતાં જબ્બર શક્તિ ધારે તો અલિપ્તપણે કામ કરી શકે એમ છે. એ બેની વિલાસિતા અટકાવી એમને કળા-ગ્રહણની દીક્ષા આપી શકાય છે, ભોગ-પરાઙ્મુખ કરી એમને કેવળ સૌન્દર્ય-પૂજક કરી શકાય છે." જી. આ., પૃ. ૪૧૯.

૩૩. (૧) "તટસ્થ આનંદનો ઉપભોગ બીજાઓની સાથે લેવાની ઇચ્છા થાય છે તેથી તે સાત્ત્વિક છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેનો ઉપભોગ લેવાય છે છતાં તે વિષયાનંદ નથી." જી. આ., પૃ. ૪૯

(૨) ભોજન-રસ અને કામ-વિકાર લોકયાત્રા માટે ગમે તેટલાં આવશ્યક હોય તોયે એમાં તટસ્થ આનંદ હોતો નથી. અલિપ્તપણે, અનાસક્તપણે જે આનંદ અનુભવી શકાય તે જ કળાનો વિષય થઈ શકે છે." જી. આ., પૃ. ૪૧૧

છે. અને એ ઇચ્છામાંથી જ કળાસર્જન-વ્યાપાર ઉદ્ભવે છે. તેથી કરીને શ્રી કાકાસાહેબે ભૂખ અને કામવાસનાના આનંદને કળાનો મુખ્ય રસ ન બનાવવો જોઈએ એમ કહ્યું છે (જી. આ. પૃ. ૫૦૪).[૩૪] કારણ કે " કળાનો પ્રયત્ન ઇન્દ્રિયાતીત આનંદને વિષયવાસનાના સંસર્ગથી દૂષિત ન કરતાં તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવવાનો હોય છે." (જી. આ. પૃ. ૪૭૮)[૩૫] આ કારણે તેમાં ' તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય ' (જી. આ. પૃ. ૪૯–૫૦) હોવાથી તેને લેખકે સર્વાત્મૈક્યભાવવાળો આનંદ લેખ્યો છે. તેથી જ અન્ય સ્થળે લેખકે કહ્યું છે કે " કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે પણ એનો આનંદ તો વિષયાતીત હોવો જોઈએ. " (જી. આ., પૃ. ૪૧૮...તથા પૃ. ૪૨૧).

કલાકારની આ સિસૃક્ષાવૃત્તિ વિશે લેખકે આ પ્રમાણે વિચાર કરેલો છે :

"Art as a creative necessity એટલે કે દરેક માણસમાં 'एकोऽहम् बहु स्याम् 'ની જે અદમ્ય વૃત્તિ છે તેના સંતોષ ખાતર માણસ જ્યારે હૃદયના ગૂઢ અને ઉત્કટ ભાવોને વ્યક્ત રૂપ આપવા પ્રેરાય છે ત્યારે એના મનમાં જે પ્રયોજન હોય છે તેની વધારે મીમાંસા થવાની જરૂર છે. "[૩૬]

પોતાના અનુભવને સર્વગમ્ય કરવાની જે કલાકારની આ વૃત્તિ છે, તેનું મૂળ આ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીય ગણી, આ મુદ્દાને છેડીને લેખકે એ સ્થળે તો અછડતો મૂકી દીધેલ છે.[૩૭]

૩૪ શ્રી પાઠકે પણ 'કાવ્યની શક્તિ'માં આ જ કહેલું છે. પૃ. ૨૩–૨૫.

૩૫. આ જ મંતવ્યનું સરખાપણું જુઓ આ. વિ., પૃ. ૧૬૫ (આનંદશંકરનો મત) અને પૃ. ૨૬૫ (શ્રી પાઠકનો મત).

૩૬. જી. આ. માંથી ' કળા–એક જીવનદર્શન '–પૃ. ૫૧૬.

૩૭. શબ્દફેરથી, જોકે વધુ સ્પષ્ટતાથી તેમણે બીજે સ્થળે આની આ બાબતની કંઈક મીમાંસા કરેલી છે :

" સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ હમેશાં સમાજસેવાને અંગે જ થાય છે એમ નથી. માનસિક આનંદ, સમાધાન, મૂંઝવણ અથવા વ્યથા પ્રગટ કરવાની, શબ્દબદ્ધ કરવાની માણસમાં જે સહજ વૃત્તિ છે તેમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ગમ છે; સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્ગારને બીજામાં સંક્રાન્ત કરવાની ઇચ્છાથી થાય છે. તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે એમ કહી શકાય." જી. ભા., પૃ. ૯.

આ દૃષ્ટિએ જ આ લેખમાં મૂકેલી સાહિત્યની પહેલી વ્યાખ્યા તેમણે ઘડેલી છે: જેમાં ઉપર કહેલી સાહિત્યની લાગણી ' સંક્રાન્ત ' કરવાની શક્તિને તેમણે ત્યાં 'ચેપ' લગાડવાની શકિત તરીકે વર્ણવી છે. અને પોતાને વિશે જ્યાં એમણે એમ કહેલું છે કે " હું તો સંસ્કારો પાડી ચેપ લગાડવામાં જ માનું છું" અને

પણ આ આખી સર્જનપ્રક્રિયાની આદ્યશક્તિ તો આપણે કળાકારની કળાદૃષ્ટિને — કવિત્વદૃષ્ટિને લેખીશું. લેખક કહે છે, " ...જો વિશિષ્ટ જાતની શક્તિ કેળવેલી હોય તો જ્યાં અસંખ્ય લોકોને આનંદપ્રતીતિ થતી નહોતી ત્યાં આનંદ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા ક્ષમતા અર્પી શકીએ છીએ. એને જ કળાદૃષ્ટિ કહે છે." ૩૮

આ સ્થળે શ્રી કાકાસાહેબની કળાકારની આખી સર્જનપ્રક્રિયા સંબંધી તમામ ચર્ચાનો અંત આવે છે. હવે આપણે વિવિધ કળાઓ વિશેની તેમની મીમાંસા આરંભીએ.

અમૂર્ત ભાવોને વિવિધ ઉપાદાનો દ્વારા મૂર્ત કરતી જુદીજુદી કળાઓની વિશિષ્ટતા તથા પરસ્પરની સરખામણી વગેરે થોડેક અંશે તેમણે કરેલાં છે. અને વાણી જેનું ઉપાદાન છે તેવા સમસ્ત સાહિત્યની – વાઙ્મયની, કે વાઙ્મયનું ઉત્તમાંગ છે એવી કવિતાકળા વિશેની સ્વરૂપચર્ચા પણ અન્ય કળાઓને અનુલક્ષીને કરેલ છે. આ કળાચર્ચા પાછળ તેમની જીવનદૃષ્ટિ તો છે જ.

"સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણેય એકબીજાનાં પરમ મિત્ર છે, એકકુટુંબી છે." (જી. આ., પૃ. ૪૮૯). એમ કહીને પણ સાહિત્યને તેમણે ગુરુપદે સ્થાપ્યું છે. " માટે સાહિત્યે મોટાભાઈની ફરજ સમજી સંગીત અને કળાને પોતાની સાથે રાખવાં જોઈએ." (જી. ભા., પૃ. ૧૨).

"સાહિત્ય એ કળાનો જ એક ભાગ છે" એમ કહી સાહિત્યની કવિતાકળાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કવિ માટે નિર્દેશતાં, શ્રી કાકાસાહેબ કહે છે કે:

"જો એ કવિ હોય તો શબ્દો મારફતે જે કંઈ વ્યક્ત થઈ શકે તેની મદદથી એ અવ્યક્ત આનંદને મૂર્ત રૂપ આપવાને એ મથે છે. શબ્દરચના તાલબદ્ધ કરી, શબ્દોની સૂચનશક્તિની પરમાવધિનો ઉપયોગ કરી અશક્ય કાર્ય એ શક્ય કરી બતાવે છે. અસંખ્ય લોકોએ મૂંગાની પેઠે જે અનુભવ મેળવ્યો હતો, પણ જે તેઓ વ્યક્ત કરી શકતા નહોતા, તેને તેણે વાચા અર્પણ કરી અને અનુભવને બોલતો કર્યો." (જી. આ. પૃ. ૪૨૫).

કવિતાને આવશ્યક વાણીના ઉપાદાનની વિશિષ્ટતા અને તે દ્વારા ભાવસંક્રમણ, એ આ અવતરણનો માયનો છે. પણ કવિતાકળા વિશે અત્રત્ય રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતમાંના એક મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. અને તે એ કે

"શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવાનો મારો દાવો છે જ નહિ", ત્યાં આગળ લેખક અજાણપણે પણ પોતાની સાહિત્યકાર લેખેની શક્તિને જ આગળ કરે છે.

૩૮. જી. આ. માંથી 'આનંદનાં ઝરણાં'–પૃ. ૬.

કવિની કવિતાકળા છંદોબદ્ધ શબ્દરચનામાં રહેલી સૂચનશક્તિ દ્વારા ભાવ-નિરૂપણ કરે છે. એટલે જ કવિતા-કળાને ચિત્રકળા સાથે સરખાવતાં શ્રી કાકા-સાહેબે એ કળાનું ભેદ-દર્શન પણ આ જ દૃષ્ટિએ કરેલું છે કે, “ શબ્દોમાં અંકન–કલા નથી, પણ સૂચન–કલા છે.” (જી. આ., પૃ. ૪૯). શ્રી કાકાસાહેબ ‘સમભાવ’ લેખમાં કહે છે કે સાહિત્ય પાસે અંકન-કળા નથી અને સૂચન-કળા છે તેથી તે શબ્દો દ્વારા સૌન્દર્ય કેવું હશે તે સૂચવે છે. પણ તેને એક મુશ્કેલી એ નડે છે કે જ્યારે તેને ચિત્રાત્મક દૃશ્યો રજૂ કરવાનાં હોય છે ત્યારે અંકન-કળાની જે જે આલેખન-ખૂબીઓ છે તે તે વ્યક્ત કરી શકતી નથી. તે બાબત ‘ અવ્યક્ત સૌંદર્ય ’ના લેખમાં તેઓ જણાવે છે:

“ કોઈ પણ દર્શનમાં આકૃતિ, ગતિ, માર્દવ યા કાઠિન્ય, રંગ અને કાન્તિનું જ વર્ણન આવવાનું. એની બહારનું કેટલુંય સૌંદર્ય આપણે પ્રતિદિન નજરે જોઈએ છીએ પણ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેની જુદીજુદી છટાઓ માટે સર્વમાન્ય સંજ્ઞાઓ ભાષાએ નક્કી કરેલી ન હોવાથી તેનું વર્ણન આપણે શબ્દમાં કરી શકતા નથી. મૂંગાને એકાદ સુંદર સ્વપ્નું આવે તો તે બીજાને શી રીતે જણાવે ? તેને તે પોતાની અંદર જ જીરવવું રહ્યું. गूंगेको स्वपनो भयो समुझ्न समुझ्न पछताय ।” જી. આ., પૃ. ૨૩.

લેખકે અહીં સાહિત્યકળાની મર્યાદા આંકી છે અને તે યથાર્થ પણ છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે સાહિત્યની સૂચનશક્તિ, એ કળાની બધી મર્યાદાનો ખંગ વાળી દે છે. શ્રી પાઠકે “ કાવ્યની શક્તિ ” લેખમાં આ બાબતને ચર્ચતાં કહ્યું છે કે ચિત્રકળા અંકનકળા દ્વારા જે કાર્ય સાધે છે, તે સાહિત્ય-કળા પોતાની જાતજાતની ભાવદર્શી ભંગીઓ દ્વારા સાધે છે. (આ. વિ. સા. પૃ. ૨૬૨–૬૪). એમાં જ સાહિત્યકળાની અન્ય કલા જોડેની સમાનતા, મર્યાદા અને વિશિષ્ટતા રહેલી છે.

કાકાસાહેબનું સાહિત્યવિવેચન

રમણલાલ જોષી

"વસ્તુની સુંદરતા જોવી એ જ તેની સત્યતા જોયા બરોબર છે."
('જીવનભારતી' પૃ. ૪૯૭)

*

મણાં જ એક મિત્રે પ્રસિદ્ધ નિબંધકાર અને વિવેચક એચ. ડબ્લ્યુ. ગેરડના 'Poetry and the Criticism of Life' પુસ્તક તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. ગેરડે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે કવિતાના અને સમગ્રતયા સાહિત્ય માત્રના વિવેચકની પ્રથમ ફરજ એ છે કે એણે રસિક થવું જોઈએ. સાચે જ વિવેચક સાહિત્ય જેવા પરમ રસિક પદાર્થ સાથે કામ પાડી રહ્યો છે, કળાકૃતિઓમાંથી પોતાને થયેલા રસાનંદને વર્ણવી રહ્યો છે એની પ્રતીતિ એના વિવેચનમાંથી થવી જોઈએ. સાહિત્યની સુગંધ વિવેચનમાંથી મહેકી ન ઊઠે તો વિવેચન ઊણું ઊતર્યું ગણાય. સાહિત્ય-વિવેચન મૂલ્યાંકન, અર્થઘટન, તોલન કે વિશ્લેષણ – સંયોજન કરે, પણ અંતે એ સાહિત્યની કક્ષા સુધી પહોંચે એમાં જ એની ચરિતાર્થતા છે.

શ્રી કાકાસાહેબે વિવેચનનું એક ક્ષેત્ર તરીકે ખેડાણ સસંકલ્પ કર્યું નથી, તેમ વિવેચન એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ પણ ન ગણાય. તેમ છતાં તેમના હાથે જે કાંઈ વિવેચનકાર્ય થયું છે તે ગુણવત્તામાં અને ઇયત્તામાં ગણનાપાત્ર જરૂર છે, અને ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવવા માગનારે કાકાસાહેબના વિવેચનકાર્યને નિકટતાથી જોવું પડે એવું છે. ઉપર મેં 'ગણનાપાત્ર' શબ્દ વાપર્યો, પણ એથીય આગળ વધી હું એમ કહેવા લલચાઉં છું કે કાકાસાહેબનું સાહિત્યવિવેચન કેટલીક બાબતોમાં 'વિશિષ્ટ' કોટિનું પણ છે. ગેરડ માગે છે તે પ્રમાણે એ વિવેચન રસિક તો એટલું બધું ગણાય કે કદાચ બીજા કોઈ ગુણો એમાં હશે કે કેમ એની

શંકા થાય. પોતાનો આનંદ પ્રકટ કરવો એ સિવાય જાણે કે કોઈ બીજું લક્ષ્ય તેમણે રાખ્યું નથી. હા, જીવનાભિમુખ દૃષ્ટિબિંદુઓને કારણે સામાજિક મૂલ્યોની જાળવણી તરફ તે ખૂબ જાગ્રત, કહો કે સભાન, છે અને કોઈ વાર સમાજહિતચિંતક કાકાસાહેબ, સાહિત્યવિવેચક કાકાસાહેબની આડે આવે છે, અને પરિણામે વિવેચનનિબંધનું ગ્રથન ઢીલું પડે છે. પણ આવો સ્વૈરવિહાર એમની વાઙ્મયપ્રતિભાની લાક્ષણિકતા છે. કાકાસાહેબ મુખ્યત્વે સર્જક–નિબંધકાર છે. સર્જકનિબંધનો લેખક જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ, પ્રસંગો કે અનુભવોને નિમિત્ત બનાવી આલેખન કરતો હોય છે. કાકાસાહેબ જ્યારે વિવેચન કરે છે ત્યારે ઉદ્દીપન તરીકે કોઈ પુસ્તક કે સાહિત્યકાર હોય છે, પણ એની શૈલી એમની પોતાની હોય છે, અને એ વિવેચન-લખાણ ઉપર તેમના વ્યકિતત્વની સ્પષ્ટ મુદ્રા ઊઠતી હોય છે. ‘જીવન-ભારતી’માં સાહિત્યવિચારણાના લેખો તેમ જ પ્રત્યક્ષ સાહિત્યવિવેચનના લેખો છે. સાહિત્યવિવેચનના લેખો તરત જ સર્જકનિબંધના ઢાળામાં ઢળવા જાય છે.

સાહિત્યવિવેચનનું એક મુખ્ય કાર્ય તે આનંદ આપવાનું છે એમ ગેરડે કહે છે. અને એને માટે વિવેચકમાં ત્રણ ગુણો હોવા જોઈએ એમ પણ તે ઉમેરે છે. વિવેચકનો માહિતી–ફલક વિસ્તૃત હોવો જોઈએ, એની વિવેચન–પદ્ધતિમાં વિવિધતા હોવી જોઈએ અને એના વ્યક્તિત્વની પ્રબલ અસરથી વિવેચન અંકિત થવું જોઈએ. કાકાસાહેબનાં વિવેચનોમાં છેલ્લા બે ગુણો સારા પ્રમાણમાં છે. કાકાસાહેબ જેવા સભર વ્યકિતત્વવાળા લેખક જ્યારે વિવેચનમાં પોતાની આત્માભિવ્યકિત સાધે છે ત્યારે વિવેચન એક રસિક ચીજ બને છે. ‘જીવનભારતી’માંના સાહિત્યલેખો મુખ્યત્વે પ્રસ્તાવનાઓ રૂપે યોજાયા છે, પ્રત્યેક સાહિત્યકાર અને પ્રત્યેક સાહિત્યપ્રકાર પરત્વે તે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. લેખકના અંગત જીવન અંગેની માહિતી અથવા તો તેના સાહિત્યિક જીવન અંગેની કોઈ વિશેષતા તે નિરૂપે છે. કોઈ વાર સાહિત્ય ક્ષેત્રના પ્રચલિત ખ્યાલોના નિરસન કે વિરોધરૂપે તે પોતાનું લખાણ શરૂ કરે છે અને જોતજોતામાં તે આપણને વિષયના કેન્દ્રમાં લઈ જાય છે. મુખ્યત્વે તે વિવરણપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય તે તે કૃતિમાં પોતાને શું ગમ્યું તે જણાવવાનું છે અને એમ કરતાં કરતાં મૂળ કૃતિ તરફ વાચકને પ્રેરવાનું છે. મૂલ્યાંકન પણ ને જરૂર કરે છે, પણ એ મૂલ્યાંકન પોતાના આનંદના અહેવાલમાં એવું છુપાઈ ગયું હોય છે કે એને જુદું તારવવું મુશ્કેલ બને. સામાન્ય રીતે રાખેતા મુજબ

મૂલ્યાંકનો આપવા વિશે કાકાસાહેબ ઝાઝી ચિંતા સેવતા નથી. પ્રત્યેક લેખકે જીવનને કેમ જોયું, મનુષ્યલોકના વિવિધ રસોને કેમ આત્મસાત્ કર્યા અને વિવિધ ભાવપરિસ્થિતિઓમાં વિશ્વસૌન્દર્યને કઈ રીતે અનુભવ્યું એની પદ્ધતિ નિરીક્ષવામાં કાકાસાહેબને રસ છે. પોતાની રુચિ અને જીવનદૃષ્ટિના પ્રકાશમાં તે એ બધી સૃષ્ટિને તપાસે છે, અને પોતે જ્યાં જુદા પડે છે ત્યાં પોતાનો દૃષ્ટિભેદ સુરેખ માંડી આપે છે. પરંતુ એમ કરતી વેળા પણ સામાની દૃષ્ટિને સમજવાની તે પૂરી કોશિશ કરે છે, અને પોતાને અનભિપ્રેત એવા સાહિત્યખ્યાલોની દૃષ્ટિએ પણ એની ગુણવત્તા તારવી બતાવે છે. આખીય પ્રક્રિયામાં ક્યાંય પણ સમભાવની કમીના નથી. ‘ માહિતી ’ની બાબતમાં એમ જરૂર કહી શકાય કે કાકાસાહેબની સાહિત્યક્ષેત્રની માહિતી મર્યાદિત છે. ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું તેમનું પરિશીલન તેમના વિવેચનને વિશાળતા આપે છે અને રસિક પણ બનાવે છે, તેમ છતાં ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્ય વિશે તેમની પાસે અમુક જ માહિતી છે (કદાચ કાકાસાહેબ જેવા ‘ પ્રવાસી ’–વિવેચક પાસે વધારે અપેક્ષા રહે), અંગ્રેજી સાહિત્યની અમુક જ સર્જક – કૃતિઓના સંદર્ભો અવારનવાર ડોકાય છે. પણ એનું સાટું સંસ્કૃત-સાહિત્ય વાળી દે છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ વિવેચનને રસિક બનાવે છે; એટલું જ નહિ પણ તેમની શૈલી ઉપર પણ એની અસર થઈ છે, અને પરિણામે ગદ્યશૈલીની રોચકતા વધી છે.

આપણા યુગના કયા કયા મહાનુભાવોનાં લખાણોની વિશેષ અસર તેમના ઉપર થઈ છે એ વિશે તે કહે છે, “ આધુનિકોમાં ભાંડારકર, રાનડે, સ્વામી વિવેકાનંદ, ભગિની નિવેદિતા, લાલા હરદયાળ, આનંદકુમાર સ્વામી, બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ, અરવિંદ ઘોષ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને ગાંધીજી આટલાની અસર મારા ઉપર વધારેમાં વધારે છે એમ હું માનું છું. ”[૧] કાકાસાહેબની સાહિત્યરુચિ ઘડાઈ છે રવીન્દ્રનાથ અને કાલિદાસના સાહિત્યથી, અને તેમની સાહિત્ય દૃષ્ટિ રંગાઈ છે ગાંધીજીની વિચારણાથી. (ટૉલ્સ્ટોયના કળા ઉપરના વિચારોનો પરિચય કાકાસાહેબને પોતાના સાહિત્ય આદિ કળાઓ વિશેના વિચારો પરિપક્વ થયા પહેલાં થયો હોય તો ટૉલ્સ્ટોયની અસર પણ ગણાય.)

કાકાસાહેબની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ રવીન્દ્રનાથ ઉપરના લેખથી થયો છે. અમદાવાદમાં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી અને “કોકિલકંઠ

૧. જીવનભારતી, પ્રસ્તા. પૃ. ૮.

રવીન્દ્રના શ્રવણમનોહર પંચમ સ્વરથી અમદાવાદનો વસન્ત નિનાદિત થયો" એ પ્રસંગે ગુજરાતને કવિવરનો પરિચય કરાવવા કાકાસાહેબે જે લેખ લખ્યો તે એમનો પહેલો સાહિત્યવિષયક લેખ છે. અલબત્ત, ૧૯૨૦માં લખાયેલા આ લેખ પહેલાં 'જૂના ખેતરમાં નવું ખેડાણ' અને 'હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા' જેવા એક બે લેખો તેમણે લખ્યા હતા, છતાં સીધું સાહિત્ય વિશે લખવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. રવીન્દ્રનાથની કાવ્યસૃષ્ટિ અને વિચારસૃષ્ટિનો મૂલગામી પરિચય પૂરા ગાંભીર્યથી અને રસિકતાથી તેમણે આપ્યો છે. રવીન્દ્રનાથ 'ખરા અર્થમાં કવિ છે' એમ કહ્યા બાદ કવિ વિશેનો પોતાનો આદર્શ તે બતાવે છે :—" કવિ એટલે દ્રષ્ટા. બહુ વાંચવાથી, પૂછવાથી અથવા અનુમાન કરવાથી પણ ઘણા લોકો જે સમજી શકતા નથી તે કવિઓ સહેજે જુએ છે. આપણી દૃષ્ટિ વર્તમાનકાળથી મર્યાદિત હોય છે. નિર્મળ દૃષ્ટિવાળા કવિ ભવિષ્યકાળમાં પણ જોઈ શકે છે."[૨] આરંભથી જ કવિતા વિશેનો કેવો ઉચ્ચગ્રાહ કાકાસાહેબના મનમાં રહ્યો છે એની પ્રતીતિ ઉપરનાં વચનોમાં થાય છે. આ લેખ લખાયા બાદ બે વર્ષે કાકાસાહેબે કવિ વિશેનો પોતાનો એ આદર્શ વધારે સ્ફુટ કરી આપ્યો :—" કવિ એટલે દ્રષ્ટા. જે જીવનરહસ્ય જુએ છે, જેને ઇહ–પર સૃષ્ટિ બન્ને સરખી જ પ્રત્યક્ષ છે, જે અતિવાદમાં ઊતરી શકે છે, જે આ દુનિયામાં રહેતો છતાં આ દુનિયાનો નથી, તે કવિ. ચર્મચક્ષુને જે દેખાતું નથી, તર્કદૃષ્ટિથી જેનું આકલન થતું નથી, વ્યાવહારિક દુનિયામાં જેને માટે પ્રમાણ મળતું નથી એવા અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ અને સ્વસંવેદ્ય એવા અનુભવોનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી શબ્દ અથવા વર્ણ જેવા મર્યાદિત સાધન દ્વારા તે બધું બીજાને માટે પણ જે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તે કવિ. આ સૃષ્ટિની પાછળ રહેલી,– બાહ્ય સૃષ્ટિ તેમ જ અંતઃસૃષ્ટિની પાછળ રહેલી ઈશ્વરી યોજના, ઈશ્વરી લીલા અને ઈશ્વરી આનંદનો જે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તે કવિ."[૩] રવીન્દ્રનાથના જીવન અંગેની નાનીમોટી જાણકારીની સાથે તેમના મુખ્ય ગ્રંથોનો માર્મિક પરિચય પણ એની સાથે વણી લઈ રવીન્દ્રનાથની વાઙ્મયવિભૂતિને કાકાસાહેબે ઉપસાવી છે તે આજે પણ અનુત્તમ છે. એમાં વિષયભૂત વ્યક્તિ રવીન્દ્રનાથ તે તો જાણે નિમિત્ત છે, પણ કોઈ પણ દેશના મહાન કવિનો પરિચય કેવી રીતે આપી શકાય તે આ સુદીર્ઘ અધ્યયન લેખમાં જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથના અંગત પરિચયમાં પણ કાકાસાહેબ આવેલા, પણ તેમનો ખરો પરિચય – તેમના અક્ષરદેહનો પરિચય – કેવી આત્મીયતાપૂર્વક તેમણે કર્યો છે એની પ્રતીતિ આ લેખમાં

૨. એજન, પૃ. ૨૨૯. ૩. એજન, પૃ. ૨૫૦.

થાય છે. એ પછી પણ રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યનું પરિશીલન કાકાસાહેબ સતત કરતા રહ્યા છે અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી તેમના ગ્રંથોનું તાત્પર્યદર્શન કરાવવાના પ્રસંગો તેમને ચાલુ આવ્યા કર્યા છે.

રવીન્દ્રનાથની 'ઘરે બાહિરે' નવલકથાને કાકાસાહેબ 'રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા'[4] કહે છે એમાં કેટલું બધું સૂચવાઈ જાય છે! સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ સરવાળે દેશને નિઃસત્ત્વ બનાવી મૂકે છે. "ઉત્તેજિત થયેલા રાષ્ટ્રના પુરુષાર્થના વેગવાન ધોધમાં ચારિત્ર્યની મહાન શિલા થઈને" ઊભા રહેવાનું "એક મોટું વીરકર્મ" રવીન્દ્રનાથે બજાવ્યું છે. વાર્તાની નાયિકા વિમલા નિખિલના વિચારો રજૂ કરતાં જણાવે છે કે તેઓ કહેતા: "દેશની સેવા કરવા હું તૈયાર છું, પણ હું વંદન તો તેના કરતાંયે અતિ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજતા સત્યને જ કરીશ. દેશને દેવ ગણી વંદન કરવું એ તેનું સત્યાનાશ વાળ્યા બરાબર છે."[5] — નવલકથાની કેન્દ્રવર્તી ભાવના તે આ જ છે. નવલકથાકારની સર્જક કલ્પનાનું આ સત્ય કાકાસાહેબ યથાર્થ રૂપે સ્પષ્ટ કરી આપે છે:–"દેશના લાભ આગળ ધર્મ, ઈશ્વર, સત્ય, નીતિ, સદાચાર, ચારિત્ર્ય બધું ડૂલ છે, એમ કહેનાર લોકો એ નથી સમજતા કે એવી માન્યતા સાથે દેશની ભક્તિ અને સેવા કરતાં તેઓ દેશનું ભારે અપમાન કરે છે. કોઈ દીકરી વૃદ્ધ માતાને જિવાડવા ખાતર અનાચારથી કમાણી કરે, તો એ માતાને એવી રીતે જીવવું પસંદ પડે ખરું? માતા ક્રોધ અને ઉદ્વેગમાં જ બગાસું ખાઈને મરી જશે. દેશ એટલે દેશાંતરને ચૂસી ખાનાર વેપાર–એમ આજનાં વેપારી રાષ્ટ્રો ભલે માને. પણ ખરું તો એ છે, કે દેશ એટલે દેશનું સર્વોદય–સાધક ચારિત્ર્ય, દેશનો પરમ મંગલ જ્ઞાનરાશિ, દેશનો કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ. દેશ એટલે પોતાના સમાજ મારફતે થતી માનવકોટિની અને આખી સૃષ્ટિજાતની સેવા. જેઓ સ્વાર્થ કે મત્સર ખાતર દેશને પારકા લોકના હાથમાં વેચી નાખે છે, અને જેઓ દેશને નામે સત્યનો કે ચારિત્ર્યનો દ્રોહ કરે છે, તે બંને દેશના દ્રોહી જ છે એ વસ્તુ પોતાની ઉજ્જ્વળ દેશ-

૪. કાકાસાહેબના વિવેચનલેખોનાં શીર્ષકો જેટલાં આકર્ષક તેટલાં જ અન્વર્થક છે. યુરોપ-અમેરિકા અને રશિયા આદિ દેશોની વાર્તાઓને તે "દૂર દૂરની લાવણ્યવતી બાળાઓ" કહે છે, હેલન કેલરની આત્મકથા વિશે લખતાં તેને "નેત્ર વિનાની નેત્રી" કહે છે, જવાહરલાલની આત્મકથાને "પારદર્શક આત્મકથા" કહે છે તો 'વડલો'ની પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક છે "કાવ્ય રૂપ".

૫. 'ઘરે-બાહિરે', બીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૨૯.

સારા સાહિત્ય પ્રત્યે તેમને વિરોધ નથી, હીન સાહિત્ય પ્રત્યે છે. એક જગ્યાએ તેમણે વાપર્યો છે એ શબ્દ વાપરીને કહીએ તો તે 'સુરુચિવાદી' છે. પ્રણયસાહિત્ય જો સાહિત્ય બને (જેમકે, આ કૃતિમાં) તો કાકાસાહેબને એ સ્વીકાર્ય છે. તેઓ લખે છે, "રવીન્દ્રનાથ જેવા સમર્થ કવિઓએ દીપાવેલા વિષયો છેડવા એ સહેલ વાત છે, પણ તેમનો સંયમ, તેમની મર્યાદા અને તેમનું ગાંભીર્ય લાવવા માટે તેમની ધર્મપરાયણતા, પવિત્ર રસિકતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિની જરૂર છે."[12] રવીન્દ્રનાથની 'વૈરાગ્ય'ની ફિલસૂફી વિશે કાકાસાહેબ કહે છે, "રવીન્દ્રનાથ વૈરાગ્યના બળને ઝાઝું માન નથી આપતા.[13] તેમની સાધના કઠોર, કર્કશ છે જ નહિ. ફૂલમાંથી ફળ પ્રગટે તેમ સહજ ભોગમાંથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય એવી મધુર સાધના તેઓ સૂચવે છે. વૈરાગ્યમાં દુનિયાનો નિષેધ છે, અનુભવ નથી; અતૃપ્તિ છે, સમાધાન નથી. તેથી અણી પર ઊભા કરેલા શંકુ જેવી તેની સ્થિતિ છે. દરેક ક્ષણે તેને અધઃપાતની બીક હોય જ."[14] પણ આગળ તેઓ કહે છે, "વૈરાગ્ય વિશેની રવીન્દ્રનાથની ફિલસૂફી આજના જમાનાને ચાહે તેટલી મધુર લાગે તોપણ તે યથાર્થ છે એવી પ્રતીતિ નથી થતી. ઐહિક દૃષ્ટિએ જીવન સમૃદ્ધ કરવું હોય, પ્રવૃત્તિનું સમાધાન મેળવવું હોય તો વૈરાગ્યનો રસ્તો કામનો નથી એ વાત સાચી. ત્યાં તો ભુક્તિ અને મુક્તિનો સમન્વય બોધનાર તંત્રમાર્ગ જ સેવ્ય છે. એથી ઊલટું આત્મવિજયના, આત્મસાક્ષાત્કારના અને અખંડ શાંતિના ભૂખ્યા માણસને સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ઉપદેશેલો ઇંદ્રિયનિગ્રહનો – વૈરાગ્યનો – માર્ગ જ ગ્રહણ કર્યે છૂટકો છે. અપ્રતિમ સૌન્દર્ય આગળ જ્યારે વૈરાગ્ય પરાભૂત થાય છે ત્યારે આત્મા પણ સંકુચિત થાય છે અને વિશ્વમાંગલ્યને આઘાત પહોંચે

૧૨. એજન, પૃ. ૨૭૩

૧૩. કાકાસાહેબના આ અભિપ્રાયના મૂળમાં રવીન્દ્રનાથની નીચેની જેવી પંક્તિઓમાં પ્રકટ થતી વિચારણા હોય એમ લાગે છે:—

वैराग्यसाधने मुक्ति, से आमार नय ॥
असंख्य बन्धन–माझे महानन्दमय
लभिब मुक्तिर स्वाद ।

... ...

मोह मोर मुक्ति रूपे उठिबे ज्वलिया,
प्रेम मोर भक्ति रूपे रहिबे फलिया ॥

૧૪. જી. ભા., પૃ. ૨૬૩–૨૬૪.

છે, એ સનાતન સત્ય મિથ્યા કરી બતાવનાર સાધના હજી લગી તો યોજાઈ નથી.''૧૫ રવીન્દ્રનાથને પોતાની જે કવિતામાં વૈષ્ણવી મધુરા ભક્તિનો માર્ગ અભીષ્ટ છે ત્યાં તાત્ત્વિક કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મુશ્કેલીઓ હશે, પણ કળાકારને એ ઉપકારક છે.

કળાકૃતિઓનાં વિવેચનોમાં કાકાસાહેબ પોતાનો આનંદ જ પ્રકટ થવા દે છે. તેમની સત્યની શોધ જાણે કે સૌન્દર્યપ્રાપ્તિમાં પરિતૃપ્તિ પામે છે. કળાકૃતિનો સંદેશ શો હશે એ બતાવવું તેમને હમેશાં રુચતું નથી. કળાકૃતિનો સંદેશ કળાકૃતિ પોતે જ છે. 'ગૃહદાહ'માં શરદબાબુએ નિરૂપેલા ધાર્મિક આદર્શોની તુલના કર્યા બાદ કાકાસાહેબ લખે છે, "અહીં કરેલી ધાર્મિક આદર્શોની તુલના સાંભળીને કથાલેખક કદાચ એકદમ કહેશે કે તમને ઠીક લાગે તે અનુમાન તમે કાઢો. મારે તેની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. હું એ વિશેની કશી જવાબદારી લેતો નથી. આનાથી તદ્દન ઊલટાં અનુમાનો કોઈ કાઢે તોપણ મારે વાંધો નથી. મારે જે વાર્તા કહેવી હતી તે મેં કહી છે. કેટલાક વિચારો અને કેટલીક કલ્પનાઓ ઘણા દિવસથી ચળ કરતી હતી તેમને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી તેમને આકાર આપ્યો એટલે મારું કામ પૂરું થયું. માતૃહૃદયની કાલવણીમાં આખું જીવન, બધો સ્નેહરસ એકઠો થયો, માતાએ બાળકને જન્મ આપ્યો, તે પછીનો બાળકનો જીવનક્રમ સ્વતંત્ર છે.''૧૬ અને અંતે એક જ વાક્ય કાકાસાહેબ કહે છે કે, "આટલા જ કારણે કલાકારને વિધાતા કહ્યા છે." અહીં જાણે કર્તાનું હૃદ્ગત જ કાકાસાહેબની વાણીમાં વ્યક્ત થયું લાગે છે.

વિવેચક કળાકૃતિમાંથી પોતાને શું ગમ્યું એની જ વાત કરે તો કેવું સુભગ પરિણામ આવી શકે તે 'ખોવાયલા તારા'ની પ્રસ્તાવના બતાવે છે. દરેક વાર્તામાં પોતાને કયાં કયાં સૌન્દર્યબિંદુઓ આકર્ષક લાગ્યાં તે કાકાસાહેબે રમતાં રમતાં બતાવી દીધું છે — પ્રસ્તાવના વાંચતાં જાણે કે ભાવકહૃદયની વાર્તા વાંચી ન રહ્યા હોઈએ! આ ઓગણીસ વાર્તાઓમાં કઈ વાર્તા કાકાસાહેબને સૌથી સરસ લાગી હશે? "આવી ઓગણીસ વાર્તાઓમાં સૌથી સારી કઈ એમ કોઈ મને પૂછે તો હું પ્રથમ મૂંઝાઉં. 'ભોતનું ઝાડ' એ બેરી પેનની વાર્તા છે એટલે એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવી જોઈએ એમ મનને થાય છે, પણ 'કૂતરાનાં પટા' આગળ દિવ્ય ઝાડ ફીકું પડે છે એ વિશે મારા મનમાં શંકા નથી. પણ મરાઠી ભાષા પ્રત્યે મારા સહજ પક્ષપાતને લીધે

૧૫. એજન, પૃ. ૨૬૮. ૧૬. એજન, પૃ. ૩૨૦-૩૨૧.

એમ લાગતું હોય એમ મને પોતાને જ એક વાર શંકા આવેલી. એ શંકાને કારણે ઘણા દોકડા ઓછા કર્યા પછી પણ મારી કસોટીમાં 'કૂતરાનો પટો' જ સકસ નીવડયો."૧૭ એક જમાનામાં "નીતિનો બોધ આપવાને સારુ વાર્તાઓ રચાતી." અને "આવી વાર્તાઓને અંતે એ વાર્તા પરથી નીકળનાર બોધ ચોક્કસ શબ્દમાં રીતસર લખી આપવામાં આવતો હતો" એમ કહ્યા બાદ કાકાસાહેબ લખે છે, "આજના સાહિત્યકારો કહે છે કે વાર્તાઓના ગર્ભમાં ભલે બોધરૂપી બાળક હોય પણ લેખકે સૂયણ થવાનો પ્રયત્ન ન જ કરવો ઘટે," અને પછી તે ઉમેરે છે, "એથી આગળ વધીને આજે સાહિત્યકુશળો કહે છે કે બોધનો વળગાડ અસ્પષ્ટ રીતે પણ રાખવાની જરૂર શી? હૃદયની લાગણીઓ જેથી કોમળ બને, ચિત્ત ઉત્કટ અથવા અસ્વસ્થ બને અને જીવનના સ્વરૂપનું દર્શન ઊંડામાં ઊંડું થાય એવું વાતાવરણ ઊભું કરી આપો, જમાવી આપો એટલે બસ. હૃદયની લાગણીઓ ઉશ્કેરાઈ એટલે કામ થયું. એમાંથી સાચું જીવનરહસ્ય જડશે, કર્તવ્યનું ભાન થશે અને બીજા એવા એવા ઘણા લાભો એની મેળે થશે. વાર્તા દ્વારા જીવનને રસ મળે અને આપણી સંવેદનાશક્તિ વધે એટલું શું ઓછું છે? જીવનમાં અમુક રસ ભારે ઉન્મત્ત હોય છે; એ ઓળખી લીધા અને સંસ્કારી ઢબે જગાડયા એટલે પત્યું."૧૮ આપણી અંદર પડેલા ભાવોને જાગ્રત કરવા – અને તેય 'સંસ્કારી ઢબે' જાગ્રત કરવા – એ કળાકારનું કામ છે. વાર્તાની ફલશ્રુતિ તે સમભાવ જાગ્રત કરવાની–સહાનુભૂતિના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવાની છે, એ કળાના પાયાના વ્યાપક સત્ય ઉપર કાકાસાહેબની વાણી સ્થિર થાય છે: "વાર્તાનો ઉદ્દેશ બોધ નથી, મીમાંસા નથી પણ સમભાવ છે. જેમ જેમ સમભાવ જાગતો જાય છે તેમ તેમ આપણે આપણા બધાનું હૃદયનું ઐક્ય, હૃદયનું અદ્વૈત અનુભવવા લાગીએ છીએ, એ જ વાર્તાશ્રવણની ફલશ્રુતિ છે, એ ઉપરાંતના બીજા લાભો વર્ણવાય છે તે કેવળ રોચનાર્થે છે."૧૯ મેકિસમ ગોર્કીનું 'Twenty six and a Girl' પુસ્તક વાંચ્યા પછી એ વિશે કાકાસાહેબ લખે છે, "આ કથા વાંચતાં સહેજે તો કાંઈ જ બોધ નીકળતો નથી. કલાની દૃષ્ટિએ ગોર્કીની કુશળતાનો આ ઉત્કર્ષ કહી શકાય" અને પછી કહે છે કે, "યથાર્થપરિચય એ કાંઈ નાનોસૂનો બોધ નથી. કલાત્મક યથાર્થપરિચય ઘણી વાર એક અપ્રતિમ અને અમોઘ જીવનતત્ત્વજ્ઞાન આપી દે છે."૨૦

૧૭. એજન, પૃ. ૨૯૧.
૧૮. એજન, પૃ. ૨૮૬.
૧૯. એજન, પૃ. ૨૮૬–૨૮૭.
૨૦. એજન, પૃ. ૫૦૭.

કાકાસાહેબમાં રસદર્શન કરાવવાની મોટી શક્તિ છે. તેમની વિવેચન-પદ્ધતિમાં કોઈ વાર તે મુખ્ય કથયિતવ્યના મર્મરૂપ ચિંતન રજૂ કરે છે, તો કોઈ વાર પ્રકૃતિવર્ણન કે પ્રવાસ અનુભવ આપે છે, કોઈ વાર તેમની સ્મરણમંજૂષામાંથી વિષયને પ્રસ્તુત એવાં સ્મરણો પણ સરી પડે છે. કાકા-સાહેબ રહ્યા શિક્ષક, એટલે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે કે સમાજની સંસ્કારિતા વિશે પણ કાંઈ ને કાંઈ સૂચનો ગૂંથી લીધા વગર શાના રહે? દેશ–પરદેશના તત્કાલીન બનાવનો ઉલ્લેખ પણ એમાં આવ્યા વગર ન રહે. આપણી સામા-જિક કે સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભો પણ તે આપે, કોઈ વાર ઇતિહાસમાં પણ આપણને ડૂબકી લગાવડાવે – અને સરવાળે તેમના વિવેચનમાં રોચકતા વધે છે. ખબરદારની 'દર્શનિકા'ની અર્પણ પત્રિકા – 'સ્મરણમાધુરી' વાંચીને કાકાસાહેબ લખે છે, "અત્યારે તો 'સ્મરણમાધુરી' નામની અર્પણપત્રિકા જ જોઈ શકયો છું. કેવળ એનો જ આનંદ વાચકો આગળ રજૂ કરીને કાવ્ય-પિપાસા જાગૃત કરવાનું કામ કરી શકાય એમ છે."[૨૧] વિવેચનમાં પણ કાકાસાહેબે સાહિત્યપિપાસા જાગ્રત કરવાનું જ કામ કર્યું છે. તેમણે સાહિત્યના આનંદમાં 'इष्टैः सह भुज्यताम्'ની રીતે તેમના વાચકોને સંવિભાગી કર્યા છે.

ચિંતનશીલતા એ તેમનાં વિવેચનોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, પણ એ ચિંતનશીલતા એ તેમની પ્રકૃતિનો એક ભાગ હોય એ રીતે દેખાય છે, એટલે વાચકો ઉપર એનો બોજ પડતો નથી. વિચારો પ્રવાહી છે પણ જ્યારે એ ચિંતનની પ્રક્રિયામાં પસાર થાય છે ત્યારે એમાં ઘનત્વ આવે છે. કાકાસાહેબના સમગ્ર ગદ્યમાં – 'જીવનભારતી'માં પણ – સૂત્રાત્મક વાક્યો કે લઘુ કંડિકાઓ મળી આવે છે. આ ચિંતનને ધારણ કરી શકે એવી અભિવ્યક્તિક્ષમતા અને પ્રાસાદિકતા તેમની વાણીને સહજ છે.

સાહિત્યસંદર્ભો પણ યથાસ્થાને આવે છે અને તેમનાં વિવેચનોને આનંદદાયક બનાવે છે. રણજિતરામના 'લોકગીત' – સંચયની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી લોકગીતોની વાત કરતાં તરત જ સરખા ભાવવાળાં મરાઠી લોકગીત તેમને સ્મરણે ચઢે છે, નિખિલનો વિચાર કરતાં 'અંકલ ટોમ્સ કેબિન'માંનો સેન્ટ કલેર યાદ આવે છે, પ્રણયની અદમ્ય શક્તિની વાત કરતાં ટેનિસનનો લેન્સલોટ સ્મરણમાં આવે છે, 'વિદાય–અભિશાપ'માંની દેવયાનીની પ્રયણ-યાચનાના સંદર્ભમાં શેક્સપિયરની જુલિયેટ અને કાલિદાસની શકુન્તલાનું સ્મરણ થાય છે, રામાયણ–મહાભારતમાંથી સંબંધિત પ્રસંગો તે અવાર-

૨૧. એજન, પૃ. ૧૫૫.

નવાર આપે જ; પણ જનશ્રુતિ, જીવનચરિત્ર કે પુરાણોમાંથી પણ પ્રસંગોપાત્ત ઉદાહરણો આપે છે. આ સઘળી પ્રક્રિયાને લઈને તેમનાં સાહિત્યિક વિવેચનો વ્યાપક અને સંતર્પક નીવડે છે.

કાકાસાહેબની માર્મિકતા પણ તેમનાં વિવેચનોની રસિકતા વધારે છે. દા. ત. 'દ્વિરેફની વાતો' વિશે લખતાં તે કહે છે, "દ્વિરેફ એટલે ભ્રમર, એની પાસે ડંખ પણ હોય અને મધ પણ હોય. આ વાર્તાઓમાં સાત્ત્વિક ડંખ ઓછો નથી. સમાજની નાનીમોટી બદીઓ પર જ્યાં ત્યાં સજ્જન વૃત્તિની ટીકા છે. પણ તમને એમ નહિ લાગે કે દ્વિરેફ ઉપદેશ આપવા બેઠો છે. દ્વિરેફ એટલે ભ્રમર, એ તો રંગથી આકર્ષાય; અને ઊડ્યા જ કરે, નાનાંમોટાં ફૂલો તપાસે અને જ્યાં ત્યાંથી મધ લૂંટે; એને એકલા ખાવાની ટેવ નહિ એટલે તમને પણ થોડુંક પીરસે છે"[૨૨] કાકાસાહેબે શ્રી રામનારાયણ પાઠકના તખલ્લુસનો અર્થ કરીને જ વાર્તાઓની લાક્ષણિકતા સૂચવી દીધી! અને મૂલ્યાંકન કેવુંક કર્યું? "મને લાગે છે કે આ તેરમાંથી ફક્ત અગિયાર વાર્તા દ્વિરેફની છે. 'જમાનાનું પૂર' એ આછી વાર્તા રામનારાયણભાઈની છે, દ્વિરેફની નથી. અને છેલ્લી 'બેમી' એ તો કોઈ ધૂમકેતુના મિત્ર દ્વિરેફના નામે ચડાવી છે. એ વાર્તા નિતાન્ત સુંદર છે. એનો સમભાવ જરૂર રામનારાયણભાઈનો છે પણ શૈલી દ્વિરેફની નથી."[૨૩] 'ત્રણ કરુણ કાવ્યો'માં રૉબર્ટ બર્ન્સના કાવ્ય વિશે લખતાં કાકાસાહેબ કહે છે, "દુર્દૈવી સસલાનું સ્મરણ દુઃખદ છતાં છોડાતું નથી. એટલે કવિએ છંદોનો ભંગ કરી છેલ્લી લીટી પંચપદીને બદલે ષટ્પદી કરી છે. અને આમ શબ્દ સાથે છંદને પણ કારુણ્યની સેવામાં કૃતાર્થ કર્યો છે."[૨૪]

'વિશ્વશાંતિ' અને 'વડલો'ની પ્રસ્તાવનાઓ એ તે તે કળાકૃતિમાં પોતે શું જોયું એની વાત કાવ્યમય વાણીમાં રજૂ કરે છે. કાકાસાહેબ પોતે લલિત નિબંધોના સર્જક છે, અને કવિતાની સમૃદ્ધિ ગદ્યમાં લાવી શકે છે, તેમ છતાં કવિતા પ્રત્યે તેમને સાચા હૃદયનો મુગ્ધભાવ છે. અન્યત્ર તેઓ લખે છે, "મારા મનમાં કવિઓ વિશે ઘણો આદર છે. ગેબી સૃષ્ટિના તેઓ રહીશ હોય છે. તેઓ ગદ્યસૃષ્ટિમાં આવીને ગદ્યલેખકોના આમુખની શા માટે ગરજ ધરાવે છે તે હું સમજી શકતો નથી. હું કવિ હોત તો બર્નાડ શૉ કરતાં વધારે આત્મવિશ્વાસી અને જગન્નાથ પંડિત કરતાં વધારે અભિમાની થઈ બેસત, અને વિજયરાયની પેઠે દરેકને ઇલકાબ આપવાનો ધંધો કરત.

૨૨. એજન, પૃ. ૧૮૯.　　૨૩. એજન, પૃ. ૧૮૯–૧૯૦.

મને લાગે છે કે આવાં બધાં સંકટોમાંથી મને બચાવવા માટે ઈશ્વરે મને કવિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કવિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું."[૨૫] 'વિશ્વશાંતિ'ની પ્રસ્તાવનાના આરંભમાં જ કાવ્યમય ઉપાડ જોવા મળે છે: "ઘેરાયેલા આકાશમાં જ્યારે ભીષણગંભીર મેઘગર્જના થાય છે, ત્યારે મોરને કળા કરી નાચવાનું અને પોતાના ઊંડા ટહુકારથી વાર્ષિકી સૃષ્ટિને આમંત્રણ અને અભિનંદન એકસામટું આપવાનું મન થાય છે. રાષ્ટ્રના જીવનમાં જ્યારે કોઈક ધીરોદાત્ત બનાવ બની આવે છે, ત્યારે વિપુલ કલ્પનાશાળી કવિઓને જીવનસાગરમાં ફરીફરી અવગાહન કરી તત્ત્વચિંતનનાં મોતી કાઢવાનું શૂર ચઢે છે. મેઘ-મયૂરનો સંબંધ સનાતન છે. મેઘ ગગનમાં ગર્જે છે, મયૂર ધરતી પર નાચે છે. જીવનવીર ધરણી પર પરાક્રમ કરે છે, અને કવિવર કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ગગનવિહાર કરે છે. મયૂરનો બોલાવ્યો મેઘ આવે છે, કે મેઘનો પ્રેર્યો મયૂર નાચે છે, એ સવાલ કોરે મૂકી, આપણે એ શોધમાં ઊતરવું જોઈએ કે એ બંનેને પ્રેરનાર કોઈ મહાન વિશ્વતાપ છે કે નહિ."[૨૬] વિશ્વ – અખિલ બ્રહ્માંડ – માં શાંતિની ઝંખના કેવી સ્વયંભૂ અને સાહજિક છે, અને તેમાંય આપણા જમાનાનો તો તે જીવનમરણનો પ્રશ્ન છે – એ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તે કવિની ખોજ છે અને અંતે એ જઈને ઠરે છે સહાનુભૂતિના ફલકનો વિસ્તાર કરવા ઉપર – પ્રેમ અને અહિંસા ઉપર. આ કાવ્યાનુભૂતિ આંતરિક એકતા દ્વારા ઉદ્‌ગાર પામે છે. કાવ્યનું રમણીય રસદર્શન કાકાસાહેબે કરાવ્યું છે. વિવેચકની ભાષા પણ કાવ્યત્વથી રંગાયેલી જણાય છે: "શાંતિની મૃગયા સનાતન છે. તેજોમેઘમાંથી જ્યારે સૂરજ જન્મ્યો અને એના વ્યોમવ્યાપી પ્રચંડ વમળમાંથી સ્ફુલિંગ રૂપે ગ્રહો અને ઉપગ્રહો ફેંકાયા, ત્યારથી શાંતિ અને અશાંતિ વચ્ચે ગજગ્રાહ ચાલ્યો જ છે."[૨૭] અનેક જાતજાતના અને ભાતભાતના કોલાહલો વચ્ચે સંવાદિતાની રાગિણી રેલાવવી એ કવિઓનું કામ છે, અને એવા કળાકારોના કશાય ઉધામા વિનાના પ્રયાસો અને તેમનાં તેજસ્વી સાહસો એ જ તો છે "માનવજાતિનું બૃહત્ ચરિત્ર", એનું "સમગ્ર આકલન ગગનવિહારમાં જ થઈ શકે છે", કારણ કે, કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, "મહાકાન્તારને પાદાક્રાન્ત કરનાર વનકેસરીને પણ જે અરણ્યદર્શન દુઃસાધ્ય છે, તે દિનમણિના ઉપસ્થાનમાં ઊડતા ચંડોળ અને ગરુડને સહજ છે."[૨૮] રાષ્ટ્રના ઉત્થાનકાળે 'જીવનવીરો,' 'સાહિત્યવીરો'

૨૫. અવારનવાર, પૃ. ૧૧૩-૧૧૪.
૨૬. જી. ભા., પૃ. ૧૫૮,
૨૭. એજન,
૨૮. એજન, પૃ. ૧૫૯,

'સેવાવીરો' અને 'યાત્રાવીરો' વગેરે પ્રકટી ઊઠે છે, પણ એ વાત સાદી-સીધી રીતે જ કાકાસાહેબ શાના કહે ? તેમની અભિવ્યક્તિ તરત જ અલંકારોનો આશ્રય લે જ છે. (કાકાસાહેબની ગદ્યશૈલી તરત જ આલંકારિકતામાં ઢળે છે. ગદ્યકાર તરીકે સામાન્ય રીતે તે આલંકારિક થયા સિવાય લખી જ શકતા નથી.) તેઓ કહે છે, "વસંત આવે છે ત્યારે એકલો આવતો નથી. એની સાથે બાલવૃત્તિ વાદળાં પણ આવે છે, અને ચંચલમતિ પવન પણ આવે છે, દુનિયાનું અશેષ દુઃખ હાસી નાખનાર ફૂલો પણ આવે છે, અને ગાઈગાઈને આ બધાને ઓપ ચડાવનાર કોકિલ પણ આવે છે; દરેક ખૂણાની ખબર દરેક ખૂણે પહોંચાડનાર ખબરપત્રી પતંગિયાં પણ આવે છે..."[૨૯] કૃતિનો મર્મ તે આ રીતે બતાવે છે: "મનુષ્યહૃદયનું ઐક્ય એ જ વિશ્વ-કુટુંબવાદ છે. અહિંસા વગર એ સંભવે નહિ. પણ કુટુંબવાદ તો કેવળ માણસ માણસ વચ્ચે રહ્યો, એટલે એને સુધારીને ઋષિકાલીન વચનમાં કવિ કહે છે કે હૃદયનું ઐક્ય સાધ્યા પછી આખું વિશ્વ જાણે એક માળો જ બની જાય છે. જ્યાં આવડો વિશાળ ઐક્યભાવ સ્થપાયો ત્યાં જ અહિંસાધર્મ અંતે અનંત થવાનો, સંપૂર્ણ થવાનો."[૩૦] પણ "પ્રસ્તુત કવિતા ગાંધીયુગની છે, પણ ગાંધીજીનું માહાત્મ્ય વર્ણવવા માટે લખેલી નથી" એમ કહ્યા બાદ અભિજાત રસિકતાપૂર્વક કાકાસાહેબ અંતે કહે છે, "એથી વધારે न वाच्यं वधूबन्धुभिः।"[૩૧] 'શાકુન્તલ'માંનો આ પંક્તિખંડ તે પ્રસ્તાવનાલેખના શીર્ષક 'આમંત્રણ'ને બદલે 'વિદાય'નો ભાવ જાણે કે ઉપસાવે છે! પણ એ છે તો 'આમંત્રણ' જ. નરસિંહરાવે આમાં 'સાક્ષરયુગનું ભાવિદર્શન' કર્યું હતું એનું સ્મરણ થાય છે. નરસિંહરાવને આ "અનુપમ કાવ્ય"થી "અસાધારણ આનન્દ" થયો તે તો તેમણે સયુક્તિક બતાવ્યો, પણ કાકાસાહેબની વાણી વિશે લખતાં તેમણે કહ્યું કે, "ગાંધીયુગના સાહિત્યના અગ્રગણ્ય પ્રતિનિધિની આ વાણી સાક્ષરયુગના સાહિત્યથી લગાર પણ જુદી કોણ કહેશે?"[૩૨] નરસિંહરાવના આ અભિપ્રાયના ખુલાસારૂપે કાકાસાહેબે લખ્યું કે, "...જીવનનું સંગીત જેટલું સમૃદ્ધ હોય તેટલી શૈલીની વિવિધતા પણ સાહિત્યમાં આવવાની જ. જેવો વિષય, જેવું વિવેચન અને જેવી વિવેચકની વૃત્તિ, તેવી શૈલી એની મેળે બંધાવાની."[૩૩] વળી અન્યત્ર તે કહે છે, "જેવો વિષય તેવી શૈલી હોવી જોઈએ. મહાનદ જો સામાન્ય ઝરણાંની પેઠે ખળખળ અવાજ કરે તો તે શોભે નહિ. બાળક પાઘડી પહેરે તો તે જેટલું

૨૯. એજન. ૩૦. એજન, પૃ. ૧૬૧, ૩૧. એજન, પૃ. ૧૬૩,
૩૨. મનોમુકુર ગ્રા. ૨, પૃ. ૩૨૫. ૩૩. જી. ભા., પૃ. ૨૭.

વિચિત્ર દેખાય તેટલું જ કોઈ પુખ્ત ઉંમરના માણસનું તોતડું બોલવું હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય. "૩૪

કવિતામાં છંદોવૈવિધ્ય વિશે કાકાસાહેબ કહે છે, "વૃત્તો તો વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. વિષયના ગૌરવ કે લાલિત્યને લીધે જો વૃત્તિ એક જ રાગ પર સ્થિર થઈ જાય તો એક જ વૃત્ત શરૂઆતથી આખર સુધી ચલાવવું જોઈએ......ભાવોની વિવિધતા...એક જ વૃત્તમાં પણ આણી શકાય. પણ વૃત્તિભેદ તો વૃત્તભેદ માગે જ. "૩૫

'વડલો'માં "કથાવસ્તુયે નથી અને અધ્યાત્મસૂચને નથી. તો પછી આ કૃતિમાં છે શું..." એમ પૂર્વપક્ષ ઊભો કરી કાકાસાહેબ ઉત્તર આપે છે, એમાં કાવ્યનો આનંદ એ જ મુખ્ય ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુ છે એમ તેમને અભિપ્રેત જણાય છે: "કાવ્ય એ આસ્વાદ ખાતર છે. એમાંથી આપણી બધી શુભ ભાવનાઓ જો તૃપ્ત થાય તો કાવ્ય કૃતાર્થ થયું. એ તૃપ્તિને અંગે શું શું જડયું, શું શું મળ્યું એ પાછળથી જોવાનું હોય. કાવ્યમય વાતાવરણમાં આપણે જઈ આવ્યા એટલો આનંદ શું બસ નથી? વ્યવહારની દુનિયાને ભૂલી જઈ આદર્શ વ્યવહાર, કોમળતા અને સાત્ત્વિકતા આપણે અનુભવી શકયા એટલું શું બસ નથી? "૩૬ કાવ્યમાં અધ્યાત્મબોધ તે કોઈ નોખી ચીજ નથી, કવિ જે જીવનચિત્રણ આપે છે એમાં જ એ રહ્યો હોય છે:– "જીવનને અંગે જે કાંઈ ચિત્રણ હોય તેમાં સ્વભાવતઃ જ અધ્યાત્મબોધ રહેલો હોય છે. પણ તે પ્રયત્નપૂર્વક દેખાડવાની જરૂર હોય જ છે એમ નહિ. આરોગ્ય સાથે લાવણ્ય જેમ એની મેળે આવી જાય છે તેમ જીવનના યથાર્થ દર્શન સાથે અધ્યાત્મદર્શન હોય જ છે. એને સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રગટ કરવાની ખાસ જરૂર નથી હોતી. ઘણી વાર પ્રગટ કરવાના પ્રયત્નમાં એ એકાંગી અને સંકુચિત થઈ જવાનો ભય રહે છે. અધ્યાત્મ એ અંતે જીવનનું રહસ્ય છે. શ્રદ્ધા કે અનુભવથી જ એ કળી શકાય છે. એના પ્રત્યય વગર સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ એવું એનું સૂચન કરવું એ ગમે તેટલું રસિક હોય તોયે એમાં સચ્ચાઈ તો નથી જ. અધ્યાત્મ એ હિન્દુસ્તાનના હાડમાં રહેલું છે. "૩૭

'વૃત્તવિવેચન' એ શબ્દ કાકાસાહેબે ગુજરાતીમાં રૂઢ કર્યો છે. 'પત્રકારની દીક્ષા'માં વૃત્તવિવેચનના પ્રશ્નોની ચર્ચા મળે છે. કાકાસાહેબ કહે છે કે "ધર્મોપદેશક, પત્રકાર અને કેળવણીકાર ત્રણેનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે."

૩૪. એજન, પૃ. ૨૫૨,
૩૫. એજન, પૃ. ૧૬૩.
૩૬. એજન, પૃ. ૧૬૮,
૩૭. એજન, પૃ. ૧૬૭.

પત્રકારની કામગીરીનો આદર્શ રજૂ કર્યા બાદ તે કહે છે કે, "લોકસેવક, લોકપ્રતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકગુરુની ચતુર્વિધ પદવી પત્રકાર ભોગવી શકે છે."[૩૮]

ટૉલ્સ્ટૉય, પ્રેમચંદજી અને નરસિંહરાવ વિશે પરિચયાત્મક લેખો કાકાસાહેબે લખ્યા છે. એ ત્રણેમાં મૂળ મહારાષ્ટ્રી વાચકોને ઉદ્દેશીને મરાઠીમાં લખાયેલો નરસિંહરાવ વિશેનો લેખ 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય' વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. અંગત સંસ્મરણોને કારણે પણ લેખની રોચકતા વધી છે. નરસિંહરાવ "સાહિત્યવિવેચનમાં હંમેશ સજ્જ એવા ઉત્સાહી મલ્લ હતા" અથવા તો સાહિત્યક્ષેત્રના "પીઢ પહેરેગીર" હતા એમ તેમણે કહ્યું છે એ સમજાય તેવું છે, પણ તેમને "ભીષ્માચાર્ય" કહ્યા છે એમાં તો નરસિંહરાવના લઘુવયસ્ક સમકાલીનની ઉદારતા વિશેષ દેખાય છે.

કાકાસાહેબનાં સાહિત્યવિવેચનોમાં સ્ફુટ–અસ્ફુટરૂપે તેમની સાહિત્યવિચારણા રહેલી જ છે પણ એ ઉપરાંત સીધા સાહિત્યચર્ચાના લેખો પણ તેમણે લખેલા છે. તેમની સાહિત્યવિચારણા ઉપર ગાંધીજીની જીવનદૃષ્ટિની અને રવીન્દ્રનાથના તેમ જ સંભવતઃ ટૉલ્સ્ટૉયના કળાવિષયક વિચારોની અસર પડેલી જોઈ શકાય છે. ગાંધીજીએ તો 'કળા જીવનની દાસી છે અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે.' એમ કહેલું જ છે. ટૉલ્સ્ટૉયના કળાવિષયક વિચારોએ કાકાસાહેબનો કળાવિચાર ઘડવામાં ભાગ ભજવ્યો છે કે કેમ એ વાત બાજુએ રાખતાં પણ કાકાસાહેબની કળાવિષયક વિચારણા સમજવામાં સહાયભૂત થાય એ દૃષ્ટિએ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો અતિ ટૂંકાણમાં જોઈએ.

કળાપ્રવૃત્તિ શું છે એની તપાસ હાથ ધરતાં પહેલાં ટૉલ્સ્ટૉય કળા અને સૌંદર્યની બીજાઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરે છે, અને તારણ કાઢે છે કે સૌંદર્યમીમાંસા એ એક એદી પ્રવૃત્તિ થઈ ગયેલી છે. વિવેચકો પણ કળા શું છે તે શોધવા કરતાં કળાનાં પ્રવર્તમાન સ્વરૂપોનો બચાવ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા છે. જેને કળા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે કળા હોવી જ જોઈએ અને માટે એમાં કળા છે જ એવાં મંતવ્યો ઉપર તે આવેલા છે. ટૉલ્સ્ટૉય કળાને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વિનિમયનું સાધન માને છે. કળાકારે અનુભવેલી લાગણીઓનો ભાવકોને ચેપ લાગે તો તેનું સર્જન 'કળા' નામને પાત્ર ગણાય. કળાની પોતાની વ્યાખ્યા આપતાં ટૉલ્સ્ટૉયે લખ્યું કે, "પોતે એક વાર અનુભવેલી લાગણી પાછી પોતામાં જગવવી, અને એમ કરીને પછી

૩૮. એજન, પૃ. ૩૨.

તેને હલનચલન, રેખા, રંગ, ધ્વનિ કે શબ્દચિત્રણ દ્વારા, બીજાઓને એવી રીતે પહોંચાડવી કે જેથી તે જ લાગણી તેઓ અનુભવે; — કલાપ્રવૃત્તિ આ વસ્તુ છે. કળા એક માનવપ્રવૃત્તિ છે; એક માણસે પોતે અનુભવેલી લાગણીઓને જ્ઞાનપૂર્વક અમુક બાહ્ય સંજ્ઞાઓ મારફત, બીજાઓને પહોંચાડે છે, અને એ લાગણીઓ વડે બીજાઓ ચેપાય છે અને તેમને અનુભવે પણ છે."[૩૯] આઈ. એ. રિચર્ડ્ઝ લખે છે કે ઉપરની વ્યાખ્યામાં 'લાગણી'ને બદલે 'અનુભવ' શબ્દ મૂકીએ એટલે એ સ્વીકાર્ય નીવડે એવી છે. જે કોઈ કળા ચેપી છે તે શુદ્ધ કળા છે, અર્વાચીન અથવા ભેળસેળવાળી કળાથી વિરુદ્ધની. પરંતુ કોઈ પણ કળાકૃતિનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય નક્કી કરવામાં એના વસ્તુનું એટલે કે કળાકાર જે અનુભવો સંક્રાન્ત કરે છે તેનું સ્વરૂપ ગણનામાં લેવું જોઈએ. કળાવસ્તુનું મૂલ્ય, ટૉલ્સ્ટૉયના અભિપ્રાય પ્રમાણે, તે તે યુગની ધાર્મિક ચેતનામાં રહ્યું છે. અને એ ધર્મચૈતન્ય તે મનુષ્યોની ઈશ્વર સાથેની અને એકબીજા સાથેની એકતા છે. જે માનવીય સંબંધો એકતા સ્થાપે એ સિવાયના સંબંધોને ટૉલ્સ્ટૉય નકારી કાઢે છે. માત્ર ધર્મમાં જ આ શક્તિ છે એવો ટૉલ્સ્ટૉયને દૃઢ પ્રત્યય છે. સમાજના અમુક વર્ગો જ જેનો ઉપભોગ કરે એ કળાકૃતિઓ ટૉલ્સ્ટૉયને સ્વીકાર્ય નથી. કળાકૃતિમાં સૌંદર્યની કસોટી તેમને અસ્વીકાર્ય છે, કારણ કે સૌંદર્ય એટલે રસાનંદ આપવો અને એ રસાનંદ પણ અમુક વર્ગના લોકોને જ આપવો. આ દૃષ્ટિએ ટૉલ્સ્ટૉયે શેક્સપિયર, ગ્યુઈથે જેવા કળાકારોની કૃતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો. બીથોવનની 'નાઈન્થ સિમ્ફની'માં પણ "સાર્વભૌમ ખ્રિસ્તી કળા"નો અભાવ તેમને જણાયો. ટૉલ્સ્ટૉય, એક વિવેચકે નોંધ્યું છે તેમ, એના કેરેનિના (૧૮૭૫–૧૮૭૭) પૂરી કર્યા બાદ વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ બન્યા, રશિયન ચર્ચનો ધર્મ તેમને અપૂરતો લાગ્યો અને તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મની પોતાની વિભાવના ઊભી કરી અને એમાં જ જીવનનું સમાધાન શોધ્યું. એ પછી ૧૮૯૮માં ટૉલ્સ્ટૉયે કળા વિશેનો ગ્રંથ લખ્યો ત્યારે પોતાની આ નૂતન ધર્મવિચારણાને કળાની પરિભાષામાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. યુરોપમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો કળા વિશેનો આ ગ્રંથ સાહિત્યવિચારના ગ્રંથ કરતાં સંસ્કૃતિવિચારના ગ્રંથ તરીકે વધુ પ્રતિષ્ઠિત છે.

કાકાસાહેબ પણ ટૉલ્સ્ટૉયની જેમ ચેપીપણાને સાહિત્યનો મુખ્ય ગુણ માને છે : "માણસના વિચારો, એની કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, લાગણીઓ અથવા લાગણીપ્રધાન અનુભવો બીજા આગળ અસરકારક રીતે વ્યક્ત

૩૯. કળા એટલે શું? પૃ. ૩૮

કરવાની શક્તિ જે વસ્તુમાં છે તે સાહિત્ય......જેનામાં લાગણીઓ પર અનાયાસે અસર પાડવાની શક્તિ છે તે સાહિત્ય. ચેપીપણું એ સાહિત્યનો પ્રધાન ગુણ છે."[૪૦] સાહિત્ય પ્રજાહિતૈષી હોવું જ જોઈએ એવો કાકાસાહેબનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે : "સાહિત્યના તમામ વિસ્તારમાં પ્રજાહિતનો, લોકકલ્યાણનો સૂર કાયમ રહેવો જ જોઈએ. જે કંઈ એનાથી વિસંવાદી હોય તે સંગીત નથી, પણ કોલાહલ છે. તે સાહિત્ય નથી પણ માનસિક ઝેર છે."[૪૧] વળી કાકાસાહેબ કહે છે, "જીવનને ભૂલી જઈને, જીવનનો દ્રોહ કરીને કેવળ સાહિત્યનું પોષણ અમારે કરવું નથી. જીવનને માટે સાહિત્ય છે; જીવનમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્દ્ગમ છે અને સાહિત્યનું ફળ પણ સંસ્કારી અને સમર્થ જીવનમાં જ રહેલું છે."[૪૨]

કાકાસાહેબ સાહિત્યને જીવનના સાધન તરીકે જ સ્વીકારે છે. 'જીવન-ભારતી'માં પૃ. ૭ ઉપર તે કહે છે, "સાહિત્યને સાધન તરીકે જ સ્વીકારું છું." વળી ત્યાં જ તે "સાહિત્ય એ જીવનરૂપી પ્રભુની સેવા કરનાર અનન્યનિષ્ઠ ભક્તને ઠેકાણે શોભે" એમ કહે છે. આગળ પૃ. ૧૯ ઉપર તે કહે છે, "સાહિત્ય – ઉચ્ચ સાહિત્ય – સાચું જોતાં હૃદયમાં આભિજાત્ય ઉત્પન્ન કરનારું અને જીવનને ઉન્નત કરનારું એક સાધન માત્ર છે." પૃ. ૨૫ ઉપર તે કહે છે, "સાહિત્ય માત્ર જીવનનું ઉદ્દીપન છે, રહસ્યોદ્ઘાટન છે, સાક્ષાત્કરણ છે." આગળ પૃષ્ઠ ૩૦ ઉપર તે "સાહિત્ય તો હંમેશ જીવનનું એક અંગ ગણાવું જોઈએ" એમ કહે છે. સાહિત્ય એ જીવનની સુગંધ છે, જીવનની છાયા છે, માણસાઈ અને ધર્મનિષ્ઠામાંથી જ સાહિત્ય સમૃદ્ધ થવાનું છે એમ પણ કાકાસાહેબ ભારપૂર્વક કહે છે. સાહિત્યે યુગધર્મ બતાવવો જોઈએ, એ એનું કર્તવ્ય છે એમ પણ તે ઉમેરે છે : "આપણું સાહિત્ય જો આપણને આપણો યુગધર્મ ન બતાવે, અને તે ધર્મ પાળવાને આપણને ન પ્રેરે તો તે બાકી બધી રીતે સરસ હોય, તોયે વિફળ જ કહેવું જોઈએ."[૪૩]

મનુષ્ય માત્રમાં સંક્રમણની સ્વાભાવિક ઇચ્છા રહી છે એ દૃષ્ટિએ સાહિત્યને સામાજિક પ્રવૃત્તિ લેખી શકાય : "સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પોતાના લાગણીપ્રધાન મનન અથવા ઉદ્ગારને બીજામાં સંક્રાંત કરવાની ઇચ્છાથી થાય છે. તેથી સાહિત્ય એ મુખ્યત્વે સામાજિક વસ્તુ છે એમ કહી

૪૦. જી. ભા., પૃ. ૮,
૪૧. એજન, પૃ. ૧૦.
૪૨. એજન, પૃ. ૮૪,
૪૩. એજન, પૃ. ૧૪-૧૫.

શકાય."[૪૪] "સાચા સાહિત્યની નિર્મિતિ પ્રજાના પુરુષાર્થનું જ ફળ છે", "સાહિત્યની ઉન્નતિ પ્રજાની ઉન્નતિ સાથે જ થાય છે", "સાહિત્ય એ પ્રજાના પરાક્રમનો પ્રસાદ છે"[૪૫] એમ પણ કાકાસાહેબ માને છે. સાહિત્યનું માધ્યમ ભાષા એ સામાજિક સર્જન છે. સાહિત્ય જીવનનું 'અનુકરણ' કરે છે, અને જીવન છેવટે તો સામાજિક વાસ્તવિકતા છે. કળાકાર પોતે સમાજનો સભ્ય છે અને તે જે ઉપકરણોને પોતાની કળામાં પ્રયોજે છે એના ઘડતરમાં સમાજનો હિસ્સો અચૂક રહેલો છે. આને કારણે સાહિત્ય એ સામાજિક સંસ્થા છે એવો મત યુરોપીય વિચારકોમાં પણ પ્રવર્તે છે.

"જનતાત્મા નારાયણની પૂજાના એક પ્રકાર તરીકે જ સાહિત્ય તરફ જોવું જોઈએ"[૪૬] એમ આગ્રહપૂર્વક કહેતા અને એથી સાહિત્યને સામાજિક પ્રવૃત્તિ લેખતા કાકાસાહેબ કેટલીક વાર તદ્દન વિરોધી લાગતા અભિપ્રાયો પણ વ્યક્ત કરે છે. દા. ત.—"સાહિત્ય એ મોટે ભાગે વ્યક્તિગત પ્રયાસ જ છે"[૪૭] એમ પણ તે કહે છે.

સાહિત્યમાં અંતઃસ્ફુરણા (ઇન્ટ્યૂઈશન) અને સંક્રમણ (કોમ્યુનિકેશન) એ બન્નેનો સમન્વય કાકાસાહેબ કરે છે, "સાહિત્ય માટે જબરદસ્ત સિસૃક્ષા અને બીજાઓ સાથે ઊંડો વિચારવિનિમય કરવાની આતુરતા એ જ મુખ્ય પ્રેરણા હોઈ શકે છે...સાહિત્યસિસૃક્ષા પણ ઉત્કટ અને અદમ્ય વૃત્તિ છે... સિસૃક્ષા એ સ્વતંત્ર પ્રેરણા છે"[૪૮] સાહિત્યને તે સાવ નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ માને છે અને પોતાને "સ્વાભાવિક" લેખકના વર્ગમાં મૂકે છે. તે કહે છે, "અવલોકન, નિરીક્ષણ, વિચાર, કલ્પના કે ભાવના જ્યારે ઉત્કટ થઈ જાય છે ત્યારે માણસથી બોલી જવાય છે અને ઉત્કટતાનો સ્વભાવ જ છે કે એની ભાષામાં કંઈક ચમત્કૃતિ, કંઈક અસાધારણપણું, કંઈક આકર્ષણ આવી જ જાય છે. ઉત્કટતામાં સ્વાભાવિક સૌંદર્ય પ્રગટ થયા વગર રહેતું જ નથી."[૪૯]

સાહિત્યમાં બિન-સાહિત્યિક તત્ત્વોનો પ્રવેશ એ જ મોટામાં મોટી વિરૂપતા (વલ્ગેરિટિ) છે. કાકાસાહેબના મનમાં સારું સાહિત્ય અને ખરાબ સાહિત્ય એવા ભેદો રહેલા છે. સારું એટલે કે સાચું સાહિત્ય કાકાસાહેબની પ્રીતિને પાત્ર બન્યા વગર કેમ રહે? એવા સાહિત્ય વિશે વાત કરતાં કાકાસાહેબની વાણી હમેશાં આનંદથી છલકાય છે. દા. ત. "શુભંકર

૪૪. એજન, પૃ. ૯,
૪૫. એજન, પૃ. ૧૬–૧૭.
૪૬. એજન, પૃ. ૪૭,
૪૭. એજન, પૃ. ૧૬.
૪૮. એજન, પ્રસ્તા, પૃ. ૭,
૪૯. એજન, પૃ. ૩.

સાહિત્ય એ આત્માની અમૃતકળા છે કેમકે એ ચૈતન્યની પ્રેરણા છે"[૫૦] વળી તે કહે છે, "સાહિત્ય એક જાતનું ચૈતન્ય છે; સામાજિક તેજ છે; મનુષ્યસંકલ્પની અમોઘ શક્તિ છે"[૫૧] સાચું સાહિત્ય નીતિને અવિરોધી હોય છે. નીતિનો સીધો પ્રચાર કરવો એને જેમ સાહિત્યનું ધ્યેય ન ગણીએ, તેમ જાણીબૂઝીને એનો ભંગ કરવો એ પણ એનું લક્ષ્ય નથી. સાહિત્ય સાહિત્ય રહીને પ્રજાના ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરી શકતું હોય તો એમાં શો વાંધો હોઈ શકે? પરંતુ બહિરંગવાદીઓએ જ્યારે બહારના સૌન્દર્ય ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂક્યો ત્યારે જીવનવાદીઓએ અંતસ્તત્ત્વનો મહિમા કર્યો. કાકાસાહેબ કહે છે, "ઉચ્ચ સાહિત્ય રૂપાળું હોય જ છે, જ્યારે રૂપ કાઢવાથી કોઈ સાહિત્ય ઉચ્ચ કે ઇષ્ટ થતું નથી"[૫૨] વળી તે કહે છે, "આપણું જૂનું પારમાર્થિક સાહિત્ય ભારેમાં ભારે વિચારો અને સિદ્ધાંતો પણ સાદી ચમત્કૃતિશૂન્ય ભાષામાં મૂકવાનું જ પસંદ કરે છે, જ્યારે આજનું સાહિત્ય, અંદર કાંઈ હોય કે ન હોય, બની શકે તેટલું રૂપ કાઢવામાં માને છે."[૫૩]

સાહિત્યનું કાર્ય વર્ણવતાં કાકાસાહેબ લખે છે, "...ઉત્તમ સાહિત્ય બુદ્ધિને પ્રગલ્ભ કરે છે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, અનુભવને પીંજીને વિશદ કરે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગ્રત કરે છે. હૃદયની વેદનાને વ્યક્ત અને તેજસ્વી કરે છે, સમભાવ કેળવે છે અને આનંદને સ્થાયી કરે છે." કાવ્ય એ જાણે કે જીવતી વ્યક્તિ છે અને એના વ્યક્તિત્વની ગાઢ અસરમાં આપણે મુકાઈએ છીએ એવા વિચારો ટી. એસ. એલિયટ આદિએ રજૂ કર્યા છે, પણ કાકાસાહેબ માત્ર કાવ્યને જ નહિ પણ હર કોઈ કલાકૃતિને જીવતી વ્યક્તિ લેખે છે, "ખરું જોતાં, ઉચ્ચ કલાકૃતિઓ — પછી તે સંગીતના રાગો હોય, શિલ્પની મૂર્તિઓ હોય, સ્થાપત્યના પ્રાસાદો હોય, સામાજિક તહેવારો અને ઉત્સવો હોય, નાનાં કે મોટાં કાવ્યો હોય કે સાહિત્યની અનેકવિધ કૃતિઓ હોય, એ બધી જીવતી વસ્તુઓ છે...જો મારે શ્રાદ્ધ કે બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો હોય, તો હું કેવળ સેનાપતિઓ, તત્ત્વવિવેચકો ઋષિઓ, કવિઓ, સુધારકો અને સંતોનું જ તર્પણ કરવા નહિ બેસું, પણ પોતાના વ્યક્તિત્વથી મારું અને મારા સમાજનું વ્યક્તિત્વ ઘડનાર સાહિત્ય-કૃતિઓનું પણ હું અવશ્ય તર્પણ કરું."[૫૪]

૫૦. એજન, પૃ. ૭, ૫૧. જી. ભા., પૃ. ૭૯.
૫૨. એજન, પૃ. ૬, ૫૩. એજન, પૃ. ૪૧૯, ૫૪. એજન, પૃ. ૨૭૬.

કાકાસાહેબનો કલાનો આદર્શ એ છે કે "એમાં તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એ બંને પરસ્પર વિરોધી લાગતી ઉત્કટ વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ મિલન થવું જોઈએ." અને "આ જ એક સર્વોચ્ચ રસસિદ્ધિ છે."[૫૫]

કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયામાં એવી સ્થિતિ પણ આવે છે જ્યારે કાવ્ય એ સાક્ષાત્કારનું સ્વરૂપ પકડે છે, પણ સર્જકનું જીવન ઉદાત્ત ન હોય તો એ ધન્ય સ્થિતિમાંથી પોતાના પ્રાકૃત જીવનમાં ઊતરી પડે છે એ વિશે કાકાસાહેબ કહે છે, "શ્રેષ્ઠ પિતાની કીર્તિ પર નભનાર પુત્ર જેમ હાસ્યાસ્પદ થાય છે તેમ પોતાની ધન્ય ઘડીની ઉચ્ચ પ્રતીતિની પ્રતિષ્ઠા ઉપર પોતાનું સામાન્ય જીવન નભાવનાર કવિ, ચિત્રકાર અથવા ગાયક પોતાનો જ નાલાયક વારસ બની દયાને પાત્ર થાય છે", એટલું જ નહિ પણ "...કલાધર જો પોતાની કલાકૃતિ ઉપર મુગ્ધ થનાર સમાજને હમેશાં અકળાવે અને કહે કે 'મારી ખુશામત કરો. મારી ઇજ્જત કરો. મારાં અહંકારનાં વચનોમાં રસપૂર્વક ભળો. મારી હીન વૃત્તિ અને હીન ચાળા પણ રૂપાળા છે એમ માની લો.' તો તે પોતાના કાવ્યનું, પોતાની કળાકૃતિનું અપમાન કરે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની કાવ્યશક્તિ પણ ગુમાવી બેસે છે."[૫૬] કવિ કરતાં કાવ્ય ઘણી વાર શ્રેષ્ઠ હોય છે એમ કહેવાય છે એનું રહસ્ય આ જ છે એમ કાકાસાહેબ કહે છે. પોતાની કાવ્યકૃતિને ગુરુસ્થાને કલ્પી ઉન્નત જીવનની ધગશવાળો કવિ પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે: "એ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરશે કે 'હે આદિ કવે! કાવ્યસૃષ્ટિમાં લઈ જઈ કોઈક કોઈક ક્ષણે મને જે પોતાનો સાક્ષાત્કાર તું કરાવે છે, એ સાક્ષાત્કારને લાયક હું બનું એવું પરિવર્તન મારા હૃદયમાં અને જીવનમાં અખંડ થયા કરે એટલું જ હું માગું છું.' 'આ કાવ્ય પરથી મારું જીવન એટલું જ સુંદર છે એવું અનુમાન બાંધવાની ભૂલ નહિ કરતા' એવી દીન સૂચના સમાજને આપતો ફરું એના કરતાં 'આ કાવ્ય એ જ મારો સાધનમાર્ગ છે, આણે જ મારો હાથ ઝાલી મારી પાસે ઉત્તુંગ જીવનયાત્રા કરાવી છે.' એમ કહેવાની તક મને આપજે!"[૫૭]

સાહિત્યનું વિવેચન સાહિત્યદૃષ્ટિથી કરવું કે જીવનદૃષ્ટિથી કરવું એ વિવેચનનો એક ચાલુ ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન રહ્યો છે. કાકાસાહેબે 'જીવનભારતી'ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે, "પુસ્તક પરીક્ષણ મોટે ભાગે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ થાય છે તે મને યોગ્ય નથી લાગતું. કલાત્મક દૃષ્ટિ મહત્ત્વની છે ખરી, પણ એ

૫૫. એજન, પૃ. ૨૮૨, ૫૬. એજન, પૃ. ૧૭૨, ૫૭. એજન, પૃ. ૧૭૩.

સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી. જીવન દૃષ્ટિથી જ સાહિત્યનું પરીક્ષણ થવું જોઈએ." રવીન્દ્રનાથના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'ની પ્રસ્તાવનામાં કાકાસાહેબ કહે છે, "આપણા કવિઓની કૃતિઓ તરફ ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક દૃષ્ટિએ જોવાની વૃત્તિ ભલે પાશ્ચાત્ય લોકોએ આપણને સૂચવી હોય, પણ રવીન્દ્રનાથનું આર્યહૃદય આર્યદૃષ્ટિએ જ સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ જોઈ શક્યું છે."[૫૮] આ 'આર્યદૃષ્ટિ' એટલે શું તે કાકાસાહેબે સ્પષ્ટ કર્યું હોત તો સારું. પણ એ પછી ૧૯૩૫માં કાકાસાહેબની સાહિત્યવિચારણા, રસદૃષ્ટિ અને સામાજિક દૃષ્ટિનો સમન્વય કરવા તરફ ઢળે છે, "રવિબાબુ કહે છે કે કલાકૃતિને રસની દૃષ્ટિએ તપાસો, નહિ કે તમારા અચલાયતન સનાતની સમાજના ઘૂંટી કાઢેલા આદર્શ પ્રમાણે. બંને દૃષ્ટિ પ્રત્યે સમભાવ રાખીને કોઈ સાહિત્યગ્રંથને આપણે સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ તપાસી શકીએ છીએ."[૫૯] કાકાસાહેબ પોતે 'જીવનભારતી'માં જ્યારે કલાકૃતિઓ સાથે પ્રત્યક્ષ કામ પાડે છે ત્યારે મુખ્યત્વે સાહિત્ય દૃષ્ટિએ વિવેચન કરે છે. કાકાસાહેબ, અગાઉ જોયું તેમ, સાહિત્યને જીવનનું 'પ્રતીક', 'અંગ' કે 'સાધન' માનતા હોવા છતાં અને ગાંધીજીની તેમ જ ટૉલ્સ્ટૉયની સાહિત્યદૃષ્ટિથી પૂરતા રંગાયેલા હોવા છતાં જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ વિવેચન કરે છે ત્યારે તેમનો ઊંડો સાહિત્યપ્રેમ તેમના ઘણાખરા આગ્રહોને વિનીત કરે છે અને સામાન્ય રીતે તેઓ સાચી કલાદૃષ્ટિ દાખવે છે.

લોકવાર્તા, લોકગીત કે લોકસાહિત્ય, નવલકથા, બાળવાર્તા કે કાવ્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો વિશે પણ કાકાસાહેબે પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે; પણ તેમણે કરેલી 'રસમીમાંસા' અને નવલકથાના સ્વરૂપની ચર્ચા વિશેષ ધ્યાન દોરે છે. ૧૯૨૭માં લખાયેલા 'ત્રણ કરુણ કાવ્યો' એ લેખમાં કાકાસાહેબ કહે છે, "સંસ્કૃત કવિઓએ કાવ્યના નવ રસ કલ્પ્યા છે. તેમાંય શૃંગાર, વીર અને કરુણ સ્થાયી અને ઉન્નત હોવાથી અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. એ ત્રણેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એ વિશે મતભેદ હોઈ શકે છે. પણ મનુષ્યહૃદયના વિકાસમાંથી જેટલું સાહિત્ય બધા દેશમાં તથા બધા યુગમાં તૈયાર થયું છે તેમાં ઉત્તમોત્તમ કવિત્વ તો કરુણ રસમાંથી જ ઝર્યું છે."[૬૦] એ પછી ૧૯૩૬માં લખાયેલા રસસમીક્ષા વિશેના લેખમાં જુદાજુદા રસોની તેમણે મીમાંસા કરી અને કરુણ રસને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું: "જ્યારે ભવભૂતિએ 'રસ એક જ છે અને તે કરુણ છે, એ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે,'

૫૮. એજન, પૃ. ૨૪૭, ૫૯. એજન, પૃ. ૨૭૫-૭૬.
૬૦. એજન, પૃ. ૧૪૨.

નવલકથાકારની સજ્જતા વિશે વાત કરતાં કાકાસાહેબ કહે છે, " નવલકથાકારે મનુષ્યસ્વભાવનું અને સામાજિક જીવનનું ઊંડામાં ઊંડું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. "૬૬ નવલકથામાં ઐતિહાસિક સત્યની અપેક્ષા રાખવી ન જોઈએ પણ નવલકથામાં માનસશાસ્ત્રીય સત્ય તો હોવું જ જોઈએ. કાકાસાહેબ લખે છે, " નવલકથામાં જો કોઈ અત્યંત આવશ્યક ગુણ જરૂરનો હોય તો તે એ છે કે કથાનકમાંનાં સર્વ પાત્રો વિચિત્ર હોય તોપણ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શકય કોટીનાં હોવાં જોઈએ...માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તો તેમાં યત્કિંચિત્ પણ અસત્ય ન હોવું જોઈએ "૬૭ વાસ્તવિક જીવનની વિગતોનો ઉપયોગ નવલકથાકાર ભલે કરે, પણ હેયોપાદાનવિવેક તો એણે કરવો જ જોઈએ, કારણ કે " તિરસ્કાર અને પુરસ્કાર એ તો કળાનો આત્મા છે." જૂના જમાનાના નવલકથાકારો કરતાં આજના નવલકથાકારોનો ભેદ બતાવતાં કાકાસાહેબ કહે છે કે જૂના જમાનાના નવલકથાકારો " સ્વભાવચિત્રણમાં અસાધારણ કળા બતાવતાં છતાં અને ઘટનાપરિપોષ અદ્ભુત રીતે ખીલવતાં છતાં એમનાં સ્વભાવ-ચિત્રો અપરિવર્તનશીલ અથવા સ્થાયી (Static) જ રહેતાં. "૬૮ નવલકથાઓનાં કેટલાંક આકર્ષક પાત્રો વ્યક્તિ-ચિત્રો હોવા ઉપરાંત અમુક અંશે જાતિચિત્રો હોય ત્યારે લોકપ્રિય બને છે એવો કાકાસાહેબનો અભિપ્રાય લાગે છે: "કવિ અને કળાકાર વ્યક્તિનાં ચિત્રો ચીતરે છે અને એમને જીવતાં કરે છે પણ દરેક ચિત્ર એ એક સંપૂર્ણ નમૂનો એટલે કે ટાઈપ હોય છે. અને એ ટાઈપ મનુષ્યસ્વભાવ અને યુગસ્થિતિને જ્યારે અનુરૂપ હોય છે ત્યારે જનતા એને અસાધારણ આવકાર આપે છે. નવલકથાકારની સફળતા આવા ટાઈપ નિર્માણ કરવામાં જ હોય છે. "૬૯

નવલકથાની ચર્ચા કરતી વેળા અવારનવાર આપણે 'કેરેક્ટરિઝેશન' માટે 'પાત્રાલેખન' કે 'પાત્રચિત્રણ' શબ્દો યોજીએ છીએ. કાકાસાહેબ યથાજરૂરિયાત 'ચારિત્ર્યચિત્રણ' કે 'સ્વભાવચિત્રણ' શબ્દો યોજે છે, ત્યારે પાત્રોના સમગ્ર શીલનું ચિત્રણ તેમને અભિપ્રેત જણાય છે. 'ઘરે બાહિરે'માં " પોતાના તરફથી આખી વાર્તા સળંગસૂત્ર કહેવાને બદલે કથાનાં મુખ્ય પાત્રોને મોઢેથી પોતપોતાની વાત વીતક અને વિચારવમળ મૂકીને ગ્રંથકારે અસાધારણ કલાવિધાન સાધ્યું છે. "૭૦ એમ કાકાસાહેબ કહે છે, અને આ શૈલી યોજીને ટાગોરે પોતાની " નાટયકુશળતા " વ્યક્ત કરી છે એમ

૬૬. એજન, પૃ. ૨૨૧, ૬૭. એજન, પૃ. ૩૧૬, ૬૮. એજન, પૃ. ૨૨૧.
૬૯. એજન, પૃ. ૨૨૦-૨૨૧, ૭૦. એજન, પૃ. ૨૮૧.

પણ તે જુએ છે. અંતે ઉમેરે છે કે, “અને છતાંયે આમાં ખાસ કળા છે એમ પણ કેમ કહેવાય ? માણસજાતનો સ્વભાવ જ નવરાશના વખતમાં પોતાની સાથે ‘સ્વગત’ બોલવાનો અને પોતાનો એકરાર વિચારબદ્ધ અને ભાષાબદ્ધ કરવાનો હોય છે.”૭૧

કાકાસાહેબના સાહિત્યલેખો ૧૯૧૭થી ૧૯૩૭ સુધીના સમયમાં લખાયા છે. આ વીસેક વર્ષ તેમણે જે સાહિત્યવિચારણા અને સાહિત્ય-વિવેચન કર્યાં એમાં તત્કાલીન ગુજરાતીવિવેચનના પ્રવાહોની અસર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કાકાસાહેબે મુખ્યત્વે સમકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન કર્યું છે. તેમણે તદ્દન નિરાળી પદ્ધતિએ એ કર્યું અને પોતાની આગવી વિવેચનશૈલી ઉપજાવી. તેમનાં વિવેચનો ઉપર તેમના વ્યક્તિત્વની પ્રબળ છાપ પડેલી છે. કાકાસાહેબનાં વિવેચનો ગુજરાતી વિવેચનસાહિત્યમાં હમેશાં આસ્વાદ્ય રહેશે.

કાકાસાહેબનું પ્રકૃતિદર્શન

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

ગુજરાતનું પ્રકૃતિકાવ્ય નર્મદથી શરૂ થયું. નરસિંહરાવે એ કવિતાને સંસ્કારી બનાવી, પણ ગુજરાતને સાચું પ્રકૃતિદર્શન માણતાં શીખવ્યું છે કાકાસાહેબે. કાકાસાહેબ કુદરત પાસે પ્રકૃતિથી ભિન્ન એવા માનવી તરીકે જતા નથી, પણ જાણે પ્રકૃતિના એક સ્વજન તરીકે જાય છે. સંધ્યાકાળે સરોવરનું દર્શન કરતાં કાકાસાહેબ કહે છે કે, "ભલે તમે એકલા સરોવરને દર્શને જાઓ, ત્યાં તમે એકલા રહેવાના નથી. આકાશનાં વાદળાં અને બધા કરતાં વિશેષ ઉતાવળે દોડી આવેલી સંધ્યા-તારકાને તમારી સાથે જ સરોવરની શોભા તમે નિહાળતી જોશો" (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૧૯૨). આકાશમાં દ્વિજરાજને જોતાં કાકાસાહેબ એને સમાનધર્મા ગણીને વન્દન કરે છે (એજન, પૃ. ૫). ઘણા દિવસથી કોઈ તારો ન જોયો હોય તો સ્વજનને મળાયું ન હોય ને જેવી ચિન્તા થાય છે, તેવી ચિન્તા કાકાસાહેબને થાય છે. તેઓ ક્યારેક એ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથે રિસાય છે, ક્યારેક એમની જોડે વાતો કરે છે, ક્યારેક ક્યારેક રાતોની રાતો પસાર થાય તોપણ એકે તારો ન દેખાતાં નિરાશ થઈને હવે ચાર મહિના તારાદર્શન જ છોડી દેવું એવો નિરધાર કરવાનો મનમાં વિચાર કરે છે ત્યાં તો રાત્રીની રાણી સ્વાતિ, ને તેની સખી ચિત્રા બન્ને એકદમ એમને દેખાય છે, ને એઓ કહે છે "શેની નિરાશા ને શેનો નિરધાર?" આમ કાકાસાહેબ તારાઓ સાથે વાતો કરે છે, રમે છે, એમના ગામની નદી માર્કંડી—કે જેને એઓ બાળપણની સખી તરીકે પિછાને છે—સાથે એ સુખદુઃખની વાતો કરે છે. ચન્દ્રની પ્રેરણા પામી ગાતી માનવબાલિકા-ઓના સંગીતનો નાદ કાને પડતાંવેંત નાળિયેર અને સોપારીનાં વૃક્ષો એમને રોમાંચિત થતાં અને પોતાનાં ઉન્નત મસ્તકો કિંચિત્ નમાવીને એ ગીતોના આલાપોનું પાન કરતાં દેખાય છે. ('જોગના ધોધનું પુનર્દર્શન')

સરોવરકાંઠાની ટેકરીઓ માનવીનો અવાજ સાંભળવાની જ રાહ જોતી હોય છે, ને જરાક સાદ સંભળાતાં "હા! હા! એ આવીએ! એ આવીએ!" કહેતી જાણે દોડતી આવે છે. (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૧૯૪). આ પરથી કાકાસાહેબે પ્રકૃતિ જોડે આગળના ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રકૃતિનિરીક્ષકે ન કેળવેલી કે ન કલ્પેલી એવી આત્મીયતા કેળવી છે, કુટુંબિતા કેળવી છે, તેની પ્રતીતિ થશે. શ્રી ઉમાશંકર 'વિશ્વશાંતિ'માં લખે છે:-

વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવીઃ
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ!

પરંતુ કાકાસાહેબને તો જાણે આટલી સૃષ્ટિ પણ નાની પડે છે, એટલે, ભૂગોળનાં તત્ત્વો જેટલી જ આત્મીયતા એમણે ખગોળનાં તત્ત્વો જોડે પણ કેળવી છે.

કાકાસાહેબને માનવીની પ્રકૃતિવિમુખતા ખૂબ સાલે છે. માનવી આંખ હોવા છતાં પ્રકૃતિની સુંદરતા તરફ દૃષ્ટિ કરતો નથી એથી એમને દુઃખ થાય છે એ વ્યક્ત કરતાં એઓ કહે છે: "કુદરતનું દર્શન ગમે તે સ્થિતિમાં આહ્લાદક હોય છે. પણ રોજના ધંધામાં ફસાયેલો માણસ એ તરફ ધ્યાન આપતો જ નથી... માણસને એનો રોજનો નીરસ વ્યવહાર એટલો બધો વહાલો છે કે, એની આગળ ગમે તેટલી ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત વસ્તુ જતી કરવા એ તૈયાર થાય છે." (જીવનનો આનંદ, પૃ. ૩-૪). અન્ય સ્થળે એઓ કહે છે કે "માનવજાત એટલી બધી પ્રકૃતિવિમુખ થઈ ગઈ છે કે એને માટે કુદરતી સુંદરતા એ પારકી ભાષા જેટલી જ અપરિચિત છે." પરંતુ ક્યારેક નજર સામે સુંદર પ્રાકૃતિક દૃશ્ય હોય છતાં માણસ ન જુએ, ત્યારે એમને માનવી સામે પ્રબળ ચીડ ચડે છે. ખંડાળા ઘાટ આગળથી પસાર થવા છતાં એ ઘાટની સુંદરતા તરફ બેધ્યાન માણસો માટે એઓ કહે છે: "આપણે એ વિશ્વરૂપ દર્શનની અવજ્ઞા કરીએ છીએ, એટલું સ્મરણ પણ રેલના મુસાફરોને થતું નથી. કુદરત પ્રત્યે અલિપ્ત અનાસક્ત ભાવ કેળવી, એ લોકોને બહાર જોયા વગર બીડી પીતા, તડાકા મારતા કે કેક બિસ્કિટ ચેવડો ખાતા જોઈને એવી તો ચીડ ચઢે છે કે એકે એકને ઊંચકીને એ પહાડને ચરણે ફેંકી દેવાનું મન થાય છે. બહાર ડોકિયું કાઢી જો એ વિશાળ દૃશ્યનું માણસ પાન કરે તો, શું એને અપચો થવાનો હતો, આંખો પાકી જવાની હતી કે ઝાંખી પડવાની હતી!" સાચા પ્રકૃતિના ભક્તથી પોતાના ઇષ્ટ દેવતાની અવગણના સહન ન થાય, ને તેથી તેનો આવો પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી ઊઠે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં, આ ચીડ

ટકે છે તો એક ક્ષણભર જ, તરત જ બીજાની ટીકા કરવા જતાં એઓ આત્મનિરીક્ષણ કરે છે, ને પોતાને માટે કહે છે: "પણ એના પર ચિડાતાં પહેલાં મારે વિચાર કરવો જોઈએ કે આવડું વિશાળ આકાશ માથે તણાયું હોવા છતાં હું ક્યાં ગદ્‌ગદ કંઠે અને સજલ નેત્રે એનું દર્શન કરું છું?" (જીવનનો આનંદ પૃ. ૨૪૯). એક બાજુ પ્રકૃતિની સુંદરતા પ્રત્યે એ માનવીને કાં તો બેદરકાર કે અવજ્ઞા કરતો જુએ છે તો બીજી બાજુ, માનવી પોતાનામાં બુદ્ધિ છે, તેથી કંઈક ગર્વથી, કંઈક શ્રેષ્ઠતાની ભાવનાથી વૈજ્ઞાનિક સાધનોની સહાય લઈને પ્રકૃતિ પાસે જાય છે, તે નિષ્ફળ જ જવાનો છે, એવી એમને પૂરેપૂરી ખાતરી છે, એથી એઓ કહે છે: "अणोरणीयान् महतो महीयान् એવું આ અતકર્ય વિશ્વ છે. એક બાજુ દૂરદર્શક યંત્રની મદદથી, અને બીજી બાજુ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયથી તમારાં ચર્મચક્ષુની શક્તિ ગમે એટલી વધારી દો; આ વિશ્વનો છેડો તમારા હાથમાં આવવાનો નથી." (પૃ. ૯૬) વળી, કાકાસાહેબ તો માને છે કે, પ્રકૃતિ માટેનો પ્રેમ હૃદયમાંથી સ્ફુરવો જોઈએ, એમાં અભ્યાસીની વૃત્તિ નહિ, પણ ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ, ને આથી જ, રોજ તારા જોઈ એની ઉદયાસ્તની નોંધ લેતા, પોતાને, અને એક અબોધ ગામડાના છોકરાની તારાઓ પ્રત્યેની મા જેવી ભક્તિ જોઈ કાકાસાહેબ પ્રશ્ન પૂછે છે, "ખરો કવિ કોણ?_એ અબોધ પ્રાકૃતિક બાળક કે સંસ્કારના ભાનથી ભારે થયેલો મારા જેવો તારાપ્રેમી?" (પૃ. ૧૩૧) અને આ પરથી કાકાસાહેબ પ્રકૃતિ જોડેનું માનવીનું જેટલે અંશે તાદાત્મ્ય, તેટલે અંશે એ સંસ્કારી એવી સંસ્કારિતાની વ્યાખ્યા તારવીને કહે છે: "થોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ સંસ્કારી નથી." (પૃ. ૧૩૨).

શૂન્ય ઢગલાઓ, અને જાણે પોતાનું કંઈ ખોવાઈ ગયું હોય તેમ એ ટેકરીઓ વચ્ચે વિમનસ્કપણે ફરતો પવન, એ બંને તરફ પણ મારું લક્ષ ખેંચાયું; છતાં તાજમહાલનો વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો. તાજમહાલ તો છે જ." (પૃ. ૨૫૪) કાકાસાહેબના પ્રકૃતિદર્શનની જે વિશેષતા છે, તે આ જ છે. એમને સ્થાને બીજો કોઈ હોય તો એમ કહે કે સૂર્યાસ્ત તો છે જ, પણ તાજમહાલ જોવા આવ્યો છું તો તાજમહાલ જ જોઈ લઉં.

કાકાસાહેબ પ્રકૃતિ પાસે ભક્તિભાવે જાય છે. માનવીનું અહમ્ લઈને નહિ. કુદરતનું દર્શન એમને મન ગીતાવાચન જેટલું જ ધાર્મિક કાર્ય છે. ગીતા દ્વારા જેમ પરમાત્માના વિરાટ તત્ત્વની ઝાંખી થાય છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિમાં પણ એમને પરમાત્માનું વિશ્વરૂપદર્શન થાય છે. એમના દક્ષિણ હિન્દના પ્રવાસમાં ભુવનગિરિ આગળથી પસાર થતાં ગીતાપાઠનો સમય હતો, તો બીજી બાજુ ભુવનગિરિનું મનોરમ દર્શન હતું. એમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હતી. ઘણી વાર સુધી એમના મનની દ્વિધાવૃત્તિ કાયમ રહી. પણ પછી ગીતાએ જ એમને બોધ આપ્યો કે "पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः" ને એમને સમજાયું કે 'ભુવનગિરિ પણ વિશ્વરૂપની જ એક વિભૂતિ છે.' ને "ભુવનગિરિ જોવામાં ગીતાભ્યાસનો દ્રોહ ન હતો, પણ એનો વિનિયોગ જ હતો." (પૃ. ૧૯૭) આ પ્રમાણે કાકાસાહેબ માત્ર કલાદૃષ્ટિથી જ પ્રકૃતિનું નિરીક્ષણ કરતા નથી પણ ધર્મદૃષ્ટિએ નિહાળે છે. નદીઓ એ એમને ઈશ્વર નહિ પણ ઈશ્વરનું ભાન કરાવનારી હોવાથી ગુરુ જેવી જ વંદ્ય ને પૂજનીય લાગે છે તે આથી જ.

એઓ કુદરતના દર્શનથી જે નિરનિરાળા ભાવો જન્મે છે ને એ ભાવોનું સંક્રમણ શી રીતે થતું જાય છે, તે જણાવતાં કહે છે કે, "નિસર્ગયાત્રાથી કુતૂહલ જાગૃત થાય છે, તેમાંથી અદ્‌ભુતતા જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકઠી થતાં એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે છે." (જી. આ., પૃ. ૨૮૦).

જેમ ભક્તને ઈશ્વરની એકેએક નાનીમોટી વાતમાં, ભગવાન વિશેની ઝીણામાં ઝીણી તેમ જ ભવ્યમાં ભવ્ય લીલામાં જીવંત રસ હોય છે, તેવો રસ એમને છે. એઓ કહે છે, "કુદરતનું દર્શન ગમે તે સ્થિતિમાં આહ્‌લાદક હોય છે,...કુદરતનું એકે દર્શન એવું નથી કે જેમાં મને રસ ન પડતો હોય." ને એથી જ, એમણે કુદરતના જે જે વિષયો પર લખ્યું છે, તેની પર માત્ર એક દૃષ્ટિ જ ફેરવતાં એની પ્રતીતિ થશે. એમના પ્રકૃતિ-

દૃશ્યોમાં એક બાજુ અનેક બ્રહ્માંડો જેમાં ભર્યાં છે, એવું આકાશ, સાગર અને હિમાલય છે, તો બીજી બાજુ છે મધ્યાહ્નનો તડકો, કાદવ, ચી...કુ બોલતું પક્ષી, રેતીમાં પડેલાં પગલાં, ચિંચવડ આગળ સાગર કિનારે મળતા પથરા તથા તેના રંગો, મેઘલી રાત, ચામાચીડિયાં, પરોઢિયું અને વાદળાં. વિષયની આ વિવિધતા, આપણા પ્રકૃતિકવિ નરસિંહરાવની પ્રકૃતિ-કવિતામાં સાગર, ગિરિ, કોયલ વગેરે વારંવાર ફરી ફરી અથડાતા મર્યાદિત વિષયો કરતાં મોટી છે. ભક્તને જેમ ઈશ્વરના કોઈ પણ રૂપમાં અસુંદરતા દેખાતી નથી, ને એને બધાં જ રૂપો મહિમા ગાવા પ્રેરે છે, તેવું જ કાકાસાહેબને પ્રકૃતિનું એકેએક દર્શન કુદરતની સુંદરતાનું મહિમાગાન કરવા પ્રેરે છે. એઓ કહે છે: " કુદરતના કીમિયાથી માણસ કવિ બને એમાં આશ્ચર્ય નથી. એમાં અજુગતું પણ કશું નથી." વળી ભક્ત જેમ એના અનન્ય ભક્તિભાવથી, સામાન્ય માનવી ઈશ્વરનો જે મહિમા જોઈ શકતો નથી, તે એ જોઈ શકે છે, ને તેવું જ કાકાસાહેબનું છે. કુદરતનાં જે દૃશ્યો સામાન્ય માનવીને સુંદરતા વિહોણાં લાગે છે, જેમાં સુંદરતા હોઈ શકે જ નહિ એમ એ માને છે, તેમાં ખરેખર અદ્ભુત સૌંદર્ય રહેલું છે, તે એઓ જોઈ શક્યા છે. એ રીતે કાકાસાહેબને આપણે અજોડ સૌંદર્ય-દ્રષ્ટા કહી શકીએ. કાદવમાં કે બપોરના તડકામાં સુંદરતા છે, એ કાકા-સાહેબે એમના ' મધ્યાહ્નનું કાવ્ય ' ને ' કાદવનું કાવ્ય ' એ બે લેખો દ્વારા સાબિત કરી બતાવ્યું છે. આપણે એ સુંદરતા જોઈ શક્યા ન હતા. તેવી જ રીતે, વળી કાકાસાહેબનો 'પગલાંની લિપિ' એ નામક લેખ દર્શાવે છે કે, આપણને ચક્ષુ હોવા છતાં આપણે જોતા નથી. પગલાંમાં ઇતિહાસ રહેલો છે, એ કાકાસાહેબે દર્શાવ્યું. આ પ્રમાણે કુદરતનું દર્શન માનવીની બુદ્ધિને કેવી રીતે ખીલવી શકે તે કાકાસાહેબે બતાવી આપ્યું છે.

પ્રકૃતિદર્શન કાકાસાહેબને ચિન્તન તરફ દોરી જાય છે. આ ચિન્તન ક્યારેક આત્મપૃથક્કરણનું રૂપ લે છે, તો ક્યારેક એઓ પ્રકૃતિના દર્શન પરથી જન્મતું ચિન્તન-કટાક્ષનું રૂપ લે છે. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ માટે શંખલાં વીણવાની એમને ઇચ્છા થતાં એઓ એ ઇચ્છાનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે: " માયા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પરોપકારનું રૂપ ધારણ કરીને જ આપણી આગળ ઊભી થાય છે. માયા જો માયાવી ન હોય તો બીજું શું હોઈ શકે? માયાની શરૂઆત હમેશાં મીઠી હોય છે. પણ એનાં પરિણામ માઠાં આવે છે..."

કાગડાઓની બોલી સર્વત્ર એક સરખી જ હોય છે, એ પરથી ભાષા ખીલવીને માનવીએ શું કર્યું તેના વિચાર એમને આવે છે, ને માનવીની અવદશા સચોટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરતાં એઓ કહે છે, " ભાષા ખીલવીને માણસ શું કમાયો ? પ્રગતિનો રોગ પોતાને વળગાડી લેવા સિવાય બીજું તેણે કશું કર્યું નથી." કાકાસાહેબ જણાવે છે કે " દર્શન વગર શ્રવણ-મનન અધરું હોય છે; અને અધૂરું રહે છે." એ એમને પોતાને માટે સાચું છે, કારણ કે એમનું મનન કે ચિન્તન છે તે દર્શનજન્ય છે.

નિસર્ગનો આનંદ પામી ‘જીવનનો આનંદ’ પ્રકટ કરનાર કાકાસાહેબ આવા ગદ્યસ્વામીઓમાં અગ્રસ્થાને છે.

કાકાસાહેબે રસ ઝરતી બાનીમાં ખગોળવર્ણન કર્યું છે માટે હું આવો પક્ષપાત કરું છું એમ રખે કોઈ માને. અંગ્રેજીમાં ખગોળસાહિત્ય પર અનેક જનસુલભ (Popular) પુસ્તકો લખાયેલાં છે, પણ એ બધાં રસપ્રદ છે એવું નથી. આમ છતાંય સર જેમ્સ જીન્સનાં પુસ્તકો જેમણે વાંચ્યાં છે તેમણે કબૂલ કર્યું છે કે એના લખાણમાંથી કાવ્યાનંદ(તારાનંદ)ની જે નિષ્પત્તિ થાય છે તેવી બીજા ખગોળ લેખકોના લેખો દ્વારા થતી નથી. ભાષાની આ ભક્તિ–શક્તિને કારણે જ સર જેમ્સ જીન્સને અંગ્રેજીના છ સમર્થ ગદ્યસ્વામીઓ પૈકીના એક ગણવામાં આવે છે.

વસ્તુને જોવી એક બાબત છે અને તેનું અનેક રીતે યથોચિત વર્ણન કરવું એ અન્ય બાબત છે. આકાશમાં વૃશ્ચિક હોય છે ત્યારે મૃગ હોતું નથી, મૃગ આથમે છે ત્યારે જ વૃશ્ચિકનો ઉદય થાય છે. આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કાકાસાહેબ આમ કરે છે : ‘મૃગલાને વીંછીનો ડંખ લાગ્યો એટલે બિચારું અલોપ થયું છે. આખી રાત ઉજાગરો કરીએ તોય દેખા દે નહિ. લોક કહે છે કે મૃગ નક્ષત્ર બેઠું છે. હવે ચૌદ દિવસ સુધી સૂર્યનારાયણ એ ઘાયલ-મૃગની સાથે જ ફરવાના અને સૂર્યસ્નાનથી એને સાજું કરવાના.’ થોડામાં અને તે પણ સાદા સીધા શબ્દોમાં, ઘાયલમૃગની મોટી કથાનો કેવો નાનો પણ અતિ રસિક સંક્ષેપ ! ઘાયલમૃગને સૂર્યસ્નાનથી સાજું કરવાની કાકાસાહેબની કલ્પના તો અતિ મનોહર છે.

સપ્તર્ષિ નામ સૌને પરિચિત છે, પણ એનું દર્શન કરી એની યથોચિત આકૃતિ શાની છે એ બહુ જ ઓછાં કહી શકવાનાં. સપ્તર્ષિને ગાલ્લી કહેવામાં આવે છે, એ એનું એક કલ્પનાચિત્ર થયું. નાગ, પતંગ, ખલાસી, હાથી અને ખારવો એવાં સપ્તર્ષિનાં વિવિધ ઉપમાચિત્રો તો યથાર્થ રીતે કાકાસાહેબની પાસેથી જ મળે. સૂર્ય અને બુધ વિશેનાં એમનાં વર્ણન તો રાજનીતિશાસ્ત્રની વાત જેવાં લાગે. એક નમૂનો લઈએ : ‘બુધ તો સૂર્ય-નારાયણનો અંતેવાસી યા પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી છે. સૂર્યથી બહુ દૂર કોઈ કાળે જાય જ નહિ. બુધ સૂર્યને પોતાની પૂંઠ બતાવતો નથી. જરાક જરાક જમણું કે ડાબું પડખું બતાવે ખરો......આ ડાહ્યા, બુધનું મગજ ફાટી ગયું છે એ સાંભળતાં કેવું લાગે છે !...’ કોઈ કોઈ વાર તો કાકાસાહેબ એવું અકલ્પ્ય પીરસી દે છે કે આપણે એની મિષ્ટતાનો સ્વાદ મોઢે સુધી લીધા કરીએ.

શનિની દશા બેસે છે એવું ફળજ્યોતિષી માને છે. કાકાસાહેબ જ્યારે લખે કે વૃશ્ચિકને માથે હાલ શનિશ્ચર બિરાજે છે, ત્યારે કેવી કૌતુકમય વિચાર-સામગ્રી પીરસાઈ જાય છે એનો ખ્યાલ તો વૃશ્ચિકનાં દર્શન કરનારને જ વિશેષે આવે. ઘડીભર તો વિરાટ વૃશ્ચિકની દયા પણ આવે! પણ કાકા-સાહેબ એ માટે થોડું જ થોભવાના છે! એમને તો કોઈ લટકતા તારાને કોઈનો કંઠહાર બનાવવાની ઉતાવળ છે. યા કોઈ એકલ તારાને તપસ્યારત યોગીનું બિરુદ આપવા પહોંચી જવું છે. રૂપરંગના સામ્રાજ્યમાં તારાઓની લાલાશ અને ભૂરાશ કાકાસાહેબ પાસેથી જે ઉદ્‌ગાર કઢાવે છે તે કાવ્યાનંદ સમા હોય છે. આવો, થોડા સહભાગી થઈએ : 'શુક્ર એટલે ધોળો, તેજસ્વી. પણ સવારે ઊગતી વખતે આપણા વાતાવરણને લીધે તે લાલચોળ દેખાય છે. મને થયું કે દશરથે ધનુષ્ય આકર્ણ ખેંચીને બાણ ફેંક્યું તે શ્રવણને વીંધીને શુક્રનેં વાગ્યું, અને તે પણ એની ફૂટેલી આંખમાં; તેથી જ એનું મોઢું આમ લોહીલોહાણ થયું છે. શુક્રે મંગળનું સ્મરણ કરાવ્યું.' કેટલી બધી બાબતોનો અહીં સુભગ મેળ સધાયો છે! કાકાસાહેબનું વર્ણનબાણ આપણને પણ કેવા રાતામાતા કરી દે છે એનો આ એક નમૂનો છે.

આકાશમાં મઘા નક્ષત્ર અવળું પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન લેખાય છે. એ રીતે એ ચિહ્નને તો સૌ કોઈ વરતે. એમાં કાવ્ય ક્યાં રહ્યું? કાકાસાહેબે પકડ્યો વીંછીને. એની પૂંછડીને અવળું પ્રશ્ન ચિહ્ન કહ્યું અને પછી પૂછ્યો પ્રશ્ન, 'એ પ્રશ્નનો જવાબ કોણ આપી શકે? જ્યાં સવળા પ્રશ્નો પણ અઘરા હોય છે, ત્યાં અવળા પ્રશ્નની વાત જ શી?' અને આમ આપણને અવળા સવળા ફેરવી સવ્યસાચી બનાવી આપણાં બેય પાસાં સરખાં કરી આપ્યાં.

લાગે છે કે આકાશી સમૃદ્ધિ વિશે કાકાસાહેબે જેટલી વાતો કરી હશે એનો થોડોક જ ભાગ ગ્રંથસ્થ થઈ શક્યો છે. ખગોળ વિશેનું એમનું ગ્રંથસ્થ લખાણ 'જીવનના આનંદ'માં આઠમા ભાગનાં પૃષ્ઠ રોકે છે. પણ અનંતના એ વિસ્તારે વાચકોના દિલમાં વિસ્તારનું જે સામ્રાજ્ય રચ્યું છે એ રચનાનો ઉપકાર નાનોસૂનો નથી. અનેક નવી શબ્દાવળીઓ અને નવી કલ્પનાઓ દ્વારા આકાશનું કરાયેલું ઉદ્‌બોધન અનેક રીતે જ અભિષ્ટ લાગ્યા કરે છે.

આકાશનું દર્શન વિશ્વરૂપનું દર્શન છે. કાકાસાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે 'વિરાટનું, વિભુનું, વ્યાપક તત્ત્વનું દર્શન થયા પછી જ માણસને મહત્તાનો, પોતાની શક્તિનો, પોતાના વારસાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ રીતે વિશ્વરૂપ-

દર્શન એ ગીતાજ્ઞાનનું આવશ્યક અંગ છે.’ આમ છતાંય કેવળ દર્શનથી પાપનો ઉચ્છેદ થાય એમ નથી એવું જણાવી, ‘દેવોનું કાવ્ય’ના ગદ્યકવિ લખે છે, ‘દર્શનથી કંઈ માણસ શુદ્ધ થવાનો નથી. એ દર્શનની અસર હૃદય પર જેઓ થવા દેશે એ જ પાપમુક્ત થશે અને પાપીઓ પ્રત્યે કરુણા પણ બતાવી શકશે. એ સત્યનારાયણની જે અખંડ તપસ્યા છે તેની સાથે એકરૂપ થવું એ જ આપણું અઘમર્ષણ છે.’

સત્યનારાયણના ઉપાસક ગાંધીજીએ પણ આકાશદર્શન વિશે લખતાં લખ્યું છે: ‘૧૯૩૦–’૩૧માં કાકાસાહેબનો સત્સંગ મળ્યો. તેમને તો આ વસ્તુનું સારું જ્ઞાન, પણ હું તેમની પાસેથી તે ન પામ્યો! કેમકે ત્યારે ખરી જિજ્ઞાસા નહોતી. ’૩૧ ની સાલના જેલના છેલ્લા માસમાં એકાએક ધગશ થઈ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ્યાં સહેજે ઈશ્વર છે તેનું નિરીક્ષણ હું કેમ ન કરું?...ઈશ્વરની મહાન લીલા નીરખવાની આ તક કેમ જવા દેવાય?...’ જોગનો ધોધ જોવા જવાનો લોભ છોડી દેનાર ગાંધીજીએ આકાશદર્શન કરવા જે આગ્રહ અને તત્પરતા દાખવ્યાં છે એ જ તારાઓના સાચા આકર્ષણની કસોટી છે. આકાશદર્શન વિશે પોતે શું માને છે એ વિશેનો ગાંધીજીએ કાકાસાહેબને લખેલો નીચેનો પત્ર જોઈશું તો સ્પષ્ટ થશે કે સત્યશોધક આકાશઘેલો કેમ બને છે.

‘મારો રસ જુદા જ પ્રકારનો છે. આકાશને નિહાળતાં જે અનંતતાનો, સ્વચ્છતાનો, નિયમનનો, ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે એ આપણને શુદ્ધ કરે છે. ગ્રહોને અને તારાઓને પહોંચી શકીએ અને ત્યાં પણ ભલે કદાચ પૃથ્વીના સારાનરસાનો અનુભવ થાય છે તેવો થાય, પણ દૂરથી તેમાં જે સૌંદર્ય રહેલું છે અને ત્યાંથી જે શીતળતા છૂટી રહી છે તેની શાંત અસર પડે છે; તે મને અલૌકિક લાગે છે. અને આકાશની સાથે આપણું અનુસંધાન કરીએ એટલે ગમે ત્યાં બેઠા હોઈએ તેની કાંઈ હરકત ન રહી. એ તો ઘેર બેઠાં ગંગા આવ્યા જેવું થયું. આ બધા વિચારોએ મને આકાશદર્શનઘેલો કરી મૂક્યો છે. અને તેથી મારા સંતોષ પૂરતું જ્ઞાન મેળવી રહ્યો છું.’

આ ‘આકાશદર્શનઘેલા’નું ઘેલું ઘેરું કરનાર કાકાસાહેબ પોતે પણ કેવો ભાવ અનુભવે છે તે જોઈએ:

‘આવા અદ્ભુત પ્રકાશની અખૂટ લીલા રોજને રોજ આપણને જોવા મળે છે, તો તેને વિશે આપણે સહેજસાજ જાણી લઈએ તો નિર્દોષ આનંદ મેળવવા ઉપરાંત, આપણે ઈશ્વરને જાણી શકતા નથી એ ભાન પણ તાજું કરી શકીએ અને આપણા જીવનવ્યવહારમાં નમ્રતા અને ઉદારતા આણી

શકીએ. શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિએ આઠ વાગ્યે અને સવારે ચારપાંચ વાગ્યે જ્યારે વ્યવહારના કામમાંથી આપણે મુક્ત હોઈએ છીએ ત્યારે એ આકાશ તરફ જોઈશું તો પૃથ્વી પર જેની આપણને કલ્પના ન થાય એવા જાતજાતના આનંદો મળશે.'

ગૂજરાતમાં તારાદર્શન માટેની જે ભૂમિકા તૈયાર થઈ છે એનું શ્રેય કાકાસાહેબને જ છે એમ કહું તો એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. રવિશંકર મહારાજ અને બીજા લોકસેવકો પાસેથી પણ આ જ વાત જાણવા મળી છે. પ્રકૃતિનું સહેતુક નિરીક્ષણ કરાવનાર કાકાસાહેબ પૃથ્વી પરથી આપણને જ્યારે આકાશમાં લઈ જાય છે ત્યારે એમના મુક્તવિહારનો આપણને સહેજે લાભ મળી જાય છે. અનંત પથના યાત્રીઓને જોઈ એમના અક્ષય યૌવન માટે આપણને આનંદ અને ઈર્ષ્યા થાય એટલી હદે કાકાસાહેબ દ્વારા એમની પ્રશસ્તિ થાય છે. એ બાબત આપણને તારાભિમુખ કરાવનારી થવી જોઈએ એમ હું ઇચ્છું છું. 'સંગીત સાંભળવામાં જે આનંદ છે, બુદ્ધિબળ અજમાવવામાં જે એકાગ્રતા કેળવાય છે, મોટી નવલકથાનું અટપટું કથાનક જાળવવામાં જે તલ્લીનતા અનુભવાય છે તે બધું આ તારાનિરીક્ષણમાં આપણને સહેજે મળે છે. આંખોને માટે એના કરતાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક નથી.' વગેરે કહી, અંતે 'થોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ સંસ્કારી નથી.' એમ દર્શાવી કાકાસાહેબ આપણને ખરેખર મર્માળો મીઠો ચાબખો જ મારે છે. જો કે તે સાથે, સહેજ માર્ગદર્શન કરાવતા હોય તેમ મીઠો ઉપાલંભ પણ આપે છે : 'નવલખ તારાની નામાવળી કોઈ આપણી પાસે માગતું નથી, પણ સવાર સાંજ બારે માસ જે તારાઓ ફરી ફરી દર્શન દે છે, જેમને સાક્ષી રાખી આપણાં બધાં સગાંવહાલાંઓ પરણે છે, જેમને જોઈને ખેડૂતો વાવણી અને લણણી કરે છે, જેમના હિસાબથી મુસાફરો રાત્રે દિશા નક્કી કરે છે, જેમની મદદથી અજાણ્યા મુલકમાં પણ મોટી મોટી ફોજો અચૂક રસ્તો કાઢે છે, અને જેમના પરથી રાત્રે કેટલા વાગ્યા છે એ પણ આપણે થોડીક મહેનતથી નક્કી કરી શકીએ છીએ તે મોટામોટા તારાઓનાં વીસપચીસ નામોની પણ આપણને ખબર ન હોય !' એમ સૂચવી આપણી સંસ્કારિતાનું ઊંડાણ તપાસવા આપણને પ્રેરે છે.

જેમની જ્યોતિ મ્લાન થતી લાગતી નથી એવા તેજસ્વિતા અને પ્રફુલ્લતાના પ્રતીક સમા તારાઓની અપરિસમાપ્ત લીલા વિશે કાકાસાહેબે જે જ્ઞાનપ્રકાશ આપણને આપ્યો છે તે તારાઓના તેજ જેવો દીપ્તિમાન હોઈ

વાસી થવાનો નથી. આમ તારા અને દેવોના અમરત્વની અસરવાળું કાકા-સાહેબનું તારાઓનું ગદ્યકાવ્ય, અનેક તારારસિયાઓને વર્ષો સુધી સંસ્કારભાથું પૂરું પાડશે એમાં કશો જ શક નથી. ચાવીને ખાવાથી દાંત મજબૂત થવાની સાથે જેમ ખાવાનો પૂરો સ્વાદ માણવા મળે છે તેમ કાકાસાહેબના લેખોના પરિશીલનથી સાહિત્યિક રસાસ્વાદ ઉપરાંત પૌષ્ટિકતાનો બીજો આસ્વાદ મળે છે. આ ગુણની કદર મૂલ્ય ચોરવાની ટેવ જેમને નથી પડી એવા સૌ કોઈ કરી જ રહ્યા છે. અને તેથી 'કળાની અનુભૂતિ જેને થાય છે એ એકલપેટો રહી શકતો નથી' એ કાકાસાહેબના આશ્વાસનવચનને વળગી રહી આપણે એટલું જરૂર ઇચ્છીએ કે તારાઓની મૈત્રી દ્વારા આપણું જીવન સમૃદ્ધ કરવામાં સહાયભૂત નીવડવા તેઓ હજી તારાત્મક દીર્ઘ જીવન જીવો.

ખરું જોતાં ધર્મોપદેશક, પત્રકાર અને કેળવણીકાર ત્રણેનું કાર્ય લગભગ સરખું જ છે. સૂતેલી પ્રજા જ્યારે જાગવા માગે છે તે વખતે તો પત્રકારનું સ્થાન અસાધારણ મહત્ત્વ અને જવાબદારી ભોગવે છે. પત્રકાર એટલે લોકશિક્ષણનો આચાર્ય, બ્રાહ્મણોનો બ્રાહ્મણ, અને ચારણોનો ચારણ. પ્રજા જ્યારે યુયુત્સુ થઈ જાય છે ત્યારે ઘણીવાર પત્રકારને લડવૈયો અને સેનાપતિ પણ થવું પડે છે અને સારી પેઠે ક્ષાત્રધર્મ કેળવવો પડે છે. જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હોય, જ્યાં જ્યાં દીનદુર્બળ અને મૂક વર્ગો પર જુલમ ચાલતો હોય ત્યાં ત્યાં 'क्षतात्किल त्रायते' એ પોતાના બિરદનું સ્મરણ કરી પત્રકાર ઝંપલાવે છે. એવા પ્રસંગો ન હોય ત્યારે વિચાર, માહિતી, સંસ્કારો, અભિરુચિ અને આદર્શોની પરબ ચલાવી તે સમાજસેવક બની જાય છે. અજ્ઞાનને લીધે અથવા અદૂરદૃષ્ટિને લીધે લોકો જ્યાં લડતા હોય ત્યાં ज्ञानांजनशलाकया લોકોની દૃષ્ટિ શુદ્ધ કરવાને તે મથે છે. સમાજચક્રનાં પૈડાં જ્યારે એકરાગ ભૂલી જઈ ચીત્કાર કરે છે ત્યારે તે યોગ્ય ઠેકાણે સ્નેહ રેડી ઘર્ષણ દૂર કરે છે. અને જ્યારે જ્યારે સરકારદરબારના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તે પ્રજાનો પ્રતિનિધિ થઈ લોકમતને એકધારો બનાવી લોકશક્તિ ચેતવે છે. આવી રીતે લોકસેવક, લોકપ્રતિનિધિ, લોકનાયક અને લોકગુરુની ચતુર્વિધ પદવી પત્રકાર ભોગવી શકે છે.

'જીવનભારતી.' પૃ. ૩૨ —કાકાસાહેબ કાલેલકર

કાકાસાહેબના છાત્રાલય વિશેના વિચારો

ડોલરરાય રં. માંકડ

આજે જેના વિશે આપણે ભાનપૂર્વક ઓછામાં ઓછો વિચાર કરીએ છીએ તેવા એક વિષય ઉપર કાકાસાહેબના વિચારો જાણવા જેવા છે. આજે આપણા શિક્ષણસમાજમાં છાત્રાલયો ખૂબ વધ્યાં છે. કૉલેજોમાં તો છાત્રાલયો હોય જ. હાઈસ્કૂલોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે છાત્રાલયો હોય છે. પ્રાથમિક શાળામાં પણ કેટલેક ઠેકાણે છાત્રાલયો છે. પણ આપણા કેળવણીકારો છાત્રાલય-સંચાલન વિશે સાથે બેસીને ભાનપૂર્વક કોઈ વિચાર કરતા હોય તેમ લાગતું નથી.

નઈ તાલીમના વિચારને લીધે છાત્રાલયોને મહત્ત્વ મળ્યું છે. સરકારી ધોરણે અપાતી ઘણી તાલીમમાં, હવે, છાત્રાવાસ આવશ્યક મનાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષકોની તાલીમ, પંચાયત મંત્રીની તાલીમ વગેરે માટે છાત્રાવાસ ફરજિયાત થયો છે. તેવે કાળે છાત્રાલયના પ્રશ્નો આપણે સમજીને વિચારવા જોઈએ. પણ આજે નઈ તાલીમની ગણીગાંઠી સંસ્થાઓ સિવાય ક્યાંય આ વિષયનો વિચાર થતો દેખાતો નથી.

પણ આજથી ચાળીશેક વર્ષ પહેલાં, એક વખત એવો હતો જ્યારે ગુજરાતમાં મોતીભાઈ અમીને અને સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાભાઈ ભટ્ટે આ પ્રશ્નની વ્યવસ્થિત વિચારણા થાય તેવું ઘણું કર્યું હતું. એ કાળે છાત્રાલય-સંમેલનો પણ ભરાતાં અને કેટલુંક છાત્રાલય-સાહિત્ય પણ તૈયાર થયું હતું. ગાંધીજીની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની સાથે એના કાર્યકરોને પણ આ વાતનો વિચાર કરવો પડ્યો. અને કાકાસાહેબ પણ એ રીતે આ પ્રશ્નને સમજતા થયા હોય એમ લાગે છે.

‘ જીવનવિકાસ ’માં કાકાસાહેબના છાત્રાલયજીવનને લગતા લેખોનો સંગ્રહ છે, તેમાં લગભગ ૧૦૦ પાનામાં એમણે છાત્રાલય-જીવનના મહત્ત્વના

બધા પ્રશ્નોને સ્પર્શ્યા છે. એમાંથી બેચાર પ્રશ્નો વિશે કાકાસાહેબે કેવો વિચાર કર્યો છે તે જોઈએ.

૧. છાત્રાલય વિશે કેટલીક સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે છાત્રાલય વગેરે સંસ્થાઓ કુટુમ્બ-સંસ્થાને તોડીને આગળ વધે છે તે બરાબર નથી, પણ એના ઉપાય તરીકે એમણે છાત્રાલયો કૌટુમ્બિક ધોરણે ચાલવાં જોઈએ એમ કહ્યું છે:

"સંસ્કારોની કેળવણી આપણે ઘરમાંથી કાઢી શાળાઓને સોંપી. પરિણામે ઘરના છોકરાઓને પણ ઘરમાંથી કાઢી શાળાઓમાં રહેવા મોકલવા પડ્યા. આજની દરેક સંસ્થા કુટુંબ સંસ્થાને તોડવા મથે છે. ઈશ્વરનિર્મિત કુટુંબ-સંસ્થા પર અશ્રદ્ધા રાખી આપણે અસંખ્ય સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. હોટેલો, વીશીઓ, ઇસ્પિતાલો અને કોર્ટોની પેઠે છાત્રાલયો પણ એ કુટુંબ-સંસ્થાને નબળી પાડવાનું જ કામ કરે છે." (પૃ. ૫૦૧)

કાકાસાહેબનો આ પુણ્યપ્રકોપ સમસ્ત આધુનિક સંસ્કૃતિ સામે છે. પણ આ જમાનામાં આ વાત અનિવાર્ય છે એ પણ કાકાસાહેબ જાણે છે એટલે સિદ્ધાન્ત બાંધે છે કે—

"કુટુંબ, સંયુક્ત કુટુંબ અને ન્યાત એ ત્રણે સંસ્થા લોહીના સંબંધ પર બાંધેલી છે, લગ્નસંબંધ પર રચાયેલી છે. ત્રણેને યૌન-સંસ્થા કહી શકાય. આથી જુદા વિચાર, આચાર, સંસ્કાર અને આદર્શ ઉપર રચાયેલી એવી આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી શકાય કે કેમ અને રચાય તો તે યૌન-સંસ્થાઓ કરતાં વધારે હિતકર નીવડે કે કેમ?......યૌન સંબંધથી આગળ જઈ આવા આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધવાની શક્તિ માણસજાતમાં છે, તેથી આવી સંસ્થાઓ યશસ્વી કરવાનો પ્રયત્ન માણસજાતે વિશેષ ચીવટપૂર્વક કરવો જોઈએ. કુટુંબો ચલાવતાં ચલાવતાં હારીને કાઢેલી સંસ્થા તરીકે નહિ, પણ માનવશક્તિને કુટુંબ-સંસ્થા અધૂરી અથવા સંકુચિત પડવાથી સ્થાપન કરેલી સંસ્થાઓ તરીકે આપણે આધ્યાત્મિક સંબંધવાળા પ્રયોગો કરવા જોઈએ."

આવો સિદ્ધાન્ત બાંધીને પછી એમણે કહ્યું છે:

"એટલે હવે આપણે એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે છાત્રાલયો હોય કે આશ્રમો હોય, તેમાં ઓછામાં ઓછું વ્યવસ્થિત કુટુંબ જેટલાં સદ્‌ગુણોની તૈયારી હોવી જ જોઈએ. કુટુંબને લાગુ પડતા ઘણાખરા નિયમો આવી સંસ્થાને લાગુ પડવા જોઈએ."

આમ કાકાસાહેબના મતે છાત્રાલય યૌન-સંબંધ ઉપર રચાયેલી સંસ્થા નથી; પણ આધ્યાત્મિક સંબંધ ઉપર રચાવી જોઈએ તેવી સંસ્થા છે; પણ તેમાં કૌટુંબિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ.

૨. કાકાસાહેબે છાત્રાલયમાં કામમીમાંસાનો પ્રશ્ન પણ છેડ્યો છે. એ પ્રશ્નનું વિશ્લેષણ કરી એવા મત ઉપર પોતે આવ્યા છે કે મુગ્ધતા હોય તેને ટકાવી રાખવી જોઈએ :

"જ્યાં હોય ત્યાં એ વસ્તુસ્થિતિ વધાવી લેવી જોઈએ અને મુગ્ધતા જેટલી ટકાવી શકાય તેટલી ટકાવવી જોઈએ. અને જ્યારે એ મીમાંસાનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે પણ જરૂર પૂરતી જ માહિતી આપી અટકવું જોઈએ......અજ્ઞાનની દશા, એ સુરક્ષિત દશા કોઈ કાળે ન મનાય એ સાચું. પણ મુગ્ધતા એ કંઈ ફક્ત અજ્ઞાનની દશા નથી. એ નિર્વિકારી દશા છે, એ નક્કર વસ્તુ છે. એ જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી ટકાવવામાં જ લાભ છે. આવી મુગ્ધતા ન હોય અને છતાં છે એમ માનવાની ભૂલ આપણે કરીએ તો તેનાં પરિણામ ઘણાં માઠાં આવે એ ખરું છે; પણ જો આપણી બેદરકારી ન હોય, મુગ્ધતા છે એમ પ્રામાણિકપણે લાગતું હોય તો બાળકને કશું ન કહેવામાં આપણે ઈશ્વરની આગળ ગુનેગાર નથી. અમુક ઉંમર પછી તો કુદરતનો એ ક્રમ ઓળખી જ્ઞાન આપવું એ જ યોગ્ય છે." (પૃ. ૫૧૫)

મને લાગે છે આજે પણ આ સલાહ માન્ય થાય તેવી છે.

૩. છાત્રને છાત્રાવાસ દરમ્યાન થતા ખર્ચનો પ્રશ્ન પણ ઘણો વિકટ છે. વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહી, ગામમાં જ શાળા હોય તો લગભગ ખર્ચ વગર ભણી શકે. પણ ગામમાં નિશાળ ન હોય ત્યારે એને બીજા ગામે જઈ છાત્રાલયમાં રહેવું પડે ત્યારે ભોજનખર્ચનો પ્રશ્ન આવે. આ પ્રશ્ન વિશે કાકાસાહેબે મહારાષ્ટ્રમાં ચાલતી માધુકરીની પ્રથાની વાત કરી છે. વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં રહે અને ગામમાં બેચાર ઘેર જઈ રોજ ભિક્ષા માગી લાવે અને એમાંથી પોતાનો નિભાવ કરે. કાકાસાહેબે લખ્યું છે કે, મહારાષ્ટ્રમાં તે કાળે, આ પ્રથામાં વિદ્યાર્થીને હીણપત લાગે તેવું કશું બનતું નહીં. ગૃહસ્થો પોતાનો ધર્મ ગણી છાત્રનો ભાગ આપતા.

આ પ્રથાને પુનર્જીવન આપી શકાય તો એક બહુ મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય. વિદ્યાર્થી ભિક્ષા માગવા જાય અને ગૃહસ્થ એને અન્નદાન આપે તેને બદલે, હવે તો ગામેગામ પંચાયતો કે સુધરાઈઓ છે તે પોતે સમજીને

ગામમાં કેટલા વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં ભણે છે તેની ગણતરી કરી ગામના સંસ્કારી સજ્જનો એકેક બબ્બે વિદ્યાર્થીને પોતાને ઘેર જમવાને નોતરે, એવી પ્રથા ઊભી કરી શકે તો ઘણું સારું થાય. અલબત્ત આવી બધી પ્રથામાં કેટલીક બાંધછોડ તો કરવી જ પડે. વિદ્યાર્થીએ બહુ માનીપણું હોય તે તજી દેવું જોઈએ અને ગૃહસ્થોએ કેટલીક અડચણ વેઠવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ; પણ પ્રયોગ કરી જોવા જેવો છે.

માધુકરી-પ્રથા કે ઉપર કહી તેવી આતિથ્ય-પ્રથા – બન્ને વિકેન્દ્રીકરણ ઉપર રચાય તેવી પ્રથા છે. જ્યાં સુધી સમાજમાં આર્થિક અસમાનતા છે ત્યાં સુધી આવા કોઈક ઉકેલ આપણે વિચારવા પડશે.

આની સાથે કાકાસાહેબે એક બીજો પ્રશ્ન પણ છેડચો છે તે છે જૂના છાત્રોનું સમાજઋણ. જે છાત્રો ન્યાત, કોમ કે અન્ય કોઈની મદદથી ભણ્યા હોય તેમણે કમાતા થયા પછી, આ પ્રવૃત્તિને મદદ અને ઉત્તેજન આપવાં જોઈએ. એ એક ધર્મઋણ છે, એમ કાકાસાહેબે લખ્યું છે, તે બરાબર જ છે. સમાજનાં સમધારણ માટે એ જરૂરનું જ છે કે સમાજ પાસેથી આપણે જેટલું લીધું તેટલું કે તેથી વધુ સમાજને આપણે આપવું જોઈએ, પણ પ્રક્રિયા માત્ર એકપક્ષી જ બની જાય કે લેવું પણ દેવું નહીં, તો સમાજની સમતુલા જળવાય જ નહીં. આથી કરીને જેમ ગૃહસ્થોની ફરજ છે કે આવા છાત્રોને મદદ કરવી તેમ આવા છાત્રોએ પોતે કમાતા થયા પછી પોતાના જેવા છાત્રોને મદદ કરવાનું ધર્મઋણ ચૂકવવું જ જોઈએ.

માધુકરી કે આતિથ્ય-પ્રથા – આ બેની સાથે ઋણમોચનનો વિચાર સમવાયીભાવે સંકળાયેલો છે એમ ગણવું જોઈએ, અને આ બેને વ્યવસ્થિત કરાય તો એક મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે.

સંયમ એટલે મન પર કાબૂ. સંયમ એ સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. નબળાઈ, વિલાસિતા અથવા અનુકરણના વાતાવરણમાં કોઈ કાળે સંસ્કૃતિનો ઉદ્‌ભવ થતો નથી અને વિકાસ પણ થતો નથી. પચ્ચીશ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય રાખનારની પ્રજા જેમ સુદૃઢ હોય છે તેમ સંયમને અંગે નિર્માણ થયેલી સંસ્કૃતિ પ્રભાવશાળી અને દીર્ઘજીવી હોય છે. સાહિત્ય, સંગીત, સ્થાપત્યકળા અને વિવિધ ધર્મવિધિઓ સંયમની પાછળ પાછળ આવે છે. સંયમ પ્રથમ તો કર્કશ અને નીરસ લાગે છે. પણ તેમાંથી જ સંસ્કૃતિનાં મધુર ફળો આપણને મળે છે.

'જીવનસંસ્કૃતિ', પૃ. ૬૮૬

—કાકાસાહેબ કાલેલકર

કાકાસાહેબ કાલેલકર

મગનભાઈ દેસાઈ

૧

વીસેક વર્ષ પરની વાત છે. કાકાસાહેબ 'નવજીવન'નું કામ ત્યારે સંભાળતા હતા, કેમ કે ગાંધીજી જેલમાં હતા. તંત્રી તરીકે નામ બીજાનું રહેતું, પણ કામ મુખ્યત્વે કાકાસાહેબ કરતા. પછી તે જેલમાં ગયેલા. તે અરસામાં એક બુજરગે મને પૂછ્યું, "આ કાકા કાલેલકર તમારા છે તે મોટી પાકટ ઉંમરના માણસ હશે. તેમનાં ઠરેલ અને વિચારપૂર્ણ લખાણ પરથી એમ લાગે છે". અને એવી જ કલ્પના તે જ અરસામાં એક મોટા ગુજરાતી સાક્ષરે પણ કરી હતી એમ મેં સાંભળ્યું છે.

આજે અમદાવાદની સાહિત્ય સભા કાકાની ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવે છે ત્યારે એ મને યાદ આવે છે. અને તે પ્રસંગે, હું માનું છું, કેટલાકને એથી ઊલટી લાગણી થશે, "એં! કાકાસાહેબને ૬૦ વર્ષ થયાં!" માણસની ઉંમર વિશે, કાળે કાળે, નવી નવી ભાવના થાય છે.

૨

ષષ્ટિપૂર્તિનો આ સમારંભ વિચારતો હતો ત્યારે એક ચર્ચા કાન ઉપર આવી કે, સાહિત્ય સભા જો ગુજરાતી ભાષાના એક મહારાષ્ટ્રી સાક્ષરની સાઠી ઊજવે, તો તેણે ગુજરાતી સાક્ષરોની વિશેષે કરીને ઊજવવી જોઈએ. આ જો તે ન કરવાની હોય તો કાકાની જયંતી પણ ન કરવી જોઈએ.

ન્યાય તો એથી ઊલટું જ બતાવે છે. કાકાસાહેબ મૂળે મહારાષ્ટ્રના છે એ તો ઉઘાડી વાત છે. અને એ પરથી જો વિચાર કરાતો હોય તો તો એમ થાય કે, એ પરપ્રાંતીની સેવાની કદર કરવી એ ગુજરાતની એક સ્વતંત્ર ફરજ છે. તેને ઘરના બીજાઓની ઉજવણીના પલ્લામાં ન મૂકી શકાય. કાકાને પરપ્રાંતના માનો તો એમનું ઋણ અદા કરવામાં ઘરના લોકોની 'સાઠી'નો સવાલ કેવી રીતે આડે આવી શકે? એટલે જો સાહિત્ય સભાએ ઉપલા પ્રશ્નનો આ રીતે વિચાર કરીને પોતાનો ઠરાવ કર્યો હોય, તો એને માટે એ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર બને છે.

અમે એમના સાથીઓ તો કાકાને પરપ્રાંતી માની જ શકતા નથી. એ ગાંધીજીના આશ્રમવાસી છે. આશ્રમવાસીઓના તો તેઓ એક ભાંડુ છે. અને તેઓ માટે પ્રાંતીયતા કે દેશની પણ સીમા ગાંધીજીએ કદી માની કે મનાવી નથી. મારે માટે કહું તો, હું તો ઈ. સ. ૧૯૨૧થી, આશ્રમની કાકાની શાળાના જમાનાનો, એમનો એક મદદનીશ અને સાથી છું. આજે પણ એમણે જ શરૂ કરેલું કામ વિદ્યાપીઠમાં કરી રહ્યો છું. આમ અમારી નિકટતા એવી છે કે, આ માસિક ['શિક્ષણ અને સાહિત્ય']ના તંત્રની જવાબદારી મારે માથે ન હોત તો આ લખું છું તે હું ભાગ્યે જ લખત.

૩

આટલાં વર્ષોના એ બધા સહકાર્ય અને સહજીવનનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે, ગુજરાતના અનેક લોકની વિચારસૃષ્ટિમાં કાકા અજ્ઞાનપણે પણ બેઠેલા છે. કાકાએ એક જમાનામાં ગુજરાતના વાચક-વિચારક લોકોનાં ચિત્તમાં પ્રવેશ અને આવકાર મેળવ્યો છે. શરીરને બાંધનાર અન્ન પચી ગયા બાદ જેમ તે જુદું નામધારી રહેતું — રહી શકતું નથી, ન રહેવામાં જ તેની કૃતાર્થતા છે; તે જ પ્રમાણે આપણા મનના ખોરાકનુંય છે. અને સાહિત્ય એ મનનો ખોરાક છે. એ ખોરાક પૂરો પાડવામાં કાકાસાહેબ ગુજરાત પર 'અઢળક ઢળ્યા છે.' એટલા બધા કે, એક મિત્રે સાચું કહ્યું કે, હાઈસ્કૂલના આરંભથી માંડીને એમ. એ. સુધી આજ કાકા વંચાય છે, એવી વિવિધ અને વિપુલ સામગ્રી એમણે ગુજરાતને

ચરણે ધરી છે. ગુજરાતને કાકાની આ ભેટ ધન્ય કરે છે. તેના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ વડે કાકા અમર સ્થાન પામ્યા છે.

પણ કાકાને મન આ લેખનકાર્ય ગૌણ છે. પોતાને સાક્ષર કે સાહિત્યકાર કોઈ કહે એ એમને ઓછું પસંદ છે. અધ્યયન-અધ્યાપનને તેમણે પોતાનું જીવન માન્યું છે અને જાહેર કર્યું છે. અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારનું બિરુદ એમને પહેલું પસંદ છે. અને એ તરીકે એમણે ૧૯૨૦–'૩૦ની નવજુવાન પેઢીનું માનસ ઘડવામાં જે ફાળો આપ્યો છે એ ગુજરાતના ત્યારના જીવનને ઘડવામાં અદ્વિતીય હતો. આ વસ્તુ સાહિત્યના ઇતિહાસ કરતાં આપણા તે દસકાના પ્રજાકીય ઇતિહાસમાં જે અંકાઈ છે, તે વધારે મોટી, કાયમી અને જીવનપ્રદ છે. ગુજરાતે કાકાને એ વર્ષોમાં ઓળખ્યા અને એ ઓળખ ગુજરાત ભૂલ્યું નથી — ભૂલી શકે એમ નથી. શરૂમાં મેં જે કથા-પ્રસંગ ઉલ્લેખ્યો છે, તે આ જ દસકાનો છે, એ વાચકને યાદ દેવડાવું. તે જ જમાનામાં ગુજરાતે પોતાની રાજકીય પરિષદના પણ એમને પ્રમુખ વર્યા હતા. ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય જીવનના ઉદયકાળના એ દસકામાં કાકાસાહેબે આવો ફાળો આપ્યો છે.

૪

પરંતુ કોક સાહિત્ય-વિલાસી પૂછશે, તો કાકા સાહિત્યકાર કેમ થયા? તેમણે ''ઓતરાતી' દીવાલો', 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'સ્મરણયાત્રા', 'જીવનનો આનંદ' જેવાં પુસ્તકો કેમ લખ્યાં? તે તો એમનો નિષ્કામ આનંદ વ્યક્ત કરતી નર્યા સર્જનની કલાકૃતિઓ છે. એમાં એ કોઈ રાષ્ટ્રનિર્માણના પ્રશ્નને હલ કરવાને કારણે લખતા લાગતા નથી. ગાંધીજીએ 'આત્મકથા' લખી તે એક 'સત્યનો પ્રયોગ' તરીકે જરૂરી લાગ્યું ત્યારે, પોતાના કામને હિસાબે. કાકાએ આ રીતે પણ લખ્યું છે એ ખરું; પરંતુ કેટલુંક લખાણ નરી સર્જકતાની આંતરઊર્મિનું છે, એનું શું?

આ પ્રશ્ન સાચો ઊઠી શકે એવો છે. એ સમજવા જેવોય છે. અને, મને લાગે છે, એમાંથી કાકાના વ્યકિતત્વનું અને એમની સેવાની ખાસિયતનું પણ સ્વરૂપ ઠીક સમજાય એમ છે. વાચક યાદ કરે કે, ઉપરનાં પુસ્તકો ઘણે ભાગે ૧૯૨૦–'૩૦ ના જ દસકાનાં છે. અને કાકાએ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' આશ્રમની શાળાના પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે અને તેમના હસ્તલિખિતમાં લખવા માંડેલો. તેની સાહિત્યિક ખૂશબો સૂંઘનાર કોકે 'મધપૂડા'માંથી તેને બહાર કાઢ્યો. મેં એ અમર ગ્રંથનાં શરૂનાં કેટલાંક પ્રકરણો ૧૯૧૯ના અરસામાં 'વસંત'માં ઘણું કરીને વાંચ્યાનું યાદ આવે છે. ત્યારે મને

થયેલું કે, મરાઠી માતૃભાષાવાળો એક માણસ કેવી મધુર ગુજરાતી લખે છે!

આમ જ કાકાનાં ઘણાં લખાણો અંગે છે. પોતાના કાર્યને અંગે લખવા તે પ્રેરાયા છે. અને એમનું કામ એટલે કેળવણી. એ આજન્મ કેળવણીકાર છે; સંકલ્પપૂર્વક એ એવા થયા છે ને પોતાને ઘડવા મથ્યા છે. પણ એમનો કેળવણીનો અર્થ નર્યું ભણાવી ખાવું એ નથી. કાકાની કેળવણીની વ્યાખ્યા અતિ વ્યાપક છે. એને તે એક દર્શનની ઉદાત્તતાએ જ લઈ જાય છે.

પશુપંખી અને મનુષ્ય સૌ સૃષ્ટિમાં વિચરે છે. પરંતુ મનુષ્ય-પ્રાણીને માટે અચૂક એવું કહી શકાય કે, તે આ વિશ્વમાં આવીને કેળવાય છે — વિકસે છે. મને કમને, જાણ્યે અજાણ્યે, ધાર્યે ન-ધાર્યે, આપોઆપ,—માનવ ખોપરી પરમેશ્વરે એવી બનાવી છે કે તેને જ લઈને, તે પ્રકૃતિ અને સમાજમાં રહેવા અને વિચરવા માત્રે પણ કેળવાય જ છે. શરીર આહારથી મોટું થાય છે તેમ જ માનવ-ચિત્ત પણ તેનો આહાર મેળવીને ઘડાય છે અને પોષાય છે. આપણે ન જાણીએ છતાં, ચિત્ત આસપાસના જીવનમાંથી પોતાનો ખોરાક ચૂસી લઈને, પોતાની ભૂખને ભાગે છે. આથી જ એની કેળવણી સાધી શકાય છે. આવું જે સદા હયાત શિક્ષણ–બ્રહ્મ, તે કાકાના કેળવણી દર્શનનો પાયો ગણાય. એ અર્થમાં એ એક જીવનદર્શન થયું. અને કાકા કેળવણીને આ દૃષ્ટિએ સમજે છે.

અને આ દર્શનને એ કલા દ્વારા ભજે છે. સ્વભાવે કાકાસાહેબ લાગણી-પ્રધાન — કલાત્મા છે; તર્ક અને બુદ્ધિની ચિકિત્સા તે એની આજ્ઞામાં રહીને કરે છે. એ ફિલસૂફ નથી; એની પદ્ધતિથી કદાચ એ અકળાતા હોય. એ વિજ્ઞાની નથી; એની ઝીણવટ એમને ગમે, પણ એની રીત એમની નથી. એ સંગઠનકાર નથી; સંગઠન વગર કામ ન ચાલે એ એમને કબૂલ છે, પણ તેને માટે જોઈએ એટલું પરલક્ષીપણું એમના કલાત્માને કદાચ રુચતું જ ન હોય. જોકે, જીવન અંગે આ બધાને શું કહેવાનું છે, એ તે જરૂર સમજવા ચાહે છે; કેળવણીકાર તરીકે તેને પોતે છોડી ન શકે. પરંતુ તેમની વિભૂતિ કલાત્મક છે. તેની પોતાને સહજ દૃષ્ટિએ એ પોતાનું કામ કરે છે. આથી તે લખે છે તો ગદ્ય રૂપે, પણ તેનો ગુણ પદ્યનો – કાવ્યનો હોય છે. તેથી જ કદાચ કાકાનું સાહિત્ય-સાધન ટૂંકો નિબંધ છે; અને એ નિબંધમાં પણ નાની નિબંધિકા જેવા ફકરા, કે જે પોતપોતાના વ્યક્તિત્વ સાથે એમાં બિરાજે છે. વર્ષાના આકાશને કે પ્રકૃતિના કોઈ દૃશ્યને જોઈ એમ પૂછી ન શકાય કે, આ રંગ કે રેખા આમ કેમ છે અને તેમ નથી. તે છે તે છે,

ને તેમાં જે સમગ્રતાથી એકતા આવે છે, તે જોવી હોય તો જુઓ. કાકાની શૈલી કાંઈક આ જાતની છે. તેમાં તર્ક કે વિજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ ન ફાવે. એ કાકાની શૈલી નથી. મૂળથી એ એવા ઘડાયા હોય એમ લાગે છે. આજન્મ પ્રવાસે એમાં એમને કાયમ કર્યા છે. પ્રવાસ એટલે પ્રકૃતિ અને સમાજ એ બેનું વિદ્યામંદિર. કાકાએ પોતાના ઘડતરનું ઘણું કામ આ વિદ્યામંદિરમાં કર્યું છે.

આવી પ્રકૃતિવાળો માણસ કેળવણીને અર્થે જે કહે (એટલે કે લખે પણ), તે આપોઆપ સાહિત્યગુણી બને. કાકાનાં લખાણો (અને તેમાં પત્રો ભારે મોટા જથામાં છે.) આથી સહેજે સાહિત્ય બને છે. શબ્દકલા એમની સહજસિદ્ધિ છે.

૫

પરંતુ આ તો એમની શૈલી કે સાધનની બાહ્ય વાત થઈ. એ દ્વારા તે જે વસ્તુની ભક્તિ રેડે છે, તે એમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશના શ્રેયને માટેની ઊંડી તમન્ના છે. આ વસ્તુએ કાકાના પ્રવાસી જીવનને એકસૂત્ર કર્યું છે; પાર વિનાની પ્રવાસ–શિક્ષણ-સામગ્રીને પચાવવાને માટે એણે એમને પૂરતો તેજ અગ્નિ આપેલો છે. તે વિના એ સામગ્રી અજીર્ણ જ કરે.

કાકાસાહેબ કૉંગ્રેસની જોડે ઈ. સ. ૧૮૮૫ના ડિસેંબરમાં જન્મ્યા, અને તેમનું માનસ-ઘડતર આ સદીના પહેલા દસકાના પૂનામાં થયું. પૂના પોતાના વિદ્યા-વ્યાસંગને માટે તો આજેય જાણીતું છે. પરંતુ તે દસકામાં તે ગોખલે અને ટિળકની કર્મભૂમિ હતું. બંગભંગના જહાલ દિવસો એ હતા. સ્વદેશી રાષ્ટ્રવાદનો ઉદયકાળ એ હતો. કાકા એ રંગે પૂરા રંગાયા. અને એ રંગ એવો પાકો છે કે, આજ સુધી રાષ્ટ્રની વિકસતી રહેલી એ લડતના તાપથી પણ ઊડ્યો નથી, બલ્કે ખીલ્યો છે. કાકા જો મૂળે સાક્ષર કે સાહિત્યકાર જ હોત, તો ક્યારના એ એમાંથી પરવારી ગયા હોત. પરંતુ એમની મૂળ પ્રેરણા શિક્ષણ દ્વારા રાષ્ટ્રસેવા હોવાથી જ આજ સુધી તેમાં તે અડીખમ ઊભા છે.

અને એમનો આ રાષ્ટ્રપ્રેમ એક ધર્મ જેવો જીવનમાં જડાયેલો છે, જીવનમાં ધાર્મિકતાની નિષ્ઠાનો વારસો એમને એમનાં માતાપિતા પાસેથી મળ્યો લાગે છે. એની ગળથૂથી, મને લાગે છે, એમને શ્રી અરવિંદબાબુના રાષ્ટ્રવાદી અધ્યાત્મમાંથી મળી હોય.* તે કવિ-ફિલસૂફ આજ વરસોથી અધ્યાત્મમાં જ દટાઈ ગયા; કાકા ઇચ્છે તોય એટલે સુધી જઈ ન શકે.

* સ્વ. બિપિનચંદ્ર પાલ પણ આમ કાંઈક હોય, એમ એક મિત્ર સૂચવે છે.

કદાચ લાલાજી અને ખાસ કરીને લોકમાન્યનાં વિદ્યાનિષ્ઠ સ્વદેશપ્રેમ અને સંસ્કૃતિભક્તિ તથા કર્મયોગે એનો દેહ ઘડ્યો હોય. કદાચ રવીન્દ્રનાથની કાવ્યશક્તિએ એમાં મધુરતા આપી હોય. અને એવા કયા કયા પ્રવાહો એ ધર્મદૃષ્ટિના નિર્માણમાં મળ્યા હશે, એ રસિક અભ્યાસ એમના કોઈ જીવન-અભ્યાસીએ કરવા જેવો ગણાય. અહીં એટલું બસ છે કે, કાકાની ભાવના-સૃષ્ટિમાં રાષ્ટ્ર એક દેવતા બનેલો છે. (જુઓ એમનો 'સ્વદેશીધર્મ' નિબંધ)

અને આ એમની ભાવના પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર ઊભી છે. આપણા રાષ્ટ્રધર્મની ઇમારત એ મૂળ સંસ્કારભૂમિ પર, આ સદીના પ્રારંભમાં, રચાઈ. હિંદના ઇતિહાસમાં એ ભૂમિકા ઉપર બે મજલા ચણાયા છે—એક ઇસ્લામી અને બીજો અંગ્રેજ. કાકાનાં લખાણોમાં પહેલા અને છેલ્લા વિશે સારી પેઠે વિવરણ આવે છે. વચ્ચેનો એમાં આપોઆપ આવી ગયો. પરંતુ એનું વિશેષ ચિંતન-મનન ઓછું હોય, એમ મારા ઉપર છાપ છે. તેનો ભાવ જ એમાં નથી, એમ એ પરથી માનવાનું નથી. કાકાનું મુખ્ય ચિંતન મનન આર્યવિદ્યાઓનું છે, અને એ દ્વારા એમણે અર્વાચીનને નિહાળવા, નાણવા અને નિરૂપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને માનવ જાતની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન એ સંસ્કાર-સમૃદ્ધિમાં રમતાં છતાં, કાકાસાહેબ એને અર્વાચીનતાની પરિભાષામાં રજૂ કરે છે, એ એમના ચિંતનની પણ વિશેષતા છે. (અભ્યાસી આને માટે, ખાસ કરીને, એમનું 'લોકજીવન' અને 'ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' જુએ.)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સેવામાં એ સનાતની આર્યસમાજી બેઉ ગુરુકુલો જોઈ આવ્યા છે. બેઉ તરફ એમને અમુક આકર્ષણ છે, કેમ કે બેઉમાં તેમને અમુક ઢબની નિષ્ઠા દેખાય છે. પરંતુ અર્વાચીનતાની દૃષ્ટિએ તે આંશિક હોઈ, કાકાને સંઘરી ન શકે.

સાધુઓના સમાગમમાં ફરીને આપણા એ ફરતા લોકશિક્ષકોને પણ તે જુએ છે. એમનીય શક્તિ અને સાંસ્કૃતિક કિંમતને એ ન્યાય આપે છે; એટલે સુધી કે, 'હિમાલયના પ્રવાસ'નો વાચક કદાચ મૂંઝાતો હોય કે લેખક એમને પસંદ કરે છે કે વખોડે છે! પણ જૂના રૂપનો સંન્યાસ એમને અપનાવી તો ન શક્યો, એ ઉઘાડું છે.

રામકૃષ્ણ મિશન પણ એમણે જોયું છે; તે કદાચ એમને ગમે. રામ-કૃષ્ણ–વિવેકાનંદ આદિએ એમની આસ્તિકતાને સતેજ કરી હોય. અંગ્રેજી ભણવું અને કોઈ ગૂઢ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ટકવી કે કશી ત્યાગપરાયણ જીવનનિષ્ઠા બંધાવી, એ બનવું આજે તો મુશ્કેલ લાગે છે. એમાંથી વિવેકાનંદ જેવા પાર તરી ગયા, એથી અનેક નવજુવાનોમાં શ્રદ્ધાપ્રવેશ થયો હશે. વળી,

રામકૃષ્ણ મિશનમાં નવી ઢબનો સેવાપરાયણ સંન્યાસ યોજવામાં આવ્યો, એથી કદાચ કાકાને એ પ્રત્યે ખાસ અનુરાગ હોય. પરંતુ એમાંયે એમનો આત્મા ઘર કરતો નથી.

તે શાંતિનિકેતન પણ જાય છે. એ કાવ્ય અને કલાનું ધામ કાકાના રાષ્ટ્રપ્રેમી કલાત્માને પૂરા ખેંચી નથી લેતું. પણ ત્યાં એમને ૧૯૧૫માં ગાંધીજી મળે છે, અને એમનામાં એમને ઘર જડે છે. એ ઘરમાં કાકાને ઉપરનાં બધાંની સમન્વિતતા જોવા મળે છે. એમાં એ તૃપ્તતા માણી શકે છે. કારણ, ગાંધીજીમાં આપણો રાષ્ટ્રધર્મ તેના આર્યધર્મના પાયાથી માંડીને બધા મજલાઓને જ્ઞાનપૂર્વક આવરી લઈને મૂર્તિમંત થયો છે. એથી જ એ ધર્મે હિંદના સર્વ ખૂણેથી ને સૌ સ્વભાવના લોકોને પોતાથી રંગ્યા છે, અને એનો પ્રકાશ બહાર જગતમાં પણ પડચો છે. કાકાના પ્રવાસી જીવે એમાં છેવટે પોતાની ખોળનું વસ્તુ જોયું છે. કાકા સ્વભાવે ભક્ત છે; અવતારી પુરુષની આપ્તતામાં એમને શ્રદ્ધા છે. આનું અધિષ્ઠાન એમને ગાંધીજીમાં મળ્યું છે.

કાકાસાહેબ પોતાને વિશે કહે છે કે, મહારાષ્ટ્રના પહાડો જેવો ખડબચડો માણસ હું તો છું; સમાજમાં ભળતાં મને આવડતું નથી. કલાકીય સ્વભાવમાં એક પ્રકારની એકલધૂનિતા, અમુક નિજધર્મી મસ્તી હોય છે. કાકાનું ઉપરનું કહેવું કદાચ એનું જ પર્યાય-વાક્ય હોય. આવા સ્વભાવને માટે એમ લાગે છે કે, તેની જોડેના વ્યવહારમાં ગેરસમજસમજી થયા કરવી, એ કદાચ તેની સાથે લખાયેલી વસ્તુ હશે. અને એવી વસ્તુ કાકાના જાહેર-જીવનમાં જોવા મળશે.

પરંતુ, ઇતિહાસ આવી આગંતુકતા જોવા નથી થોભતો. તેની નજર તો, કાલ-પુરુષ છેવટે પ્રસાદરૂપે શું અર્પે છે, એની ઉપર હોય છે. ત્યાં આગળ ખાડાખૈયા અને ખૂણાખાંચરા વગેરે પોતપોતાનું સ્થાન પામી જઈ એક સુશ્લિષ્ટ ને પ્રસન્ન મૂર્તિ બનીને રહે છે. આથી જ કાલ વિકરાળ છતાં મંગળમૂર્તિ છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે, કાકાએ ગુજરાતમાં ગાંધીજીએ આદરેલા યુગ-કાર્યમાં અને તેના નવસર્જનમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો છે; અને 'અક્ષર' દેહે તેની ભાષામાં એ અંકાઈ ચૂક્યો છે. એમાં જીવનની અને આઝાદીની સાચી ભક્તિ અને કેળવણીનું કાયમી રસાયણ રેડવાનો જાગ્રત સંકલ્પ સેવાયેલો ઊતર્યો છે. એને કાળ પણ ન હણી શકે. રાષ્ટ્રદેવની આરાધનાનું એ સાહિત્ય આપવાને માટે ગુજરાત કાકાનું હંમેશનું ઋણી રહેશે. ભારત અને ભારતીની સેવામાં કાકાસાહેબ ઘણું જીવો.

કાકાસાહેબનું ધર્મદર્શન

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

> " સત્યથી જુદો એવો કોઈ ધર્મ નથી
> અને ધર્મથી જુદો પરમેશ્વર નથી. "
> — ' ગીતાધર્મ '

૧

જીવનને એની વિશાળતા અને વિવિધતામાં, સૂક્ષ્મતા અને સંકુલતામાં પામવાની જિજ્ઞાસા અને અભીપ્સા જેને છે તેના વિચાર અને આચાર એકાંગી ન હોઈ શકે. કાકાસાહેબની જીવનપ્રીતિ અને જીવનનિષ્ઠા એમની જીવનરીતિને એકાંગી ન રહેવા દેતાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહરવાની પ્રેરણા આપે છે, પછી ભલે એ ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક હોય, સામાજિક હોય, સાહિત્યિક હોય કે ધાર્મિક હોય. ' રખડુ 'ના અનુભવે એમના ચિંતનને મોટે ભાગે નક્કરતાનો પાયો પૂરો પાડ્યો છે. અનુભવની સરાણ પર જે ચિંતન ઘસાયું નથી તે ન તો ધારદાર બની શકે કે ન તો ધર્મબળના તણખા વેરી શકે. કાકાસાહેબના લેખોમાં ચિંતન આવા ધર્મતત્ત્વની સાથે અનુસ્યૂત થઈને રહેલું જોઈ શકાય છે. કાકાસાહેબનાં નિબંધાત્મક લખાણોની આ લાક્ષણિકતા છે. એ નિબંધો પછી ભલે પ્રકૃતિ-વર્ણનના હોય કે ગહન ચિંતનના હોય. કાકાસાહેબનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં વાચકને વાંચતાં વાંચતાં ઉપનિષદ કે ગીતાની કંઈ કેટલીયે પંક્તિઓનો ભેટો થઈ જવાનો અને ઊંડેઊંડેથી ધર્મચિંતનનું અનુરણન સંભળાયા કરવાનું. મહાભારત-રામાયણ-પુરાણાદિમાંના કોઈ ને કોઈ પ્રસંગને પ્રકૃતિ-વર્ણનના સંદર્ભમાં ટાંકી કાકાસાહેબ એની કોઈ અવનવી રમણીયતા ઉપજાવે છે. પ્રકૃતિના સૌન્દર્યમંડિત પરિવેશમાં લપેટાઈને આવતા એવા પ્રસંગો આપણી ધર્મવૃત્તિને સ્પર્શીને રસાત્માને ઝંકૃત કરી મુદા અને પાવિત્ર્યનું વાતાવરણ સરજી જાય છે. પ્રકૃતિની બહિર્ગત સુંદરતા આત્મગત સુંદરતા સાથે રસાઈને આવતી નથી

ત્યારે એટલી અસરકારક નીવડતી નથી. કાકાસાહેબની આત્મગત સુંદરતાના પાયામાં છે એમની ધાર્મિકતા. એમની ધાર્મિકતાની ઓળખાણ એમના સર્જનાત્મક નિબંધો વાંચનારને થયા વિના રહેતી નથી. પણ એ ઓળખાણ કર્યા પછી એના સંપર્કમાં આવવા માટે આપણે માટે કાકાસાહેબના ચિંતનાત્મક લેખોનું પરિશીલન કરવું આવશ્યક થઈ પડે છે. રસળતી રમતિયાળ કલમે સર્જનાત્મક નિબંધો લખનાર સાહિત્યકારનો ધીરગંભીર લેખિનીપ્રવાહ જોવા મળે છે એમના ચિંતનાત્મક નિબંધોમાં. એમનાં કેળવણીવિષયક કે સાહિત્યવિષયક લખાણોમાં પણ ધર્મ તરફની એમની અનન્ય નિષ્ઠા અભ્યાસીને દેખાયા વિના નહિ રહે. આમ ધર્મ એ કાકાસાહેબનાં સમગ્ર લખાણોને ગૂંથી આપતું અંતર્નિહિત સૂત્ર છે; અને એમની ધાર્મિકતા એમના અક્ષરરાશિમાં અંતર્ધારાની પેઠે પ્રવાહિત છે.

૨

કાકાસાહેબની ધર્મવિભાવનાનું કેન્દ્ર છે સત્ય. આ સત્યનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કાકાસાહેબ એના ચાર અર્થો નિર્દેશે છે :

૧. “ સત્યનો હંમેશનો અર્થ **यथार्थ कथन** એટલો જ થાય છે. જેવું જોયું, જાણ્યું, અથવા કલ્પ્યું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રામાણિકપણે કહી દેવું તેનું નામ સત્ય. કહેલી વાત પરમાર્થતઃ સાચી હોય કે ન હોય, આપણે જેવી સાંભળી અથવા જાણી, ધારી અને માની તેવી ને તેવી તે કહી દેવી એ આપણો ધર્મ છે ”.

૨. “ આમ છતાં **यथार्थ कथन**માં સત્યનો સંપૂર્ણ અંતર્ભાવ નથી થતો...સત્ય પ્રત્યે સીધા રહેવું એટલું બસ નથી પણ પોતે સત્યરૂપ થવું એ પણ એનો ધર્મ છે. માણસ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલે એટલું બસ નથી, એણે પોતાનું આપેલું વચન પણ પાળવું જોઈએ. અને વચન પાળવામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રાસ્ત અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની વાત પણ આવી જ જાય છે. **वचनपालन अने अपेक्षापूर्ति** એ પણ સત્યના પાલનનો આવશ્યક ભાગ છે ”.

૩. “ સત્યનું પાલન હમેશાં સહેલું નથી હોતું......કોઈ કોઈ વાર એ પાલન શિર સાટે જ થઈ શકે છે....પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં જેટલું સંકટ વધારે તેટલો એ પાલનનો આગ્રહ વધારે, કેમ કે એમાં જ હૃદય પોતાનો ઉત્કર્ષ અનુભવે છે. મનુષ્યનું જો કાંઈ પણ સર્વસ્વ હોય તો એ એનું જીવન છે. એ પણ જેની આગળ ભોગ ધરવા લાયક બને છે, તેને જ જો માણસ ઈશ્વરતત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે તો એમાં શી નવાઈ ? ”

૪. "જીવનમાં જે જે પ્રિય હોય છે, જે જે કષ્ટ પ્રાપ્ત હોય છે; જે જે પોષક અને સંવર્ધનીય નીવડે છે તે બધું એકી ક્ષણે ફેંકી દેવાની શક્તિ જેની ઉપાસના વડે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અર્થે જિંદગી ફના કરવામાં એની કૃતાર્થતા જણાય છે તે સત્ય જીવનથી પર હોવું જ જોઈએ. જીવન અને એની અંદર સમાયેલા અનંતવિધ અનુભવ જ્યારે અપૂર્ણ જણાય છે, એથીયે ઊંચે ઊડવાનું મન થાય છે, ત્યારે આપણે શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો જાણવો. આવી **શ્રદ્ધા** યથાર્થ દર્શનનો પણ તિરસ્કાર કરી સ્વતંત્ર રીતે વિરાજે છે, અનુભવની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી અંતે અનુભવ ઉપર તે પ્રકાશ પાડે છે અને આ રીતે દ્રષ્ટ સત્ય કરતાં સત્યતમ બને છે. સત્ય-નારાયણનું આ છે ચોથું સ્વરૂપ."[1]

સત્યનાં આ ચાર સ્વરૂપોમાં, વિચારતાં જણાશે કે, પ્રથમ ત્રણ સાધ-નાનાં સોપાનો છે. અને ચોથું સત્યનું. પરમ સત્યનું સ્વરૂપ છે. કાકાસાહેબે આ ચારેયનો સમાવેશ સત્યના સ્વરૂપમાં કર્યો છે એનું કારણ એ લાગે છે કે સાચા સાધકને માટે સાધન–સાધના–સાધ્યનો અભેદ જ આખરે તો હોય છે. સાધના દરમ્યાન પ્રત્યેક પળે એ સત્યમય બનતો જાય છે, પરમ સત્યની ઝાંખી કરતો જાય છે. કાકાસાહેબ એક જગાએ કહે છે: "સત્યનું આમ જે વ્યાપક સ્વરૂપ ઠરાવ્યું છે તે સ્વીકાર્યા પછી સત્ય એ જ માણસના જીવનનું સાધન તેમ જ સાધ્ય બને છે."[2]

સાધ્યરૂપ પરમ સત્યના છેડા આપણી બુદ્ધિના બાહુની પકડની બહાર વિલસી રહ્યા છે; અને એટલે જ માનવી સત્યને પૂરેપૂરું કદી પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી, શકતો નથી. એ **બુદ્ધેઃ પરતઃ** છે, ઈશ્વરની પેઠે એ પણ અનંત અને અનાદિ છે. પણ એથી માનવી હારીને સત્યની ખોજ મૂકી દેતો નથી. પોતાના વ્યવહારને અર્થે એ સત્યને સંદર્ભમાં નક્કી કરે છે. સંદર્ભમાં સત્યના સ્વરૂપની જે ઝાંખી થાય એને પ્રમાણ માનીને એ આગળ ચાલે છે. કાકાસાહેબ કહે છે: "ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એનો છેવટનો નિર્ણય હજાર બે હજાર વર્ષ સુધી ન થાય તોપણ ચાલી શકે છે, પણ સત્યનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યા વગર એક ક્ષણ પણ ચાલે એમ નથી. ડગલે ને પગલે આપણે સત્યનો નિર્ણય કરવો પડે છે. મનુષ્ય અલ્પજ્ઞ છે; સર્વજ્ઞ તો એક ઈશ્વર છે. તેથી પરમ સત્ય શું છે એ તો એક ઈશ્વર જ જાણે, છતાં

૧. 'જીવનચિંતન': પૃ. ૯–૧૧ (પ્રથમ આવૃત્તિ)
૨. 'ગીતાધર્મ': પૃ. ૧૦૩ (બીજી આવૃત્તિ)

સત્ય વિશે આપણને જેટલો અને જેવો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે ઉપરથી આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવવો પડે. શ્રદ્ધા કહે છે, પરમ સત્ય — એક માત્ર સત્ય કયાંક પણ હોવું જોઈએ. અનુભવ કહે છે, દરેક માણસને પોતાને સૂઝેલી વસ્તુ જ સત્ય લાગતી હોવાથી સત્યમાં વ્યક્તિ પરત્વે વિવિધતા આવવાની જ. વાસનાને લીધે સત્યનું સ્વરૂપ ઢંકાય છે, મોહને લીધે સત્યનું આપણે દર્શન કરી શકતા નથી, એ સિદ્ધાન્ત યથાર્થ છે, છતાં જેઓને આપણે વીતરાગ, સ્થિતપ્રજ્ઞ ગણીએ છીએ તેઓમાં પણ તત્ત્વ વિશે મતભેદ જોઈને સત્યાન્વેષણ વિશે લગભગ નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. "[૩] એ ખરું, પણ વિવિધતા જોઈને નિરાશા ઉત્પન્ન ન થવી જોઈએ. વિવિધતાના સ્વીકારમાં જ માનવહૃદયની અને ચિત્તની વિશાળતા છે. સત્યને એક જ પાસું છે એમ તો કેમ કહેવાય? અને એમ જો ન કહી શકાય તો હું કહું છું તે જ સાચું છે અને બીજા કહે છે કે માને છે તે ખોટું છે એવી વૃત્તિ ધરાવનારાઓને આપણે હઠાગ્રહી તો શું, અર્ધદગ્ધ કહેવા પડે. જે દિવસે માનવજાત એ સ્વીકારશે કે પરમ સત્ય, એક માત્ર સત્ય તો આપણી મર્યાદિત ગ્રહણશક્તિમાં કદીયે સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરી શકાતું નથી; પણ એના અંશો જ આપણે પકડી શકીએ છીએ જેમાં વિવિધતા રહેવાની જ, તે દિવસે માનવ-માનવ વચ્ચેના નાના અને મોટા પાયા પરના કલહો આપોઆપ શાંત થઈ જવાના; અને એની સાથેસાથે જ પેલા પરમ સત્યની ખોજ માટે તો માનવી વણથંભ્યો પ્રયત્ન કરીને મંડયો રહેવાનો. કાકાસાહેબ પોતે જ કહે છે તેમ, "સત્યાન્વેષણની યાત્રા કોઈ કાળે બંધ થવાની નથી, કેમ કે જીવનયાત્રાનો એ પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. "[૪]

સત્યનું આકલન વ્યક્તિનિષ્ઠ કે સમાજનિષ્ઠ? કાકાસાહેબ કહે છે કે "જેવી આપણી જીવન વિશેની કલ્પના તેવો માર્ગ લઈને આપણે સત્ય નક્કી કરવા મથીએ છીએ. કેટલાક બાહ્ય જીવન ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. તો કેટલાક આંતરવૃત્તિ ઉપર; કેટલાક સામાજિક નિર્ણયને પ્રમાણ માને છે તો કેટલાક વ્યક્તિ અને વ્યક્તિની અંતઃસ્ફુર્તિને સર્વોપરી માને છે. એમાંથી કયો પક્ષ શ્રેષ્ઠ એ હજુ નક્કી નથી થયું, અને જે દિવસે નક્કી થશે તે દિવસે પરમ સત્યની શોધ પણ થઈ હશે. "[૫] કાકાસાહેબ એ પછી ઉચિત રીતે જ અંતિમ નિર્ણય ન આપતાં બન્ને પક્ષોની મર્યાદાઓ અને લાક્ષણિકતાઓ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે: "આમ સત્યની કસોટી બે રીતે

૩. 'જીવનચિંતન' : પૃ. ૩ ૪. 'જીવનચિંતન' : પૃ. ૩.
૫. ,, પૃ. ૩.

થાય છે; વ્યક્તિગત ધર્મબુદ્ધિ (Individual conscience) દ્વારા અગર સમાજબુદ્ધિ (Social conscience) નિર્ણીત આત્યન્તિક કલ્યાણની કલ્પના દ્વારા. બન્ને નિર્ણયોમાં જોખમ રહેલું છે અને તેથી તેને માટે તે તે પક્ષના હિમાયતીઓએ એક એક ઉતાર રાખેલો છે. અંતઃકરણપ્રવૃત્તિને પૂજનાર આખી દુનિયા પર જુલમ ગુજારે. તેના આત્મવિશ્વાસમાં અપાર અહંકાર છુપાયેલો હોઈ શકે. એને સંઘરવામાં સમાજ સુરક્ષિત ન પણ રહે. બીજી બાજુએ સમાજનિર્ણયને પ્રધાનપદ આપનાર પ્રગતિનો વિરોધી અને રૂઢિનો દાસ બની જવાનો સંભવ રહે. એની જોડે લડીલડીને જ સત્યને પોતાનો રસ્તો કરવો પડે છે. સમાજનિર્ણયને માન આપવામાં વિનય છે ખરો, પણ તેમાં આત્મિક વિકાસને માટે અનુકૂળતા નથી.” કાકાસાહેબે બતાવેલાં આ ભયસ્થાનો આપણને વિચારતા કરી મૂકે એવાં છે. અંતઃકરણપ્રવૃત્તિને પૂજનાર જો આખી દુનિયા પર જુલમ ગુજારે એવું બને તો માનવું રહ્યું કે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિના અંચળા હેઠળ એણે કશીક બીજી જ પ્રવૃત્તિની પૂજા કરેલી છે. એટલે જો અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ પણ એકાગ્રનિષ્ઠાપૂર્વકની હોય તો આવાં ભયસ્થાનો આપોઆપ સરી જાય છે. પણ સમયેસમયે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિના અંચળા હેઠળ કોઈક બીજી જ પ્રવૃત્તિની પૂજા કરી માનવતા પર જુલમ ગુજારનારાઓ પાકયા છે એ ઐતિહાસિક હકીકત છે. સત્યને નામે આવું જો બનતું જ રહે તો માનવતાનો જયવારો નથી, આમાંથી ઊગરવાનો કંઈ ઉપાય ખરો ? કાકાસાહેબ એ વિચારે છે અને ઉપર બતાવેલાં ભયસ્થાનોમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ નિર્દેશે છે : “ આ જોખમો ઓછાં કરવાના ઉપાયો પણ જોવા ઘટે. અંતઃકરણપ્રવૃત્તિનો પૂજક પોતાના હાથમાં ઐશ્વર્ય કે સત્તા લેતાં અચકાય છે. કોઈ પણ જાતનો અધિકાર હાથમાં ન લેવો એ જ તેનો અધિધર્મ છે. એ ધર્મનું પાલન ન કરે તો તે પોતાની ઉન્નતિમાં પોતાને હાથે વિઘ્ન લાવે અને સમાજને અસહ્ય થઈ પડે. માટે તેણે પોતાના સિદ્ધાન્તને લગતી બાબતોમાં આખી દુનિયા સામે થાય તોપણ છાંટાભાર નમતું ન મૂકવું જોઈએ; પણ જ્યાં આવો તત્ત્વનો આગ્રહ ન હોય ત્યાં દરેક બાબતમાં જતું કરવું, પોતાનો આગ્રહ ન ચલાવવો અને ડગલેડગલે સ્વતઃનો હોમ કરવો ઘટે. એ જ તેને માટે ધર્મનો રસ્તો નથી. ”[૬] પોતાના આ નિર્ણયનું સમર્થન કાકાસાહેબ હિંદુ ધર્મગ્રન્થોમાંથી શોધી લે છે અને કહે છે : “ હિન્દુ ધર્મમાં આ બે ધર્મવૃત્તિના બે મહાન દાખલાઓ પણ

૬. ‘જીવનચિંતન’ : પૃ. ૫.

પડેલા છે: રાજા રામચંદ્ર અને જગદ્‌ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. શ્રીકૃષ્ણે કોઈ દિવસ રાજ્ય-પદ હાથમાં લીધું નહીં; જ્યારે સમાજને સંતોષવાને ખાતર સીતાનો ત્યાગ કરતાં કે શંબૂકનો વધ કરતાં રાજા રામચંદ્ર બિલકુલ અચકાયા નહીં. આ બે સંપ્રદાયોમાંથી કયો જૂનો છે કે કયો ઉત્તમ છે એ કોણ કહેશે? શ્રીકૃષ્ણ બન્નેને સરખા જ ઉત્તમ માનતા અને પોતાના શિષ્યોમાંથી જેનો જે જે અધિકાર હોય તેને તે જાતનો ઉપદેશ આપતા. તેથી જ ઉદ્ધવગીતા અને અર્જુનગીતાના ભેદ પડ્યા. ઈશ્વરની યોજના કહો અથવા સત્યની સુંદરતા કહો, આ બન્નેમાં આત્યંતિક વિરોધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી જ વિશ્વનો વ્યાપાર આજ સુધી સુવ્યવસ્થિત ચાલતો આવેલો છે. જ્યારે જ્યારે વૃત્તિભેદનું આ સુંદર રહસ્ય ધ્યાનમાં આવ્યું નથી અથવા જ્યારે જ્યારે મોહને લીધે સમર્થ વ્યક્તિઓએ આ વિશિષ્ટ વૃત્તિભેદમાં સ્વધર્મનું પાલન કર્યું નથી ત્યારે ત્યારે જ દુનિયામાં ગાઝીપણું ઉત્પન્ન થયું છે અને ઉત્પાત થયો છે."[૮] આમ કાકાસાહેબ સત્યને, પરમ સત્યને વિશાળરૂપ માની જીવનમાં એના યથાશક્ય અવતરણને વ્યવહારદૃષ્ટિએ તપાસે છે.

૩

કાકાસાહેબની ધર્મદૃષ્ટિ વ્યવહારાભિમુખ છે. એ દૃષ્ટિ 'મહાભારત'માંથી સત્યના તેર આકારો શોધી લાવે છે: સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, હ્રી, તિતિક્ષા, અનસૂયા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યતા, ધૃતિ, દયા અને અહિંસા. આ આકારો કાકાસાહેબને ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં વર્ણવાયેલી દૈવી-સંપત્તિનાં છવ્વીસ લક્ષણોની યાદ આપે છે. એ છવ્વીસ લક્ષણોની સામાજિકતા કાકાસાહેબ જુએ છે અને એ લક્ષણો પર લેખો લખી 'ગીતાધર્મ' નામે પુસ્તક તૈયાર કરે છે. આ પુસ્તકને એમણે 'ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' કહેલું છે. જીવનનું ધ્યેય સામાન્ય રીતે આપણે ચાર પુરુષાર્થોમાં છેલ્લા પુરુષાર્થ એવા મોક્ષને સ્વીકારતા આવ્યા છીએ. આ મોક્ષની ભાવના કાળે કરીને વ્યક્તિપરિમિત બની જતાં માનવી કંઈક અંશે પોતાની સામાજિક જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થઈને સ્વ–અર્થી બની ગયો હતો. પોતાનું જ કલ્યાણ સાધી લેવું, બીજાનું તો જે થવાનું હોય તે થાઓ! આ પરિસ્થિતિ-માંથી માર્ગ કાઢવા અને વ્યક્તિને પોતાનો લોકધર્મ સમજાવવા આપણા કેટલાક ચિંતકોએ સામાજિકતા પર ભાર મૂકીને સમાજના – લોકસમૂહના કલ્યાણમાં વ્યક્તિના જીવનકાર્યની ચરિતાર્થતા જોઈ અને એ અનુસાર

૭. 'જીવનચિંતન'– પૃ. ૫ ૮. 'જીવનચિંતન'– પૃ. ૬

પોતાની ફિલસૂફી પ્રચારી. એ ચિંતકોમાં મહાત્મા ગાંધીજી અને એમના ચિંતક અંતેવાસીઓનું પ્રદાન બહુ નોંધપાત્ર બને છે. ગાંધીજીના ધર્મચિંતનની સીધી કે આડકતરી, પણ ખૂબ ઊંડી અસર પડી હોય એવા બે મહત્ત્વના ચિંતકો તે સ્વ. કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને કાકાસાહેબ કાલેલકર. કાકાસાહેબ અને કિશોરલાલના ચિંતન-પ્રવાહો સમાન્તર લાગે; પણ કેટલીક મહત્ત્વની બાબતોમાં બન્નેની દિશાઓ જુદી છે. કિશોરલાલનું ચિંતન પરમ્પરાથી જરા દૂર રહીને ચાલે છે અને આપણા ધર્મગ્રન્થોની વિચારણા પર એણે પોતાનો પાયો જમાવ્યો હોય એમ દેખાતું નથી. કાકાસાહેબના ચિંતનનો પાયો આપણા ધર્મગ્રન્થોના પરિશીલન પર રચાયેલો છે. જે ગાંધીજીના સંપર્ક અને સંસર્ગને પરિણામે વિકસેલી દૃષ્ટિ લઈને અને બાળપણથી મળેલા ધાર્મિક અનુભવોની દૃઢ માંડણી[૯] લઈને પોતે આપણા ધર્મ ગ્રન્થોના પરિશીલન તરફ વળ્યા છે અને એ પછી પોતાની આગવી રીતે ધર્મનાં તત્ત્વોને સમજવા – સમજાવવાનો એમણે પ્રયત્ન કરેલો છે. પોતે કહે છે : "ગીતા વિશે લખું છું ત્યારે કોઈકોઈક વાર થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની જ વાત હું કહું છું. ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કોઈકોઈક વાર સધાતો અભેદ મને ઘણુ વાર ચકિત કરે છે, અને ક્યારેકક્યારેક એ વસ્તુ મને એટલી તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં મને કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી. અને છતાં એક ભાવ મનમાં રહે જ છે કે ગીતા વિશે જે કાંઈ કહું છું એ અંતે મારું પોતાનું જ ગીતાદર્શન છે."[૧૦] જે સમયમાં લોકમાન્ય ટિળક ગીતાનો 'કર્મયોગ' જનતાની સામે મૂકે તે સમયમાં કાકાસાહેબ 'ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' લખવા બેસે એ કંઈ આકસ્મિક ઘટના નથી. આગળ બતાવ્યું છે તેમ આ જમાનો આગળના જમાનાના પ્રતિકારરૂપે વૈયક્તિક જીવનધ્યેયને ગૌણ ગણી સામાજિક જીવનધ્યેયને પ્રધાનતા આપવાના મતનો હતો. વૈયક્તિક મોક્ષને ખાતર સંન્યાસ સ્વીકારી લોકસમુદાયને છેલ્લા નમસ્કાર કરી ગુફામાં પુરાઈને પોતાનું કલ્યાણ સાધી લેવું એ વૃત્તિ આ સમયમાં ટકી શકે એમ હતું જ નહિ. આ જમાનો 'સંન્યાસ'નો નહિ, 'કર્મયોગ'નો. પણ કર્મ એના સ્થૂળ અર્થમાં જ સ્વીકારશો તો ગીતાના જીવનોત્કર્ષના સંદેશને અસફળ બનાવશે એ ગાંધીજીએ જોઈ લીધું અને કહ્યું કે, કર્મયોગ તો ખરો પણ એ 'અનાસક્તિ યોગ' હોવો જોઈએ. એ રીતે એમણે માનસિક 'સંન્યાસ'ને પણ જોડી દીધો.

૯. જુઓ: 'ધર્મોદય'. ૧૦. 'જીવનપ્રદીપ' – પૃ. ૫ (પ્રથમ આવૃત્તિ)

કાકાસાહેબ એ વિચારસરણીને અન્વયે સંન્યાસાશ્રમ હવે વ્યાપકરૂપે હિંદુ-સમાજમાં દૃઢમૂલ થશે કે કેમ એની શંકા વ્યક્ત કરે છે અને સંન્યાસ-ભાવનાનું મૂલ્ય આંકે છે : "મહાત્મા ગાંધીએ ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જગતના કલ્યાણ માટે છે, એવી સંમતિ આપ્યા છતાં સંન્યાસ આશ્રમને બાજુ ઉપર જ સરકાવી દીધો છે, અને ગીતાકાર ભગવાનની વૃત્તિનો સ્વીકાર કરીને ગીતામાં કહેલ જીવનવ્યાપી સંન્યાસધર્મ જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગીતામાંનો સંન્યાસ એ કાંઈ ચોથો આશ્રમ નથી, પણ સર્વકાળે, સર્વ અવસ્થામાં પાળવાનો, બધાએ આચરવાનો જીવનધર્મ છે."[૧૧] આ જીવનધર્મને પાળનાર અનાસક્ત કર્મયોગીને માટે ગીતામાં વર્ણવાયેલાં દૈવી સંપતનાં છવ્વીસ લક્ષણો પાળવાં એ તો સહજ છે; એ એને નિયમરૂપે બહારથી લદાયેલાં ક્યારેય ન લાગે. આ છવ્વીસ લક્ષણો વ્યક્તિના ઉત્કર્ષ માટે તો અનિવાર્ય છે જ, પણ લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ એ આચરવા યોગ્ય ધર્મો બની રહે છે. કારણ, કાકાસાહેબ પોતે જ કહે છે તેમ, "અન્તર્બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે જે સાચો સમાજધર્મ છે તે જ આત્મધર્મ પણ છે. આત્મધર્મ પ્રત્યેની પરમ નિષ્ઠામાંથી સમાજધર્મ સહેજે સૂઝે છે અને પળાય છે."[૧૨] પણ સાથે જ ગીતાના સંદેશ પરત્વે સમાજહિતેચ્છુના ઊંડા અભિનિવેશથી પોતાનું મંતવ્ય પ્રગટ કરે છે : "એક યુગ હતો કે જ્યારે ભારતવર્ષને દાર્શનિક સંદેશાની જરૂર હતી. તે યુગના મહાન આચાર્યોએ ગીતા પાસેથી દાર્શનિક બોધ પ્રાપ્ત કર્યો. આજે આપણે તે બોધ ભિન્નરૂપે જોઈએ છે. આજે આપણે સમાજશાસ્ત્રને જ પ્રધાનશાસ્ત્ર માની બેઠા છીએ. ગીતાએ હવે પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ."[૧૩] આ દૃષ્ટિએ કાકાસાહેબ 'ગીતાધર્મ'માં અને 'જીવનપ્રદીપ'માં ગીતાની બ્રહ્મવિદ્યા નહીં પણ ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે નિરૂપે છે. જમાનાની અપેક્ષાઓ સંતોષવા ધર્મગ્રન્થોનું અમુક દૃષ્ટિ પ્રમાણેનું અર્થઘટન આપણે ત્યાં થતું આવ્યું છે. એક ચોક્કસ દૃષ્ટિ લઈને ચિંતકો ધર્મગ્રન્થ પાસેથી સંદેશ મેળવવા જાય છે. આવે પ્રસંગે અર્થદર્શન કરતાં અર્થઘટનની માત્રા સામાન્યતઃ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોય છે, જેને પરિણામે તાત્કાલિક પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. પણ જમાનામાં જેટલી એની મહત્તા સમજાય છે એટલી એની મહત્તા ચિરંતન નથી નીવડતી. ચિંતને ત્રિકાલાબાધિત બનવા માટે અર્થઘટન કરતાં અર્થદર્શન પર જ સવિશેષ ભાર મૂકવો રહ્યો.

૧૧. 'જીવનપ્રદીપ'–પૃ. ૭૪. ૧૨. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૯.
૧૩. 'જીવનપ્રદીપ'–પૃ. ૮.

૪

સત્યના આકારોને સ્ફુટ કરતાં કાકાસાહેબ અહિંસા વિશે લખવા સવિશેષ પ્રેરાય એ દેખીતું છે. 'ગીતાધર્મ'માં "અહિંસા" વિશે લખવા ઉપરાંત "ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?" એ નામનું બીજું પ્રકરણ પણ લખેલું છે. 'જીવનચિંતન'માં તો અહિંસા ઉપરના એમના લગભગ દસેક નિબંધો સંગ્રહાયા છે. તેઓ કહે છે : "અહિંસા એ જ સત્યપ્રાપ્તિનું એક-માત્ર સાધન છે એ ગાંધીજીની ભારેમાં ભારે શોધ છે. આ શોધને લીધે જીવનશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ થયું."[૧૪] અહિંસાના પાયામાં કાકાસાહેબ પ્રેમધર્મને જુએ છે; અને એ પ્રેમધર્મ તે માત્ર ઉપરછલ્લો નહીં, પણ એક કુટુમ્બનાં સભ્યો વચ્ચે હોય છે એવો : "જે વૃત્તિ કુટુંબને વિશે છે તે વિસ્તૃત કરવાની જ વાત અહીં છે. અહિંસા જો ધર્મનું વ્યાકરણ હોય તો તે કુટુંબની બહાર પણ પહોંચવું જોઈએ."[૧૫] અહિંસા સાથે કાકાસાહેબ બીજું તત્ત્વ ઉમેરે છે અને તે છે ધીરજ. આ તત્ત્વ અહિંસાને પોષક છે અને ક્યારેક એના કસોટીકાળે આશીર્વાદરૂપ પણ નીવડે છે. જોકે એના પાયામાં પણ કાકા-સાહેબે પ્રેમધર્મ જ જોયો છે : "બાઇબલમાં લખેલું છે કે પ્રેમની ધીરજ અનંત હોય છે. જેની ધીરજ ખૂટી જાય છે તે પ્રેમ કાં તો સાચો નથી અથવા તો કાચો છે."[૧૬] પ્રેમધર્મમાં આત્માનો વિકાસ છે. પ્રેમ જેનો ધર્મ છે તે આત્મા એટલો તો વિસ્તરે કે સમગ્ર વિશ્વને એ પોતાનું બનાવી લે. વિશ્વ મારું છે, હું વિશ્વનો છું એવી જેને પ્રતીતિ થાય તે જ વિશ્વાત્મૈક્ય સાધી શકે. એવો પ્રેમધર્મ માનવીને અહંના કોશેટામાં પુરાઈ રહેવાનું શીખવતો નથી, અનંત આકાશમાં ઊડ્ડયન કરનાર મુક્ત પંખીનો આનંદ એને બક્ષે છે. બુદ્ધ અને ઈશુના નિઃસીમ વિશ્વાત્મમાં આત્મવિલોપન ઝંખતા પ્રેમધર્મના મહાવિચારને ગાંધીજીએ પણ પ્રવર્તાવ્યો, પોતાની રીતે. કાકાસાહેબ એ મહાવિચારનું સ્મરણ કરતાં ગાંધીજીને યોગ્ય રીતે બિરદાવે છે : "પ્રેમધર્મ સાર્વભૌમ બનાવીને જ તેઓ યુગપુરુષ બન્યા છે."[૧૭] કાકાસાહેબ આપણી સામે ઊભા થયેલા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની શક્તિ પ્રેમમાં જ જુએ છે અને ઊંડી આત્મશ્રદ્ધાથી ઉચ્ચારે છે : "ધર્મોનો સવાલ, જાતિનો સવાલ, હજારો વર્ષ થયાં આપણી આગળ છે. અનેક રીતે તેનો ઉકેલ લાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એક જ પંથે આપણે ફાવ્યા

૧૪. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૯.
૧૫. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૮૪.
૧૬. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૦૧.
૧૭. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૨૩.

છીએ. તે પંથ તે પ્રેમનો પંથ. ઝેરની સામે વેર કેળવી સર્વનાશ કરવાનાં સત્રો પણ આપણે આરંભ્યાં, પણ દરેક વખતે ક્ષમા અને પ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારી આસ્તિકતા જ આડે આવી અને આખરે ફાવી છે."[૧૮]

આવા પ્રેમધર્મથી અનુપ્રાણિત વ્યાપક ધર્મભાવના સ્વીકારતા કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ સર્વધર્મસમભાવથીયે આગળ સર્વધર્મમમભાવ સુધી જનારી છે. 'एकं सत् विप्रा वहुधा वदन्ति' એ શ્રુતિ અનુસાર સર્વધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં પણ પરમ સત્યનો કંઈક ને કંઈક અંશ ઊતર્યો જ હોય એ સ્વીકારતાં એમની બુદ્ધિ અચકાતી નથી; અને એટલે તો કહે છે: "સર્વધર્મસમભાવ કહે છે કે દુનિયામાં જે નાનામોટા ધર્મો મનુષ્યસમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે, અને મનુષ્યહૃદય કેળવવાનું કામ કરે છે તે બધા જ ધર્મો સત્યપરાયણ છે, બધા જ કલ્યાણકારી છે, બધા જ પ્રભુગામી છે, અને તેથી બધા જ એકબીજા પ્રત્યે ખરેખર જોતાં અવિરોધી છે. લોકોની ભિન્નભિન્ન પરિસ્થિતિને લીધે, સમજણભેદને લીધે અને જીવનના આદર્શમાં અમુક વસ્તુ પર ભાર મૂકવાથી ઉત્પન્ન થતા ફેરફારને લીધે જુદા જુદા દેખાઈ આવે છે, પણ અંદરખાનેથી બધાનો પ્રાણ એક જ છે. તેથી બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા જ સારા છે, અને બધા પ્રત્યે આપણું વલણ આદરભાવનું જ નહીં, પણ સ્વીકારનું હોવું જોઈએ."[૧૯] પણ તેથી ધર્માંતર કરવાનું કાકાસાહેબ કહેતા નથી: "બધા જ ધર્મો સાચા છે, બધા જ સારા છે, તેથી બધા જ મારા છે, એમ નિશ્ચય થયા પછી ધર્માંતર કરવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી."[૨૦] એટલું જ નહિ, ધર્માંતર કરાવવાની પ્રવૃત્તિનો તો કાકાસાહેબ સબળ વિરોધ કરે છે; કારણકે એ જ ભિન્નતાની તરાડો પાડે છે: "હિંદુ ધર્મ તો હૃદયાન્તર કરવા કરાવવામાં માને છે, એ દ્વિજ હોઈ બધાને દ્વિજ બનાવવા માગે છે. सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु, सर्वे सन्तु निरामयाः । બધા જ ધર્મો કુટુંબી થઈને અહીં રહી શકે છે. દુનિયામાં આજ સુધી ધર્માંતર કરાવનારા મિશનરીઓ બધે ફેલાયા છે. હવે હિંદુ ધર્મે ધર્માન્તર–વિરોધીઓ જ્યાં ત્યાં ફેલાવવા જોઈએ. એમનો વિરોધ થશે, એમની હત્યા થશે. પણ એ દ્વારા જ જગત વિચારશીલ થશે."

આમ કાકાસાહેબ સર્વના ધર્મને સ્વીકારી સર્વધર્મને સ્વીકારે છે. સર્વધર્મને સ્વીકારનાર વર્ગધર્મ ન જ સ્વીકારે એ તો દેખીતું છે. હિંદુસમાજના વર્ગધર્મોને કાકાસાહેબ ચોખ્ખું સંભળાવે છે: "વર્ગધર્મ એ સ્વધર્મ પણ

૧૮. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૩૦.
૧૯. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૪૨.
૨૦. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૪૩.
૨૧. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૩૭.

નથી, સર્વધર્મ પણ નથી. એમાં ધર્મજીવનનો નિષેધ છે.''[22] કાકાસાહેબ બે ધર્મો સ્વીકારે છે : એક સ્વધર્મ અને બીજો સર્વધર્મ. પણ બન્નેની ભેદાત્મકતા સ્વીકારતા નથી, બન્નેનો સમન્વય ઇચ્છે છે : "સ્વધર્મ એ સર્વધર્મનો એક અંશ હોય છે, અંગ હોય છે, તેથી એ સર્વધર્મને પૂર્ણપણે અનુકૂળ અને પોષક હોય છે. જેને સર્વધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજાયું તેને જ સ્વધર્મ આપોઆપ સમજાય છે. સ્વધર્મની વ્યાખ્યા કરી શકાશે નહીં. જેને સર્વધર્મ સમજાયો તેને જ ક્ષણેક્ષણે જાગ્રતપણે ચાનક પહોંચાડનારો સ્વધર્મ આપોઆપ પ્રગટ થાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે. તેને એ विवृणुते तनुं स्वाम्। તેટલા માટે જ સ્વજનકૃપાએ કૃપાવિષ્ટ બનેલા અર્જુનને ભગવંતે પ્રથમ સ્વધર્મનો બોધ આપ્યો, અને સાથેસાથે सर्वभूतहिते रत થવાના સાર્વભૌમ વિશ્વધર્મની દીક્ષા આપી.''[23]

સર્વધર્મમાં માનનાર કાકાસાહેબ વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વે અને વર્ગ વર્ગ પરત્વે સમાનતા જોવાના અને પ્રસ્થાપિત કરવાના મતના છે. સમાનતા અને એકતા એ બન્ને તત્ત્વોમાં મૂળનું સ્થાન કાકાસાહેબ સમાનતાને આપતા હોય એમ દેખાય છે : "આવું ઐક્ય સિદ્ધ કરતાં પહેલાં સમાનતાની ભૂમિકા પ્રથમ મનમાં સિદ્ધ કરવી જ જોઈએ. એ સમાનતાનો નાશ થયો એટલે સમાજ નબળો પડવાનો જ.''[24] પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વેની ભિન્નતાને બદલે અભિન્નતાની પ્રતીતિ થાય તો આપોઆપ ઉચ્ચાવચતા દૂર થવાની. એ ભિન્નતાની સમજ દૂર કરવાને માટે આચાર્ય આનંદશંકરે વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વે સમાનતા નહીં પણ એકતા–અદ્વૈતના તત્ત્વને પાયામાં જોયેલું અને પુરસ્કારેલું છે. એવા અભિન્નત્વમાંથી પ્રગટતી સમાનતા સાચી અને નક્કર ભૂમિકાવાળી છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આચાર્ય આનંદશંકરની જેમ સિદ્ધાન્તચર્ચાનો અહીં કાકાસાહેબને પ્રસંગ જ નથી. વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને વર્ગ વર્ગ પરત્વેની ઉચ્ચાવચતા કાકાસાહેબને ખૂંચે છે અને તેથી એમની એકભૂમિકા પ્રસ્થાપિત કરવા તરફ એ વળે છે. ચાતુર્વર્ણ્યની ચર્ચા પણ એને અનુષંગે આપાતતઃ તેઓ કરી લે છે. આશ્રમો વસ્તુ–વ્યક્તિ પરત્વે ભિન્ન નહોતા પણ અવસ્થા પરત્વે ભિન્ન હતા એટલે એમની વચ્ચે હરીફાઈ કે કલહને અવકાશ નહોતો એ નોંધીને કાકાસાહેબ કહે છે કે વર્ણોની બાબતમાં એ હરીફાઈ ખૂબ ચાલી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિહંગદષ્ટ્યા અવ-

૨૨. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૩૮. ૨૩. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૩૮.
૨૪. 'જીવનચિંતન'–પૃ. ૧૩૪.

લોકોને કાકાસાહેબ એના મૂળમાં કર્મભિન્નતા છે એમ કહે છે. વાતેય સાચી. 'મહાભારત'માં ભૃગુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે: "न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्। ब्राह्मणाः पूर्वसृष्टा हि कर्मभिर्वर्णतां गताः॥

૫

કાકાસાહેબનું પોત ધાર્મિકતાનું છે અને એમની પ્રતિભા કેળવણી-કારની છે. કેળવણી અને ધર્મમાં અભિન્નતા જોતાં કાકાસાહેબ કહે છે: "ધર્મ અને કેળવણી વચ્ચે ભેદ છે જ નહિ. ધર્મ એ જ કેળવણી, કેળ-વણી એ જ ધર્મ. જીવનધર્મનો પ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ તેનું નામ કેળવણી. દરેક ધર્મકાર કેળવણીકાર હોવો જોઈએ. જેટલે દરજ્જે એ ન હોય તેટલે દરજ્જે એના ધર્મની ઊણપ. ધર્મકારો જો કેળવણીનું શાસ્ત્ર બરાબર જાણત તો ધર્મનો વિકાસ સીધો થાત, સુંદર થાત અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ઝઘડા ન જામત."[૨૫]

આજના સમાજમાં ધર્મ અને ધાર્મિકતાની સ્થિતિ જોઈને કાકાસાહેબ વિમાસણમાં પડી જાય છે. ધર્મને નામે જામેલી જડતા, ચાલતા અનાચાર અને વિતંડા સાચા કેળવણીકારને, લોકસંગ્રહધર્મી ચિંતકને જરૂર અકળાવી નાખે. કાકાસાહેબ જુએ છે: "લોકોને સાચી ધાર્મિકતા નથી જોઈતી. તેમને વિશિષ્ટ ધર્મનો સ્વીકાર, પ્રચાર અને બાહ્ય આચાર જોઈએ છે. ઈશ્વરભક્તિ કરતાં ધર્માભિમાનની કિંમત વધારે ગણાય છે."[૨૬] આવી સ્થિતિમાં ધાર્મિક કેળવણી કોણ આપે? કોને આપે? ધર્મની વાત કરનાર પણ આજે તો હાંસીપાત્ર બને છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ કાકાસાહેબની આસ્થા ધાર્મિકતા પર જ આધાર રાખે છે. તેઓ માને છે કે જ્યાં સુધી જગત ચાલે છે ત્યાં સુધી ધાર્મિકતાનો સાવ લોપ થયો છે એમ તો ન જ કહેવાય. ધાર્મિકતા મરી નથી ગઈ, પણ ગૂંગળાઈ ગઈ છે એમ તેઓ જુએ છે. ધાર્મિકતાને ગૂંગળાવાનું કારણ શું? લોકોનો સ્વાર્થ? દુરાચાર? અધર્મ? ના. ધાર્મિકતા ગૂંગળાઈ ગઈ છે ધર્મથી જ. ધર્મને નામે માન-વીઓએ એવી તો જટાજાળ ઊભી કરી કે એના કોશેટામાં જ ધાર્મિકતાને શ્વાસ લઈને જીવવાપણું ન રહ્યું. વર્ગધર્મો પોષાયા. એકતાને બદલે ભિન્નતાએ જ ચારેકોર ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં. એટલે જ તો આજે ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન વિકટ બની ગયો છે: "આજે ધાર્મિક કેળવણીનો સવાલ છેડો કે

૨૫. 'જીવનવિકાસ'—પૃ. ૩૪૪ (પ્રથમ આવૃત્તિ)
૨૬. 'જીવનવિકાસ'—પૃ. ૩૨૯.

પ્રશ્ન ઊઠે છે, કયા ધર્મની કેળવણી? કઈ જાતની કેળવણી? માન્યતાઓની કેળવણી કે આચારની કેળવણી? કે સિદ્ધાંતની કેળવણી? આટલા બધા ધર્મો પડયા છે તેમાંથી કયો ધર્મ સાર્વજનિક ગણવો? કયો આચાર સર્વમાન્ય કહી શકાય?"[૨૭] ધાર્મિક કેળવણીના વિચારકો આમાંથી ઉકેલ કાઢે કે સર્વ ધર્મોમાંથી સામાન્ય લાગે તેવાં તત્ત્વો તારવી કાઢવાં અને એમનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપવું. પણ આ માર્ગ બરાબર નથી. કાકાસાહેબ એનું ભયસ્થાન બતાવે છે: "બધા ધર્મોનો દૃઢભાજક કાઢી સામાન્ય ધાર્મિક કેળવણી આપવા જઈએ તો અસંખ્ય સંખ્યાઓમાં જેમ સર્વવ્યાપી અને નિરુપદ્રવી એક (૧) એ જ દૃઢભાજક નીકળે છે, તેમ બધા ધર્મોમાંથી કંઈક સામાન્ય તત્ત્વ નીકળે તો તે અલૂણું જ લાગવાનું."[૨૮] બીજો વિકલ્પ એ કે બધા ધર્મોનાં સામાન્ય અને અસામાન્ય તત્ત્વોનો સંકર કરીને એનું શિક્ષણ આપીએ તો મુશ્કેલી ઓછી થાય.

પણ આ શંભુમેળો કેળવણીનો શો અર્થ સારે એ પણ વિચારવાનું તો રહે જ. એટલે કાકાસાહેબ એને પણ સ્વીકારતા નથી: "જ્યાં અનેક જાતના ધર્મોની ફૂલગૂંથણી થઈ છે અને રોજ નવાનવા સવાલો ઊભા થાય છે ત્યાં એક જ ધર્મના રિવાજો અને માન્યતાઓની માહિતી પૂરતી નથી...અનેક ધર્મોમાંથી અને જીવનપદ્ધતિઓમાંથી ધાર્મિકતા તારવી કાઢતાં આવડે એટલી કેળવણી વિદ્યાર્થીઓને મળવી જોઈએ. બધા ધર્મોનો દૃઢભાજક કાઢવો અથવા બધાની ખીચડી કરી એનો લઘુતમ સાધારણ ભાજક તૈયાર કરવો એ આપણું કામ નથી."[૨૯] કાકાસાહેબના આ વિધાન પરથી ફલિત થાય છે કે વિદ્યાર્થીને અનેક ધર્મોનો અને જીવનપદ્ધતિઓનો સમ્યક્ પરિચય થવો જોઈએ; એટલું જ નહિ, એ ધર્મો અને જીવનપદ્ધતિઓમાંથી ધાર્મિકતા તારવી કાઢવા માટે એની વિવેકશક્તિ સુવિકસિત થયેલી હોવી જોઈએ. આ માટે સમભાવી ચારિત્ર્યશીલ અધ્યાપકો અને જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓનો સુમેળ એ પાયાની આવશ્યકતા છે. આજે જ્યારે શાળા મહાશાળાઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, શિક્ષણક્ષેત્રે આપણે પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ એવું લાગ્યા કરે છે, ત્યારે આ પ્રશ્ન આપણી સામે ઊભો જ છે. વિચારશીલ અને ભાવનાશાળી અધ્યાપકોને તો દીવો લઈને શોધવા નીકળવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. હજારોની સંખ્યામાં

૨૭. 'જીવનવિકાસ'—પૃ. ૩૨૯.
૨૮. 'જીવનવિકાસ'—પૃ. ૩૩૦
૨૯. 'જીવનવિકાસ'—પૃ. ૩૩૮

અપૂર્વ વળતર

અનંતરાય રાવળ

પેશવાઈના દિવસોમાં મહારાષ્ટ્રના લોકોએ ગુજરાતનો અવિશ્વાસ મેળવ્યો હતો તે દૂર કરવાની ઇંતેજારી કૉલેજના દિવસોમાં જ '* જુવાન દત્તાત્રેય કાલેલકરના 'મનમાં જાગ્રત થઈ હતી' એ ઘટના જેટલી એના આભિજાત્યની સૂચક હતી તેટલી ગુજરાત માટે ખુશનસીબીની વાત હતી. સ્વામી વિવેકાનંદ અને રવીન્દ્રનાથની અસરથી તરબતર અને ધાર્મિક તેટલી જ રાષ્ટ્રસેવાની ભાવનાથી આ સંકલ્પને અમલમાં મૂકવાના અભિલાષુ જીવનું આંતર પોત હતું વિદ્યાસંપન્ન અને સંસ્કારપ્રેમી રાષ્ટ્રભક્ત બ્રાહ્મણનું, એટલે પોતે ગુજરાતની જે સક્રિય સેવા બજાવવા ઇચ્છ્યું તેને માટે રાષ્ટ્રિય શિક્ષણના ક્ષેત્ર ભણી જ એમની નજર વળે અને તેથી વડોદરામાં ગંગનાથ વિદ્યાલયને એ સેવાનું સાધન કે માધ્યમ તેઓ બનાવે એ સ્વાભાવિક તેમ એમના વ્યક્તિત્વ તથા ભાવનાને શોભે એવું હતું. એ સંસ્થાને રાજકીય કારણોસર પ્રતિકૂળ અસર નડતાં રાષ્ટ્રિય શિક્ષણની પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિ અશક્ય થઈ પડતાં, ત્રિસ્થળીની યાત્રા કરી પિતૃઋણ ચૂકવવાની એમની ભાવનાએ તથા એમની ભારતીયતા કે ધાર્મિકતાએ એમના હૈયામાં ભરેલા હિમાલયના આકર્ષણે જોર કર્યું અને એમણે ઉત્તરાખંડ અને હિમાલયની યાત્રા કરી. એ યાત્રાપ્રવાસ એમના આનંદ અને આત્મસમૃદ્ધિ માટે કામનો થયો હશે, પણ ગુજરાતી વાઙ્મયને એક આદર્શ યાત્રાવર્ણન સંપડાવવાનું નિમિત્ત તે બન્યો હોઈ ને એના યાત્રીએ આરંભેલી ગુજરાતની સંસ્કારસેવાનો જ તે એક ભાગ ગણાય. એ પછી શ્રી કાલેલકરની આંતરસ્થ ધાર્મિકતાએ એમને જપ-તપને માર્ગે થોડો વખત વાળ્યા પછી એમના અંતરમાં સમાન્તરે વહેતી રાષ્ટ્રભક્તિએ

* 'મીઠાને મતાપે' (કાકા કાલેલકર), પૃ. ૮૨, ફકરો ૫.

એમને કર્મયોગના સેવામાર્ગે વાળતાં, એમનો શિક્ષણપ્રેમી અને કલારસિક જીવ એમને રવીન્દ્રનાથના શાન્તિનિકેતનમાં લઈ ગયો. પણ ગુજરાત જ એમની કર્મભૂમિ બનવાનું હતું અને પેલી એમણે સંકલ્પેલી ગુજરાતસેવા એમને હાથે થવાની જ હતી, તેથી 'એવા સ્વરાજને માટે આ દેહ અર્પણ છે' એવા પુણ્ય સંકલ્પ સાથે સ્વદેશ આવી રહેલા કર્મવીર ગાંધીજીના અને તેમના જંગમ આશ્રમના ત્યાં થયેલા દર્શન-પરિચયે એમને ગાંધીજીના અંતેવાસી બનવા પ્રેરી ફરી ગુજરાતમાં આણ્યા.

ત્યારથી લગભગ બે દાયકા સુધી પ્રથમ સત્યાગ્રહ-આશ્રમ (સાબરમતી) અને પછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંના એમના અધ્યાપનકાર્યથી અને એના વિસ્તાર કે પરિણામરૂપ લેખનથી એમણે ગુજરાતની જે સંસ્કારસેવા અને વિપુલ વાઙ્મયસેવા બજાવી તે ગુણવત્તા તેમ ઇયત્તામાં એટલી સમૃદ્ધ છે કે એમને ગુજરાતે કદી પરાયા ન માનતાં પોતાની સ્વભાવગત ગુણજ્ઞ ઉદારતાથી 'કાકાસાહેબ' જેવા વહાલ અને આદર બેઉ ભાવના દ્યોતક આત્મીય શબ્દનો એમને માટે ઉપયોગ કરી એમને પોતાના વત્સલ આપ્તજન માન્યા છે. છેલ્લા બે-અઢી દાયકાથી તેમની કર્મભૂમિ વધુ વિશાળ બનતાં તેઓ બહુધા ગુજરાત બહાર રહે – ફરે છે ત્યારે પણ તેઓ ગુજરાતને ભૂલ્યા નથી તે, એમની ગુજરાતની નૈમિત્તિક સુલાકાતો અને હજી સુધી એમનાં નવાં પ્રવાસ તેમ ચિંતનનાં પુસ્તકોનો ગુજરાતી ભાષાને મળતો રહેલો લાભ સિદ્ધ કરી આપે છે. અને ગુજરાત તો એમને ભૂલે જ શાનું? આજથી પચીસ વર્ષ પૂર્વે [સને ૧૯૩૬માં] ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કળા-વિભાગના પ્રમુખ એમને બનાવી, તે પછી બીજે કે ત્રીજે વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ માટેય પહેલો વિચાર એમનો જ એણે કરેલો, જે ત્યારે સિદ્ધ ન થયો તો આટલાં વર્ષે હમણાં એક વરસ પહેલાં [સને ૧૯૫૯માં] તેને સિદ્ધ કર્યે જ તેને કરાર વળ્યો.

આશ્રમના કાર્યસાથીઓ તેમ ખુદ ગાંધીજી પણ વારે વારે જેમને પૂછવા-ઠેકાણું ગણે એવા બહુશ્રુત કાકાસાહેબને ભાગે સત્યાગ્રહ-આશ્રમમાં આવ્યું એમને ગમતું આશ્રમનાં કિશોરોની કેળવણીનું કામ. તે પહેલાંના એમના વિશાળ વાચન, પ્રવાસાદિના અનુભવ અને ચિંતન-મનનનું તેમ જ આ અધ્યાપનકાર્યની રૂએ થતા રહેતા વાચનમનનનું પ્રતિફલન થોડા જ સમયમાં લેખિની દ્વારા થવા માંડતાં, કાકાસાહેબ ગાંધીજીની હાજરી તેમ ગેરહાજરીમાં એમના તેજસ્વી સાપ્તાહિક વિચાર-પત્ર 'નવજીવન'ના એક અગ્ર-ગણ્ય લેખક, અને એ રીતે ગાંધીવિચારધારાના સમર્થ અનુમોદક તથા સમગ્ર

ગુજરાતના સંસ્કારશિક્ષક બની ગયા. થોડાં જ વરસમાં ગુજરાતી ભાષા પર આશ્ચર્યજનક પ્રભુત્વ મેળવી લઈ એમણે ગુજરાતી વાઙ્મયને એટલું ને એવું યશસ્વી પ્રદાન કર્યું છે કે એમની ગણના મરાઠી ભાષાના મોટા લેખક તરીકે થતી હો વા ન થતી હો, પણ ગુજરાતી વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં તો એમને કાયમી સ્થાન મળી જ ચૂક્યું છે.

જાગીને વિચારતા થયેલા તેમ સ્વરાજ્ય અર્થે પ્રવૃત્તિ કરતા થયેલા ગુજરાતનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું 'કાલેલકરના લેખો'ના બે ભાગોએ. એમાં હતા બહુધા 'નવજીવન'માં છપાયેલા કેળવણી, સમાજ, રાજકારણ, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન જેવાં ઘણાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ફરી વળતા અને ગાંધીજીના કામને તેજસ્વી ને પ્રવાહી ભાષામાં વ્યાપક રીતે સમર્થતા–વિસ્તારતા લેખો. પછી આવ્યાં કાકાસાહેબનાં ' ઓતરાતી દીવાલો ', ' હિમાલયનો પ્રવાસ ', ' સ્મરણયાત્રા ' અને ' લોકમાતા ' એ પુસ્તકો. એ ચારેય પુસ્તકો એક રીતે કહો તો શૈક્ષણિક દૃષ્ટિ અને હેતુથી, વિદ્યાર્થીઓને નજર સમક્ષ રાખીને, લખાયાં છે તે ભલે, પણ તેમાં એના લેખકની એવી સમૃદ્ધ આત્માભિવ્યક્તિ અને એવી સાહિત્યોચિત લેખનકળા સંસ્કારપ્રેમી અને સાહિત્યરસિક ગુજરાતને જોવા મળી કે તેણે તેને પ્રેમથી વધાવી લીધાં.

એમાં ' ઓતરાતી દીવાલો ' એ કાકાસાહેબનું જેલવાસનું સર્જન છે. હૃદયગત સૌંદર્યદૃષ્ટિ હોય, પરમાત્માની પ્રાકૃતિક અને તિર્યગ્ સૃષ્ટિને સરલ શિશુભાવે સાનંદકુતૂહલ નયને નિહાળી તેની સાથે સમરસ થઈ હૃદયને લીલું રાખતાં અને શ્રીમદ્ ભાગવતના અવધૂતરાજ દત્તાત્રેયની (તેમ જ તેના આ વર્તમાન નામધારીની) માફક તેમાંથી ચિંતન–મનન માટે ખોરાક મેળવી લેતાં આવડતું હોય, તો વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ, માણસો કે પુસ્તકો, એમાંનું કશું પાસે ન હોય એવી અનેકોને માટે દુઃખદ બની જાય તેવી રિક્તતાને કેવા આનંદથી ભરી દેવાય, તેનો કીમિયો પોતાના પ્રત્યક્ષપાઠથી કાકાસાહેબે એમાં રજૂ કર્યો છે. જેલવાસને લગતાં પુસ્તકોના ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ કારણે આ કદે નાની પણ ગુણે ગરવી પુસ્તિકા જેમ કાકાસાહેબનું એક નોંધપાત્ર અર્પણ છે, તેમ એમનું ' હિમાલયનો પ્રવાસ ' એ પુસ્તક પ્રવાસવર્ણનના સાહિત્યમાં એમનું ચિરસ્મરણીય અર્પણ છે. જુદાં જુદાં સ્થળો પરત્વે ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, પ્રાકૃતિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી પીરસતા જઈ, પ્રસંગોપાત્ત ચિંતનલહરીઓ ફરકાવતાં ફરકાવતાં તેમ અમુક પ્રસંગોએ કે દૃશ્યોએ પોતાનામાં જગાડેલ સંવેદન નોંધતાં નોંધતાં, પ્રકૃતિના લલિત કે ભવ્ય સૌંદર્યનું અધિષ્ઠાન બનતાં સ્થળો કે દૃશ્યોનાં સાક્ષાત્કારક અને સાહિ-

ત્યિક ચમત્કૃતિથી પૂર્ણ શબ્દચિત્રો આલેખતા જઈ, અનેક સ્થળે વાચકોને સાત્ત્વિક વિનોદથી હસાવતા જઈ, પ્રવાસમાં નડેલી અંગત મુશ્કેલીઓ કે થયેલા રમૂજી અનુભવોની વાતથી તેમ કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રો આપી વાર્તારસ જમાવી, અને એ રીતે પોતામાંના શિક્ષક, વાર્તાકાર, સમાજશાસ્ત્રી, પંડિત, વિચારક, દેશભક્ત, હાસ્યકાર, શૈલીકાર અને સૌંદર્યરસિક કવિનો સક્રિય સંવાદી સહકાર મેળવી અને કામે લગાડી, સહૃદય વાચકોને આંગળીએ વળગાડી ઉત્તરાખંડ અને હિમાલયની જે આનંદદાયી મનોયાત્રા કાકાસાહેબે એ પુસ્તક દ્વારા કરાવી છે, અને પ્રવાસવર્ણનને લલિત સર્જનાત્મક વાઙ્મયની રસાત્મકતાથી કેમ સંભરી શકાય તે શીખવતો એવો અનુકરણીય નમૂનો પૂરો પાડચો છે કે તેણે 'દક્ષિણાયન'કાર 'સુંદરમ્'ને જ નહિ, સૌ અનુગામી ગુજરાતી પ્રવાસવર્ણનકારોને તેનું સંપ્રજ્ઞાતપણે કે અસંપ્રજ્ઞાતપણે અનુસરણ કરવા પ્રેર્યા છે. અનેક વાચકોને હિમાલયયાત્રા કરી આવવા અને એમ નહિ તો એવી યાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કરવા પ્રેર્યાનું એનું શ્રેય તો જુદું જ. એ એક જ પુસ્તકથીય મૂલ્યવંતી ગણાત એવી કાકાસાહેબની પ્રવાસ–વાઙ્મયની સેવા પછી તો 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ', 'પૂર્વ આફ્રિકામાં' અને 'ઉગમણો દેશ' નામનાં અનુક્રમે બ્રહ્મદેશ, પૂર્વ આફ્રિકા અને જાપાનના એમના પ્રવાસનાં વર્ણનનાં ત્યાર પછી મળેલાં પુસ્તકોથી દ્વિગુણિત થઈ છે.

'લોકમાતા'માં ભારતની અનેક નદીઓ, જેમને કાકાસાહેબની ભારતીય ભાવનાએ લોકમાતા કહી છે તેમનાં, અને એ પુસ્તકના નવા સંવર્ધિત સ્વરૂપ 'જીવનલીલા'માં તે ઉપરાંત સરોવરો, નહેરો ને સમુદ્રોનાં, પોતે કરેલાં દર્શનનાં સંસ્મરણો અને સંવેદનોની વાત, તેને એવી જ માહિતીપ્રદ અને રસાવહ બનાવીને, એમણે કરી છે. આ બેઉ પુસ્તકોને પણ આ કારણે 'હિમાલયનો પ્રવાસ' ભેગાં મૂકી કાકાસાહેબના એ પ્રકારના ભારતપરિચાયક અને પ્રવાસ-લક્ષી સાહિત્યમાં ગણી શકાય. કાકાસાહેબનાં પ્રકૃતિપ્રેમ, સૌંદર્યરસિકતા, વિદ્વત્તા, ચિંતનશીલતા, વિનોદરસિકતા, અધ્યાપક–પ્રકૃતિ, ધાર્મિકતા, દેશ-વાત્સલ્ય, કવિત્વ અને ભાષાપ્રભુત્વનું આ પુસ્તકોમાં પણ ઠેર ઠેર સુભગ દર્શન થાય છે. ભૂગોળના નીરસ પાઠોને બદલે નદીઓમાં જીવન્ત રસ જગાડે એવી નદીઓ વિશેની વાતના અનુબંધમાં વાચકોને ખબરે ન પડે તેમ કાકાસાહેબ એટલું બધું રમતાં રમતાં સેરવી દે છે કે તેના વાચનને અન્તે સાવધાન વાચક ઘણું પામ્યા–શીખ્યાનો ઓડકાર ખાય. 'ઓતરાતી દીવાલો', 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'લોકમાતા' અને 'જીવનલીલા' તેમ જ હવે પછી નિર્દેશાશે તે 'જીવનનો આનંદ'માંનાં ભારતનાં કલાધામો, તીર્થો અને

ઐતિહાસિક સ્થળોનો પરિચય આપતાં લખાણો વાંચતી વેળા, વિશ્રંભ-વાર્તા કરતાં કરતાં અનેક બાબતની માહિતીવર્ધક તેમ સંસ્કારપોષક સામગ્રી કુશળ અધ્યાપકની અદાથી સેરવી દેતા કોઈ વત્સલ વડીલને જાણે વાતો કરતા સાંભળતા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે, અને એક સંસ્કારગુરુ સાથેના તેટલા વખત પૂરતા મનોયોગનો સત્સંગ જેવો આનંદ – પ્રકાશ આપણને મળે છે.

'સ્મરણયાત્રા' પણ ઉપરનાં પુસ્તકોની માફક તરુણ વિદ્યાર્થીઓને શ્રોતૃવર્ગ તરીકે નજર સમક્ષ રાખી કાકાસાહેબે લખેલ છે. અધ્યાપકની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિથી, વિદ્યાર્થીઓને પોતેય નાનપણમાં તેમના જેવા હતા એ આત્મીય ભાવે બતાવી તેમનો સમભાવ રળવા, તેમ તેમને પોતાની શૈશવયાત્રા એ જ રીતે અવલોકી જવા પ્રેરી એ રીતે તેમના સંસ્કારઘડતરને પોષક કે સહાયક સામગ્રી પીરસવા, એમણે તેમાં પોતાની સાંભરણથી માંડી માધ્યમિક શાળાનો અભ્યાસ પોતે પૂરો કર્યો ત્યાં સુધીનાં પોતાની બાલ-કિશોરવયનાં અને પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનનાં ઉદ્દિષ્ટ હેતુને ખપનાં લાગી નોંધવા જેવાં લાગ્યાં તેવાં સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકની ભૂમિ, ત્યાંનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની તેમ યાત્રાધામોની દૃષ્ટિએ અગત્યનાં સ્થળો, ત્યાંના સામાજિક-ધાર્મિક આચારવિચાર ને વ્રત-ઉત્સવો, એ સમયનાં શાળાઓ શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ, આ સર્વની માહિતીની પશ્ચાદ્‌ભૂમાં નાના દત્તુની ભોળપ ને ચતુરાઈ, એની ટેવો ને એનો સ્વભાવ, એનું ઉપજાઉ ભેજું અને ઘેર હાથી બાંધવાની અને સાઈકલ પર જાન લઈ જવાની એની શિશુસહજ કલ્પનાઓ, એની માતૃપિતૃભક્તિ, એની કેળવણી, એના સંસ્કારઘડતરમાં એના કુટુંબીજનો શિક્ષકો સહાધ્યાયીઓ પ્રવાસ અને વાચનનો સારોમાઠો ફાળો — આ સર્વની વાત સ્મરણમધુર પ્રસંગાવલિ દ્વારા, ક્યારેક પ્રૌઢતા ફગાવી દઈ મરક મરક હસતાં નાના દત્તુ બની જઈ પૂર્વાનુભવો પુનરપિ જીવતાં અને ક્યારેક પ્રૌઢવયી કેળવણીકાર કાકાસાહેબનો સ્વાંગ ચાલુ રાખીને તેના પર ભાષ્યાભિષેક કરતાં કરતાં, પોતે જેને સાહિત્યસર્જનમાં આવશ્યક માને છે એ તાટસ્થ્ય અને તદ્રૂપતાનો એક જ વખતે અજબ યોગ સાધીને, કાકાસાહેબે આ સંસ્મરણકથામાં કરી છે. પોતાની જાતથી અલગ થઈ પોતા પર હસી શકવાની સાચા હાસ્યકારની શક્તિ અને કળા, તેમ જ સાત્ત્વિક અભિજાત વિનોદ કેવો હોય તેનો આદર્શ એમાં સારાં મૂર્ત થયાં છે. દત્તુ, તેનાં માતપિતા, તેનાં ભાંડુઓ, ઘરના નોકરો, તેના શિક્ષકો, તેના સારા ને ખરાબ સહાધ્યાયીઓ, હકીમસાહેબ, એમ અનેક વ્યક્તિઓનાં જીવન્ત રેખાચિત્રોથી પાત્રાલેખનનો, પ્રસંગોના રસભર્યા નિરૂપણથી વાર્તા-

તત્ત્વનો, દેશકાળના ફલકથી વાતાવરણ કે સમાજચિત્રનો, અને પ્રસંગોપાત્ત વિનોદ, ચિંતન અને સંવેદનનો એકત્ર આસ્વાદ કરાવતી અને અનેક મનોહર અલંકારો, ભાષાભંગી અને શબ્દ–વાક્ય–પ્રયોગોથી શૈલીની મીઠાશ ચખાડતી આ સંસ્મરણી વાંચવે રસભરી નવલકથાનો આનંદ આપે છે એ તેની મોટી સફળતા છે. એના આ જાતગુણે આત્મકથાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે નર્મદની 'મારી હકીકત' અને ગાંધીજીકૃત 'સત્યના પ્રયોગો' પછીનું મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન બની છે. ત્યાર પછી ઘણે વર્ષે લખાયેલી 'ધર્મોદય'ની કાકાસાહેબની સંસ્મરણમાળાને એની પૂર્તિરૂપ માની અહીં જ સંભારવી ઉચિત છે, જોકે એ લખવાનો હેતુ, પોતાની ધર્મસમજ કેમ ઊઘડતી અને ચોખ્ખી થતી ગઈ તે તેમાં નિમિત્ત બનેલા પ્રસંગોને આધારે સમજાવવાનો જ કાકાસાહેબે રાખ્યો હોઈ, તેમાં ભાષ્યાત્મક ચિંતનની માત્રા વધતાં પુસ્તક 'સ્મરણયાત્રા' જેટલું રસાળ બન્યું નથી. કાકાસાહેબના આજના વ્યક્તિત્વના ઘડતરની પિછાન અને તેના અભ્યાસને માટે આ બેઉ પુસ્તકોનું વાચન અનિવાર્ય અગત્યનું ગણાય, એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

સાહિત્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જેલ, પ્રવાસ અને આત્મકથાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબના આ પ્રદાન જેવું જ સ્મરણીય પ્રદાન એમનું ગણાય નિબંધનું, ખાસ કરીને 'જીવનનો આનંદ' તથા 'રખડવાનો આનંદ'માં જોવા મળે છે તેવા લલિત કે રસાળ નિબંધનું. 'રંગોનું પરિવર્તન', 'તારા–શિખર', 'રણ કે સરોવર?', 'મધ્યાહ્નનું કાવ્ય', 'દેવોનું કાવ્ય', 'પગલાંની લિપિ', 'કાદવનું કાવ્ય', 'સંધ્યારસ', વગેરે જેવા એમના નિબંધો સાહિત્યતત્ત્વે સમૃદ્ધ છે અને એમના કવિ-અંશની લહેજતદાર સરજત છે. દર્શન અને વર્ણનથી કવિતા બને છે, અને કાકાસાહેબ પ્રકૃતિ સૌંદર્યના જેવા મર્મજ્ઞ નિરીક્ષક છે તેવા જ તેના કુશળ નિરૂપક પણ છે, અને તેથી તે ત્યાં કવિ જ બની જાય છે. કવિ અને કલાકારનું સૌથી આગવું લક્ષણ સૌંદર્યદર્શિતા. ઋતુઓ, પક્ષીઓ, વાદળાં, મોજાં, રંગો, વનસ્પતિ, તડકો, તારા, આદિનું સૌંદર્ય કાકાસાહેબ મનભર માણી શકે છે. ચિંચવડના પથરા પણ એમની સૌંદર્ય માટે ક્ષ-કિરણવાળી આંખોથી છટકી જઈ શકતા નથી. 'સમભાવ', 'ચિંચવડના પથરા', 'રંગપંચમી', 'લાવણ્ય', 'મધ્યાહ્નનું કાવ્ય', 'દેવોનું કાવ્ય–૨' (= ઇન્દ્રધનુ), 'સાંધ્યરસ' જેવા લેખોમાં જુદા જુદા રંગોની જુદી જુદી છાયા–છટાઓ પારખવામાં દેખાતું કાકાસાહેબનું નિરીક્ષણસામર્થ્ય અને તેને યથોચિત રીતે વર્ણવવામાં છતું થતું તેમનું વર્ણનસામર્થ્ય કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

એમની કળારસિકતા અને સૌંદર્યદૃષ્ટિ કુદરતમાં સુન્દર–પ્રભુએ ચોમેર વેરેલ સૌંદર્યનું 'કાવ્ય'— આ શબ્દ તો એમનો 'પેટન્ટ' બની ગયો છે! જે કંઈ તેમને સુંદર લાગે યા રસાનુભવ કરાવે તેને ખુશ થઈ જઈ 'કાવ્ય' શબ્દથી તેઓ કેવા તો નવાજવા મંડી પડે છે તે એમની કૃતિઓના વાચકોને અજાણ્યું નથી — અવિલંબે પકડી પાડે છે. આવાં સૌંદર્યોના દર્શનથી થતું આનંદસંવેદન, તેનાં તાદશ શબ્દચિત્રો, કવિકલ્પના ચલાવી તેમાં નિયોજાતા મૌલિક ને ખૂબીદાર ઉપમાદિ અલંકારો, રસમય ચિંતન —આ બધી એમના આવા નિબંધોની આંતરસામગ્રી ગદ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે એટલું જ, બાકી તે રસાનુભવ તો કરાવે છે કાવ્યનો જ. અંગ્રેજી લલિત નિબંધનાં ઘણાં સુલક્ષણો એમના આવા નિબંધોમાં એમના પ્રકૃતિગુણે અનાયાસે આવી જાય છે.

આવા સર્જનાત્મક કે રસાત્મક અંશોને બદલે વિચારપ્રતિપાદન પર જ ભાર મૂકતા કાકાસાહેબના લેખોનો તો પાર નથી. કાકાસાહેબ તેમાં વિચારક તરીકે પ્રગટ થાય છે, કવિ કે સાહિત્યકાર તરીકે નહિ. એ લેખો પ્રથમ 'કાલેલકરના લેખો'ના બે ભાગરૂપે અને પછી 'જીવનવિકાસ', 'જીવનસંસ્કૃતિ', 'જીવન-ભારતી', 'જીવનપ્રદીપ', 'જીવનચિંતન' એ ગ્રંથોમાં વિષયવાર ગ્રથિત-પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. 'જીવનવિકાસ'માં એમના પ્રિય વિષય કેળવણીને લગના લેખો છે. એમાં ઇતિહાસ ને ભૂગોળના શિક્ષણનો, સંગીતનો, સહશિક્ષણનો, બાળકેળવણીનો, ઉદ્યોગશિક્ષણનો, શિક્ષકો ને શિક્ષણના આદર્શનો ને વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યઘડતરનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાકાસાહેબની કેળવણીવિચારણા રાષ્ટ્રની જરૂરતને લક્ષમાં રાખીને થયેલી છે અને તેમાં સુધારકની ભાવનાશીલતા અને ઉત્સાહ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે. 'જીવનસંસ્કૃતિ'ના લેખોમાં જગતની મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કૃતિઓની તેમ ભારતની સમાજવ્યવસ્થાની ઇતિહાસજ્ઞ અને સમાજશાસ્ત્રીના જેવી કાકાસાહેબની જાણકારી, વર્તમાન સમસ્યાઓ પ્રત્યે તેમની સચિન્તતા અને તેના ઉપાયની તેમણે કરેલી વિચારણા જોવા મળે છે. જગતને સંઘર્ષ અને વિગ્રહને સ્થાને સંસ્કૃતિઓના કલ્યાણકારી સમન્વયનો અને ભારતને તેની સમાજવ્યવસ્થામાંથી ઊંચ-નીચના ભેદના વિલોપનનો રાહ કાકાસાહેબે તેમાં ચીંધ્યો છે. ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ તથા અસ્પૃશ્યતા અંગેના તેમના લેખોમાં દેશભક્ત સુધારક બોલતા જણાય છે. 'લોકજીવન' એ મૂળ મરાઠીમાં લખાયેલા લેખોના ગુજરાતી અનુવાદગ્રંથમાં આપણા ગ્રામજીવનને લગતી બાબતોની ૨૯ થયેલી ચર્ચા-વિચારણા લોકસેવકોને માર્ગદર્શક અને

તેવી છે. ‘ જીવતા તહેવારો ’માં આપણાં પર્વોને લગતી પૌરાણિક–લૌકિક કથાઓ તથા તેમાં સમાયેલ ધાર્મિક-સામાજિક રહસ્ય સમજાવી, આજના સંજોગોમાં એ રહસ્યને સંગત નવું રાષ્ટ્રોપકારક સ્વરૂપ આપણાં પર્વોને આપી તેમને ઊજવવાની રીત રાષ્ટ્રભાવનાવાળા સમાજશાસ્ત્રી અને લોક-શિક્ષકની અદાથી કાકાસાહેબે બતાવી છે. ‘ જીવનનો આનંદ ’ અને ‘ જીવન-ભારતી ’માંના કળા અને સાહિત્યને લગતા લેખો કાકાસાહેબની કલાસમજ, એમનું વિશાળ સાહિત્યવાચન, એમનાં રસ–રુચિ, સાહિત્યને મૂલવવાનું એમનું ધોરણ, એમની વિવેચકશક્તિ, આ સર્વનો પર્યાપ્ત પરિચય આપણને કરાવી રહે છે. કળા અને સાહિત્યને સાધ્ય નહિ, પણ જીવનને સુંદર, ઉન્નત અને બૃહત્ બનાવવાનાં ઉપકારક સાધનો જ માનનાર કાકાસાહેબ આમ કહે તે સ્વાભાવિક જ છે : (૧) ‘ નરી કળા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્થાન કોઈ કાળે ન લઈ શકે ’; (૨) ‘ કળા કોઈ કાળે ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે, પણ ધર્મની તે વિરોધી ન જ જોઈએ ’; (૩) ‘ઉચ્ચ કળા અને અને આર્ય સદાચાર એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જ જોઈએ ’; (૪) ‘જીવન માટે સાહિત્ય છે’; (૫) ‘ સાહિત્યના તમામ વિસ્તારમાં પ્રજાહિતનો, લોકકલ્યાણનો સૂર કાયમ રહેવો જ જોઈએ ’; (૬) ‘ કલાત્મક દૃષ્ટિ મહત્ત્વની છે ખરી પણ એ સાહિત્યનું સર્વસ્વ નથી, જીવનદૃષ્ટિથી જ સાહિત્યનું પરીક્ષણ થવું જોઈએ ’. કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ આવી જીવનલક્ષી હોઈ ‘ગીતાધર્મ’માં ગીતાના દૈવી ગુણોને માણસે કેળવવાના સમાજલક્ષી ગુણો તરીકે તેમણે સમજાવ્યા છે. ‘ગીતાધર્મ’, ‘ ધર્મોદય ’ અને ‘ જીવનચિંતન ’ આદિ પુસ્તકોમાં રજૂ થતી ધર્મવિચારણા કોઈ તાર્કિક પંડિતની નહિ, પણ જીવનમાં એક વેળા ગાયત્રીપુરશ્ચરણ કરનાર અને સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કરનારની, પ્રથમ રામકૃષ્ણ ને વિવેકાનંદની અને પછી રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજીની પ્રભાવક અસર અનુભવનારની, આસ્તિક શાસ્ત્રજ્ઞ અને વિવેકશીલ વિચારકની છે.

જોઈ શકાશે કે કાકાસાહેબની વિચારણા કેળવણી, ગૃહ, સમાજ, રાજકારણ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ– એમ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોને વ્યાપી વળે છે. આ વિચારણા રજૂ કરતા લેખોના સંગ્રહોનાં નામ સાથે કાકાસાહેબે ‘ જીવન ’ શબ્દ વિશેષણની માફક જોડાવ્યો છે એ બહુ સૂચક છે. ‘જીવન-વીર ’, ‘ જીવનકળા ’ જેવા શબ્દો પણ કાકાસાહેબની કલમે ને હોઠે તરત ચડે છે. તેઓ જીવનનિષ્ઠ કેળવણીકાર, સાહિત્યકાર ને વિચારક છે તે એનું કારણ છે. નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને આનંદશંકર પછી આવી સમગ્ર જીવનને લગતી લોકહિતાર્થી વિચારણા ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી

ભાષામાં ગાંધીજીને હાથે તેમ એમના બે શક્તિશાળી સાથીઓ કાકા કાલેલકર અને કિશોરલાલ મશરૂવાળાને હાથે થઈ છે. કાકાસાહેબની આ જીવન-વિચારણા એમની ભારતીયતા કે આર્યતાથી પ્રેરાયેલી અને રંગાયેલી છે. એમના વાચન–ચિંતન–મનનના ફળરૂપ એમનું ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વોનું એમનું પાચન એની પાછળ ઊભું છે. ભારતીય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિએ જે શાશ્વત જીવનમૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેના પરથી નજર હઠાવ્યા સિવાય રાષ્ટ્રની પ્રવર્તમાન સ્થિતિના સંદર્ભમાં તેની જરૂરતને અનુરૂપ સુધારણા કે પરિવર્તન આપણી કેળવણીમાં, આપણી ટેવોમાં, આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં અને આપણા સામાજિક-ધાર્મિક આચાર-વિચારમાં કરવાની ધગશ ભરી એમની હિમાયત એ પણ બતાવે છે કે સનાતનધર્મ અને દેશકાલાનુરૂપ વિશેષધર્મની વચ્ચેનો ભેદ મુખ્ય–ગૌણ–વિવેકથી તેઓ બરાબર સમજે છે. પોતાની સમગ્ર વિચારણા માટે તેઓ તેમના છેલ્લા પુસ્તક ‘જીવન-ચિંતન ’ના પ્રવેશકમાં આમ લખે છે : ‘ નિબંધો છૂટાછવાયા તો છે જ, અને છતાં એ બધા ચિંતનમાં એકરૂપતા જણાઈ આવશે. એક જ માણસના આ વિચારો છે, એ એકતા તો દેખીતી રીતે છે જ, પણ એ ઉપરાંત જીવનની અને જીવનના આદર્શની એક કેન્દ્રીય કલ્પનાને આધારે જ આ બધું ચિંતન થયું છે. એ દૃષ્ટિ અને એ આદર્શો મારા એકલાના નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર જેમણે કર્યો છે અથવા જેમને એ વારસામાં મળ્યો છે તેમની શ્રદ્ધા, તેમનો પુરુષાર્થ, તેમનો અનુભવ અને તેમની આકાંક્ષા આમાં પ્રતિબિંબિત છે. એમાં મારા જેવા અસંખ્ય લોકો આવી જાય છે. એમનો જ હું એક સામાન્ય પ્રતિનિધિ છું.’ એમની આ વિચારણા પ્રાણવાન, દૃષ્ટિદાયક, ઉત્સાહસંચારક અને કૃતિપ્રેરક છે. આ વિચારણાએ સત્યાગ્રહ–આશ્રમ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓના આ આચાર્યને સમસ્ત પ્રજાના આચાર્ય અને સંસ્કારગુરુ બનાવ્યા. ગાંધીજીને એકમેકની પૂર્તિ કરી પોતાના કામને સમજાવે, પોષે, અનુમોદે અને વિસ્તારે એવા કાકાસાહેબ અને મશરૂવાળા એ બે નિષ્ઠાવાન વિચારક-લેખક સાથીઓ મૂળથી જ સાંપડી ગયા એ પરમ શકિતએ એમને કરી આપેલી એક મોટી અનુકૂળતા જ કહેવાય.

એમની આ જીવનવિચારણા કાકાસાહેબે ગુજરાત સમક્ષ ધરી છે લેખોરૂપે. કોઈ પણ વિષયની વ્યવસ્થિત વિચારણા કરતો લેખ એટલે નિબંધ. કાકાસાહેબનું સૌથી હાથવગું વિચારવાહન આમ નિબંધ બન્યો છે. એ એમને ખૂબ ફાવે પણ છે. નિબંધો કાકાસાહેબ પ્રથમથી એનો નકશો

દોરીને ને પછી ચીપી ચીપીને બોલતા લાગે તેમ સભાનતાથી લખતા નથી. એમની નિબંધરીતિ મુક્તવિહારિણી છે. પણ એમનાં મન-બુદ્ધિ એવાં ઘડાયેલાં છે કે એ બોલવા કે લખવા માંડે તેની સાથે વિચારો ને મુદ્દાઓ દોડી આવી એક કતારમાં ક્રમબદ્ધ ગોઠવાઈ જતા હોય છે. એમનું શાસ્ત્ર–પુરાણ અને સાહિત્યનું વાચન-પરિશીલન, એમની સ્ફૂર્તિમતી કલ્પના, સતેજ બુદ્ધિ, સંવેદનશીલ હૃદય, સ્પષ્ટ જીવનદૃષ્ટિ, અંતરની પ્રસન્નતાની દ્યોતક વિનોદવૃત્તિ અને અનુભવસમૃદ્ધિ એમને સામગ્રીની ખોટ કદી પડવા દેતાં નથી. કાકાસાહેબ આમ લલિત તેમ વિચારપ્રતિપાદક એમ ઉભય પ્રકારના નિબંધોના એક મોટા સવ્યસાચી લેખક બન્યા છે. આગલી પંડિતપેઢી પછીના ગાંધીયુગમાં નિબંધની તાણ ન વરતાવા દેવામાં કાકાસાહેબનો, ગાંધીજીનો અને કિશોરલાલ મશરૂવાળાનો મોટો ફાળો છે. પ્રજાને ઉદ્બોધવા, સમજાવવા, પ્રેરવા તથા સંસ્કારવામાં વ્યાખ્યાનની કે વિચારપ્રતિપાદનની સીધી શૈલીના નિબંધલેખો જ સ્વાભાવિક સાધન બને છે. નર્મદને તથા અનુગામી પંડિતયુગના સંસ્કારગુરુઓ અને જીવનવિચારકોને જેમ નિબંધે સારું કામ આપ્યું હતું, તેમ ગાંધીજીના મિશનનેય વિચારલેખો એટલે નિબંધોએ જ ગતિ આપી છે.

કાકાસાહેબની ગુજરાતી વાઙ્મયની સેવા આટલેથી અટકી જતી નથી. પિતાની ભૂમિકા કલ્પી તરુણ વિદ્યાર્થીને સંબોધી તેમણે લખેલા (‘જીવન-ચિંતન’માં હવે ફરી પ્રગટ થયેલા) પત્રો, અને નેત્રમણિભાઈને તથા પુત્રવધૂ ચંદનબહેનને લખેલા પત્રો તેમને કુશળ પત્રલેખકરૂપે રજૂ કરે છે. ‘માનવી ખંડિયેરો’ દ્વારા માનવતા અને ધીર–વીર તિતિક્ષાનો સંદેશો આપતી એક પરદેશી સત્યઘટનાત્મક કથાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું શ્રેય તેઓ શ્રી મશરૂવાળા સાથે રળ્યા છે. અગાઉ ‘ચિત્રાંગદા’ અને ‘વિદાય અભિશાપ’નો તથા ‘ઘરે–બાહિરે’ અને ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’નો રસલક્ષી રહસ્યદર્શી પરિચય ગુજરાતને કરાવનાર કાકાસાહેબે રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભા ગુજરાતને ઓળખાવવાનો એક વધુ પુરુષાર્થ ‘રસગ્રહણ’ નામક રસિક અને સર્જનાત્મક અંશોવાળા વિવરણ સાથે ગુજરાતીમાં ‘રવીન્દ્રસૌરભ’ નામથી કરેલા રવીન્દ્રનાથકૃત ‘લિપિકા’ના સુંદર અનુવાદથી કર્યો છે. ‘બાપુની ઝાંખી’ તો ગાંધીચરિત્ર–સાહિત્યને તેમનું વિશિષ્ટ અર્પણ છે. ગાંધીજીના અનેક નાના મોટા પ્રસંગો આલેખીને ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનાં જુદાં જુદાં ચમકદાર પાસાં તેમાં એક જાણકારની અદાથી તેમણે રજૂ કર્યાં છે, અને મહાપુરુષો તેમના જીવનની નાની નાની બાબતોમાં ને પ્રસંગોમાં પણ કેવા મહાન હોય છે તે

વગર કહ્યે વાચકોને તેમ જીવનચરિત્રોના લેખકોને સમજાવ્યું-શીખવ્યું છે. ગાંધીજીના ભાવિ ચરિત્રકારોને ગાંધીજીની જીવન્ત છબી ઉપસાવવા માટે ઘણી સામગ્રી આ સંસ્મરણાત્મક પ્રસંગાવલિ દ્વારા પૂરી પાડવા માટે કાકાસાહેબ પૂરા અધિકારી હતા, કારણ, આશ્રમમાં અને એકબે વાર જેલમાં ગાંધીજીના અંતેવાસી બનવાનું સદ્ભાગ્ય એમને સાંપડયું હતું. ૧૯૩૦માં મીઠા-વેરા સામેના સત્યાગ્રહ વેળા ગાંધીજીની સાથે પાંચ માસ યરવડા જેલમાં તેઓ રહેલા તે જેલવાસનાં તેમનાં સ્મરણો જે 'મીઠાને પ્રતાપે' નામથી પ્રગટ થયાં છે તે એક દૃષ્ટિએ 'ઓતરાતી દીવાલો' પછીનું તેમનું જેલ-પુસ્તક કહેવાય, તો બીજી દૃષ્ટિએ ગાંધીજીની નિકટ-છબી તે આલેખતું હોઈ 'બાપુની ઝાંખી'ના જેવી જ સેવા બજાવતું પણ લેખાય.

આમ કાકાસાહેબની ગુજરાતી વાઙ્મયની સેવા વિપુલ છે. એને માટે એમણે પ્રયોજેલ ગદ્ય પણ ગુજરાતી વાઙ્મયને એમનું વિશિષ્ટ અર્પણ છે. મરાઠીમાંથી મરાઠી-ગુજરાતી અને પછી શુદ્ધ ગુજરાતી પર આવી જતાં અને તેના પર પ્રભુત્વ મેળવી લેતાં એમને ઝાઝો વખત લાગ્યો ન હતો. તેમના ગુજરાતી ભાષાના કોઈ કોઈ શબ્દો (જેવા કે 'છે', ' અનુભવ ')ના ઉચ્ચારણમાં તેમની મહારાષ્ટ્રીયતા વરતાય છે તે સિવાય અને 'લવચીક', 'ભળતી', 'તત્પૂરતો', વગેરે જેવા કોઈ કોઈ વાર તેમનાં લખાણમાં આવી જતા મરાઠી શબ્દો સિવાય, તેમની ભાષા પરથી તે ગુજરાતી નથી એમ કોઈ કહી શકે તેમ નથી. ગુજરાતી ભાષા પરનો તેમનો કાબૂ તો કોઈ પણ ગુજરાતીને શરમાવે એવો અને તેમને મુક્ત મને ' સવાઈ ગુજરાતી ' કહેવા પ્રેરે તેવો ને તેટલો બધો છે. તેમનો શબ્દભંડોળ ઘણો માતબર છે. ક્યારેક કોઈ શબ્દ તરત હાથ ન ચડયો તો સંસ્કૃતનું શરણ તેઓ તે જ પળે લે છે ને પોતાનું કામ ચલાવે છે. 'રાંઢવાં', 'કરડકણી (ટાઢ)', 'ભો', 'ચળ', 'નાગુ', 'ઓતરાતી', 'ભમરાળુ',' 'ગોઠિયો', 'ફલાણા-ઢીંકણા', 'બળ્યું', જેવા અનેક તળપદા શબ્દો પણ જાણનાર ને આસાનીથી વાપરનાર કાકાસાહેબનો જીવ તો રહ્યો રસિક વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનનો, એટલે 'ઉત્તુંગશિરસ્ક', 'નમ્રનામધેય', 'આસેતુહિમાલય', 'પીવરકાય', 'તરસ્વી', 'ઉપર્બુધ', 'લાલાયિત' અને એવા અનેક મોંભરા સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો પણ તેમનાં લખાણોમાં ચમકતા હોય છે. અલબત્ત, એવા શબ્દોનો પ્રયોગ પોતે જ્યારે રંગમાં આવી અંદરના કવિ અને સાહિત્યકારને મોકળું મેદાન આપતા હોય છે ત્યારે જ કરતા હોય છે. એમને અંગ્રેજી શબ્દોનીય છોછ નથી. ' ટ્રેજેડી ', 'કરીઅર', 'અપીલ', 'ડિસિપ્લીન' જેવા શબ્દો તે ગુજરાતી લિપિમાં વિનાસંકોચ વાપરે છે. અંગ્રેજી

શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય શોધવા–સર્જવામાં પણ કાકાસાહેબને કોઈ પહોંચે નહિ. Irrigation engineering માટે 'ભગીરથ-વિદ્યા', Tug of war માટે 'ગજ-ગ્રાહ', Casting vote માટે 'તુલસીપત્ર', બાયસિકલ માટે 'દ્વિચક્રી', ફૂટબૉલની રમતના goal-keeper માટે 'લક્ષ્યત્ર' અને જોગના ત્રણ ધોધ The King, The Roarer અને The Ladyના સમાન ભાવવાચક 'રાજા', 'રુદ્ર' અને 'પાર્વતી' એ એમણે યોજેલા ગુજરાતી પર્યાયો જેવા બીજા ઘણા પર્યાયો ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. 'ઉપજાઉ' 'ચોપડીચુંબક', 'મરચાંબહાદુર', 'ખાસડકળા', 'પલાયનયુદ્ધ', 'કાકદષ્ટિ' અને એવાં એમનાં ઘણાં શબ્દઘડતર તેમ જ શ્લેષની શબ્દરમત પણ અભ્યાસીઓથી અજાણી નથી.

પણ શબ્દભંડોળ અને ભાષાપ્રભુત્વ કરતાંય વિશેષ ધ્યાન કાકાસાહેબનાં લખાણો ખેંચે છે તે તેમની લખાવટથી. તેઓ આમ તો ગાંધીજીના અંતેવાસી અને ગાંધીસંપ્રદાયના લેખક. પણ લેખક જે લખે તેમાં એનું વ્યક્તિત્વ ઊતર્યા વિના રહે જ નહિ; અને કાકાસાહેબનો જીવ તો સાહિત્યકારનો, કળારસિક પંડિતનો છે; એટલે એમનાં લખાણોમાં એમનું એ વ્યક્તિત્વ મુદ્રાંકિત થયા વિના રહ્યું નથી. ગાંધીજીથી પ્રભાવિત લેખકવૃંદમાં શૈલીકાર બન્યા કાકાસાહેબ. ઉત્કટતાને, શ્રી મુનશીના શબ્દોમાં સરસતા અને સચોટતાને, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે વક્રોક્તિ અને તત્પરિણામી ચમત્કૃતિને, કાકાસાહેબ તો લખાણને ચોટદાર બનાવવા માટે આવશ્યક માનતા જણાય છે, આથી તેઓ અનેક વાર યથાવકાશ કલ્પનાપ્રાણિત કે બુદ્ધિચતુર કે વિનોદરસિક ઉપમાદિ અલંકારો એવી સાહજિક છટાથી પોતાનાં લખાણોમાં વેરતા જાય છે કે એક વાક્યમાં આખા દશ્ય કે પ્રસંગ કે તે વખતના સંવેદનનો તાદશ અનુભવ તે કરાવી દે છે. અપૂર્વ મૌલિકતાથી આકર્ષક લાગતા એમના આવા અલંકારપ્રયોગોની એક મજાની યાદી કરી શકાય. એ જ રીતે સાદી વાતને સીધા શુષ્ક કથનને બદલે આહ્લાદક રસાળ લખાવટથી વર્ણવતાં એમનાં વાક્યોની પણ અભ્યાસીઓ એમનાં લખાણોમાંથી વીણીને યાદી બનાવે તો કહેવા કહેવામાં ને લખવા લખવામાં માણસે માણસે ને લેખકે લેખકે પ્રતિભાનાં પોત ને પ્રમાણ પ્રમાણે કેવો તો ફેર પડતો હોય છે, અને પ્રતિભાશાળી લેખકની પ્રતિભા કેવી રીતે ક્ષણમાં બધાથી ન્યારી દેખાઈ ધ્યાન ખેંચવા મંડી જતી હોય છે તે, અને લખાણને સાહિત્યતત્ત્વથી કેમ રસી, સંભરી કે મહેકાવી શકાય, તેનો વસ્તુપાઠ શિખાઉ લેખકોને તેમાંથી મળે તેમ છે. બધા જે બોલે ને લખે તે સાહિત્ય-કક્ષાનું

નથી હોતું. કાકાસાહેબ જે બોલે કે લખે છે તે મોટા પ્રમાણમાં 'સાહિત્ય' હોય છે તે આ કારણે. સાહિત્યિક છટાઓના અને શૈલીના શોખીન કાકાસાહેબ જ્યારે ગદ્યમાં કવિ, અને હાસ્યકાર નથી હોતા, તેમ ઊર્મિભીનાય નથી બનતા હોતા અને સીધા સંદેશવાહક વિચાર-પ્રચારક હોય છે ત્યારે પણ વિચારોને તેજસ્વી છટાદાર અને લાઘવવાળી વાણીમાં તેઓ એવી સિફતથી મૂર્ત કરે છે કે તેમનાં લખાણો સુંદર અર્થાન્તરન્યાસી સૂક્તિઓની સંખ્યા પણ મોટી દેખાડે છે. 'સલામતી એ જીવનનો સડો છે', 'જીવનમાં શું કે કળામાં શું, અનુકરણ એટલે મરણ', 'ગરીબાઈ એ વીરનો ખોરાક છે', 'મરણ કરતાં સ્મરણ બળવાન છે', 'એશઆરામ એ જીવનનો કાટ છે'– આવાં તો કેટલાંય અર્થગર્ભ સુભગ સૂત્રકાવ્યો તેમનાં લખાણોમાંથી તારવી શકાય. કાકાસાહેબની શૈલી અને એમનું ગદ્ય ગુજરાતી વાઙ્મયને એમનું એવું તો વિશિષ્ટ અર્પણ છે કે નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, બલવંતરાય, આનંદશંકર, ગાંધીજી, મુનશી ને મેઘાણી જેવા ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ગદ્યકારોમાં કાકાસાહેબનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે, અને આજે કોઈને પોતાની ભાષા ઘડવા–ખીલવવા અને સારું ગદ્ય લખવાની હથોટી કેળવવા નમૂનેદાર ગદ્ય વાંચવા સૂચવવાનું હોય તો પહેલું કે બીજું નામ કાકાસાહેબના ગદ્યનું જ હોઠે આવે.

સત્યાગ્રહ-આશ્રમ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કરેલી શિક્ષણસેવાથી, ગુજરાતમાં અનેક સભાઓ અને પરિષદોમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોથી તેમ લોકશિક્ષણાત્મક વિચારપ્રેરક લેખોથી પ્રજાની કરેલી સંસ્કારસેવાથી, અને આવા સત્ત્વાઢ્ય વાઙ્મય વડે કરેલી ગુજરાતી ભાષા-વાઙ્મયની અમૂલ્ય સેવાથી કાકાસાહેબે જે હેતુસર પહેલવહેલા એ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા તે હેતુ સાંગોપાંગ સિદ્ધ કરી ગુજરાતને અપૂર્વ વળતર આપી ઋણ ફેડી નાખ્યું છે એમ નથી, ઊલટું ગુજરાતને ઋણી બનાવ્યું છે. અકૃતજ્ઞ થયા સિવાય ગુજરાત એ કદી ભૂલી શકશે નહિ.

‘હિમાલયનો પ્રવાસ અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા’

રામનારાયણ વિ. પાઠક

આપણામાં પ્રવાસનું સાહિત્ય વિરલ છે. જે કાંઈ છે તે પણ ઘણે ભાગે પરમુલકના પ્રવાસનું સાહિત્ય છે. પણ આપણા દેશનું સૌન્દર્ય તો આપણે સાહિત્ય દ્વારા પણ જોયું જ નથી હોતું. આથી વિચારમાં અને મુસાફરીમાં બન્નેમાં આપણો દેશ આપણને સૌથી વધારે છેટો પડે છે.

ભૂગોળની એક ઘણી વખણાયેલી જૂની ચોપડીમાં* મુખપૃષ્ઠ પર નીચેની પંક્તિઓ હતી :—

બૈઠકે સહેલ મુલ્કોંકી કરના
　　યહ તમાશા કિતાબમેં દેખા
આપ ફના હોકર જાતમેં મિલના
　　યહ તમાશા હબાબમેં દેખા
આપ સુખી ઔરકું લિજ્જત
　　યહ તમાશા કબાબમેં દેખા.

આ પુસ્તક વિશે પણ કહી શકીએ કે ગાદી પર આરામથી બેઠાં બેઠાં આ પુસ્તકની મદદથી હિમાલયની અને ઉત્તરાખંડની યાત્રા કરી શકાશે. હિમાલયની ભવ્યતા, પુણ્યસ્થાનોની પવિત્રતા, સંતનો સમાગમ, ધરમશાળાના અવનવા અનુભવો સર્વનો આનંદ કરી શકાશે.

હાલની કેળવણીમાં જેનું સૌથી વધારે દુર્લક્ષ થતું હોય એવો વિષય આપણા દેશની ભૂગોળ છે. પગરસ્તે કરેલી યાત્રાની જૂની પદ્ધતિ પણ નવાં સાધનો થતાં નાબૂદ થઈ છે, અને તેથી આપણને આપણા દેશનું કેવળ અજ્ઞાન જ રહે છે. દેશનું એકત્વ સમજવાને માટે આપણી પાસે પૂરો અનુભવ જ હોતો નથી. આ પુસ્તકથી કેળવણીની આ મોટામાં મોટી ખોટ કેટલેક અંશે પૂરી પડે છે.

* ‘હસ્તામલક’ એવું તેનું નામ સ્મરણમાં છે.

પ્રવાસના પુસ્તકમાં માત્ર પ્રવાસના દેશોનો જ નહિ પણ પ્રવાસ કરનાર પ્રવાસીનો પણ પરિચય થાય છે. 'કાકા'નો પરિચય આપણને નવજીવનના તંત્રી તરીકેનો, મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક તરીકેનો અનેકધા થયો છે. પણ 'કાકા'નો માણસ તરીકેનો પરિચય આ પુસ્તકમાં જ થાય છે. પ્રવાસમાં માણસ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે એ સર્વનો અનુભવ હશે.

આ પુસ્તકમાં 'કાકા'નો કવિ, ફિલસૂફ, સમાજશાસ્ત્રી, વિચારક વગેરે અનેક રૂપે આપણને પરિચય થાય છે. પુસ્તકના વિષયમાં 'કાકા' એટલા તદાકાર થયા છે કે આ તે નગાધિરાજની સૌન્દર્યસમૃદ્ધિ કે કાકાની કાવ્ય-સમૃદ્ધિ, હિન્દની સંતસમૃદ્ધિ કે કાકાની ફિલસૂફદષ્ટિ, સમાજસંસ્થાઓનું રહસ્ય કે કાકાનું સમાજશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, એ નક્કી કરી આપવું અમને મુશ્કિલ લાગે છે. અને અમને માત્ર બન્નેના પરસ્પર ઔચિત્યની જ પ્રતીતિ થાય છે.

આખું પુસ્તક બહુ જ ઉત્સાહપ્રેરક શૈલીમાં લખાયું છે. હિમાલયના સરોવરમાં નહાવાથી લેખકને જેટલી તાજી સ્ફૂર્તિ થઈ હશે તેટલી આ પુસ્તક વાંચવાથી થાય છે. આપણા જુવાન વર્ગનું સાહસ આવાં પુસ્તકોથી હિમાલયના જેવી અચલતા, ઉન્નતતા અને શુચિતા તરફ દોરાશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

અષાઢ ૧૯૭૯ ['સાહિત્યવિમર્શ', પૃ. ૨૧૯-૨૨૦]

કેળવણી કહે છે : 'હું સત્તાની દાસી નથી, કાયદાની કિંકરી નથી, વિજ્ઞાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિહારી નથી, અર્થશાસ્ત્રની બાંદી નથી. હું તો ધર્મનું પુનરાગમન છું. મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ તેમ જ તમામ ઇંદ્રિયોની સ્વામિની છું. માનસશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર એ બે મારા પગ છે. કળા અને હુન્નર મારા હાથ છે. વિજ્ઞાન મારું મસ્તિષ્ક છે. ધર્મ મારું હૃદય છે. નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી બે આંખો છે. ઇતિહાસ મારા કાન છે. સ્વાતંત્ર્ય મારો શ્વાસ છે. ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારાં ફેફસાં છે. ધીરજ મારું વ્રત છે. શ્રદ્ધા મારું ચૈતન્ય છે. આવી હું જગદંબા છું, જગદ્ધાત્રી છું. મારી ઉપાસના કરનાર બીજા કોઈનો ઓશિયાળો નહિ રહે. એની સર્વ કામના મારી મારફતે તૃપ્ત થઈ શકે એમ છે.'

'જીવનવિકાસ', પૃ. ૧ — કાકા કાલેલકર

'કાલેલકરના લેખો'*

રાજનારાયણ વિ. પાઠક

૧

આ માં શ્રી કાલેલકરના 'નવજીવન'માં અને બીજા' માસિકો માટે લખેલા પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ લેખોનો સંગ્રહ છે. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' જે આ પહેલાં હમણાં જ જુદો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે તેના લેખોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

ગુજરાતીઓમાં અનેક ખોડા–દોષો ભલે હશે પણ તેમનામાં એક ગુણ છે તેની તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી અને તે ગુણ બીજાઓને અપનાવી લેવાનો. ભલે આપણે પોતે આપણા સાહિત્ય તરફ ગમે તેવું દુર્લક્ષ રાખતા હઈશું, પણ આપણા સાહિત્યની સેવા કરવા આવનારને આપણે પરાયું લાગવા દેતા નથી. શ્રી કાલેલકર એવા એક અપનાવેલ ગુજરાતી છે. 'કાકા'ના નામે તેઓ માત્ર ગુજરાતી સાક્ષરોમાં જ નહિ, સમાજમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગાંધીજીએ એક વાર પોતાના સહકારીઓ વિશે બોલતાં કહ્યું હતું કે તેમાંના કેટલાએક તો સવાઈ ગુજરાતી છે. આ પદ શ્રી કાલેલકરે અક્ષરશઃ ખરું કરી બતાવ્યું છે.

કાકા એક સિદ્ધહસ્ત લેખક છે. તેમણે પોતાને માટે એક શૈલી ઘડી લીધી છે, અને તે શુદ્ધ ગુજરાતી શૈલી છે. ભાષાની ગમે તેવી ખૂબી અને ગમે તેવો ઘરગથ્થુ શબ્દ પણ તેમને અજ્ઞાત નથી. અને તે શૈલીમાં તેઓ જરા પણ મહેનત વિના જ સરલ પ્રવાહથી લખી શકે છે. આ સમયનો કોઈ પણ ગદ્યસંગ્રહ એમના લેખ સિવાય પૂર્ણ નહિ ગણી શકાય એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. અને તેમના સાહિત્યપ્રવાહમાં એક વરસનું જે

*અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનો લેખસંગ્રહ, નવજીવન પ્રકાશન-મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૭૪૭, કિં. ત્રણ રૂપિયા.

ભંગાણ તેમની કેદથી પડયું તે દરમિયાન તેમના લેખોનો સંગ્રહ નવજીવને કર્યો તે ઉચિત કર્યું છે.

પણ અમે માત્ર તેમની શૈલીને લીધે તેમને સિદ્ધહસ્ત નથી ગણતા. તેમના વિચારની પરિપક્વતા માટે પણ કહીએ છીએ. તેમનો હરકોઈ લેખ વાંચતાં તરત સમજાય છે કે તેમને મન પોતાનું વક્તવ્ય જરા પણ ઝાંખું કે અસ્પષ્ટ નથી જ. પોતાને શું કહેવું છે તે તે પોતે બહુ જ સ્ફુટ સમજે છે અને માટે જ તેઓ એટલું સ્પષ્ટ લખી શકે છે. તેમણે પોતાના વિચારો ઘણા વિષયો ઉપર સ્પષ્ટ અને સાકાર કરી નાખ્યા છે અને કરી રાખ્યા પણ છે. હરકોઈ વિષયનું તે પોતાના ચોક્કસ કરેલા દૃષ્ટિબિન્દુથી દર્શન કરે છે અને જેવું પોતે કરે છે તેવું બીજાઓને કરાવી શકે છે. કોઈ પણ લેખકમાં આ ગુણ જેવો તેવો ગણાય નહિ. પણ આ ગુણથી ઘણી વાર લેખકની પોતાની પ્રગતિ આપણે કુંઠિત અને મર્યાદિત થયેલી જોઈએ છીએ. પણ આ પ્રમાણે 'કાકા' વિશે કોઈ ટીકાકાર કહે કે વિચારે તે પહેલાં તેણે કાકાના લેખોનું વિષયવૈવિધ્ય અને તેમના જ્ઞાનની વિશાળતા અને ઊંડાઈ માપવાં જોઈએ. આપણા ઇતિહાસનું એમને વિશિષ્ટ દર્શન છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ-નો અને તેનો અર્થ કરવાનો એમને શોખ છે. ભૂગોળદર્શન વિશે તેમણે માત્ર વાંચ્યું નથી પણ લગભગ આખો હિન્દુસ્તાન બાવાની પેઠે ફરીને જોયો છે. હિન્દુસ્તાનના અનેક સમાજો, સંઘો, રિવાજો તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયા છે. અંધશ્રદ્ધાવાળાં મનાતાં પુરાણો વાંચ્યાં છે, અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી થતી તેની ટીકાઓ પણ વાંચી છે. બાળસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય બધા વિશે તેમને કંઈક કહેવાનું છે. આ સર્વ જ્ઞાન આ લેખોની નામાવલી જોતાં પણ માલૂમ પડશે. પણ 'કાકા' આ ઉપરથી માત્ર પરચૂરણ જ્ઞાનવાળા છે એમ પણ નથી. આ સર્વ વિષયોમાં એમણે તત્ત્વદૃષ્ટિથી રસ લીધો છે. એને જો તલસ્પર્શી અને તત્ત્વાભિનિવેશી દૃષ્ટિ હોય નહિ, તો આ સર્વ વિષયોમાં એક જ માણસ રસ પણ ન લઈ શકે એ દેખીતું છે.

આપણા દેશની અને ખાસ કરીને હિન્દુધર્મની જૂની પરંપરા એવી છે કે અભ્યાસીવર્ગ પોતાના જ્ઞાનને લોકોપભોગ્ય રૂપ આપીને તેને સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રસરાવી લોકોને કર્તવ્યોન્મુખ કરે. આ પરંપરા અનેક કાર-ણોથી શિથિલ થઈ ગઈ હતી તેને હાલ ગાંધીજીએ ફરી જાગૃત કરી છે. આ ગાંધીજીની પરંપરાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં કોઈ પણ ચાલુ ભ્રમનો કે અસત્યનો લાભ લેવો નહિ એવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે. લોક ન

સમજી શકે એવો સિદ્ધાન્ત કહેવો નહિ એટલું જ અહીં વધારેમાં વધારે શકય છે, પણ લોકગ્રાહ્ય કરવા માટે સિદ્ધાન્તનો ભાગત્યાગ (Compromise) શકય નથી. શ્રી કાલેલકર આ નવી પદ્ધતિના લેખક છે. તેથી જ તેમના લેખોમાં પાંડિત્ય કે અટપટી દલીલની પરંપરાઓ નથી પણ વિચક્ષણ વાંચનાર તેમની પછવાડે રહેલ ચિન્તન અને અનુભવ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે.

ગુજરાતી વાચકવર્ગ આ લેખોને પણ આવકાર આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

પોષ ૧૯૮૦ ['સાહિત્યવિમર્શ', પૃ. ૨૨૦–૨૨૩.]

૨

" ગુજરાતને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી રહેનાર કાકાસાહેબના નામથી આજ કોઈ ગુજરાતી અજાણ નથી. થોડા જ વખતમાં નવજીવન, વસન્ત અને બીજાં ગુજરાતી પત્રો દ્વારા એમણે ગુજરાતની શિક્ષિત તેમ જ સામાન્ય પ્રજાનું ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમના લેખો દરેક ઠેકાણે રસથી વંચાતા. અને આજે આ લેખો આમ પ્રસિદ્ધ થયેલા જોઈને અમને સંતોષ થાય છે. રા. કાલેલકર પોતે જાતે ઊંડા અભ્યાસી છે; અને એમના ઊંડા અભ્યાસની છાપ એમના દરેક લેખમાં ઓછેવત્તે અંશે એમના બધાય લેખોમાં પડે છે. એમના વિશાળ વાચન, વિશુદ્ધ સંસ્કાર, રસિકતા, પવિત્ર આચાર અને સ્વતંત્ર વિચારશ્રેણિની છાપ એમના લેખોમાં એકદમ ઉપર તરી આવે છે. એમના લેખોની ભાષા પણ ઠરેલ છતાં સ્વાભાવિક અને લીસી છે. એમના લેખો કેવળ ચોપડીનાં પાનાં ભરવા માટે નથી. પ્રજાની આગળ કંઈક સંગીન વિચારરૂપે મૂકવા માટે છે. એમણે એટલા બધા વિવિધ વિષયો ઉપર લખ્યું છે કે એમના લેખોના વિષયવાર ભાગલા કરી વાચકને સરળતા કરી આપવાની જરૂર હતી જ. પ્રકાશકોએ એટલા જ માટે એ લેખોને ચરિતકીર્તન, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, જીવન્ત ઇતિહાસ, કેળવણી, સમાજશાસ્ત્ર, સ્વદેશી, તત્ત્વચર્ચા, સાહિત્ય અને કળા, રાજકારણ–સિદ્ધાંતચર્ચા, રાજકારણ–પ્રસંગચર્ચા, ન્યાયનું નાટક અને પરિશિષ્ટમાં વહેંચી નાખ્યા છે. આમાંના કેટલાક લેખો પ્રાસંગિક છે. છતાંય આ સંગ્રહનો મોટો ભાગ તેની શૈલી, મુદ્દાસર લખાણ, ગાંભીર્ય અને ઊંડા વિચારોને લીધે સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. સાહિત્યના ઊછરતા ગ્રંથકારોની આ અભ્યાસપોથી બને તો નવાઈ નથી. પુસ્તકની બાંધણી અને છપામણી પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. "

[સમાલોચક : પુ. ૨૯, અંક ૪, પૃ. ૨૮૨]

‘ઓતરાતી દીવાલો’

૧

[નોંધ : સાહિત્યના વિવેચનમાં પરભાષીને સ્થાન નથી એ વિચારથી હું જરા અચકાયો, પણ હું ગુજરાતી ભાષા કાકાસાહેબનાં પુસ્તકો દ્વારા જ શીખ્યો એમ કહીએ તોયે ચાલે, અને જેમ શિષ્યની અધૂરી સિદ્ધિમાં શિક્ષકનો પ્રભાવ દેખાય છે તેમ મારી જેવી તેવી ભાષામાં કાકાસાહેબને પરોક્ષ અંજલિ મળશે. વળી કાકાસાહેબ પોતે મૂળ પરભાષી રહ્યા ને !]

કલાની દૃષ્ટિએ ‘ઓતરાતી દીવાલો’ એ કાકાસાહેબની શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણી શકાય. એટલું જ નહીં પણ વિશ્વસાહિત્યમાં જ એનું ખરું સ્થાન છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

એ ચોપડી વિશે કાંઈક લખવું પડ્યું છે એટલે ચાલો પ્રશંસાના સૂર છેડીએ – એ ખ્યાલથી મેં એવું લખ્યું નથી. પણ મારો અનુભવ વ્યક્ત કરવા ને સાથેસાથે મારું એક જૂનું ઋણ ચૂકવવા મેં મારો વિવેકપૂર્વકનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. હવે મારા અભિપ્રાય સાથે એનાં કારણો પણ આપું તો જ મારું કામ પૂર્ણ ગણાય.

કાકાસાહેબે લખ્યું છે કે “ઓતરાતી દીવાલોએ અનેક હૃદયોમાં મને પ્રવેશ આપ્યો છે.” એમાંનું એક મારું છે. હવે હૃદયની લાગણીને ટેકો આપવા બુદ્ધિની મદદ માગીએ.

*

‘ઓતરાતી દીવાલો’ની શ્રેષ્ઠતાનું પહેલું કારણ એનું શાંત વાતાવરણ, એનો અલિપ્ત ભાવ અથવા તો લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો એની ખુશમિજાજી છે.

લેખક છે તો જેલમાં, અને લખે છે...શા વિશે ? જેલમાં બીજા મહાન પુરુષોએ આત્મકથા લખી છે, સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનાં સ્મરણો લખ્યાં છે કે ગીતાજી

ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં છે. પરંતુ કાકાસાહેબ લખે છે...ખિસકોલીઓ ને કીડીઓ ને વાંદરાઓ વિશે. બહાર તો લડાઈ ચાલે છે અને જેલના જીવનમાં પણ એના પડઘાઓ પડ્યા વિના રહેતા નથી. પણ લેખકનો આત્મા જળકમળના ન્યાયે શાન્ત ને નિર્મળ રહે છે : "જેલમાં જ્યાં ગેરસમજ, ગેરઇન્સાફ અને હેરાનગત જ હોય છે ત્યાં પણ મારી દુનિયા મને પ્રિય જ લાગી છે." આ તે કોઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી, અને 'ઓતરાતી દીવાલો'નાં બધાં જ પાનાંમાં એનું મૂક પણ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

શાન્તિનો ઉપદેશ શબ્દોમાં નહીં પણ પોતાના આત્માનાં દર્શન કરાવવાથી જ આપી શકાય. તો અહીં કાકાસાહેબે પોતાના આત્માની ઝાંખી કરાવીને શાન્તિનો કલાત્મક સાક્ષાત્કાર આપણે માટે સુલભ બનાવ્યો છે.

*

' ઓતરાતી દીવાલો'નું બીજું મહત્ત્વનું લક્ષણ એ ' દીવાલપ્રવેશ ' નામની એની ટૂંકી પ્રસ્તાવના છે. પ્રસ્તાવનામાં શું હોય ? ઘણાખરા વાચકોને તો એ છોડીને પહેલા પ્રકરણથી વાચન શરૂ કરવાની ટેવ (કે કુટેવ ?) હોય છે. અને તેમાં ભાગ્યે જ અર્ધું પાનું ભરે એવા એ 'દીવાલપ્રવેશ'માં શું મહત્ત્વ હોઈ શકે ?

મણિનું કદ નાનું, પણ એની કિંમત ભારે. એવી રીતે ' દીવાલપ્રવેશ'ની અગિયાર લીટીઓમાં કલાના નવે રસોનો રસ ભરચક ભરેલો છે. એ અહીં ટાંકીએ તો અસ્થાને ન લાગે. ખરેખર કાકાસાહેબના માનાર્થે રચેલા ગ્રંથમાં એ ' દીવાલપ્રવેશ 'નો સમાવેશ ન થાય તો ઊણપ લાગે. દરેક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને આ પ્રસ્તાવના મોઢે આવડવી જોઈએ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી :

" ગાંધીજીએ આશ્રમ માટે સ્થાન સરસ પસંદ કર્યું છે. ઉત્તર તરફ સાબરમતી જેલની દીવાલો દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ તરફ દૂધેશ્વરનું સ્મશાન છે. સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એલિસબ્રિજ સુધી પથરાયેલાં અમદાવાદનાં ભૂંગળાં દેખાય છે, જ્યારે પાછલી બાજુ વગડા સિવાય કશું જ નથી. આવે ઠેકાણે રહ્યા પછી ચારે તરફ કુતૂહલની નજર ગયા વગર શી રીતે રહે ? વખત મળે એટલે રખડીએ. આસપાસની બધી સીમ જોઈ, પણ પેલી ઓતરાતી દીવાલોની અંદર શું છે અને સ્મશાનની પેલી પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલ ન હતો. સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો. બીજા સવાલનો જવાબ ઈશ્વરકૃપા થાય ત્યારે ! "

મારો કોઈ મહેમાન અમદાવાદ આવે ને હું એને શહેરનાં દર્શન કરાવવા લઈ જાઉં ત્યારે સાબરમતી આશ્રમની મુલાકાતે તો અચૂક જઈએ. બધું જોયા પછી હું સાબરમતી જેલનો ઉલ્લેખ કરીને 'દીવાલપ્રવેશ'ની વાત કરું છું. બધા એ વાતથી પ્રભાવિત થાય છે અને પૂછે છે, 'એ પુસ્તક શા વિશે છે?' પણ આ વાત હવે પછી આવશે.

કાર્યનો મંગળ આરંભ હોય તો જ કામ પાર પડશે એવી માન્યતા માનવહૃદયમાં ઘર કરી બેઠી છે. દક્ષિણનાં મંદિરો બાંધનારાઓએ મંદિરના બીજા કોઈ ભાગ કરતાં એના પ્રવેશદ્વાર (ગોપુરમ્) ઉપર કલા ને સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કર્યું છે. પહેલી છાપ સારી હોય તો બાકીના કામમાં વાંધો ન આવે એવો વ્યવહારુ નિયમ જાણે તેઓએ પાળ્યો ન હોય! એવી જ રીતે 'ઓતરાતી દીવાલો'નો પ્રવેશ સુશોભિત ને મંગળમય છે. ફેર એટલો જ કે અહીં આરંભની કક્ષા આખા પુસ્તકમાં અંત સુધી જળવાય છે.

*

મારા મહેમાનો જ્યારે મને પૂછે કે, "જેની વાત તમે કરી છે એ પુસ્તક શા વિશે છે?" ત્યારે હું જરા મૂંઝવણમાં પડું છું. જેલના અનુભવો વિશે છે એમ કહું તો એમને ખોટો જ ખ્યાલ આવે; અને ખિસકોલીઓ, કબૂતરો ને કાગડાઓ વિશે છે એમ પણ કેવી રીતે કહું?

પણ આ મારી મૂંઝવણમાં એ ચોપડીના મહત્ત્વનું બીજું એક કારણ છુપાયેલું છે. કોઈ નવલકથા હોય તો આપણું ધ્યાન એના તરફ જાય છે. સારો નિબંધ હોય તો એ આપણને નવા વિચારોની વાનગીઓ પીરસે છે. પ્રવાસ-વર્ણન હોય તો એની પાસેથી આપણે કંઈક નવું નવું જાણવાની – જોવાની આશા રાખીએ છીએ. પરંતુ 'ઓતરાતી દીવાલો'માં એવો કોઈ ઉદ્દેશ છે ખરો? એમાં નથી વસ્તુની તીખાશ કે નથી વિચારોની ગહનતા કે નથી ભવ્ય દૃશ્યોનું વર્ણન. લેખક કબૂલ કરે છે કે "આ લખાણમાં ઉપદેશ નથી, પ્રચાર નથી, ડહાપણ નથી, વિદ્વત્તા નથી."

હા, આ પુસ્તક વાંચવાથી કોઈ રોકડો ફાયદો મળતો નથી. પણ આનો અર્થ શું એ ન હોય કે તેથી જ એ 'કલાની ખાતર કલા'ના ઊંચા આદર્શોની પાસે જ આવ્યું છે! જો સાહિત્યની દુનિયામાં નિષ્કામ કર્મને સ્થાન હોય તો એ આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

પરન્તુ એનો અર્થ એ પણ નથી કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એ તદ્દન

નિરુપયોગી છે. નિષ્કામ કર્મ કરવાથી જે રીતે શુભ પરિણામ આવે છે તે જ રીતે ' ઓતરાતી દીવાલો ' માંથી સારાં ફળ પણ મળે છે.

ગ્રીક સ્થાપત્યકલાનો નિયમ હતો કે ઇમારતનો દરેક અંશ ખરેખર ઉપયોગી હોવો જોઈએ, ખાલી શોભાની ખાતર વધારાના અંશો મૂકવા એમાં ગ્રીક વિવેચકો દોષ જોતા. કામ સાથે કલાનું મિલન, સૌન્દર્ય સાથે ઉપયોગિતાનો યોગ, એ એમનો આદર્શ.

તો અહીં પણ આ બે વૃત્તિઓનો મેળ થાય છે. આખરે કાકાસાહેબ રહ્યા તો શિક્ષક, માટે ગમે તે બોલે કે લખે પણ સાથે સાથે બોધપાઠ આવવાનો જ. ' ઓતરાતી દીવાલો ' વાંચતી વખતે આપણને ખબર પણ ન પડે એવી રીતે અનેક પાઠ શીખવા મળે છે. મંકોડાઓની મૂઠીમાં આપણી આસક્તિ દેખાય છે; બહાદુર ખિસકોલી માતૃપ્રેમનો પદાર્થપાઠ આપે છે. ઇન્દ્રગોપની જીવનલીલા આપણી જ ક્ષણભંગુરતાનું ભાન કરાવે છે...

મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝીલીને પરોક્ષ રીતે આપણા જ જીવનની ચર્ચા કરવી, માર્ગદર્શન આપવું; બોધ આપવો, એ 'ઓતરાતી દીવાલો'નું એક રહસ્યમય આકર્ષણ છે.

*

સાહિત્યની રચનાને સર્જન કહે છે. સર્જન અથવા સૃષ્ટિ એટલે શૂન્યમાંથી કોઈ નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવી તે. આ કામ તો પરમેશ્વરનું જ હોય. પણ જેમ માણસ તુચ્છ કારણમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં સફળ થાય તેમ એ પરમેશ્વરની પરમ સર્જકશક્તિની નજીક આવે છે.

અને આ કામ અનાયાસે થાય તો જ એ સર્જનની કોટિમાં આવી શકે. એક ભવ્ય મંદિર બાંધવા હજારો માણસો પરસેવો પાડીને ને કષ્ટ વેઠીને ભાગ લે છે. આ પથ્થર અહીં મૂકો કે પેલું લાકડું ત્યાં ગોઠવો..., એમ હુકમ મળ્યા કરે છે અને એનો અમલ થતો જાય છે. આ તો સૃષ્ટિ નહીં પણ મજૂરી છે. પણ જે સ્થપતિએ સ્વયંભૂ પ્રેરણાથી, પોતાની કલ્પનાથી અંદર કલાના આવેશમાં આખા મંદિરની રચના કરી છે, એ જ ખરો સર્જક. (એમ જો વિચાર કરીશું તો કેટલાયે સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં સૃષ્ટિ કરતાં મજૂરીનો અંશ દેખાશે !)

' ઓતરાતી દીવાલો 'ની રચના માટે લેખકને [illegible] મળ્યો હતો; નહીં જેવો કહીએ તોયે ચાલે. જેલના [illegible] રોજિંદા પ્રસંગો. આ ' શૂન્ય ' જેવા માલમાંથી એમણે [illegible]

કરાવ્યો છે, અને એ પણ અનાયાસે જ. 'ઓતરાતી દીવાલો' વાંચતાં શ્રમ પડતો નથી, કેમકે એ લખતાં પણ લેખકને શ્રમ પડયો ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે, ઝરણામાંથી જળનો પ્રવાહ વહેતો થાય છે એવી રીતે, લેખકના વિચારો ભાષાબદ્ધ થતા જાય છે, અને આપણે એનો ઘૂંટડો ભરતા જઈએ છીએ.

નજીવા કારણમાંથી અનાયાસે જ ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ લાવવું એનું જ નામ સર્જન. મારી દૃષ્ટિએ એ 'ઓતરાતી દીવાલો'નો મોટામાં મોટો ગુણ છે.

*

ફૂલની પાંખડીઓ વિખેરીને એનું પૃથક્કરણ કરવા હું માગતો નથી. ફૂલને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી નિહાળવાથી શો શો આનંદ થશે એની થોડી સૂચના આપી છે. એની શોભા ને એની સુગંધનો લહાવો માણવા નાના મોટા, છોકરાઓ તેમ જ સાક્ષરો, બધાને જ આમંત્રણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં આ નાનકડું ફૂલ હંમેશને માટે મહેકતું રહેશે.

—ફાધર સી. જી. વાલેસ, એસ. જે.

૨

'ઓતરાતી દીવાલો' કાકા કાલેલકરના એકાદ વર્ષના પ્રથમ જેલ-અનુભવની નાનીશી સ્મરણયાત્રા છે. ગાંધીજીની હાકલને ઉપાડી લઈને કેટલાય લોકોએ જેલને છલકાવી દીધી. તેમાં કવિઓ અને લેખકો પણ હતા. જેલના એ અનુભવોમાંથી જેલજીવનનું સાહિત્ય પીરસનારા લેખકોમાં મુખ્યત્વે ગાંધીજી, કાકા કાલેલકર, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને દાદા માવલંકરને ગણી શકાય. આ પ્રકારના સાહિત્યમાં 'ઓતરાતી દીવાલો'નું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. એમાં જેલજીવનની કટુતા કે કરુણતા નથી, કેદીઓ સાથેના અનુભવોનું પણ ખાસ વર્ણન નથી; આત્મનિરીક્ષણ પણ નહિ જેવું. આખાય પુસ્તકમાં લેખકના મનની પ્રસન્નતા વરતાય છે. પ્રકૃતિનાં કુમળાં તત્ત્વો સાથે એમના સમભાવ અને એમની રમતોનું ચિત્ર છે. કાકાસાહેબ પ્રકૃતિપ્રેમી છે. સૃષ્ટિના મહાકાવ્યમાં એમને જીવંત રસ છે. 'વિશ્વશાંતિ'ના કવિની વાણી—

વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી :
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ !

— લેખકના જીવનમાં વણાઈ ગયેલી છે. એટલે જ 'ઓતરાતી દીવાલો'માં

માત્ર માનવસૃષ્ટિની વાત નથી. લેખકની સૃષ્ટિમાં વાંદરા, બિલાડી, કાગડા, સમડી, ખિસકોલી અને કબૂતરો ઉપરાંત કીડીમંકોડા અને વંદાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એરંડો, અરીઠો કે લીમડો પણ એમના હૃદયનું આકર્ષણ કરે છે. સૃષ્ટિની કોઈ વસ્તુ લેખકને મન તુચ્છ કે અસુંદર નથી. સૃષ્ટિનાં આ બધાં રમકડાં સાથે રમવામાં એ નાના બાળક જેવો ઉત્સાહ અને આનંદ અનુભવે છે. એમનું કુતૂહલ પણ બાળકના જેવું જ સતેજ હોવાથી પ્રકૃતિનાં કુમળાં નાજુક તત્ત્વોની ક્રીડાપ્રવૃત્તિ જોવા-જાણવામાં તેમને ખૂબ રસ આવે છે. કીડી અને મંકોડાની હાર નજરે પડતાં જ એ હાર ક્યાંથી આવી ક્યાં જવાની, એમની પ્રવૃત્તિ શી વગેરે બાબતોની તપાસ માટે એમનું મન પ્રવૃત્ત થવાનું જ. કીડીઓનું સ્મશાન પણ એ જોઈ આવવાના ખરા જ. ખિસકોલીઓનું ક્રંદન સાંભળીને તરત જ પેલા કવિ વર્ડ્ઝવર્થની જેમ —

Will nobody tell me what she sings?

—એ ક્રંદન શોકનું છે કે આનંદનું તેની જિજ્ઞાસા તેમના મનનો કબજો લેવાની જ. માળામાંથી નીચે ગબડી પડેલાં ખિસકોલીનાં બચ્ચાંને માળામાં પાછાં ગોઠવવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કરતી વેળા ખિસકોલી એમને પોતાનાં બચ્ચાંના દુષ્ટ ઘાતક સમજીને એની તિર્યગ્ભાષામાં કેવી ગાળો દેતી હશે અને એના મનોભાવો કેવા હશે તેની કલ્પના પણ તેમને અવશ્ય થવાની. ચંદ્ર, તારા, પંખી વગેરેની બાબતમાં પણ એમની જિજ્ઞાસા જરાય ઓછી નહિ. આ બાળસુલભ કુતૂહલવૃત્તિને કારણે પણ પુસ્તક રસિક અને સર્વભોગ્ય બની શક્યું છે. એમના કુતૂહલની પાછળ નાના મોટા સહુ વાચકો એક સરખી રીતે ઘસડાય છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રકૃતિનાં બીજાં અંગોની સરખામણીમાં માનવજીવનનું ખાસ નિરૂપણ થયું દેખાતું નથી. માનવપ્રકૃતિની અવળચંડાઈ, દુષ્ટતા કે નઠોરતાથી ત્રાસીને કવિ પ્રકૃતિના નિર્દોષ જીવોમાં રમમાણ થયા હશે? પણ માનવજાત પ્રત્યે એમને નફરત છે અથવા પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનો અભાવ છે, એમ લાગતું નથી. ઊલટું, માનવજાતના ભાવિ વિશે એમનો પ્રબળ આશાવાદ છે. દુનિયાથી એ કંટાળેલા નથી. જગત પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતાનો ઉલ્લેખ પણ પ્રસ્તાવનામાં એમણે કરેલો છે જ. પ્રબળ આશાવાદ અને દુનિયા પ્રત્યેની દિલચસ્પીને કારણે જ આ પુસ્તકમાં પાને પાને એમનો ખુશમિજાજ દેખાય છે. લેખકની કલમમાંથી મીઠો મર્માળો વિનોદ નીતરતો દેખાય છે તેનું મૂળ આ 'ખુશમિજાજી'માં છે. જેલજીવનની મુસીબતો લેખક હસતાં હસતાં જીરવે છે અને એમાંથી પણ જીવનનો આનંદ લૂંટે

આપીને, સુંદર અલંકારો યોજીને તેમ જ ઉચિત શબ્દપ્રયોગો દ્વારા લેખક ચિત્રો ખડાં કરી શકે છે.

લેખકનું હૃદય સૃષ્ટિના સહુ જીવો સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે. દરેક પ્રત્યે એમને સમભાવ, કરુણા અને પ્રેમ છે. પ્રકૃતિએ સર્જેલા તુચ્છ જંતુનું પણ જગતમાં સ્થાન છે એમ તે સમજે છે. ટૂંકમાં સહઅસ્તિત્વ – માત્ર માનવોનું જ નહિ પરંતુ પશુ, પંખી, જીવ, જંતુ, વનસ્પતિ તમામનું – એ લેખકનો આદર્શ દેખાય છે. માટે જ દયાળજીભાઈના પગ તળે મંકોડો કચડાઈ જતાં એમના પેટમાં કંઈ ને કંઈ થઈ જાય છે. કલાપીની જેમ તેમને પણ ભૂલોની જ પરંપરા સમું જગત ભાસે છે. અકસ્માતનું જ સામ્રાજ્ય આ જગતમાં પ્રવર્તતું દેખાય છે. પણ લેખક નિરાશાવાદી નથી. તરત જ એમનો પ્રબળ આશાવાદ પુનઃ પ્રગટી નીકળે છે. મૃત્યુ એ દુર્ભાગ્ય નથી, જીવનમાંથી મુક્તિ અપાવનારું તત્ત્વ છે, એની પણ લિજ્જત છે એવી પ્રતીતિ થઈ ઈશ્વરી યોજનામાં એમનો વિશ્વાસ દૃઢ થાય છે. વિનોદ અને વિષાદ આ પુસ્તકમાં સાથે સાથે ચાલે છે. કબૂતરની હગારમાંથી વંદાની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો નિર્ણય લીધા પછી એક સવારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ભરી બંદૂકે આવીને કબૂતરોનો સંહાર શરૂ કરે છે. લેખકનું હૃદય હાલી ઊઠે છે. 'વંદાના ત્રાસમાંથી બચાવવા બદલ ' હું તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલું. મેં ઉદાસીન નજરે તેના તરફ જોયું. મારા મોઢામાંથી એક હાય નીકળી ગઈ. સાહેબ બહાદુરને ભાન આવ્યું કે આ તો દયાધર્મી હિંદુ છે. કબૂતરોને ઘેર તે તે દિવસે હાહાકાર હતો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ત્યાં ઉજાણી.'

એવી જ રીતે યુદ્ધના દિવસોમાં ખિસકોલી પેંધી પડે અને કામળા કાતરી ખાય એ ખોટ જેલ-અમલદારથી સહન થતી નથી. ખિસકોલીને રોટલી નહિ ખવડાવવાની સૂચના કરી તેના સંહારની પણ ધમકી તે આપી જાય છે. યુદ્ધને કારણે ખિસકોલીનો રોટલો ટળે એવી કારણપરંપરા જોઈ લેખકને સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. આખાય પ્રસંગનું કરુણ વર્ણન લેખકે ચિત્રાત્મક શૈલીમાં કર્યું છે.

એક સવારે એક જુવાન કેદીને ફાંસીએ ચડેલો સાંભળીને માનવજાતની અવળચંડાઈ અને નઠોરતા પ્રત્યે નફરત દર્શાવતો તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ઊછળે છે. એમને થાય છે : ' હિંસા એ શી વસ્તુ છે ! સ્ટવબત્તીથી આપણે માકણ મારીએ છીએ, બિલાડી ખિસકોલીને મારી ખાય છે, અને ન્યાયદેવતા એક જુવાન ગુનેગારનો બલિ લે છે! આનો અર્થ શો ? શું સમાજને આ

જુવાનનો બીજો કશો આથી ચડિયાતો ઉપયોગ સૂઝ્યો નહિ ?......... એક જણે કાગળ વાંચી સંભળાવ્યો, બીજાએ ઈશ્વરનું નામ લીધું, અને બધાએ મળીને પછવાડિયે બાંધેલા એક અસહાય તરુણનું ખૂન કર્યું. જેલનો મોટો ઘંટ વાગ્યો અને દુનિયામાંથી એક માણસ ઓછો થયો. જેલના ઘંટે શું કહ્યું ? તેણે માણસની બુદ્ધિનું પોગળ જાહેર કર્યું. તેણે કહ્યું : 'મનુષ્ય-જાતિએ બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું છે. મરી જનાર માણસનું શું કરવું એ સમાજને સૂઝ્યું નહિ એટલા જ માટે લોકોએ ભેગા થઈને એક માણસને આ દુનિયામાંથી વિદાય આપી અને તેના સરજનહારને બેવકૂફ ઠરાવ્યો !' "

માનવસમાજની આવી બેવકૂફીઓથી ત્રાસેલું હૃદય પ્રકૃતિમાં જ પોતાના દુઃખનો દિલાસો શોધે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માનવપ્રવૃત્તિની અવળચંડાઈ સામે કદી કદી આવો પુણ્યપ્રકોપ દેખાતો હોવા છતાં એકંદરે તો પુસ્તકમાં લેખકની પ્રસન્નતા મહેકી રહેલી દેખાય છે. વિવિધ યોનિની આ મનોહર રંગબેરંગી સૃષ્ટિ સાથે જેલમાં લેખકની એવી તો માયામમતા બંધાય છે કે જેલના દરવાજા તેમને માટે ખૂલી જતાં સુખના આનંદના દિવસો હવે પૂરા થયા અને વળી પાછા વાસ્તવિક જગતમાં ગુલામ તરીકે માનભંગ અવસ્થામાં દિવસો વિતાવવાની વેળા આવી એ કલ્પનાથી એમને હૈયેથી એક ઊંડો નિઃશ્વાસ સરી પડે છે :

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति !

મધુસૂદન પારેખ

'સ્મરણયાત્રા'

૧

શ્રીયુત કાલેલકરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો મોટો ફાળો આપેલ છે. તેમાં મોટો ભાગ પ્રાસંગિક લેખો કે મતપ્રચારાર્થ લેખોનો છે. આવા લેખો સાહિત્ય ન હોઈ શકે એમ અમારું કહેવું નથી, એટલું જ નહિ એમાં ગુજરાતીમાં સંગ્રહાઈ રહે એવું ઘણું સાહિત્ય છે એમ માનીએ છીએ. પણ લેખકની દૃષ્ટિનો ભેદ સમજાવવા અમે કહીશું કે 'સ્મરણયાત્રા' એ એવા કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુથી નથી લખાયું – શુદ્ધ લેખનના અથવા કહો કે સ્મરણના આનંદની ખાતર લખાયું છે. એ રીતે આ પુસ્તક એમનાં 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'લોકમાતા' વગેરેની પંક્તિનું છે. આપણા રસશાસ્ત્રીઓએ, આ કેવળ સ્મરણમાં પણ રસ રહેલો છે એ જોઈને જ, સ્મરણને રસના વ્યભિચારી ભાવમાં મૂકેલ છે.

પ્રયોજનમાં કર્તા કહે છે કે સામાન્ય લોકોનાં પણ આત્મચરિત્રો હોઈ શકે. અલબત્ત આ પુસ્તક એક સામાન્ય માણસનું આત્મચરિત્ર લખવાની દૃષ્ટિએ જ લખ્યું છે. પણ બાળપણનાં નાનાં નાનાં કૃત્યોનાં સ્મરણો, તેના સંસ્કારો, તે સંસ્કારોની – અલબત્ત અત્યારે – થયેલી સમજણ, તેનું પૃથક્કરણ, તેનો તલસ્પર્શ અને તેનું ભાષામાં નિરૂપણ એ કંઈ સામાન્ય નહિ — અસામાન્ય શક્તિનું લક્ષણ છે. કંઈ પણ દબાવ્યા વિના કે ગુપ્ત રાખ્યા વિના શ્રી કાલેલકરે પોતાની કિશોરવય સુધીનું આત્મચરિત્ર અહીં આપેલ છે, અને તે કિશોરો તેમ જ કિશોરોનાં માબાપો, શિક્ષકો અને સામાન્ય રીતે જીવનમાં અને સાહિત્યમાં રસ લેનાર સર્વને વાંચનયોગ્ય છે.

વૈશાખ, ૧૯૯૧.
રામનારાયણ વિ. પાઠક

['પ્રસ્થાન', પુ. ૨૦, અંક ૧, પૃ. ૯૩;]
['સાહિત્યવિમર્શ' પૃ. ૩૩૪]

૨

આપણે ત્યાં સારુ ચરિત્રવાઙ્મય ઝાઝું લખાયું જ નથી. વિશેષ કરીને સંસ્મરણોના સ્વરૂપનું વાઙ્મય તો બહુ જ થોડું છે. શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ 'પોતાના જીવનમાંનાં સંસ્મરણો' પ્રથમ રજૂ કર્યાં. ત્યાર પછી લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો પ્રસિદ્ધ કરીને શ્રી બાપટે મરાઠી ભાષામંદિરનો આ વિભાગ ઠીકઠીક શણગાર્યો. પણ પોતાનાં સંસ્મરણો પોતે જ લખીને, પોતાના જૂના થઈ ગયેલા અને વિસ્મૃતિમાં દટાઈ જતા બાલ્યકાળના પ્રસંગો નવી દૃષ્ટિએ જોઈને નવીન દુનિયા આગળ રજૂ કરવાનો શ્રી કાકાસાહેબનો દાખલો વખતે પહેલો જ ગણાશે. સંસ્મરણાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીની સ્થિતિ મરાઠી કરતાં ચડિયાતી હશે એમ નથી લાગતું. એટલે શ્રી કાલેલકરે પોતાનાં સંસ્મરણો ગુજરાતીમાં લખીને તે ભાષામાં મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો હોવો જોઈએ.

સંસ્મરણો કોને ગમતાં નથી? ते हि नो दिवसा गताः એમ કહીને ભૂતકાળમાં ભોગવેલાં સુખદુઃખોને ફરીથી વર્તમાનકાળમાં અનુભવી લેવાનો પ્રયત્ન માણસને નવો જ આનંદ મેળવી દે છે. સુખનાં સંસ્મરણો તો સુખપ્રદ હોય છે જ, પણ ભોગવેલું દુઃખ પણ ભૂતકાળના પડદા પાછળ ગયેલું હોવાથી તેનું દુઃખદાયિત્વ લય પામ્યું હોય છે; અને તે પ્રસંગોની ઉદાત્તતા, ગંભીરતા, અને તે વાટે મનુષ્યસ્વભાવનો થયેલો પરિચય અથવા મિત્રોનો કે સંબંધીઓનો દેખાઈ આવતો પ્રેમ ઇત્યાદિનાં સંસ્મરણો આનંદદાયક જ હોય છે. વિમનસ્ક સીતાનું મનરંજન કરવાનો પ્રસંગ હોય, બાલ્યકાળના ગોઠિયા સુદામાનું મન રીઝવવાનું હોય, અથવા 'વાર્તા કહોને' કહીને હઠ લઈ બેસનાર બાળકોના કોડ પૂરવાનું કોઈ ડોસીમાને માથે આવી પડયું હોય, એવે પ્રસંગે 'અમારા નાનપણમાં આવું બન્યું' એમ શરૂઆત કરીને કહેલાં પોતાનાં બાલ્યકાળનાં સંસ્મરણો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. એવું કથન આપણને પોતાને આનંદ અને બીજાઓને લૌકિક અનુભવ અને ડહાપણનો લાભ આપે છે. આવાં સંસ્મરણો કહેનારો વક્તા કે લેખક જો રસિક હોય, તેની વાણીમાં મીઠાશ હોય, વર્ણન કરવાનું એનું કૌશલ્ય આકર્ષક હોય, અને બીજાઓનાં હૃદયને સ્પર્શ કરીને સૂક્ષ્મ ભાવના જાગૃત કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય તો એવાં સંસ્મરણો વધારે અસરકારક નીવડે છે, અને સાંભળનારને તો તે તલ્લીન કરી નાખે છે.

શ્રી કાલેલકરની 'સ્મરણયાત્રા'માં કેવળ આટલું જ હોત, પોતાનાં

હૃદયસ્પર્શી સંસ્મરણોનું પોતાની સુંદર મીઠી વાણીમાં એમણે કેવળ રસમય વર્ણન જ કર્યું હોત, તોપણ તે ગ્રંથ પહેલી શ્રેણીમાં ગણાત. પણ બાલ્ય-કાળના પ્રસંગોનું વર્ણન કરતી વખતે જે નવી દૃષ્ટિ તેઓએ રજૂ કરી છે તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે, અને તેથી સાહિત્યના એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ તરીકે જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓને જીવનપ્રવાહમાંનાં વમળ દેખાડી દેનારા મિત્ર તરીકે અને મોટેરાંઓને બાલ્યજીવનની યથાર્થ કલ્પના કરાવી આપનાર ભોમિયા તરીકે પણ આ ગ્રંથની યોગ્યતા ઊંચા દરજ્જાની ગણાય.

સંસ્મરણો તો મોટા માણસોનાં જ લખાય એવી આજસુધીની માન્યતા હતી; તેનો ઉલ્લેખ કરી શ્રી કાલેલકર પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, "હું એક મોટો માણસ છું એવા ખ્યાલથી આ સંસ્મરણો લખાયાં નથી. સામાન્ય માણસ પોતાની સામાન્ય વાતો કરી સામા માણસનો જીવનરસ જગાડી શકે છે." આ વૃત્તિ આખર સુધી તેમણે દૃષ્ટિ–આડે થવા દીધી નથી. વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં અલૌકિક પ્રસંગો ઓછા જ છે. સામાન્ય માણસને જે કંઈ સારાનરસા અનુભવ આવે છે તે યથાર્થ રીતે અહીં ચિત્રિત કરેલા છે એટલું જ. પણ તે ચીતરવાની શૈલી, અને સાથેસાથે વાચકોને પણ થોડુંક આત્મનિરીક્ષણ કરાવનારું કૌશલ્ય ખરેખર અસાધારણ છે. આ સંસ્મરણોના આધારરૂપે રહેલું જીવન એક મોટા પુરુષનું છે, એની વાચકોને થોડી વારમાં જ ખાતરી થઈ જાય છે. પણ તે કાંઈ આ સંસ્મરણોને લીધે નહિ અથવા તેમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોને લીધે પણ નહિ; પણ જે પદ્ધતિથી આ સંસ્મરણો લખાયાં છે અને જે હેતુ મનમાં રાખીને તેની યોજના કરવામાં આવી છે, તેને લીધે એ ખાતરી થાય છે. બાળકોની મનોરચનાની મુગ્ધ મનોવેધકતાનું વર્ણન કરવાનો હેતુ હોય, અથવા તો બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં વાલીઓથી થનારા દોષોની ચર્ચા કરવી હોય અને તે બધાના સ્પષ્ટીકરણને માટે આપ-વીતીનું એકાદ સંસ્મરણ દાખલા તરીકે આપ્યું હોય એવું જ આ પુસ્તકનું ખરું સ્વરૂપ છે. ફરક એટલો જ, કે પ્રથમ તત્ત્વચર્ચા અને પાછળથી દાખલાઓ એ હંમેશનો રિવાજ કોરે મૂકીને દાખલા તરીકે કહેવાનાં સંસ્મરણોને જ આમાં મહત્ત્વ આપેલું છે. અને તેમાં સમાયેલાં મુખ્ય તત્ત્વોનું કેવળ સૂચન અથવા દિગ્દર્શન જ કરેલું છે.

એકાદ પ્રકરણ વાંચતી વખતે તેમાંનો મનોરંજક પ્રસંગ અને ભાષા-શૈલીનો આસ્વાદ લેવામાં વાચક તલ્લીન થઈ ગયેલો હોય તેવામાં વીજળીની બત્તીનું બટન દબાવ્યા પ્રમાણે એકાદ વાક્ય લખીને જ તેમાં સમાયેલા રહસ્ય પર એક નવો પ્રકાશ પાડવાની કાલેલકરની શૈલી સાચે જ વખાણવા જેવી છે.

બાળકોની સરલ મનોહરવૃત્તિ, તેમનો નિષ્પાપ સ્વભાવ અને કૃત્રિમતાના અભાવને લીધે જ તેમને વેઠવું પડતું દુઃખ – એના દાખલા તો ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. પેટમાં આગ પડી છે એમ કહીને રોજરોજ છાશ માગનારા ભિખારીને ઘરબહાર હાંકી કાઢનારા 'દત્તુ'ને કોઈ પણ નિર્દય કહેશે. પણ એક વખત ઓલવી નાખેલી આગ ફરીથી કેમ સળગી ઊઠી એની તેના બાળમાનસને સમજણ ક્યાંથી પડે? અને એ ન સમજવાથી જ પેલો ડોસો તેને લુચ્ચો લાગ્યો હોય અને તેને બહાર હાંકી કાઢવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ નથી કે?

પરાણે કરાવેલી કેવળ અર્થવગરની ગોખણપટ્ટીનાં પરિણામ કેવાં આવે છે એ 'એસ આય ટી–સિટ, મ્હણજે બસણે' એ સંસ્મરણમાં જેટલાં સરસ રીતે બતાવેલાં છે તેટલાં એકાદ શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપરના ગ્રંથમાં દશપાંચ પાનાંનું વિવેચન કરીને પણ કદાચ બતાવી શકાયાં ન હોત. વિદ્યાર્થીઓએ 'કૉપી' કરવી નહિ, પ્રામાણિકપણે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા પસાર કરવી, એવી સદિચ્છાથી જ વિદ્યાર્થીઓ પર જે જાગતો પહેરો કેટલાક શિક્ષકો રાખે છે તેના પરિણામે ગુરુશિષ્યો વધારે નિકટ આવવાને બદલે દૂરદૂર જ જતા જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સમરાંગણમાં યુદ્ધની તૈયારીથી સામસામા ઊભા રહેતા વીરની જ વૃત્તિ બંનેમાં આવી જાય છે, અને 'દત્તુ' જેવો હોશિયાર છોકરો પણ શિક્ષકનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છાથી જ તેમને છેતરવા મંડી પડે છે. આ પ્રકરણમાંનું વર્ણન એકાદ નવલકથામાં શોભી ઊઠે એવું સરસ લખાયું છે. શિક્ષકોને છેતરવામાં દેખાઈ આવતી શ્રી કાલેલકરની કલ્પનાશક્તિ જેટલી વાચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે છે તે કરતાં પણ તે પ્રસંગને લક્ષીને ઈશ્વરની ન્યાયી અને ક્ષમાવાન વૃત્તિનું તેમણે જે વિવેચન કર્યું છે તે તે વખત પૂરતું તો વાચકોને ઉચ્ચ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે જ, ઉપરાંત, આપણી ભૂલો તરફ નવી દૃષ્ટિએ જોતાં પણ શીખવે છે, અને આત્મનિરીક્ષણનો એક નવો પાઠ આપે છે.

તરુણ વિદ્યાર્થીઓને આત્મનિરીક્ષણ કરાવે એવાં, અનુભવના અને દૂરદૃષ્ટિના અભાવને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મોહથી સાવધ રહેવાની સૂચના આપનારાં કેટલાંક સ્થળો આ પુસ્તકમાં છે. 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેવાં શૃંગારિક ને શરાબી વાચનનાં માઠાં પરિણામ અને દુષ્ટ મિત્રોના સહવાસથી મળેલા ગંદા વિચારો, તે વખતે તો ભૂલી ગયા જેવાં દેખાય છે પણ મનના ઊંડાણમાં કાયમનું ઘર કરીને કેવી રીતે રહે છે અને વિચારને કેવી રીતે મલિન કરે છે એની સ્વાનુભવને આધારે કરેલી ચર્ચા વાંચનારને વીંધી નાખે

એવી છે. કાનના માર્ગે મનમાં પેઠેલી આ ગંદકી કાઢી નાખવી એ કેટલું અઘરું કામ છે! એક વખત પેસી ગયેલા આ વિચારો મનમાં જડ ઘાલીને બેસે છે અને હિંદુ સ્કૂલમાંના સંસ્કારી શિક્ષકોના સહવાસમાં નીતિશિક્ષણ પામેલા 'કાલેલકર' જેવા છોકરાના શુદ્ધ સ્વચ્છ મનને પણ ડહોળી નાખે છે! અને અંદરથી આ ગંદા મનોરાજ્યનો મનગમતો રસ ચાખતાંની સાથે જ બાહ્ય પ્રતિષ્ઠા અને વિવેક વધારવાને માણસ કેવો પ્રયત્ન કરે છે એનું ખુલ્લા અંતઃકરણથી કરેલું વર્ણન જે વાંચશે તેના હૃદય ઉપર શ્રી કાલેલકરની નિખાલસ મનોવૃત્તિની છાપ કાયમને માટે કોતરાઈ જશે. સજ્જન છોકરાંને બગાડવાના દુષ્ટ છોકરાંના માર્ગ પણ કેવા એકસરખા જ હોય છે! 'દત્તુ'ને બગાડવાના હેતુથી ઘેરથી પૈસા લાવવાને એક ખરાબ છોકરાએ તેને કેવી રીતે શીખવ્યું, બાલ સ્વભાવમાં સ્વાભાવિક રહેતા અભિમાનને વશ થઈ 'દત્તુ'એ "રૂક્કાગીત" આખો દહાડો કેવી રીતે ગાયું, એ બધું વર્ણન જેટલું મનોરંજક છે તેટલી જ તે ખરાબ સોબત છોડાવવામાં નિમિત્ત માત્ર થયેલા વિશ્વનાથનો આદરથી ઉલ્લેખ કરીને તેની સ્મૃતિને પ્રણામ કરનારા શ્રી કાલેલકરની હૃદયની કૃતજ્ઞતા પણ આકર્ષક છે. સાચે જ परगुण परमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

બાળકોનું તોફાન, તેને પરિણામે શિક્ષકોને હાથે મળનારો માર, અને બાળકોને વેઠવું પડતું દુઃખ અનાદિ અને અનંત છે એમ જ દેખાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આ પ્રકાર ચાલ્યા જ કરે છે અને તેનો અંત આવવાનાં ચિહ્નો હજુ સુધી તો દેખાતાં નથી. બધાં જ છોકરાંને, જન્મસિદ્ધ હકથી મળનારો આ 'ખોરાક' નાના 'દત્તુ'ને ભાગે કંઈ ઓછા પ્રમાણમાં આવેલો દેખાતો નથી. બેસવાની જગ્યાએથી સોટી ચમચમાવવાનું ચાંદવડકર માસ્તરનું હસ્તકૌશલ્ય અને પગની આંગળીથી ચૂંટીઓ ખણવાનું 'મોડકા' માસ્તરનું પદકૌશલ્ય ઇત્યાદિનાં સુંદર હૃદયંગમ વર્ણનોનો આસ્વાદ લેતી વખતે તે કૌશલ્યને પરિણામે થનારા બિચારા 'દત્તુ'ના બેહાલ તરફ વાચકનું ધ્યાન સરખું જતું નથી! હાથમાં સોટી લઈને બાબા દત્તુની પાછળ પડચા છે અને ફરીફરીને પાછળ જોતાજોતા 'દત્તુ' આગળ દોડે છે, એ મનોહર ચિત્રનું વર્ણન કરતી વખતે હરણની પાછળ પડેલા દુષ્યંતની જે ઉપમા શ્રી કાલેલકરે આપેલી છે તે અનેક અર્થે અર્થવાહી છે.

બાળકોનાં અટકચાળાંમાં રહેલું તેનું સરલ સીધું તર્કશાસ્ત્ર અને વિચારોની નિર્દોષ પરંપરા: એનું વર્ણન કરીને વાલીઓને બાળકોની દૃષ્ટિએ જોતાં શીખવવાનો શ્રી કાલેલકરનો પ્રયત્ન છે. બાબાની બાટલીમાંથી શાહી

રેડી લઈ તેમાં કોયલાનું પાણી ભરી રાખનારા છોકરાઓના મનમાં દુષ્ટબુદ્ધિ નહોતી, પણ પોતાનું અજ્ઞાન અને મારની બીક એ મિશ્ર ભાવનાને લીધે તેઓએ તેમ કર્યું હતું, એ વાત મોટેરાંઓ ધ્યાનમાં લેતાં જ નથી. ૭ વરસનો ઘોડો થયો તોય પોતાને હાથે ન જમનારો 'દત્તુ' કાંઈ બાઘો હતો એમ કોઈ ન કહે. ટપાલની પેટીમાં કાંકરો નાખતી વખતે પણ તેના અંતઃકરણમાં દુષ્ટબુદ્ધિ નહોતી, પણ વગર અપરાધે આખી દુનિયા આપણી સાથે નિર્દયતાથી વર્તે છે એ જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા અસંતોષનું તે એક સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. બાળકોનાં વર્તનની પાછળ રહેલી તેમની મનોરચનાનો વિચાર માબાપો કરતાં જ નથી અને તેથી દુનિયામાંનો કેટલો બધો આનંદ તે ગુમાવી બેસે છે? પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખીને વિશ્વાસથી કરેલી સ્તુતિના બેચાર શબ્દો પણ નાના દત્તુને કેટલા આનંદદાયક લાગ્યા એની કલ્પના પણ બાબાને ક્યાં હતી? અને બાબા અને દત્તુ એ બંનેના સંબંધ વધારે ને વધારે મીઠા અને ગાઢ થતા ગયા અને આખરે તેનું રૂપાન્તર ગાઢી મૈત્રીમાં થયું, એનું કારણ પણ કેવળ ભોગજોગે કાને આવેલા આ સ્તુતિના શબ્દો જ હતા એ પણ તેમના ધ્યાનમાં કયે દહાડે આવ્યું હતું?

કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનમાં ક્રાન્તિ કેવી રીતે થઈ જાય છે, અમુક એક દિશામાં વહેતી તેની વિચારપરંપરા એકાએક જુદી જ દિશામાં કેમ વહેવા લાગે છે, એની પૂરેપૂરી કારણમીમાંસા આપણે બધે ઠેકાણે કરી શકતા નથી. તપાવીને લાલચોળ થયેલા લોઢા પર ઘા પડતાં જ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. તેમ વ્યક્તિના જીવનમાં પણ કોક પ્રસંગોએ તીવ્ર આઘાતથી તેના જીવનની દિશા એકદમ બદલાઈ જાય છે. આ આઘાત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં કદાચ તેટલા તીવ્ર દેખાશે નહિ. તે વ્યક્તિની વિચારપરંપરા ઉપર થનારાં તેનાં પરિણામોની સંગતિ પણ કદાચ બીજાના ધ્યાનમાં આવશે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ તે વ્યક્તિને પોતાને માટે તે આઘાત પૂરેપૂરા હોય છે. આ પ્રસંગોના જેટલું જ તે વ્યક્તિની તપાવીને લાલચોળ કરેલા લોઢા જેવી સંસ્કારગ્રહણ કરવાને અનુકૂળ થયેલી મનોવૃત્તિને પણ મહત્ત્વ હોય છે. આંબલીના ઝાડની ટોચે નીડર થઈને પાકી આંબલી લઈ આવવાને આઈએ શ્રી કાલેલકરને ઉત્તેજન આપ્યું અને એવી રીતે હિંમતની દિશા આપી તેનું પરિણામ પોતાના જીવન પર હંમેશને માટે થયાનું તેઓ લખે છે. સાંગલી સંસ્થાનને માટે પ્રોમિસરી નોટો ખરીદવી હતી તેના વેપારમાં થોડીક ચાલાકી બતાવવાથી પોતાને ફાયદો થઈ શકશે એ વિચાર શ્રી કાલેલકરની ચંચળ બુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યો અને પોતાની એ સૂચના પોતાના પિતાશ્રીને

તેમણે કહી. આ પ્રસંગમાં લક્ષ્મીની ચંચળતા અને જીવિતનું ધ્યેય એ વિશે જે થોડા મર્મવેધક શબ્દો પિતાશ્રીએ એમને કહ્યા તેનાથી જીવનના અંત સુધી પહોંચે એટલું શિક્ષણ તેમને મળ્યું. આવાં પ્રેમાળ, તેજસ્વી અને જીવનમાં ક્રાંતિ કરી નાખનારાં તેમનાં માતાપિતાનાં આ સંસ્મરણો વાંચીને વાચકોને પણ થોડુંક આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું મન થઈ આવે છે. અને 'આપણા જીવનમાં પણ કાંઈક ભૂલ તો નથી થતી ને?' એમ જોઈ લઈને, શક્ય હોય તો માર્ગ બદલવાની પણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી.

સંસ્મરણોમાં સૂત્રબદ્ધતા ન હોય એ જ તો એની વિશેષતા છે. એ સંસ્મરણો એક વ્યક્તિના જીવનમાં હોય છે એટલું એક જ સાદું સૂત્ર તે તે બધા પ્રસંગોમાં સમાન હોય છે. લખનારની ઉંમર અને સ્વભાવ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું જાય છે, તેને લીધે બીજા પ્રકારની ચોપડીઓ કરતાં સંસ્મરણોના પુસ્તકનું સ્વરૂપ તદ્દન નોખું હોય છે. પણ બીજી બાજુથી જોતાં આ સૂત્રના અભાવને લીધે, અને પ્રસંગોની વિચિત્રતાને લીધે જ સંસ્મરણો વધારે પ્રિય અને પરિણામકારક નીવડે છે. વાચકોની અભિરુચિ પ્રમાણે જુદાજુદા રસોના આસ્વાદ તેમને મળી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રસંગ પૂર્ણ હોવાથી ચોપડી ઝટ દઈને પૂરી કરી નાખવાની અને આગળ શું થયું તે જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મનને ખેંચી શકતી નથી. પરિણામે પ્રત્યેક પ્રસંગ મન પર પૂરેપૂરો ઠસી જાય છે, અને તે વિશે ચિંતન મનન કરવાને જોઈતો અવકાશ સહેજે મળી શકે છે. શ્રી કાલેલકરની 'સ્મરણયાત્રા'માં તો આવાં સ્થળો ઘણાં જ વિપુલ છે. પ્રેમાળ આક્કાનો આનંદી અને મળતાવડો સ્વભાવ, પશુપંખીને માટે દ્રવતું તેનું હૃદય, તેના અકાલ મૃત્યુને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ અને પોતાના જીવનમાં આવેલી કાયમની રુક્ષતા, એનું કરુણ અને રસપૂર્ણ વર્ણન વાંચતી વખતે 'ચાંગલે માણુસ લાભત નાહીં' એ વચનની સત્યતા વિશે વાચકોની પણ ખાતરી થઈ જાય છે. પરગામ જનારા મિત્રને પરાણે જલેબી ખવડાવનારો પ્રેમાળ બાળિગા અને મિત્રવિરહથી અકળાયેલી તેની મૂર્તિ, એની વાચકના મન પર પડેલી છાપ સહેજમાં ભૂંસાઈ જાય એવી નથી. માલેકના (સાહેબના) હિતને માટે હમેશાં તત્પર રહેનારો ભાનુ અને માલેકના કુટુંબમાં આત્મીયતાનો હક અખત્યાર કરનાર વિઠુ એ બન્ને નોકરોના મનમાં માલેકને માટે પ્રેમ અને આદર સરખાં જ હોય છે. છતાં તેમના આદર્શો કેવા ભિન્ન હોય છે અને તેમની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોવાથી માલેકનું હિત કરવા માટે બંને જણ તત્પર હોવા છતાં પણ તેમનું આપસમાં કેમ બનતું નથી, ઇત્યાદિ પ્રસંગો, અશિક્ષિત

લોકોની મનોરચના અને તેમનું આંતરિક જીવન, એના પર નવો જ પ્રકાશ પાડે છે.

મનુષ્ય પાપ કરવા કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેના હાથથી પાપ કેવી રીતે થઈ જાય છે એનું એક સુંદર ઉદાહરણ 'ફોટાની ચોરી' એ પ્રકરણમાં જડી આવે છે.

એક ફોટો તેની કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનું મન થયું, પણ તે સ્ત્રીનો હોવાથી પિતાશ્રીની બીકને લીધે અથવા તેમની ગેરસમજૂત થઈ જાય એટલા માટે તેમના દેખતાં લેવો શક્ય નહોતું. પિતાશ્રીને ખબર પડ્યા વગર તે ફોટો કેવી રીતે જોવા લીધો, પાછો મૂકવાની તક મળી નહિ એટલા જ માટે તે પાસે કેમ રાખવો પડ્યો, ફોટો પાસે હોવાથી ચોરીનો આરોપ આવશે એટલા માટે તેનો નાશ કરવાનું કેમ સૂઝયું, અને એટલુંયે કરીને જે આરોપથી તે બીતા હતા તે જ ચોરીનો આરોપ એક ક્ષુદ્ર રખેવાળે તેમના ઉપર કેવી રીતે મૂક્યો, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે તે આરોપનો તદ્દન ઇનકાર કરવો કેમ જરૂરનું થઈ પડ્યું, એનું વર્ણન એ તો એક નાનકડી નવલકથા જ છે. પર્વતના શિખર પર સ્થિર રહેતા પથ્થરનો આધાર છૂટ્યો કે તરત જ વચમાંના ખાડાખબડાને વટાવીને અને ઝાડઝાંખરાંને છૂંદી નાખીને પણ તે ઠેઠ પર્વતની તળેટીએ પહોંચ્યા વગર રહેતો નથી. તેવી રીતે પહેલું પગલું ભરવામાં ભૂલ થઈ કે યંત્રમાં સપડાયેલી આંગળીની પેઠે માણસ વધારે ને વધારે નીચે કેવી રીતે ઊતરતો જાય છે એનું જે વર્ણન પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ ભાષામાં શ્રી કાલેલકરે કરેલું છે તે ઘણાંની આંખ ઉઘાડ્યા વગર રહેશે નહિ.

ઊંચી કોટિનો સૌમ્યવિનોદ તો આખા પુસ્તકમાં છવાયેલો છે જ, અને તેથી કોકકોક ઠેકાણે આવેલી તત્ત્વચર્ચા વધારે દીપી ઊઠે છે. શ્રી કાલેલકરની કલ્પનાશક્તિ તેમના નાનપણાનાં અટકચાળાંમાં અને કુમારાવસ્થાની કાવ્યમય કલ્પનાઓમાં આજના જેટલી જ દેખાઈ આવે છે. ઘટપ્રભાને કાંઠે વાંદરાનો પાઠ ભજવવામાં, બાબાની ઓરડીમાં બેઠાબેઠા ચાળા કરવામાં અથવા પોતાના વિવાહને અંગે આખી જાન સાઇકલ ઉપર ફેરવવાનું કાલ્પનિક ચિત્ર ચીતરવામાં તેમની કલ્પનાશક્તિનું પ્રથમનું સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે. તેમના અંતઃકરણમાં ધાર્મિક ભાવનાઓનો વિકાસ ધીરેધીરે કેવી રીતે થતો ગયો એનું ચિત્ર તો અરીસા જેવું સ્પષ્ટ ચીતર્યું છે. બાળપણના મુગ્ધ ભક્તિના કાર્યમાં ધર્મનિષ્ઠ માબાપે આપેલા શિક્ષણને પરિણામે મન પર થયેલા સંસ્કાર વડે જે ભૂમિકા તૈયાર થઈ હતી તેમાં ખરી ધર્મ-

ભાવનાનું બીજ સહેલાઈથી જડ ઘાલી શક્યું. સાકાર સગુણ ભક્તિ કરવાની વૃત્તિથી શરૂ કરીને નિર્ગુણ નિરાકાર ઓંકારની પ્રણવ ઉપાસના કરવા સુધીની સર્વ અવસ્થાની થોડી ઘણી કલ્પના જુદાં જુદાં સંસ્મરણોમાં સહેજે જડી આવે છે.

શ્રી કાલેલકરનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, મર્મગ્રાહી વિવેચનપદ્ધતિ, અને સુંદર ભાષાશૈલી, એને લીધે કેવળ વાઙ્મયની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક આકર્ષક થયેલું છે. ગોકર્ણની યાત્રામાંથી પાછા આવતી વખતે થયેલા તોફાનનું જે કરુણકરાલ શબ્દચિત્ર તેમણે ચીતર્યું છે તેમાં, અથવા સરુના જંગલમાં રસ્તો ભૂલી જઈને ફરતી વખતનું જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં આ બધા ગુણો સ્પષ્ટ દેખાય છે. કોઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તોયે આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

ન. લ. આઠવલે

['પ્રસ્થાન,' પૃ. ૧૯; અંક ૩ – પોષ ૧૯૯૧, પૃ. ૨૪૩ – ૨૪૮]

જીવન સંકુચિત હોય કે વ્યાપક હોય એ એકાંગી થઈ શકતું જ નથી. ફૂલ જ્યારે ખીલે છે ત્યારે એકેએક પાંદડી કરીને એ પૂરું નથી થતું પણ કળીના રૂપમાં બધી જ પાંદડીઓ લઈને એ જન્મે છે અને એક સામટું ખીલે છે. જીવનનું પણ એમ જ છે. આગ્રહી ધર્મ કોઈકોઈક વાર જીવનપુષ્પની અમુક જ પાંખડીઓ વિકસાવવા માંડે છે અને કેટલીક પાંખડીઓ કઠોરપણે તોડી પણ નાખે છે. સંસ્કૃતિનું એવું નથી. જીવનધર્મને વફાદાર રહીને જ એ જીવનશુદ્ધિ અને જીવન-સમૃદ્ધિ કરવા મથે છે માટે જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ એમ કહી શકાય. 'જીવનસંસ્કૃતિ', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫

—કાકા કાલેલકર

'ગીતાધર્મ'નું પરિશીલન

પંડિત સુખલાલજી સંઘવી

જે ધર્મો દરેક પ્રતિષ્ઠિત ધર્મપરંપરાનાં આવશ્યક અંગો છે અને જેનું જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે તે ધર્મોનો સામાન્ય રીતે નિર્દેશ કરી તેના ઉપર સમાજની દૃષ્ટિએ વિવેચન કે નિરૂપણ ન કરતાં, કાકા કાલેલકરે તે ધર્મોને, ગીતાનો આશ્રય લઈ, 'ગીતાધર્મ' તરીકે નિર્દેશી તેના ઉપર સમાજશાસ્ત્ર લખ્યું છે અથવા સામાજિક દૃષ્ટિએ તે ધર્મોની ઉપયોગિતાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું શું કારણ? આ પ્રશ્ન સહજ જ ઊઠે છે. ગીતાનું અનન્ય સાધારણ આકર્ષકપણું એ જ આ પ્રશ્નનો સીધોસાદો ઉત્તર છે. ગીતાના એ જ મૌલિક આકર્ષકપણાએ હજારથી વધારે વર્ષ થયાં અનેક વિદ્વાનો અને સંતોને પોતા વિશે ચિંતન કરવા, લખવા અને જીવન ઘડવા પ્રેર્યા છે. એવી સ્થિતિમાં કાકા જેવા બહુશ્રુત, સ્વતંત્રદ્રષ્ટા અને પ્રયોગવીર ગીતાનો આશ્રય લઈ તેમાં પ્રતિપાદિત દૈવીસંપત્ તરીકે ગણાવાયેલ છવ્વીસ ધર્મો કે સદ્ગુણો ઉપર વિવેચન કરે તો એ જરાયે અસ્થાને નથી. પણ અહીં એ સવાલ તો ઊભો થાય જ છે કે અનેક ધર્મગ્રંથો એક - અથવા બીજી રીતે આકર્ષક તો છે જ, તેમાં ગીતાનું જે અનન્યસાધારણ આકર્ષકપણું છે તે શા કારણે?

એના એવા આકર્ષકપણાનાં મુખ્ય અંગો મને પોતાને નીચે પ્રમાણે જણાય છે:

(૧) પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ. બૌદ્ધ પિટકો, જૈન આગમો કે અન્ય કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ જોઈએ તો તેમાં મુખ્યપણે પ્રશ્નોત્તરરૂપે જ ચર્ચા થયેલી દેખાય છે; સંવાદશૈલી એ ચર્ચાની સ્પષ્ટતાનું આવશ્યક અંગ બની ગઈ છે. પણ અન્ય ગ્રંથોની સંવાદશૈલી અને ગીતાની સંવાદશૈલી વચ્ચે મહત્ અંતર છે, એ જ એના આકર્ષકપણાનું એક પ્રાથમિક અંગ છે. અન્ય ધર્મગ્રંથોમાં કોઈ

જિજ્ઞાસુ સીધી રીતે ગુરુને પ્રશ્ન કરે છે અને ગુરુ પણ સીધી રીતે જ જવાબ આપે છે; જ્યારે ગીતામાં તેમ નથી. એમાં પ્રશ્નોત્તરની માંડણી એવી ઉઠાવદાર, એવી કુતૂહલવર્ધક થઈ છે કે તેને લીધે શ્રોતા અને વાચકની જિજ્ઞાસા ખુદ ધૃતરાષ્ટ્ર કરતાં પણ અનેકગણી તીવ્ર બની જાય છે. ગીતાકારે સામસામે શસ્ત્ર ફેંકવા કેડ બાંધી ઊભાં રહેલાં બન્ને પ્રતિસ્પર્ધી સૈન્યો વચ્ચે જ અર્જુનને મોઢે ધર્મવિષયક પ્રશ્ન કરાવ્યો છે, અને યુદ્ધના અંતિમ નિર્ણયમાં જેમનો અગત્યનો ફાળો હતો અને જે સારથિરૂપે દોરવણી પણ આપવા કબૂલ થયેલ એ શ્રીકૃષ્ણને મુખે જ એ પ્રશ્નનો વિસ્તૃત જવાબ અપાવ્યો છે. એક તો યુદ્ધવૃત્તિ જ લોકોને સહેજે ભાવતી વસ્તુ છે; એનો રસ જાગ્યા પછી માણસ મરણપર્યન્ત પાછી પાની નથી કરતો. બીજું એ કે જે યુદ્ધમાં સીધું જ ઝંપલાવી ન શકે તેને પણ એ નજરે જોવું ગમે જ છે. જ્યાં નજરે જોવાની શક્યતા ન હોય ત્યાં પણ युद्धस्य वार्ता रम्या એ ઉક્તિ તો કામ કરે છે. તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર કરતાં પણ તીવ્ર જિજ્ઞાસા આપણામાં એ જાગે છે કે બધું તો ઠીક, પણ કૃષ્ણનાં લાંબાં લાંબાં વ્યાખ્યાનોને અંતે અર્જુને નિર્ણય શો કર્યો? અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું? સંજય દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રની જિજ્ઞાસા પૂર્ણપણે સંતોષાઈ હશે કે નહિ એ તો તે જાણે, પણ આપણે જ્યારે करिष्ये वचनं तव એ ઉદ્ગાર અર્જુનના મુખમાંથી સાંભળીએ છીએ અને તેનો પાકો યુદ્ધનિર્ણય જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને એટલી તો નિરાંત વળે જ છે કે હવે યુદ્ધ બંધ પડવાનું નથી, અને બન્યું પણ તેમ જ.

નૈમિષારણ્યમાં કે બીજા તપોવનમાં પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા ચાલતી હોય તોયે ભારતીય માનસ બધું કામ છોડી એ તરફ વળે છે. ત્યારે અહીં તો યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો ઝીણવટથી ચર્ચાય છે અને તે પણ યુદ્ધની કાર્યાકાર્યતાને ઉદ્દેશીને જ, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ગીતાની આ શૈલી બહુ રોચક બની છે.

(૨) ગીતાના આકર્ષકપણાનું બીજું મુખ્ય અંગ તે એમાં ચર્ચાયેલા વિષયોની પસંદગી અને તે પાછળ રહેલી ગીતાકારની દૃષ્ટિ. પોતાના સમય સુધીમાં જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક મુખ્ય મુખ્ય પરંપરાઓએ ભારતીય માનસ ઉપર કબજો જમાવ્યો હતો, તે બધી પરંપરાઓને સંક્ષેપમાં આવરી લઈ ગીતાકારે પોતાની દૃષ્ટિએ તેની મીમાંસા કરી છે અને તેમાંથી પોતાની એક સુનિશ્ચિત દૃષ્ટિ ફલિત કરી છે. એ દૃષ્ટિ તે કર્મયોગની અર્થાત્ ફલેચ્છાત્યાગની. ભારતીય માનસ ઉપર મોક્ષ-પુરુષાર્થની અને તેના અંગ લેખે નિવૃત્તિમાર્ગની એવી ઊંડી છાપ પડી હતી કે જેને લીધે જીવનવ્યવસાયમાં

પડેલ દરેક પ્રવૃત્તિશીલ માણસ મોક્ષ અને નિવૃત્તિની વાતોમાં જેટલો રસ લેતો, તેટલો સ્વીકારેલ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ્યે જ રસ લેતો. એથી ન તો તેની જીવનક્ષેત્ર વિષયક પ્રવૃત્તિ યોગ્ય રીતે સધાતી અને ન મોક્ષની આકાંક્ષા પૂરી પડતી. એવી પ્રજાવ્યાપી અસમંજસ સ્થિતિમાં ગીતાકારે યુદ્ધને વિશે જીવનયુદ્ધને લગતી દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી. અનાસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાની આ દૃષ્ટિ નવી તો ન જ હતી, પણ ગીતાકારે જેવા સંયોગોમાં અને જેવી રીતે તેની ચોખવટ કરી છે તે બેશક અપૂર્વ હોઈ ભારે આકર્ષક બની છે.

(૩) આકર્ષકપણાનું ત્રીજું મહત્ત્વનું અંગ તે ગીતાની પ્રતિપાદનકલા અને કવિતા. ગીતાકારે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન, યોગમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, યજ્ઞપરંપરા આદિ અનેક વિષયોને ઠીકઠીક વિસ્તારથી છણ્યા છે; એટલું જ નહિ, પણ તેણે દશમા અને અગિયારમા અધ્યાયમાં અનુક્રમે વિભૂતિનિરૂપણ તેમ જ વિશ્વરૂપદર્શન દ્વારા જે કાવ્યકલા દર્શાવી છે તે બધું, મુખ્ય પ્રશ્નની દૃષ્ટિએ આડકથા જેવું લાગવા છતાં પણ, તેણે છેવટે એ બધા વિષયોને અને પોતાની કલાને પોતાના મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય – ફલેચ્છાત્યાગ સાથે એવી રીતે સુસંવાદીપણે યોજેલ છે કે વચ્ચે વચ્ચે નાનીમોટી ગમે તેવી અસંગતિઓ આવતી હોય તો તે પણ તેના સુસંવાદી સૂરમાં સાવ લુપ્ત જેવી થઈ જાય છે.

ગીતાકાર કૃષ્ણના મુખે છેવટે यथेच्छसि तथा कुरु એમ કહેવડાવે છે ત્યારે આપણને એવી પ્રતીતિ થાય છે કે કૃષ્ણે અર્જુનને જે કર્મયોગ ઉપદેશ્યો, જે ફલેચ્છાત્યાગ નિરૂપ્યો તે તેણે પોતે જ અમલમાં મૂક્યો. यथेच्छसि तथा कुरु એ વચન દ્વારા કૃષ્ણ અર્જુનને એટલું જ કહે છે કે તારા પ્રશ્નોના જવાબમાં જે કંઈ કહેવાનું હતું તે મેં તો કહ્યું, હવે હું પરિણામ-નિરપેક્ષ છું, તને ફાવે તેમ નિર્ણય કર.

ઉપર સૂચવેલ અને બીજાં કેટલાંક તત્ત્વોને લીધે ગીતાનું જે આકર્ષક સ્થાન સિદ્ધ થયેલું તેને જ લીધે શ્રી શંકરાચાર્યની પહેલાંના વિદ્વાનો ગીતા ઉપર લખવા પ્રેરાયેલા. જોકે એ પ્રાચીન વ્યાખ્યાઓ આજે ઉપલબ્ધ નથી, તથાપિ શ્રી શંકરાચાર્યથી માંડી આધુનિક યુગ સુધી શૈવ વૈષ્ણવ આદિ અનેક પરંપરાઓના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યોએ ગીતા ઉપર સંસ્કૃતમાં લખેલી ટીકા, અનુટીકાનું વિશાળ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. ગીતાના મૌલિક આકર્ષક-પણામાં, તેના ઉપરની નાનાવિધ સંપ્રદાયોની વિવિધ દૃષ્ટિવાળી વ્યાખ્યાઓને લીધે, ઓર ઉમેરો થયો છે. સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં ભાષ્યો અને વૃત્તિઓ ઉપરાંત ગીતાના મૌલિક આકર્ષકપણામાં અસાધારણ ઉમેરો કરનાર એક બીજું પણ સાહિત્ય છે, અને તે લોકભાષામાં રચાયેલ ગીતા ઉપરની વ્યાખ્યાઓ.

તેરમા સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય સંત જ્ઞાનેશ્વર પહેલાં કોઈ પણ પ્રાંતીય વિદ્વાને કે સંતે ગીતા ઉપર કંઈ લખ્યું હોય તો તે અત્યાર લગી અજ્ઞાત છે. પણ મને પોતાને એવો સંભવ લાગે છે કે કોઈ ને કોઈ દ્રાવિડ આળ-વાર કે નાયનાર સંતે ગીતા ઉપર દ્રાવિડ ભાષામાં કંઈક અવશ્ય લખેલ હોવું જોઈએ. જો આ સંભવ ખોટો હોય તો લોકભાષામાં પ્રથમ લખવાનું માન જ્ઞાનેશ્વરને ફાળે જ જાય છે. અત્યાર લગીની મારી તપાસમાં જે માલૂમ પડ્યું છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે ગીતા પર બંગાળી કે હિન્દી ભાષામાં કોઈએ આધુનિક યુગ પહેલાં લખ્યું નથી. ગુજરાતી ભાષામાં ગીતાના જે ટબા – અન્વયાર્થ પૂરતી વ્યાખ્યા મળે છે તે વિક્રમની ૧૭મી સદી પહેલાંના નથી. યુરોપીય વિદ્વાનોના હાથમાં ગીતા આવી ત્યારથી તેણે વિશ્વના સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તિલક અને અરવિંદે ગીતા પર હાથ અજમાવ્યો ત્યારથી તો તે ભારતીય ધર્મગ્રન્થોનું એક બહુમૂલ્ય રત્ન બની ગઈ છે. એમ તો આધુનિક યુગમાં દયારામ પછી મણિલાલ નભુભાઈ વગેરેએ ગીતા પર ગુજરાતીમાં લખ્યું છે, પણ છેવટે જ્યારે એની તરફ ગાંધીજીની દૃષ્ટિ વળી અને પોતે યથાવત્ જીવેલ જીવનની પદ્ધતિ અને સાર્વજનિક પ્રયોગ કરી અજમાવેલ પોતાની વિચારસરણી ગીતાની વ્યાખ્યારૂપે તેમણે ઉપસ્થિત કરી ત્યારથી તો ગુજરાતી ભાષામાં અનેક રીતે ગીતા પર વિવેચન થવા લાગ્યાં છે અને અન્ય ભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષામાં સંક્રમણો પણ થયાં છે.

કાકાએ મૂળ તો 'ગીતાધર્મ'નું સમાજશાસ્ત્ર મરાઠી ભાષામાં લખેલું. તેનું જ ગુજરાતીમાં આ રૂપાંતર છે. એમ તો કાકાએ ગુજરાતીમાં પણ ગીતાનું વિવેચન કરેલું છે, પણ તે વિવેચન અને પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્ર એ બન્નેનો પ્રકાર જુદો જુદો છે. પેલું વિવેચન સમગ્ર ગીતાને આવરે છે, જ્યારે પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્ર સોળમા અધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત દૈવીસંપત્ પૂરતા ભાગને જ આવરે છે.

એક કાળે પ્રજામાં પારલૌકિક સ્વર્ગની ભાવના પ્રબળ હતી. એને સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ મોટા પાયા પર અને વિવિધ રીતે પ્રજાવ્યાપી થયો હતો. તેની સામે બીજી મોક્ષની ભાવના સબળપણે ઉપસ્થિત થઈ. તેને લીધે સ્વર્ગ ગમે તેવું સુખમય છતાં અંતે વિનશ્વર છે એમ ઠરતું ગયું. મોક્ષ એ અવિનશ્વર-શાશ્વત સુખ છે એ ભાવના જેમ જેમ બળ પકડતી ગઈ તેમ તેમ સ્વર્ગની ભાવનાને લીધે જે શાસ્ત્રનિષ્ઠા, કાર્ય–કર્મવિભાગ અને સહકારવૃત્તિ આદિ સદ્‌ગુણો પ્રજામાં ખીલ્યા હતા તે સદ્‌ગુણો અંતર્મુખ દૃષ્ટિથી વિશેષ વિચારના

અને વિકાસના વિષયો તો બન્યા જ, પણ વધારામાં બીજા પણ કેટલાક નવા યમ, યોગ આદિ સદ્‌ગુણોને વિકાસની તક મળી. આ બધું ચાલતું હતું ત્યારે જ એક નવો વિચાર ઉદયમાં આવી રહ્યો હતો. તેનું વલણ એ હતું કે મોક્ષ ભલે શાશ્વત સુખની અવસ્થા હોય, છતાં તે પારલૌકિક મોક્ષ એટલે વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક વિકાસની જ એક ભૂમિકા છે. કોઈ વ્યક્તિ એવા વિકાસની પરાકાષ્ઠા સાધે તોયે તે તો એક અંગત અને મર્યાદિત સિદ્ધિ છે. પારલૌકિક મોક્ષને જીવનસર્વસ્વ માની ઊંડામાં ઊંડી સાધના કરનારના જીવનગત સદ્‌ગુણોનો વ્યાપક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઉત્કર્ષમાં શો ઉપયોગ ? આ વિચારવલણે લોકસંગ્રહની અગર તો સામાજિક શ્રેયની પ્રબળ ભાવનાનું રૂપ ધારણ કર્યું. સ્વર્ગની તેમ જ મોક્ષની ભાવનાના પ્રાધાન્ય વખતે જે જે ગુણોએ પ્રજાના હૃદયમાં ઘર કર્યું હતું અને જે સદ્‌ગુણોના વિકાસને પૂરી તક હતી તે સદ્‌ગુણો પ્રત્યે લોકસંગ્રહવાદીઓની જરાયે ઉપેક્ષા નહોતી; ઊલટું તેમનું કહેવું એ હતું કે જે સદ્‌ગુણો વિશે ગંભીર ચિંતકો વિચાર કરે છે અને જેને સાધવા પુરુષાર્થી મથે છે તે સદ્‌ગુણોના ઉપયોગની દિશા માત્ર બદલવાની છે. આથી વૈયક્તિક મોક્ષ થતો અટકશે નહિ અને સામૂહિક કલ્યાણનો માર્ગ વધારે સરળ બનશે. લોકસંગ્રહની આ ભાવનાનાં કેટલાંક બીજો તો ઈશોપનિષદ અને મહાયાનની ભાવનામાં પડ્યાં જ હતાં. તે બીજોને વધારે વિકસિતરૂપે ચર્ચવાનો પ્રશ્ન ગીતાકારે હાથમાં લીધો. ગીતાની લોક-સંગ્રહ વિષયક મુખ્ય દૃષ્ટિ સાંપ્રદાયિક આચાર્યોની વ્યાખ્યાઓમાં સાવ ગૌણ બની ગઈ હતી. તેનો પ્રકાશ અને તેનું ઉદ્‌ઘાટન તિલકે ગીતારહસ્યમાં કર્યાં. તિલકે કર્મયોગ દ્વારા જે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે મુખ્ય વસ્તુનું શ્રી અરવિંદે પૂર્ણયોગ દ્વારા પોતાની ઢબે નિરૂપણ કર્યું છે. ગાંધીજીએ એ જ કર્મયોગ કે અનાસક્તિયોગનું પોતાની સાવ અનોખી રીતે સમર્થન કર્યું છે. આ રીતે ગીતાના લોકસંગ્રહવિચારની ભાવના સ્પષ્ટપણે તેમ જ પ્રબળપણે સામાજિક સેવાની અને સામાજિક કલ્યાણની વિચારદિશામાં પરિણમી. લોકકલ્યાણની વાતને આજે ગીતા દ્વારા એટલું બધું સમર્થન મળે છે કે હરકોઈ ચિંતક કર્મયોગીની નજર સૌથી પ્રથમ ગીતા પર પડે છે.

કાકાએ એ જ લોકસંગ્રહની બલવતી ભાવનાથી પ્રેરાઈ ગીતાધર્મનું સમાજશાસ્ત્ર લખ્યું છે. તેઓ પોતે જ નવેસર વ્યાખ્યા કરવા પાછળ પોતાની શી દૃષ્ટિ રહી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ‘ગીતાધર્મ’ના છેલ્લા પ્રકરણમાં, ‘ગીતા-ધર્મનું જીવન્તપણું’ એ મથાળા નીચે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, નાનાવિધ દાખલા-દલીલો સાથે, અસરકારક રીતે કરે છે. તેમનું આ સ્પષ્ટીકરણ જેઓ પોત-

પોતાના ધર્મગ્રંથની 'મમી'ની પેઠે પૂજા કરે છે અને તેમાં પૂર્ણપણાનો કે અંતિમપણાનો આરોપ કરી અંતે તે ધર્મગ્રંથોને દેશકાળ–બાહ્ય જેવા અવ્યવહારુ અને માત્ર શ્રદ્ધાસ્પદ બનાવી મૂકે છે તે સૌનાં વિચારચક્ષુના ઉન્મેષ અર્થે નેત્રાંજનની અચૂક ગરજ સારે તેવું છે. એ આખું પ્રકરણ મનનપૂર્વક વાંચવા જેવું જ છે. અહીં તો આપણે તેમાંના કેટલાક ઉદ્દગારો જોઈએ : 'જે ધર્મગ્રંથોની મૂળ પ્રેરણા જીવનમાંની કેન્દ્રસ્થ વસ્તુઓમાંથી મળેલી હોય છે તેના વિકાસનો સહેજે અટકાવ થઈ શકતો નથી. મનુષ્યજાતિનું જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ ગીતાનાં વચનોનો અર્થ વ્યાપક, ગૂઢ અને સમૃદ્ધ થતો ગયો છે. આવી સ્થિતિ અનંતકાળ સુધી ટકશે એમ તો કોણ કહી શકશે ? પણ ગીતાગ્રંથને હજી ઘડપણ આવ્યાનાં ચિહ્નો દેખાતાં નથી એટલું તો જરૂર કહી શકાશે '...' ગીતાના લેખકને જીવનધર્મનું જેટલું રહસ્ય સમજાયું હતું તેટલું જ ગીતાના શબ્દોમાં છે એમ માની લેવામાં ભૂલ છે. ગીતાગ્રંથ એ એક જીવંત વ્યક્તિ છે. તેનું જીવન ગીતાના લેખકથી અલગ, સ્વતંત્ર અને વર્ધમાન છે, એટલું સ્વીકાર્યા પછી ગીતાના મૂળ ઉપદેશને વળગી રહીને નવી દૃષ્ટિથી નવા અર્થો તેમાં જોવા એમાં સત્યનો કોઈ દ્રોહ નથી, પણ બંનેની કૃતાર્થતા જ છે.'

'ગીતાધર્મ'માં કુલે ૩૫ પ્રકરણો છે. ગીતામાં પ્રતિપાદેલા ૨૬ દૈવી ગુણો પૈકી યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ ગુણોને એક જ પ્રકરણમાં ચર્ચ્યા છે અને શમ–દમ એ બે ગુણ પણ એક જ પ્રકરણમાં લીધા છે. બાકીના દરેક ગુણ પર સ્વતંત્ર પ્રકરણ હોવાથી દૈવીસંપતને લગતાં ૨૩ પ્રકરણો થાય છે. વધારાનાં ૧૨ પ્રકરણો ગીતા સમગ્રને સમજવામાં સહાયક થઈ શકે એવા કેટલાક મુદ્દાઓને સ્પર્શી તેમ જ દૈવી ગુણ-સંપત્‌ને આધારે રચાનાર સમાજના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવાના ખ્યાલથી લખાયેલાં છે. તે પ્રકરણોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે: ૧. ગીતાનું લોકશાસ્ત્ર, ૨. અભય, ૩. સત્ત્વસંશુદ્ધિ, ૪. ધૃતિ, ૫. શમ-દમ, ૬. તેજ, ૭. યજ્ઞ, દાન અને તપ, ૮. ક્ષમા, ૯. માર્દવ, ૧૦. આર્જવ, ૧૧. અદ્રોહ, ૧૨. અપૈશુન, ૧૩. હ્રી, ૧૪. શૌચ, ૧૫. અલોલુપત્વ, ૧૬. અચાપલ, ૧૭. નાતિમાનિતા, ૧૮. અક્રોધ, ૧૯. જ્ઞાન-યોગ-વ્યવસ્થિતિ, ૨૦. સ્વાધ્યાય, ૨૧. દયા, ૨૨. અહિંસા, ૨૩. સત્ય, ૨૪. શાંતિ, ૨૫. ચાતુર્વર્ણ્ય, ૨૬. ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ? ૨૭. બ્રહ્મ એટલે શું ? ૨૮. કર્મવાદની પૂર્વપીઠિકા, ૨૯. બ્રહ્મચર્ય, ૩૦. જીવનયોગ, ૩૧. शिष्टाः प्रमाणम्, ૩૨. कर्मण्येवाधिकारस्ते, ૩૩. આશ્રમ-વ્યવસ્થા, ૩૪. ગીતામાંનું રૂપકાત્મક યુદ્ધ, ૩૫. ગીતાગ્રંથનું જીવંતપણું.

સમાજને ધારણ કરનાર લેખે દૈવીસંપતનું નિરૂપણ કરવા કાકા ઇચ્છે છે. તેથી તેમને સમાજની વ્યાખ્યા કરવાનું અને સાથે સાથે સમાજશાસ્ત્રની વિષયમર્યાદા નિરૂપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પ્રથમ પ્રકરણમાં તેમણે આ બધી બાબતો સ્પષ્ટ કરી છે, અને ગીતાની દૃષ્ટિ તેમ જ આર્યપરંપરા ધ્યાનમાં રાખી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રને લોકશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવ્યું છે. આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓની સમાજશાસ્ત્રવિષયક કલ્પના અને વિષયમર્યાદા બહુ જ વ્યાપક છે અને તેથી જ તે લોકશાસ્ત્રનો પર્યાય બની રહે છે.

અભય એ મૂળે આધ્યાત્મિક ગુણ મનાતો આવ્યો છે. એનો આધાર અમરત્વની ભાવના છે. જિજીવિષા શબ્દનો, વૈયક્તિક જીવનની તેમ જ હાર્દિક જીવનની ઇચ્છા પૂરતો, સંકુચિત અર્થ રૂઢ થયેલો હોવાથી ભયની પરંપરા જન્મે છે અને સ્મૃતિકારોએ તથા નીતિવિદોએ પણ રાજતંત્ર, વર્ણવ્યવસ્થા આદિ બધાં જ તંત્રોને સુસંગઠિત રાખવાના એક ઇલાજ તરીકે ભયનું સમર્થન કર્યું છે. ઊગતા પ્રજામાનસને ઘડવા, વિકસાવવા અને સુસંસ્કારી બનાવવાની જવાબદારી લેનાર કેળવણીકારો સુધ્ધાં ભયમૂલક તંત્રવ્યવસ્થાની હિમાયત કરતા આવ્યા છે. તેથી સહજ જ પ્રશ્ન થાય છે કે અભયમૂલક સમાજવ્યવસ્થાની હિમાયત કરનાર કાકાએ પરંપરાગત અને શાસ્ત્રસમર્થિત ભયમૂલક વ્યવસ્થાનો કાંઈ વિચાર અથવા ખુલાસો કર્યો છે કે નહિ ? આનો ઉત્તર અભયની હિમાયત કરતાં બહુ સૂક્ષ્મ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી સમાધાનકારક રીતે દાખલાદલીલ સાથે આપ્યો છે. એમાં એમના સ્મૃતિશાસ્ત્રવિષયક અભ્યાસ અને કેળવણીકારની શુદ્ધ દૃષ્ટિ એ બંને જોવા મળે છે. તેમના કહેવાનો નિષ્કર્ષ એટલો જ છે કે જે પોતે ભયભીત રહે તે સમાજ તો કદી ઉત્કર્ષ સાધી શકતો જ નથી, પણ જે બીજાને ભયભીત રાખવાની ગડમથલમાં જ પડેલ હોય તે સુધ્ધાં પોતાનો સ્થાયી અને સ્પૃહણીય ઉત્કર્ષ સાધી શકતો નથી, કેમ કે તેવા ઉત્કર્ષમાં ઉપયોગી થાય એવાં તેનાં શક્તિસાધનો ખોટી રીતે વપરાય અને ઘસાય છે. આ દૃષ્ટિથી ન ડરવા અને ન ડરાવવાની અભયનીતિ જ સમાજના વ્યાપક ઉત્કર્ષ માટે આવશ્યક છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રકરણમાં સામાજિક સંગઠનના સાચા આધાર લેખે સત્ત્વસંશુદ્ધિનું જે વિવિધ દૃષ્ટિએ કાકાએ નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં સામાજિક વિકાસનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જ આવી જાય છે. હૃદયશુદ્ધિ એ જ સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ સામાજિક સંગઠન ટકી શકે છે એવું યથાર્થ વિધાન કર્યા પછી પરશુરામ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, રામચંદ્ર, શિવાજી આદિના પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક દાખલાઓ ટાંકી

કાકાએ ઠીક જ કહ્યું છે કે: 'શિવાજીએ હિંદુ સંગઠન કર્યું તેથી આજે આપણે જો તેટલું જ કરવા નીકળીએ તો તે કાળાનુકૂળ નહિ થાય.' વ્યક્તિ અને સમાજના અગર તો વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના હિતવિરોધો ટાળવા માટે છેલ્લાં બસો-ત્રણુસો વર્ષોમાં સમાજશાસ્ત્રીઓએ જે જે ઉપાયો વિચાર્યા છે તે બધા કરતાં સત્ત્વસંશુદ્ધિનો ઉપાય કેટલો કારગત નીવડી શકે એ મુદ્દો બહુ જ હૃદયંગમ રીતે રજૂ કરાયો છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ દ્વારા કુટુંબસંસ્થાનો આંતરિક અને વ્યાપક સુધાર કરવા ઉપર ભાર આપવાને બદલે કુટુંબસંસ્થામાં તડ પાડતી સંન્યાસ અને શ્રમણુ-સંસ્થાઓ મોટા પાયા ઉપર રચાઈ. તેને પરિણામે એ સંન્યાસ અને શ્રમણુ-સંસ્થાઓના અને મૂળભૂત કુટુંબસંસ્થાના શા હાલહવાલ થયા તેનું હૂબહૂ ઐતિહાસિક ચિત્ર કાકાએ આલેખ્યું છે. તેમણે મોક્ષની વ્યાખ્યા આપી છે તે શાસ્ત્રીય હોવા ઉપરાંત વિશેષ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને સર્વોપયોગી છે. તેઓ જણાવે છે કે: 'ષડ્રિપુના બંધનમાંથી કાયમનો છૂટકારો મેળવવો એ જ મોક્ષનો અર્થ છે. તદ્દન મટી જવું અને કોઈ રીતે શેષ ન રહેવું એવો મોક્ષનો અર્થ નથી. મોક્ષ પણ એક સાધન જ છે. તેનું અંતિમ સાધ્ય છે વિશ્વાત્મૈક્ય. એ જ લોકજીવનનો પરમ અને ચરમ આદર્શ છે.'

ધૃતિના પ્રકરણમાં વ્યવહારુ અને વૈજ્ઞાનિક દાખલા વડે જ્યારે કાકા ધૃતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે ત્યારે તે ગમે તેવા નબળાસબળાને સુધ્ધાં ધૃતિનો આશ્રય લેવાની ભૂખ જગાડે છે. નાસભાગ કરતા સૈન્યમાં જો સેનાપતિ સાચી ધૃતિવાળો હોય તો તે તેમાં પાછી કાર્યકારી એકતા સ્થાપે છે. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ અને મનુષ્ય વચ્ચે જે મૌલિક અંતર છે તે દર્શાવવા સાથે માણસને નવા નવા પ્રયોગો કરવામાં ધૃતિ જ ટકાવી શકે એ વિધાન કરે છે ત્યારે કાકા માણસજાતિના વિકાસનું રહસ્ય સ્પષ્ટ કરે છે. એકલાં જ પુરુ-ષાર્થ કરવો એટલે બીજાને હાથા બનાવી માત્ર પોતે જ આગેવાની લેવી એવી મધ્યકાલીન એકાંગી નીતિ અને સંઘની આગેવાની ન લેવી એવી બીજી એકાંગી નીતિ એ બંનેનું નિઃસારપણું તેમણે મનોરંજક રીતે દર્શાવ્યું છે. બીજી નીતિના નિઃસારપણા માટે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આપેલો દાખલો તેમણે નોંધ્યો છે કે ગામના હિતાર્થે આગેવાન થઈ કૂવો બાંધનાર ફાળો ઊઘરાવવા નીકળ્યો ત્યારે તેને લોકો કહે છે, કૂવાનું પુણ્ય તને, પૈસા અમારા?

શમ-દમના નિરૂપણમાં તેનું સામાજિક દૃષ્ટિએ જે સ્વરૂપ આલેખ્યું છે તે શાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યાનો આવશ્યક વિસ્તાર છે. તેમણે કહ્યું છે કે, 'આપણા

દેહગત જીવનના કરતાં આપણું સમાજગત જીવન જ વ્યાપક, દીર્ઘકાલીન તેમ જ અર્થપૂર્ણ હોય છે અને તેથી આપણી દેહગત વાસનાઓને રોકીને આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ અને નિષ્પાપ કરવું એ આવશ્યક હોય છે. દેહગત વાસનાઓને કાબૂમાં લઈ રોકવાને માટે જે આત્મિક શક્તિનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેને જ શમ-દમ નામ આપેલું છે.' શમ અને દમ બંનેમાંથી પહેલાં શેના ઉપર ભાર આપવો એનો ખુલાસો પણ સ્વાભાવિક જ છે: 'બાહ્ય ટેવો બદલવાથી સ્વભાવ આપોઆપ બદલાય છે એ સાચું, અને એ વાત પણ ખરી છે કે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવાથી ટેવોને નવું વલણ મળ્યા વિના રહેતું નથી. એટલે સાધકોએ અને સમાજના આગેવાનોએ બંને બાજુથી શરૂઆત કરવી જોઈએ.'

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં તેજની વિશદ ચર્ચા કર્યા પછી કાકાએ સાતમા પ્રકરણમાં યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ ગુણોની એકીસાથે મીમાંસા કરી છે. આપણે બધા જ તપનો રૂઢ અર્થ જાણીએ છીએ. ભારતમાં તપના જેટલા પ્રયોગો થયા છે અને જેટલા કાળથી તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો ખીલતાં ખીલતાં છેવટે તે બહુરૂપી બન્યું છે તેનો ઇતિહાસ ભારતીય વાઙ્મયમાં અને ભારતીય બધી ધર્મપરંપરાઓમાં જીવિત છે. એક રીતે ભારતને તપોભૂમિ કહી શકાય. કઠણમાં કઠણ તપથી માંડી સહેલામાં સહેલા અને વધારેમાં વધારે સગવડકારક તપોની સૃષ્ટિ ભારતીય જીવનમાં વ્યાપેલી છે; તેમ છતાં અનેક બાબતોમાં ભારતીય સમાજની પામરતા જાણીતી છે. આનું મૂળ કારણ પકડી કાકાએ તપનો અર્થ એવી રીતે વિસ્તાર્યો છે કે તે તેના બાહ્ય બહુરૂપીપણાને સજીવ બનાવી શકે. તપની વ્યાપક વ્યાખ્યા હરકોઈ વાચકના ધ્યાનમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકે તે માટે તેમણે પોતાના પૌરાણિક જ્ઞાનસંગ્રહમાંથી ગંગાને હિમાલયથી નીચે આણનાર જહ્નુનો દાખલો બહુ જ આકર્ષક રીતે ટાંક્યો છે અને બીજા પણ દાખલા સૂચવ્યા છે.

વિચારના વિકાસ સાથે જ આચારનો વિકાસ થાય છે. બંનેનો સંવાદી વિકાસ એ જ સામાજિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ. જેમ જેમ સંસ્કૃતિ વિકસતી જાય તેમ તેમ પ્રાચીન શબ્દોમાં નવા અર્થના સ્તરો ઉમેરાતા જ જવાના. યજ્ઞ શબ્દ પ્રાચીન ટંકશાળમાં તૈયાર થયો; ત્યાર બાદ કલ્પી ન શકાય એટલા તેના અર્થો ખીલતા અને સમાજમાં રૂઢ પણ થતા ગયા છે. કાકાએ એના અર્થ-વિકાસનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી સામાજિક મોક્ષને સિદ્ધ કરી શકે એવો તેનો સ્થિર અર્થ સરળ શબ્દોમાં કર્યો છે. એ અર્થ સહેલાઈથી સમજી શકાય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં તેનો અમલ કરવાનું બળ મળે તે હેતુથી

તેમણે પોતાના 'હિમાલયનો પ્રવાસ'માંથી સાર્વજનિક વાસણ માંજવાનાં પરિણામ અને શૌચક્રિયા વખતે પ્રથમથી નહિ પણ પછી ઉપર માટી નાખવાના લાભ સૂચવતા બે દાખલાઓ ટાંકચા છે. આ દાખલા સામાન્ય જેવા લાગવા છતાં તેનું પ્રેરકબળ અસાધારણ છે. તપ અને યજ્ઞ વચ્ચેનું તારતમ્ય પણ તેમણે એક સુંદર દાખલાથી સમજાવ્યું છે. 'કૂવામાંનું પાણી હાથથી પંપ ચલાવીને ઉપલા માળ ઉપરની ટાંકીમાં લઈ જવું એ થયું તપ. ઉપર આવેલી ટાંકીની સગવડને લીધે ઘરમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં અને જોઈએ તેટલું પાણી વાપરવું અને ફુવારા ઉડાડવા એ ભોગ થયો. આમ ઉપરથી નીચે આવેલા પાણીને ફરીથી શુદ્ધ કરી તેને પાછું પંપ વડે ટાંકી સુધી ચઢાવવું અથવા પહોંચાડવું એ થયો. યજ્ઞ.' સામાન્ય રીતે દાન અને ત્યાગ એ બંને શબ્દો પર્યાય ગણાય છે, પણ એ બેમાં સૂક્ષ્મ અંતર શું છે તે કાકાએ દર્શાવ્યું છે અને બંનેની વેધક ચર્ચા કરી છે.

અપૈશુનનું સામાજિક મૂલ્યાંકન કરતી વખતે કાકાએ પૈશુન્ય એટલે શું તેની ચર્ચા કરી છે. તેમાં જે ચામડી વિનાના શરીર સાથે માણસોના આંતરિક આળી વૃત્તિવાળા મનની સરખામણી કરી છે તે કાકાનું ઉપમાકૌશલ દર્શાવવા ઉપરાંત ભારે સૂચક છે. પિશુન માણસને શાસ્ત્રમાં મર્માવિધ્ કહ્યો છે. 'મર્માવિધ્' શબ્દનો ખરો ભાવ આ ઉપમા દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. ગુરુ-શિષ્યના સંબંધની જે વિગતથી માહિતી આપી છે તે જાતઅનુભવી હોય તેવી અસંદિગ્ધ છે. કેળવણી ગુલામો સર્જવા કે માણુસ-યંત્ર નિર્માણ કરવા નથી એ તેમનું કથન કેળવણીશાસ્ત્રનું મહત્ રહસ્ય છે અને તે સાચા કેળવણીકારના અનુભવમાંથી આપમેળે સરેલું હોય તેવું છે. અંતેવાસી, છાત્ર જેવા જે શબ્દો વિદ્યાર્થી માટે પ્રસિદ્ધ છે તે કયા વાતાવરણમાંથી, કઈ ભાવનામાંથી અને કયા હેતુથી યોજાયા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ ચર્ચામાં છે. વધારેમાં વધારે જ્યાં નિકટનો સંબંધ હોય ત્યાં જ ગુણ કે દોષ જાણવા-પકડવાની તક હોય છે. આવી તક બીજા કોઈ પણ સંબંધ કરતાં ગુરુ-શિષ્યના સંબંધમાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે; એટલે ગુરુ પોતે શિષ્યને દોષાવારક અર્થમાં છાત્ર સમજે અને કહે તો તે યુક્ત જ ગણાય. આ વસ્તુ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં, જ્યાં ગુરુ વિદ્યાર્થીને સમાવર્તન વખતે શિક્ષા આપે છે ત્યાં, કહેવાઈ પણ છે. ગુરુ કહે છે : 'અમારાં સુચરિત ગ્રહણ કરજે, અન્ય નહિ.' આ કેવું નગ્ન સત્ય છે! કોઈ નોકર માલિકને છોડી જાય કે ક-મને વિદાય લેતો હોય ત્યારે જો તે નોકર ખરેખર પરિચારક અને પારિપાર્શ્વિક હોય તો માલિક તેને વિદાય આપતી વખતે શું એવું જ ન કહે?

એક કે બીજે કારણે બે મિત્રો વચ્ચે અંતર ઊભું થતાં તેઓ પરસ્પર છૂટા પડે ત્યારે બંને એકબીજા પાસેથી શી આશા રાખે ?

સામાન્ય રીતે જીવન-વ્યવહારના દરેક પ્રદેશમાં માણસના મનમાં એવો ડર રહે છે કે, રખે મારી વાત આ ભાઈ પ્રકટ કરી દે. ઘણાં માણસોનું બળ કે પરાક્રમ એ જ હોય છે કે તેઓ સામાના દોષને પ્રગટ કરી દેવાની ધમકી આપ્યાં કરે છે. એટલે પૈશુનવૃત્તિ એ ખરી રીતે સમાજનો સડો છે.

દોષકથન એ જાતે દુષ્ટ નથી, પણ એની પાછળ કેવી વૃત્તિ રહેલી છે તે જ જોવાનું હોય છે. જો સદ્‌વૃત્તિમૂલક દોષકથન હોય તો તે પૈશુનમાં ન આવે. એવી સ્થિતિમાં એ કથન પરોક્ષ સ્થિતિમાં થાય પણ નહિ. સુવર્ણ નિયમ એ છે કે જે મોઢે કહી શકાય તેથી જરા પણ વધારે પીઠ પાછળ ન કહેવાય તો સમજવું કે એમાં પૈશુન નથી – જો આ વખતે તેમાં આવેશ ન હોય તો.

બેશક, સમાજ-સુવ્યવસ્થાનો પાયો અપૈશુન છે. સ્ત્રીઓ કુથલીશૂર છે એમ કહેવાય છે; પણ કુથલી તો એવી વ્યાપક છે કે તે સાધુ, વિદ્વાન, અધ્યાપક આદિ બધાને વળગી છે અને જો એ જ સ્ત્રીત્વની વ્યાખ્યા હોય તો પછી પુરુષને શોધવાની જ મહેનત લેવી પડશે !

બૌદ્ધ અભિધર્મમાં 'હિરી' અને 'ઓતપ્પ' એ બેને શોભન ગુણોમાં ગણાવ્યા છે. કોઈ જુએ છે કે નહિ તેનો કશો પણ વિચાર કર્યા વિના આપમેળે જ અકૃત્ય વિચાર અને વર્તનથી દૂર રહેવાની સ્વયંભૂ વૃત્તિને જ 'હિરી' અને બીજાથી શરમાઈ અકૃત્ય કરતાં અટકવું તેને 'ઓતપ્પ' કહેલ છે. અમરકોશમાં 'હ્રી' અને 'અપત્રપા' શબ્દો છે તે જ પાલિમાં 'હિરી' અને 'ઓતપ્પ' છે. અમરકોશમાં પણ હ્રી અને અપત્રપાનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ કરેલ છે. આચારાંગ જેવા પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથમાં 'લજ્જુ' શબ્દ છે, તે સ્વતઃ લજ્જાળુ અર્થમાં જ વપરાયેલો છે. કાકાએ હ્રીની ચર્ચા કરતાં લાજ, આબરૂ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે અનુક્રમે હ્રી અને અપત્રપાના ભાવમાં જ કરેલ છે.

લાજ, આબરૂને કાકાએ સમાજની આખરી મૂડી કહી છે તે તદ્દન યથાર્થ છે. જો સમાજ પાસે આ આખરી મૂડી ન હોય કે ઓછી હોય તો તે સુવ્યવસ્થિત રીતે જીવન ગાળી જ ન શકે. જોકે ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ અપત્રપાના કરતાં હ્રીનું સ્થાન ચડિયાતું છે, છતાં સામાજિક વ્યવહાર મોટે ભાગે અપત્રપાના આધારે જ નભે છે.

કાકાએ શૌચનો અનેક દૃષ્ટિએ ઊહાપોહ કર્યો છે. વ્યક્તિગત શૌચ એ એક વસ્તુ છે અને સામાજિક શૌચ એ બીજી વસ્તુ છે. એ બે વચ્ચેનું તારતમ્ય તેઓ ખૂબ દાખલાદલીલથી બતાવે છે; તેથી પણ આગળ વધી તેઓએ શારીરિક અને માનસિક શૌચનું સામાજિક જીવનમાં જે સ્થાન છે, અને જે હોવું જોઈએ તે બહુ જ વિગતથી સમજાવ્યું છે. મન ગમે ત્યાં ભમે તોયે શરીર કાબૂમાં હોય એટલે બસ છે એવું વલણ ધરાવનારને સચોટ જવાબ આપતાં કાકાએ ઠીક જ કહ્યું છે કે: 'એકાદ ઘરમાં ખૂબ ગંદકી છુપાવી રાખી હોય તે કોઈની નજરે ન પડવા દઈએ તોપણ તેમાંથી રોગનો ફેલાવો થવાનો જ. આ વાત જેટલી સાચી છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે કોઈક એક જણની ચિત્તવૃત્તિ મલિન હોય તો આખા સમાજ પર તે પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યા વિના રહેશે નહિ. એથી ઊલટું, એકાદ જણની ચિત્તવૃત્તિ પવિત્ર, ઉદાત્ત અને આર્ય હશે તો તેની અસર પણ સમાજ પર પહોંચવાની જ.' કાકાએ માનસિક શૌચનું પ્રધાનપણું બતાવતાં દેહાપત્ય અને વિચારાપત્ય એવા બે પ્રકારના અપત્યો વચ્ચેનું અંતર બતાવ્યું છે, તે તેમના વક્તવ્યને સચોટપણે રજૂ કરે છે. આમ તો શૌચ સર્વત્ર સંભળાય અને ગવાય છે, પણ એનું સામાજિક મૂલ્ય કેટલું છે તેનો વિચાર વ્યાપકરૂપે હજી સાર્વત્રિક થયો નથી. તેથી ગીતાને આધારે થયેલો આ વિચાર બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે.

અલોલુપતાની ચર્ચામાં કાકાએ પ્રથમ અનુભવમાં આવતી અનેકવિધ લોલુપતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. અધિકાર કે સ્વાર્થલોલુપતા, સ્વાદલોલુપતા, કામલોલુપતા – એ બધી લોલુપતાઓ કેવી કેવી રીતે બાધક નીવડે છે એ સઘળું તેમણે સામાજિક વ્યવહાર, રાજકારણ અને આહારવિધિમાંથી દાખલાઓ ચૂંટી તદ્દન દીવા જેવું સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે લોકો ઉન્માદક વાતાવરણ વચ્ચે રહીને અલોલુપતા સાધવાની હિમાયત કરે છે તેમને કાકાએ અકાટ્ય ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે છેવટે એવી હિમાયત વામાચાર ભણી જ વાળે. વળી, જેઓ નિર્મળતાના આદર્શની ખાતર સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવાની અને પુરુષોએ પૂતળી સુધ્ધાં ન જોવાની હિમાયત કરે છે તેમનો એકાંત પણ બ્રહ્મચર્યના આદર્શ માટે પોચો જ છે એ પણ કાકાએ યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે, અને અલોલુપતા વૈયક્તિક કે સામાજિક આરોગ્યમાં કેવું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે તે સ્થાપિત કર્યું છે.

નાતિમાનિતાની ચર્ચામાં અમાનિત્વનો પણ વિચાર કર્યો છે. એનો

અર્થ માન ન કરવું એટલો જ સીધી રીતે થાય છે; જ્યારે નાતિમાનિતાનો અર્થ અતિમાન નહિ પણ આવશ્યક માન રાખવું જ જોઈએ એવો થાય છે. એક બાજુથી માન ન રાખવાનું કહેવું અને બીજી બાજુથી આવશ્યક માનને સદ્‌ગુણ કહેવો એ બે વચ્ચે દેખીતો વિરોધ છે, પણ એનો ખુલાસો કાકાએ ઠીકઠીક કર્યો છે. માન ન કરવું એટલે પોતે જે જાણ્યું હોય કે જાણતો હોય તેને જ સંપૂર્ણ માની બીજાના અનુભવને ન અવગણવો. આવી અવગણના જ બધી તકરારનું મૂળ બને છે. પણ આ ચર્ચા કરતાં કાકાએ જે ઉપમા વાપરી છે તે તેમનામાં રમતો કાલિદાસ અને હેમચંદ્રનો આત્મા સૂચવે છે. તદ્દન વ્યવહારુ જીવનમાંથી કેવી સરસ ઉપમા પકડી છે, જે સાંભળતાં જ ચિત્તને ચોંટી જાય છે: 'અનુભવની માટીમાંથી જ્ઞાનની મૂર્તિ ઘડતી વખતે તે સુકાઈને તરત જ કડક ન બની જાય તેની ખબરદારી માણસે રાખવી જોઈએ. અમાનિત્વનું પાણી વારેવારે છાંટીને ચીકણી માટીને જો નરમ રાખીએ તો જ જ્ઞાનની મૂર્તિનો ઘાટ સુધરતો રહે અને તેનું ઘડતર વધારે ને વધારે સર્વાંગ સુંદર કરી શકાય.'

નાતિમાનિતાના બે અર્થો કર્યા છે, તે જીવનના અનુભવમાંથી લીધા છે અને બરાબર સમાજદૃષ્ટિએ ઘટાવ્યા છે. સેવક સામાજિક કલ્યાણ અર્થે કાંઈ પણ કરે ત્યારે સેવકરૂપ હાથાએ એમ ન વિચારવું જોઈએ કે સેવ્યસમાજરૂપ ઘંટીએ જ હાથાની આસપાસ, હાથાની મરજી મુજબ ફરવું ને હાથાએ પોતે સ્થિર રહેવું. એમ સેવક વિચારે તો એના ઉપર અતિમાનિતાનો ભાર એટલો બધો વધે કે છેવટે સમાજની ઘંટી ચાલે જ નહિ અને સેવા પણ થઈ ન શકે. અહીં હાથો અને ઘંટીનું દૃષ્ટાંત કેટલું સચોટ છે! બીજા અર્થમાં પરિસ્થિતિ ગમે તેવી પ્રતિકૂળ હોય, અર્થાત્ તેના ઉપર કાબૂ જમાવી શકાય એવું ન પણ હોય, ત્યારે પુરુષાર્થ નકામો હણી ન નાખવાની સૂચના છે. સિદ્ધાંત કાયમ રાખી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે માંડવાળ કરવાની વૃત્તિ એ જ નાતિમાનિતા છે. સેવા કરતાં જે ડગલે ને પગલે માનસિક આડખીલીઓ આવે છે ને મૂળ ધ્યેયને જ વણસાડે છે તે અનુભવમાંથી આ અર્થો સ્ફુર્યા છે.

દયાનો મૂળ આધાર પ્રેમતત્ત્વ છે. મનુષ્ય–મનુષ્યેતર દરેક પ્રાણીમાં પ્રેમતત્ત્વ જ જીવન સાથે ઓતપ્રોત છે, અથવા એમ કહો કે પ્રેમ અને જીવન એ બંને શબ્દો પર્યાય માત્ર છે. પ્રેમ કરવો અને ઝીલવો, તેને વિકસાવવો અને વિસ્તારવો એ જ જીવનની પ્રક્રિયા છે. બીજા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યા સિવાય અગર તો બીજાનો પ્રેમ ઝીલ્યા સિવાય કોઈ પણ નાનું કે

મોટું પ્રાણી જીવી શકે નહિ. એ વિના એને જીવન કંટાળાભરેલું જ લાગે અને જીવન જલદી છોડી દેવું એવો ભાવ જ જન્મે. આ ઉપરાંત, દરેક જીવધારી પોતાના પ્રેમનો વિસ્તાર પણ કરવા મથે છે અને ખરી રીતે એના વિસ્તારમાં જ એનું આખું જીવન પૂરું થઈ જાય છે. જડ અને ચેતન એ બે વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવો હોય તો પ્રેમના નાસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વથી જ દર્શાવી શકાય. જો આમ છે, અને છે પણ એમ જ, તો ઠર્યું એમ કે ચેતનાનો વિસ્તાર કરવો એ જ પ્રેમ છે. બીજા પ્રત્યે વહાલ દર્શાવવું અને બીજાનું વહાલ મેળવવું એ જ પ્રિય શબ્દ ઉપરથી બનેલ પ્રેમ શબ્દનો ફલિતાર્થ છે.

જો ચેતન તત્ત્વને જ બ્રહ્મ, ઈશ્વર કે આત્મા કહીએ તો ઠર્યું એમ કે પ્રેમ એ જ આત્મા છે અને એ પણ ઠર્યું કે આવો આત્મા સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં મોજૂદ છે. તો પછી એમ ન કહી શકાય કે આત્મા માત્ર મનુષ્યમાં વસે છે. આ જાતનો વિચાર કાકાએ મૂક્યો છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ તદ્દન બુદ્ધિગમ્ય છે.

જો પ્રેમ એ સહજ અને જીવનનું મૌલિક ઉપાદાન હોય તો એમ કેમ બને છે કે એક જણ બીજા પ્રત્યે ઘણી વાર વગર કારણે પણ અણગમો દર્શાવે છે; એને પજવવા, શોષવા જેવી અપ્રિય પ્રવૃત્તિમાં રસ લે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને જીવનનાં જુદાંજુદાં પાસાં તપાસવા તેમ જ તેના બળાબળનું તોલન કરવા પ્રેરે છે. દરેક પ્રાણીમાં બુદ્ધિ અને સમજણનો વિકાસ એકસરખો નથી હોતો. અને એ જ કારણે રોષ, દ્વેષ, અદેખાઈ કે વધારે પડતું શોષણ કર્યા વિના જ પોતાનું જીવન કેમ ગોઠવી શકાય તે કળા સૌમાં એકસરખી સિદ્ધ થઈ નથી, એટલે પ્રેમ ચાહનાર અને પ્રેમ કરનાર માણસ જેવું વિકસિત પ્રાણી પણ પોતાના સમાજમાં અને માનવેતર જગતમાં પોતાનું નિરુપદ્રવી સ્થાન – જીવવું અને જીવવા દેવું – સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. પણ સાથે સાથે આપણે જોઈએ છીએ કે માનવસમાજમાં કાળે કાળે એવી વ્યક્તિઓ પેદા થઈ છે અને થાય છે કે જે પોતાની સાચી સમજણ અને જીવનકળાની વિશિષ્ટ સાધના દ્વારા આખા જગત પ્રત્યે એકસરખો પ્રેમ વ્યક્ત કરી ગઈ છે અને વ્યક્ત કરતી અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ વિરલ વ્યક્તિઓમાં દેખાય તે અન્યમાં ન જ સંભવે એવા દૃષ્ટિકોણથી જીવનવ્યવહાર ઘડવો તે કરતાં એ વસ્તુ પ્રયત્નથી બધામાંય સાધ્ય થઈ શકે છે એવી સમજણને આધારે જીવનવ્યવહાર કેળવવો એ સૌને માટે કેટલું સારું છે!

વળી, એમ પણ નથી કે પ્રયત્નથી સમાજમાં 'જીવવું અને જીવવા દેવું'ની ભાવના વધારે વિકસાવી કે સ્થિર કરી શકાતી નથી. જે વ્યક્તિ

એક વાર ઘણા પ્રત્યે ઉપદ્રવકારી વ્યવહાર કરતી હોય છે તે જ વ્યક્તિ સાચી સમજણ પ્રગટતાં તેથીયે વધારે પ્રતિ નિરુપદ્રવ જીવનવ્યવહાર કેળવે છે તેવું આપણે આપણા જ જીવનમાં જોઈએ છીએ.

પ્રેમતત્ત્વના વિકાસ અને વિસ્તારમાં બાધા નાખે એવી વૃત્તિઓ પણ જીવનમાં પડેલી છે. સ્વાર્થ, ક્રોધ આદિ ઘણી વાર પ્રેમતત્ત્વને વિકસવામાં આડે આવે છે; પણ બારીકાઈથી જોઈશું તો એ લોભ અને ક્રોધ જેવી વિરોધી વૃત્તિઓના મૂળમાં પણ વસ્તુતઃ પ્રેમનો અંશ પડેલો હોય છે. એક વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો એટલે તેને વધારે પડતી ત્વરાથી સિદ્ધ કરવાની ઉતાવળમાં તેની આડે આવતાં તત્ત્વો પ્રત્યે આપણે છેડાઈ જઈએ છીએ. આવે વખતે ધીરજ અને સમજણ કેળવવામાં આવે તો એક વસ્તુ પ્રત્યે ચોંટેલ પ્રેમનો આવેગ વિરોધી દેખાતાં તત્ત્વો પ્રત્યે ક્રોધ કે આવેશનું રૂપ ધારણ ન કરતાં પ્રેમરૂપમાં કે સમત્વમાં જ બદલાઈ જાય. ઋષિઓએ અને સાધકોએ આ કળા જીવનમાં પણ દર્શાવેલી છે.

વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, પ્રેમતત્ત્વ એ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. જેની પૂરી કસોટી ન થાય, જેને મૂળથી ઊખડી જવાનો — અસત્ થઈ જવાનો — પ્રસંગ ન આવે, જેમાં વિકૃતિ થવાની વેળા ન આવે અને જેનું ડહોળાણ કરનાર પ્રસંગો જ ન આવે અને આ બધું આવે ત્યારે જે પોતાનું સત્ય, શિવ, સુન્દર સ્વરૂપ પ્રગટ કરી ન શકે, સાચવી ન શકે, વધારી ન શકે તે વસ્તુ સત્ય, શિવ, સુન્દર છે એમ કહી જ ન શકાય. ગમે તેવા ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ જે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ અખંડિત રાખી શકે, વિકસાવી ને વિસ્તારી શકે તે જ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં લોભ, ક્રોધ જેવી વૃત્તિઓની સખત કસોટીમાંથી ક્ષેમંકર રીતે પસાર થવામાં જ પ્રેમનું પ્રેમત્વ છે અને એમાં જ સામાજિક જીવનની ચરમ સીમા છે.

બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઈસ્ટ કે ગાંધીજી જેવાનાં સંવેદનો જોતાં ચોખ્ખો અનુભવ થાય કે એમણે એવી આકરી કસોટીમાંથી જ પોતાના પ્રેમતત્ત્વનો વિકાસ ને વિસ્તાર કર્યો છે.

કાકાએ દયાની ચર્ચામાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી મહત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે. બહુ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે દયાના મૂલાધાર પ્રેમતત્ત્વમાં જ બાકીના બધા સદ્‌ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે; અથવા એમ કહો કે બીજા સદ્‌ગુણો એ પ્રેમબીજના અંકુરો, પલ્લવો અને પત્રો જેવા છે.

અહિંસાની ચર્ચા એટલી બધી વ્યાપક અને સર્વાંગીણ તેમ જ હૃદયસ્પર્શી છે કે તેમાં કાંઈ ઉમેરવું એ મિથ્યા ડહાપણ જેવું છે. અને હૃદયંગમ

કરવામાં જ એનું ખરું મૂલ્યાંકન છે. એમ તો આ ચર્ચામાંથી પ્રત્યેક વસ્તુ મનને પકડી લે છે, છતાં કેટલીક ઉપમાઓ અને દાખલા સામાન્ય છતાં અસાધારણ રીતે મનને જીતનારાં છે.

બ્રહ્મ એટલે આત્મા કે એવું કંઈ કૂટસ્થ અથવા અપરિણામી તત્ત્વ મનાય છે. એ તત્ત્વ મૂળમાં ગમે તેવું હોય છતાં એનો જીવનગત અને અનુભવસિદ્ધ અર્થ અહિંસા જ છે. હું સર્વત્ર અને સૌમાં છું અને સૌ મારામાં છે અગર તો બધાં સમાન છીએ એ ભાવના કે ધારણા વિના અહિંસા કદી યથાર્થ સિદ્ધ થતી જ નથી. એવી ભાવના વસ્તુતઃ જીવે છે કે મરવાને વાંકે જીવે છે, એની પરીક્ષા અહિંસાની કસોટીથી જ થઈ શકે છે. અહિંસાના આચાર વિનાનો બ્રહ્મવિચાર કે આત્મવિચાર એ માત્ર શુષ્કવાદ છે. તેથી અહિંસા, બ્રહ્મ અને આત્મા એ બધા પર્યાય એટલે સમાનાર્થ શબ્દો છે. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે આચારાંગમાં સમગ્રપણે અહિંસાની સાધના ઉપર ભાર દેવાયો છે અને તે જ સાધનાને બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે.

દયા અને અહિંસા બંનેનો મૂળ આધાર અગર પ્રેમ જ છે તો ગીતામાં એ બન્ને ગુણો જુદા કેમ નિર્દેશ્યા ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાકાએ જાણીને જ આપ્યો ન હોય એમ લાગે છે—એમ સમજીને કે એ વસ્તુ બહુ ચોખ્ખી છે. કોઈનું સુખ કે જીવન ન હરવું એ પ્રેમની નિષેધ બાજુ અહિંસા છે, જ્યારે દયા એ તેની ભાવાત્મક બાજુ છે. બીજાના દુઃખમાં ભાગીદાર થવું કે પોતાના સુખમાં બીજાને ભાગીદાર બનાવવા કાંઈ કરી છૂટવું એ દયા છે. એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. સાચી અહિંસામાં દયા અને સાચી દયામાં અહિંસા ન સમાય એમ બને જ નહિ; પણ વ્યવહારમાં ફોડ પાડવો જરૂરી હોવાથી ગીતાકારની પેઠે કાકાએ પ્રેમની તે બન્ને બાજુનું આચારપક્વ વિચાર દ્વારા સમાજદૃષ્ટિએ નોખું નોખું નિરૂપણ કર્યું છે.

કાકાએ 'ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?' એ મથાળા નીચે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખ્યું છે. તેમાં પોતે પ્રથમ હિંસાની તરફેણ કરનારા હતા અને પછી ક્રમે ક્રમે અહિંસાના તરફદાર અને સમર્થક કેમ થયા એનો ૧૯૦૪ થી આગળનો પરિવર્તન-ક્રમ દર્શાવ્યો છે. તે કાંઈ સાધારણ મહત્ત્વનો નથી. ગીતામાં હિંસાનું વિધાન છે એવો સંસ્કાર મોટેભાગે આપણા બધામાં એક અથવા બીજી રીતે પડેલો છે; પણ એ સંસ્કારનું શ્રવણ–મનન દ્વારા સંશોધન કરવું અને એક ચોક્કસ નિર્ણય પર પહોંચવું એ કામ સૌને માટે સરળ નથી. કાંઈ નિર્ણય બાંધ્યો તોયે તે આચરણની કસોટીએ કસાયેલો જ હોય એવું તો ભાગ્યે જ હોય છે. કાકાનો નિર્ણય માત્ર દલીલમૂલક કે બુદ્ધિવાદ-

એક વાર ઘણા પ્રત્યે ઉપદ્રવકારી વ્યવહાર કરતી હોય છે તે જ વ્યક્તિ સાચી સમજણ પ્રગટતાં તેથીયે વધારે પ્રતિ નિરુપદ્રવ જીવનવ્યવહાર કેળવે છે તેવું આપણે આપણા જ જીવનમાં જોઈએ છીએ.

પ્રેમતત્ત્વના વિકાસ અને વિસ્તારમાં બાધા નાખે એવી વૃત્તિઓ પણ જીવનમાં પડેલી છે. સ્વાર્થ, ક્રોધ આદિ ઘણી વાર પ્રેમતત્ત્વને વિકસવામાં આડે આવે છે; પણ બારીકાઈથી જોઈશું તો એ લોભ અને ક્રોધ જેવી વિરોધી વૃત્તિઓના મૂળમાં પણ વસ્તુતઃ પ્રેમનો અંશ પડેલો હોય છે. એક વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો એટલે તેને વધારે પડતી ત્વરાથી સિદ્ધ કરવાની ઉતાવળમાં તેની આડે આવતાં તત્ત્વો પ્રત્યે આપણે છેડાઈ જઈએ છીએ. આવે વખતે ધીરજ અને સમજણ કેળવવામાં આવે તો એક વસ્તુ પ્રત્યે ચોંટેલ પ્રેમનો આવેગ વિરોધી દેખાતાં તત્ત્વો પ્રત્યે ક્રોધ કે આવેશનું રૂપ ધારણ ન કરતાં પ્રેમરૂપમાં કે સમત્વમાં જ બદલાઈ જાય. ઋષિઓએ અને સાધકોએ આ કળા જીવનમાં પણ દર્શાવેલી છે.

વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, પ્રેમતત્ત્વ એ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. જેની પૂરી કસોટી ન થાય, જેને મૂળથી ઊખડી જવાનો – અસત્ થઈ જવાનો – પ્રસંગ ન આવે, જેમાં વિકૃતિ થવાની વેળા ન આવે અને જેનું ડહોળાણ કરનાર પ્રસંગો જ ન આવે અને આ બધું આવે ત્યારે જે પોતાનું સત્ય, શિવ, સુન્દર સ્વરૂપ પ્રગટ કરી ન શકે, સાચવી ન શકે, વધારી ન શકે તે વસ્તુ સત્ય, શિવ, સુન્દર છે એમ કહી જ ન શકાય. ગમે તેવા ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ જે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ અખંડિત રાખી શકે, વિકસાવી ને વિસ્તારી શકે તે જ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં લોભ, ક્રોધ જેવી વૃત્તિઓની સખત કસોટીમાંથી ક્ષેમંકર રીતે પસાર થવામાં જ પ્રેમનું પ્રેમત્વ છે અને એમાં જ સામાજિક જીવનની ચરમ સીમા છે.

બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઈસ્ટ કે ગાંધીજી જેવાનાં સંવેદનો જોતાં ચોખ્ખો અનુભવ થાય કે એમણે એવી આકરી કસોટીમાંથી જ પોતાના પ્રેમતત્ત્વનો વિકાસ ને વિસ્તાર કર્યો છે.

કાકાએ દયાની ચર્ચામાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી મહત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે. બહુ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે દયાના મૂલાધાર પ્રેમતત્ત્વમાં જ બાકીના બધા સદ્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે; અથવા એમ કહો કે બીજા સદ્ગુણો એ પ્રેમબીજના અંકૂરો, પલ્લવો અને પત્રો જેવા છે.

અહિંસાની ચર્ચા એટલી બધી વ્યાપક અને સર્વાંગીણ તેમ જ હૃદયસ્પર્શી છે કે તેમાં કાંઈ ઉમેરવું એ મિથ્યા ડહાપણ જેવું છે. એને હૃદયંગમ

કરવામાં જ એનું ખરું મૂલ્યાંકન છે. એમ તો આ ચર્ચામાંથી પ્રત્યેક વસ્તુ મનને પકડી લે છે, છતાં કેટલીક ઉપમાઓ અને દાખલા સામાન્ય છતાં અસાધારણ રીતે મનને જીતનારાં છે.

બ્રહ્મ એટલે આત્મા કે એવું કંઈ કૂટસ્થ અથવા અપરિણામી તત્ત્વ મનાય છે. એ તત્ત્વ મૂળમાં ગમે તેવું હોય છતાં એનો જીવનગત અને અનુભવસિદ્ધ અર્થ અહિંસા જ છે. હું સર્વત્ર અને સૌમાં છું અને સૌ મારામાં છે અગર તો બધાં સમાન છીએ એ ભાવના કે ધારણા વિના અહિંસા કદી યથાર્થ સિદ્ધ થતી જ નથી. એવી ભાવના વસ્તુતઃ જીવે છે કે મરવાને વાંકે જીવે છે, એની પરીક્ષા અહિંસાની કસોટીથી જ થઈ શકે છે. અહિંસાના આચાર વિનાનો બ્રહ્મવિચાર કે આત્મવિચાર એ માત્ર શુષ્કવાદ છે. તેથી અહિંસા, બ્રહ્મ અને આત્મા એ બધા પર્યાય એટલે સમાનાર્થ શબ્દો છે. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે આચારાંગમાં સમગ્રપણે અહિંસાની સાધના ઉપર ભાર દેવાયો છે અને તે જ સાધનાને બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે.

દયા અને અહિંસા બંનેનો મૂળ આધાર અગર પ્રેમ જ છે તો ગીતામાં એ બન્ને ગુણો જુદા કેમ નિર્દેશ્યા ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાકાએ જાણીને જ આપ્યો ન હોય એમ લાગે છે—એમ સમજીને કે એ વસ્તુ બહુ ચોખ્ખી છે. કોઈનું સુખ કે જીવન ન હરવું એ પ્રેમની નિષેધ બાજુ અહિંસા છે, જ્યારે દયા એ તેની ભાવાત્મક બાજુ છે. બીજાના દુઃખમાં ભાગીદાર થવું કે પોતાના સુખમાં બીજાને ભાગીદાર બનાવવા કાંઈ કરી છૂટવું એ દયા છે. એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. સાચી અહિંસામાં દયા અને સાચી દયામાં અહિંસા ન સમાય એમ બને જ નહિ; પણ વ્યવહારમાં ફોડ પાડવો જરૂરી હોવાથી ગીતાકારની પેઠે કાકાએ પ્રેમની તે બન્ને બાજુનું આચારપક્ષ વિચાર દ્વારા સમાજદૃષ્ટિએ નોખું નોખું નિરૂપણ કર્યું છે.

કાકાએ 'ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?' એ મથાળા નીચે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખ્યું છે. તેમાં પોતે પ્રથમ હિંસાની તરફેણ કરનારા હતા અને પછી ક્રમે ક્રમે અહિંસાના તરફદાર અને સમર્થક કેમ થયા એનો ૧૯૦૪ થી આગળનો પરિવર્તન-ક્રમ દર્શાવ્યો છે. તે કાંઈ સાધારણ મહત્ત્વનો નથી. ગીતામાં હિંસાનું વિધાન છે એવો સંસ્કાર મોટેભાગે આપણા બધામાં એક અથવા બીજી રીતે પડેલો છે; પણ એ સંસ્કારનું શ્રવણ–મનન દ્વારા સંશોધન કરવું અને એક ચોક્કસ નિર્ણય પર પહોંચવું એ કામ સૌને માટે સરળ નથી. કાંઈ નિર્ણય બાંધ્યો તોયે તે આચરણની કસોટીએ કસાયેલો જ હોય એવું તો ભાગ્યે જ હોય છે. કાકાનો નિર્ણય માત્ર દલીલમૂલક કે બુદ્ધિવાદ-

એક વાર ઘણા પ્રત્યે ઉપદ્રવકારી વ્યવહાર કરતી હોય છે તે જ વ્યક્તિ સાચી સમજણ પ્રગટતાં તેથીયે વધારે પ્રતિ નિરુપદ્રવ જીવનવ્યવહાર કેળવે છે તેવું આપણે આપણા જ જીવનમાં જોઈએ છીએ.

પ્રેમતત્ત્વના વિકાસ અને વિસ્તારમાં બાધા નાખે એવી વૃત્તિઓ પણ જીવનમાં પડેલી છે. સ્વાર્થ, ક્રોધ આદિ ઘણી વાર પ્રેમતત્ત્વને વિકસવામાં આડે આવે છે; પણ બારીકીથી જોઈશું તો એ લોભ અને ક્રોધ જેવી વિરોધી વૃત્તિઓના મૂળમાં પણ વસ્તુતઃ પ્રેમનો અંશ પડેલો હોય છે. એક વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો એટલે તેને વધારે પડતી ત્વરાથી સિદ્ધ કરવાની ઉતાવળમાં તેની આડે આવતાં તત્ત્વો પ્રત્યે આપણે છેડાઈ જઈએ છીએ. આવે વખતે ધીરજ અને સમજણ કેળવવામાં આવે તો એક વસ્તુ પ્રત્યે ચોંટેલ પ્રેમનો આવેગ વિરોધી દેખાતાં તત્ત્વો પ્રત્યે ક્રોધ કે આવેશનું રૂપ ધારણ ન કરતાં પ્રેમરૂપમાં કે સમત્વમાં જ બદલાઈ જાય. ઋષિઓએ અને સાધકોએ આ કળા જીવનમાં પણ દર્શાવેલી છે.

વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, પ્રેમતત્ત્વ એ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. જેની પૂરી કસોટી ન થાય, જેને મૂળથી ઊખડી જવાનો – અસત્ થઈ જવાનો – પ્રસંગ ન આવે, જેમાં વિકૃતિ થવાની વેળા ન આવે અને જેનું ડહોળાણ કરનાર પ્રસંગો જ ન આવે અને આ બધું આવે ત્યારે જે પોતાનું સત્ય, શિવ, સુન્દર સ્વરૂપ પ્રગટ કરી ન શકે, સાચવી ન શકે, વધારી ન શકે તે વસ્તુ સત્ય, શિવ, સુન્દર છે એમ કહી જ ન શકાય. ગમે તેવા ઝંઝાવાત વચ્ચે પણ જે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ અખંડિત રાખી શકે, વિકસાવી ને વિસ્તારી શકે તે જ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં લોભ, ક્રોધ જેવી વૃત્તિઓની સખત કસોટીમાંથી ક્ષેમંકર રીતે પસાર થવામાં જ પ્રેમનું પ્રેમત્વ છે અને એમાં જ સામાજિક જીવનની ચરમ સીમા છે.

બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઈસ્ટ કે ગાંધીજી જેવાનાં સંવેદનો જોતાં ચોખ્ખો અનુભવ થાય કે એમણે એવી આકરી કસોટીમાંથી જ પોતાના પ્રેમતત્ત્વનો વિકાસ ને વિસ્તાર કર્યો છે.

કાકાએ દયાની ચર્ચામાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી મહત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે. બહુ વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે દયાના મૂલાધાર પ્રેમતત્ત્વમાં જ બાકીના બધા સદ્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે; અથવા એમ કહો કે બીજા સદ્ગુણો એ પ્રેમબીજના અંકૂરો, પલ્લવો અને પત્રો જેવા છે.

અહિંસાની ચર્ચા એટલી બધી વ્યાપક અને સર્વાંગીણ તેમ જ હૃદયસ્પર્શી છે કે તેમાં કાંઈ ઉમેરવું એ મિથ્યા ડહાપણ જેવું છે. એને હૃદયંગમ

કરવામાં જ એનું ખરું મૂલ્યાંકન છે. એમ તો આ ચર્ચામાંથી પ્રત્યેક વસ્તુ મનને પકડી લે છે, છતાં કેટલીક ઉપમાઓ અને દાખલા સામાન્ય છતાં અસાધારણ રીતે મનને જીતનારાં છે.

બ્રહ્મ એટલે આત્મા કે એવું કંઈ ફૂટસ્થ અથવા અપરિણામી તત્ત્વ મનાય છે. એ તત્ત્વ મૂળમાં ગમે તેવું હોય છતાં એનો જીવનગત અને અનુભવસિદ્ધ અર્થ અહિંસા જ છે. હું સર્વત્ર અને સૌમાં છું અને સૌ મારામાં છે અગર તો બધાં સમાન છીએ એ ભાવના કે ધારણા વિના અહિંસા કદી યથાર્થ સિદ્ધ થતી જ નથી. એવી ભાવના વસ્તુતઃ જીવે છે કે મરવાને વાંકે જીવે છે, એની પરીક્ષા અહિંસાની કસોટીથી જ થઈ શકે છે. અહિંસાના આચાર વિનાનો બ્રહ્મવિચાર કે આત્મવિચાર એ માત્ર શુષ્કવાદ છે. તેથી અહિંસા, બ્રહ્મ અને આત્મા એ બધા પર્યાય એટલે સમાનાર્થ શબ્દો છે. આથી આપણે જોઈએ છીએ કે આચારાંગમાં સમગ્રપણે અહિંસાની સાધના ઉપર ભાર દેવાયો છે અને તે જ સાધનાને બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે.

દયા અને અહિંસા બંનેનો મૂળ આધાર અગર પ્રેમ જ છે તો ગીતામાં એ બન્ને ગુણો જુદા કેમ નિર્દેશ્યા ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાકાએ જાણીને જ આપ્યો ન હોય એમ લાગે છે—એમ સમજીને કે એ વસ્તુ બહુ ચોખ્ખી છે. કોઈનું સુખ કે જીવન ન હરવું એ પ્રેમની નિષેધ બાજુ અહિંસા છે, જ્યારે દયા એ તેની ભાવાત્મક બાજુ છે. બીજાના દુઃખમાં ભાગીદાર થવું કે પોતાના સુખમાં બીજાને ભાગીદાર બનાવવા કાંઈ કરી છૂટવું એ દયા છે. એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. સાચી અહિંસામાં દયા અને સાચી દયામાં અહિંસા ન સમાય એમ બને જ નહિ; પણ વ્યવહારમાં ફોડ પાડવો જરૂરી હોવાથી ગીતાકારની પેઠે કાકાએ પ્રેમની તે બન્ને બાજુનું આચારપક્ષ વિચાર દ્વારા સમાજદૃષ્ટિએ નોખું નોખું નિરૂપણ કર્યું છે.

કાકાએ 'ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?' એ મથાળા નીચે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખ્યું છે. તેમાં પોતે પ્રથમ હિંસાની તરફેણ કરનારા હતા અને પછી ક્રમે ક્રમે અહિંસાના તરફદાર અને સમર્થક કેમ થયા એનો ૧૯૦૪ થી આગળનો પરિવર્તન-ક્રમ દર્શાવ્યો છે. તે કાંઈ સાધારણ મહત્ત્વનો નથી. ગીતામાં હિંસાનું વિધાન છે એવો સંસ્કાર મોટેભાગે આપણા બધામાં એક અથવા બીજી રીતે પડેલો છે; પણ એ સંસ્કારનું શ્રવણ–મનન દ્વારા સંશોધન કરવું અને એક ચોક્કસ નિર્ણય પર પહોંચવું એ કામ સૌને માટે સરળ નથી. કાંઈ નિર્ણય બાંધ્યો તોયે તે આચરણની કસોટીએ કસાયેલો જ હોય એવું તો ભાગ્યે જ હોય છે. કાકાનો નિર્ણય માત્ર દલીલમૂલક કે બુદ્ધિવાદ-

મૂલક નથી. એમણે આચરણનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હિંસાવિરુદ્ધ અહિંસાવૃત્તિનો પ્રયોગ કરી અહિંસાશક્તિનો કાંઈક પણ અનુભવ કર્યો છે અને તેથી જ એમની અહિંસાની સમર્થક તર્કશૈલીમાં વિશેષ તેજ પ્રતીત થાય છે.

સત્યની ચર્ચામાં જ્ઞાતવ્ય તો ઘણું જ છે, પણ એમાં ઉપમાકૌશલ લેખે બે ઉપમાઓ ધ્યાન દેવા જેવી છે. બાળક જન્મતાંવેંત માનો સંબંધ લઈને જ આવે છે. તે સંબંધ તેના હાડપિંજરના બંધારણ સાથે જ ઘડાયેલો છે, તેમ સત્ય એ જીવનના અસ્તિત્વ સાથે જ સંકલિત છે. જીવન પહેલું અને સત્ય પછી એમ નથી. તેથી સત્યની ભૂમિકા ઉપર જ જીવનની ગતિવિધિ એ સ્વાભાવિક ગતિવિધિ છે એમ ઉપમાનો ભાવ છે. બાળક જન્મ્યા પછી મોટું થઈ ગમે ત્યાં ગમે તે રીતે વિચરે અને વિહરે છતાં માતા તરફથી મળેલ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ વારસાની ભૂમિકા જો તે ગુમાવે તો તેનું અસ્તિત્વ જ ન રહે અથવા વિકૃત બને. દીવો એક જ જગાએ સ્થિર હોય તો તે માત્ર તે જ સ્થળમાં પ્રકાશ આપે અને નવા પ્રદેશો તમસાવૃત્ત જ રહે, પણ ચાલવા સાથે બત્તીને પણ ચાલવા દઈએ તો નવાં જીવનક્ષેત્રોમાં પણ તે પ્રકાશ આપે. પ્રકાશ અને જીવન તેમ જ પ્રકાશ અને વ્યવહાર છૂટાં જ ન પડે. તેમ જ સત્ય જો પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારમાં સાથે હોય તો જીવનની તમસાવૃત્ત ગલીકૂંચીઓમાં કે અંધારી ગુફાઓમાં પણ તે રસ્તો બતાવે.

સત્યના તેર આકારો મહાભારતમાંથી દર્શાવ્યા છે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે મૂળમાં સત્ય હોય તો તે વ્યવહારમાં જુદે જુદે નામે પ્રસિદ્ધ એવા અનેક ગુણોરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. બીજા ગુણો એ તેનાં નાનાવિધ રૂપો છે—જેમ એક ધાતુનાં અનેક રૂપો હોય તેમ. દ્રષ્ટાઓ કોઈ પણ એક સદ્-ગુણને જ્યારે એના મૂળ અર્થમાં વ્યાપક રીતે જોતા અને વર્ણવતા ત્યારે બાકીના સદ્‌ગુણોને એના આકારો જ માનતા. જેમ શિવને મુખ્ય દેવ માન-નાર બાકીના દેવોને તેનાં જ રૂપો માનતો; વિષ્ણુને પરમ દૈવત માનનાર પણ એ જ રીતે કલ્પના કરતો; તે રીતે જે સાધક જે સદ્‌ગુણને આશરે મુખ્યપણે વર્તતો તે બીજા ગુણોને તેના વર્તુલમાં તેના અંગ તરીકે ગોઠવતો. દા.ત. અહિંસાની અનન્ય સાધના કરનાર બુદ્ધ કે મહાવીરે બીજા બધા ગુણોને અહિંસાના વ્યાપક વર્તુળમાં તેના અંગ લેખે ગોઠવ્યા છે; જેમ ગાંધીજીએ સત્યના વર્તુલમાં અન્ય સદ્‌ગુણોને ગોઠવ્યા છે તેમ. આ એક સાધનાની અનન્ય નિષ્ઠાનું સૂચનમાત્ર છે.

ઋગ્વેદમાં સત્ય અને ઋત એ શબ્દો છે. તેમાં ઋતનો અર્થ સહજ નિયમ કરવામાં આવે છે. સૂર્યનો ઉદય-અસ્ત અને ઋતુ-ચક્રનું ગમનાગમન

નિયમ પ્રમાણે જ થાય છે. આ રીતે નિયમ એ ઋત છે અને એ નિયમ જે સત્ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે તે સત્ય. પરંતુ બારીકાઈથી જોતાં ત્રિકાલાબાધિત નિયમ અને સત્ય એ બે જુદાં હોય તેમ સમજાતું નથી. છતાં એટલું ખરું કે ઋત એટલે ગતિ – નિયમબદ્ધ ગતિ, અને તેમાં જે સંવાદીપણું તે સત્ય. ચિત્રમાં રેખાઓ અને સંગીતમાં સ્વરો એ ઋત હોય તો તેનું સંવાદિત્વ એ સત્ય છે; કેમકે સંવાદિત્વ વિના રેખા અને સ્વરો માત્ર ખોખું છે અને એ ખોખા વિના સંવાદિત્વનો, મીઠાશનો, રસનો, કળાનો આવિર્ભાવ જ શક્ય નથી.

ઋતના સ્થાનમાં અવેસ્તામાં 'અશ' શબ્દ આવે છે. અર્થ એ જ છે. છેવટે ઋત અને અશ એ ધર્મ છે. એને જૈનો, બૌદ્ધો, બ્રાહ્મણો બધા જ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહારે છે. આજે તો ધર્મ શબ્દ જ પ્રચલિત થઈ ગયો છે.

ચાતુર્વર્ણ્યના મથાળા નીચે કાકાએ જે ચર્ચા કરી છે તે હિંદુઓની જ કહેવાતી એક સનાતન ચતુર્વર્ણ્ય–વ્યવસ્થાને લગતી છે. ગીતામાં પણ તેનો નિર્દેશ છે જ. ચતુર્વર્ણ્યનું ખોખું કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, ક્યારે આવ્યું ને કયાં કયાં બળોને લીધે ઘડાયું એ વિશે હજારો વર્ષ થયાં અનેક જાતના વિચારો પ્રવર્તે છે, અને તેના ઉલ્લેખો પણ હિન્દુ સાહિત્યના મોટા ભાગને રોકે છે. ચાતુર્વર્ણ્યના અર્થની કલ્પના વિશે અને તેનું સ્વરૂપ બદલવા વિશે પણ જમાને જમાને અનેક જણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. કેટલાકને એમાં થોડીઘણી સફળતા મળી છે, છતાં હજી હિન્દુ-સમાજના જીવનવ્યવહારનું નિષ્પ્રાણ જેવું ખોખું તે ચાતુર્વર્ણ્યના રૂપમાં વર્તમાન છે.

કાકાએ પોતાની દૃષ્ટિથી વેદ, ઉપનિષદ અને મહાભારત આદિ ગ્રંથોના અમુક અમુક ઉતારાઓને આધારે ચાતુર્વર્ણ્યનો વિકાસક્રમ ઘટાવ્યો છે, અને સાથે સાથે વર્ણ એટલે શું, તેની વ્યવસ્થા એટલે શું, એ પણ પોતાની પરિમાર્જિત સામાજિક દૃષ્ટિએ બતાવ્યું છે. તેમણે એક બાજુથી ચતુર્વર્ણ્ય–વ્યવસ્થાનું ચાર પ્રકારના સમાજપોષક ધંધાના ચાર વર્ણરૂપે અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિએ તેની વ્યવસ્થારૂપે સમર્થન કર્યું છે; જ્યારે બીજી બાજુથી તેમનું સમર્થન એટલાં બધાં નવાં દ્વારો ખુલ્લાં કરે છે કે તેને લીધે જૂના બદ્ધદ્વાર ખોખામાં આજ સુધી દાખલ થતાં અટકેલો આવશ્યક પ્રકાશ સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે. એટલે કાકા ચાતુર્વર્ણ્યના નિષ્પ્રાણ જેવા સામાજિક ખોખામાં અત્યાર લગી લાભદાયક સિદ્ધ થયેલ સામાજિક તત્ત્વોના પ્રાણને મોકળાશ કરી આપે છે. ઘણાને આ નિરૂપણ જૂની બાટલીમાં નવો દારૂ ભરવા જેવું લાગે, પણ એમણે જે રીતે નવા પ્રાણનો નવો દારૂ

ભરવાની સૂચના કરી છે તે રીત જ એવી છે કે છેવટે એ જૂની બાટલી જ કોઈ અણધારી રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી લાંબે ગાળે સાવ નવા રૂપમાં ફેરવાઈ જાય. સૌથી ચડિયાતા ગણાતા અને પોતાને ચડિયાતા માનતા બ્રાહ્મણ વર્ણ અને સૌથી ઊતરતા ગણાતા અને પોતાને ઊતરતા માનતા શૂદ્ર વર્ણ વચ્ચે જો કાકાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ભેદ હશે તો તે કામકાજ અને ફરજ પૂરતો જ. એ ઉપરાંત તેમાં આજ લગી જે ઊંચનીચપણાનું કે સ્પર્શાસ્પર્શની ભાવનાનું ઝેર એકત્ર થયું છે તે રહેવાનું જ નથી. શૂદ્ર અને વૈશ્ય પણ પોતાની ફરજ અદા કરે એટલે અમુક વર્ણની આગવી ગણાતી વેદ ઉપનિષદ આદિ સંપત્તિનો અધિકારી બની શકશે; જ્યારે બ્રાહ્મણ પણ પોતાની નિયત ફરજ બજાવવા સાથે શૂદ્રનાં ગણાય એવાં કામો કરવા છતાં પ્રતિષ્ઠિત લેખાશે.

આશ્રમવ્યવસ્થા વિશેનો લેખ બે દૃષ્ટિ અર્પે છે. પ્રથમ આશ્રમવ્યવસ્થા કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી, વિકસી અને તેનો શો ઉપયોગ હતો તે જોવાની સ્માર્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ. બીજી દૃષ્ટિ એટલે હવે એ આશ્રમવ્યવસ્થા કઈ રીતે વિકસાવવી, બદલાયેલા સંજોગોમાં તેનો કેવો ઉપયોગ કરવો એ બતાવવાની છે. આ દૃષ્ટિઓ આકર્ષક અને ઉપયોગી રીતે રજૂ થઈ છે. એમાં બહુશ્રુતત્વ સાથે સ્વાનુભવ રસાયેલો હોવાથી આખો લેખ વિચારપૂત બન્યો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ હો કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, સંન્યાસ હો કે વાનપ્રસ્થ, એ બધામાં નિર્બળ માટે જે સાવધાની રાખવાના અપવાદો સ્મૃતિમાં છે તે અપવાદો ઉત્સર્ગ બની જતાં વસ્તુતઃ ચારે આશ્રમોનું ખોખું ભયાવિષ્ટ બની ગયું છે. બ્રહ્મચારી નવા પ્રયોગો ને સાહસો કરતાં જીવના જોખમથી ડરે તો એના બ્રહ્મચર્યનો અર્થ શો? નવ વિદ્યા અને નવ તત્ત્વ શોધાય કેવી રીતે? ગૃહસ્થ પણ ફૂંકી ફૂંકીને પગ માંડે તો બાપના કૂવામાં ડૂબી જ મરે! કળિયુગ છે માટે અમુક અપવાદ જોઈએ. જંગલમાં ધર્મરક્ષા કળિયુગમાં કોણ કરે? તેથી નગરો અને ઉપવનને જ જંગલ માની કળિયુગમાં નિવૃત્તિ સેવવાનો પ્રારંભ કરવો એ ચેતવણી છેવટે પુત્ર-પૌત્રોના બંગલામાં જ વાનપ્રસ્થ જીવન ગાળવા સુધી પરિણમી. એ જ સ્થિતિ સંન્યાસીની થઈ. તે નિર્ભયતાની મૂર્તિ મટી ભયથી રક્ષણ માટે આશરો શોધતાં શોધતાં ગૃહસ્થનો સગો ભાઈ બની ગયો. આજે શ્રમણ, ભિક્ષુ કે વૈદિક સંન્યાસી દરેકની આ સ્થિતિ છે. તેથી જ ચારે આશ્રમમાં નિર્ભયતાનું તત્ત્વ દાખલ કરી તેનો આધુનિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કાકાએ સૂચવ્યો છે તે વેળાસરનું જ છે.

વસ્ત્રપાત્ર, ખાનપાન, ઔષધઆરામ આદિની બાબતમાં સર્વથા પરાવલંબન ન રહે અને આત્માવલંબન વધવા સાથે આધ્યાત્મિક આત્મવિશ્વાસ વધે એ દૃષ્ટિથી બુદ્ધ, મહાવીર વગેરેએ ભિક્ષુકો માટે નિયમો ઘડ્યા છે. હવે એ નિયમો કળિયુગના કળણમાં પડી એટલા બધા સડી ગયા છે કે તે નિયમોનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો અને નિષ્પ્રાણ નિયમો પાળનાર ભિક્ષુઓ છેવટે ગૃહસ્થોના ગુલામ બની ગયા છે. તેથી નિર્ભયતાની સૂચના એ ઓછામાં ઓછું ભિક્ષુજીવન માટે તો પ્રાણપોષક જ છે. જો એવી પ્રાણનિરપેક્ષ નિર્ભયતા ન હોય તો બહેતર છે કે ભિક્ષુરૂપે ગુલામ ન બનવું.

કર્મ જીવનયોગ, शिष्टाः प्रमाणम् અને ફલાનાસક્તિ તથા બ્રહ્મચર્ય જેવા માત્ર આધ્યાત્મિક અને વ્યક્તિગત જેવા દેખાતા વિષયોને સમષ્ટિની દૃષ્ટિએ જે રીતે ચર્ચ્યા છે તે રીત જ ખરી રીતે વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે લાભદાયક છે. એટલે આ ચર્ચા સામાજિક ધર્મની નિરૂપક છે.

આધ્યાત્મિકતા એટલે વ્યક્તિગત જીવનમાં રહેલા દોષો, વાસનાઓ અને કુસંસ્કારોને નિવારવાં અને સામાજિક જીવનના પ્રવાહમાં તે આધ્યાત્મિકતાનો પડઘો પાડવો તે. જો વ્યક્તિ પોતાના અંગત જીવનની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં પડે અને સામાજિક જીવનના પ્રવાહની કસોટીએ પોતાના જીવનને ન કસે તો એણે કરેલી સાધના અને આદરેલી તપસ્યા નક્કર છે કે પોકળ છે એની ખાતરી શી રીતે થાય? જેમ બાળક, કુમાર કે તરુણ ભણે છે ત્યારે પોતાની અમુક જાતની તૈયારી કરે છે, પણ તે આગળ જતાં એ તૈયારીનો ઉપયોગ કૌટુંબિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે કરે છે ત્યારે જ તેનું ભણતર કેવું છે એની ખાતરી તેને અને અન્યને થાય છે. તે જ રીતે આધ્યાત્મિકતાના સંસ્કારોની બાબતમાં પણ વિચારવું ઘટે. સામાજિક જીવનમાં ઉપયોગ કરાયો ન હોય તો થોડેઘણે અંશે કેળવેલા ગુણો પણ તે માણસને આત્મવિશ્વાસનું પૂર્ણ બળ આપી નથી શકતા અને તેની વાણી તેટલે અંશે મક્કમ કે અસરકારક બનતી પણ નથી. તેથી જે મેળવવું કે જે કેળવવું તેનો ઉપયોગ વ્યાપક રીતે કરવામાં જ તેની કૃતાર્થતા છે.

કર્મ કરવું પણ ફળમાં આસક્તિ ન રાખવી, એ વિષય જ ગીતાનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય છે. આ વિષય ઉપસ્થિત કેવી રીતે થયો એ ખાસ વિચારણીય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગ જેમ બહુ જૂનો છે તેમ તે સર્વજન–સાધારણ છે અને જીવન માટે અનિવાર્ય પણ છે. હરકોઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે કાંઈ ને કાંઈ ફળેચ્છાથી જ કરે છે. સામાન્ય અનુભવ જ એવો છે કે જ્યારે પોતાની ઇચ્છામાં બાધા આવતી દેખાય ત્યારે તે બાધાકારી સામે ઊકળી જાય છે, અધીરો બને છે

અને અધીરાઈમાંથી વિરોધ અને વૈરનું બીજ રોપાય છે. અધીરો માણસ જ્યારે અકળામણ અને મૂંઝવણનો ભાર સહી નથી શકતો ત્યારે તે શાંતિ માટે ઝંખે છે અને છેવટે એને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ એમ જ લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિની ધૂંસરી, કામના બંધન અને જીવનની જવાબદારીથી છૂટું તો જ શાંતિ મળે.

આ માનસિક વૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાર્ગ જન્મ્યો. દેખીતી રીતે તો નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિનો બોજો ઓછો થવાથી શાંતિ એક રીતે જણાઈ, પણ જીવનનો ઊંડો વિચાર કર્યા વિના સ્થૂળ નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ વળનારનો મોટો સંઘ ઊભો થતાં અને તે સંઘ દ્વારા નિવૃત્તિજન્ય વિશેષતાના લાભો સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાં પ્રવૃત્તિમાં પડેલા લોકોના મનમાં નિવૃત્તિ પ્રત્યે આદર પોષાયો અને નિવૃત્તિગામી સંઘોથી દેશ વ્યાપી ગયો, ઊભરાઈ ગયો. ધીમે ધીમે એ નિવૃત્તિગામી સંઘો નભાવવા માટે પણ પ્રવૃત્તિશીલ લોકો ઉપર એક જાતનો બોજો વધ્યો. સામાન્ય માણસ નિવૃત્તિને નકામી ગણી શકે નહિ અને પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈ શકે નહિ એવી સંદિગ્ધ સ્થિતિ આખા દેશમાં ઊભી થઈ. આમાંથી સામસામે બે છાવણીઓ પણ ગોઠવાઈ. પ્રવૃત્તિમાર્ગી નિવૃત્તિમાર્ગીને અને નિવૃત્તિમાર્ગી પ્રવૃત્તિમાર્ગીને વગોવે એવું કલુષિત વાતાવરણ ઊભું થયું અને કુટુંબના, સમાજના, રાજકારણના તેમ જ નીતિ અને અર્થને લગતા બધા જ પ્રશ્નોને એ વાતાવરણે ગ્રસ્યું. આ સંઘર્ષ એટલે સુધી વધ્યો કે કુટુંબી કુટુંબમાં જીવવા છતાં, સમાજમાં રહેવા છતાં, રાજ્યની છાયામાં રહેવા છતાં તેની સાથે પોતાને વળગાડ નથી એમ માનતો થયો અને અકુટુંબી હોય તેઓ પણ કુટુંબીના વૈભવથી જરાય ઊતરતા રહેવામાં નાનમ માનતા થયા. આવી વસ્તુસ્થિતિમાંથી જ આખરે અનાસક્ત કર્મયોગનો વિચાર જન્મ્યો અને તે ચર્ચાતો, સ્પષ્ટ થતો એટલી હદ સુધી વિકસ્યો કે ગીતાના પ્રણેતામાં તે પૂર્ણપણે, સોળે કળાએ અવતર્યો. આ વિચારે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાર્ગનો સંઘર્ષ ટાળ્યો. પ્રવૃત્તિનું ઝેર અને નિવૃત્તિનું આલસ્ય બંને આનાથી ટળે છે, એ જ એની વિશિષ્ટતા છે.

પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિ કરનાર મૂળ ધ્યેયથી દૂર દૂર ચાલ્યો જાય છે એવો ભાવ ભારતના લોહીમાં જડાયેલો છે એ વાત સાચી છે. એ જ ભાવમાંથી નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉદય થયો છે, એ માર્ગ વિકસ્યો પણ છે. પરંતુ એ નિવૃત્તિ પોતાનો બોજો બીજા ઉપર નાખવા પૂરતી સિદ્ધ થઈ છે. હવે નિવૃત્તિનો અર્થ એથી ઊલટો થવો જોઈએ. બીજાનો બોજ ઊંચકી બીજાને આરામ આપવો, રાહત આપવી; અને એમ ન થાય ત્યાંયે પોતાનો બોજ તો બીજાના

પર નાખવો જ નહિ, એ નિવૃત્તિ હોવી જોઈએ. એનાથી જ અનાસક્ત કર્મયોગનો પાયો નાખી શકાય.

નંદીસૂત્ર નામના જૈન આગમમાં ચાર પ્રકારની બુદ્ધિઓનું વર્ણન છે. કામ કરવાના અનુભવથી ઘડાતી બુદ્ધિ કર્મજા; અનુભવવૃદ્ધની પરિચર્યા–સેવાથી નીપજનારી બુદ્ધિ વૈનયિકી, ઉંમરના પરિપાકને લીધે પરિપક્વ થનાર બુદ્ધિ પરિણામિકી અને અવનવી સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થતાંવેંત તેનો તત્કાલ ઉકેલ કરવા માટે પ્રકટ થતી સૂઝ તે ઔત્પત્તિકી કહેવાય છે. ગાંધીજીમાં આ ચાર બુદ્ધિઓનો વિરલ યોગ હતો એ તો સૌ જાણે છે, પણ તેમનો વારસો તેમના જ કેટલાક ગણધર શિષ્યોને મળ્યો છે. મારી દૃષ્ટિએ તેમાં કાકાનું અચૂક સ્થાન છે. આ વસ્તુની પ્રતીતિ તેમનાં અન્ય લખાણોની પેઠે 'ગીતા-ધર્મ' વાંચતાં જ વાચકને થઈ જાય છે. એમ તો શ્રદ્ધેય ધર્મગ્રંથ લેખે અનેક શ્રદ્ધાળુઓ ગીતાનો શબ્દપાઠ કરે જ છે અને કેટલાક વિશેષ જિજ્ઞાસુઓ અને સમજદાર તેના અર્થોનું અનેક રીતે ચિંતન–મનન પણ કરે છે; પણ મને લાગે છે કે ગુજરાતી સમજનારા વાચકો પ્રસ્તુત ગીતાધર્મનું થોડું થોડું પણ નિયમિત વાચન–ચિંતન કરે તો ગીતા-સમગ્રના અધ્યયનનું ફળ તેમને મળવાનું જ અને વધારામાં ગીતાને સમજવાની અનેક ચાવીઓ પણ લાધવાની. આ નાનકડું પુસ્તક શ્રદ્ધાળુ અને સમાલોચક બન્નેને એકસરખું ઉપયોગી થાય એવું હોવાથી તે પાઠ્યધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

ગમે તેટલા વ્યાખ્યાનકારોએ ગીતાનો આશ્રય લઈ પોતાનાં વિવેચનોને પૂર્ણ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય, છતાં ગીતા એવો ચિંતન–ભાવનાપ્રેરક પૂર્ણગ્રંથ લાગે છે કે બધી પૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ છતાં તેની પૂર્ણતા કાયમ જ રહે છે. पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते એ ઔપનિષદ-વચન ગીતાની બાબતમાં પણ યથાર્થ છે.

['દર્શન અને ચિંતન', પુસ્તક ૧, પૃ. ૬૧૫–૬૩૬].

બિન્દુમાં સિંધુ

પંડિત સુખલાલજી

'સંસ્કૃતિ'ના અંકોમાં 'ધર્મોદય*–ધર્માનુભવની સ્મરણયાત્રા' એ મથાળા નીચે કાકાસાહેબનાં લખાણો ક્રમશઃ આવતાં તે જ વખતે તે લખાણો સાંભળી જતો. મને તે અનેક દૃષ્ટિએ બહુ રુચેલાં. શ્રી ઉમાશંકરભાઈએ એ છપાયેલ લેખોનો ઘણોખરો સંગ્રહ ક્યારેક મને આપેલો, એ દૃષ્ટિથી કે હું એને સળંગ ફરી સાંભળી જાઉં. મારી પણ તે વખતે ઇચ્છા હતી કે તે લખાણો સળંગ સાંભળી કાંઈક વિચાર આવે તો નોંધું; પરંતુ ફરી સળંગ સાંભળી જવાનો અવસર ન મળ્યો. જ્યારે એ લેખો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભાઈશ્રી જેઠાલાલ ગાંધીએ મને કહ્યું કે તમને એ લખાણો છપાતી વખતે જ ગમેલાં, તો કાંઈક લખો. મેં એ આખો લેખસંગ્રહ ફરી હમણાં જ અખંડપણે સાંભળી લીધો. પ્રથમ વાચનનાં ઝાંખાં સ્મરણો ઉદ્ભવ્યાં, પણ આ વખતના વાચને તો અનેક નવા વિચારો જન્માવ્યા. એની સામાન્ય રીતે ટૂંકી ટૂંકી નોંધ કરી, પણ તે તો જુદી જ દૃષ્ટિએ. મને આ વખતના શ્રવણ વખતે વિચાર એવો આવ્યો કે હું લખું ભલે ગમે તે, પણ જે વિચારો આવતા જાય તે ટપકાવું તો ખરો જ; એ ટૂંકાં ટિપ્પણો પડયાં હશે તો ક્યારેક કામ આવશે, નહિ તો ટિપ્પણ પૂરતા વિચારો તો ઘડાશે જ.

હું એ ટપકણોમાંથી આ સ્થળે કાંઈ લખીશ એમ મને નથી લાગતું, પણ કાકાસાહેબનાં એ લખાણો સાંભળવાથી તેમના વિશેનો પ્રથમ અનેક વાર કરેલો વિચાર આ વખતે જે નવતા પામ્યો છે તેને જ દર્શાવવા ધારું છું. તેમનાં લખાણોના આસ્વાદે કલ્પના અને જિજ્ઞાસાનાં વિવિધ અંગોમાં

* 'ધર્મોદય' : કાકા કાલેલકર, પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, પૃ. ૧૪૨, કિં. રૂા. ૧·૨૫.

જે ખુમારી પેદા કરી છે તેનો અનુભવ સ્વસંવેદ્ય છે. તેમ છતાં મારા એ નવતા પામેલ વિચારના નિદર્શનથી અન્ય વાચકો પણ એવી ખુમારી અનુભવવા લલચાશે એ આશાએ થોડુંક લખું છું.

કાકાસાહેબનું નામ એટલું બધું જાણીતું છે કે એ નામ સાંભળતાં જ કાકા કાલેલકર એમ સમજી જવાય છે. ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દી એ ત્રણ ભાષામાં તો તેઓ પહેલેથી આજ સુધી લખતા આવ્યા છે, જોકે તેઓ ભાષાઓ તો ઘણી જાણે છે. જેમ બીજા કેટલા વિષયો તેઓ જાણે છે એ કહેવું અઘરું છે, તેમ તેઓની ભાષા-સંપત્તિ વિશે પણ છે, છતાં હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમનાં લખાણો તો ઉક્ત ત્રણ ભાષામાં વિપુલ પ્રમાણમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ ત્રણ ભાષાના જગતના વાચકો અને સાક્ષરો તો કાકાસાહેબને જાણે પોતપોતાની માતૃભાષાના લેખક હોય એ રીતે જ ઓળખે છે. તેમની માતૃભાષા કે ભણતરની ભાષા તો મરાઠી છે, પણ જેઓ તેમનાં ગુજરાતી અને હિન્દી લખાણો વાંચે છે તે બધા જ નિર્વિવાદપણે સ્વીકારે છે કે કાકાની ભાષાશક્તિ અને લખાણની હથોટી અદ્ભુત છે, વિરલ છે.

એક કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખકની કૃતિઓના અનેક યોગ્ય હાથે અનુવાદ થાય છે. ઘણી વાર એ અનુવાદો મૂળ જેવા જ મનાય છે, તેમ છતાં લેખક અને અનુવાદક બન્નેનાં હૃદય સર્વથા એક તો નથી જ થઈ શકતાં. એક હૃદયમાંથી મૂળ જન્મે છે અને બીજામાંથી અનુવાદ. છેવટે એમાં બિમ્બ-પ્રતિબિમ્બનું સામ્ય હોય છે, પણ અભેદ તો નથી જ હોતો. તેથી ઊલટું, જ્યારે કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખક પોતે જ અનેક ભાષાઓમાં લખે છે અને તે ઉપર તેનો પૂર્ણ કાબૂ હોય છે ત્યારે તે લેખકનું એક જ હૃદય એ વિવિધ ભાષાઓનાં લખાણોમાં ધબકતું હોય છે. અનુવાદ કરતાં મૂળ લેખકની વિવિધ ભાષાઓની કૃતિઓની ખુમારી ઓર હોય છે. ગાંધીજી ગુજરાતીમાં લખે, હિન્દીમાં લખે અને અંગ્રેજીમાં પણ; પરંતુ એ ત્રણેમાં ગાંધીજીનું જે હૃદય વ્યક્ત થાય તે તેમના કોઈ એક ભાષાના લખાણના બીજાએ કરેલ સિદ્ધહસ્ત અનુવાદમાં ભાગ્યે જ જોઈ શકાય. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એવું વિધાન કરવાનું મન થઈ જાય છે કે અનેક ભાષામાં લખનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક અને તલસ્પર્શી વિચારક તે તે ભાષાના સાહિત્યને અને તે તે ભાષાભાષી જગતને, ઇતર ભાષાના સાહિત્યમાંથી અને ઇતર ભાષાભાષી જગતમાંથી, ઘણી કીમતી અને ઉપયોગી ભેટો આપે છે. કાકાસાહેબને વિશે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે તેમણે ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં પોતાની માતૃભાષા અને બીજી માતૃવત્ કરેલી ભાષાઓની સમૃદ્ધિથી બહુ

મોટો વધારો કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાને અનેક નવા શબ્દો, નવી કહેવતો, નવા રૂઢપ્રયોગો આપ્યા છે. સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષાના ગામડિયા ગણાતા, તળપદા મનાતા કેટલાય શબ્દો, કેટલીય કહેવતો વગેરેને પોતાના બહુશ્રુતત્વના સંસ્કારથી સંસ્કારી સાક્ષરપ્રિય બનાવ્યાં છે; અને ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પણ જાતનું દારિદ્રય નથી એવી શ્રદ્ધા અંગ્રેજીભકતોમાં પ્રકટાવવામાં કાકાસાહેબનો પણ નાનોસૂનો ફાળો નથી. આ જ ન્યાયે કાકાસાહેબે મરાઠી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં પણ કીમતી ફાળો આપેલો હોવો જોઈએ. (હું 'હોવો જોઈએ' એટલા માટે લખું છું કે તેમનાં મરાઠી લખાણો મેં વિશેષ પ્રમાણમાં નથી સાંભળ્યાં.) તેઓનાં હિન્દી લખાણો હું પહેલેથી સાંભળતો આવ્યો છું અને જોતો આવ્યો છું કે તેમણે હિન્દી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં કેટલો વધારો કર્યો છે! 'સબકી બોલી', 'સર્વોદય', 'મંગલપ્રભાત' જેવાં માસિકોમાં તો તેમનો પ્રાણ ધબકે જ, પણ બીજાં અનેક પત્રપત્રિકાઓમાં અને પુસ્તકોમાં તેમનું હિન્દી લખાણ જે જોતા હશે, તેમ જ તેમનાં હિન્દી અને ગુજરાતીમાં પ્રવચનો સાંભળતા હશે તે કહી શકશે કે કાકાસાહેબ હિન્દી અને ગુજરાતી સાહિત્યને તેમ જ તે ભાષાઓને કેટલું તેજ અર્પી રહ્યા છે.

ભાષા અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો એક અર્થ એ છે કે તેનું કલેવર એટલું બધું વિશાળ તેમ જ ઉન્નત કરવું કે જેથી તેમાં અણખેડાયેલા વિચારો ખેડાવા લાગે, અર્ધાપર્ધા ખેડાયેલા વિચારો વધારે સારી રીતે ખેડાય અને એકંદરે વિષયોની વિવિધતા અને વિચારની સૂક્ષ્મતાનું ધોરણ ઊંચે આવે. કાકાસાહેબે ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી એ ત્રણે ભાષાની અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ આ દૃષ્ટિએ પણ વધારી છે. કાકાસાહેબે આ રીતે પણ સંકુચિત ભાષાવાદ અને પ્રાંતીયવાદને પોતાના વર્તન-વ્યવહારથી જ ફટકો માર્યો છે. તેમને હરકોઈ પોતાના પ્રાંતીય તરીકે જ ઓળખે છે. આ કાંઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ નથી.

ગોટલી કેટલી નાની અને તેમાંથી ઊગતું, ફાલતું-ફૂલતું આંબાનું ઝાડ કેટલું મોટું! આ બે વચ્ચેનું અંતર જોનાર જો સ્થૂળ દૃષ્ટિ હોય તો એ કેવી રીતે સમજી શકે કે ગોટલીમાં જ એવડો મોટો અને વિશાળ આંબો છુપાયેલો હતો? પણ સ્થૂળદૃષ્ટિને માટે જે વસ્તુ દુર્ગમ તે જ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિને માટે સુગમ હોય છે. ગોટલી યોગ્ય ભૂમિમાં કોહી, હવા-પાણી-પ્રકાશનું બળ પામી, ફણગો કાઢે છે. તેમાંથી મોટું થડ અને શાખા, પ્રશાખા, પ્રતિશાખા, પત્ર, મંજરીનો મોટો ફાલ વિસ્તરે છે. એ જ ફાલમાંથી રસનાતર્પક અને નેત્ર-મોહક મધુર આમ્રફળ પાકે છે.

આ રોજની દૃશ્યમાન ભૌતિક અને વાનસ્પતિક પ્રક્રિયા કે સૃષ્ટિ છે, જેને સમજતાં અને સમજાવતાં બહુ મહેનત નથી પડતી. પણ આ જ દાખલાને અનુસરતી માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા કે સૃષ્ટિને સમજવા–સમજાવવાનું કામ એટલું સહેલું નથી. તેમ છતાં, વિશ્વમાં કેટલીક વિભૂતિઓ એવી મળી આવે છે કે જેના ઉદાહરણથી આવી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા પણ કાંઈક સહેલાઈથી સમજી શકાય. મને લાગે છે, કાકા આવી એક વિભૂતિ છે અને એ વિભૂતિ-તત્ત્વનું દર્શન તેમનાં બીજાં સેંકડો લખાણોમાં થાય છે તે કરતાં કાંઈક જુદી રીતે અને કાંઈક અકલ્પ્ય રીતે પ્રસ્તુત લખાણોમાં થાય છે.

*

છેક શૈશવકાળમાં બનેલી નાનીમોટી ઘટનાઓ કોને યાદ રહે છે? પણ આપણે પ્રસ્તુત ધર્માનુભવનાં લખાણોમાં જોઈએ છીએ કે કાકાના શિશુ-માનસ ઉપર તે વખતની ઘટનાઓની છાપ એવી સચોટપણે ઊઠી છે કે તે છાપ ઉપર આગલાં વર્ષોમાં અને વિકસતી બુદ્ધિ તેમ જ પ્રજ્ઞાના કાળમાં તેઓ બહુ મુક્તપણે વિચાર કરી શક્યા છે. છેક શૈશવકાળ કે જ્યારે તેઓ નિશાળે પણ બેઠા ન હતા ત્યારે અને પૂરું બોલતાં પણ ભાગ્યે જ જાણતા ત્યારે તેમણે જે જે જોયું, સાંભળ્યું અને તત્કાલીન શક્તિ પ્રમાણે જે કાલાઘેલા તર્કો અને પ્રશ્નો કર્યા, અધૂરાં કે સાચાંખોટાં જે અનુમાનો તારવ્યાં તે બધાંની છાપો તેમના સ્મૃતિભંડારમાં સંઘરાતી ગઈ અને ઉત્તરોત્તર તે જ છાપો ઉપર તેઓ પોતે જ મનમાં ને મનમાં વિચારનું નવું નવું ભાષ્ય રચતા ગયા. સામાન્ય હકીકતો જે આપણા સહુનાં જીવનમાં બને છે તેવી જ તેમણે પકડી છે. કુટુમ્બ, સમાજ, શાળા, શિક્ષક, પટાવાળો, પુરાણી, પૂજારી, મંદિર, મૂર્તિઓ, પૂજાના ક્રિયાકાંડો ઇત્યાદિ બધું જ આપણુ સહુને નાની ઉંમરથી એક અથવા બીજી રીતે પ્રાપ્ત હોય છે. પણ એની બાલ્યકાલીન છાપો કેટલાનાં મનમાં ઊઠે છે? અને ઊઠતી હોય તો તે છાપોને યાદ કરી, તેનું પૃથક્કરણ કરી, તેનું મૂળ આપણામાંથી કોણ શોધે છે? અને એવા મૂળને શોધી, અંગત ગણાતા અનુભવમાંથી સર્વોપયોગી અને સર્વકાલીન ધર્માનુભવ કોણ તારવી શકે છે? આ બધું તદ્દન વિરલ, છતાં આપણે કાકાના જીવનમાં આ બધી પ્રક્રિયા ઘટતી જોઈએ છીએ. ‘સ્મરણયાત્રા’માં તેમણે અમુક વર્ષો સુધીના અનુભવો યાદ કર્યા છે, તેના ઉપર પ્રૌઢ ઉંમરની ટીકાઓ પણ કરી છે. પરંતુ આ ધર્માનુભવની યાત્રામાં તો સાવ શૈશવ અવસ્થાથી માંડી પોતાનાં સ્મરણોની યાત્રા કરી છે. જ્યારે તેઓ શિશુ

હશે, કિશોર હશે, કુમાર હશે, તરુણ હશે, પ્રૌઢ હશે અને અત્યારે પરિપક્વ પ્રૌઢ છે ત્યારે પણ, તે તે સંસ્કારો પરત્વે તેમને અનેક જાતનાં તર્કો, વિચારો અને અનુમાનો સૂઝયાં; શાસ્ત્રીય તુલનાઓ પણ તેમણે કરી અને છેવટે એ સ્મૃતિબીજનો અત્યારલગીનો થયેલ વિકાસ એમણે આ યાત્રામાં આલેખ્યો. જો એમની મનોભૂમિમાં પડેલ સ્મૃતિબીજનું આવું વિકસિત વિચાર-વૃક્ષ જન્માવવાનું સામર્થ્ય ન હોત તો આ યાત્રા આપણને સુલભ ન થાત.

સ્મૃતિ, તર્ક, કલ્પના, સમજણ અને જિજ્ઞાસા – એ બધાંનાં બીજ તેમને જન્મસિદ્ધ કે વારસાગત છે, પણ તે નાનાવિધ સામગ્રી પામી યથાકાળે ખૂબ ફાલ્યાં અને ફૂલ્યાં છે, જેની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત સંગ્રહ કરાવે છે અને માનસિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં પણ ભૌતિક સૃષ્ટિની પેઠે જ કાર્યકારણ-ભાવના પ્રવર્તતા નિયમનો ખુલાસો કરે છે.

કાકા પોતે 'જીવનપરમ્પરા' મથાળાવાળા લેખમાં પુનર્જન્મના સ્વરૂપ વિશેની અનેક કલ્પનાઓ આપી અત્યારનું પોતાનું વલણ રજૂ કરે છે. એ ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે, સત્ય છે કે **नासतो विद्यते भावः** । જે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું અજ્ઞાત અને સૂક્ષ્મ બીજ અવશ્ય હોય જ છે. જે વસ્તુ પ્રસ્તુત યાત્રામાં વિશાળ આકારે દેખા દે છે, તેનાં બીજ તેમનામાં જન્મસિદ્ધ હતાં, અને તેથી જ તે અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ વિકસ્યાં.

કાકા પોતે કવિ છે, કળાકાર છે, કર્મશિલ્પી છે, નિર્માણસ્થપતિ છે, તત્ત્વજ્ઞ છે, વિવેચક છે. આ બધાં અસ્તિત્વો અને ત્યાગ, ભોગ, ગૃહસ્થપણું અને સાધકપણું જેવા વિરોધાભાસી અનેક ભાવોનાં ઊર્ધ્વગામી જીવનપોષક સામંજસ્યોની પ્રતીતિ એમનાં આ અને બીજાં લખાણોમાંથી મનભર રીતે થઈ આવે છે. પરંતુ આ યાત્રાની વિશેષતા મને લાગી છે તે તો એ કે એમણે સાદા અને સાવ સાદા દેખાય તેવા પ્રસંગોમાંથી જીવનસ્પર્શી વ્યાપક ધર્મસંસ્કાર તારવ્યો છે અને તે જે રીતે તારવ્યો, જે રીતે પચાવ્યો અને જે રીતે અત્યારે જીવનમાં કામ કરી રહ્યો છે તેનું સુરેખ ચિત્ર આપ્યું છે. આ લખાણોમાં કેટલાક વિષયો પર સામાન્ય નિબંધો પણ તેમણે સંઘર્યા છે. એ નિબંધોનું નવનીત જોકે જીવનગત ઘટનાઓના મંથનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, છતાં તેમાં કોઈ ખાસ ખાસ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી તે ઘટના-નિરપેક્ષ વિચાર ભાસે છે. હું તો કાકાની ઉપમાઓ, ભાષાવિહાર, નવ નવ કલ્પનાઓ, વિચારનાં ઊંડાણો – એ બધું જોઉં છું ત્યારે એમને નવયુગીન વ્યાસ–વાલ્મીકિ તરીકે જ ઓળખાવવા લલચાઈ જાઉં છું.

કાકા 'દત્તાત્રેય' છે. તેમણે દત્તાત્રેયથી વધારે નહિ તો ઓછા ગુરુઓ તો નહિ કર્યા હોય એવી મારી ધારણા છે. તે ગમે તેમ હો, પણ તેમના અંતિમ ગુરુ કે ઉપાસ્ય ગાંધીજી છે. ગાંધીજી અને કાકા વચ્ચે ઘણી બાબતોમાં ઘણું અંતર છે, એ કહેવાની જરૂર ન હોય; પણ પ્રસ્તુત 'ધર્માનુભવની સ્મરણયાત્રા' અને બીજી 'સ્મરણયાત્રા' તે એક રીતે કાકાસાહેબની આત્મકથા જ છે. ગાંધીજીએ આત્મકથા આપી જગતને મુગ્ધ કર્યું છે, કાકાસાહેબે આત્મકથા આપી આબાલસ્ત્રીજન ઉપરાંત વિદ્વાનોને અને સાક્ષરોને પણ આકર્ષ્યા છે, તૃપ્ત કર્યા છે. ગાંધીજી જે કહેવું હોય તે સીધેસીધું કહી દે. મૂર્તિ વિશે શું વિચારે છે અને શું વિચારતા, એવી કોઈ બાબત વિશે કહેવું હોય ત્યારે કાકાસાહેબ કાવ્યકલ્પના દ્વારા તે નાનકડી દેખાતી ઘટનાને ખૂબ ફુલાવી, વિકસાવી અને મનોરમ તર્ક અને આસપાસના અનુભવોના રંગ પૂરી રજૂ કરે છે. એટલે ગાંધીજીનું એક વાક્ય તે કાકાસાહેબનો એક નાનકડો લેખ બને. વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને 'आम्रोऽस्ति' એ વાક્ય સંતોષ નથી આપતું; જ્યારે તે જ અર્થનું सहकारतरुर्विलसतितरां पुरस्तात्' એ વાક્ય આકર્ષે છે.

યાત્રા કરવી હોય ત્યારે એક નિયત સ્થાનથી બીજા અંતિમ નિયત સ્થાન સુધી પગપાળા જવાનું હોય છે; તેમાં પડાવો કરવા પડે છે; પ્રત્યેક પડાવે નવો નવો અનુભવ અને તાજગી મળતાં જાય છે; ખાસ કરી નદી, માનસસરોવર કે કૈલાસની યાત્રા કરવી હોય ત્યારે તો ઊંચું ને ઊંચું ચડવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં ચડાણોમાં ક્ષિતિજપટ ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતો જાય છે. કાકાસાહેબે એવી યાત્રાનો આનંદ માણ્યો છે, એની ખૂબીઓ જાણી છે. તેથી જ કદાચ તેમણે પોતાનાં સ્મરણોને યાત્રાથી ઓળખાવ્યાં છે. આ પણ એક માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઊંડાણ અને ચડાણનો પ્રવાસક્રમ હોવાથી યાત્રા જ છે. અધિકાર, સમજણ અને વિવેકના તારમ્ય પ્રમાણે ધર્મના અનેક અર્થો મનુષ્યજાતિએ કર્યા છે; શાસ્ત્રોમાં સંઘરાયા પણ છે. એક જ પ્રસંગમાંથી અમુક કાળે ધર્મનો જે અર્થ ફલિત થાય તે જ પ્રસંગમાંથી કાળાંતરે સમજણ, વિવેક અને પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ સાથે ધર્મનાં ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મરૂપો તે જ વ્યક્તિ કલ્પે છે, અનુભવે છે. અને એ રીતે ધર્મના વિશાળ રૂપના અનુભવની યાત્રા જાગરૂક વ્યક્તિ એક જ જીવનમાં કરે છે. પ્રસ્તુત લખાણો કાકાસાહેબની એવી યાત્રાનાં સાક્ષી છે, તેની પ્રતીતિ હરકોઈ વાચક કરી શકશે.

સિન્ધુમાં બિન્દુ અને બિન્દુમાં સિન્ધુ એવી પ્રાચીન વાણી છે. પૂર્વાર્ધનો

અર્થ સમજતાં વાર નથી લાગતી, ઉત્તરાર્ધ વિશે તેમ નથી. પણ ઉત્તરાર્ધના એ રૂપકથી નિરૂપિત કરવામાં આવતો ભાવ કે સૂચિત કરવામાં આવતો અર્થ જો આપણી નજર સમક્ષ હોય તો એ રૂપક સમજવું સાવ સહેલું છે. જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણન છે કે કોઈ વ્યક્તિમાં એવી પણ લબ્ધિ-શક્તિ હોય છે કે તે એકાદ પદ, એકાદ વાક્ય કે એકાદ સૂત્રને અવલંબી તેના ઉપર વિચાર કરે છે અને નિજ-પ્રજ્ઞાનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે એકાદ સૂત્ર તેને ચૌદ વિદ્યા જેટલું વિશાળ જ્ઞાનસામર્થ્ય અર્પે છે. આ વર્ણન ઝટ ઝટ બધાંને ગળે ન પણ ઊતરે, તોપણ એની એક નાની અને આધુનિક આવૃત્તિ કાકા સાહેબનાં આ લખાણો પૂરી પાડે છે. તેથી જ તો એના શૈશવકાલીન સાવ ઉપેક્ષ્ય ગણાય એવા નજીવા સંસ્કારબિન્દુમાંથી વિચાર, પરીક્ષણ અને પરિપક્વ પ્રજ્ઞાનો સિન્ધુ છલકાય છે.

કેટલાક અભ્યાસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યના ધુરંધર લેખકો જેવા કે, નરસિંહરાવ, રમણલાલ આદિને કેન્દ્રમાં રાખી પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી મેળવી છે; બીજા કેટલાક અત્યારે પણ એવા લેખકોને કેન્દ્રમાં રાખી એવી ડિગ્રીની તૈયારી કરી રહ્યાનું જાણમાં છે. તેથી સૂચન કરવાનું મન થાય છે કે જો કોઈ અભ્યાસી કાકાસાહેબના ગુજરાતી સમગ્ર સાહિત્યને અથવા એકાદ કૃતિને અથવા તેમના અનેક વિષયો પૈકી એકાદ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખી એવી ડિગ્રી માટે પ્રયત્ન કરશે તો, હું માનું છું કે, તે પોતાની યોગ્યતાને અનેકમુખી વિકસાવશે; એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યની સાચી ઉપાસના કરવા ઉપરાંત પરપ્રાન્તીય વ્યક્તિએ ગુજરાતી સાહિત્યને કેટલું ઉન્નત કર્યું છે એનો અજોડ દાખલો ઉપસ્થિત કરશે.

['દર્શન અને ચિંતન' પુસ્તક--૨, પૃ. ૮૫૩. લેખકના સુધારા સાથે]

'લોકજીવન' પર દૃષ્ટિપાત

ધીરુભાઈ ઠાકર

'લોકજીવન' એટલે મહારાષ્ટ્ર–કર્ણાટકની લોકસ્થિતિ, ત્યાંના સમાજસેવકોનું માનસ ને ત્યાંના લોકજીવનને અનુલક્ષીને રચાયેલું, પણ વસ્તુતઃ સમગ્ર ભારતવર્ષની ગ્રામસંસ્કૃતિની મીમાંસા કરતું પુસ્તક. '૩૨ના જેલનિવાસ દરમિયાન સાથીઓ સાથે ગાંધી-જીવનકાર્યની ચલાવેલી ચર્ચાના ફળરૂપે કાકાસાહેબે મૂળે મરાઠીમાં આ પુસ્તકમાંના વિવિધ લેખો લખેલા; તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. અનુવાદક–શ્રી ઠાકોરભાઈ દેસાઈ – લેખકનાં વિચાર ને શૈલી સાથે ગાઢ પરિચય ધરાવે છે, એટલે કાકાસાહેબે જ જાણે કે પુસ્તક મૂળે ગુજરાતીમાં લખ્યું હોય એટલી ઉત્કટતા, રસવત્તા ને તદ્રૂપતા એમાં આવી શકી છે; તેમ છતાં ગુજરાતી પ્રજા અને ભાષાસાહિત્યની સેવા કરીને 'સવાઈ ગુજરાતી'નું બિરુદ પામેલ આ મહારાષ્ટ્રીય સાક્ષરના કોઈ મરાઠી ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર થાય તે કૌતુકનો નહિ, તો નવીનતાનો વિષય તો ગણાય જ.

આજ સુધીમાં કાકાસાહેબે પ્રવાસ, સંસ્મરણ, પ્રકૃતિ, કલા, ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ, સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિવિષયક વિવિધ લેખોના અનેક સંગ્રહો આપ્યા છે. એમાં, પ્રસંગોપાત્ત, તેમણે હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ અને તેના નિવારક ઉપાય તરીકે ગ્રામસેવાનો વિચાર કર્યો છે. ધર્મ ને કેળવણીના દૃષ્ટિકોણથી પણ, દેશની આબાદીના ઉત્તમ ઉપાય તરીકે ગાંધીજીએ સૂચવેલ આ જ સેવાભાવનાનો સંદેશો, તેમણે અનેક સુંદર લેખોમાંથી વારંવાર ફલિત કરી બતાવ્યો છે. પરંતુ ગ્રામજીવન ને ગ્રામસંસ્કૃતિ નિર્મુક્તપણે તેમના મનનો પ્રધાન વિષય બન્યાં હોય તો તે અહીં જ. ખરું હિન્દુસ્તાન સાત લાખ ગામડાંમાં વસે છે. એટલે દેશના સામુદાયિક જીવનને સ્પર્શતો હરકોઈ પ્રશ્ન ગામડાને કેન્દ્રમાં રાખીને હલ થાય તો જ સાચું લોકકલ્યાણ સાધી શકાય

એમ સમજીને, લેખકે અહીં સ્વરાજ્યથી માંડીને સ્વચ્છતા પર્યંતના પ્રજા-જીવનના સૌ કોઈ નાના મોટા પ્રશ્નોને ગ્રામસમાજ ને સંસ્કૃતિના પુનર્વિધાનની દૃષ્ટિએ ચર્ચ્યા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, લેખકે આ પુસ્તકમાં ગાંધી-જીએ સૂચવેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમની ભૂમિકા ઉપર, ગ્રામોદ્ધારને લગતી પોતાની સેવાપ્રવૃત્તિના નિષ્કર્ષરૂપ, વ્યવહારુ, છતાં ઉન્નત ને સ્વતંત્ર એવી વિચારશ્રેણિ રજૂ કરી છે. ગામડાંમાંના આધુનિક લોકજીવનનાં સર્વ સારાં-નરસાં અંગ-ઉપાંગોનું ઝીણવટભર્યું અવલોકન કરીને તેમણે એક સમર્થ સેવા-ધર્મીની ઢબે એની ચિકિત્સા કરી છે. ગામડાંની ગરીબી અને દેવાદારપણું, ધંધાઓ, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, ગ્રામપંચાયત અને ગ્રામજનતાનો સામા-જિક વ્યવહાર એ એમની વિચારણાના મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. પોતાનો અનુભવ, શાસ્ત્રના વિધિનિષેધો અને અહિંસાની સર્વહિતવાદી દૃષ્ટિ – એ સાધનત્રયીના ઉપયોગ વડે લેખકે આ પુસ્તકમાંના વિવિધ લેખોમાં ખેતી, સ્વાશ્રય, સહકાર ને સ્વરાજ્યની ભૂમિકા ઉપર ભારતની પ્રજાને નિરામય સુખ ને સમૃદ્ધિ અર્પે તેવી નવીન ગ્રામસંસ્કૃતિની આછી રૂપરેખા દોરી બતાવી છે. એમાં ગામડાંની પ્રજામાં રૂઢ થયેલ અજ્ઞાન, કોરટબાજી, વ્યસનો, દેવું, રૂઢિ-પ્રેમ, પક્ષાપક્ષી, અસ્પૃશ્યતા, જ્ઞાતિભય ઇત્યાદિ અનિષ્ટોનું નિવારણ કરવાના સાદા અને વ્યવહારુ ઉપાયો બતાવીને; અને આચાર્ય, ભર્તા, કલ્પક, વણિક, ધુરીણ, રંજક ને ભૃત્ય એમ કર્માનુસાર પાડેલા નવીન સપ્ત વર્ણોની કલ્પના મૂકીને કાકાસાહેબે ઉત્તમ સંસ્કારશિક્ષકનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ બાદ ગાંધીજીએ ઇચ્છેલ 'સર્વોદય સમાજ'ની ઇમારત તૈયાર કરવામાં આ પુસ્તકમાંની વિચારસામગ્રી પુષ્કળ સાધનો પૂરાં પાડશે એમાં શંકા નથી.

આજની સડી ગયેલી નગરસંસ્કૃતિને ઉખેડીને નક્કર ગ્રામસંસ્કૃતિની સ્થાપના સાથે પ્રવર્તમાન યુગનાં દ્રવ્યવિનિમયથી માંડીને ધર્માચરણ પર્યંતનાં સઘળાં જીવનમૂલ્યોમાં કેવો ધરમૂળથી ફેરફાર કરવો પડશે તેનો સચોટ ખ્યાલ, શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાનાં લખાણોની માફક, કાકા કાલેલકરના આ પ્રકા-રના લેખો ઉપરથી આવે છે. કાકાસાહેબ ને કિશોરલાલભાઈ ગાંધીજીના પ્રથમ પંક્તિના શિષ્યો છે, એટલે તેમની વિચારશ્રેણિ ગાંધીજીનીને અનુસરે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, બેઉએ સ્વકીય પુરુષાર્થ વડે સ્વતંત્ર ને પ્રગલ્ભ વિચારકતા કેળવી છે. ઉભયમાં મૌલિક ચિંતકની રસભરી ખુમારી છે. આમ છતાં, કાકાસાહેબની વૃત્તિ કલ્પનાશીલ હોઈ તેમનું વલણ સૌન્દર્ય ને કલા તરફ વિશેષ, ત્યારે કિશોરલાલભાઈનો ઝોક શુદ્ધ તર્કની ભૂમિકા ઉપર ધર્મ-તત્ત્વ-

નિર્ણય ને શોધન તરફ વધારે. કાકાસાહેબ ધર્મ-તત્ત્વ-વિચારણામાં બહુધા પ્રાચીન આર્ય ધર્મ ને સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતોના અર્વાચીન દેશકાળને બંધબેસતાં નવીન ભાવનાલક્ષી અર્થકરણોમાં રાચે છે, ત્યારે કિશોરલાલભાઈ ઘણી વાર હિંદુ ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના અમુક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની સત્યતાને પડકારે છે, ને તેને સ્થાને નવીન સિધ્ધાંતોનું પ્રરૂપણ કરવા તત્પર બને છે. આમ, પ્રાચીન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો વિચાર આ બેઉ ગાંધીવાદી ચિંતકો નિરનિરાળી રીતે કરે છે.

ગાંધીજીનાં ગંભીર ઉપદેશવચનોનાં દૂરગામી પરિણામો ને અલક્ષિત રહસ્યોનું અર્થકરણ અહીં જેટલી સરળ ને રસભરી પદ્ધતિએ થયું છે તેટલું અન્ય કોઈ સ્થળ થયું નથી. કિશોરલાલભાઈની શૈલી તર્કાનુસારી, વિષયનિષ્ઠ વિચારવ્યવસ્થા ને ગંભીર પર્યેષણામાં રાચે છે; ત્યારે કાકાસાહેબની શૈલી, અહીં તેમ જ અન્યત્ર પ્રતીત થાય છે તેમ, યદૃચ્છાવિહારી ને તેજસ્વી છે. એમાંથી અર્થબોધ ને રસાસ્વાદ તત્કાળ થાય છે. એમાં વિચારની સળંગ-સૂત્રતા નથી. પણ એની કલ્પકતા સ્વતઃ સ્ફુરેલા પ્રજ્ઞાસ્ફુલિંગો વડે વાચકને આંજી નાખે તેવી હોય છે. ગ્રામકંટક, નવનીતકર્ષણ, પ્રકાશલેખન ઇત્યાદિ આ પુસ્તકમાં મળી આવતા અનેક નવીન શબ્દપ્રયોગો આ કલ્પકતાની જ ગૌણ નીપજ છે.

જેમ રવિશંકર મહારાજે છેલ્લા ત્રણ દાયકાના એકધારા ઉચ્ચ સેવા-કાર્ય વડે ગાંધીયુગના શ્રેષ્ઠ ગ્રામસેવકનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે, તેમ કાકા કાલેલકર આદર્શ લોકજીવન ને સંસ્કૃતિનું પુનરુજ્જીવન ઉદ્બોધતા આ પ્રકારના લેખો લખીને નવીન ભારતની ગ્રામસંસ્કૃતિના સ્મૃતિકાર મનુનું પદ પ્રાપ્ત કરે તો નવાઈ નહિ.

'બાપુની ઝાંખી'

મધુસૂદન પારેખ

એંશી-બ્યાશી વર્ષના આયખામાં ગાંધીજીએ જે સેવાકાર્ય કર્યું તેનું માપ એકાદ વ્યક્તિથી ભાગ્યે જ નીકળી શકે. સેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં તેમ જ રાજકારણમાં તેમના વિશિષ્ટ પ્રયોગોને કારણે તેમને ભારતની તેમ જ ભારત બહારની પણ અનેક વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવવું પડ્યું. એમાંથી કેટલાક તેમના નિકટના સાથી અને અંતેવાસી પણ બની ગયા. ગાંધીજીનાં જીવન, પ્રયોગો તેમ જ કાર્યપદ્ધતિને નિકટથી નીરખવાનો જે લાભ અંતેવાસીઓને મળ્યો તે કેટલાકે પ્રજામાં વિવિધ પ્રકારે વહેંચી દીધો. કાકા કાલેલકર પણ ગાંધીજીના એક અંતેવાસી હતા. અંતેવાસ દરમિયાન એમને આ વિરાટ પુરુષની જે કાંઈ ઝાંખી થઈ તે તેમણે આ નાનકડા પુસ્તકમાં પોતાની વિશિષ્ટ રીતે પ્રગટ કરી છે. ગાંધીજી વિશે અન્ય પ્રદેશોના કાર્યકરોને જિજ્ઞાસા સવિશેષ. જેલમાં એ જિજ્ઞાસા સંતોષવાના પ્રયત્નમાંથી આ પ્રસંગમાળા રચાઈ છે. એકસો આઠ પ્રસંગોની એક સ્મરણમાળા રચવાનો લેખકનો સંકલ્પ, અચાનક પોતે જેલમુક્ત થવાને કારણે, અધૂરો રહ્યો અને એકસો એક પ્રસંગો પ્રગટ થઈ શક્યા. કાકા કાલેલકર જે કાંઈ લખે તે ગુજરાતીમાં જ લખે એ નિયમનો આ પુસ્તક અપવાદ છે. આ પુસ્તક મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં પ્રગટ થયા પછી તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે.

ગાંધીજીએ સૂર્યની જેમ પોતાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ નાખ્યો છે. એમના જીવનનાં થોડાંક કિરણો ઝીલવાનો આ પુસ્તકમાં પ્રયાસ છે. મધમાખીના જેવું પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળનારા ગાંધીજી પાસેથી વ્યવહાર-જગતનો ભાગ્યે જ કોઈ વિષય વિચારણા પામ્યા વિના છટક્યો હશે. એમના જીવનના એવા થોડા પ્રસંગો અને એમની થોડી વિચારણાઓનું અહીં માત્ર આછું દર્શન છે. ટૂંકમાં બાપુનો અહીં સાક્ષાત્કાર નથી માત્ર તેમની ઝાંખી છે.

આ બધા પ્રસંગો એક રીતે જોઈએ તો જુદા જુદા ઍંગલ(ખૂણા)થી લેવ યેલા ગાંધીજીના જીવનના સ્નૅપશૉટ્સ(છબીઓ) છે. દરેકમાં કાંઈક વિશિષ્ટ દર્શન છે. એમાં ગાંધીજીનું નીડર પ્રામાણિક રાજકારણ છે; એમનો ઉત્કટ સ્વદેશપ્રેમ અને એટલો જ ઊંડો માનવપ્રેમ છે. ઉચ્ચ આદર્શ તરફ આગળ વધવા માટે યોગીની કઠોર સાધના છે અને સાથે સાથે સંસારના ઝીણા પ્રશ્નો ઉકેલવાની વ્યવહારપટુતા પણ છે. શિસ્ત, નિયમિતતા અને સંયમના આગ્રહી હોવા છતાં એમના જીવનમાં આનન્દ અને ઉલ્લાસ વરતાય છે. એમના અંતેવાસી થવું એ પરમ ભાગ્ય હોવા છતાં કેવું તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું કામ છે એ પણ આ પ્રસંગોમાંથી સમજાય છે. સાથે સાથે એ અંતેવાસીઓ પ્રત્યે એમનો પ્રેમ કેવો છલકાય છે તે પણ જોવા જેવું છે. ગોખલે, ગુરુદેવ ટાગોર તેમ જ લોકમાન્ય જેવા મહાન પુરુષો સાથેના તેમના પ્રેમસંબંધોનું પણ સુંદર ચિત્ર આમાં છે. લોકમાન્ય પ્રત્યે તેમનો આદર અનહદ છે. તેમની સ્વરાજનિષ્ઠા અંગે મોડી રાતે સાથીઓ સાથે વાત કરતાં તે કહે છે: 'હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ્યનું દિનરાત ધ્યાન ધરનાર એ એક જ પુરુષ છે. હું ચોક્કસ કહી શકું કે આ ક્ષણે લોકમાન્ય ઊંઘી ગયા નહીં હોય તો કાં તો સ્વરાજ્ય વિશે કંઈ ને કંઈ વિચાર કરતા હશે અથવા તેની ચર્ચા કરતા હશે. તેમની સ્વરાજનિષ્ઠા અદ્ભુત છે.'

લોકમાન્યના મૃત્યુની રાતે દીવા પાસે ઊંડા ચિંતનમાં મોડી રાત સુધી તે બેસી રહે છે. મહાદેવભાઈને કહે છે, 'આજ સુધી હું સ્વરાજ્યનું કાર્ય કરતો રહ્યો છું, પણ સ્વરાજ્ય નામ બનતાં સુધી ટાળ્યું છે. પણ હવે લોકમાન્યે ચલાવેલો સ્વરાજ્યનો અખંડ જાપ આગળ ચલાવવો જોઈએ. એ ભડવીરના હાથમાંથી સ્વરાજ્યનો ઝંડો એક ક્ષણ માટે પણ નીચો ન નમવો જોઈએ.' (પૃ. ૪૪, ૪૫.)

લોકમાન્યનું કાર્ય તરત જ પોતે ઉપાડી લે છે. રાજકારણના ચિત્રમાં એમનો પ્રવેશ થતાં જ પ્રજામાં નવી ચમક આવે છે. ગુજરાતમાં ખેડામાં તેમ જ ગુજરાત બહાર ચંપારણ જેવા ગ્રામપ્રદેશોમાં પણ અન્યાય સામે લડત ચલાવી પ્રજાને તે જાગ્રત કરે છે. રાજકીય પરિષદોની ઘરેડો તોડીને તેમાં નવા પ્રાણ પૂરે છે. શહેનશાહ પ્રત્યેની વફાદારીના ઠરાવને ફાડી નાખે છે, વાઈસરૉયને પત્ર લખતાં દેશી શબ્દોમાં સહી કરે છે; મરણપથારીએ પડેલા હોવા છતાં રોલેટ ઍક્ટના સમાચાર સાંભળતાં જ એમની જિજીવિષા જાગે છે અને એ કાળા કાયદાનો વિરોધ કરવા તે મેદાને પડે છે. હૉસ્પિટલમાં તેમને વિદેશી કાપડ પહેરવું પડે છે; પણ તેમાંથી મુક્ત થતાં તે જ ક્ષણે

જાણે એ કાપડ વીંછીની જેમ ડંખતું હોય તેવી વેદના અનુભવે છે. પોતાનાં ખાદીનાં કપડાં મળ્યાં તે પછી જ તેમને કંઈક ચેન પડે છે. અસ્પૃશ્યતા એ તેમને મન પ્રાણપ્રશ્ન છે. અસ્પૃશ્યતા પરિષદ હરિજનવાસમાં ભરીને કાર્યકરોને તે નવી દૃષ્ટિ આપે છે અને નવી હવા જમાવે છે. વિદ્યાપીઠમાં હરિજનોને દાખલ ન કરવાની શરતે કેટલાક શ્રીમંતો થોડાક લાખ રૂપિયાની મદદ કરવા ચાહે છે તેમને એ રોકડું પરખાવે છે: 'વિદ્યાપીઠફંડની વાત તો બાજુએ રાખો; અસ્પૃશ્યતા કાયમ રાખવાની શરતે મને કાલે કોઈ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય આપે તો તે સુધ્ધાં હું ન લઉં.'

ઓરિસ્સાના લોકોની દીનતા અને ગરીબાઈથી પણ તેમનું હૃદય હાલી ઊઠે છે. એમની સેવા કરવાની બીજાને પ્રેરણા મળે માટે પોતાનું મૃત્યુ પણ એ પ્રદેશમાં જ થાય એવી ઝંખના સેવે છે. એમની માનવતાનો હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગ તો બીજો જ છે. એક હબસી કેદીને જેલમાં એમની દેખરેખ રાખવા મૂકચો હોય છે. એને વીંછી કરડે છે. એની વેદના જોઈને ગાંધીજી તરત જ એની આંગળી પોતાના મોંઢામાં રાખી તેનું ઝેર ચૂસી લે છે અને તેને વેદનામુક્ત કરે છે. પેલો બિચારો તેમના પ્રેમનો કાયમનો ગુલામ બની રહે છે.

અહિંસા તેમનો જીવનસિદ્ધાંત છે. તેમની અહિંસા ખૂબ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં તે જડ નથી. ઝાડનાં બે-ચાર પાનને બદલે આખી ડાળખી તોડવામાં પણ હિંસા જોનાર આ મહાન પુરુષ ચોરોની સામે રક્ષણ માટે આશ્રમમાં પિસ્તોલની હિમાયત કરે છે. મરણને આરે ઊભેલા અને વેદનાથી રિબાતા વાછરડાને ઇંજેકશન દ્વાર જીવનમુક્ત કરે છે. હિંદુસમાજ ખળભળી ઊઠે એવો આ પ્રયોગ છે. પરંતુ એમની અહિંસા વિશેની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ આ પ્રસંગો ઉપરથી સમજાય છે. રાજકારણમાં પણ તેમણે અહિંસાના શસ્ત્રથી ખૂબ મોટા વિજયો હાંસલ કર્યા છે એ તો હવે જાણીતી વાત છે. એમની ગોરક્ષા પણ સમજવા જેવી છે. નક્કી કરેલી કન્યાને પરણવાની ના પાડતા એક અનાડી યુવકને તેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે. એની નાદાનીભરી વાતો ખૂબ ધીરજથી તે સાંભળે છે. છેવટે કન્યા પક્ષના વડીલોને સમજાવી તે યુવાનને આ વિવાહના વચનમાંથી મુક્ત કરે છે. આવા અનાડી યુવાન પાસેથી એક ગભરુ કન્યા બચી તેની કેવી રાહત તેમના મુખ ઉપર વંચાય છે! કાકાસાહેબને એ કહે છે: 'કાકા, આજે ગોરક્ષાનું કામ કર્યું, હું ગોરક્ષાની વાત કરું છું ત્યારે મારા મનમાં કેવળ ચોપગાં જાનવરનો જ ખ્યાલ નથી.' સંસાર વ્યવહારમાં તેમની ઝીણવટનો ખ્યાલ પણ આવા પ્રસંગોમાંથી જ આવી શકે છે. એમની સ્મૃતિ અને જાગરુકતા યોગીઓના જેવી છે. ચંપા-

રણમાં લડત ચલાવતાં પણ આશ્રમમાં હવે ઋતુ બદલાઈ હશે તેથી પાયખાનાની દિશા બદલવાની સૂચના લખી મોકલે છે. સ્વામી આનંદે ૭ માસ માટે ' નવજીવન'નું સંચાલન સંભાળવાનું વચન આપેલું હોય છે. રાક્ષસની જેમ કામ કરતાં ૭ માસ વીતી જાય છે તેની પણ સ્વામીને યાદ રહેતી નથી; પણ બહારગામથી તરત જ ગાંધીજીનું પત્તું આવીને પડે છે, અને સ્વામી તેમના કાયમના સેવક બની જાય છે. આ ચોકસાઈ એમના જીવનની એકેએક બાબતમાં છે. ભાષા અને સાહિત્યમાં પણ એમની સૂઝ ગજબની છે. અંગ્રેજી શબ્દ Death danceનું ગુજરાતી તે ' પતંગનૃત્ય' સૂચવે છે એ એક જ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે.

આવી ઝીણવટવાળો માનવી કરકસરિયો હોય તેમાં શી નવાઈ! એમની પાસે જીવનની એકેએક ક્ષણનો હિસાબ મળે તો શું આશ્ચર્ય ! પ્રેમથી ભેટ મળેલી એક નાનકડી પેન્સિલ ખોવાતાં તેમનો જીવ કેવો કપાઈ જાય છે? એવી જ રીતે જ્યારે વાંસના નકામા ટુકડાઓમાંથી કાકાસાહેબ ચમચી અને છરી જેવાં સાધન બનાવે છે ત્યારે તેમનું હૃદય નાચી ઊઠે છે. જવાહરલાલ અને મૌલાના આઝાદને તેની તે ભેટ ધરે છે. એમ છતાં તેમની કરકસર ખોટી નથી. કોઈ સ્વજન કે સ્નેહીની માંદગી વખતે દશ-બાર રૂપિયાનો તાર ભરીને સૂચનાઓ મોકલતાં તે આંચકો ખાતા નથી. માંદા માણસને મહિનાઓ સુધી ફળના વૈભવ પર રાખતાં તેમને કરકસર સૂઝતી નથી.

નિયમિતતા અને શિસ્તની બાબતમાં એમને કોઈ ન પહોંચે. એટલે જ એમના અંતેવાસી થઈ એમના કાર્યકર બનવું એ કેવું કપરી કસોટીનું કામ છે એ તો અનુભવે જ સમજાય. સ્વામી આનંદ ' નવજીવન'નું સંચાલન સંભાળવા મુકરર દિવસે આવી શકતા નથી. તરત જ ગાંધીજી સખત ફેંસલો સંભળાવી દે છે કે કાં તો એ મરી ગયા હશે અથવા તો માંદા પડ્યા હશે. ' નવજીવન ' કે ' યંગઇંડિયા 'નું પ્રકાશન એક કલાક પણ મોડું ન થાય તેની ચોકસાઈ તેઓ રાખે છે. એવા સંજોગોમાં કાકાસાહેબ ગાંધીજીની પાસે ગેરસપ્પાનો ધોધ જોવા જવા માટે મહાદેવભાઈની માગણી કરે છે. તરત જ 'મહાદેવ નહિ આવે. હું જ એનો ગેરસપ્પા છું' એવો નિર્ણય તેઓ આપી દે છે. આજીવન સેવકોને એવા વૈભવ પાલવે નહિ એમ તે માને છે. છતાં કાકાસાહેબને પાછા પોતે જ આગ્રહ કરીને એ ધોધ જોવા મોકલે છે; કારણ કેળવણીકાર તરીકે તેમને માટે એ અનુભવ આવશ્યક છે. કાર્યકરો પાસે કઠોર નિયમપાલન કરાવનારા ગાંધીજીનો પ્રેમ પણ તેમના

પર વરસે છે. ક્ષયરોગની બીમારીમાં કાકાસાહેબને તે ફૂલોની પ્રેમભેટ યાદ રાખીને મોકલે છે. મોડી રાત સુધી ટ્રેનમાં લખી લખીને થાકી ગયેલા મહાદેવભાઈ માટે પોતે જાતે વેઈટિંગ રૂમમાં જઈ ચા અને ટોસ્ટ લાવી તૈયાર કરી મૂકે છે. મહાદેવભાઈને ચા વિના ચાલતું નથી એ પણ એમના ધ્યાન બહાર નથી.

સાથીઓ પ્રત્યે તેમ જ મિત્રો સ્વજનો પ્રત્યે ઘણી બાબતોમાં છૂટછાટ મૂકવા છતાં જાત પ્રત્યે તેઓ ખૂબ કઠોરતાથી વર્તે છે. એમની સાધના યોગીના જેવી છે. અપરિગ્રહ તો એમનો જ. એક વાર ચાલવાનું પોતે કેમ વધાર્યું તેનું કારણ આપતાં કાકાસાહેબને કહે છે: 'માણસને આખો દિવસ કામ કરવાને માટે રોજ સવારે જે શક્તિ આપવામાં આવે છે તે તેણે સૂવાના વખત પહેલાં ખરચી નાખવી જોઈએ. આ અપરિગ્રહનું લક્ષણ છે. પૂરેપૂરી શક્તિ શ્રદ્ધાપૂર્વક ન વાપરી નાખો તો બાકી રહેલી શક્તિ વિકારનું રૂપ લે......'. સંસારમાં રહીને પણ અપરિગ્રહ કેટલી હદ સુધી થઈ શકે છે તેનું આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

આવા વિશ્વવંદ્ય પુરુષના વ્યક્તિત્વના ચુંબકથી દેશની મહાન વિભૂતિઓ તેમની પાસે ખેંચાઈ આવે તેમાં શી નવાઈ! લોકમાન્ય ટિળક જેવા પ્રચંડ યોદ્ધાની પણ અંજલિ તેમને મળે છે. પોતાના સાથીને વાત કરતાં લોકમાન્ય કહે છે: 'આ માણસ આપણો નથી. એનો માર્ગ જુદો છે, પણ એ સોએ સો ટકા સાચો માણસ છે. એને હાથે કદી હિન્દુસ્તાનનું અહિત નહિ થાય......'. (પૃષ્ઠ ૯૮). સરદાર વલ્લભભાઈ એમના અંધ અનુયાયી ગણાવામાં ગૌરવ અનુભવતાં કહે છે, 'એમની આગેવાની સ્વીકારી ત્યારે વિચાર કરી લીધેલો કે આ માણસની પાછળ ચાલવામાં કોઈક દિવસ લોકો મોં પર થૂંકવાના છે ને એ માટે પણ તૈયાર રહેવું. ત્યારથી મારા મનમાં કોઈ પણ વખત વસવસો થયો જ નથી' (પૃ. ૩૦).

એમના ચુંબકથી ખેંચાઈ આવેલા ક્રાંતિવીર કૃપાલાની પણ એમના જીવન અને કાર્યને નિહાળીને ખુશખુશાલ અંજલિ આપે છે: 'આ બુઢ્ઢો બહુ પહોંચેલ છે.' એમની વાત સાચી ન હોય તો એમના જેવો સ્વતંત્ર મિજાજી ચળવળિયો (Agitator) અધ્યાપક એમની રસોઈ પકાવવાનું અને ટપાલ લાવવા લઈ જવાનું કામ કરે ખરો કે? બિચારા ગોરા અમલદારો આ બધું જોઈને ગૂંચવાય છે. મોહનની મોહની એ લોકો શું સમજે?

'બાપુની ઝાંખી'ના બધા જ પ્રસંગો પ્રેરક છે. જોકે કેટલાક પ્રસંગો બીજે સ્થળે વર્ણવાઈ ચૂક્યા હોય એ બનવાજોગ છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકોમાં એક

ભયસ્થાન એ હોય છે કે વિભૂતિનાં સ્મરણોને બદલે તેમાં 'હું'પણું પેસી જાય છે. 'બાપુની ઝાંખી' એમાંથી સર્વાંશે મુક્ત છે. લેખકે પોતાની સાથેના ગાંધીજીના ઘણા પ્રસંગો પણ વર્ણવ્યા છે. કેટલાક પ્રસંગોમાં બાપુએ એમની પીઠ થાબડી હોય એમ પણ બન્યું છે. છતાં પોતાના મનોભાવ નિખાલસ રીતે વ્યક્ત કરવાની સાથે અહંપણાથી તે મુક્ત રહી શક્યા છે તે જ લેખકની કળા છે. આ પુસ્તકમાં પ્રસંગોને વફાદારીપૂર્વક વર્ણવવાનું બંધન હોવાથી લેખકની કલ્પનાને બીજાં પુસ્તકોની જેમ ઝાઝો અવકાશ મળ્યો નથી. છતાં અલંકાર કે ચિંતનનું કંઈક વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યા વિના લેખકને ચાલ્યું નથી. શ્વેતવર્ણી દાઢી અને ભવ્ય પ્રતિભાવાળા રવીન્દ્રનાથ પાસે ટૂંકી પોતડી અને કાશ્મીરી ટોપી પહેરીને ઊભેલા બાપુને જોઈને લેખકને 'સિંહની સામે ઉંદર ઊભો હોય' તેવું લાગે છે. કન્યાકુમારીમાં પ્રકૃતિની ભવ્યતા નીરખતાં તેમને ગાંધીજીના જીવનની ભવ્યતાનું સ્મરણ થાય છે અને તરત જ ચિંતન સ્ફુરે છે કે પ્રકૃતિની ભવ્યતા કરતાં એ જીવનની ભવ્યતા જરાય ઊતરતી નથી. ગાંધીજી સાથે કોઈકને મળવા જતાં મહાદેવભાઈ ગાંધીજી પાસે ખુરશીની નીચે બેસે છે. ગાંધીજી તેમને ઠપકો આપી જમાનાની રીતભાત શીખવાનું કહે છે. બિચારા મહાદેવભાઈ કહે છે, 'હું શરમાતો શરમાતો ઊઠી ખુરશી લઈને બેઠો.' તરત જ કાકાસાહેબનો વિનોદ ઝબકી ઊઠે છે અને પૂછે છે, 'નવવધૂની પેઠે ને?'

આમ આ પુસ્તકનું પઠન તેના પુણ્યપ્રસંગોને લીધે જેવું પાવનકારી બન્યું છે તેવું જ લેખકની શૈલીને કારણે આહ્લાદક બન્યું છે.

પ્રેમ (સ્નેહ) અને પ્રણય વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ. પ્રેમ અનંત છે, પ્રણય પરિમિત છે. પ્રેમની પરિણતિ આત્મોત્સર્ગ અને આત્મૌપમ્યમાં છે; પ્રણયની પરિણતિ ઇંદ્રિયતૃપ્તિ અને ગ્લાનિમાં છે. પ્રણયની પેઠે પ્રેમ પુરુષાર્થને હણે નહિ, યશને મલિન કરે નહિ અને 'આપણે બે'ની સંકુચિતતા ધારણ કરે નહિ. પ્રણયમાંથી જે મુક્ત થાય તે જ પ્રેમને ઓળખી શકે છે. પ્રેમ 'વજ્રાદપિ કઠોર' થઈ શકે છે અને 'કુસુમાદપિ મૃદુ' પણ બની શકે છે. પ્રેમમાં નિત્ય ગૌરવ છે. પ્રણય મોહક છે, સ્વાભાવિક છે, વ્યાપક છે, પણ તારક કે પોષક તો નથી જ. પ્રણયને તેને પોતાને સ્થાને રહેવા દઈએ એમાં જ શ્રેય છે. પ્રણયના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ સંયમમાં જ તેનું પોષણ છે અને શુદ્ધિકરણ છે.

'જીવનભારતી', પૃ. ૨૭૨. —કાકાસાહેબ કાલેલકર

“ હજુ....હજુ.... ”

રમણલાલ જોષી

આ પુસ્તક*નું સ્વરૂપ પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહનું છે. એમાં સુરેખ સર્જક-નિબંધો, દૃષ્ટાન્તો–ટુચકાઓ, પત્રો, વિચાર-કણિકાઓ, બોધાત્મક સંવાદો, પ્રચારલક્ષી અને પ્રાસંગિક લખાણો છે. લેખકના વ્યક્તિત્વની સભરતાનો એમાં પદેપદે પરિચય થાય છે, વિશેષ તો થાય છે લેખકના વ્યક્તિત્વના સર્જક અંશનો પરિચય.

આ પ્રકીર્ણ રચનાઓમાં પ્રકારની દૃષ્ટિએ નિબંધ–પ્રકારની અને વિષયની દૃષ્ટિએ બાળક જેના કેન્દ્રમાં હોય એવી રચનાઓ ઠીક ઠીક છે. ‘ બારીમાંથી ડોકિયું ’, ‘ પંખીગીત ’, ‘ પંખીગીતનો સંભવ ’, ‘ બાળ-સૃષ્ટિમાં ડોકિયું ’—કાવ્યનું લેબલ લગાડીને જ સર્જનાત્મક સાહિત્યની પિછાન થઈ શકતી હોય તો કાકાસાહેબની સર્જક-પ્રતિભામાંથી ગદ્યદેહે અવતરેલાં આ કાવ્યો છે, અને એમાં પ્રત્યેક સ્થળે સર્જક બેઠેલો છે. ‘ પંખીગીતનો સંભવ ’ એ ‘ પંખીગીત ’ કેમ પ્રસવ્યું એ દર્શાવવા ઉપરાંત એ હકીકતને વિષયસ્થાને રાખીને કરેલી સ્વતંત્ર રચના સુધી પહોંચે છે. એમાં લેખકના કારુણ્યનો હૃદ્ય પરિચય થાય છે. આ કૃતિમાં વિષયકેન્દ્રે બાળક તે પોતાનો જ પુત્ર—ચિ. બાળ—છે, અને વાત્સલ્યનિર્ઝરતા પિતા તે લેખક પોતે જ છે, પરંતુ હરકોઈ સંસ્કારી પિતા એમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકે અને હરકોઈ પુત્રને એમાં પોતાની વાત લાગે એ રીતે કૃતિનો ઘાટ ઊતર્યો છે. લેખકના તે વખતના પડોશી શ્રી મહાદેવભાઈ જે ચર્ચાને વિનોદમાં ‘ કાકા સાહેબને ત્યાં ઝઘડો ’ એમ કહી નવાજતા તે લેખક અને તેમનાં પત્ની વચ્ચેની ચર્ચા (‘ જે દ્વારા જીવનતત્ત્વોની સરસ છણાવટ થતી ’)—પ્રસ્તુત પ્રસંગે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અંગેની —નું સ્વરૂપ નાનો પ્રેમાળ બાળ

* ‘ આવારનવાર ’ લે. કાકા કાલેલકર. પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, પૃ. ૨૩૬+૮, કિંમત ૨–૦૦.

ક્યાંથી સમજે ? એને તો એમ જ થયું કે કાકાસાહેબ અને મા લડી રહ્યાં છે. દહાડે દહાડે તે લેવાતો ગયો. કાકાસાહેબને કહે, 'કાકાસાહેબ, મલા કણ્ ણ્ ણ્ટાળા આલા આહે. મી કાય કરું ?' કાકાસાહેબે એ 'કંટાળા'નો જે ઉપાય કર્યો તે જ 'પંખીગીત'. કાકાસાહેબની 'કલ્પનાશક્તિ ઊડી ઊડીને ગીતો આણવા લાગી અને બાળની લેખિનીને નીરવા લાગી', કંટાળાનાં અશ્રુઓની જગ્યા આનંદાશ્રુએ લીધી અને મેજ પરના દીવાની પેઠે બાળનો ચહેરો પણ ચમકવા લાગ્યો. આ કૃતિ પણ કંટાળાના વાતાવરણમાંથી છૂટીને અંતે પ્રસન્નતામાં પહોંચે છે ત્યારે વાચકનો ચહેરો પણ ચમકવા લાગે તો એમાં શું આશ્ચર્ય ? પંખીગીતનું 'કારુણ્ય-રસાયણ' બાળને અને અંતે લેખકને નિદ્રાધીન કરે છે પણ 'પંખીગીત'નાં એ ચૌદ ઊર્મિકોનું કાવ્યરસાયણ ભાવકની નીંદ ઉડાડી મૂકે છે. જાણે તે કહે છે, "હજુ...હજુ......"

'મારી ફજેતી' પણ ઉપરની રચનાઓની કક્ષામાં આવે. લેખકને બાળમાનસનો કેવો માર્મિક પરિચય છે તે આ કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. 'મારું પ્રિય પુસ્તક', 'હાથરૂમાલ', 'પુષ્પપૂજા' જેવા સુરેખ કંડારેલા લઘુનિબંધોમાં કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વનો એક અનેરો પરિચય થાય છે. "ફૂલો ઊગે છે તે જ ભગવાનની પૂજારૂપે. ફૂલો આંખો ઉઘાડે છે તે ભગવાનના દર્શન માટે જ. સુગંધ ફેલાવે છે ભગવાનની સેવા અને પ્રસન્નતા માટે. અને પોતે ખરી પડે તે પણ પૂજાની સમાપ્તિ સૂચવવા માટે જ, એવાં એ ફૂલોને અકાળે, છોડથી વિખૂટાં કરી, જાણે પોતાનો જ પુરુષાર્થ હોય તેમ મંદિરમાં ચડાવો છો ત્યારે સહનશીલ ભગવાન તો એ સમજી શકે છે; પણ ફૂલોને શું થતું હશે ?" ('પુષ્પપૂજા'). અને છતાં પૂજા અર્થે પુષ્પો અનિવાર્ય હોય તો ખરી પડેલાંનો ઉપયોગ કેમ ન કરવો, બલ્કે તેમનો ઉપયોગ કરવો જ એ વાત તેમણે કેવી માર્મિકતાથી કહી છે!

"રામકૃષ્ણ પરમહંસે એક રીતે વિચાર કર્યો. એક સંસ્કારી બહેને આ પરિસ્થિતિનો બીજી રીતે વિચાર કર્યો છે. તેઓ સવારે ઊઠીને પડી ગયેલાં ફૂલો વીણે છે. એમનું કોમળ હૃદય કોઈ પણ છોડ કે વેલીને લૂંટવાની કઠોરતા કબૂલ કરતું નથી. ખરી પડેલાં ફૂલો શ્રીકૃષ્ણની છબી ઉપર ચડાવતાં એમને સંકોચ નથી, પણ ઊલટો આનંદ થાય છે. જ્યારે એમને પૂછવામાં આવ્યું કે પડી ગયેલાં ફૂલો ભગવાનને ચડાવતાં તમને સંકોચ નથી ? ત્યારે આશ્ચર્યથી જોઈ એમણે કહ્યું—'સંકોચ! હું તો ફૂલ ચડાવતી વખતે ભગવાનને કહું છું : હે પતિતપાવન, આ "પતિત" ફૂલોનો ઉદ્ધાર

તું ન કરે તો બીજા કોણ કરવાના હતા? હું રોજ જોઉં છું કે લોકો ફૂલો તોડીને લઈ આવે છે ત્યારે આ છબીની આંખો ગમગીન દેખાય છે, જ્યારે મારાં પડેલાં ફૂલોની વનમાળા જોતાંવેંત ભગવાન પ્રસન્નતાનો આવકાર આપે છે. પૂજાવિધિના નિયમો હું તમારાં શાસ્ત્રો પાસેથી શા માટે લઉં? ભગવાન પોતે જ મને એ શીખવે છે."

વ્યક્તિ કાકાસાહેબની 'પતિત' પ્રત્યેની હમદર્દીનો, સર્જક કાકાસાહેબે કેવો ઉપયોગ—ઔચિત્યપૂર્ણ ઉપયોગ—કર્યો છે તે ઉપરની કંડિકા પરથી સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે. કાકાસાહેબને મન કુદરત એ કોઈ જીવંત વ્યક્તિરૂપ છે. પ્રકૃતિના આવા મહાન પ્રેમીનું પ્રિય પુસ્તક તે પ્રકૃતિ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય?

સામાન્ય રીતે કાકાસાહેબની વિચારણામાં માનવહિતચિંતકનું દૃષ્ટિબિંદુ રહ્યું હોય છે. આ પુસ્તકમાં પણ તે જોવા મળે છે. મોટરને જોઈ તે વિચારે છે:

"મોટરના મોં આગળ પ્રકાશ ફેલાયો છે ખરો, પણ તેની પૂંઠ પછવાડે શું! ધૂળ, ધુમાડા અને દુર્ગંધના ગોટા.

"સાચે જ, આ મોટર આધુનિક સંસ્કૃતિની ખરેખરી પ્રતિનિધિ છે. વારુ, આટલું બધું કરીને, આટલી બધી દોડધામ કરીને, એને કરવું છે શું? કહે છે કે કાળ બચાવવા માટે એ દોડે છે, હશે. પણ કાળથી બચવાનો ઉપાય એની પાસે છે શું? આ તો કાળના જડબામાં જ દોડી જતી દેખાય છે. હે ભગવાન! એને બચાવજે, અને એનાથી જગતને બચાવજે."

ગામડાંમાં ઉપદેશકને બદલે સહાનુભૂયક થઈને ફરવાનો ઉપદેશ તેમણે આપ્યો છે અને મદ્યપાનનિષેધ અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અંગે તેમણે પ્રસંગોપાત્ત કહ્યું છે, પણ અહીં સંગ્રહાયેલા લેખોમાં સીધા ઉપદેશને બદલે એ કાર્ય તેમણે ઘણે અંશે દૃષ્ટાન્તો – પ્રસંગો આપીને—"મિત્રસંમિતતયા"— કર્યું છે. 'ધ્રુવ', 'પશુની માણસાઈ', 'રખડુની યાદદાસ્તમાંથી' અને 'ભવિષ્યપુરાણ' જેવા લેખો બાળકો હોંશપૂર્વક વાંચશે. પત્રલેખનના તો કાકાસાહેબ અચ્છા કળાકાર છે. 'તાંબુ ગાય' જેવા પત્રભાગો અત્યંત રોચક છે. 'ભૂમા એવ સુખમ્' એ સત્યને અત્યંત સચોટતાપૂર્વક રજૂ કરે છે 'સ્વેચ્છાનું બંધન'. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો માર્ગ કર્મયોગ કે ધ્યાનોપાસનાનો તે એમના જ શબ્દોમાં સ્ફુટ કરે છે. 'બે પ્રકારની સાધના' તે "સૌ બાજુથી કેન્દ્ર પર આવી જવું અને સાથોસાથ જ એ કેન્દ્રથી સૌ દિશાઓમાં ફેલાઈ જવું."

'નવ રત્નનો હાર' તે નવવિધા ભક્તિમાંથી એક એક પ્રકાર લઈ, એ જાતની ભક્તિનું જેમાં વર્ણન છે એવા શ્રીમદ્‌ભાગવતના શ્લોકોનો સંચય—'ભક્તિ-રત્નાવલિ'–એ, ભરમ ભાગતાં, સ્ફુટ થાય છે અને શ્રી વિષ્ણુપુરી એ હારને કંઠસ્થ કરવાનું કહે છે તે ચોટદાર રીતે કહેવાયું છે. 'જનોઈનો અર્થ' તેમણે વિશાળ રીતે કર્યો છે, પૌરાણિક વસ્તુનું એની જ મદદથી અર્વાચીન દૃષ્ટિએ અર્થઘટન કેમ થઈ શકે એના નમૂનારૂપે છે. 'સતી કે કુલટા ?'–એ લેખમાં સિંધી લોકગીતોની પ્રેમકથા તેમણે આપી છે, તો 'विषम् अपि अमृतायते'માં 'મીરાં' નામની નૃત્યનાટિકા પરથી મીરાંના જીવન અંગેના પ્રચલિત પ્રસંગનું રહસ્ય દર્શાવ્યું છે. 'પ્રાર્થનામય જીવન', 'બાળક : જગતનો અતિથિ', 'એક જીવન' તો નર્યા વિચારખંડોરૂપે છે.

આમ તો લખાયેલા પ્રત્યેક શબ્દ પાછળ એના લેખકનું વ્યક્તિત્વ રહેલું હોય છે, તેમ છતાં સર્જક-નિબંધ જેવા કલાપ્રકારમાં એના સર્જકનું વ્યક્તિત્વ આસ્વાદવા મળે એ બાબત મુખ્ય હોય છે. વળી ત્રીજી રીતે પણ આ સંગ્રહના કેટલાક લેખો નોંધપાત્ર છે, તે છે આત્મકથાત્મક શૈલીના લેખો. આમાં મુખ્યત્વે છે લેખકનાં વિદ્યાર્થીકાળનાં સંસ્મરણો અને સ્વભાવગત ખાસિયતોની રજૂઆત. કાકાસાહેબના સાહિત્યિક જીવન અંગે પણ કેટલીક બાબતો જાણવા મળે છે. દા.ત. તેમના કવિતા રચવાના પ્રયાસો, તેમણે ગુજરાતીમાં જ કેમ વિશેષ લખ્યું અને મરાઠીમાં નહીં તે, તેમની કાવ્યાસ્વાદનની રીત, વગેરે. તેમણે 'કાવ્યોને આવકાર' આપતાં જે વાત કહી છે એમાંનો એક મુદ્દો નોંધવાનું મન થાય છે : "મારા મનમાં કવિઓ વિશે ઘણો આદર છે. ગેબી સૃષ્ટિના તેઓ રહીશ હોય છે. તેઓ ગદ્યસૃષ્ટિમાં આવીને ગદ્યલેખકોના આમુખની શા માટે ગરજ ધરાવે તે હું સમજી શકતો નથી. હું કવિ હોત તો બર્નાડ શૉ કરતાં વધારે આત્મવિશ્વાસી અને જગન્નાથ પંડિત કરતાં વધારે અભિમાની થઈ બેસત, અને વિજયરાયની પેઠે દરેકને ઇલકાબ આપવાનો ધંધો કરત. મને લાગે છે કે આવાં બધાં સંકટોમાંથી મને બચાવવા માટે ઈશ્વરે મને કવિ ન બનાવ્યો, પણ સારા સારા કવિઓને મિત્ર તરીકે આપી એણે મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું."

આ લેખસંગ્રહમાં કેટલાંક ભાષાંતરો છે, કયા લેખો ભાષાંતરો છે તે કહી શકાયું નથી; પરંતુ આખું લખાણ લેખકની નજર તળેથી વાક્યેવાક્ય ગયેલું છે. વાચકને પણ કયું લખાણ સીધું કાકાસાહેબે લખેલું નથી તે શોધવું મુશ્કેલ પડશે એવો શૈલીનો અભેદ પ્રવર્તે છે. કાકાસાહેબની ગદ્યશૈલીમાં

જે પ્રાસાદિકતા છે તે અમથી નાની કંડિકાઓમાં પણ પ્રતીત થાય છે. 'સાહિત્યિક ફઈબાનો ધંધો' તો રમતિયાળ શૈલીમાં લખાયું છે, એ સિવાય પણ 'મરદાલ સ્વભાવ', 'સિકંદર નસીબ', 'મારું ભેજું નાનપણથી જ ઉપજાઉ', 'મારા કારખાનાનાં શીંગડાં દરેક વાછરડાના માથા પર બેસાડી દેવાનો પ્રયત્ન મેં કદી કર્યો નથી', જેવી અભિવ્યક્તિઓ તો અવારનવાર આવ્યાં જ કરે. વઢકણી બહેનોનું ઝઘડા–પ્રકરણ વર્ણવતા હોય ત્યારે એ બહેનોની મુખમુદ્રા જોઈ કવિની જેમ બોલી ઊઠે છે: 'અરેરે, જો એ વખતે મારી પાસે કૅમેરા હોત તો!'

"...મારાં લખાણોમાંથી કોઈ પણ ભાગ પાઠચપુસ્તકમાં લેતી વખતે પ્રકાશકો એને માટે મને ઓછીવત્તી રૉયલ્ટી આપે છે. આમ મળતી રૉયલ્ટીને કોઈ ને કોઈ સારા કામમાં ખરચવાનો મારો સંકલ્પ છે. મને થયું કે અવારનવાર લખેલા આ લેખોમાંથી કોઈ પણ લેખ ગુજરાતી પાઠચપુસ્તકોમાં લેવામાં આવે, તો એને માટે હું રૉયલ્ટી ન લઉં. રિવાજ પ્રમાણે મારી રજા લેવાય એટલે બસ."— આ પ્રમાણે કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

['સંસ્કૃતિ' વર્ષ ૧૧, અંક ૮, પૃ. ૩૧૨–૩૧૪.]

એટલું ખરું કે કાગળો અને વાસરી એ જ સામાન્ય જનસમાજનું સાહિત્ય છે. મારે મન એ જ ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય છે. બીજાને કહેવા જેવું હોય તે જ આપણે કાગળમાં લખીએ છીએ અને પોતાના જીવનમાંથી જે નોંધવા જેવું એટલે કે ખાસિયત ધરાવતું હોય તે જ વાસરીને પાને ચડવાનું. આવી ઉત્કૃષ્ટ ચાળણીમાંથી ચળાયેલું લખાણ સાહિત્યનો દરજ્જો ભોગવે એમાં આશ્ચર્ય શું? સાહિત્યકારો ભલે કહે કે नाटकान्तं कवित्वम्, એમની વાતનો હું વિરોધ નહિ કરું. બધી જાતની વિવિધતા અને આકર્ષકતા નાટકોમાં સ્વાભાવિક રીતે ભેગી થાય છે. છતાં હું તો કહીશ કે पत्रमूलम् અને वासरीमूलं च साहित्यम्. બંનેમાં વાસ્તવિકતાનો મોટામાં મોટો આધાર હોય છે. આજકાલના કૃત્રિમ યુગમાં પત્રો અને વાસરી બંને કૃત્રિમ રીતે પણ લખાય છે. તેનો વિચાર અહીં શા માટે કરું? દુનિયાની કઈ વસ્તુ વિકૃત થતી નથી? સંભાષણ અને મનન એ જેમ ઉત્કટ વ્યાપાર છે તેમ જ કાગળો અને વાસરી એ બંનેનું લેખન ઉત્કટ વ્યાપાર છે.

'જીવનભારતી', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫ — કાકાસાહેબ કાલેલકર

‘ જીવનપ્રદીપ ’

રમણલાલ જોષી

ગીતા વિશેના પ્રકીર્ણ લેખો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયા છે. જુદા જુદા પ્રસંગે ગીતાના કોઈ ને કોઈ અંશ વિશે લેખકે કરેલી વિચારણા આમાં મળે છે. તેમ છતાં કોઈ પણ પ્રકરણબદ્ધ ગ્રંથ કે શાસ્ત્રચર્ચાના ગ્રંથમાંથી સુલભ થતી વિચારણાની એકસૂત્રતા અને આયોજનાની સુગ્રથિતતા અહીં અનાયાસે સિદ્ધ થતી જોવા મળે છે તે આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા છે. ગીતા વિશેનું સીધું ભાષ્ય રચવાનો લેખકનો ઉપક્રમ નથી, પણ પોતાને ગીતામાંથી શું મળ્યું એના સ્વાનુભવની વાતો લેખકે આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. આ રજૂઆત આપણા અંતરને સ્પર્શી જાય એવી જીવંત શૈલીમાં થયેલી છે. આ લેખો વાંચતાં લેખકના વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે, એક સર્જક ચેતનાનો પરિચય થાય છે, અને કશુંક ઉદાત્ત સ્પર્શી જતું અનુભવાય છે. કાકાસાહેબની વિચારણાનું ચાલક તત્ત્વ આત્મખોજ હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં આત્મલક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ પ્રધાનતા પામે છે. ગદ્યશૈલીની દૃષ્ટિએ પણ લેખો તાજગીવાળા થયા છે તે આ કારણે.

કાકાસાહેબ કહે છે, “ માહાત્મ્યકારની ભાષામાં કહીએ તો ભારતીય જીવનનું તેલ મહાભારત છે અને એ તેલ લઈને સળગાવેલો જ્ઞાનપ્રદીપ તે ભગવદ્ગીતા છે. ” પણ ગીતા એ તેમને મન માત્ર ‘ જ્ઞાનપ્રદીપ ’ જ નથી, પણ ‘ જીવનપ્રદીપ ’ છે. તે કહે છે, “ આજે જ્યારે આખી જિંદગીનો વિચાર કરું છું ત્યારે મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતાએ જો મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવ્યો અને ન જીવ્યો એમાં કશો જ ફેર ન પડત. કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલાં હું એક બુદ્ધિ અને લાગણીવાળું પ્રાણી હતો, ગીતાએ એ બન્ને ઉપર ઓપ ચડાવી મને

માણુસ બનાવ્યો. " ગીતા એ લેખકને મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે: " ગીતા એ મારે મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે. તટસ્થ વ્યકિત પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દોરનાર, અને છતાં મને બધી રીતે સ્વતંત્ર રાખનાર મંગલમૂર્તિ વ્યકિત છે. "

ગીતા વિશેનો કાકાસાહેબનો પ્રેમ તેમણે કરેલાં એનાં જુદાં જુદાં વર્ણનોમાં દેખાય છે. કવચિત્ તે ગીતાને ' પરમ ક્રાંતિકારક ગ્રંથ ' ગણે છે તો કોઈ વાર ' પ્રેરણારૂપ ગુરુગ્રંથ ' તરીકે વર્ણવે છે, ગીતા તેમને ' ઉચ્ચ કોટિની કલાકૃતિ ' લાગે છે તો એ એક 'વીરગીત', 'સંગ્રામગીત' કે 'વિજય-ગીત' છે એમ એ કહે છે. છેવટે તેઓ ગીતાને 'રાષ્ટ્રમાતા'રૂપે જુએ છે. આ 'રાષ્ટ્રમાતા' પાસેથી કાકાસાહેબે જીવનદીક્ષા લીધી છે. એ દીક્ષારતોત્ર એકાંગી નથી બલકે જીવનનાં સઘળાં પાસાંનું આકલન એમાં મળે છે: "ગીતા જીવનગ્રંથ હોઈ એમાં જીવનનાં બધાં જ પાસાં પ્રતિબિંબિત થયાં છે. જ્યાં ગુરુશિષ્યનો સંવાદ છે ત્યાં શ્રદ્ધાભકિત તો પ્રધાન હોય જ. સંવાદ એટલે જ જિજ્ઞાસા-તૃપ્તિનો પ્રયત્ન. ત્યાં જ્ઞાનનો જ ઊહાપોહ હોય. જીવન એ વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર, કુરુક્ષેત્ર હોવાથી कुरु कर्माणि એ જ એ સંવાદનો સાર હોઈ શકે. કર્મો જ કરવાં હોય તો એ કર્મોનું કૌશલ્ય કેળવવાનો યોગ તે રાજવિદ્યા કઈ રીતે કેળવાય એની યુકિત એ સંવાદમાં મુખ્યત્વે આવવી જ જોઈએ. ગીતામાં પ્રધાન એવું શું નથી ? ગીતાનો સંદેશો એકાંગી હોત તો ગીતાએ એકાદ વસ્તુને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું હોત. એટલે એમ સ્પષ્ટ થયું કે ભકિતનમ્ર અંતઃ-કરણથી જ્ઞાન પાસેથી દિશા મેળવી અને સર્વ શકિતઓ યથાયોગ્ય કેળવી અનાસકતવૃત્તિથી ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી વિહિત કર્મો કરવાં એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. " સઘળાં કર્મોમાં ઉત્તમ કર્મ કયું ? કાકાસાહેબના મતે ગીતામાં યુદ્ધ-કર્મને જ મહત્ત્વનું ગણ્યું છે : " સર્વ કર્મોની પરિસમાપ્તિ ભલે જ્ઞાનમાં હોય, પણ ગીતાના વિશ્વતોમુખ ઉપદેશની પરિસમાપ્તિ कार्यं कर्म समाचरમાં જ થાય છે. અને કર્મોમાં પણ ગીતાને પ્રિયતમ કર્મ તો યુદ્ધ જ છે. " અને આ યુદ્ધ માણસે પોતાની જાત સામે લડવાનું છે, માનવીની અંદર રહેલા પશુભાગ સામે લડવાનું છે. — " આત્મ-વ્યતિરિકત જે કંઈ દેખાય છે તેની સામે નિર્દય યુદ્ધ કરવાનું છે, વિગતજ્વર યુદ્ધ જ કરવાનું છે, આ જાતની શિખામણ ભગવાને અર્જુનને આપી છે; અને આ સનાતન યુદ્ધ કેમ લડાય, વિગતજ્વર કેમ થવાય એનો માર્ગ બતાવ્યો છે. " ગીતાનો ઉપદેશ મનોગત (સાઈકોલોજિકલ) છે એટલે જ સામાજિક(સોશ્યોલોજિકલ) છે એમ લેખક કહે છે, અને મનોગત પરત્વે નિર્વૈરપણું, સહાનુભૂતિ, અભય, કરુણા,

અહિંસા, લોકસંગ્રહ, આદિ ગુણોનો મહિમા ગીતાને આધારે સ્ફુટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ સામાજિક દૃષ્ટિએ ગીતાનું અર્થઘટન એ આ પુસ્તકનો મહત્ત્વનો અંશ છે. લેખક એને ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર કહે છે. તે કહે છે, "સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાએ દૈવી સંપત્નો સ્વીકાર, સ્વધર્મપાલન, શ્રેષ્ઠોનું અનુસરણ, લોકસંગ્રહ, સર્વભૂતહિતસાધન, યજ્ઞમય જીવન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન ન જ રહેવું જોઈએ, એ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે." તપ, દાન અને યજ્ઞ એ મહાન સામાજિક કર્તવ્યોથી મનુષ્યસંસ્કૃતિ પ્રગતિ કરે છે, સર્વભૂતોના હિતની દૃષ્ટિએ આ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે તો તે વ્યક્તિ અને બહુજનસમાજ ઉભયને ઉત્કર્ષકારક છે એમ લેખકે કહ્યું છે. જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓની વિશેષતા બતાવતાં તે કહે છે કે યહૂદી સંસ્કૃતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઉપવાસપ્રધાન છે, ચીની સંસ્કૃતિ સદાચાર અને પરંપરાપ્રધાન છે, ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે. સમાજના એક ઘટક અંશ તરીકે વ્યક્તિએ સ્વધર્મપરાયણ રહેવું જોઈએ એ ગીતાનું દર્શન છે: "સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, ભૂમા છે. એની વ્યવસ્થા કાલરૂપી પરમાત્માના હાથમાં છે, માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા સમજી તે પ્રમાણે માણસ વર્તે એટલો જ માણસનો ધર્મ છે. અને ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વધર્મ મારફતે માણસ આગળ પ્રકટ થાય છે. દરેક વ્યક્તિના સાચા સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વસંસ્થાનો પરમધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે." ગીતાનો ઉપદેશ 'સામ્યવાદ નહીં પણ સામ્યયોગ' અંગેનો છે એમ કાકાસાહેબ કહે છે: "સંપત્તિનું સામ્ય સ્થપાતાં પહેલાં હાર્દિક સામ્ય પ્રથમ સ્થાપવું જોઈએ. પ્રતિષ્ઠામાં તેમ જ બધી રીતે સ્ત્રી-પુરુષ સમાન, બધી ન્યાતો સમાન, બધા વર્ણો સમાન, બધા ધર્મો સમાન, બધા ધંધાઓ સમાન, એ આદર્શો જો આજના યુવકો અમલમાં આણી બતાવશે અને જૂના જમાના સામે, જૂની પ્રથા સામે, કેવળ બળાપા કાઢવાની નબળાઈ છોડી દેશે તો ભારતવર્ષ દુનિયા આગળ એવો તો સામ્યવાદ રજૂ કરશે કે રશિયન લોકો અહીંના યુવકો પાસે શિષ્યભાવે દોડી આવશે."

જુદા જુદા ધર્માચાર્યોએ અને વિદ્વાનોએ ગીતા વિશે જે લખ્યું છે તેનો નિકટનો પરિચય આ લેખોમાં પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં રહ્યો છે. આ કે તે મતશાળાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કે અનુમોદન કરવું એવો આશય લેખકે રાખ્યો નથી, તેમનું વલણ આગ્રહો કે અંતિમો ટાળીને સત્ય સારવી લેવાનું

છે. માનવ-જીવનની ઉત્કર્ષ-યાત્રામાં ગીતા કઈ રીતે પથપ્રદર્શક થઈ શકે એ તેમણે બતાવ્યું છે. આવી નરવી ધર્મબુદ્ધિએ, જીવનોપાસક સાધના દૃષ્ટિએ ગીતાના અર્થો ખોલવાનો અહીં પ્રયત્ન થયો છે. લેખકની આંતર-સભરતા અને વિશાળતા ગીતાના તાત્પર્યદર્શનને વ્યાપક સામાજિક પરિવેશમાં સ્ફુટ કરે છે. કોઈ વાર તે પોતાના પ્રવાસ–અનુભવમાં આપણને સહભાગી કરે છે, કોઈ વાર ઘરાળુ દૃષ્ટાન્તો કે ટુચકાઓ આપે છે તો કોઈ વાર ચાલુ બનાવોનો ઉલ્લેખ કરીને ગીતાના શ્લોક કે શ્લોકપંક્તિનું વિવરણ કરે છે. અને એમાં એક રીતની રોચકતા પણ આવે છે. यदा यदा हि धर्मस्य૰વાળો શ્લોક સમજાવતાં ૧૯૩૮માં લખાયેલા લેખમાં કહે છે કે વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો પાશવી શકિતની આરાધનામાં દોટ મૂકી રહ્યાં છે અને "મૃત્યુથી પણ વિશેષ ભૂંડી એવી સંભાવિતની અપકીર્તિને ચુપચાપ સ્વીકારી લઈને પણ ઇંગ્લંડ યુદ્ધથી બચવા માગે છે. પરંતુ વિશ્વઘટનાનો પ્રવાહ તેને ખેંચી રહ્યો છે." સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી એ ત્રણ પ્રકારનાં તપ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે, "કોંગોની ગરીબ પ્રજાને અમાનુષી રીતે રંજાડી દુનિયાને રબર પૂરું પાડવું એ ભયાનક રાજસી તપ છે." સ્વરાજ્ય માટેની કેળવણી આપવાની તક પણ પ્રસંગોપાત્ત કાકાસાહેબ લે છે અને સરવાળે ગીતાનો સંદેશ વિશેષ સુગમ થયો છે.

પુસ્તકમાંનો થોડોક ભાગ ગીતાના કેટલાક શ્લોકોના વિવરણરૂપ છે. લેખક એક-બે કંડિકાઓમાં તે તે શ્લોકનો મર્મ પ્રકટ કરે છે. અભિવ્યક્તિ પણ ક્યારેક તાજગીવાળી અને ચોટદાર બને છે, અને ચર્ચ્ય મુદ્દો ચિત્તમાં ઝટ વસે છે. ઉદા૰ તરીકે—"વિષયો તરફ ખેંચી જનારી આપણી ઇંદ્રિયો એ એક ભારે જબરદસ્ત અને સંપીલી નોકરશાહી છે. માણસનો પ્રયત્ન પુરજોશમાં ન હોય તો એની (માલિકની) જરાયે દયા ખાધા વગર એ નોકરશાહી આત્માનો પ્રતિનિધિ, વાઇસરૉય જે મન તેને ખેંચીને પોતાનો કરી નાખે છે." જન્માન્તરનું કારણ અને સ્વરૂપ સમજાવતાં તે કહે છે, "જ્યારે જિંદગીમાં અનુભવની ભીડ થઈ જાય છે ત્યારે પણ દાખલો ગણતાં ગણતાં જેમ સ્લેટ ભરાઈ જાય છે ને આગળ ગણવા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી, તેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે." વિષયોની પ્રમત્તતા વિશે તેં કહે છે, "વિષયોની ન્યાત એવી તો સંપીલી છે કે એકને આવવા દીધો તો વગરનોતર્યે બધા જ કાગડાની પેઠે આવી બેસે છે. અને એક વાર માણસ એના સકંજામાં સપડાયો એટલે ગીધની પેઠે તેઓ એને બધી બાજુથી ફોલી ખાય છે." 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति'—પુણ્યો ક્ષીણ થતાં દેવોને સ્વર્ગમાંથી

પૃથ્વી ઉપર આવવું પડે છે એ વિશે કાકાસાહેબ લખે છે, "એ [સ્વર્ગ] થોડું જ ઘર છે? એ મોટી હોટેલ કહેવાય. ગજવાના પૈસા ખૂટ્યા કે ત્યાંથી હાંકી કાઢે." વગેરે વગેરે.

ગ્રંથસ્થ લેખોમાં પુનરુક્તિ ટાળવી જોઈતી હતી એમ કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે પણ આ પુસ્તકનું સ્વરૂપ એવું રહ્યું છે કે એ પુનરુક્તિ કથયિતવ્યને સમજવામાં અને વિવરણને આસ્વાદવામાં સામાન્ય રીતે ઉપકારક થઈ છે. અને આમેય તે ઝાઝી છે પણ નહિ.

પુસ્તકને અંતે જોડેલો 'ગીતાસાર' અભ્યાસીઓને ખરેખર ઉપયોગી થશે.

['સંસ્કૃતિ' વર્ષ ૧૪, અંક ૯, પૃ. ૩૫૫–૩૫૭.]

માણસ બદ્ધ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે. વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધાં બંધનોમાંથી જે મુક્ત કરે તે જ સાચી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારોમાંથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે,. મનને લાલચ, ભય અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને કઠોરતાથી તેમ જ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે. આખા માણસને—મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાસ્યોમાંથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિલાસમાંથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદદમાંથી મુક્ત કરે, આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજામાંથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા – તે જ 'કેળવણી.'

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાંથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા.

— **કાકાસાહેબ કાલેલકર**

'જીવનવિકાસ', પૃ. ૨.

કાકાસાહેબના પત્રો

ઉમાશંકર જોશી

૧. 'શ્રી નેત્રમણિભાઈને'

સ્વ. હાજી મહંમદના 'વીસમી સદી'ના એક સાથી, ગુજરાતી સાક્ષરજગતના એક સાક્ષી અને ચુસ્ત વૈષ્ણવ શ્રી નેત્રમણિભાઈએ માંદગીમાં એક અવ્યવસ્થિત પત્ર શ્રી કાકાસાહેબને લખેલો તે એમના ચિરંજીવીએ એમને પહોંચતો કર્યો અને પછી બન્ને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. બન્ને પરસ્પર પરિચયમાં આવ્યા. શ્રી નેત્રમણિભાઈના મૃત્યુ સુધીનાં સાત વરસના આ સંબંધમાં શ્રી કાકાસાહેબે જે પત્રો લખ્યા તે 'અનાવશ્યક વિગતો હોય તેની કાટછાટ કરી,' પુસ્તકરૂપે એકત્રિત કર્યા છે. આ પુસ્તકથી આપણા પત્રસાહિત્યમાં એક આવકારપાત્ર ઉમેરો થાય છે.

પત્રો જો સ્વાભાવિકપણે ઋજુતાથી અને સચ્ચાઈથી લખાયા હોય તો એનું વાચન નવલકથા જેવું જ રસપ્રદ નીવડે. પત્રસૃષ્ટિ તે ખરું જોતાં પાત્રસૃષ્ટિ હોય છે. આપણને વાઙ્મયે કરી આપેલી તરડમાંથી એ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિપાત કરવા મળે છે. જીવન જેવું તો કશું રસદાયક નથી. પત્રોમાં આપણને સાચેસાચાં માણસોની નિત્યની ઝીણીઅમથી વિગતોની વિશ્રંભકથા સાંભળવા મળે છે અને એ સાંભળતાં સાંભળતાં ક્યારેક જીવનના સંગીતની સરીગમ પણ હાથ લાગે છે.

આ પત્રોમાં બે પ્રૌઢ માણસોના પ્રેમવિનિમયનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. શ્રી નેત્રમણિભાઈ વૈષ્ણવી ભક્તિ ધરાવનાર — એટલા સુધી કે કાકાસાહેબની પૂજા સુધ્ધાં કરવા ઇંતેજાર, અને પ્રસાદ ખવડાવવામાં તો ભારે શૂરા. કાકાસાહેબ રહ્યા રાષ્ટ્રસેવી પરિવ્રાજક. હમેશાં આ ત્રણે વસ્તુ સામે પોતાનો સખ્ત અણગમો એ ગાયાં કરે છે અને આ બધી મધુર ગૂંગળામણ વચ્ચે પોતાની રીતે પ્રેમનો પ્રતિશબ્દ (response) આપ્યે જાય છે. ભરતખંડમાં

ગમે ત્યાં હોય, નેત્રમણિભાઈની માંદગીની પથારી આગળ પ્રકૃતિપૂજાનાં પુષ્પો, ખુશનુમા હાસ્યની લહરી, સદ્‌વિચારનાં રશ્મિઓ એ વેરતા જ રહે છે. નેત્રમણિભાઈ પણ કાકાસાહેબ કૉલેરામાં સપડાય છે ત્યારે પોતાના એકના એક પુત્રને સારવાર માટે તત્કાલ મોકલી દેતાં કશો વિચાર કરતા નથી. કાકાસાહેબ સારાયે કુટુમ્બ સાથે ગૂંથાઈ જાય છે અને મુંબાઈમાં વરસાદ પડ્યાના સમાચાર જાણે છે, એટલે વર્ધા રહ્યા રહ્યા વિચારે છે કે ચિ. કીકીના 'બધા દાંત હવે ઝપાટાભેર ઊગશે...'

નેત્રમણિભાઈના મૃત્યુ પછી એમના પુત્રે આ કાગળો ભેગા થયા હશે તે સોંપ્યા અને તે પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. નહિ તો તે તે ઘડીનો આનંદ વહી જનારી આ શબ્દહોડીઓ પોતાનો ધર્મ બજાવી કાળના મહાસાગરમાં વિલીન થઈ જાત. સારા કાગળોની પ્રસિદ્ધિ એ અકસ્માત રૂપે જ થાય, લખતી વખતે લખનારને એની પ્રસિદ્ધિની ગંધ સરખીય હોય તો એ પત્રો ભાગ્યે જ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવા હશે.

આપણા આ યુગમાં થોડાક વિચારકો સુંદર પત્રલેખકો છે. એ બધા પત્રો તો છપાય ત્યારે. અત્યારે આ અણધારી મળેલી ફસલ ખરે જ બહુ રુચિકર નીવડશે.

['સંસ્કૃતિ' વર્ષ ૧, અંક ૮, ઑગસ્ટ ૧૯૪૭, પૃ. ૩૧૦]

૨. 'ચિ. ચંદનને'

અમદાવાદ–૬

પ્રિય ભાઈ સતીશ, સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૫૮.

હું તો તમને જ લખીશ. પછી ભલેને 'આમુખ' લખવા મને અ. સૌ. ચંદનબહેને કહ્યું હોય. તમને લખું એથી એમને માઠું લાગવાનું છે એમ પણ નથી. આ બધા કાગળો વાંચતાં, એમને માઠું લગાડતાં ક્યારેય આવડ્યું હોય એવી એમની આબરૂ પણ દેખાતી નથી.

અને ખરું જોતાં, એક રીતે આ પત્રોનો મુખ્ય વિષય પણ તમે છો. સંપાદકને ઉમેરવી પડેલી નોંધો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પત્ની ઉપરના પત્રોમાં પત્નીના અર્ધાંગ બલકે અધઝાઝેરા અંગ(બેટર હાવ્‌)નું મહત્ત્વ આવી વસે તો એમાં આશ્ચર્ય પણ શું?

અને એને ફળવાની તક મળી ન હોય એવું બનવું અસંભવ છે. પુત્રની કિશોર અને કુમાર અવસ્થામાં કોઈ પણ કારણે એને કાકાસાહેબનો પ્રેમ પહોંચવા આડે મુશ્કેલીઓ હોય એમ લાગે છે. પણ પછીથી પુત્રને પિતા તરીકે નહિ તો એની પત્નીના સસરા તરીકે પ્રેમ પહોંચાડવાનો એમને અવસર મળી જ જાય છે. અને સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્રની મારફત પહોંચતાં સહેજે હૃદયંગમ નીવડે છે.

આ સંગ્રહના અર્ધા જેટલા પત્રો તમારા ને ચંદનબહેનના સંવનન સમયના છે. કાકાસાહેબ, ચંદનબહેને તમારું હૃદય 'પોતાનું કર્યું તે માટે તારું અભિનંદન કરું કે તારી અદેખાઈ કરું ?'–એમ પૂછે છે. તમારું સંવનન કરવામાં એ બંનેની જાણે કે હરીફાઈ ચાલતી ન હોય ! અને કાકાસાહેબનું તમારે માટેનું સંવનન તો સમગ્ર પત્રસંગ્રહમાં ચાલુ છે. કાકાસાહેબની કળા તે તમને ક્યાંય 'મારો' કરવાને બદલે ચંદનબહેનને 'તારો સતીશ' 'તારો સતીશ' એમ દઢાવવામાં રહેલી છે, કહો કે એ જ 'મારો' કરવાની એમની વેદાન્તી રીત છે. પણ કોઈક વાર એમનાસાંનો વેદાન્તી ઓસરી જાય છે, રહે છે નર્યો પિતા : 'મને બે રાતથી ઊંઘ બરાબર નથી આવતી, કારણ સતીશનો કાગળ નથી એનું આશ્ચર્ય થાય છે.'

પત્રો લખાય ગમે તેને, એ પ્રગટ કરે છે લખનારને. આ પત્રોમાં પહેલી જોવા મળે છે કાકાસાહેબની એકલાપણાની લાગણી : 'વાસરી (ડાયરી) એ જ એક પરમ મિત્ર બનાવી શકાય. હું હાથે ઝાઝું લખી નથી શકતો એટલે એ પણ મિત્ર મારે માટે નથી.' (૧–૧–'૩૯.) આ વાંચીને મને 'સંસ્કૃતિ'ના મે ૧૯૫૭ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ ગોવર્ધનરામની સ્ક્રેપ બૂકમાંની એક એવી જ નોંધ યાદ આવી : '...મારા દિલને આ કાગળો ઉપર રેડીને હું એને લગાર હળવું કરું છું. મારે વાતો કરવા પૂરતોય કોઈ દોસ્ત હોય તો તે હું પોતે જ છું.' (૧૦–૭–૧૮૯૧.) તમારા ખાસ કરીને નાનપણના, એકલાપણાને એ અવારનવાર યાદ કરે છે (પૃ. ૧૨૮), ત્યારે એમાં સાચા સમભાવનો રણકો હોય છે.

બીજી આગળ તરી આવે છે કાકાસાહેબની તટસ્થ રહીને રંગાવાની અથવા તો રંગાવા છતાં તટસ્થ રહેવાની મથામણ. પત્રસંગ્રહમાં કાકાસાહેબની નિવૃત્તિ માટેની ઝંખનાનો તાર વાગ્યાં કરે છે, અને છતાં પ્રવૃત્તિમાંથી છુટાતું નથી એ તો માત્ર આ બધા કાગળોને મથાળે નિર્દેશાયેલાં સ્થળો પર નજર નાખતાં પણ ખ્યાલમાં આવી જાય છે. પ્રવૃત્તિ પરત્વેનો 'મારો રસ

ઓસરે એ શા કામનો ?' એમ ગાંધીજીના અવસાન બાદ એ પ્રશ્ન પણ કરે છે. વાચન લેખન માટેની ઝંખના પણ ક્યાંક ક્યાંક ઝબકી જાય છે. ચંદનબહેનને અમેરિકા લખે છે : 'તારે ભણવાના વિષયો ખૂબ મજાના છે. મન થાય છે કે તારી પાસેથી તારી બધી ચોપડીઓ મંગાવી વાંચી કાઢું.' ભાવિ પુત્રવધૂને, તેઓ પોતાની ઓરડીની કાંઈક મગરૂરીપૂર્વક 'second-hand book-stall' તરીકે ઓળખાણ આપે છે. અને તમારા વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી સાતેક વરસે જતાં ગાંધીજીની 'ઇચ્છા પ્રમાણે' તમને વર્ધામાં હિન્દુસ્તાનીનું અધ્યાપન મંદિર ખોલવાની યોજના હતી તેની પ્રિન્સિપાલશિપની ઑફર, માસિક બસો રૂપિયા અને 'ઘર રહેવા આપશું' એમ કહીને મોટે મોભારે પહોંચાડે છે, તેની પાછળ પણ 'ધીરે ધીરે મારું સ્થાન સતીશ લેશે એટલે હું નિવૃત્ત થઈ લેખનકાર્ય કરીશ.' એવી મહદ્ આકાંક્ષા પ્રગટ થાય છે. 'મારું સ્થાન સતીશ લેશે'– પાછળ પોતાને માટે કોઈ આશા હોય તે કરતાંય તમે દેશની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિમાં વધુ સક્રિય ભાવે જોડાઓ એવો ભાવ વધુ છે. તમારી પાસે ચંદનબહેન 'creative કામ' કઢાવે, તમે 'કોઈ ખાસ વિષયમાં પ્રવીણ' થાઓ, 'જીવનનું અને વિદ્વત્તાનું ઊંડાણ' કેળવી કંઈક નક્કર આપો એ આકાંક્ષા સતત ગુંજ્યાં કરે છે. 'ચિ૦ સતીશ કોઈ ચોપડી લખવાનો છે ?' એમ એ ચંદનબહેનને પૂછે છે અને એમને પણ ટપારે છે : 'તું તો અમેરિકા વિશે લખવાનો સંકલ્પ ભૂલી જ ગઈ હઈશ. હવે મને લાગે છે કે તારો સંકલ્પ ચિ૦ શૈલા જ પૂરો કરશે.'

કાકાસાહેબે ચંદનબહેનના મંથન-સમયમાં એમના ચિત્તની જે માવજત કરી છે તેમાં એમનાં તટસ્થતા અને વાત્સલ્ય એકી સાથે જોવા મળે છે. 'પૂ. બાપુજીના મંદવાડનાં કારણોમાં એક કારણ ...ભાઈ પ્રકરણ પણ છે.' (પૃ. ૧૦) એવું કાકાસાહેબ જેને વિશે માને છે તેને પોતે ડહોળવા જેવું કરતા નથી : 'આ બાબતમાં કેટલુંયે લખવાનું મન થાય છે. પણ તટસ્થતા જાળવવાનો મારો નિશ્ચય હું છોડવા નથી માગતો.' તેમ છતાં એ પ્રકરણ અન્વયે જેને મનથી ખૂબ સોસવું પડ્યું તે ચંદનબહેનની માનસ શુશ્રૂષા કરવામાં પોતે પાછી પાની કરતા નથી. (એ પ્રકરણ વિશે આપણી એક પ્રમાણરૂપ વ્યક્તિએ અત્યાર પહેલાં લખેલું છે, એટલે આટલે વરસે જતાં એનો નિર્દેશ એક સંપાદનનોંધમાં થયો છે તો છો થયો. કોઈ વ્યક્તિ અંગે કશું નોંધવા કરતાં કન્યાઓને અને એમના શિક્ષકોને ભવિષ્યમાં કાંઈક ચેતવણી મળે એમ કરવાનો જ આશય હવે તો હોય એ સ્પષ્ટ છે.)

ચંદનબહેન તમારી ગેરહાજરીમાં અહીં બીમાર પડ્યાં ત્યારે કાકાસાહેબમાં માતૃત્વ ઊભરાતું જોઈ શકાય છે. શ્રી અમૃતલાલભાઈને એ શુશ્રૂષા માટે મોકલી આપે છે. સો ઉપર આ પત્રોમાં સંબોધન કાં 'ચિ૦ ચંદનબહેન' કાં 'પ્રિ૦ ચંદન' છે, 'ચિ૦ વહાલી ચંદન'નું મોંઘું સંબોધન તો બે વાર, સુકલકડી 'મજનૂન' – દશાને એ પામે છે ત્યારે એમને મળે છે. એ પત્રમાં કેવા વહાલથી બીમાર દીકરીને એ સાક્ષાત્ કરે છે! 'તારું સુકલકડી શરીર આજે નજર આગળ દેખાય છે અને એની સાથે તારી તેજસ્વી. પણ હેતાળ આંખો પણ દેખાય છે. હવે જલદી સાજી થઈ જા.' આટલું કહી, સ્ત્રીહૃદયને જે જાતની વિગતો પકડવાની ફાવટ હોય છે તેવી એક એ નોંધે છે, 'તારા આ કાગળમાં તારા અક્ષરો નબળા દેખાતા નથી એથી આનંદ થયો.' અક્ષરો જેવી વિગત દ્વારા સામાના બિન-નબળાપણાને વરતી જવું એ સ્ત્રીહૃદયની આગવી સૂઝનું દૃષ્ટાંત છે. પોતે જેમ હમેશાં બીજાને હાથે લખાવે છે તેમ કરવા ચંદનબહેનને એ સૂચવે છે: 'મારી પાસેથી આટલું તો શીખશ કે નહિ, કે કાગળો તો બીજાને હાથે જ લખાવવા?' માતૃહૃદયનો પરચો કાઠિયાવાડી પ્રયોગ 'શીખશ'માં રહેલા લાડભર્યા ઠપકામાં છે.

કાકાસાહેબની હંમેશની લાક્ષણિકતા – વિનોદ તે આ પત્રોમાં પણ ભરપૂર મળે છે.

'"કેમલ" પેન કેમ ચાલે છે?' – જેવામાં માત્ર શ્લેષ છે. 'ડુંગરા નજીકથી પણ રળિયામણા' એ કહેવતમાં એકાદ શબ્દ બદલીને, તો 'આપ ભલા તો अन्ते જગ ભલા – अन्ते नहि તો अनन्ते, એ મારો વિશ્વાસ છે'માં ઉમેરણની રમત કરી છે. 'મેં જે કાગળ તને લખ્યો તે ચિ. બાળે "સેવવા" માટે પોતાની પાસે જ રાખ્યો લાગે છે!' – માં અને 'અભિનન્દનનો "મુરબ્બો"' – માં શબ્દને નવીન સંદર્ભમાં યોજીને વિનોદ ઉપસાવ્યો છે. ચંદનબહેનને અમેરિકા લખેલા પત્રમાં એ ઠાવકાશથી પૂછે છે: 'ત્યાંનો દરિયો તો અહીંના દરિયા જેવો જ હશે. મોજાંઓ પણ આહીંની પેઠે જ ઘૂઘવતાં હશે.' ચંદનબહેને acculturation વિશે ત્યાં રહ્યે કાંઈક ચર્ચા ઉપાડી હશે, પણ એ શબ્દ ઑક્સફર્ડ કોશમાં કે વિશ્વકોશમાં ન મળતાં સામેથી પુછાવે છે અને પછી જવાબ મળતાં લખે છે: 'Acculturationનો અર્થ સમજ્યો. સતીશનું ગુજરાતી થવું એ જ એનો અર્થ છે ને?' કેટલીક વાર દુઃખને એ વિનોદથી હસી નાખે છે: 'એક કાન ઉપર બન્નેનો ભાર પડ્યો એટલે એ હડતાલ પાડવા તૈયાર થયો. પણ એ હડતાલ અહિંસક નથી. કાન કામ તો આપતો નથી અને છતાં સખતમાં સખત દુખે છે.'

વિલાયતથી તમે તમારા બે ફોટા એમને મોકલેલા. ચંદનબહેનને એ લખે છે : 'માનું છું એક તારે માટે અને બીજો બાળ માટે છે.' (પોતાનો પ્રશ્ન જ નથી.) 'બે ફોટામાંથી કયો સારો તે ઓળખી કાઢવા જેટલી મારી આંખો ચતુર નથી એટલે બન્ને ફોટા તને જ મોકલું છું. પછી તું જ એમાંથી મનપસંદ બાળને મોકલજે.' એટલે કે 'મનપસંદ' રાખીને બીજો મોકલી આપવામાં આવશે એવું સૂચવીને ભાવી પુત્રવધૂની જરીક મજાક કરી લીધી છે. અને ક્યારેક તમને બન્નેને ભેગાં લે છે: 'સતીશે તે (ચંદનબહેનનો) નિબંધ વાંચ્યો છે? એણે શું કહ્યું? એણે જો વખાણ કર્યાં તો એ નાલાયક છે. એણે તો તારી આગળ એમાંની ખામીઓની સહસ્રાવલી બતાવવી જોઈએ; અને બીજા આગળ એની અનહદ તારીફ કરી બાધા બનવું જોઈએ.'

આ પત્રાવલિમાં મોંઘા જીવનપાથેયરૂપ સામગ્રી પીરસાઈ હોય તો તે છે સ્ત્રીજાતિના મહિમા અંગેનું અને સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધ – દામ્પત્ય અંગેનું કાકાસાહેબનું દર્શન.

સ્ત્રીજાતિની અવદ્દશા જોઈ એમનું હૃદય ચીસ પાડી ઊઠે છે:

'સ્ત્રીની નબળાઈને કારણે સમાજે જે વેઠ્યું છે તેનો ખ્યાલ સમાજને આવે તો સ્ત્રીને મજબૂત અને નિર્ભય બનાવવા માટે સમાજ ગમે તે જોખમ ખેડે.'

'પણ સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ વિચારતાં મારું હૃદય રડે છે. જેમને પેટે જન્મ લઈએ છીએ, અથવા જેમના સહવાસમાં જીવનની સુવાસ વધે છે, તે જ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે માણસ આટલો નગુણો અને અવ્યવસ્થિત કેમ રહેતો હશે?'

એક ઠેકાણે કાકાસાહેબ સ્ત્રીનું મહિમ્નસ્તોત્ર ઉદ્દગારે છે:

'...અદ્યતન (up-to-date) સમાજશાસ્ત્ર, સુપ્રજાનિર્માણશાસ્ત્ર, આરોગ્ય શાસ્ત્ર, આહારશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર (ethnology), અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર આદિ સુસંસ્કૃત જીવનનાં શાસ્ત્રોનો વિનિયોગ (application) જેમાં થાય છે એવી ગૃહસંસ્થા અને કુટુમ્બસંસ્થા ચલાવી બતાવે તે રાષ્ટ્રનિર્માત્રી (nation-builder) પણ છે અને સમાજની આધારસ્તંભ (pillor of society) પણ છે; સંસ્કૃતિરક્ષક (guardian of culture) તો તે છે જ. રાજ્યસંસ્થા ચલાવવા કરતાં કુટુમ્બસંસ્થા ચલાવવામાં વધારે મોટાઈ છે.'

આદર્શ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધના – દામ્પત્યના પાયામાં પ્રેમ અને નિષ્ઠાને, ઓતપ્રોત થવાપણાને એ મૂકે છે:

'..." માબાપોની એકબીજા પ્રત્યે ઉત્કટ નિષ્ઠા" એ બાળકોનો birth-right છે. તમે એને વખતે pre-birth-right કહેશો.'

'વિવાહસંસ્થા સ્ત્રીપુરુષ બંનેની હાજતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. એની પવિત્રતા તો પ્રેમ અને નિષ્ઠાના ઊંડાણ ઉપર આધાર રાખે છે.'

'એકબીજામાં ઓતપ્રોત થવું એનું નામ લગ્ન. સંભોગજીવન (sex-life) અને પ્રેમજીવન (love-life) એક જ દિશામાં વહે અને પ્રેમજીવન (love-life) ના આદર્શને અનુસરીને જ સંભોગજીવન (sex-life) મર્યાદિત થાય એ જ લગ્નજીવનનું સારસર્વસ્વ છે.'

'પતિપત્ની વચ્ચે સ્વરાજ્ય સંભવતું જ નથી. એ તો પરસ્પરનું પરસ્પર ઉપર ચાલતું સામ્રાજ્ય જ હોય છે. અને દરેક જણ તકરાર કરે છે કે મારે નમતું આપવું પડે છે. બન્ને સાચાં !'

એક વાર કાગળમાં ચંદનબહેને કદાચ તમારા તરફથી થયેલ 'અપમાન અને અવગણના'ની વાત કરી હશે ત્યારે કાકાસાહેબની સાન્ત્વનાવાણી કેવી પ્રગટે છે !—'વાત એમ છે કે જ્યાં પ્રેમ છે (ચંદન–સતીશ જેવો પ્રેમ છે) ત્યાં માન-અપમાન કે ગણના–અવગણના પાસે આવી જ ન શકે...પોતાની જાતને ભૂલી જવું એ પ્રેમનું પ્રથમ લક્ષણ છે.'

આવતી કાલે તમારા વિવાહ છે ને એ લખે છે: 'હવે પૂર્ણ અને દૃઢ શ્રદ્ધાથી એકબીજામાં ઓતપ્રોત થાઓ. આને માટે એકબીજાના દોષ, અથવા સ્વભાવભેદ સહન કરવાની તો શું પણ મીઠા માની લેવાની ટેવ પાડી લેવી જોઈએ.' તમે સિવિલમૅરેજ કર્યાં. ગાંધીજીની જેમ કાકાસાહેબ પણ ધાર્મિક વિધિના પક્ષપાતી. પણ ધાર્મિકતાને એ શામાં જુએ છે? 'તમે બન્ને એકબીજાને ચાહો છો તેની અસાધારણ ઉત્કટતા હું જાણું છું. એ જ તમારા વિવાહની પૂર્ણ ધાર્મિકતા છે.'

એક તાજા કલમમાં ટાગોરની 'ઘરેબાહિરે'ની નાયિકા અને ગ્યુઈથેની માર્ગરેટ ને હોમરની હેલનની મદદથી સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધ અંગે એમણે માર્મિક પ્રશ્નો છેડ્યા છે (પત્ર ૭), તો ક્યારેક બાળકોના 'સ્પૅંકિંગ' જેવા વિષય ઉપર ગાંધીજીના અને પોતાના વિચારો પણ નિઃસંકોચ આપ્યા છે (પત્ર ૯૪).

સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધ અંગેનાં કાકાસાહેબનાં અહીંતહીં વેરાયેલાં ચિંતનો સર્વજનીન રસનાં છે અને આ પત્રસંગ્રહનું એ એક મુખ્ય અર્પણ બની રહેશે.

પત્રસંગ્રહના અંત તરફ જઈએ છીએ તેમ બાળકો ઉપર લખાયેલા પત્રો મળે છે. મૂડી કરતાં વ્યાજ વહાલું – એ ન્યાયે કાકાસાહેબનું હૃદય પૌત્રપૌત્રી તરફ વળે છે. પત્રસંગ્રહ જાણે કહે છે: કાલેલકર કુટુમ્બમાં પુત્રયુગ ગયો, પુત્રવધૂ યુગ ગયો, પૌત્રપૌત્રીયુગ શરૂ થયો !—જીવનની રફ્તાર તો જુઓ !

આ કાગળો છપાશે એવો એ લખનાર કે મેળવનારને એ વખતે ખ્યાલ પણ નહિ હોય. એ રીતે લખાયેલા કાગળોમાં નિર્વ્યાજ રમણીયતા આવે છે. ઉપરાંત, સામી વ્યક્તિને કાગળમાંના એક શબ્દમાં પણ રસ ન પડે તો એ રીતે લખાયેલો પત્ર તે પત્ર નથી. કાકાસાહેબ બહુશ્રુત વિચારક હોવા છતાં કોઈનું નામ આરંભમાં લખી એને ખીંટી બનાવી પત્રને બહાને નિબંધ લખવા કદી લલચાતા નથી. વાર્તાલાપમાં – એમનો શબ્દ વાપરું તો ‘વાગ્યજ્ઞ’ ચલાવવામાં – એમનો ઠીક ઠીક વખત જતો હોય છે. એમના પત્રોમાં પણ એમનો વાર્તાલાપ જ ચાલતો હોય છે. ‘When I read your letter, I hear you talk.’ – એમ એમને વિશે કહી શકાય.

સૌથી મોટી વાત તો, આ પત્રોમાં ચંદનબહેન સાથે બન્યું છે તેમ તેઓ જાણે કે સામી વ્યક્તિના સમકક્ષ બનીને પત્ર લખતા હોય છે. સામાના વ્યક્તિત્વ માટે પૂરા આદરથી, પૂરી સહ–અનુભૂતિથી એ પત્ર લખે છે. અઢીહજાર વરસ પૂર્વે ડિમેટ્રિયસે fellow–feeling (philo–phronesis) – માનવબંધુઓ માટેના સમભાવને પત્રના પ્રાણરૂપ ગણાવેલ, એનો આ પત્રસંગ્રહમાં ભરપૂર અનુભવ થાય છે.

આપણે ત્યાં પત્રસાહિત્ય બહુ નથી. આપણા યુગમાં રવીન્દ્રનાથ, શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજીએ હજારો – બલકે લક્ષાવધિ પત્રો લખ્યા છે, પણ હજી તે ધીમે ધીમે સુલભ થતા આવે છે. ગુજરાતીમાં કિશોરલાલભાઈ અને પ્રો. ઠાકોરના પત્રો એકત્રિત કરી પ્રગટ કરવા જેવા છે. કાકાસાહેબના પત્રો સમભાવ, બહુશ્રુતપણું, વિનોદવૃત્તિ આદિ એમના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ સમૃદ્ધ પાસાંનું મનભર પ્રતિબિંબ પાડનારા છે. વાસરી અને પત્રસાહિત્યને સ્વાભાવિક સાહિત્ય ગણવાનો એમનો સહજ પક્ષપાત સમજી શકાય એવો છે.

કાકાસાહેબનું કુટુમ્બ બહોળું છે. કાલેલકરોની કુલવધૂએ પોતાને મળેલા પત્રો સાચવીને આટલે વરસે કાકાસાહેબના એ વિશાળ કુટુમ્બ સુધી પહોંચાડવા માટે પ્રગટ કર્યા એ માટે સૌ એમનાં ઋણી રહેશે.

તમારાં પત્ની – અને બાળકો – ઉપરના તમારા પિતાના પત્રોની ચોપડીમાં તમારી ઉપર એક પણ પત્ર ન હોય (પત્ર ૬૬માં મથાળે ચંદનબહેન ભેગું તમારું નામ છે એટલાથી ચાલે ?) એ તમારા મિત્રને કેમ ગમે ? અ. સૌ. ચંદનબહેનને આ પત્રસંપુટ માટે ‘આમુખ’ માગીને, એવો એક પત્ર ઘુસાડી દેવાની મને તક આપી તે માટે એમનો ખૂબખૂબ આભાર.

[‘ ચિ. ચંદનને ’ ના ‘ આમુખ ’; પૃ. ૭ થી ૮ (૧૯)]

મૂલ્યાંકનો

૧

“ એમની (સ્વ. મહાદેવ દેસાઈની) જેમ ગાંધી-દર્શનના સાચદિલ ને એકનિષ્ઠ અનુયાયી હોય, એ અદ્દ્ભુત કર્મવીરે દેશની સંસ્કૃતિ માટે તથા સ્વભાષા માટે પ્રગટાવેલા સદભિમાન વડે અનુપ્રાણિત હોય, તેવા ૧૯૨૦ – ૨૨ની આસપાસ લેખનપ્રવૃત્તિ આરંભી વત્તીઓછી એ ચાલુ રાખનાર ગુજરાતી બુદ્ધિપ્રવણોમાં જે નવદસ વિચારકો (કે સંશોધકો) છે તેમાં ‘ સવાઈ ગુજરાતી ’ કાકા કાલેલકર – બીજાં કેટલાંક પુસ્તકોના તેમ ‘ પૂર્વરંગ ’ના, ‘ જીવન-સંસ્કૃતિ ’ તથા ‘ જીવનવિકાસ ’, ‘ જીવનનો આનન્દ ’ તથા ‘ જીવન-ભારતી ’ના, ‘ હિમાલયનો પ્રવાસ ’, ‘ લોકમાતા ’ ને ‘ સ્મરણયાત્રા ’ના, ‘ ઓતરાતી દીવાલો ’ના – સહેજે સર્વાગ્રણી ગણાય. ગુજરાતી ભાષામાં લખનાર લેખકમાત્રમાં તે જેમ સૌથી અથાક પરિવ્રાજક છે, તેમ એ દેશ-યાત્રાને, ભારતીય સમાજવર્ગોના પોતાના વૈવિધ્યભરપૂર અનુભવો તથા અવ-લોકનને, પ્રાસાદિક પ્રસન્નગંભીર ને લલિત શૈલીમાં, કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ મર્મવેદન કે મૃદુ કટાક્ષથી, વિપુલપણે અક્ષરસ્વરૂપ અર્પનાર પણ તે એકલા જ છે. રાજ્યપ્રકરણ ને ઇતિહાસ, સમાજવિકાસ ને એની પુનઃરચના, કેળવણી, કુદરત ને રાષ્ટ્રભાષા, કલા તથા સાહિત્ય – આ વિષયો પર, તેમણે વર્ષો ને વર્ષો લગી, ગાંધીદર્શનની (જોકે એ કારણે અમુક અંશે પરિમિત પણ ખરી) ને છતાં સ્વકીય, ઊંડા જન્મભૂમિવાત્સલ્યથી સદૈવવ્યાપી દૃષ્ટિથી વિચારો કર્યા છે અને સંવેદનો અનુભવ્યાં છે. એ વિચારો પરિપક્વ છે ને એ સંવેદનો ઉરના ઊંડાણમાંથી આવેલાં છે. આ બહુશ્રુત અને સમૃદ્ધ માનવપ્રેમી વિદ્વાનનું માનસ અખંડ લોકસંપર્ક પણ સાધતું રહ્યું છે અને સૌજન્ય તેમનું નિત્યસાથી છે તેથી એમના લખાણમાંથી પ્રાણવત્તા અને આભિજાત્ય કદી લુપ્ત થતાં નથી. તે નિતાન્તપણે નિખાલસ છે, જીવન્ત નીતિના આગ્રહી છે અને જીવનના

કલાકાર પણ. તેમના આ સકલ ગુણોથી આકર્ષાઈ સર્વ ઉત્કર્ષવાંછુ સંસ્કારી વાચકોએ તેમને પોતાના પરમ પ્રિય લેખકોમાંના એકને સ્થાને હર્ષથી સ્થાપ્યા છે.”

[‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ પૃ. ૩૩૩–૩૩૪.]

“ગુજરાતી સંસ્કારિતાને મોંઘાંમૂલાં જ્ઞાનપ્રદાન કરનાર ચિન્તકોમાંથી પણ ગાંધીજીને જગતમાં અને આનંદશંકર તથા બળવંતરાયને, કાલેલકર તથા મશરૂવાળાને હિંદભરમાં ઊંચી પ્રતિષ્ઠા અપાવે તેવા ચિન્તનખંડો જરૂર તેમનાં પુસ્તકોમાં છે. કેશવલાલ ધ્રુવ ને નરસિંહરાવનાં કેટલાંક અન્વેષણ પણ તેમને આવા માનના અધિકારી ઠરાવે છે એમ અત્યુક્તિ વિના કહેવાય.”

[‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ના ‘ઉપસંહાર’માં]

વિજયરાય વૈદ્ય

૨

“આ વર્તમાન યુગનો સર્વોત્તમ અને આખા ગુજરાતી નિબંધસાહિત્યના ઉત્તમ લેખકોમાંનો એક નિબંધકાર તે રા. કાલેલકર. નિબંધોની સંખ્યા લ્યો, એના વિષયો અને પ્રકારોની વિવિધતા લ્યો, એની શૈલીની સુંદરતા લ્યો, એના વિચારોની સમૃદ્ધિ લ્યો, કે એની પાછળની જીવનદૃષ્ટિ અથવા ભાવનાની ઉદાત્તતા લ્યો – નિબંધનાં આ સર્વ અંગો છૂટાં લ્યો કે સામટા સમુદાયમાં લ્યો, પણ એ બધી બાબતોમાં રા. કાલેલકર આ યુગના તો ઉત્તમ નિબંધકાર છે જ, પણ એક મણિલાલ નભુભાઈને બાદ કરીએ તો આપણા સમસ્ત નિબંધસાહિત્યમાં પણ એમની તોલે આવે એવો બીજો કોઈ નિબન્ધકાર નહિ મળે. એમણે વર્ણન, કથન, વિચારણા એમ સર્વ પ્રકારના નિબન્ધો લખ્યા છે, અને એ સર્વ પ્રકારમાં એમની શક્તિઓ પુરબહારમાં ખીલી નીકળી છે. વર્ણનાત્મક નિબન્ધો એમના જેટલી સંખ્યામાં અને એમના જેટલી રસજમાવટ કરીને આપણે ત્યાં બીજા કોઈએ લખ્યા નથી. કથનાત્મક નિબન્ધોમાં પણ એમના ચરિત્રકીર્તન વિભાગના નિબન્ધો આપણા ઉત્તમ ચરિત્રનિબન્ધોના વર્ગમાં દીપી ઊઠે એવા છે. અને એમના વિચારપરાયણ નિબન્ધોએ તો એમને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ચિન્તકોમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. એમની આ અસાધારણ સિદ્ધિની પાછળ અનેક તત્ત્વો રહેલાં છે. એમાંનું પ્રથમ તત્ત્વ તે એમની અનેક વિદ્યાવિશારદતા અથવા વિશારદતા સઘળે પ્રસંગે યથાર્થ શબ્દ ન લાગે તો રસિકતા, કુદરત અને કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને પુરાણ, સાહિત્ય અને શાસ્ત્ર, ભૂગોળ અને ખગોળ

એમ અનેક વિષયોમાં એમને જીવંત રસ છે, અને એમાંના ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન એમને તેના પારંગત ગણીએ એવું તો નહિ છતાં ખરેખર વિશાળ છે. એટલે વિષયની વિવિધતામાં આખા ગુજરાતી નિબંધસાહિત્યમાં કોઈ એમને પહોંચી શકે એમ નથી. બીજું તત્ત્વ તે એમની સાહિત્યરસિકતા અને વિશેષે કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમનું પરિશીલન. એમના નિબંધો વાંચો એટલે તમને કેવળ શબ્દોમાં જ નહિ પણ અલંકારો, ઉદાહરણો, વિચારો, અવતરણો એ સઘળામાં સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથેનો એમનો સદાય તાજો લાગે એવો ગાઢ સંપર્ક ડગલે ડગલે દેખાયા વગર નહિ રહે. એમને કોઈ પણ વિષય ચર્ચવો હોય તો તરત જ હાજર હોય એવી સદ્યોપલબ્ધ વિચારસામગ્રી આપી તે જેમ એમની અનેક વિદ્યાવિશારદતાએ, તેમ એમને લાલિત્યભરી પ્રસન્ન મધુર શૈલી આપી તે એમની આ સંસ્કૃત સાહિત્યની નિપુણતાએ. એમના નિબન્ધોને આકર્ષક બનાવનારું ત્રીજું તત્ત્વ તે એમની અનુભવ-સમૃદ્ધિ. રા. કાલેલકર કેવળ પુસ્તકપંડિત નથી, પણ હિન્દના અનેક ભાગોમાં સારી પેઠે રખડેલા જબરા પ્રવાસી છે, અને એમના એ બહોળા પ્રવાસે એમને અનુભવપંડિત બનાવી એમની દૃષ્ટિને ખૂબ વિશાળ કરી છે. એમના નિબન્ધો આપણને આકર્ષે છે તે જેમ એમની વિદ્વત્તાને લીધે તેમ સાથે સાથે એમના આ પ્રવાસસંચિત વિશિષ્ટ અનુભવભંડારને પણ લીધે. એમના નિબન્ધોનું ચોથું આકર્ષક તત્ત્વ તે એમની ચિન્તનશીલતા. દરેક યુગને પોતપોતાના નવા નવા પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવાનાં હોય છે, એટલે દરેક યુગને પોતપોતાનો સ્મૃતિકાર જોઈએ છે. રા. કાલેલકર એને 'જીવન-કલાધર', 'જીવનશાસ્ત્રી', 'જીવનઋષિ' વગેરે નામો આપે છે, અને એવા જીવનકલાધર બનવું એ જ સાહિત્યકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એમ માને છે. સાહિ-ત્યકારના કર્તવ્યની એમણે બાંધેલી આ મર્યાદા બરાબર છે કે કેમ એ જુદી વાત, પણ સાહિત્યસેવામાં એમનો આદર્શ તો એ જ રહેલો છે એ ચોક્કસ છે. એટલે એ વર્તમાન જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોનું ચિન્તન કરી એના પર પોતાની વિચારણાનો પ્રકાશ સતત રીતે ફેંકયા કરે છે, અને તેથી જ એમના નિબન્ધો આપણા વાચકવર્ગમાં આટલા બધા આદરપાત્ર બન્યા છે. આપણે ત્યાં વર્તમાન જીવનનાં મુખ્ય મુખ્ય સર્વ અંગોનો અભિનિવેશ-પૂર્વક વિચાર કરનાર અને તેનો સૌષ્ઠવપૂર્ણ નિબન્ધો દ્વારા પ્રચાર કરનાર આવો બીજો કોઈ લેખક મણિલાલ નભુભાઈ પછી થયો નથી."

× × ×

"આ [નિબંધ] સાહિત્યને ખેડનારાઓમાં મણિલાલ, આનંદશંકર,

કાલેલકર જેવા કેટલાક નિબંધકારો તો કેવળ આપણા જ નહિ પણ કોઈ પણ ભાષાના નિબંધસાહિત્યમાં પોતાની શક્તિઓથી નવી ભાત પાડીને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવા છે. "

[' નિબંધમાળા '–ઉપોદ્‌ઘાત] **વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ**

૩

For a Maharashtrian by birth and education, his command over the language is phenomenal. His style is flexible, direct, expressive, of fastidious workmanship, uniformly maintaining a high level of idiomatic charm. It indulges in Saṁskṛtic graces without effort or pedantry. Its richness is due as much to the influence of Saṁskrta as to the imaginative element of the author's temperament. Often, it has the quiet manner of a teacher expounding his subject; sometimes, as in the '*Otarati–Divalo*', it is light and playful. It never yields to the temptation of being blunt or colloquial. On occasions it rises to an eloquence not often surpassed by the recognised masters of Gujarati Prose. Kaka recoils as much from the oppressive, concentrated directness of the Mahatma as from the florid extravagance of some of the romantic authors of the day.

Though his approach to problems had been moulded into definite shape long before he came under Mahatma Gandhi's influence, he accepts the two great canons of the latter's cult: first, that literary art must directly tend to moral or Social good; and secondly, that it must be based on facts. But Kaka's vivid imagination and love of romance flow together vigorously within the rocky banks of those two canons. He is a good story-teller; many of his essays narrate

a Puranic or a historic incident, or an incident from experience with vivid charm. His '*Himalayano Pravasa*', at some places, reads like a novel. He often invests realities with his imagination till they shine with the attractive hue of romance.

The author's imagination is richly infused with associations of ancient India. His memory is full of images which a life-long study of saṁskṛta literature only can provide. Without any effort he can see in modern life traces of gorgeous Puranic tints, which he calls living history. It is only a romantic author's eys which can see in the Himalayas all that the author has seen. His puritanic attitude in literature does not permit him to tread the path of pure imagination, but it is neither harsh nor unpleasing. He has the restless spirit of a literary vagabond who loves the open air, the great silent spaces, the lovely towering heights. He yearns for the life of the great sadhus who roam unrestricted over hill and valley seeking communion with nature. He loves nature, not as a lover, but as a philosopher. In the tree, in the river, in the forest, he seeks the hidden meaning, the message of ancient Ṛshies who people his imagination. Within the four walls of the jail, he can love the ant, the bird, the cat, the ancient tree awaiting death. He can establish friendly relations with them; he can shed a tear over their misery. With a classic quotation, he can narrate the cruel incident of the prisoner cutting grass in front of his cell. Aided by a quotation from 'Sakuntala' he can examine the nest of a crow. '*Otrati Divalo*' is one of the finest things in our literature; we see in it a

literary Jacques sucking wisdom out of the most insignificant incident of jail life. ''

['Gujarat and its Literature'] **K. M Munshi**

૪

ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સમાગમમાં રહીને જેમની કલમ ખીલી છે, તેવા લેખકોમાં મશરૂવાળા પછી **કાકા કાલેલકર** આવે. કર્ણાટકના રહેવાસી, જન્મથી મરાઠીભાષી અને ગુજરાતમાં વસી ગુજરાતી ભાષાને આત્મગત કરી અપૂર્વ દક્ષતાથી પ્રયોજનાર કાકા આપણા ગદ્યસાહિત્યનું એક પરમ આશ્ચર્ય છે. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર તેમની જીભમાં પૂરેપૂરા નથી બેઠા, છતાં ગુજરાતી ભાષાની તળપદી શકિત તેમણે સાહજિક ફાવટથી પોતામાં ઉતારી લીધી છે. અને ગુજરાતી ભાષાને તેના આ દત્તપુત્રે તેના સગા પુત્રો કરતાં પણ વધારે લાડકોડથી અને સૌન્દર્યથી આરાધી છે, અને સમૃદ્ધ કરી છે. ગાંધીજી અને મશરૂવાળા કરતાં તેમની કલમે જુદી જ રીતે પ્રયાણ કર્યું છે. જાહેર જીવનની કે તત્ત્વશોધનની ઝડપી કે એકાગ્ર રીતે લખવાનું આ કેળવણીકારને ફરજિયાત ન હોવાથી, અને વિશેષે તો તેમની કલ્પનાશીલ અને સૌન્દર્યરંજિત પ્રકૃતિની સ્વાભાવિક ગતિથી તેમની કલમ વધારે આરામથી, વધારે કલાભિમુખતાથી અને રસાત્મકતાથી ખીલી છે.

કાકાની પહેલાં આપણે ત્યાં વસ્તુપ્રધાન ગદ્યમાં હળવી અને કલ્પનાપ્રાણિત રચનાઓ શરૂ થઈ ગયેલી છે, છતાં પશ્ચિમમાં જે રીતે હળવો છતાં ગંભીર, વાસ્તવિક છતાં કલ્પનાપ્રાણિત અને વ્યકિતના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મતો જે ઉચ્ચ કોટિનો નિબંધપ્રકાર ખીલ્યો છે તેના જેવી જ ઉત્કૃષ્ટતાવાળી સમૃદ્ધ નિબંધરચનાઓ ગુજરાતીમાં કાકાને હાથે પહેલી વાર રચાઈ છે. કાકાની કલમમાંથી પહેલી વાર સાચેસાચ કલ્પનાપ્રાણિત નિબંધનું સર્જન થાય છે. નિબંધ શબ્દને તેના ઉત્તમ અને લાક્ષણિક અર્થમાં કાકાની રચનાઓને જ લાગુ પાડી શકાય છે. આર્યસંસ્કૃતિની તેમની ભક્તિ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય અને પ્રકૃતિ તરફની તેમની અભિમુખતા, જીવનનાં નાનાં મોટાં બધાં તત્ત્વોમાં, પદાર્થોમાં અને પ્રસંગોમાં જે કંઈ વિલક્ષણ, સુંદર, અને રસાવહ રહ્યું છે તેને ઝડપવાની કુદરતી ફાવટ, અને એ બધી વિવિધ સમૃદ્ધિને કલાત્મક છટાથી કલ્પનામય ઉડાવ દ્વારા આલેખવાની તેમની આવડત તેમના લેખનનાં ઘટક તત્ત્વો છે. કાકા હમેશાં કોઈક સર્જક

અને સૌન્દર્યદર્શી કલ્પનાથી પોતાના વિષયને અડે છે, અને તેમનામાં સંચિત રહેલી અનેકવિધ રસસામગ્રી ગમે તેવા ક્ષુદ્રઅક્ષુદ્ર પ્રસંગને કે વિષયને સુસમૃદ્ધ કરી મૂકે છે. તેઓ કદી વિષયજડ નથી થતા. પોતાના વિષયને તે માનવ-જીવનના જીવતા સંદર્ભમાં કુશળતાથી ગોઠવી આપે છે, એનામાં સૌન્દર્યની ઝલક રેલાવે છે. અદૃશ્ય અને અપરોક્ષ તત્ત્વોને દૂરદર્શી કલ્પકતાથી એક સ્થાનમાં ભેગાં કરે છે, પ્રસંગો, કહાણીઓ, ટુચકા, લોકોક્તિઓ, અને નવીન સંદર્ભમાં જુદી જ અર્થચમત્કૃતિ આપતાં અવતરણો દ્વારા તે નિરૂપણને મોહક કરે છે, એ બધાંના સમન્વયવાળી તેમની રચનાઓ એક સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા બને છે. એમનું ગદ્ય કાવ્યની કોટિએ પહોંચે છે. ગાંધીજીના આ અનુયાયીમાં વાણીનો વિલાસ નથી પણ તેનો સમૃદ્ધ સંસ્કારી વિહાર છે. વિચારો અને ભાવનાઓની બાબતમાં તેઓ જ્યાં એકાંગી અને અત્યુક્ત બને છે ત્યાં તેમનો બોધ બહુ ભરોસાદાર નથી રહેતો. પરંતુ તેમણે કરેલાં પ્રકૃતિનાં આલેખનો, એક સૌન્દર્યયાત્રા જેવાં બની રહે છે. ગુજરાતને તેમણે જ પહેલી વાર હિમાલયની સમૃદ્ધિ બતાવી છે, ગંગા યમુના અને કૃષ્ણા કાવેરીમાં વાચક સદેહે પણ ન કરી શકે તેવાં અલૌકિક સૌન્દર્યસ્નાન કરાવ્યાં છે, આકાશના તારા અને બપોરના તડકાનો રસ ચખાડ્યો છે, નદીના કાદવની અને કાંટાની વાડોની મીઠાશ દેખાડી છે, પંખીઓની સોબત અને વૃક્ષોની મહેમાનગીરી માણાવી છે. અને તે બધું તેમણે કર્યું છે વાચકને પોતાની નિકટમાં નિકટ રાખીને, મોકળા મનથી પોતાના સૌન્દર્યાનુભવનો ખજાનો ઉમંગભેર ઠાલવતા, પોતાના અનુભવોમાં, મનોવ્યાપારોમાં વાચકને સહભાગી કરીને, તેની કલ્પનાને ઉત્તેજતા, તેની ઇન્દ્રિયોની દર્શનશક્તિને વિકસાવતા સમભાવી નિખાલસ મિત્રની અદાથી.

—સુન્દરમ્

[‘પ્રસ્થાન’માં ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ’ શીર્ષક તળે ક્રમે ક્રમે પ્રગટ થયેલ લેખમાંથી. પૃ. ૩૨૨–૩૨૩]

શ્રી કાકા કાલેલકરે યોજેલા પર્યાયો

[શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે પોતાનાં ગુજરાતી લખાણોમાં યોજેલા પર્યાયોની યાદી અધ્યાપક ડૉ. રમણલાલ જે. જોષીએ તૈયાર કરી, અનુમતિ માટે તેમને જોવા સોંપી ત્યારે શ્રી કાકાસાહેબે યાદીની જોડે 'અપૌરુષેય પ્રવૃત્તિ'– મથાળા નીચે એક નોંધ લખી મોકલી છે તે નીચે આપી છે. —સં.]

અપૌરુષેય પ્રવૃત્તિ

"માણસ જાતનું જીવન છીછરું થતું જાય છે કે ઊંડું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ચિંતનમાં તો માણસનું ઊંડાણ વધતું જાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

માણસને જીવન જીવતાં અનેક અનુભવો થાય છે. એને સાધનો ઉપજાવવાં પડે છે. માણસ સાથે અને કુદરત સાથે એનો પરિચય વધે છે અને એ બધું જ્યારે ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનું હોય છે ત્યારે એને નવા નવા શબ્દ પણ ઘડવા પડે છે; સાથે સાથે જૂના શબ્દો ઘસી ઘસીને પાસાદાર પણ બનાવવા પડે છે. માણસનું ચિંતન વધે, વિચાર-વિનિમય જરૂરી જણાય, તેમ તેમ ભાષા ખેડાતી જાય છે. ગાયની જેમ સેવા કરીએ તેમ એનું દૂધ વધે છે અને સકસ થાય છે તે જ રીતે ભાષાનું પણ છે. તુલસીદાસ જેવો એક સમર્થ સાહિત્યસ્વામી ભાષાશક્તિને ક્યાંથી ક્યાં લઈ જાય છે !

દરેક ભાષાની શબ્દસંપત્તિ ઉપરથી એની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢી શકાય. જંગલમાં વનેચરોની ભાષામાં માંડ એક હજાર શબ્દો હોય, પણ આપણે સામાન્યપણે બોલવામાં પાંચ-છ હજાર શબ્દો ચલાવીએ છીએ લેખકો બારેક હજાર શબ્દો વાપરે છે એમ મનાય છે. કેટલાક કવિઓ, નાટકકારો અને નવલકારો પચીસ–પચીસ કે ત્રીસ-ત્રીસ હજાર શબ્દો વાપરે છે. આપણી સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દભંડાર સમૃદ્ધ છે જ; પણ નવા નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની સંસ્કૃતની શક્તિ ગ્રીક, લેટિન, અરબી કે પર્શિયન કરતાં પણ ચડી જાય.

લોકવ્યવહારમાં કે લેખનપ્રવૃત્તિમાં આપણે જે શબ્દો વાપરીએ છીએ તે એટલા બધા પ્રચલિત છે કે આપણા ધ્યાનમાં આવતું પણ નથી કે એમાંનો એક એક શબ્દ કોક માણસે કોઈ વખતે ખાસ બનાવેલો હતો અને સાંભળનારને એ નવા શબ્દની નવલાઈ ચકિત કરી શકતી હતી.

આજે એ બધા શબ્દોના જનક કોણ હતા એ શોધવું અશકય છે, અને તેમ કરવાની જરૂર પણ શી ? માણસ દુઃખી થાય એટલે રડી પડે છે, ખુશ થાય એટલે હસવા માંડે છે એ જેમ સ્વાભાવિક વ્યાપાર છે તેમ જ ભીડ પેદા થાય એટલે માણસના મોઢામાંથી નવા નવા શબ્દો નીકળી પડે છે.

અને માણસને નવા નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની હોંશ પણ હોય છે. દરેક કૉલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું કામ પણ સોંપવામાં આવે છે. એવાને અંગ્રેજીમાં Fellow કહે છે. વિદ્યાર્થી પણ ખરો અને અધ્યાપક પણ ખરો. એટલે Fellow માટે આપણો શબ્દ કયો, એમ જયારે મને કોકે પૂછ્યું ત્યારે એકદમ બોલી જવાયું : 'વિદ્યાપક'. પ્રથમ પ્રથમ એ શબ્દ વાપરતાં અડવું અડવું લાગતું, આગળ જતાં અમારા સંભાષણમાં એ શબ્દ રૂઢ થયો.

આશ્રમની શાળામાં અંગ્રેજી શબ્દો ન વાપરતાં દેશી શબ્દો ચલાવવાનો ગાંધીજીનો આગ્રહ અમને બધાંને વળગ્યો. સાંજે રમત-ગમતમાં out શબ્દ ઘણો વપરાતો. મહારાષ્ટ્રમાં એને ઠેકાણે 'માર્યો', 'મરી ગયો' જેવા શબ્દો ચાલતા, એ અમને ગમ્યા નહીં એટલે અમે ચલાવ્યો 'બાદ'. એ જાતની શબ્દયોજના બધાને ગમી. પછી આવ્યો Tug of war. રસ્સીખેંચ –એ તરજુમિયો શબ્દ કોને ગમે ? બધાંએ મારી પાસેથી એક મજાનો શબ્દ માગ્યો. મેં કહ્યું કાલે કહીશ. પછી વિદ્યાર્થીઓને ગજેન્દ્ર મોક્ષની વાર્તા કહી. મગરે હાથીનો પગ પકડ્યો હતો. મગર ખેંચે પાણી ભણી અને હાથી ખેંચે નક્કર જમીન ભણી. गजो ह्याकर्षते तीरं ग्राहश्चाकर्षते जलम्। ગજ અને ગ્રાહ વચ્ચે એક હજાર વરસ સુધી ખેંચાતાણી ચાલી. આમ વાર્તા કહેતાં કહેતાં ગજગ્રાહ શબ્દ અનેક વાર વપરાયો અને લોકોને મોઢે ચઢ્યો. આજે ગુજરાતીમાં એ શબ્દ બધે ચાલે છે. કોઈને ખબરે નહીં હોય કે આ શબ્દ પચાસ વરસ જેટલો પણ જૂનો નથી.

પછી વારો આવ્યો High Jump, Long Jumpનો. ભારતથી લંકા સુધી લાંબી ફલાંગ મારી હતી હનુમાને, એટલે Long Jump માટે અમે શબ્દ ચલાવ્યો–'હનુમાન કૂદકો'. ત્યારે High Jump માટે પણ એવો જ એક શબ્દ હોવો જોઈએ.

શ્રી કાકા કાલેલકરે યોજેલા પર્યાયો

[શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે પોતાનાં ગુજરાતી લખાણોમાં યોજેલા પર્યાયોની યાદી અધ્યાપક ડૉ. રમણલાલ જે. જોષીએ તૈયાર કરી, અનુમતિ માટે તેમને જોવા સોંપી ત્યારે શ્રી કાકાસાહેબે યાદીની જોડે 'અપૌરુષેય પ્રવૃત્તિ'– મથાળા નીચે એક નોંધ લખી મોકલી છે તે નીચે આપી છે. —સં.]

અપૌરુષેય પ્રવૃત્તિ

"માણસ જાતનું જીવન છીછરું થતું જાય છે કે ઊંડું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ચિંતનમાં તો માણસનું ઊંડાણ વધતું જાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

માણસને જીવન જીવતાં અનેક અનુભવો થાય છે. એને સાધનો ઉપજાવવાં પડે છે. માણસ સાથે અને કુદરત સાથે એનો પરિચય વધે છે અને એ બધું જ્યારે ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનું હોય છે ત્યારે એને નવા નવા શબ્દ પણ ઘડવા પડે છે; સાથે સાથે જૂના શબ્દો ઘસી ઘસીને પાસાદાર પણ બનાવવા પડે છે. માણસનું ચિંતન વધે, વિચાર-વિનિમય જરૂરી જણાય, તેમ તેમ ભાષા ખેડાતી જાય છે. ગાયની જેમ સેવા કરીએ તેમ એનું દૂધ વધે છે અને સકસ થાય છે તે જ રીતે ભાષાનું પણ છે. તુલસીદાસ જેવો એક સમર્થ સાહિત્યસ્વામી ભાષાશક્તિને ક્યાંથી ક્યાં લઈ જાય છે!

દરેક ભાષાની શબ્દસંપત્તિ ઉપરથી એની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢી શકાય. જંગલમાં વનેચરોની ભાષામાં માંડ એક હજાર શબ્દો હોય, પણ આપણે સામાન્યપણે બોલવામાં પાંચ-છ હજાર શબ્દો ચલાવીએ છીએ લેખકો બારેક હજાર શબ્દો વાપરે છે એમ મનાય છે. કેટલાક કવિઓ, નાટકકારો અને નવલકારો પચીસ–પચીસ કે ત્રીસ-ત્રીસ હજાર શબ્દો વાપરે છે. આપણી સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દભંડાર સમૃદ્ધ છે જ; પણ નવા નવા શબ્દો તૈયાર કરવાની સંસ્કૃતની શક્તિ ગ્રીક, લેટિન, અરબી કે પરશિયન કરતાં પણ ચડી જાય.

આમ શબ્દો નિર્માણ થવા લાગ્યા. આશ્રમનું વિદ્યામંદિર એટલે નવા નવા શબ્દોની ટંકશાળ. અને એ શબ્દોમાં પૌરાણિક ખૂબીઓ તો મળવાની જ.

ત્યાર પછી ગાંધીજીએ 'નવજીવન' અને 'યંગ ઇંડિયા' ચલાવ્યાં. 'નવજીવન'માં અંગ્રેજી લેખોનું ગુજરાતી કરવા અમે બધા બેસતા. મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ, કિશોરલાલભાઈ, જુગતરામભાઈ, ચંદ્રશંકર શુક્લ, સ્વામી આનંદ. અમે સાંજે ડાયરો જમાવીએ અને શબ્દોની ઝીણવટભરી ચર્ચા ચલાવીએ.

ધીરે ધીરે મારી ખ્યાતિ ફેલાઈ કે મારી ટંકશાળ જોઈએ એવા શબ્દો તૈયાર કરી આપે છે.

એટલામાં વિશ્વનાથ ભટ્ટે અંગ્રેજી શબ્દોની યાદી મોકલી અને એને માટે દેશી શબ્દો માગ્યા. મારી પાસે મરાઠી, થોડુંક હિંદી અને એથીયે થોડું બંગાળી એવા ત્રણ સ્રોતો હતા. સંસ્કૃત તો બધાની માતા, એટલે મેં એમને કેટલાયે શબ્દો મોકલ્યા. હરિહરભાઈએ ગણિતની પરિભાષા તૈયાર કરવાનું માથે લીધું. તેઓ મને પૂછે, "Reflex Angle માટે કયો શબ્દ? બે કાટખૂણા કરતાં જે મોટો કોણ તે Reflex Angle." મેં તરત કહ્યું, "એ તો 'વિપરીત કોણ!'" એક લાકડી વધારે પડતી ફેરવીએ એટલે વિપરીત કોણ થઈ જાય છે. Cross Multiplication માટે વજ્રાભ્યાસ શબ્દ મેં ઉપજાવેલો નહીં; પણ ગણિતના જૂના ગ્રંથોમાં જ મને જડ્યો હતો.

આમ કેટલાક શબ્દો મેં ઉપજાવ્યા, કેટલાક જૂના ગ્રંથોના કબરસ્તાનમાંથી જીવતા કર્યા; કેટલાક પડોસી ભાષામાંથી આણ્યા અને વાપર્યા. આમાંથી આજે હું કહી ન શકું કે એમાંના મારા કેટલા, અને ઉછીના લીધેલા કેટલા પણ એની જરૂર પણ શી? અમુક શબ્દો મેં રૂઢ કર્યા એટલું જ બહુ બહુ તો કહેવાય. પણ એ કાંઈ એકના પુરુષાર્થનું કામ નથી. શબ્દ ત્યારે જ રૂઢ થાય જ્યારે દસ પચાસ લોકોને એ ગમે અને બધા સફાઈથી એ વાપરતા થાય. હું તો એટલે સુધી કહીશ કે જ્યાં સુધી અમુક શબ્દ અમુક માણસે ચલાવેલો એવો ઇતિહાસ લોકો યાદ રાખે છે ત્યાં સુધી એ શબ્દ પૂરતો રૂઢ થયો જ નથી. શબ્દ રૂઢ થયો ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે લોકોને એમ જ લાગે કે આ શબ્દ આપણી ભાષામાં પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો છે. જેનો કર્તા જડ્યો તે પૌરુષેય થયો અને શબ્દ-બ્રહ્મ તો અપૌરુષેય જ હોય.

એટલે જ્યારે રમણલાલ જોષીએ મારા સાહિત્યમાંથી મારા વાપરેલા કે રૂઢ કરેલા અથવા ઉપજાવેલા શબ્દોની યાદી કરી મારા પર મોકલી ત્યારે

શબ્દોનું પણ હોવું જોઈએ. શબ્દોનો 'જનક' એ જ અર્થમાં જે અર્થમાં જનક રાજા સીતાના પિતા ગણાયા. સીતામાતા જનક રાજાની યજ્ઞભૂમિમાં જડેલી. અયોનિસંભવ શબ્દોનું પણ એમ જ છે, એટલે અહીં રજૂ થયેલી યાદીના શબ્દો જોઈને, તપાસીને અને સુધારીને હું કહી શકીશ : 'इदम् न मम.'

૨

હમણાં હમણાં એક શબ્દે મને ઠીક ઠીક મૂંઝવણમાં નાખ્યો. અથવા એમ કહું કે એથી હું શરમાયો.

મારા મિત્ર શ્રી લાડને કારણે National Physical Laboratoryના અધ્યક્ષ ડૉ. કૃષ્ણન્ સાથે પરિચય થયો. પહેલી જ મુલાકાતે મેં જોયું કે સંસ્કૃતના એ રસિયા છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્ય બન્નેમાં સરખો જ રસ ધરાવે છે. પછી જ્યારે જ્યારે અમે મળતા ત્યારે ત્યારે અમારી વચ્ચે સંસ્કૃતની જ વાતો ચાલે.

એક દિવસે એમનો ફોન આવ્યો. (Phone ને અમે સુનબોલી કહીએ છીએ). એમણે કહ્યું, Atomic Research ટ્રોમ્બેમાં એક પ્રયોગશાળા ખોલી છે એમાંના એક નવા યંત્ર માટે દેશી નામ બનાવવું છે, અને મારે એ તરત ડૉ. ભાભા પાસે મોકલવું છે. મેં એમને એ યંત્રના સ્વરૂપ વિશે વિગતે પૂછ્યું. એમણે કહ્યું કે એ યંત્ર પાણીમાં લટકતું હોય છે, અને એ સ્થિતિમાં જ ફરે છે. બધી વિગતો જાણી લીધા પછી મેં કહ્યું કે જે યંત્ર પાણીમાં તરે છે, ફરે છે અને સરે છે એને 'અપ્સરા' કહી દો એટલે પત્યું. ડૉ. કૃષ્ણન્ ખૂબ રાજી થયા. મેં કહ્યું, હજીયે વિચાર કરી કાલે એક બે નામો કહીશ. એમણે કહ્યું : "એટલો વખત પણ નથી અને જરૂર પણ નથી. 'અપ્સરા' નામ સારું છે."

આમ આપણા લોકોએ ઉપજાવી કાઢેલા એક યંત્ર માટે એક સુંદર શબ્દ 'સુન-બોલી' દ્વારા જન્મ પામ્યો.

આ પ્રસંગ એટલો મજાનો હતો કે મેં એક જુવાન ભાઈ આગળ એની વાત કરી. એને પણ મજા પડી. થોડા વખત પછી છાપામાં આવ્યું કે પંડિત જવાહરલાલે ટ્રોમ્બેમાં અપ્સરાનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. ડૉ. ભાભાએ કહ્યું કે, આપણા સંસ્કૃતના રસિયા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. કૃષ્ણને સુંદર નામ આપ્યું છે, અપ્સરા એટલે Water Nymph. છાપામાં આ વાંચ્યું અને અમારા

જુવાન ભાઈ કહેવા લાગ્યા : 'કાકાસાહેબ, તમારું શ્રેય બીજા લઈ જાય એ અમે કેમ સહન કરીએ ?' મેં કહ્યું, 'યંત્રનું વર્ણન ડૉ. કૃષ્ણને કર્યું. મેં એક ફ્ંગોળિયા ધા તરીકે નામ સૂચવ્યું એ એમણે સ્વીકાર્યું, એટલે શ્રેય તો એમને જ છે. પણ એમાં શું ? એક સરસ નામ ચાલતું થયું એનો આપણને આનંદ થવો જોઈએ : कृपणाः श्रेयहेतवः ।'

બીજે જ દિવસે ડૉ. કૃષ્ણન્નો સુન-બોલ આવ્યો કે ' એ શબ્દનું જનકત્વ મારું એમ તો મેં કહ્યું જ ન હતું. મેં શબ્દ મોકલ્યો અને ડૉ. ભાભાએ માની લીધું કે એ મારી ઈજાદ છે.'

મેં એમને કહ્યું: 'એ જ બરાબર છે. એ તમારી જ ઈજાદ છે. તમે સંસ્કૃત કોશનાં પાનાં ફેરવી એક શબ્દ પસંદ કર્યો તેથી એ શબ્દનું જનકત્વ એ શબ્દકોશનું ગણાય ? મેં તો તમારે માટે એક શબ્દકોશનું જ કામ કર્યું.' આટલાથી ડૉક્ટર સાહેબને સંતોષ ન થયો. થોડા જ દિવસોમાં સંસ્કૃતના બે સ્તોત્ર ગ્રંથ આપવાને બહાને મને મળવા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : 'હું મૉસ્કો જવા ઊપડું છું.' ફરી એમણે અપ્સરાની વાત છેડી અને એ શબ્દનું જનકત્વ પોતાનું ગણાયું એ માટે અફસોસ જાહેર કર્યો. મેં ફરી એમને કહ્યું કે, એ વાત જ બરાબર છે.

પણ અમારા જુવાન ભાઈને શ્રેયની વાત ખટકતી જ રહી. એમણે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડિયા'ના એડિટરને લખ્યું હશે. એમનો એક પ્રતિનિધિ મને મુંબઈ મળ્યો. અને એમણે અપ્સરાપુરાણ છેડ્યું. મેં મારી દૃષ્ટિ એમને સમજાવી અને કહ્યું કે, 'આવી વસ્તુને કશું જ મહત્ત્વ નથી. દુનિયાના મોટા મોટા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોની જેમણે શોધ કરી તેમનાં નામે આપણે જાણતા નથી. એટલે એ વસ્તુ પડતી મૂકવામાં જ શ્રેય છે.' પણ છાપાવાળાઓને રસપ્રદ જે મળે તે જોઈએ જ. એમણે મારી મૂંઝવણ અને મારી દૃષ્ટિ સાથે એ આખી વસ્તુ છાપે ચઢાવી. નામ માટેની કેટલી બધી આ છીછરી ઘેલછા !

મેં યોજેલા શબ્દોની યાદી ભલે છપાય. એ બહાને એ શબ્દો તરફ લેખકોનું અને વાચકોનું ધ્યાન જશે, પણ આ શ્રેયની વાત કાઢી જ નાખવી જોઈએ. અભણ લોકોમાં શબ્દ ઘડવાની શક્તિ વિદ્વાનો કરતાં વધારે હોય છે, તેથી જ તો wireless માટે 'બેતાર ઘર' જેવો શબ્દ ચાલ્યો. સખત બૂટમાં પગ ઉતારવા માટે જે પિત્તળનો કે શીંગડાનો કકડો વાપરવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજીમાં Shoe Horn કહેવામાં આવે છે. એક નાના બાળકે તેને 'બૂટનો ચમચો' કહ્યો. કેવો ચોટડૂક શબ્દ ! શબ્દો બને છે એ જ વાત સાચી. કોઈ માને કે હું બનાવું છું તો તે મિથ્યાભિમાન છે. ''

*

શબ્દોની યાદી

Aborigini—આદિમનિવાસી, પૂર્વીલા લોકો
Absentminded—અન્યમનસ્ક
Absentmindedness—અન્યમનસ્કતા
Academic aloofness—વિદ્યોચિત તાટસ્થ્ય
Academy—વિદ્યાધામ, ગુરુકુળ, વિદ્વદ્ પરિષદ
Accent—ભાર
Acid-fast—તેજાબ-ખમ
Affirmation—વિધાન
Agenda—કાર્યસૂચિ, કાર્યાનુક્રમ, કાર્યાવલી
Agitation—ઉત્તેજના, હિલચાલ, ચળવળ
Agitators—ચળવળિયા
Album—ચિત્રમંજૂષા
Altitude—ક્ષિતિજથી ઊંચાઈ
Anthropology—માનવવંશશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા
Anthropomorphism—પુરુષભાવારોપ, માનવીભાવારોપ
Antiquated—કાલગ્રસ્ત, ગતકાલિક
Anxiety-Complex—ચિંતાબદ્ધતા
Apathy—ઔદાસીન્ય, તાટસ્થ્ય
Appeal—હૃદયસ્પર્શ
Appetizer—પંચામૃત
Approach—પ્રસ્થાન
A Priori—રૂપતઃ, સ્વરૂપતઃ
Aquarium—જળચરી
Archeology—પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, પ્રત્નવિદ્યા
Archeologist—પુરાજીવનશોધક, પુરાવિદ્
Archaic—આર્ષ
Aristocratic Simplicity—અમીરી સાદગી

Art for art's sake—કેવળ કલા
Art as an escape from life—જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી છુટકારા તરીકે કલા
Art as an escape into life—નીરસ વ્યવહારમાંથી છટકી જઈ જીવનાનંદમાં પ્રવેશ કરવાના સાધન તરીકે કલા
Art for self-realization—આત્માનુભૂતિનાં સાધન તરીકે કલા
Art for Joy—નિરતિશય સમાધાન માટે કલા
Autocracy—જોહુકમી, અહંસત્તાવાદ
Autocrat—સુલતાન, અહંસત્તાવાદી
Auto-erotism—'આત્મરતિ'
Autograph—સ્વાક્ષરી
Automatic—પ્રવાહપ્રાપ્ત, સ્વભાવપ્રાપ્ત, સ્વયંગતિક
Autonomy—સ્વયંશાસન
Background—ધરતી, પીઠભૂમિકા
Balanced—પ્રમાણયુક્ત, સમભાર, સંયમયુક્ત, ન્યાયગંભીર, સંતુલિત
Balance of power—પક્ષસામ્ય, તુલ્ય-બલ
Barometer—વાતસ્થિતિમાપક, હવામાનદર્શક
Barrister—ન્યાયનિપુણ
Bibliography—તદ્વિષયિકી
Biological—પ્રાણીસહજ
Bird-wittedness—બુદ્ધિનું ચાંચલ્ય, મતિ-ચાંચલ્ય, વિહગ-મતિ
Bolshevism—મજૂરશાહી, રંકવાદ, ધનમત્સર
Born-healthy—ગર્ભ-નીરોગી
Botanical garded—વાનસ્પત્યમ્
Boy-scout—બાળવીર
Buffoonery—વિદૂષકવૃત્તિ
Buffet-dinner—સ્વેચ્છાજમણ, સ્વેચ્છાભોજન, आपला हाथ जगन्नाथ
Bureau—દફતરી ટેબલ, ખાતું, દફતર
Bust—અરુણચિત્ર, અરુણમૂર્તિ
By-products—ઉપપ્રાપ્તિ
Cabinet—(૧) ચોકઠું, (૨) મંત્રીમંડળ, મસલતમંડળ, અંતરંગસભા
Cadence—રણકાર
Camera-obscura—અંધારી કોટડી, બંધિયાર કમરો
Cannibal—ક્રવ્યાદ, કૌણપ.
Cant—ડીંડવાણું

Capitalism—વૈશ્યપ્રકોપ, વિટપ્રકોપ
Capsule—ડબ્બી-ગોળી
Captive light—બંદી પ્રકાશ
Caricature—વિકૃત ચિત્ર, વિરૂપણ
Cartoon—વિરૂપ છબિ, વિડંબન ચિત્ર, ઠેકડી ચિત્ર
Casting Vote—તુલસીપત્ર
Casuistry—ધર્મવિચિકિત્સા, ધર્મનિર્ણય
Catastrophe—મહત્ સંકટ, સર્વનાશ, મહતી વિનાં
Categorical proposition—શુદ્ધ વિધાન
Centrifugal—કેન્દ્રોત્સર્ગી
Centripetal—કેન્દ્રાનુપાતી
Characteristic—ભૂતપ્રકૃતિ, સ્વલક્ષણ
Chorus—વૃંદ-ગાયન, વૃંદ-સંગીત
Cipher Code- કૂટલિપિ
Civil War—યાદવાસ્થળી
Classes—શિષ્ટજન, શ્રેષ્ઠ
Classic,-sical—અભિજાત, શિષ્ટમાન્ય
Classicism—સંસ્કૃત પ્રયોગ
Clew, Clue—પગેરું, સગડ
Club—મંડળ, 'સમાજ'
Cohesion—આકર્ષણ, સ્નેહ, ધૃતિ
Comedy—આનન્દપર્યવસાયી-હાસ્યપર્યવસાયી-નાટક, સુખાન્તિકા, પ્રહસન.
Communalism—જ્ઞાતિસત્તાવાદ, સાંપ્રદાયિકતા, ન્યાતશાહી, ન્યાતિનિષ્ઠા
Communism—સામ્યવાદ, સમષ્ટિસત્તાવાદ
Complementary—પૂરક, (૨) આદરાર્થે, ભેટ તરીકે, પ્રશંસાર્થે
Complex Civilization—બહુ-જિન્સી સંસ્કૃતિ, જટિલ સંસ્કૃતિ
Compositor—બીબા-નવીસ
Concentration Camp—જંગી કારાવાસ
Concentric Method-plan—ઉન્મેષ પદ્ધતિ
Concrete—સ્થૂલ, પાર્થિવ
Connotation—અર્થશક્તિ, ભાવકલાપ, ગુણકલાપ
Conscience—ધર્મબુદ્ધિ-વૃત્તિ, સદ્‌વૃત્તિ
Conservative—પ્રગતિવિરોધી, રૂઢપક્ષ, યાથાસ્થિતિકર, ગતાનુગતિક
Conservatism—પુરાણપ્રિયતા, ક્ષેમવૃત્તિ
Constitution—પ્રકૃતિ
Contents—વસ્તુ

Contributor—ભાગગ્રાહી
Conversationalist—સંભાષણપટુ, સંવાદચતુર
Co-option—સ્વીકૃતિ
Co-opted member—સ્વીકૃત સદસ્ય
Copyright—ગ્રંથસ્વામિત્વ, કૃતિ-સ્વામિત્વ
Corollary—ફલિત સિદ્ધાન્ત
Cosmogony—સર્ગમીમાંસા, જગદુત્પત્તિમીમાંસા સર્ગ-વ્યવસ્થા
Cosmology—સર્ગમીમાંસા, સૃષ્ટિરચનાવિદ્યા
Court-martial—જંગી અદાલત, ફોજી અદાલત
Courtship—પ્રિયારાધન, અનુનય
Creed—(૧) જીવનમંત્ર (૨) વ્રત (૩) કુલરીતિ, કુલવ્રત (૪) પક્ષાધાર (૫) નયસૂત્ર
Criterion—માપ, ગજ, ગમક
Culture—(૧) સંસ્કારિતા, સંસ્કૃતિ (૨) કેળવણી
Cumulative—(૧) પિંડિત, (૨) સમુચ્ચિત
Custodian—ન્યાસરક્ષક, પાલક
Cyclone—સાગરાવર્ત
Cynic—નિઃસારવાદી, અનાસ્થાવાદી, 'તતઃકિમ્'વાદી
Cynicism—તતઃકિંવાદ
Decentralization—સત્તાવિભાગ, સત્તાવિકેન્દ્રીકરણ
Dedicatory fervour—સ્વાત્માર્પણ, સ્વાત્માર્પણની ખુમારી,
સ્વાત્માર્પણનો જોશ
Defensive war—આત્મરક્ષાયુદ્ધ, ત્રાસયુદ્ધ
Demagogue—લોકછંદાનુવર્તી, લોકભક્ત, લોક-રંજક
Democracy—પ્રજાશાસન, લોકશાસન, જનશાસન
Demonstration—પ્રયોગસિદ્ધિ
Demonstrator (of a College)—પ્રયોગવિદ્, તંત્રવિદ્
Dentology—કર્તવ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર
Departmental Stores—સમસ્ત વસ્તુભંડાર, સમસ્ત ભંડાર
Design—બંધ (સંસ્કૃત ઉપરથી) દા. ત. ગોમુત્રિકા બંધ
Design Symmetrical, Geometrical—ભદ્રાકૃતિ
Destiny—નિયતિ
Detective—ચર, ચિત્રગુપ્ત, ચાર
Diacritical marks—અક્ષરોનાં પૂંછડાં
Diary—વાસરી, વાસરિકા
Dichotomy—તદતદ્ વિભાગ
Dictator—ગણંજય

Didactic—દાદોક્તિક [શ્રી જુગતરામ દવેએ બનાવેલો]
Dilemma—ઉભયતો આપત્તિ, શ્રૃંગાપત્તિ
Directory—નિર્દેશિકા
Disarmament—શસ્ત્રસંન્યાસ
Discipline—(૧) તન્ત્રનિષ્ઠા (૨) સાધનાપ્રણાલી (૩) તાબેદારી, શિસ્ત
Disintegration—ગાત્રપાત, વિસ્ખલન
Dissipation—ભોગક્ષીણતા
Distinction—(૧) ભેદ, (૨) પ્રાવીણ્ય
Dogma—વિધિરૂપ, શાબ્દ
Drain—સ્રાવ
Drainage—પરીવાહ, પરિવાહ
Dramatic form—નાટ્યાકાર
Dramatic Thrill—રોમહર્ષણ
Dreamy—સ્વપ્નિલ
Dull Season—મંદીની મોસમ
Eclecticism—મધુકરીવૃત્તિ
Economic holding—નફો કરનારું, પોસાતું
Ego—આત્મા, જીવાત્મા, અહંકાર
Energy—ચૈતન્ય, વીર્ય
Entity—વસ્તુ, સત્ત્વ
Epic—વીરકાવ્ય, જય
Epicureanism—તૃપ્તિવાદ, રસલોલુપતા, રસાસ્વાદપરાયણતા
Epigram—સૂત્ર, સુભાષિત, સારગર્ભ મૌક્તિક
Epoch-making—(૧) યુગપ્રવર્તક (૨) શકકારી (૩) મનુતુલ્ય
Esoteric—ઔપનિષદ
Essential—સારાત્મક
Ethnology—જાતિમીમાંસા, વંશવિદ્યા
Exploitation—નવનીતકર્ષણ, શોષણ
Extremist—તીવ્રવાદી, આત્યંતિક
False—નકલી
Farfetched—દૂરાન્વિત
Fatalism—દૈવવાદ
Feminine Grace—જનાની નાજુકાઈનું લાવણ્ય
Feudalism—Feudal system—સરંજામી પદ્ધતિ [મરાઠી ઉપરથી]
Fielder—ક્ષેત્રપાલ
Flabiness—શિથિલતા

Foot-ball—પવનદડો
Formula—સૂત્ર, હિન્દીમાં ગુર
Game Game—જિતં જિતં, જીત જીત
Glacier—હિમનદ, હિમનદી
Goal—લક્ષ્યવેધ
Goal-keeper—લક્ષ્યપાલ, લક્ષ્યત્ર
Globe-trotter—પૃથ્વીપર્યટક, દુરગયાત્રી
Good morning—સુપ્રભાતમ્
Good night—સુનિશમ્
Goodwill-mission—સૌહાર્દ મંડળ
Gramophone—બોલતી ઘંટી
Grandeur—ભવ્યતા, વૈભવ
Guerilla—છાપામાર
Guerilla Warfare—જંગલયુદ્ધ
Halo—પ્રભા, પ્રભામંડળ
Harmonious—સુસંગત
Harmony—સુસંગતિ, સ્વરમેળ, સામંજસ્ય
Heliograph—સંદેશવાહક રશ્મિયંત્ર
Herd-consciousness—ટોળાવૃત્તિ
Hierarchy—સામાજિક વર્ગોની સારીગમ
Hieroglyphics—ચિત્રલિપિ
High-Jump } —અંગદ કુદકો
(Long-Jump) } હનુમાન કુદકો
Honorarium—પુરસ્કાર
Horse power—અશ્વત્થામા
Hospital—રુગ્ણાલય
Humour (Sense of)—વિનોદભાવ, નર્મરસિકતા
Idealist—આદર્શદર્શી (મરાઠી)
Impassioned—ભાવપૂર્ણ, ઉત્કટ
Impression—છાપ
Impulse—ઊર્મિ
Inactive—અકર્મણ્ય
Individual Conscience—વ્યક્તિગત ધર્મબુદ્ધિ
Industrialism—વિટ્પ્રકોપ
Inferiority Complex—હીનભાવ, હીનત્વભાવની ગ
Information Officer—વૃત્તાંતમંત્રી

Instinctive—પ્રકૃતિસિદ્ધ, સહજ-સિદ્ધ
Insular—દ્વીપી
Insured—વીમારક્ષિત
Introspection—આત્મપરીક્ષણ, અંતરદૃષ્ટિ, હૃદયપરીક્ષણ, હૃદયશુદ્ધિ, હૃદય-શોધન, આત્મનિરીક્ષણ
Intuition—અંતઃસ્ફૂર્તિ
Intuitionist—સ્ફૂર્તિવાદી
Isolation (Splendid)—પ્રતિષ્ઠિત અસ્પૃશ્યતા, એકાકિતા
Journalism—વૃત્તવિવેચન
Journalist—વૃત્તવિવેચક
Jurisprudence—સ્મૃતિમીમાંસા
Knight—ધુરંધર
Lampoon—વિડંબના, વિડંબિકા
Latent—સુપ્ત
Lawn—હરિયાળી
Ladies-Beach—યુવતી-તટ
Lady of the Lake—સરોવિહારિણી
Lecturer—અધ્યેતા, ઉપાધ્યાય
Liberal education—સંસ્કારાર્થી કેળવણી, સંસ્કાર-શિક્ષા
Librarian—ગ્રંથપાલ
Light Literature—મોહનસાહિત્ય
Literature—ગ્રન્થરાશિ
Logical—તર્કશુદ્ધ, તર્ક-કર્કશ
Loyalty to one's own clan—જમાતનિષ્ઠા, ગોત્રનિષ્ઠા
Magnifying glass—વિપુલકારી કાચ
Manual training—હાથકામનું પ્રશિક્ષણ
Masculine Strength—મરદાની ઓજસ
Mass—પ્રજાજન, ઇતરેજન
Mast—સઢ-કાઠી
Mathematics (Pure)—કેવળ ગણિત
Memory—મેધા, સ્મૃતિ
Microcosm—પિંડ
Microphone—ધ્વનિવિસ્તારક
Middle class—મધ્યમવર્ગ, ઉજળિયાત વર્ગ
Militarism—ક્ષાત્રપ્રકોપ, ક્ષત્ર-પ્રકોપ
Misanthrope—માણસ દ્વેષી

Mission—દીક્ષા, જીવનકાર્ય, ધર્મપ્રચાર, મિશન
Missionary—પ્રચારપરાયણ, ધર્મપ્રચારક, ધર્મજીવી, ધર્મશીલ, દીક્ષિત
Moderate—સૌમ્યમાર્ગી
Moody child—ધૂની બાળક, સનકી બચ્ચા
Moral Cowardice—હૃદયદૌર્બલ્ય, બીકણવૃત્તિ, સમાજભીરુતા, પરિણામ-ભીરુતા
Morbid—ભાવનાહત
Morbidity—રોગિષ્ઠ મનોવૃત્તિ, મનોવૃત્તિનું માંદલાપણું
Motto—બિરુદવાક્ય
Municipality—નગરવ્યવસ્થામંડળ, નગરપાલિકા
Muse—કાવ્યદેવી શારદા, સરસ્વતી
Museum—અજાયબઘર
Mutual aid—અન્યોન્ય સાહાય્ય
Mutual adjustment—સમજૂતી
Mysticism—અતિવાદ, ગૂઢવાદ
Myth—પુરાણવાર્તા, કેવળ કલ્પના
Naked dignity—અકૃત્રિમતાનું ગૌરવ, સહજ પ્રૌઢી
Narrative poem-poetry—વર્ણનાત્મક કવિતા, કાહિની-કાવ્ય
Nationalism—રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ, રાષ્ટ્રવાદ
Natural Selection—પ્રકૃતિની વરણી
Noblesse oblige—ખાનદાનીનો ધર્મ
Nominalism—નામવાદ, નામાત્મકતા
No-changer—નાફેરવાદી
Non-Combatant—અયુધ્યમાન
Numismatics—નિષ્કવિદ્યા
Oasis—રણોદ્યાન, રણદ્વીપ
Objective—વસ્તુગત, પરસ્મૈપદી
Obsolete—રદ, રૂઢિબાહ્ય, ચલનશૂન્ય, કાલગ્રસ્ત
Ode—સ્તોત્ર
Oligarchy—ગોત્રપતિશાસન
Original—મૌલિક
Organisation—આયોજના, સંગઠન
Out out—બાદ બાદ
Over-earnest—અતિ પારમાર્થિક
Overtime—(દોઢું) કામ
Panorama—સંપૂર્ણ દૃશ્ય, વિસ્તૃત દૃશ્ય, દૃશ્યપટ, [illegible]
Pantheism—સર્વાત્મવાદ

Paragraph—કંડિકા
Parody—વિનોદવિકૃતિ, વિકૃતિ-વિનોદ, વિકરણ
Parole—કાચી મુક્તિ
Passivity—અનાગ્રહિતા
Pastime—કાલક્ષેપમ્
Patriarch—ગોત્રપતિ, મનુ, ભીષ્માચાર્ય
Pedantic—પાંડિત્યસૂચક, પંડિતાઉ
Perception—ગ્રહણ
Personality—સ્વભાવ, અધ્યાત્મ (ગીતામાંથી स्वभावोऽध्यात्म उच्यते)
Phenomenon—નામરૂપ
Picket-fence—ભાલા-વાડ
Picturesque—વિચિત્ર, ચિત્તાકર્ષક, ચિત્રાકર્ષક
Pioneer—અગસ્ત્યવૃત્તિના લોકો
Plenary session—વિરાટ બેઠક, વિરાટ સંમેલન, અધિવેશન
Polished—નાગર
Political Economy—અર્થનીતિ
Practice—ટેવવણી
Primitive Stage—આદિમ અવસ્થા
Problematic—વિવાદાસ્પદ, અનિર્ણીત
Pro-changer—ફેરવાદી, પરિવર્તનવાદી, સંજોગવાદી
Progressive—ક્રમધર્મી, ક્રમિક સુધારક
Providence—વિશ્વંભર
Provincialism—પ્રાન્તાભિમાન, પ્રાન્ત-નિષ્ઠા, પ્રાદેશિકતા
Prude—સતીમન્યા
Prudery—શુચિતાદંભ
Psychology of music—સંગીતની ભાવસૃષ્ટિ
Psychological truth—આધ્યાત્મિક સત્ય, મનોગત સત્ય
Pump—શોષક
Puritan—(૧) સંયમધર્મી, (૨) ચોખલિયો
Quarantine—સૂતક-ઘર, નીરખ-સૂતક
Quorum—અવરસંખ્યા (સરખાવો : 'દશાવરા પરિષદ્')
Races—વંશો
Range—ગાળો
Recognition—સ્વીકૃતિ
Reaction—વિ-પરિણામ
Receptivity—ગ્રહણશક્તિ

Recreation—વિનોદ
Reformatory—ચારિત્ર્યાલય
Refrigerator—ઠાર-પેટી
Rescue-work—ઉદ્ધાર-કાર્ય
Research Institute—શોધસંસ્થા, શોધપીઠ
Residency—છાત્રાલય
Response—પ્રતિભૂતિ
Retentivity—ધારણાશકિત
Rhythm—તાલ, વીચિન્યાયરૂપ
Rhythmical—વીચિરૂપ, તાલબદ્ધ
Rift—ફાટ
Rigidity—કાર્કશ્ય
Royalty—અંશ, સ્વાપતેય (સંસ્કૃત ઉપરથી)
Sanction—પીઠબળ
Sandguard—રેતીરક્ષક, રેતી-નિવારક
Scepticism—સંશયશીલતા
Scholar—વિદ્યોપાસક
Scholarship—(૧) વિદ્યાવૃત્તિ, (૨) છાત્રવૃત્તિ
School—કલમ, પક્ષ, મત
Science of river training—ભગીરથવિદ્યા
Scientific Imagination—કલ્પના-ચિત્ર-શકિત, જ્ઞાનોપાસક કલ્પનાશક્તિ
Self-evident—સ્વતઃસિદ્ધ
Self-government—સ્વયંશાસન, સ્વ-તંત્ર
Self-love—અહંપ્રેમ, સ્વયંદાસ્ય, અહંકામના, આત્મભક્તિ
Senior Wrangler—ગણિત-પારંગત
Sensation—વિષયગ્રહણ
Sense of proportion—તારતમ્યભાવ, ઔચિત્ય
Serf—અર્ધગુલામ, દૂબળા
Serious—પરમાર્થી
Sex appetite—લૈંગિક ભૂખ, જાતીય ક્ષુધા, લૈંગિક તૃષા
Shaft—વિવર
Shaking hands—નમસ્કાર, હસ્તાંદોલન,
Short-hand—દ્રુતલેખન, શીઘ્રલિપિ
Short Story—કથાપ્રસંગ
Silhouette—તિમિર ચિત્રો, કૃષ્ણાકૃતિ, છાયાકૃતિ

Sincerity—આસ્થા, તત્પરાયણતા, પારમાર્થિકતા
[સરખાવો : 'પરમાર્થેન ન ગૃહ્યતાં વચ:'-કાલિદાસ]

Siren—ધુતારી
Ski-ing—લપસણા
Slang—ગ્રામ્યભાષા
Slave-mentality—પરપ્રત્યયનેય બુદ્ધિ: (કાલિદાસ), દાસભાવ
Sleeping berths—પથારીઓ
Snapshot—ક્ષણચિત્ર
Sober—સ્વસ્થ
Social Conscience—સમાજબુદ્ધિ, સમાજ-ન્યાયનિષ્ઠા
Socialism—સમાજ-સત્તાવાદ
Socialist—સમાજસત્તાવાદી
Sophist—જ્ઞાની, ગ્યાની, તાર્કિક
Sorites—અનુમાનશૃંખલા
Sounding-box—તારપેટી
Source-book—આધારગ્રંથ
Specialization—અવગાહન
Speculative—કાલ્પનિક, કલ્પનાપ્રધાન
Spirit—(૧) અર્ક (૨) ભાવ (૩)-Mettle-તેજ
Sportsmanship—બહાદુરી, ઔદાર્ય, આર્યવૃત્તિ
Star-cities—તારા-નગરો
Static—સ્થાયી
Steam-launch—વાફર (કોંકણી)
Steering-wheel—અંકુશચક્ર
Stoic—વિરક્ત-માર્ગી
Stool—બાજઠ
Streched evenly—સમ તત
Subconscious mind—સુપ્ત મન
Subjective—આત્મનેપદી
Sublimity—ઉદાત્તતા, ભવ્યતા
Submarine—આર્ણવ, જલચર, નૌકા
Subsidiary System—ખંડિયા પદ્ધતિ
Superman—વ્યાઘ્રપુરુષ, નરવર
Survival of the fittest—ક્ષમસ્યૈવ હિ નિસ્તાર:, યોગ્યતમનો નિસ્તાર
Swimming-beach, Swimming-bath—તરામણું

Syllable—માતૃકા, માત્રોચ્ચાર
Syllogism—અનુમાનપ્રપંચ
Symphony—સંવાદિત્વ
Synthesis—સમન્વય
Tannary—ચર્મશાળા, ચર્માલય
Taste—અભિરુચિ
Technical—વિશિષ્ટ, તદ્ગત, તાંત્રિક
Technique—હથોટી
The law of one's own being—સ્વધર્મ
The Three R's—અંકલિપિવિદ્યા
The God of Totality—સર્વલોકમહેશ્વર
Theocracy—ધર્મિષ્ઠશાસન
Theology—દેવતામીમાંસા
Theory—ઉપપત્તિ
Thrill—રોમાંચ
Time-server—પ્રસંગસેવી
Toleration—સહિષ્ણુતા, સ્યાદ્વાદિતા
Torch—કરદીપ
Trade-secret—ગુરુકુંજી
Translucent—અસ્પષ્ટ પારદર્શક
Trans-valuation—મૂલ્યપરિવર્તન
Tribes—જમાતો
Tubewell—પાતાળકૂવા
Tug of war—ગજગ્રાહ
Tunnel—વિવર
Type-Writing—મુદ્રાલેખન
Unkind Cuts—મર્મનાં વચનો, મર્મછેદી વાક્બાણ, મર્માન્તિક મહેણાં
Unsophisticated—મુગ્ધ
Up-Keep—નિર્વાહ
Up-to-date—અદ્યતન
Utilitarian—અર્થાર્થી, લાભપરાયણ, ઉપયોગવાદી, ઉપયુક્તતાવાદી
Valley—ઉપત્યકા
Values—મૂલ્યો
Vegetarianism—નિરામિષ ભોજન
Verbosity—શબ્દબાહુલ્ય

View—નિષ્ઠા
Vitality—જીવટ
Voucher—અદાચિઠ્ઠી
Vulgar—અશ્લીલ, અશિષ્ટ, હીન, પામર, હલકટ
Well-done—શાબાશ, સાધુ સાધુ
Wisdom of race—સંસ્કૃતિનો આદર્શ, ગુરુબુદ્ધિ
Wit—નિપુણવાક્ય
Working faith—આચારસૂત્ર, આચાર-પરાયણ
Worshipper of form—રૂપલોલુપ

તારા-નક્ષત્રોનાં નામોના ગુજરાતી પર્યાયો

Achernar—યમુના
Alcor અથવા Saidak—અરુંધતી
Aldeberon—રોહિણી યોગતારા
Alfard—એકાકી
Altair—શ્રવણ
Andromeda—શર્મિષ્ઠા
Antares—જ્યેષ્ઠા (યોગતારા)
Arcturus—સ્વાતિ
Betelgeuse—આર્દ્રા
Canopus—અગસ્તિ
Capella—બ્રહ્મહૃદય
Cassiopeia—દેવયાની
Castor and Pollox—પુનર્વસુ
Coma Berenices—વરેણ્યકેશા
Corvus—હસ્ત
Cygnus—હંસ
Deneb—હંસપુચ્છ
Denebola—ફાલ્ગુની યોગતારા
False Cross—ફેરેના
Fomalhaut—ચામમત્સ્ય
Great Bear—સપ્તર્ષિ
Hamul (Aries મેષ)—અશ્વિની
Leo—સિંહની છાતી—મઘા
Little Bear—ધ્રુવમત્સ્ય
Mizar—વસિષ્ઠ

Musca—ભરણી
Orion—મૃગ
Pegasus—ભાદ્રપદા
Pleiades—કૃત્તિકા
Pole Star—ધ્રુવ
Procyon—પ્રશ્વન્
Regulus—મઘાનો યોગતારા
Rigel—બાણરજ
Sirius—વ્યાધ
Spica—ચિત્રા
Tuban—દ્વાપર ધ્રુવ
Zenith [માથા પરનું બિંદુ]—ખ-સ્વસ્તિક

ખંડ : ૨

જીવનવિષયક

૧. કાકાનો ગગનવિહાર*

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

એક વાર એક પ્રસિદ્ધ નેતા જેમણે શિક્ષણના વિષયમાં પુષ્કળ વિચાર કર્યો છે તે અમારા શિક્ષકમંડળમાં બેઠા હતા. શિક્ષણનું ધ્યેય

*'નવજીવન'ના તા. ૪–૩–૧૯૨૩ના અંક ૨૭માનો વધારો **'કાકા અંક'** (પુસ્તક–૪, ખાસ અંક ૧૨, તા. ૧લી માર્ચ ૧૯૨૩) તરીકે પ્રગટ થયો હતો. અહીં 'નવજીવન'ના પ્રસ્તુત 'કાકા અંક'ના (શ્રી કાકાસાહેબના 'વીરધર્મ' લેખ સિવાયના) બધા જ – નવે નવ – લેખ, તે જ ક્રમમાં આપવામાં આવ્યા છે.

તે અંકના પૃ. ૧ ઉપર શ્રી કાકાસાહેબનો ફોટોગ્રાફ છે અને ફોટાની બે બાજુએ શ્રી કાકાસાહેબનો પૉલ રિશાર ઉપરનો પત્ર 'પ્રેમ-શૃંખલાની સ્વાતંત્ર્ય-ભેટ' એ શીર્ષક તળે આપવામાં આવ્યો છે, તે અને પૉલ રિશારનો પત્ર નીચે આપ્યા છે. —**સં.**

* * *

પ્રેમશૃંખલાની સ્વાતંત્ર્ય-ભેટ

[મહાશય પૉલ રિશારે આ અંકને માટે કાકાસાહેબનો તેમના પરનો નીચેનો પત્ર મોકલવાની કૃપા કરી છે.]

(ફોટા નીચેનું લખાણ) "ધર્મનો લોપ થાય છે. અસુરવૃત્તિનો વિજય થાય છે. દેવોને મદદ કરવા કટિબદ્ધ થાઓ. ભવિષ્ય શિક્ષકોના હાથમાં છે."

"સ્વરાજ્ય મિષ્ટ તો છે, પણ સ્વરાજ્યસાધના એ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કરતાંયે વધારે સ્વાદિષ્ટ છે. સ્વરાજ્યદેવતાને અર્પણ થયેલા આપણે સ્વરાજ્ય વગર બીજો શાનો વિચાર કરીએ ?"

"ગરીબાઈ એ વીરનો ખોરાક છે, ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે અને ધર્મનો આધાર છે. આવા ગરીબો જ્યારે દેશમાં વધશે ત્યારે જ દેશની ગરીબાઈ દૂર થશે, ભૂખમરો ટળશે, લોકોમાં હિંમત આવશે અને આજે અશક્ય જણાતી વસ્તુ શક્ય અને સહેલી થઈ પડશે."

* —કાo

અને શિક્ષણના વિષયો ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી હતી. સ્વાભાવિક રીતે જ કાકા એ ચર્ચામાં મુખ્ય ભાગ લેતા હતા. કાકાસાહેબના અને એ મહાજનના દૃષ્ટિબિંદુમાં ઘણો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. અરધાપોણા કલાકની ચર્ચાને પરિણામે એ કાકાના મતના થઈ જાય એવી આશા કેમ રાખી શકાય ? અને તેથી તેમણે કાકા ઉપર ટીકા કરી તે એ કે: "તમે બધા ગગનવિહારી છો, અમે તો સત્ય હકીકતોને જ જોવાવાળા છીએ. તમારુંયે કામ તો છે જ; કેટલાક ગગનવિહારી હોય ત્યારે જ બીજાને ઉત્સાહ આવે છે. પણ સત્યજગત તરફ વળવું હોય તો તમારાં સ્વપ્નાં બાજુએ મૂકવાં જોઈએ."

કાકાસાહેબ અને અમારા શિક્ષકમંડળ વિશે આવો મત ધરાવનારા એ સજ્જન પહેલા નથી. આ ટીકાનો ઉત્તર આપવાનું મને તે વખતે મન થયું હતું, કિન્તુ એમના પ્રતિના આદરભાવથી હું બોલ્યો નહિ. મારે કહેવું હતું તે એ કે, "ઇતિહાસને જોઈ રહેનારા અને તેને જ અનુસરનારા હકીકતી લોકો ગણાય છે; જે કાળ આવવાનો છે તેને વિશે વિચાર કરનારા ગગનવિહારી ગણાય છે પણ ઇતિહાસ એટલે જે થઈ ગયું તે; જે ભૂતકાળમાં લોપ થઈ ગયું, જે કેવળ સ્મરણમાત્ર રહ્યું તે. જે કેવળ સ્મૃતિમાં રહ્યું છે તેને સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું કહેવામાં હરકત નથી. પણ ભવિષ્યકાળ તો ખરો છે, એ આવવાવાળો છે; એને ભૂતકાળ પ્રમાણે ઘડવો કે બીજી રીતે ઘડવો એ આપણા હાથની વાત છે. માટે જે આદર્શોને – ભવિષ્યકાળમાં લાવવાની સ્થિતિને – જોઈ રહે છે તે સ્વપ્ન જોનારા નથી; તે બનનારી

(પૉલ રિશારનો પત્ર)

ભાવનગર, ૨૫–૨–'૨૩

'નવજીવન'ના તંત્રીજી જોગ.—

ભાઈશ્રી,

તમારા તારના જવાબમાં તમારા ખાસ અંકને માટે હું ફક્ત સાથેનો પત્ર જ મોકલું છું. આ પત્ર આપણા કાકાએ પોતાના મુકદ્દમા પહેલાં મને લખ્યો હતો.

તેમના ઉચ્ચ ઉદ્‌ગારો વાંચીને મેં મારી નોંધવહીમાં એક નીચેનો વિચાર ટપકાવી રાખ્યો હતો :

"આ દુનિયામાં સજ્જન મનુષ્યોના કરતાં દુર્જન મનુષ્યોને જ જેલથી બચી જવાનો વધારે સંભવ છે."

પ્રેમશૃંખલાએ જકડાયેલા આ હાથની આટલી સ્વાતંત્ર્ય-ભેટ સ્વીકારશો.

આપનો સદાનો

પૉલ રિશાર

હકીકતોને જોવાવાળા છે. ભૂતકાળની હકીકતો એ જ સ્વપ્નાં છે અને ભવિષ્યકાળનાં સ્વપ્નાં એ જ હકીકતો છે.”

આ ઉત્તરમાં કાકાસાહેબના બૌદ્ધિક શરીરનો બાંધો કેટલેક અંશે વર્તાઈ આવશે. ‘કેટલેક અંશે’ એમ જાણીને કહું છું, કારણ કે કાકાસાહેબ ઇતિહાસના અને ખાસ કરીને પ્રાચીન ઇતિહાસના ભારે અભ્યાસી છે એ તો અજાણ્યું નથી જ. જે વસ્તુ વધારે પ્રાચીન તેને શોધવા માટે કાકાસાહેબનો ઉત્સાહ વધારે તીવ્ર હોય છે. પણ કાકા પુરાતત્ત્વના શોધક છે તેના કરતાં એ સૌન્દર્યના ઉપાસક વધારે છે. પુરાતત્ત્વનાં મડદાંને કાકા પૂજતા નથી; એમાં રહેલું સૌંદર્ય – નિત્યનૂતન તત્ત્વ જ – ખોળ્યા કરવું, એવી એમની સહજ પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્યના નિત્ય નવીન રહેતા તત્ત્વના ઉપાસકને જ સામાન્ય રીતે લોકો ગગનવિહારી કહે છે, અને આ રીતે કાકા ભવિષ્યકાળને જોનારા છે.

આદર્શ કરતાં જે કાંઈ ઊતરતું છે તેને તો બધા જાણે છે. મનુષ્યસ્વભાવની નિર્બળતા – ખામીઓ એ કાંઈ અજાણી નથી. એને સહન કરવી એ એક વાત છે; પણ એને ધોકો લગાડવો જ ન જોઈએ એમ કહેવું એ તો જુદી વાત થઈ. એ ખામીઓને પોષ્યા જ કરવી હોય તો કોઈ પ્રકારની સુધારાની ચળવળ કરવાની જરૂર જ નથી. એ ખામીઓ હઠાવવા માટે જ સુધારકો ચળવળ કરે છે. અને કયો સુધારક એવો છે કે થોડેઘણે અંશે પણ ગગનવિહારી ન હોય ? દુઃખરહિત જગતનું સ્વપ્ન જોનાર બુદ્ધ, ધર્મરાજ્યનું સ્વપ્ન જોનાર ઈશુ, મૂર્તિ વિનાના જગતનું સ્વપ્ન જોનાર મહમ્મદ, ગુલામીને નાબૂદ કરાવવા મથનાર વિલબરફોર્સ, થોરો, લિંકન ઇત્યાદિ, ધનસંચયનો વિરોધ કરનાર લેનિન; સર્વે જુદા જુદા પ્રકારના ગગનવિહારી હતા જ; અને રેંટિયામાં સ્વરાજ્ય જોનારા પૂજ્ય ગાંધીજી પણ ક્યાં ગગનવિહારીમાં નથી ખપ્યા ? જેનો ગગનવિહાર વધારે ઉત્કટ તેની એક કાળે જગતે ખૂબ હાંસી કરી છે, પણ પાછળથી પૂજા પણ તેની જ વધારે થઈ છે.

કાકા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રના ગગનવિહારી છે. એમના એક શિક્ષકે મને કહ્યું હતું કે નવ દશ વર્ષની ઉંમરે શાળામાં પણ કાકા શિક્ષણ અને ધર્મ વિશે વર્ગના છોકરાઓ આગળ વ્યાખ્યાન આપતા. સરકારથી સ્વતંત્રપણે શિક્ષણ આપનારી સંસ્થામાં જ રહીને જીવન ગાળવું એવો નિશ્ચય કૉલેજમાંથી બહાર પડ્યા ત્યાર અગાઉ તેમણે કરી રાખેલો, અને એ રીતે જ એમણે જીવન વિતાડયું છે. બાલશિક્ષણ, સ્ત્રીશિક્ષણ, પ્રજાસમૂહનું શિક્ષણ,

પ્રાથમિક–માધ્યમિક–ઉચ્ચ શિક્ષણ, અક્ષરજ્ઞાન, ધંધાજ્ઞાન તથા કળાજ્ઞાન વગેરે શિક્ષણના કોઈ પણ વિષય ઉપર આપણે એમને પ્રશ્ન પૂછીએ, તો જેમ ભારે શબ્દકોષમાંથી શબ્દનો અર્થ જડી આવે તેમ એમના મગજમાંથી નિશ્ચયપૂર્વક વિચારો જડી આવે છે.

પણ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાંયે કાકાની વ્યાવહારિક ફત્તેહ ભારે નહિ કહેવાય એવી ટીકા કરવી સ્વાભાવિક છે. એનો ઉત્તર આજે શું આપી શકાય ? પોતાના સ્વપ્નને પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરવા માટે હજુ કાકાને માટે બીજા પ્રકારની તપશ્ચર્યાની જરૂર હોય એમ સંભવે છે. આંબા ઉપર શિયાળામાં મોર પણ દેખાતો નથી તેથી ઉનાળામાં કેરી નહિ આવે એમ માનવું ભૂલભર્યું ગણાય. હજુ કાકાનો શિયાળો પૂરો ન થયો હોય તો નવાઈ શું ? જેમ મોર આવ્યા પહેલાં ઝાડના રસમાં ફળની તૈયારીઓ થતી જ હોય છે, તેમ કાળના ઉદરમાં કાકાના સંકલ્પો સિદ્ધ થવાની તૈયારી કરી રહ્યા હશે એમ મને લાગે છે. એમની ઇચ્છામાં પ્રજા જેટલો સમભાવ અને કદર પૂરે એટલી એ સંકલ્પોની સિદ્ધિ વિશેષ શીઘ્ર થાય છે.

સાહિત્યની ઉત્તમ તૈયારી સાહિત્યવિવેચનમાંથી નહિ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસથી થઈ શકે છે. સાહિત્યવિવેચન યોગ્ય પ્રમાણમાં અને બહુ મોડું આવવું જોઈએ. નહિ તો અભિપ્રાયો અને અભિરુચિ અકાળે પરિપકવ થાય છે.

અને સાહિત્યનું સર્જન તો વિવેચનમાંથી ન જ નીકળવું જોઈએ. સાહિત્ય માટે જબરદસ્ત સિસૃક્ષા અને બીજાઓ સાથે ઊંડો વિચારવિનિમય કરવાની આતુરતા એ જ મુખ્ય પ્રેરણા હોઈ શકે છે. માતાનો પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ, પતિપત્નીનો એકબીજા પ્રત્યેનો અનુરાગ અને ગુરુશિષ્ય વચ્ચેનાં ભક્તિવાત્સલ્ય, એ ભાવનાઓ જેટલી ઉત્કટ હોય છે તેટલી જ સાહિત્ય સિસૃક્ષા પણ ઉત્કટ અને અદમ્ય વૃત્તિ છે. એ સિસૃક્ષા જો શુભ પરિણામી ન હોય તો એને હડકવાની જ ઉપમા અપાય. સાહિત્ય આજે જેટલું સોંઘું થયું છે અને વગર વિચાર્યે બગાડવામાં આવ્યું છે તેટલું એ ન બગાડવામાં આવત તો સાહિત્યે ભારેમાં ભારે પરિણામ બતાવ્યાં હોત. શુભંકર સાહિત્ય એ આત્માની અમૃતકળા છે કેમકે એ ચૈતન્યની પ્રેરણા છે.

'જીવનભારતી', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭ —કાકાસાહેબ કાલેલકર

૨. જૂના દોસ્ત

જીવતરામ કૃપાલાની

ગુજરાતમાં સૌ એમ જ માનતા હશે કે અહીં સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે અમને બધાને હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી પકડી પકડીને ગાંધીજીએ જ ભેગા કર્યા છે. પણ હું બધા ગુજરાતીઓને ખબર આપવા ઇચ્છુ છું કે મહાત્માજી આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ અજમાવીને માતૃભૂમિને તેનો સ્વાદ ચખાડવા અહીં આવ્યા તે પહેલાંના અમે બધા જૂના જોગીઓ છીએ. ગુજરાતીઓને એમ લાગતું હશે કે ગાંધીજી જેલ જતાં જતાં મને બનારસના એક ખૂણામાંથી પકડીને અહીં એક અજાણ્યા પ્રાન્તમાં અને અજાણ્યા સાથીઓની જોડે કામ કરવા ફેંકતા ગયા, પણ હું ગુજરાતીઓને જણાવવા ઇચ્છું છું કે મારા આ બધા જોડીદારોને હું જેટલો પિછાણું છું તેટલા તમારામાંથી કોઈ પિછાણતું નહિ હોય. આ બધા મારા સાથીઓ આજે તો મોટા મોટા મહાપુરુષો થઈને બેઠા છે; કોઈ આચાર્ય થઈ બેઠા છે; તો કોઈ અધિપતિ થઈ બેઠા છે. પણ તે જૂના જમાનામાં, જે વખતે સ્વામી આનંદ કે મહાદેવ કે ગિદવાણી કોઈને પૂંછડાં કે શીંગડાં કંઈ વળગેલાં નહોતાં તે વખતે મેં તેમની સાથે ખૂબ આનન્દ કરેલો. તે વખતના અમારા આનન્દવિનોદની વાતો કહું તો તમને સૌને ખુશ ખુશ કરી દઉં.

વહાલા મિત્રો સાથેના જૂના પ્રસંગોનાં સંભારણાં કરવાં એના જેવો આનન્દનો વિષય માણસને બીજો કયો હોય? કાકા એ મારા એક જૂનામાં જૂના મિત્ર છે. વર્ષો ઉપર ફરગ્યુસન કૉલેજે મને સંઘર્યો ત્યારે ત્યાં મને કાકા મળ્યા. વાતવાતમાં મારે ફરગ્યુસન કૉલેજનો આ સ્થળે આભાર માની લેવો જોઈએ. કરાંચી, મુંબઈ તેમ જ વડોદરાની કૉલેજોના ગોરા પ્રિન્સિપાલ સાહેબોને હું અતિશય લખણવંતો જણાયો એટલે પોતાની કૉલે-

જમાં મને ન પેસવા દીધો, પણ તે વખતે એક ફરગ્યુસન કોલેજે મને આશરો આપેલો.

પ્રેમથી ગાંડાઘેલા થઈ જવું એ કાકાયે જાણતા નથી કે હુંયે શીખ્યો નથી. 'તું તો મારો પ્રાણ છે, તું તો મારો આત્મા છે' એવું મેં તેમને કોઈ દિવસ કહ્યું નથી કે તેમણે મને કહ્યું નથી. પણ મહારાષ્ટ્રના એ લૂખાસૂકા પહાડોમાં અમે બન્નેએ સાથે સાથે એક એવી જવાળા અમારા દિલમાં ચેતાવી – માતાની સ્વતંત્રતાની એવી જ્વાળા પ્રગટાવી કે તેના તાપથી અમે બળુંબળું થઈ રહ્યા હતા.

તે દુઃખના દિવસો મને હજુ યાદ આવે છે. અમારાં હૃદય ચેતનથી થનથનાટ કરી રહ્યાં હતાં, પણ તેને શું કરીને શાન્ત પાડી શકીએ એ સૂઝતું નહોતું કે કોઈ સુઝાડનારુંયે નહોતું. એ અમારા જમાનાના દિવસો યાદ કરું છું ત્યારે અમારા અત્યારના વિદ્યાર્થીબન્ધુઓની મને ઈર્ષ્યા આવે છે. આજે વિદ્યાર્થીઓ માનભેર રહી શકે છે, તેમને માટે માનભર્યો ચોક્કસ કાર્યક્રમ પણ તૈયાર પડેલો છે, માણસનું ઊંચામાં ઊંચું ઝવેરાત પારખી કાઢે એવો તેમને માટે કાર્યક્રમ તૈયાર છે, તે કરતાં કરતાં માનભર્યા મોતને ભેટવાની તક પણ તેમને માટે મોજૂદ છે.

અમારા જમાનામાં મારે નસીબે પ્રોફેસર થવાનું સરજાયું હતું અને કાકા સંન્યાસી થઈને ચાલી નીકળ્યા. તેમને હિમાલયનાં હિમાચ્છાદિત શિખરોની આંગળીઓએ બોલાવી લીધા, ને આમંત્રણ સ્વીકારીને કાકા ઘરનો ને દારાનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. કાકામાં જે વિશાળ જ્ઞાનનો ધોધ વહેતો જોઈએ છીએ તેનું મૂળ આ હિમાલયમાં જ પડેલું છે. એ પ્રવાસમાં કાકાએ એકેએક તીર્થનું ધામ જોયું, એકેએક જ્ઞાનનું ધામ જોયું, એકેએક સૌન્દર્યનું સ્થાન જોયું, અને દરેક સ્થાનનો સંદેશો એમના એ અદ્ભુત મગજમાં સંઘરી લીધો. આનન્દ પણ તેમની સાથે જ હતા, અને હું પણ રજાઓના વખતમાં તેમની જોડે શામેલ થતો.

અમારી ટોળી ભારે ગમતી હતી. આનન્દ અમારો ધોબી. અને હું ખાતરી આપું છું કે તે વખતે પ્રવાસમાં પણ જેવાં ચોખ્ખાં કપડાં મને પહેરવા મળતાં તેવાં ઘેર બેઠાં પણ કદી મને મળ્યાં નથી. કાકાનું કામ સામાનના વીંટા બાંધવાનું. મને કોઈ ડાહી ને કામગરી વહુ મળે તોયે એટલી ટાપટીપથી સુસાફરી કરી શકું એમ હું ધારતો નથી. મારું પોતાનું કામ તો

થોડા દિવસ પર કાકાએ પોતે કહ્યું હતું તેમ જ્યાં ત્યાં લોકોની સાથે ઝગડા કરતા ફરવાનું !

કાકાને હું મારે ગામ પણ લઈ ગયેલો. હૈદરાબાદમાં મારા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં અમારા માનવંતા મહેમાન થઈને તે રહ્યા હતા.

દત્તાત્રેય બ્રહ્મચારીજીનાં આવાં આવાં જૂનાં સંભારણાં આજે મીઠાં તો બહુ જ લાગે છે, પણ તે લંબાવ્યે જવાની વૃત્તિને મારે તાણી ઝાલવી જોઈએ. આજે તો ગિદવાણીજીએ હમણાં કહેલું તેમ આ દત્તાત્રેયજી આ જમાનાના ગુજરાતના એક ઘડનાર છે.

કાકાનાં કેટલાંયે કાર્યો આજે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ છે–તેમનું આશ્રમનું કાર્ય, તેમનું 'નવજીવન'નું કાર્ય અને તેમનું વિદ્યાપીઠનું કાર્ય. મને અહીં આવ્યાને હજુ થોડો જ વખત થયો છે, તોપણ મારા વિદ્યાર્થીઓને કાકા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે તે હું બરાબર જોઈ શક્યો છું. સરકારે કોઈ અઝડની જેમ ઝડપ મારીને આવું ઉપયોગી જીવન એક વરસને માટે ગોંધી દીધું એનો મને અફસોસ થાય છે. એમ કરવામાં સરકારનો શો હેતુ હશે તે તેનેયે ખબર નહિ હોય એમ મને લાગે છે. કાકા સ્વમાન સમજનારા છે, અને લાંબા વખતના અભ્યાસથી તેમનો સ્વભાવ જ માની થયો છે, એટલે આવી પડેલું સંકટ તેમણે હસતે મોંએ સ્વીકારી લીધું છે, અને તે તો તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ પણ ઘટાવી લેશે જ.

હવે વાચક, તમારું ને અમારું કર્તવ્ય એટલું જ રહ્યું છે કે ધર્મયુદ્ધનો જે સંદેશો કાકા આપણને અઠવાડિયે અઠવાડિયે 'નવજીવન'ની કટારોમાં સંભળાવતા તે સંદેશાને ઝીલવો અને શાન્ત પણ અડગ ડગલે આ ધર્મયુદ્ધને પાર ઉતારવું.

૩. કાકા કેળવણીકાર

ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા

કાકાસાહેબને સૌ જુદી જુદી રીતે ઓળખે છે. જેઓ તેમને એક સમર્થ કેળવણીકાર તરીકે પિછાણે છે તેઓમાંનો હું એક છું. આજે જે થોડા વિચારકોને કેળવણીની નિર્મળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયેલી છે અને જેમનો કેળવણી-વિષયક આદર્શ જગતના ઉદ્ધારનો છે તેઓમાંના એક કાકા છે.

કાકા રાષ્ટ્રીય વિદ્યામન્દિરના આચાર્ય હતા તેથી કે મહાવિદ્યાલયમાં તેઓ અર્થશાસ્ત્ર કે અંગ્રેજી ભણાવતા હતા તેથી તેઓ કેળવણીકાર હતા એમ કહેવાની મતલબ નથી. તેઓ ભૂગોળના વિષયમાં નિષ્ણાત છે કે તેમણે અંગ્રેજી શીખવવાની સ્વયંસ્ફૂર્તિની પદ્ધતિ શોધી કાઢી છે તેથી તેઓ ઉચ્ચ કોટિના શિક્ષક છે એમ કહેવાનો આશય નથી. તેમ જ તેઓએ ઇતિહાસનું પુસ્તક લખ્યું છે અને આર્યવિદ્યા મન્દિરમાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં છે તેથી તેમની નજર કેળવણીના વિષયોમાં ઊંડી છે એમ કહેવાનું કારણ નથી. તેઓ ભલે સુંદર વાર્તા કહી શકતા હોય અને વિદ્યાર્થીઓનું મન હલાવી શકતા હોય, તેઓ ભલે લોકસાહિત્યનું સ્થાન અને ભાષા, કેળવણી પરત્વે નક્કી કરી શકતા હોય, પણ તેથી જ તેઓ કેળવણીશાસ્ત્રી છે એમ કહેવાય નહિ. તેઓ કેળવણીશાસ્ત્રી છે તેનાં બીજાં જ કારણો છે. તેઓ કેળવણીશાસ્ત્રી છે તે એટલા જ કારણે નહિ કે તેમણે કેળવણીના ઉચ્ચ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો છે, કેળવણીની ભિન્નભિન્ન સંસ્થાઓમાં શિક્ષાગુરુ તરીકે કામ કર્યું છે, અને અનેક નાનીમોટી કેળવણીની સંસ્થાઓનું દર્શન કર્યું છે. આ બધાં તો પરિણામો છે. કાકા ભલે રાજદ્વારી પુરુષ લેખાતા હોય, કાકા ભલે સાહિત્યમાં વધારે રુચિ ધરાવતા હોય, કાકા ભલે ધર્મગ્રન્થોથી સુપરિચિત હોય, કાકાએ ભલે ખાદી અને સ્વયંસેવકો વિશે ઘણું જોસપૂર્વક લખ્યું હોય, છતાં કાકા નથી એકલા રાજદ્વારી પુરુષ, નથી એકલા સાહિત્યકાર,

ખરો કેળવણીકાર તે જ છે કે જે સમાજને અને તેના જીવનની સર્વ દિશાઓને નવા તેજથી ભરી દે છે, જે સમાજને નવી દૃષ્ટિ આપે છે, જે સમાજને નવો વિવેક આપે છે. કાકાનો લેખેલેખ જોઈ વળો. તેમણે એમાં આ નવી દૃષ્ટિ આપવાનું જ કામ કરેલું છે. 'સ્વદેશીધર્મ' ભલે અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રંથ કે તત્ત્વશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લેખાય, પરંતુ તત્ત્વતઃ એ ગ્રંથ કેળવણીનો ખરીતો છે. એમાં ભૂગોળ અને ઇતિહાસ શીખવવાની નવીન પદ્ધતિનું નિર્માણ થયું છે. એમાં ખરા અર્થશાસ્ત્રી અને ખોટા અર્થશાસ્ત્રીને પારખવાનું યંત્ર ગોઠવાયું છે. એમાંથી કેળવણીકાર જોઈ શકે છે કે કાકાએ કેળવણીના નાવનું સુકાન નવી દિશામાં ફેરવવાની પેરવી કરી છે. અરવિંદ ઘોષ અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં કાકાના પૂર્વજો છે. વધારે પડતું અત્યારે કહેવાશે જ, પણ આખરે ગુજરાત જાણશે જ કે ઉપરની અતિ મહાનુભાવ વ્યક્તિઓની સાથે બેસનાર કાકા બહુ મોડા મોડા પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખાશે જ.

જેલમાં જતાં જતાં પણ તેમણે એક શિક્ષકને કહેલું કે "ધ્યાનમાં રાખજો, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, મનુ, સત્યકામ જાબાલ અને નચિકેતા આપણા સમર્થ કેળવણીકારો છે. એમને એ જ રીતે બરાબર આલેખજો." તેમણે એક મિત્રના પત્રમાં લખ્યું છે કે, "હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કેળવણીમાં જ છે એ શ્રદ્ધા તમે કોઈ કાળે છોડશો જ નહિ."

જ્યારે ભવભૂતિએ 'રસ એક જ છે અને તે કરુણ છે, એ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે,' એવો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો ત્યારે એણે કરુણ શબ્દને કળા જેટલો વ્યાપક બનાવ્યો છે. હૃદય કોમળ થાય, ઉન્નત થાય, સૂક્ષ્મવેદી થાય, કે ઉદાત્ત થાય ત્યાં કારુણ્યની છટા આવવાની જ. કારુણ્યની સમભાવના કે સમવેદના સાર્વભૌમ છે, એમાંથી વિશ્વાત્મૈક્ય સુધી આપણે પહોંચી શકીએ છીએ. કરુણ રસ ખરેખર રસસમ્રાટ છે. પણ એ કરુણ રસમાં શોકનો ભાવ હોવો જ જોઈએ એમ નથી. બાકી બધા રસો, જઈ જઈને અંતે સાગરમાં નદીઓ સમાઈ જાય તેમ, આ રસમાં વિલીન થાય છે........ખરું જોતાં બધા રસોની પરિણતિ યોગમાં જ છે. યોગ એટલે સમાધિ—સમાધાન—સામ્યાવસ્થા—સર્વાત્મૈક્યભાવ. કલામાંથી અંતે એ જ વસ્તુ નીપજવાની. કલાનું સાધ્ય અને સાધન એ યોગ જ છે..........

'જીવનભારતી', પૃ. ૯૬–૯૭ —કાકાસાહેબ કાલેલકર

૪. પ્રાણપૂજક કાકાસાહેબ

ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

૧૯૨૦ના સપ્ટેંબરમાં સરકારી કૉલેજ છોડ્યા પછી એક વાર અમે ત્રણચ વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબને મળવા ગયેલા. મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના વિ વાત ચાલતી હતી. મેં પૂછ્યું, "મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે કો લાવવાના છો?" કાકાસાહેબ કહે, "આપણે વિદ્વાન કરતાં પ્રાણવાન માણસ ની વધારે જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનમાં ડૉ. વ્રજેન્દ્રનાથ સીલ સૌથી મો વિદ્વાન છે, પણ એમને આપણે આપણા મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય ઓછા બનાવવાના હતા? પ્રાણ વિનાની વિદ્વત્તાને શું કરીએ? તારામાં પ્રાણ દેખીશ તો તને પણ આચાર્ય બનાવી દઈએ."

કાકાસાહેબની પ્રાણપૂજકતાનો આ મારો પ્રથમ પરિચય. આ પ્રાણ પ્રેરણાથી અને આ પ્રાણ નિર્માણ કરવાને માટે જ કાકાસાહેબ મહાવિદ્યાલયમ આવ્યા. મહાવિદ્યાલયમાં સંપત્તિશાસ્ત્ર શીખવતા હોય કે રવીન્દ્રનાથના 'રાષ્ટ્ પૂજાધર્મ' નું વાર્તિક કરતા હોય, આર્યાવર્તના ઇતિહાસનું રહસ્ય ઉકેલતા હો કે મનુસ્મૃતિમાં રહેલા આર્યાવર્તના સામાજિક બંધારણની મીમાંસા કરતા હોય પ્રાર્થનામંદિરમાં પ્રવચન કરતા હોય કે વર્ગ બહાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતચી કરતા હોય, તોપણ સર્વત્ર તેમના મુખમાંથી પ્રાણસાધનાના મન્ત્રનો જ ધ્વનિ નીકળ્યા કરતો.

આ પ્રાણની પૂજા અને પ્રાણની સાધના એ કાકાસાહેબના તત્ત્વજ્ઞાન કેન્દ્ર છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પ્રાણનિર્માણ એ તેમનું જીવનકાર્ય છે સંપત્તિશાસ્ત્ર હો કે શિક્ષણશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ હો કે સમાજશાસ્ત્ર, સર્વને તેઓ નવી દિશા આપવા માગે છે. છતાં તેઓ જૂનાના નિન્દક નથી. જૂનાં ફેંકી દેવા કરતાં તેમાં નવો પ્રાણ રેડી તેનું રૂપાન્તર કે દેહાન્તર કરવું તેમને વધારે પ્રિય છે; અને તેથી જ પ્રાચીન તત્ત્વોમાં રહેલું સૌન્દર્ય તેઓ ઝ

પારખી શકે છે, અને જેને વિશે ઘણાને નિરાશા ઊપજી હોય તેમાં પણ નવો પ્રાણ પૂરી તેમાંથી ભારે પરિણામ લાવવાની આશા રાખે છે. વર્ણવ્યવસ્થાથી કંટાળી તેને નિર્મૂળ કરવાની હિમાયત કરનારની સંખ્યા ઓછી નથી, પણ કાકાસાહેબે વર્ણવ્યવસ્થાના ગુણદોષ બંને નિહાળી વર્ણવ્યવસ્થાના પુનરુજ્જીવનની એક વિસ્તૃત યોજના ઘડી રાખી છે, તે યથાકાળ પ્રકટ થશે. ભાવિયુગના શિક્ષણની યોજના પણ તેમના મગજમાં ઘડાઈને તૈયાર પડી છે. અને પ્રાચીન ગ્રન્થો ચાળી ચાળીને તેના પરથી નવું ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર રચવાની યોજના તો તેઓ જેલમાં લેતા ગયા છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પર પડેલી રાખ ખેરવી નાખી તેના પાયા પર નવી પ્રાણવાન સંસ્કૃતિ ઊભી કરવી એ હિન્દુસ્તાનના પુનરુત્થાનનો અર્થ છે એમ કહેનાર શ્રદ્ધાવાન લોકોમાંના કાકાસાહેબ એક છે. પ્રાણનો મન્ત્ર એમણે એટલી સતતતાથી અને જોરથી ફૂંક્યો છે કે 'પ્રાણ' એ કાકાસાહેબનો લગભગ પર્યાય શબ્દ થઈ ગયો છે. અમે કોઈ-કોઈ વાર જુદા જુદા લેખકોના ખાસ શબ્દોની નોંધ કરીએ છીએ ત્યારે કાકાસાહેબને નામે 'પ્રાણ', 'નિર્માણ' અને 'સંસ્કૃતિ' એ ત્રણ શબ્દો પહેલા આવી બેસે છે.

અને એ પ્રાણવાન સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરવા માટે પ્રથમ પ્રાણવાન પ્રજા તૈયાર કરવાની જરૂર છે એમ જોઈને જ કાકાસાહેબે વકીલાતના વિચારને તિલાંજલિ આપી, પત્રકાર થવાનું છોડી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને જીવન સમર્પ્યું છે. પ્રાણપૂજક કાકાસાહેબ અને અધ્યાપક કાકાસાહેબ બે એક જ વ્યક્તિનાં જુદાં જુદાં પાસાં છે; પહેલાને કારણે બીજું છે, બીજાને લીધે પહેલું પોષાઈ રહ્યું છે.

કાકાસાહેબ એક આદર્શ અધ્યાપક છે એની જાણ એમના વિદ્યાર્થીઓને છે તેટલી બીજા કોઈને નહિ હોય. કાકાસાહેબ આદર્શ અધ્યાપક શા માટે છે એ પ્રશ્નનો જવાબ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં નહિ આપી શકે. એનો પુરાવો તો વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં રહેલો કાકાસાહેબ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ જ છે. 'મારા કાકા, મારા કાકા' કરીને કાકાસાહેબના પોતાપણા વિશે હુંસાતુંસી કરતા નાના તેમ જ મોટા વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબની ગોદમાં ભરાય છે ત્યારે કાકાસાહેબ આદર્શ શિક્ષક કેમ એનો પ્રત્યક્ષ જવાબ મળી રહે છે. નાનાં બાળકોની જોડે 'મ્યાઉં–મ્યાઉં' કરી બિલાડી બોલાવતા, ટૂહુ ટૂહુ કરી કોયલ બોલાવતા, તેમને નવી નવી વાર્તાઓ કહેતા, હસતા ગમત કરતા બાળશિક્ષક, અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ જોડે પૂર્ણ ગંભીરતાથી જીવનના અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતા, મધરાત **અધરાત** સુધી જુવાનોની

સુખદુઃખની ગોઠડી સાંભળતા, તેમને સાન્ત્વન દેતા અને ઉત્સાહ ચડાવતા, મિત્રથી અધિક છતાં અધ્યાપક કાકાસાહેબને જોયા હોય તેમને, કાકાસાહેબ નાના મોટા અનેક વિદ્યાર્થીઓના હૃદયસ્થ વીર કેમ છે એની બીજી સાબિતી આપવાની જરૂર રહે એમ નથી.

વિદ્યાર્થીઓ કાકાસાહેબને પૂજે છે તો કાકાસાહેબ પણ તેમના શિષ્યોથી ઊતરે એવા નથી. એમના જેવા અનન્ય વિદ્યાર્થીપૂજક વિરલા હશે. તેમના હૃદયમન્દિરમાં વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિમા સ્થાપિત કરેલી છે અને એ પ્રતિમાની નિરન્તર પૂજા થાય છે. વિદ્યાર્થીઓની આશા અને આકાંક્ષા સાથે કાકાસાહેબને સંપૂર્ણ સમભાવ છે, તેથી તેમને ત્યાંથી ઉત્સાહ અને સલાહ અને વખત આવ્યે ટકોર પણ મળે છે. વિદ્યાર્થીઓ માને છે કે કાકાસાહેબની પાસે તેમને માટે સન્દેશો છે અને તેથી તેઓ એ સન્દેશો ઝીલવા તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે કાકાસાહેબ પાસે સન્દેશો જરૂર છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને મળ્યા છે ત્યારે ત્યારે તેમને સંયમનો, ત્યાગનો અને તેજસ્વિતાનો જ મંત્ર સુણાવ્યો છે. ગુજરાતમાં વિદ્વત્તા વધે અને સાહિત્યનો સુંદર ફાલ ઊતરે એ જોવા કાકાસાહેબ જરૂર આતુર છે, પણ એ વિદ્વત્તા પ્રાણને – તેજસ્વિતાને ભોગે કેળવાય એ નથી ઇચ્છતા. ગુજરાતને માટે એમણે ધનના ત્યાગ પર વધારે ભાર મૂક્યો છે; પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે એ કેવળ ધનના ત્યાગની અપેક્ષા નથી રાખતા, પણ દેશને ખાતર જરૂર પડ્યે જીવિત-ત્યાગની પણ અપેક્ષા રાખે છે.

જુવાનોના જીવિત-ત્યાગની વાત કરતાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ગયા ડિસેમ્બરમાં જેલની તૈયારીઓ ચાલતી હતી ત્યારે મેં પૂછ્યું, “અમારો વારો ક્યારે આવશે ?” કાકાસાહેબે અત્યંત ગંભીરતાથી જવાબ દીધો, “તમારે ફક્ત જેલ જવાથી જ સંતોષ માનવાની વૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ. તમારે તો શૂળીએ ચડવાની જ હોંશ રાખવી. તમારા જેવા અનેક નવલોહિયા જુવાનો હાથમાં ભગવદ્ગીતા લઈને હસતે મોઢે શૂળીએ ચડશે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળશે અને હિન્દુસ્તાનનો સાચો ઉદ્ધાર થશે.”

આટલી વીરતાવાળા ગુરુને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈ જોઈ ભારે દુઃખ થતું. જેલ જતે તેઓ મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને મળ્યા ત્યારે તેમના આગળ એ અન્તરની વ્યથા તેમણે પ્રકટ કરેલી :

“આજે જેલ જવામાં મને આનન્દ કે હર્ષ નથી. હું વિજયી વીર તરીકે જેલમાં નથી જતો. પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જાઉં છું. ‘અથડામણ’-

વાળો લેખ લખ્યો તે ક્ષણ મને બરાબર યાદ છે. એ લખવામાં ઉદ્દામ વૃત્તિ નહોતી પણ શરમની વૃત્તિ હતી. તમારામાંના દરેક નૌજવાનનું ચિત્ર મારી સામે હતું. આમ કહેવામાં તમને અવિવેક જણાશે, પણ શું કરું ?...... તમે સરકારી કૉલેજો છોડી એમાં કંઈ ભારે નથી કર્યું. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો બીજો અર્થ જ ન હોઈ શકે. જેથી સ્વરાજ્ય વહેલામાં વહેલું મળી શકે એ જ રાષ્ટ્રીય કેળવણી. ટેનિસન વાંચવા કરતાં પિકેટિંગ કરો, પૉલિટિક્સનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કરતાં પૉલિટિક્સમાં ભાગ ભજવો, આર્યવિદ્યામન્દિરનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કરતાં આર્યત્વ ધારણ કરો એ વધારે સુન્દર કેળવણી છે. સ્વરાજ્ય પાસે ન લઈ જાય એ કેળવણી નથી. વિદ્યાર્થીઓમાં તો ઉત્સાહ ઊછળતો હોવો જોઈએ. તમે ઉત્સાહમાં આગળ ધસો અને અનુભવવાળા અધ્યાપકો તમને પાછા ખેંચી લે એ સુન્દર સ્થિતિ છે. અમારા વખતમાં એમ જ હતું. અમે આગળ ધસતા અને અમારા અધ્યાપકો અમને ખેંચી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. આજે ઊલટી સ્થિતિ છે, અને એ સ્થિતિ મને નિરાશાજનક લાગી છે. આજે અહીં વિદ્યાર્થીઓ ઘરડા માણસોની જેમ પાછા પડ્યા છે અને અધ્યાપકોને વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્સાહ રેડવાનું કામ કરવું પડ્યું છે."

છતાં ગુજરાતના યુવકો વિશે કાકાસાહેબે આશા છોડી નથી. તેમણે લખ્યું છે : " જે તેજ બંગભંગના નૌજવાનો બતાવી શક્યા તે ગુજરાતના નૌજવાનો ન બતાવી શકે એમ કહેવું એ હિન્દુસ્તાન નિર્વીર્ય થઈ ગયું છે એમ કહેવા સમાન છે. શું ગુજરાતના નૌજવાનોને ઘરની હૂંફ એટલી બધી વહાલી થઈ પડી છે કે તેઓ પોતાની જાતિનું કલંક અને અપમાન ધોઈ કાઢવા સ્વાર્થત્યાગ નહિ કરે ?"

કાકાસાહેબના એકેએક વિદ્યાર્થીએ કાર્યપ્રવૃત્ત થઈ ગુજરાતના યુવાનોની શરમને ધોઈ નાખવી ઘટે છે. કાકાસાહેબનું ઋણ એ ઋષિનું ઋણ છે. ઋષિનું ઋણ ફેડવાનો માર્ગ ઋષિએ આપેલી સંસ્કૃતિને વફાદાર રહી પોષવી અને વધારવી એ છે. પ્રાણવાન કાકાસાહેબનું ઋણ પ્રાણવાન અને પ્રાણપૂજક થઈ તેમણે શરૂ કરેલી પરંપરા ચાલુ રાખવાથી જ ફીટે એમ છે. કાકાસાહેબનો देवो भूत्वा देवं यजेत् એ સિદ્ધાન્ત છે. વીર થવું એમાં જ વીર કાકાસાહેબના પૂજનની લાયકાત છે.

૫. કાકાસાહેબની ચિન્તા

પ્રભુલાલ છગનલાલ ગાંધી

"એક દિવસ પૂનમ હતી. આખું જગત્ ઊંઘતું હતું અને ઊજળી ચાંદની ચોમેર વરસી રહી હતી, – ઊંચાં ઊંચાં ઝાડો ઉપર અને ઘાસનાં લીલાંછમ મેદાનો ઉપર, પાક ઉપર આવેલાં સોનેરી ખેતરો ઉપર અને આસપાસના નાના નાના નિર્મળ રૂપેરી જળમાર્ગો ઉપર. અમે બેચાર જણા રાતના મોડે સુધી અગાસીમાં બેઠા બેઠા એ ચાંદનીનો ઉપભોગ કરતા હતા. પણ અમારાથી તે તેનો કેટલો ઉપભોગ થાય ? ચાંદની તો લખલૂટ હતી. મને બહુ દુઃખ થયું. મારી ચિન્તાનો પાર ન રહ્યો. આટલી બધી ચાંદની વરસ્યે જાય છે, એનો ઉપભોગ કરનાર કોઈ નથી ! બધી નકામી જ જવાની !"

એ ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી અપરિમેય ચિન્તાનો પોતાનો અનુભવ કાકાસાહેબે ઉપર પ્રમાણે કેટલીયે વાર કહ્યો હશે.

કાકાસાહેબનો એ સ્વભાવ જ છે. એક તો અમૃતનાં સરોવરો અને સોનાની ખાણો શોધતા ફરવું, એક મળી એટલે બીજી અને પછી ત્રીજી; એમ ભંડોળ વધાર્યે જ જાય અને પછી પાછા ચિન્તામાં પડે કે એનો ઉપભોગ કોણ કરશે ? અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ, શાસ્ત્રો બધું તેઓ ખોળી વળ્યા છે. જેટલાં કરી શકાય તેટલાં રત્નો એમણે ભેગાં કર્યાં છે. બીજાં કેટલાંયે રત્નો અને જવાહીરોની એમને ભાળ છે, પણ કોઈ એમનાં હાથમાંનાં રત્નો પણ લઈ લે એવું તેમને નથી મળ્યું, તો બીજાં ક્યાંથી મળે એ બતાવવાનો સુયોગ તો એમને ક્યારે મળે ?

પણ એ સુયોગ પ્રાપ્ત કરવાને એઓ રાત-દિવસ તલસ્યા કરતા અને ક્યારે વિદ્યાર્થીઓ મળશે અને આ બધી વિદ્યાનો અને કળાનો ઉપયો

ક્યારે થશે એ એક જ વાત એમના દિલમાં રમી રહેતી. કોઈ વાર કહે કે હવે ખૂબ સંશોધન કરી આપણે સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખવાની જરૂર છે, પણ પાશ્ચાત્ય લોકોની માફક આપણામાં સંશોધન કરવાનો પુરુષાર્થ જ ક્યાં છે? કોઈ વાર કહે કે હવે નવું અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર રચવાની જરૂર છે, પણ હું એકલો કેટલુંક કરું? જો વિદ્યાર્થીઓ પ્રયત્ન કરે તો હું એમને દિશા બતાવી દઉં. સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ સુધ્ધાં નથી થયો. આપણે એની તો બહુ જ જરૂર છે. પછી ચિત્રકળા તો હજી ગુજરાતે ખીલવવાની જ છે. તમારામાંથી કોઈ જો થોડી તૈયારી કરો તો દેશી ચિત્રકળાની ખૂબીઓ હું તમને સમજાવું. તમને લોકોને ઇન્જીનિયરિંગ વિશે કહેવા બેસું તો તમને એમ જ થઈ જાય કે આપણે પાકા ઇંજીનિયર જ થવું, બીજું બધું છોડી દેવું. એક દિવસ કહે કે 'આ કુંભાર લોકોને કામ કરતે સૈકાંઓ થઈ ગયાં પણ એમના ચાકમાં સુધારો ન થયો. એમાં થોડો સુધારો કર્યો હોય તો તે કેટલો સહેલાઈથી ફરે?' વળી કોઈ વાર તેઓ પોતાને ખલાસી કહેવરાવે. એ કહેતા કે 'ખલાસીપણામાં જ ખરેખરી કેળવણી રહેલી છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જો ખલાસીઓ પાકે તો તે એક મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શકે. ભૂગોળ, એ તો મારું જ કામ. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હું કોઈ પ્રધાન કે કંઈ નથી થવાનો. ભૂગોળનો અધ્યાપક થઈ ને બેસી જવાનો.'

બસ, ચાંદની જેમ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પોતાનું અમી ઝરાવે છે તેમ કાકા પોતાના જ્ઞાનનું અમી વિદ્યાર્થીઓની – છોકરાઓની વિસ્તૃત આલમમાં ઝરાવનારા છે. પણ એવડી મોટી આલમમાં ઊંઘતા ન હોય અને કાકાસાહેબ અને તેમના મિત્રોની માફક એ અમીનો ઉપભોગ કરતા હોય એવા કેટલા વિદ્યાર્થીઓ હશે?

૬. કાકાનું જાહેરજીવન

જુગતરામ દવે

મારી પાસે લોકો કાકાના જાહેરજીવનની નહિ પણ તેમના ખાનગી જીવનની આશા રાખે, કારણ કે હું તેમના ઠીક સહવાસનું સદ્‌ભાગ્ય પામ્યો કહેવાઉં. પણ મેં જાણીજોઈને આ જ વિષય પસંદ કર્યો.

કાકા અને જાહેરજીવન એ બે ખરી રીતે વિરોધી વચનો જ છે. જાહેરજીવન તો ખારો પાટ છે. કાંટા જેવા કઠણ છોડ જ તેમાં માર્ગ કરી શકે. કાકા તો સ્નેહીઓના સ્નેહની હૂંફમાં જ ઊછરી શકે તેવા કુમળા છોડ છે. જાહેરજીવનમાં મોં છૂટું હોવું જોઈએ; કાકાનું મોં માત્ર વિદ્યાર્થીઓ પાસે જ ઊઘડી શકે છે. જાહેરજીવનમાં કોણ તેમના વિદ્યાર્થી બનવાને તૈયાર હોય ? ત્યાં જેટલું મોં ઊઘડ્યું હશે તે કેવળ નહિ રહેવાયું હોય ત્યારે જ.

કાકા કેળવણીનો એક શાન્ત અખતરો કરવાની આશાએ ગુજરાતમાં આવીને ગાંધીજીની પાંખમાં ભરાયા. પણ જેમ આખા દેશનું તેમ ગુજરાતનું પણ જીવન એવું ક્ષુબ્ધ બની ગયું કે તેનો કોઈ પણ ખૂણો શાન્ત રહી ન શક્યો. 'મારી શાળા, મારી શાળા' કરતા જ રહ્યા ને કાકા સ્વરાજ્યની લડતને અંગે સ્થપાયેલા વિદ્યાપીઠમાં તણાયા. તેમણે મન મનાવ્યું કે આ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ છે. 'મારી શાળા, મારી શાળા' કરતા રહ્યા ને કાકાને 'નવજીવન'ના તંત્રીપદ ઉપર બેસવું પડ્યું. પાછું મન મનાવી લીધું કે આયે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ છે. 'મારી શાળા, મારી શાળા' કરતા જ રહ્યા ને તેમને જેલમાં જઈને બેસવું પડ્યું છે. આ વખતેયે મન મનાવતા ગયા છે કે ભારતના સમાજનું પુનઃસંઘટન કરવાનું ચિન્તવન કરીશું, ને એયે વિશાળ અર્થમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ છે.

કાકાના જાહેરજીવનમાં તેમની સાથે અથડામણમાં આવનારાઓ એક આટલું જ જો માની શકે કે જાહેરજીવનમાં તો તે તણાઈને જ આવેલા,

તેને પરાણે પ્યારું કરવું પડેલું, બાકી તેમના હૃદયની ખરી અધિષ્ઠાત્રી તો તેમની શાળા જ હતી !

આ જાહેરજીવનમાંયે તેમને જાહેર કારણો ઉપરાંત કેવાં ખાનગી કારણોએ દોર્યા હશે એની પણ જાહેરને શી ખબર ? તેમના વિદ્યાપીઠ સાથેના સંબંધમાં 'બાપુ'ની આજ્ઞાનું કેટલું પ્રાબલ્ય હતું, 'નવજીવન'ની સાથેના સંબંધમાં તેમના સ્વામીના પ્રેમનું કેટલું પ્રાબલ્ય હતું તે બીજા શું જાણે ?

અહો જાહેરજીવન, તને શું કહીએ ? તેં અમારી શાળા કેમ હરી લીધી ? અમારા કાકા કેમ લઈ લીધા ? પણ જાહેરજીવનને કાંઈ પણ કેમ કહેવાય ? તે તો અમારું જ જીવન. અમારા જાહેરજીવન, બાપુ, સત્વર પાક, સત્વર પાક; અને અમારી શાળાને અને અમારા કાકાને સોળે કળાએ ખીલવા દે.

દેશ જોવાની દૃષ્ટિએ જ ફર્યો હોઉં એવા પ્રસંગો ઓછા છે. પણ સ્વરાજ-સેવાનાં અનેક કાર્યોને નિમિત્તે દેશમાં ફરવું પડ્યું તે દરમ્યાન અનાયાસે જે જોવાયું તેટલાથી સંતોષ માન્યો હતો. પણ આમ સહેજસાજ કરતાં કરતાં એટલું બધું જોવાયું અને કેટલુંક તો એટલી બધી વાર જોવાયું કે હવે 'હું અમુક પ્રાન્તનો છું' એવી ભાવના જ મનમાં રહી નથી. સિંધુથી માંડીને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી-જ્યાં જાઉં ત્યાં આત્મીય સજ્જનો વસે જ છે. અને તેમની મારફતે તે તે સમાજની આંતરિક સ્થિતિ એટલી ઝીણવટ-થી જાણવાની મળી છે કે દરેક ઠેકાણે એ લોકોમાંનો જ હું એક છું એવું હમેશાં લાગ્યું છે. એના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું લખાયું છે......બીજા અનેક વિષયો પર લખવાનું મન ઘણીવાર થયું છે. પણ એ બધું લખાયું નહીં એનો વસવસો નથી. પણ દેશ-દર્શનનો આનંદ વ્યક્ત કરાયો નહીં એનું દુઃખ અખંડ સેવવું પડ્યું છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે દેશ-દર્શન મારે મન દેવદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે. કેવલ કુતૂહલની દૃષ્ટિથી, કલાની રસિકતાથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ફર્યો નથી. પણ એ કુતૂહલ, એ રસિકતા અને એ જિજ્ઞાસા, ત્રણેને કૃતાર્થ કરે એવી ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં બધે ફર્યો છું.

રખડવાનો આનંદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩-૪. —કાકાસાહેબ કાલેલકર

૭. કાકા ‘કાકા’ કેમ બન્યા ?

કાકાને ઓળખનાર

‘નવજીવન’ના વાચકોને કાકાનાં લખાણો એટલાં બધાં પરિચિત છે કે તેમને કાકાનો પરિચય કરાવવા નીકળવું એ જરા વિચિત્ર છે. ગુજરાતે કાકાને એટલા બધા અપનાવી લીધા છે કે ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધીમાં ભૂલી પણ ગયા હશે કે કાકા દક્ષણી છે, દક્ષિણની પહાડી ભૂમિમાં દૃઢ અને ચતુર દક્ષણીઓના જ સહવાસમાં ઊછરીને મોટા થયા છે; મહાત્માજીના ઉપદેશની અસર તેમના ઉપર થઈ અને તે સત્યાગ્રહાશ્રમના પ્રાણસંચારક વાયુનું સેવન કરતા થયા તે તો છેલ્લાં સાત વરસની જ વાત છે.

આ છેલ્લાં થોડાં વરસોનું કાકાનું જીવન – તેમનું કાર્ય એ તેમની જિંદગીનો અતિ મહત્ત્વનો ભાગ છે, પણ તે સૌને પરિચિત હોવાથી આ લેખમાં હું તેને સ્પર્શ કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ કાકા આજે જેવા છે તેવા કેમ બન્યા તેનું સૂચન કરાવનાર તેમનું બચપણ અને તારુણ્ય – એના જ પ્રસંગો આપવા ધારું છું. કાકા મહાત્માજીના આટલા ભક્ત કેમ બન્યા, સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તના ભાષ્યકાર કેમ બન્યા, ગુજરાતી ભાષા આટલી બધી વશ કેમ કરી શકયા, લોકોને હોંશે હોંશે પી જવા ગમે એવા લેખોના લેખક કેમ બન્યા એ બધાનાં અનુમાન કરવામાં મોજ છે. એક કહેવત છે કે પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વરતાય; કાકાના જીવનને એ કહેવત બરાબર લાગુ પડે છે.

કાકા તેમનાં ભાંડરુઓમાં સૌથી નાના. પિતા સરકારી નોકર હોવાથી ઘરમાં ભાગ્યે જ હાજર હોય, અને પિતાની ગેરહાજરીમાં ઘરનો કારભાર મોટાભાઈના હાથમાં રહેતો. મોટાભાઈના જપતપ પૂજાપાઠની અસર કાકા ઉપર ભારે પડી. પિતાશ્રીની વારંવાર બદલીઓ થતી. તેમની પાછળ કાકાની નિશાળોની પણ બદલીઓ થયાં કરતી. કોઈ નિશાળમાં કાકાએ એક આખું વર્ષ કાઢયું નહિ હોય. આથી તેમના જીવનમાં લંગોટિયા ભાઈબંધોની એક

તેને પરાણે પ્યારું કરવું પડેલું, બાકી તેમના હૃદયની ખરી અધિષ્ઠાત્રી તો તેમની શાળા જ હતી !

આ જાહેરજીવનમાંયે તેમને જાહેર કારણો ઉપરાંત કેવાં ખાનગી કારણોએ દોર્યા હશે એની પણ જાહેરને શી ખબર ? તેમના વિદ્યાપીઠ સાથેના સંબંધમાં 'બાપુ'ની આજ્ઞાનું કેટલું પ્રાબલ્ય હતું, 'નવજીવન'ની સાથેના સંબંધમાં તેમના સ્વામીના પ્રેમનું કેટલું પ્રાબલ્ય હતું તે બીજા શું જાણે ?

અહો જાહેરજીવન, તને શું કહીએ ? તેં અમારી શાળા કેમ હરી લીધી ? અમારા કાકા કેમ લઈ લીધા ? પણ જાહેરજીવનને કાંઈ પણ કેમ કહેવાય ? તે તો અમારું જ જીવન. અમારા જાહેરજીવન, બાપુ, સત્વર પાક, સત્વર પાક; અને અમારી શાળાને અને અમારા કાકાને સોળે કળાએ ખીલવા દે.

દેશ જોવાની દૃષ્ટિએ જ ફર્યો હોઉં એવા પ્રસંગો ઓછા છે. પણ સ્વરાજ–સેવાનાં અનેક કાર્યોને નિમિત્તે દેશમાં ફરવું પડયું તે દરમ્યાન અનાયાસે જે જોવાયું તેટલાથી સંતોષ માન્યો હતો. પણ આમ સહેજસાજ કરતાં કરતાં એટલું બધું જોવાયું અને કેટલુંક તો એટલી બધી વાર જોવાયું કે હવે 'હું અમુક પ્રાન્તનો છું' એવી ભાવના જ મનમાં રહી નથી. સિંધુથી માંડીને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી–જ્યાં જાઉં ત્યાં આત્મીય સજ્જનો વસે જ છે. અને તેમની મારફતે તે તે સમાજની આંતરિક સ્થિતિ એટલી ઝીણવટ-થી જાણવાની મળી છે કે દરેક ઠેકાણે એ લોકોમાંનો જ હું એક છું એવું હમેશાં લાગ્યું છે. એના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું લખાયું છે......બીજા અનેક વિષયો પર લખવાનું મન ઘણીવાર થયું છે. પણ એ બધું લખાયું નહીં એનો વસવસો નથી. પણ દેશ–દર્શનનો આનંદ વ્યક્ત કરાયો નહીં એનું દુઃખ અખંડ સેવવું પડયું છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે દેશ–દર્શન મારે મન દેવદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે. કેવલ કુતૂહલની દૃષ્ટિથી, કલાની રસિકતાથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ફર્યો નથી. પણ એ કુતૂહલ, એ રસિકતા અને એ જિજ્ઞાસા, ત્રણેને કૃતાર્થ કરે એવી ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં બધે ફર્યો છું.

રખડવાનો આનંદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩–૪. —કાકાસાહેબ કાલેલકર

૭. કાકા 'કાકા' કેમ બન્યા ?

કાકાને ઓળખનાર

'નવજીવન'ના વાચકોને કાકાનાં લખાણો એટલાં બધાં પરિચિત છે કે તેમને કાકાનો પરિચય કરાવવા નીકળવું એ જરા વિચિત્ર છે. ગુજરાતે કાકાને એટલા બધા અપનાવી લીધા છે કે ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધીમાં ભૂલી પણ ગયા હશે કે કાકા દક્ષણી છે, દક્ષિણની પહાડી ભૂમિમાં દૃઢ અને ચતુર દક્ષણીઓના જ સહવાસમાં ઊછરીને મોટા થયા છે; મહાત્માજીના ઉપદેશની અસર તેમના ઉપર થઈ અને તે સત્યાગ્રહાશ્રમના પ્રાણસંચારક વાયુનું સેવન કરતા થયા તે તો છેલ્લાં સાત વરસની જ વાત છે.

આ છેલ્લાં થોડાં વરસોનું કાકાનું જીવન – તેમનું કાર્ય એ તેમની જિંદગીનો અતિ મહત્ત્વનો ભાગ છે, પણ તે સૌને પરિચિત હોવાથી આ લેખમાં હું તેને સ્પર્શ કરવા નથી ઇચ્છતો. પણ કાકા આજે જેવા છે તેવા કેમ બન્યા તેનું સૂચન કરાવનાર તેમનું બચપણ અને તારુણ્ય – એના જ પ્રસંગો આપવા ધારું છું. કાકા મહાત્માજીના આટલા ભક્ત કેમ બન્યા, સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તના ભાષ્યકાર કેમ બન્યા, ગુજરાતી ભાષા આટલી બધી વશ કેમ કરી શક્યા, લોકોને હોંશે હોંશે પી જવા ગમે એવા લેખોના લેખક કેમ બન્યા એ બધાનાં અનુમાન કરવામાં મોજ છે. એક કહેવત છે કે પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વરતાય; કાકાના જીવનને એ કહેવત બરાબર લાગુ પડે છે.

કાકા તેમનાં ભાંડરુઓમાં સૌથી નાના. પિતા સરકારી નોકર હોવાથી ઘરમાં ભાગ્યે જ હાજર હોય, અને પિતાની ગેરહાજરીમાં ઘરનો કારભાર મોટાભાઈના હાથમાં રહેતો. મોટાભાઈના જપતપ પૂજાપાઠની અસર કાકા ઉપર ભારે પડી. પિતાશ્રીની વારંવાર બદલીઓ થતી. તેમની પાછળ કાકાની નિશાળોની પણ બદલીઓ થયાં કરતી. કોઈ નિશાળમાં કાકાએ એક આખું વર્ષ કાઢ્યું નહિ હોય. આથી તેમના જીવનમાં લંગોટિયા ભાઈબંધોની એક

જબરી ખામી રહી ગઈ. તેમના જીવન ઉપર પુસ્તકોના કરતાં પ્રવાસનું અને મિત્રોના કરતાં શિક્ષકોનું જ પરિણામ વિશેષ છે.

કારવારમાં એક હિન્દુ સ્કૂલ નામની શાળામાં કાકા જતા. તે શાળાના ચાલક વામન મંગેશ દુભાષી એ કાકાના સાચા શિક્ષક. તેમના નૈતિક ચારિત્ર્યની તેમ જ શિષ્યવાત્સલ્યની અસર કાકા ઉપર ખૂબ પડી. તેમના વિચારો થોડા ઘણા પ્રાર્થનાસમાજી જેવા હતા. તેઓ સુધારક ખરા, પણ સહેતે સહેતે સુધારો કરવાના મતના. નૈતિક જીવનની સ્પષ્ટ કલ્પના કાકાને એમની પાસેથી જ પ્રથમ મળી.

શ્રદ્ધાભક્તિ જે કાકામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે તે અત્યન્ત બચપણમાં માતા-પિતા પાસેથી તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં છે. માતુશ્રીની પરોપકારવૃત્તિ અને પિતાશ્રીની ઈશ્વરનિષ્ઠા ને પાપભીરુતા.

કાકામાં જે ભક્તિભાવ જોઈએ છીએ તેને એક પટાવાળાએ પોષ્યો છે. સાવંતવાડીમાં તે રહેતા ત્યારે એક વિઠ્ઠલભક્ત પટાવાળો તેમને ત્યાં હતો, તેણે કાકાને કહ્યું કે ભગવાન ચૌદ વર્ષ સુધીના જ અપરાધોની ક્ષમા કરે છે, એટલા માટે નાનપણમાં જ ભક્તિ શરૂ કરી દેવી જોઈએ. ત્યારથી કાકાએ નામસ્મરણજપ શરૂ કરી દીધો. બે કલાક જપ અને ચાર કલાક પૂજા કરે. તે ૧૮૯૫ની વાત હશે. કાકા તે વખતે ત્રીજી મરાઠી ભણતા. કાકાને તે વખતે જનોઈ પણ આપેલી નહોતી. ત્યાર પછી થોડે વખતે કાકાને પંઢરપુરની જાત્રાએ જવાનું થયું. વાટમાં એક ગરીબ વૃદ્ધ વારકરી (પંઢરપુરની યાત્રાએ સતત જા–આવ કરનાર) દીઠો. તે ટાઢા રોટલાના ટુકડા પાણીમાં પલાળીને ખાતો હતો. ભક્તિના આવેશમાં આવી જઈ ને તે ડોસો છાતી મોકળી મૂકીને રડતો હતો. ભક્તિનો અતિરેક પ્રથમ કાકાને આ ગરીબ અજાણ્યા ડોસાએ દેખાડ્યો.

આ શ્રદ્ધાભક્તિનો વિકાસ પાછળથી શાળાશિક્ષણે અટકાવ્યો, કારણ કે એકલા બૌદ્ધિક જ્ઞાનની જ ત્યાં વ્યવસ્થા હોય છે. બૌદ્ધિક વિષયોનો ધીમે ધીમે કાકાને રંગ લાગ્યો.

અંગ્રેજી ૬ઠ્ઠી ને ૭મીમાં પદ્મનાભરાવ ચંદાવરકર કરીને શિક્ષક હતા; તેમણે કાકાને ગણિતમાં સુંદર પ્રવેશ કરાવી આપ્યો. તેઓ ગણિતના ખરા ભોક્તા હતા. કાકાનું ગણિત સારું તો પહેલેથી જ; પણ ગણિતાનન્દ તેમને પહેલો આ શિક્ષકે જ ચખાડ્યો. આ જ અરસામાં કાકાને ગણિત-જ્યોતિષનો પણ રંગ લાગ્યો.

ઘેર પિતાને ફોટોગ્રાફીનો શોખ હોવાથી કાકા તેના સિદ્ધાન્તો થોડા થોડા જાણતા. આ જ્ઞાનને લીધે તેમને શાળાનું દૂરબીન વાપરતાં આવડી ગયું. આને લીધે જ્યોતિષના રસમાં વધારો થયો.

કાકાને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય બહુ પ્રિય છે. કુદરતનાં દૃશ્યોના તે ભોકતા છે. નાનપણમાં તે કારવારમાં રહેતા ત્યારથી જ આ વસ્તુનાં ચિહ્ન જોવામાં આવતાં. કારવાર એ તેના સૃષ્ટિવૈભવથી પ્રવાસીઓને હમેશાં આકર્ષે છે.

૧૯૦૪ થી ૧૯૦૭ સુધી કાકા પૂનાની ફરગ્યુસન કૉલેજમાં હતા. ત્યાં તેમના ઉપર પ્રથમ છાપ પ્રિન્સિપાલ પરાંજપેની પડી અને સંસાર-સુધારા અને નાસ્તિકતાના કેફમાં તે ઘેરાયા. આ કેફના તાનમાં તેમણે ચોટલી અને જનોઈને રજા આપી દીધી. મન્દિરમાં દર્શને જવું એ મહાપાપ સમજવા લાગ્યા. ઈશ્વરના એક ભકતમાંથી માણસ આવો નાસ્તિક જે સંજોગોમાં બની જાય તેનાથી સાવધાન થઈ જવા જેવું છે. કાકા જેવો તીવ્ર વિચારક અને સત્યશોધક વૃત્તિવાળો નૌજવાન આવી દશામાં લાંબો વખત ટકી ન જ શકે. બુદ્ધિવાદ(રૅશનાલિઝમ)માં જ કંઈ ફિલસૂફી સમાઈ જતી નથી તેમ ડૉ. પરાંજપે એકલા જ હિન્દુસ્તાનના બુદ્ધિશાળી નેતા નથી. કાકાના વાંચવામાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનાં અને ત્યાર પછી સ્વામી વિવેકાનન્દનાં લખાણો આવતાં તેમની આ સંશયાત્માની વૃત્તિ ઊડી ગઈ. વિવેકાનન્દે ધર્મ અને દેશભક્તિનો જે સુંદર મેળાપ કર્યો છે તેણે કાકાને ખૂબ આકર્ષ્યા.

રાજદ્વારી વિષયોમાં કાકાના વિચારો જહાલ રહેતા, પણ પૂનાના મુત્સદ્દી લોકો સમાજસુધારાના શત્રુ હોવાથી તેમને એમની રીત ગમતી નહિ. બિપિનચંદ્ર પાલના લેખોમાં દેશભક્તિ અને સમાજસુધારો એ બેની સયુક્તિક એકતા કરેલી જોઈ તેમને સમાધાન થયું. આગળ જતાં અરવિંદ ઘોષ, વિવેકાનન્દ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચાર પણ તેમને ગમ્યા. દરેકના વિચારોમાં શો શો ભેદ છે એ પણ તેમને સમજાવા લાગ્યો. આ રીતે કાકાના જાગૃત ધાર્મિક જીવનનો આરંભ થયો; અને એ જ તેમના જીવનની એક વિશેષતા છે.

હવે કાકાને શિક્ષણનું કાર્ય કેટલું પ્રિય છે તે વિશે એક શબ્દ. સંજોગોના બળથી તેમની અને વિદ્યાર્થીવર્ગની વચ્ચે અન્તર આવી ગયું છે, પણ વિદ્યાર્થીઓએ કાકાનું શિક્ષણ ગુમાવ્યું તેવું બીજી તરફથી પ્રજાએ તે મેળવ્યું; અને આ મોટા વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં બાળકો કરતાં શિક્ષણની કાંઈ ઓછી જરૂર નથી હોતી: પણ શિક્ષણનું કાર્ય તેમને કેટલું પ્રિય છે

અથવા શીખવવાની તેમની અંદર કેટલી ધગશ છે તે વાત પર આવીએ. તદ્દન નાનપણથી તેમને પોતાના વર્ગના જોડીદારોને શીખવવાની ટેવ હતી. તે અરસામાં સ્વામી વિવેકાનન્દનો એક ખાનગી પત્ર તેમના વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે દેશોદ્ધારનો મેં અનેક વેળા અનેક રીતે વિચાર કરી જોયો છે, અને દરેક વખતે શિક્ષણ એ એક જ જવાબ મને મળેલો છે. આ પત્રથી કાકાના વિચારને મજબૂતી મળી અને તે ક્ષણથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દેહ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને અર્પણ છે.

૧૮૯૭ની સાલમાં કે તે પહેલાં કાકાના સૌથી મોટા ભાઈ સ્વદેશી-વ્રત પાળવા લાગ્યા. કાકા અને તેમના બીજા ભાઈઓ એ વખતે તેમની ઠેકડી કરતા, પણ ૧૯૦૫માં સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યચળવળ શરૂ થતાં બધું બદલાઈ ગયું. કાકાએ મોટા ભાઈની કરેલી હાંસીના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સ્વદેશી-વ્રત ગ્રહણ કર્યું. ૬ વર્ષ સુધી તેમણે સાકર છોડી. કપડાં તેમ જ બીજી વસ્તુઓ બની શકે તેટલી સ્વદેશી જ વાપરવી શરૂ કરી, પણ તે વખતના સ્વદેશીમાં અને આજના સ્વદેશીમાં ઘણો તફાવત છે. તે વખતમાં સ્વદેશી હોય એવી ફેશનેબલ ચીજો વાપરીને લોકો એમ માનતા કે આ રીતે આપણે સ્વદેશી હુન્નરઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીએ છીએ. હવે એ વિચાર પલટાઈ ગયો છે. આપણા શીલનું મુખ્ય અંગ સાદાઈ બન્યું છે. કાકા પણ તે વખતના સ્વદેશીમાં પસાર થઈને આખરે આજના શુદ્ધ સ્વદેશીમાં આવ્યા હોય એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. પોતાના કૉલેજકાળનો એક પ્રસંગ કાકા હજુ પણ યાદ કરે છે. પ્રો. ઓક, જે પાછળથી સમર્થ વિદ્યાલયના આચાર્ય બન્યા હતા તેઓ તેમને તર્કશાસ્ત્ર શીખવતા. તર્કશાસ્ત્રની પોતાની નોંધ કાકાએ બ્લૅકી કંપનીની 'ઇન્ડિયન એક્સરસાઈઝ બુક'માં લખી હતી. પ્રો. ઓક પાસે તે નોંધવહી જતાં તેમણે તેમાંના 'ઇન્ડિયન' શબ્દ ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન કરીને નોટ પાછી આપી. બીજે દહાડે કાકા સ્વદેશી નોટ લાવ્યા, તેમાં બધું ફરીથી લખી કાઢ્યું અને પ્રોફેસરને તે બતાવી. તે હસ્યા, કાકા હસ્યા. કાકાની આ સ્વદેશીની મૌન દીક્ષા. પ્રો. ઓક તે વખતે સ્વદેશી રેશમનો જાંબુડિયા રંગનો ઝબ્બો પહેરતા.

કૉલેજમાં કાકાના વખતમાં વિનાયક સાવરકર હતા. તેમના પ્રભાવને લીધે કાકાને ક્રાન્તિકારક વિચારો પસંદ પડવા લાગ્યા. કૉલેજમાં ગણિતને બદલે તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો લેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું, એ જોઈને પ્રિ. પરાંજપેને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેમણે કાકાને લાગણી સાથે ચેતવણી

આપી કે સ્વદેશીની ચળવળમાં પડવાથી અભ્યાસમાં પાછળ પડી જશો અને શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાની તક ગુમાવી બેસશો.

કૉલેજ છોડ્યા પછી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેની સૂચનાથી કાકાએ બેળગાંવનું ગણેશ વિદ્યાલય હાથમાં લીધું. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ પસંદ ન પડવાથી કાકાએ એક વર્ષમાં તે છોડી દીધું. આ જ અરસામાં કાકાએ બેળગાંવના શ્રી ગુણાજીની સાથે રામતીર્થનો મરાઠી તરજુમો બહાર પાડ્યો, અને એ રીતે મરાઠીના એક લેખક તરીકે તેઓ બહાર આવ્યા.

ગણેશ વિદ્યાલય છોડ્યા પછી બીજું કંઈ કામ ન હોવાથી કાકાએ એલ.એલ.બી.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બીજી એલ.એલ.બી.ની બે ટર્મ ભરી હશે ત્યાં ‘ રાષ્ટ્રમતે ’ તેમને તેમના ખરા કાર્ય તરફ ખેંચી લીધા. ‘ રાષ્ટ્રમત ’ એ કેવળ છાપું જ ન હતું, પણ ૩૦–૩૫ રાષ્ટ્રભક્તોનું એક મંડળ હતું. મંડળના સરદાર ગંગાધરરાવ દેશપાંડે હતા. મંડળમાં કાકા કાલેલકર ઉપરાંત દત્તોપંત આપટે, વીર વામનરાવ જોશી, ઓગળે, સ્વામી આનંદાનંદ (જે તે વેળાએ એક ચપળ બાળક હતા) વગેરે હતા. પાછળથી આ દરેક જણે રાષ્ટ્રીય લડતમાં પોતપોતાનું ઝવેરાત બતાવી આપ્યું છે.

આ અરસામાં કાકાને વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયની તરફથી આમંત્રણ આવ્યું, જે તેમણે સ્વીકારી લીધું. ત્યાંના તેમના અનુભવ અને તે બંધ થતાં તેઓ હિમાલયની યાત્રાએ ગયા ત્યાંના અનુભવ, ત્યાર પછી તેઓ પાછા સંસારમાં આવ્યા ને મહાત્માજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં ને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાયા એ બધા પ્રસંગો તાજા તાજા છે, અને એવા મહત્ત્વભર્યા છે કે તેમને ઝપાટાબંધ ન્યાય આપવો મુશ્કેલ છે. કદાચ કાકા પોતે જ તે પ્રસંગોને યોગ્ય ન્યાય આપવાને અધિકારી છે. પ્રસ્તુત લેખક તો અહીં જ વિરમે છે. વાચક આ માતૃભૂમિના અનન્ય ઉપાસકનું જીવન જાણે અને તે કેમ ઘડાયું તેનું ચિન્તન કરે એ લેખકની ખ્વાહેશ છે. લેખકની પ્રાર્થના છે કે કાકા દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે અને જગન્નિયંતાની યોજનાઓમાં તેઓ તેનું મનગમતું સાધન બને.

૯. સાંભળેલી વાતો

છગનલાલ નથુભાઈ જોશી

પિતાજીની ઇચ્છા એવી હતી કે દત્તુ જો બી.એ. પાસ થયા પછી વકીલાતની પદવી મેળવી લે તો બહુ સારું. પણ કાકાને મૂળથી વકીલાતનો તિરસ્કાર હતો. પણ પિતાને દૂભવવા પડે તેનું તેમને પારાવાર દુઃખ હતું. બી.એ.ની પરીક્ષા આપ્યા પછી પિતાજી પાસે રહેવા કાકા બેલગામ ગયા. પિતાનું ધોતિયું નોકરને ધોવા ન દેતાં પોતે જ ધુએ, દેવ-પૂજાની સર્વ સામગ્રી પોતે જ તૈયાર કરે, પિતાના બૂટ પોલીશ કરવાનું કામ પણ સિપાઈને ન કરવા દેતાં પોતે જ કરે. પિતાજીને બીજી બધી રીતે રીઝવીને વકીલ બનવાની તેમની એક આજ્ઞાનો સવિનયભંગ કરવાની પાત્રતા તેમણે તે વખતે મેળવી હતી. પિતાજીને ખોટું તો લાગ્યું પણ કાકા પર રોષ કેમ કરી શકે?

*

જ્યારે જ્યારે બ્રાહ્મણ યુવકો કાકા પાસે કાંઈ કામની દિશા જાણવા જતા ત્યારે કાકા તેમને અન્ત્યજસેવાનું કાર્ય બતાવતા. તેમનો નિશ્ચિત મત છે કે અન્ત્યજોની સેવા શુદ્ધમાં શુદ્ધ બ્રાહ્મણોએ જ કરવી જોઈએ.

*

કાકાસાહેબ એટલે જીવતો જાગતો સર્વસંગ્રહ. નાનેથી મોટી બધી બાબતો વિશે તેમને કંઈક કહેવાનું હોય જ. તેના ઉપર તેમણે વિચારી રાખ્યું હોય જ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની રૂપરેખા દોરવાની હોય કે બાળકનું મનરંજન કરવાને એકાદ ચિત્રની રેખા દોરવી હોય, ગ્રામસુધારણાનો વિચાર કરવાનો હોય કે કુંભકારના ચાકની સુધારણાનો વિચાર કરવાનો હોય, અન્ત્યજ-આશ્રમની યોજના કરવી હોય કે સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ પાયખાનાનો

નમૂનો તૈયાર કરવો હોય, હિંદુસ્તાનના સાધુસંપ્રદાયની, અન્નછત્રોની, ધર્મ-શાળાઓની ખામીઓ અને ખૂબીઓ જાણવી હોય કે એન્જીનિયરિંગ કે ખગોળશાસ્ત્રનો રસ જોઈતો હોય તો તે બધું કાકા પાસે જ્યારે જાઓ ત્યારે હાજર જ હોય.

*

સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી શું કરશો એ પ્રશ્નના જવાબમાં કાકા કહેતા કે હજુ એશિયા ખંડની યાત્રા કરવાની મનમાં લાલસા રહી ગઈ છે તે પાર પાડીશ; કોઈ વાર કહેતા કે સ્વરાજ્યમાં ભલે આપણા સત્તાપ્રિય ભાઈઓ મહાલે, આપણે તો શિક્ષક રહી પ્રજામાં પ્રાણ ફૂંકવાનું જ કામ કરવાનું છે.

સંસ્કૃત ભાષા ગમે તેટલી અઘરી હોય, એનું વ્યાકરણ ગમે તેટલું અટપટું હોય તોયે એ આપણી ભાષા છે, આપણે બનાવેલી છે. એમાં આપણી પ્રજાનો સ્વભાવ અને એમનું માનસિક ઘડતર પ્રતિબિંબિત થયેલાં છે. એના પોષણ મારફતે જ આપણે સંસ્કૃતિપુષ્ટ થવાના છીએ. અંગ્રેજોને ગ્રીક કે લૅટિન જેમ પરાઈ ભાષા છે તેમ સંસ્કૃત આપણે માટે નથી. સંસ્કૃતનું પોષણ છોડીશું તો આપણે બધી રીતે ક્ષીણ થઈશું. આપણી સાંસ્કૃતિક એકતા અને સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિમાં સંસ્કૃતનો ફાળો સૌથી મોટો છે. વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યનું મંથન કરી એમાંનાં ચૌદ નહિ પણ ચૌદ હજાર રત્નો આપણી દેશી ભાષામાં આપણે આણવાં જોઈએ. અને એ વારસાની સુગંધ આપણાં તમામ લખાણોમાં મહેકવી જોઈએ.

'જીવનભારતી', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬–૭. —**કાકાસાહેબ કાલેલકર**

૯. કાકા

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ગાંધીજીને વિશે લખતાં મને જેટલી મૂંઝવણ થાય તેટલી જ મૂંઝવણ કાકાને વિશે લખતાં મને થઈ રહી છે. કારણ કાકા પ્રત્યે મારી ભક્તિ એટલી બધી છે કે તે વ્યક્ત કરતાં કદાચ હું તેમને મૂંઝવી નાખું, અને તેમની પાછળ તો મારાથી તેમ ન જ થાય. એટલે હું મારી ભક્તિને થોડો વખત ખીસામાં મૂકી કાંઈક લખવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

૧

ગાંધીજીની સાથે હું ૧૯૧૬ના નવેમ્બરમાં જોડાયો ત્યારથી લગભગ ૧૯૧૯ સુધી કાકાને મેં ઓળખ્યા જ ન હતા એમ કહું તો ચાલે. કાકા આજે જેટલા આપ-બોલા હતા તેટલા તે વેળા ન હતા. એક દિવસ તેમણે પોતાનો 'સ્વદેશી ધર્મ' ઉપરનો મરાઠી લેખ મને આપ્યો અને તેમનામાં કાંઈક અસ્વાભાવિક લાગતી, છતાં અદ્યાપિ પર્યન્ત તેમને વળગી રહેલી, નમ્રતા સાથે કહ્યું, 'વાંચીને તમારો અભિપ્રાય આપો.' હું લેખ વાંચી ગયો — અભિપ્રાય આપનારના ગાંભીર્યથી વાંચી ગયો. અને તેમને મોઢે ચડી ન મૂંઝવવા ખાતર તે જ લેખમાં એક કાગળની કાપલી મૂકી તેના ઉપર લખ્યું: 'શિષ્યસ્તેઽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्.' ગાંધીજીનો સ્વદેશી ઉપરનો નિબંધ મેં વાંચ્યો હતો, તે ઉત્કૃષ્ટ લાગેલો. પણ આ લેખમાં મને તે લેખના કરતાંય કાંઈક વધારે લાગ્યું. કાકા તરત જ મારી પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, 'અભિપ્રાય માગ્યો હતો, આ નહિ.' થોડી વાર રહીને બોલ્યા, 'બાપુનો લેખ વાંચ્યા પછી તેમાંનો કેટલોક ભાગ ખીલવ્યો છે.'

આ મારી કાકાની પહેલી ઓળખાણ.

૨

પછી તો કાકાને ત્યાં હું જતો-આવતો થયો. તે બાળકોને લઈને

શીખવતા હોય ત્યાં જઈને ઊભો રહેતો, અથવા કોઈક વાર તેમને બરાબર ખીલેલા જોવાની ખાતર દીવાલ પાછળ ઊભો રહીને તેમને સાંભળતો. તેમને ભૂગોળ શીખવતા સાંભળીને મારા મનમાં એમ થઈ ગયેલું કે હુંયે બાળ જેવડો નાનો હોત અને એમની પાસે ભૂગોળ શીખત તો કેવું સારું. પછી તો મને એ બાળની સાથે પણ દોસ્તી થઈ. બાળની સાથે રમતા, વિનોદ કરતા, તેને વાદળાંઓની અનેક આકૃતિઓમાં નકશા ભણાવતા, પ્રાણીઓની આકૃતિઓ બતાવતા, તારાઓની અનેક કથાઓ કહી ખગોળ શીખવતા, પાર વગરનાં શંખલાં ભેગાં કરી ભૂસ્તર શીખવતા, અને રાત્રે એક વાત સાંભળ્યા પછી જ સૂનાર બાળનું દરરોજ નવી નવી કથાઓ કહી ઋણ પૂરું કરતા કાકાની સાથે ગાઢ મૈત્રી થઈ. કાકાની સાથે વધારે મૈત્રી થતાં બાળને જરા ઈર્ષ્યા થવા લાગી કે કાકાની સાથે વાતો કરનાર પોતાનો તેટલો વખત કાકાની પાસે લઈ લે છે. આ બાળે પણ પોતાના વાતો સાંભળવાના શોખનો સ્વરાજ્યની લડતના આ જમાનામાં કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો તેની કથા હું એક વાર 'નવજીવન'માં આપી ચૂક્યો છું. કાકાના જેવા પિતા થવાને લાયક પુરુષો બહુ ઓછા જ મારા જોવામાં આવ્યા છે.

૩

બહુ મોટા માણસની સ્ત્રી થવાનું જેના ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેના ભાગ્યમાં બહુ સુખ લખેલું નથી હોતું, એમ ટૉલ્સ્ટૉય જેવાનો ગૃહસંસાર જોઈ વારંવાર કહેવામાં આવે છે. કાકી આ વાતને ખોટી પાડે છે. ગુજરાતને આંજી નાખનાર કાકા થયા તે પહેલાં કાકા–કાકીની વાતો, વિનોદો, વઢવાડો મેં ઘણાં જોયાં છે. એક વાર કાકીના દેખતાં કાકા મને પોતાનું સમયપત્રક બતાવવા લાગ્યા. તેમાં અમુક સમય – કલાકથી વધારે કાકીની સાથે ભાંડણ (વઢવાડ) માટે નોંધેલો હતો! કાકી તે વેળા તો ચિઢાયાં, પણ પાછળથી તેના ગર્ભમાં રહેલો વિનોદ સમજી ગયાં. બે ગુણ કાકા અને કાકીમાં સમાન છે; બંને ભક્ત છે – કાકા અનેક વસ્તુના, કાકી કાકાનાં. – પણ બંનેમાં પોતાનું પોતાપણું જાળવવા જેટલી હઠીલાઈ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. ચોવીશે કલાક પોતાનાં ચિંતનમાં મગ્ન, અજબ એકાગ્રતાથી એક વિષયમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં સરી જતા, જીવતા જ્ઞાનચક્ર જેવા, અનેક મિત્રોના અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર અને ખુલાસા આપતા કાકાને કોઈ સુપર્વને દિવસે – દાખલા તરીકે બેસતા વર્ષને દિવસે – તેમના ઓરડામાં જઈને જુઓ તો તમે ચકિત થાઓ. કાકી જે પ્રમાણે ક્રિયા કરવાનું કહે, નાવા ધોવાનું કહે, ખાવા પીવાનું કહે, તે જ પ્રમાણે પાંસરા

દૌર થઈને કયે જતા કાકાને જોઈને કાકી અને કાકા – બંનેને પગે પડવાનું સન થઈ જાય.

૪

કાકાની વફાઈ જેવી તિલક મહારાજ પ્રત્યે તેવી જ ગાંધીજી પ્રત્યે, જેવી કાકી પ્રત્યે તેવી જ તેમના મિત્રો પ્રત્યે છે. તેમના તરફ આકર્ષાતા અનેક મિત્રોને તેમના તેજથી અંજાતા બચાવી લેવાનો તેમનામાં અસાધારણ ગુણ છે. આના મૂળમાં એક ખાસ વાત રહેલી છે. તેઓ પોતાના જેટલા નિષ્ઠુર પરીક્ષક છે તેટલા નિષ્ઠુર પરીક્ષક તેઓ બીજાના નથી, તેઓ પોતા પાસેથી જેટલી આશા રાખે છે તેટલી પોતાની આસપાસના માણસો પાસેથી નથી રાખતા. આમ પોતા પ્રત્યે નિષ્ઠુરતા અને પર પ્રત્યે કરુણાનાં ત્રાજવાં સમાન રાખનાર કેટલા વિરલા હોય છે!

છતાં મિત્રોને ચઢાવવાની ખાતર તેમના પ્રત્યે પણ નિષ્ઠુર તેઓ થઈ શકે છે. જગતમાં એકે પ્રીતિનો સંબંધ અન્યોન્ય – ઉત્કર્ષકારક ન હોય તો વિશુદ્ધ નથી એ સિદ્ધાન્ત તેમણે જીવનમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતારેલો છે. બેલગામમાં એક વાર હું તેમને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે પોતાના એક પરમ મિત્ર રા. યાળગીએ કાકાની આગળ એક વાર પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે 'ચા ન પીવી.' ચા ન પીવામાં તો કાંઈ ભારે વાત ન હતી, છતાં એ પ્રતિજ્ઞા ટકાવી રાખવી હોય તો જ લેવી એવો આગ્રહ કરીને એમણે રા. યાળગીને કહેલું કે 'જો જો હોં, હું સાક્ષી રહું છું. મને ફસાવશો નહિ.' બેલગામમાં હું હતો તે વારે એ મિત્રે એક દિવસ તેમને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા તૂટી છે, અને ચા પીવાનું તો તેમણે ક્યારનુંયે શરૂ કરી દીધું છે. તરત જ તેમની આગળ કાકાએ વચનો ઉચ્ચાર્યાં, 'આમ પ્રતિજ્ઞા તે તોડાતી હશે! મારી આગળ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તમે તોડી એટલે મારામાં એટલી નબળાઈ જ હશે. હું સાત દિવસના ઉપવાસ કરીશ.' પોતાની શાળાના વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમાં એક વાર કાંઈક અશુદ્ધિ જોઈને, પોતે લાંબો વખત તે વિશે અજ્ઞાનમાં રહ્યા તે ખાતર અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રાયશ્ચિત્ત શીખવવા ખાતર તેમણે કેટલાક ઉપવાસ અને એક વર્ષ સુધી એક જ ભોજન લેવાની કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધેલી.

૫

અસહકાર પહેલાં થોડા વખત આગળ જ તેમનામાં ઈશ્વરે જગતનાથી ઓછા અળગા રહેવાની બુદ્ધિ આપી. તેમણે કોકકોક વાર પોતાના લેખોના ચમકારા કરવા માંડ્યા. એક વાર શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના ધોળે દિવસે મશાલો

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર અને અ.સૌ. લક્ષ્મીબાઈ કાલેલકર, ચિ. સતીશ
(ડાબી બાજુએ) અને ચિ. બાળ સાથે

જ્યેષ્ઠ પુત્ર સતીશ તથા પુત્રવધૂ ચંદનબહેન અને પૌત્રી શૈલા સાથે

પિતાશ્રી

બાળી સ્વારીએ નીકળવાના ધતિંગને તેમણે પોતાની બંદૂકની ગોળીના કરતાં વધારે અસરકારક રૂપકો દ્વારા ઉઘાડું પાડ્યું હતું. તે જોઈને મને ડિડેરો યાદ આવેલો. પણ ડિડેરો અને તેમના ભાઈબંધોની અંધ અશ્રદ્ધાથી કાકા ધતિંગોની સામે થતા નથી. તેમની શાસ્ત્રભક્તિ, તેમની શ્રદ્ધા અને તેમનું સાધુ બ્રાહ્મણત્વ 'નવજીવન'ના વાચકોને સમજાવવાની શા સારુ ધૃષ્ટતા કરું?

ગાંધીજીના જેલમાં ગયા સુધી જાણે પોતાને કાંઈ લેવા દેવા ન હોય તેમ બાહ્ય જગતની સાથે તેમણે બહુ સંબંધ બાંધ્યો ન હતો. કોઈ કોઈ વાર લેખોથી ચમકતા. નાગપુર મહાસભા વખતે કર્ણાટકના પ્રતિનિધિઓના પ્રશ્નોના જવાબમાં લાગટ સાત કલાક બોલતાં, અને સૌનાં મોં બંધ કરતાં મેં તેમને જોયા છે. પણ ગાંધીજી ગયા ત્યાં સુધી તેમની આ બોલવાની શક્તિનો પણ તેઓ સંચય જ કરી રાખતા. ગાંધીજીના ગયા પછી, જાણે ન છૂટકે તેઓ બહાર આવ્યા. તે પછી વિચારોનો કોઈ જ્વાળામુખી ફાટ્યો છે એવી ગુજરાત ઉપર અસર થઈ એમ જ્યાં ગયો ત્યાં સાંભળ્યું છે. એ વિચારપ્રવાહ સાથે જ જ્વાળામુખી હતો એમ તો તેમની સાથે ચોવીશે કલાક તેમની છાયા માફક રહેનારા ભાઈ ચંદ્રશંકર શુકલ ગુજરાતને કોઈ વાર બતાવશે. સ્વામી આનંદ બહાર હતા ત્યારે તેમનો જ્યારે હુકમ થતો ત્યારે કાકા લેખ સાથે તૈયાર હોય જ. સ્વામી કહેતા કે એક હુકમની કોદાળી મારી કે કાકાની ખાણમાંથી રત્ન નીકળી પડે. એ રત્નો સ્વામીના કરતાં ચંદ્રશંકરે ઘણાં ખોદ્યાં છે. કાકાને પોતાના વિચારપ્રવાહનો ધોધ ચલાવવાને નથી જોઈની કલમ કે નથી જોઈતી શાહી, નથી જોઈતાં ટેબલ કે નથી જોઈતી ખુરશી. તેમને માત્ર કોઈ લખનાર જોઈએ. તેમને મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો લખનાર, તેમની બધી વિદ્વત્તા અને વિચારનાં ઊંચાં ઉડ્ડયનો ઝીલનાર પોતાનો વિદ્યાર્થી ચંદ્રશંકર મળ્યો એટલે તો પછી પૂછવું જ શું? ચંદ્રશંકર પાસે હોય તો કાકા તેને હિમાલયની શાન્તિમાંયે લખાવી શકે, અને હજાર માણસની હોહામાંય લખાવી શકે.

૬

હું જેલમાંથી નીકળીને આવ્યો ત્યારે મને કાકા મુંબઈમાં મળ્યા. મને કહેવા લાગ્યા, 'હું આજકાલ બહુ પોતાબોલો થઈ ગયો છું.' મેં લખનૌ છોડ્યું કે તરત મને 'નવજીવન'ની ફાઈલ મળે એવી સૂચના આપી હતી, એટલે ગયા વર્ષની ફાઈલ મેં જોયેલી હતી. મેં જોયું કે કાકાના લેખોની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમનું વચન સાચું છે. તેઓ લેખો દ્વારા જેટલા

પોતા વિશે બોલી રહ્યા છે તેટલા ચાર વર્ષ ઉપર નહોતા બોલતા. પછી તો 'વસન્ત' જોયું, 'યુગધર્મ' જોયું, 'સાબરમતી', 'પુરાતત્ત્વ' જોયું, 'બાલમિત્ર' જોયું; – જ્યાં જોઉં ત્યાં કાકાના જ વસન્ત ફૂલીફાલી રહ્યા છે. એ જ કાળમાં પુસ્તકોનો ફાલ જોયો તો તેયે ઓછો ન મળે. ઉપનિષત્પાઠાવલિ, આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ – જેવાં ચિરંતન પુસ્તકો. મને એમ થઈ ગયું કે મારા જેવા જેલમાં શા સારુ ગયા હશે? કાકા જેવા ગયા હોત તો દેશને કેટલો લાભ થાત! અને જાણે મારી ઇચ્છા જ ફળી હોય તેમ થયું.

પણ આ ઉપરાંત કાકા લેખો દ્વારા જ નહિ પણ પોતાને વિશે ઉદ્‌ગારો દ્વારા આપબોલા થયા છે એમ મેં જોયું. 'તમે મારો આશ્રમો વિશે લેખ જોયો?' 'તિલક મહારાજ ઉપરના મારા લેખો અને બીજા કેટલાક તે ઉપરાંત લખીને એક પુસ્તકાકારમાં બહાર પાડવાનો ઇરાદો છે', 'રામાયણનાં નાનાં પાત્રો વિશે લખવાને "—" ને સૂચના આપી છે', 'મારે પુસ્તકાવલોકનની કળા પણ કેવી થાય તે બતાવવું છે', 'દશેરા ઉપર લખ્યો છે એવા જ આપણાં પર્વો ઉપર લેખોવાળું એક પુસ્તક બહાર પાડવું છે.' 'પુરાતત્ત્વ મંદિર હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ સંસ્થા થાય અને સ્થાન સ્થાનના વિદ્વજ્જનો આપણે ત્યાં ભેગા થાય એવું કરીએ.' આ અને બીજાં પોતાની પ્રવૃત્તિથી ભરી દેનારાં અનેક વચનો એમના મુખમાંથી જ્યારે ત્યારે નીકળવા લાગ્યાં. આમ પોતા વિશે કદી ન બોલનાર કાકાને એકાએક કેમ વાણી પ્રગટી હશે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે. કારણ એ જ હોય કે અબોલાનો કાળ તેમનો સગર્ભાવસ્થાનો કાળ હતો, અને તે અવસ્થા કોઈ લાજાળ સ્ત્રીની જેમ તેઓ સૌનાથી ઢાંક્યા કરતા. પ્રસૂતિ પછી આપોઆપ તેમની શરમ ભાંગી, અને તેમનાં બાળકો જ્યાં ત્યાં દેખાવા લાગ્યાં. તેમને વિશે બોલતાં પોતે પણ સંકોચ છોડ્યો. અસાધારણ સગર્ભાવસ્થા પછીનો એ અસાધારણ પ્રસૂતિકાળ હજી ચાલે છે, અને સતત ચાલતો રહેશે. એ પ્રસૂતિકાળના અનેક સાક્ષીઓ તેમનાં સંતાનોનાં અનેક વર્ણન આપી શકે. આ અંકમાં જ એવું થોડું મળી જાય એની વ્યવસ્થા થઈ છે. પણ તેમની સગર્ભાવસ્થાનો કાળ, તેમનું તેજસ્વી વિદ્યાર્થીજીવન, તેમનો સ્વયંસેવક કાળ, તેમનાં તપો, સંકટો, પુરશ્ચરણો, એ અર્ધસંન્યાસ પછીનો પાછો સંસારસંબંધ, અને અંતે તેમનો નિષ્કામ, સક્રિય સંન્યાસ – આ વિશે તો કોઈ બીજો કંઈ તેના કરતાં તેઓ પોતે જ એક દિવસ કહેશે.

૧૦. કાકાસાહેબ (દ. કાલેલકર)

લીલાવતી મુનશી

અંધારી રાતે ભરનિદ્રામાં જાગતાં દૃષ્ટિ કૈં શોધ કરતી હોય તેમ આકાશના પટ પર ફરી વળે અને એક તેજસ્વી તારકમણિને ઝગકતો જોઈ ત્યાં ઠરે, તેમ ગુજરાતના નાના-મોટા ઘણા વિચારકો ને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં ભમી વળતી દૃષ્ટિ કાકાસાહેબ ઉપર ઠરે છે. હિન્દુસ્તાનની ખાણનાં ઘણાં રત્નો મૂલ્યવાન બહુ હતાં પણ એમનો ચમકાટ માત્ર એમની ખાણને જ અજવાળતો. ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે પૂજ્ય ગાંધીજીસમા રત્નપરીક્ષક એને મળ્યા, અને પરિણામે કૈં કૈં રત્નોને ઓળખવાનું ભાગ્ય ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયું; એમાંનું એક મહામૂલ્યવાન રત્ન તે કાકાસાહેબ.

જ્ઞાનને સર્વ દિશાએથી અને જેટલી વિસ્તૃતતાથી જોવાય તેટલું જોવું અને તેને પચાવવું; બુદ્ધિના ગહન ભેદોને ઉકેલવા એ કાકાસાહેબનું જીવનકાર્ય છે. પણ તે એટલેથી જ સમાપ્ત નથી થતું. શિક્ષણશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એ જગત જુએ છે પણ એમની દૃષ્ટિ ત્યાં જ અટકતી નથી. બુદ્ધિ એમને છોડતી નથી, પણ ભાવના અને આદર્શો એમના ઉપર સત્તા ચલાવે છે. બાળકની કૌતુક વૃત્તિ એમનામાં છે. યુવાનનો વેગ અને વૃદ્ધનો સંયમ છે અને એ સર્વમાં એમનો મર્માળો વિનોદ રસ પૂરે છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષોનું ગૃહજીવન ઘણું ખરું બહુ શુષ્ક હોય છે. ઉપકાર કરતા હોય કે દયા કરતા હોય તેમ તેઓ પોતાનાં અશિક્ષિત સ્વજનોને નિભાવી લે છે; પણ કાકાસાહેબ વિદ્વાનોની સામાન્ય માટીથી ઘડાયેલા નથી. કાકીથી અસ્પર્શ્ય બુદ્ધિની ટોચો પર ઊભા રહ્યા છતાં કાકીની નાની લાગતી વાતોને જરાયે કંટાળ્યા વિના અને કદાચ રસ લઈને એ સાંભળતા હશે. એમના પુત્ર પ્રતિનો એમનો પ્રેમ એ એમના વિશ્વપ્રેમનું કેન્દ્ર હશે.

અને જગતનાં નાનાં તેમ જ મોટાં બાળકો પ્રત્યેની તેમની ધીરજ અને રસ કૈં ઓછાં નથી.

જગત એમણે ખૂબ જોયું છે અને અનુભવ્યું છે, અને તેયે દ્રષ્ટાના કૌતુકભર્યા હાસ્યથી કે પ્રેક્ષકના અટ્ટહાસ્યથી નહીં પણ જગતમાં જઈને ને જગતવાસી થઈને, અને તે છતાં પ્રેક્ષકસમું દૂરત્વ રાખીને.

ટેવ એ એમને માટે સર્જાઈ નથી. બંધન પાળે છે છતાં એ બંધનોનો બાધ એમને નથી નડતો. એમના શિષ્યોના એ પ્રિય ગુરુ છે. મિત્રોના એ માર્ગદર્શક સખા છે, સાક્ષરોના એ સમોવડિયા સાથી સમા છે.

સાગરનાં ભરતી ને ઓટ એમનામાં નથી, પણ ઊંડા સરોવરનાં અક્ષોભ જલ એમનામાં ભરેલાં છે. એ ચક્ષુને આકર્ષતા ચંદ્રમા નથી, પણ હૃદયમાં છુપાઈ રહેતા શુક્રતારકનું એ અનેરું તેજ છે.

જગતના એ મિત્ર છે, પણ જગતના કોલાહલથી એ દૂર વસે છે. આત્માના એ ઉપાસક છે છતાં સ્થૂલના એ ચિકિત્સક છે. કર્મયોગ એમણે પચાવ્યો છે છતાં યોગીના વિરાગ એમને વધારે પ્રિય લાગે છે. રાજયોગીના પ્રતાપ કરતાં તપસ્વીનાં તપ એમનામાં વધારે છે.

ઘણાને મન નિર્જીવ લાગે એવી વસ્તુઓમાં એ અદ્‌ભુતતા (romance) પરખે છે અને અર્પે છે. જનોની બાલવૃત્તિ એમનામાં સ્મિત સિવાય બીજી ભાવનાને ભાગ્યે જ આકર્ષે છે. લુખ્ખા તત્ત્વજ્ઞાનમાં કલ્પનાના રંગની એ અજબ મેળવણી કરે છે.

વિષયો સમજાવવામાં દૃષ્ટાંતો એમના જેટલી સુન્દર રીતે કોઈક જ મૂકી શકે. મહારાષ્ટ્રી હોવા છતાં ગુજરાતી પરનો એમનો કાબૂ તો ગુજરાતીનેયે શરમાવે તેવો છે. કલાને એ બહુ ઝીણવટથી પરખે છે.

કોઈ સંતપુરુષ કહી ગયો છે કે સત્સંગ કરાય તેટલો કરવો; પણ સત્પુરુષોનો સમાગમ જીવનપંથમાં કેટલો વિરલ હોય છે?

['રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો' માંથી]

શાંતિનિકેતનના નાના-મોટા બધા શિક્ષકો પાસે અમે શ્રદ્ધાથી અને જિજ્ઞાસાથી બેસતા. તેઓ જે શીખવે એ બધું સમજી લઈ હૈયે ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરતા. અને અમારી કુમારોની ટોળી ઘડીક વાર ટીખળમાં વખત ગાળવા બેસતી ત્યારે ભાગ્યે જ એકાદ શિક્ષક અમારી ચોવટમાંથી બચી જવા પામતા. વળી જે શિક્ષકની વિદ્વત્તા અને મહત્તાની છાપ અમારા ઉપર પડતી તેમની વધુ ને વધુ નજીક પહોંચવાનો અમારો પ્રયાસ વધ્યે જતો.

મગનકાકા ને મણિલાલ કાકા, રામદાસ કાકા ને દેવદાસ કાકા, મોટાઓ અને નાનાઓ સૌ સવારથી સાંજ સુધી બને એટલું નવું નવું શીખી લેવાની મહેનત કરતા. દર મંગળવારે કે બુધવારે એક કાચના બનેલા મંદિરમાં શાંતિનિકેતનના બધા લોકો ભેગા થઈ પ્રાર્થના કરતા અને ગુરુદેવ પોતાના મધુર કંઠથી ઉપદેશ આપતા એ બહુ આકર્ષક લાગતું; પણ બંગાળી ભાષા હોઈ મને ભાગ્યે જ એમાંનું કશું સમજાતું. એ ઉપરાંત ગુરુદેવ અવારનવાર ફરવા નીકળતા અને એમની આસપાસ ટોળું જામતું એયે હું આઘેથી જોતો પણ એમની નજીક પહોંચવાની મને કદી હિંમત ન થઈ. એટલા મોટા ગુરુદેવની પાસે કેમ જવાય, જેમની પાસે મોટેરાઓ પણ જતાં સંકોચાય છે એમ મનમાં થયા કરતું. પિયર્સન સાહેબ અને એંડ્રૂઝ સાહેબની નિકટતા તેઓ ફીનિક્સ આવેલા ત્યારથી જ મારા મનમાં હતી પણ તેઓ અંગ્રેજ હતા. અને અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનો મને ખાસ રસ ન હતો. જે કલાક દોઢ કલાક એમની પાસે મળતો એથી સંતોષ થઈ જતો. ક્ષિતિમોહન બાબુ અને બીજા પણ ત્યાં મોટા મોટા શિક્ષકો હતા. અને પાણીદાર વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી, બંગાળી, ગણિત, સંગીત વગેરે ઝપાટાબંધ શીખ્યે જતા હતા. હુંયે વર્ગમાં બેસતો, મહેનત કરતો પણ કોઈ શિક્ષક એવા ન દેખાયા, જેમની વધારે ને વધારે પાસે પહોંચવાનું મન થાય અથવા એમને વળગી પડવાની હિંમત ચાલે. કદાચ એનું કારણ એ પણ હોય કે મોટા મોટા ગણાતા એકેય વિષયમાં હું આગળ પડતો ન હતો અને પોતાની અશક્તિ અનુભવીને-સમર્થ શિક્ષકોથી અંજાઈ જઈ એમનાથી દૂર રહ્યા કરતો.

સૌ પહેલાં શ્રી ચિંતામણિ શાસ્ત્રીની તરફ હું ખેંચાયો. મારી સાથેના બીજા બાળકો પણ ખેંચાયા. તેઓનાં મીઠાં ભજન અને કામ કરતાં, હરતાં ફરતાં સંસ્કૃત શીખવી દેવાની કળા – બંને વાતની સરસ છાપ અમારા ઉપર પડી. મને થયું કે હવે સાચા શિક્ષક મળ્યા છે. આ શાસ્ત્રીજી પાસે શીખવાનું મળશે એટલે આપણેય ભણેલા ગણાશું.

પણ ચિંતામણિ શાસ્ત્રીના જાદૂમાં બેએક માસ તણાયા બાદ તેઓ ક્યારે મનમાંથી ખસી ગયા અને કાકાસાહેબે ક્યારે મારા મનનો પૂરો કબજો લઈ લીધો એની મને ખબર પણ ન પડી. કંઈક એવું સ્મરણ છે કે કાકાસાહેબ શાંતિનિકેતન આવવાના હતા એના પાંચ સાત દિવસ પહેલાં શાસ્ત્રીજીએ વાત કરેલી કે અમારા એક મિત્ર આવવાના છે. તેઓ ઘણી જગ્યાએ ફર્યા છે. હિમાલય પણ જઈ આવ્યા છે. તેઓ ભારે વિદ્વાન છે અને તેઓની વાતોમાં તમને મારી વાતો કરતાંયે વધારે મજા પડશે. પણ મને શાસ્ત્રીજીની એ વાતનો બહુ વિશ્વાસ નહોતો બેઠો. તેઓ વિનોદી હોઈ અનેક રમૂજ કરે છે અને ઘેરામાંથી છટકી જવા સારુ તેઓ વારે વારે જાતજાતની થાપ આપે છે તેના જેવી આ પણ એક થાપ છે એમ મેં માન્યું હતું. અમે આખો વખત પૂછપૂછ કરીને શાસ્ત્રીજીને પજવ્યા કરતા હતા અને તેઓ પણ પજવણીના જવાબમાંયે કંઈક ને કંઈક સુંદર સંસ્કૃત શ્લોક સંભળાવી દેતા.

ગંભીર ઠાવકા ચહેરાવાળા, ભરાવદાર દાઢીવાળા, શાસ્ત્રીજી કરતાં ઓછા ગોરા—કંઈક ઘઉંવર્ણા—ઓછા વિનોદી અને ચપળતા તથા હોશિયારીમાં શાસ્ત્રીજીની સરખામણીમાં મૂકીયે ન શકાય એવા નવા મહેમાન અમારી વચ્ચે આવી પહોંચ્યા. શાંતિનિકેતનમાં અમારો ગાંધીવાળાઓનો ઉતારો જુદો હતો. મગનકાકાની દેખરેખમાં અમારું ખાવાપીવા-રાંધવા-ભણવા-રમવાનું ચાલતું. બાપુજીની શિખામણ મુજબ અસ્વાદવ્રતના પ્રયોગો અમારા ચાલતા અને બંગાળી મસાલાથી મઘમઘતી રસોઈથી અમે દૂર રહેતા. એકંદરે શાંતિનિકેતનના સમાજમાં અમારું નવી ભાતનું ટોળું હતું. અમને જોવા તથા અમારી વિચિત્ર રહેણીકરણી વિશે પૂછપરછ કરવા અનેક જણ આવતા, બેપાંચ વાતો કરી જતા અને ફરી પોતાને રસ્તે પડતા. પણ આ નવા મહેમાન તો હજુ અમારી ઓળખાણ પડે ન પડે ત્યાં તો અમારી ભેગા અમારા રહેઠાણમાં જ રહેવા લાગ્યા. અમારી પ્રાર્થનામાં ભળી ગયા. એટલું જ નહીં અમે રસોઈ કરીએ એમાંયે સાથ આપે અને ખોદવા જઈએ તો એમાં પણ કોદાળી લઈને અમારી સાથે પહોંચે અને અમારો વખત પૂરો થાય ત્યાં સુધી પૂરેપૂરી મહેનતથી કામ કરે.

આ નવા મહેમાન ચિંતામણિ શાસ્ત્રીની જેમ વાતવાતમાં સંસ્કૃત નહોતા બોલતા. અમ બાળકોની જોડે રમૂજ પણ ખાસ નહોતા કરતા. બહુ વાતોયે નહોતા કરતા. પણ અવારનવાર નાના મોટા સવાલો પૂછીપૂછીને અમને જવાબ આપવાનું અઘરું પડી જાય એવું કરતા. મેં જોયું કે મગન

એમના પ્રત્યે ઘણો આદર બતાવી રહ્યા છે. સાધારણ રીતે બહુ જ ઓછી વાતો કરનારા મગનકાકા આ નવા મહેમાનની જોડે પીરસતાં, રસોઈ કરતાં, કોદાળી ચલાવતાં અને સવાર-સાંજની પ્રાર્થના પછી ને પ્રાર્થના પહેલાં ચર્ચા કર્યા કરતા. એમની વાતો ખૂટતી જ નહીં. વળી મેં એ પણ જોયું કે અમને ફીનિક્સવાસીઓને શાંતિનિકેતનમાં જોવા આવનારા મોટેભાગે અમારી રીતભાત અને ખાનપાનની ટીકા કરતા અને અલૂણા જેવા વ્રતો વડે કયો પુરુષાર્થ વધી જવાનો છે એવી જાતની ચર્ચાઓ કરી અમારું ભોળપણ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાતા. મગનકાકાની વાતોને તેઓ હસી કાઢવા જેવું કરતા. પણ આ નવા મિત્ર ચિંતામણિ શાસ્ત્રીજીના કરતાંયે વધારે અમારો સાથ આપતા થઈ ગયા. વિરોધી ચર્ચાઓને બદલે અમારી રીતભાત વધુ દીપે અને અમારી આવડતમાં વધારો થાય એ પ્રયત્નમાં તેઓ લાગી ગયા.

મને કંઈક એવું સ્મરણ રહી ગયું છે કે શરૂશરૂના દસ-પંદર દિવસ સુધી એમનું સંબોધન અમારી વચ્ચે નક્કી થયું ન હતું. શાસ્ત્રીજીના મિત્ર, દક્ષિણના પંડિતજી, હિમાલયવાળા ભાઈ, વગેરે નામો શરૂમાં અમે વાપર્યાં. એક દિવસ સાંજે ચારેક વાગ્યે ઘઉં ચોખા વીણવાનું કામ ચાલતું હતું, ત્યાં કોઈએ જણાવ્યું કે આજે સાંજે પ્રાર્થના પછી નવા આવેલા પંડિતજી આપણને એમની હિમાલયની અને કાશ્મીરની મુસાફરીની વાતો સંભળાવશે. એ ખબર જાણી મને આનંદ થયો અને ક્યારે સાંજ પડે, ક્યારે પ્રાર્થના થાય અને ક્યારે હિમાલયની ને કાશ્મીરની મુસાફરીની વાતો સાંભળવા મળે એ માટે હું અધીરો થઈ ગયો.

સાધારણ રીતે અમારી પ્રાર્થનામાં એ વખતે સ્થિતપ્રજ્ઞતાવાળા શ્લોકો અને એકાદ ભજન રહેતું અને દસ-પંદર મિનિટમાં પ્રાર્થના પૂરી થઈ જતી. તે દિવસે સાંજે મેં મારી બેસવાની જગ્યા આ નવા પંડિતજીની બરાબર સામે જમાવી. અને પ્રાર્થના પૂરી થયે એમની મુસાફરીનું વર્ણન એ વખતે ઉત્તમ જણાતી હિંદીમાં સાંભળવા માંડ્યું. શાંતિનિકેતન જતાં પહેલાં અમે થોડો વખત ગુરુકુલ કાંગડીમાં શ્રદ્ધાનંદજીએ પસંદ કરેલા ગંગાતટના રમણીય જંગલના આશ્રમમાં રહી આવ્યા હતા. ત્યાંથી ઊંચાં ઊંચાં કાળાં–લીલાં–ભૂરાં શિખરો જોયાં હતાં. સોનાની શિલા જેવાં બરફનાં શિખરો પણ સંધ્યાટાણે અનેક વાર જોયાં હતાં. ધ્રુવજીના આખ્યાનની અસર પણ મારા મગજ ઉપર હતી અને હિમાલય પ્રત્યે મારા મનમાં અનેરું આકર્ષણ હતું. એ હિમાલયની વાત કરનારા પંડિતજીની વાણીનો એક-

એક શબ્દ બહુ જ એકાગ્રતાથી મેં સાંભળ્યો. અને જેમ જેમ સાંભળતો ગયો તેમ તેમ અદ્ભુત સૃષ્ટિનું તાદૃશ ચિત્ર મારી નજર સામે ઊભું થતું ગયું. આઠ-દસ દિવસ આ વર્ણન રોજની પ્રાર્થના પછી ચાલ્યું હશે. જેમ જેમ હું એ વર્ણન સાંભળતો ગયો તેમ તેમ એ વર્ણન કરનાર પંડિતજી પ્રત્યે મારી શ્રદ્ધા દૃઢી થતી ગઈ. સવારથી સાંજ સુધીમાં જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે હું એમની પાસે પહોંચી જતો. અને આજે સાંજે શી શી મજાની વાત એમની પાસેથી સાંભળવા મળશે એની તપાસમાં રહેતો. જ્યારે એમણે સંભળાવ્યું કે કાશ્મીરમાં પહાડ પર જતાં વરસાદનાં ઝાપટાં પડે ત્યારે જમીન પલળીને ઢીલી થઈ જતી ને શિખર પરથી મોટા મોટા પથ્થરો ગબડતા અમારા રસ્તા ઉપર આવી પડતા અને એ જોખમ વચ્ચે અમારી મુસાફરી ચાલતી, ત્યારે એમની એ બહાદુરીની છાપ મારા ઉપર ભારે પડી અને તેઓ મને અસાધારણ સાહસખેડુ જણાયા.

મને એ વાતનો સદાયે પસ્તાવો રહ્યો છે કે કાશ્મીરની મુસાફરીનાં એ વર્ણનો મેં નોંધી ન લીધાં. એ પછી સાતેક વરસ બાદ કાકાસાહેબે ઉત્તરાખંડની યાત્રાનાં કેટલાંક પ્રકરણો સાબરમતી આશ્રમના 'મધપૂડો' માસિક માટે અમને લખાવ્યાં. અને હિમાલયના પ્રવાસનું એ પુસ્તક ફરી ફરી વાંચતાં રસ ખૂટતો નથી છતાં શાંતિનિકેતનમાં એમને મોઢે સાંભળેલા વર્ણન આગળ એ બધું ફીકું લાગે છે. વરસોનાં વરસો સુધી કાકાસાહેબની સાથે જ રહેવા છતાં પોતાના કામની એટલા ઉમળકાથી વાત કરતાં મેં એમને ક્વચિત જ સાંભળ્યા છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળ, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ અને સાહિત્ય પર કે ઉત્સવો અને સમાજની સંસ્કારિતા અસંસ્કારિતા પર કાકાસાહેબને સતત બોલતાં સાંભળ્યા છે પણ એ બધામાં ભરપૂર માહિતી હોવા છતાં એમના પોતાના વ્યક્તિગત વર્ણનની વાતો જવલ્લે જ સાંભળી છે. પોતાને અળગા રાખીને એક તટસ્થ દર્શકરૂપે સ્વાનુભવના જ્ઞાનનો રસ પીરસવાની સરસ હથોટી એમની પાસે છે. તેઓ જે સંભળાવે એમાં એમની કહેલી વસ્તુનો મહિમા આપણી સમક્ષ પ્રગટ થાય છે એટલો મહિમા એમના પોતાના વ્યક્તિત્વનો નથી પ્રગટ થતો. પણ શાંતિનિકેતનમાં જે પ્રવાસ-વર્ણનનું પાન એમના શ્રીમુખથી મેં કરેલું એમાં હિમાલયના માહાત્મ્યની મગજ પર જેવી છાપ પડી એવી જ ઊંચી છાપ કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વની મારા ઉપર પડી. ત્યારથી લઈને આજ લગી જ્યારે જ્યારે મનને થાક ચડ્યો છે અને નિરાશામાં ગોથાં ખાવાં પડ્યાં છે ત્યારે ત્યારે મને એમનો પોષક આશરો મળ્યો છે, દુન્યવી ધાંધલથી કંટાળીને હિમાલયમાં ફરવા જનારને જેમ શાતા મળે છે તેમ જ.

કાકાસાહેબની વાતોમાં અપવાદરૂપે મને જ રસ પડયો એમ ન હતું. આ વ્યાખ્યાનમાળા પૂરી થયા પછી એમની પાસેથી કંઈક ને કંઈક નવું નવું સાંભળવાનો અમારો આગ્રહ વધ્યો. મગનકાકાએ એમને સવાર-સાંજની પ્રાર્થનાનું સંચાલન સોંપી દીધું. અમે ફીનિક્સવાળાઓ માનતા હતા કે અમારો ગીતાનો અભ્યાસ સરસ છે અને અમારા સંસ્કૃત ઉચ્ચારો સુંદર છે. પણ સાંજની પ્રાર્થનાના એકેએક શ્લોકના લગભગ દરેકેદરેક ચરણમાં આ નવા પંડિતજીએ અમને અમારી હ્રસ્વદીર્ઘના ઉચ્ચારની ભૂલ સમજાવી અને બાળક તેમ જ બુઢ્ઢાને રીતસર નવેસરથી એ શ્લોકો એમણે ગોખાવવા માંડયા. સવારની પ્રાર્થનામાં અમારે કશો નિયમ જ ન હતો. કાવ્યદોહનમાંથી નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં કે એવું બીજું એકાદ ભજન અમે લલકારી સંતોષ વાળતા. હળવેક રહીને આ પંડિજીએ પ્રાતઃસ્મરણના શ્લોકો અને તે પછી લક્ષ્મી, સરસ્વતી, ગણપતિ, વિષ્ણુ, શંકર, સાત નદીઓ, સાત નગરીઓ, અને એમ ત્રીસ ચાલીસ શ્લોકો દ્વારા હિંદુધર્મનું સર્વતોમુખી સ્વરૂપ અમને બતાવ્યું. અમારી આંખ ઊઘડી ગઈ કે ખરેખર આફ્રિકામાં અમે લોકો "ધરમને નામે મીંડું જ જાણતા હતા. સાવ અંધારામાં હતા. આપણો ધર્મ કેટલો બધો વિશાળ અને કેટલો મહાન છે!"

હવે આ નવા મહેમાન અમારા મહેમાન નહોતા રહ્યા. અમારે ત્યાં આવી ચડેલા એક નવા પંડિત કે અધ્યાપક નહોતા રહ્યા. તેઓ અમારામાંના એક બની ગયા હતા. જોતજોતામાં તેમણે અમારા ઉપર પોતાનો દાબ પાડવાનું શરૂ કર્યું. કોઈ બીજા ત્રીજા સંબોધનથી એમને બોલાવે તો તરત કહે "તમારે મને 'કાકા' કહીને બોલાવવો. અમારા મિત્રોની વચ્ચે હું કાકા જ કહેવાઉં છું." મગનકાકાએ પણ એમની માગણી સ્વીકારી અને અમે એમને 'કાકા' કહેવા લાગ્યા. ત્યાર પછી અનેક વરસે સાબરમતીમાં તેઓએ અમને કહ્યું, "'કાકા' 'કાકા' કહો એ પૂરતું ન ગણાય. 'કાકા-સાહેબ' કહો." ત્યારથી તેઓ કાકાસાહેબ બન્યા, તે એટલે લગી કે એમના લેખોની નીચે એમના નામની સહી વાંચીએ ત્યારે જ સાંભરે કે તેઓ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર છે. છતાં એ નામ અપરિચિત અને "કાકાસાહેબ" ઘણું વધારે પરિચિત તથા મધુરું લાગતું. અને અમારા બધાના કાકા થયા એટલે પછી કાન તો પકડે જ ને? અમે હિંદીમાં વાત કરવા જઈએ અને મોટા મોટા માણસોને 'તુમ' 'તુમ' કરીએ, એટલે કાકા કહે 'તુમ ન કહેવાય.' હિંદીમાં આપ કહેવાય. તમે મને આપ કહો. વળી અમને રીતભાતનીયે ખબર ન હતી, હાલતાં ચાલતાં અમે પગ અથડાવી મારીએ. ઉંમરમાં મોટા

બેઠા હોય એમનેયે અમારો પગ અડતો હોય એવી રીતે બેસીએ. કાકાસાહેબને અઠવાડિયાઓનાં અઠવાડિયાં સુધી અમારી આ કુટેવ છોડાવવાની મહેનત કરવી પડી. દરેક વખતે અચૂક કહે, જુઓ પગ અડી ગયો, માફી માગો. અમે કોદાળી ઉપાડીએ, કોદાળીનો ઘા કરીએ, ઈંટો ઉપાડીએ, શાક સુધારવા બેસીએ, છો ધોઈએ – એ દરેક વાતમાં તેઓ કંઈક ને કંઈક નવી ઢબ બતાવ્યા વિના રહે જ નહીં. અમે કંઈ નવા શિખાઉ ન હતા. ફીનિક્સથી વરસો થયાં અમે બગીચાનું ને રસોડાનું કામ કરતા અને એ સારી રીતે કરતા એટલે સહેજે કાકા જેવા નવા આવેલાનું કહેવું અમારે ગળે ઊતરતું નહીં; પણ પોતાની લાક્ષણિક રીતે અમારી ઢબ અને પોતાની ઢબ વચ્ચેનો ફરક તેઓ અમને દર્શાવી દેતા અને અનેક વાર એમની ઢબ વધુ સારી હોવાનું કબૂલ કર્યે જ છૂટકો થતો. આટલી ચીવટથી અમારી ઝીણી ઝીણી વાત ઉપર દેખરેખ રાખનારા તો એક મગનકાકા જ હતા. પણ મગનકાકા જાતે ઘણું ખરું કરીને બતાવતા. કોઈક જ વાર કહેતા કે "જુઓ હું કેમ કરું છું તે નિહાળો." નાના મોટા દરેકને આપમેળે શીખવતા જ રહેવાનો એમનો સ્વભાવ ન હતો. ત્યારે આ 'કાકા'ને તો જે કોઈ પાસે બેઠું હોય એને કંઈક ને કંઈક નવું બતાવ્યા વિના ચેન જ પડતું ન હતું.

જ્યારથી અમે ફીનિક્સથી આવેલા ત્યારથી સવાર સાંજની પ્રાર્થનામાં, તેમ જ જમ્યા પછીની ફુરસદમાં બાપુજીની ગેરહાજરી અમને બહુ સાલતી. અમે ફીનિક્સથી હિંદુસ્તાન આવી ગયા અને બાપુજી વિલાયતમાં લડાઈના કામમાં ઘેરાઈ ગયા એનો ખેદ અમને થયા કરતો. મગનકાકા માથે હતા એથી અમે અકળાતા ન હતા. એમની ઓથે અમે અઢારેક જણા આખો દિવસ આનંદમાં અને કામમાં વિતાવી દેતા. છતાં બાપુની ઊણપને લીધે કંઈક નિરાધારપણું લાગતું, ખાસ કરીને સવાર સાંજની પ્રાર્થનામાં એમની જે હૂંફ મળતી તે વિના. કાકા અમારા મંડળમાંના એક બની ગયા પછી એ ખામી કેટલેક અંશે પૂરી થઈ એમ મારો અનુભવ છે. કાકાસાહેબનાં પ્રાર્થના પછીનાં પ્રવચનો અને હિંદુધર્મ બાબત એમણે અમને જે શિક્ષણ આપવા માંડયું તેની ઊંડી અસર અમારા ઉપર થઈ. મારા ઉપર તો થઈ જ. અને સવારથી સાંજ સુધીનો વખત વેરાઈ ગયા જેવો લાગતો એ હવે લેખે લાગતો હોય એમ મનમાં થયું.

મારા સ્વભાવમાં જે માણસ મોટા ગણાય, વિદ્વાન કહેવાય એમનાથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ હતી. કાકાસાહેબ સમોવડિયા હોય તેમ એમની પાસે ને પાસે હું ભરાતો ગયો. જ્યારે પૂજ્ય બાપુજી વિલાયતથી આવ્યા, મુંબઈ ઊતર્યા

અને શાંતિનિકેતન આવવાના હતા ત્યારે અમારી વચ્ચે ઉત્સાહ અને આનંદની જે છોળો ઊછળી એમાં કાકાસાહેબ પણ અમારી ભેગા હતા. ગુરુદેવના શાંતિનિકેતનમાં જળકુંભ અને કદળી-સ્તંભો [કેળનાં થડ]ની પંક્તિ વડે બાપુના સ્વાગતની તૈયારીઓ થઈ એ કળામય દૃશ્ય અદ્‌ભુત હતું. અને એ સૌંદર્યનું, નમ્રતાનું અને સાધુર્યનું અમને પાન કરાવવામાં કાકાસાહેબ મોખરે હતા. બંગાળી ભાષાને લીધે એમાંનું ઘણું મને સમજાતું ન હતું, પણ આપણા ભારતની સંસ્કૃતિમાં આ જ શોભે; આપણા મોંઘેરા મહેમાનને માટે હૈયાનો ઊભરો આવી રીતે જ પ્રગટ કરાય એ વસ્તુ અમને સમજાવનારાઓમાં મુખ્ય કાકાસાહેબ હતા. બાપુ આવ્યા એટલે કાકાસાહેબ ઉપર જ કેંદ્રિત થવા લાગેલું મારું ધ્યાન બાપુજીમાં પરોવાયું. શાંતિનિકેતનથી અમારી ટોળી પાછી ગુરુકુળ કાંગડી પહોંચી. ત્યારે અમારી જોડે કાકાસાહેબ ન હતા. તેઓ ક્યારે અમારાથી છૂટા પડ્યા એ યાદ નથી આવતું.

અનેક મહિનાઓ પછી કોચરબમાં ફરી કાકાસાહેબનું દર્શન થયું. તેઓ આવ્યા છે એવા ખબર મળતાં હું દોડતો દોડતો પહોંચ્યો. પણ હવે તેઓ શાંતિનિકેતનવાળા કાકાસાહેબ ન હતા. એમની ભરાવદાર દાઢી, સાફ થઈ ગઈ હતી. તેઓ શાંતિનિકેતનમાં જેવા સૌમ્ય, આનંદી અને અમારામાં ભળી જનારા દેખાતા હતા તેવા હવે ન હતા. પહેલાં કરતાં વધુ ઊંચા અને વધુ પાતળા દેખાવા લાગ્યા. જો મારું સ્મરણ સાચું હોય તો એ વેળા મેં કાકાસાહેબ સાથે ઝાઝી કશી વાત ન કરી. 'તમે દાઢી કેમ કઢાવી નાખી? તમે એટલા સારા હવે નથી લાગતા.' એટલી વાત જ એમને કરી અને તેઓએ મને દાદ ન દીધી, એટલે મેં એમને વધુ ન પજવ્યા. આ વખતે કાકાસાહેબ અમ બાળકો સાથે ઓછું બોલનારા, ઘણો વખત છાપાં અને બીજું વાંચ વાંચ કરનારા, મોટાઓની પાસે વધુ બેસનારા અને બહુ ચર્ચાખોર દેખાયા. તેઓ બાળકોના કાકાસાહેબ નહોતા રહ્યા એટલે હુંયે જેમ બધા મોટાઓથી દૂર રહેતો તેમ એમનાથી આઘે રહ્યો.

એ પછી કેટલેક મહિને સાંભળ્યું કે કાકાસાહેબ વડોદરા છે. મારા પિતાશ્રી પણ થોડો વખત ત્યાં રહેવા ગયેલા. પણ વડોદરે જઈને પિતાશ્રી તેમ જ કાકાસાહેબને મળવાની તક મળે એ પહેલાં જ મને બાપુજી સાથે ચંપારણ જવાનો લહાવો મળ્યો અને લાંબા ગાળા પછી જ્યારે હું ફરી આશ્રમમાં આવ્યો ત્યારે કોચરબનો આશ્રમ સાબરમતીનો આશ્રમ બની ગયો હતો અને થોડાક તંબુઓમાં બધાનો વાસો હતો.

અહીં રીતસર કાકાસાહેબ અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાના આચાર્ય હતા. કિશોરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ, સાંકળચંદભાઈ, બળવંતરાયભાઈ, ફૂલચંદભાઈ, વાલજીભાઈ અને થોડા દિવસ પછી વિનોબા, જુગતરામભાઈ તથા અપ્પા સાહેબ પટવર્ધન જેવા ધુરંધર શિક્ષકો અમને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું દુગ્ધપાન કરાવી રહ્યા હતા. જ્યારે બાપુ સાથેની મુસાફરીએથી આવી થોડા દિવસ રોકાય ત્યારે મહાદેવભાઈ પણ કેટલીક વાર અમારા વર્ગો લેતા અને મહેમાન દાખલ આઠ-બાર દિવસ રહેવા આવે ત્યારે દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ અમને અરેબિયન નાઈટ્સની વાતો પોતાની શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં સંભળાવી એને શુદ્ધ રીતે લખવાનું શીખવતા. પણ એ સૌની વચ્ચે અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાનું સુકાન મુખ્યત્વે કાકાસાહેબના હાથમાં જ રહેતું. શાળાના શિક્ષકોની ઉપરાઉપરી સભાઓ બેસતી, અનેક નિયમો ઘડાતા અને અધિકારીઓ નિમાતા. પણ છેવટે સૌથી વધારે કહ્યું કાકાસાહેબનું જ થતું. શાળાના શિક્ષણમાં ઉમેરાતા નવા નવા રસોમાં મોટો ફાળો કાકાસાહેબનો હતો. એ બધી વાતો યાદ કરી જવાનું અને નોંધી જવાનું આ સ્થળ પણ નથી અને એટલી મારી હિંમતેય નથી. બે પાંચ એમનાં છૂટક છૂટક સંભારણાં જે યાદ આવી રહ્યાં છે એ નોંધી એમની આ સ્મરણાંજલિ પૂરી કરું.

ડગલે ને પગલે જ્ઞાન પીરસવાની એમની અદ્ભુત કળા તથા વાતવાતમાં પોતાની તીક્ષ્ણ નિશ્ચિત દૃષ્ટિ, ઉત્સાહથી છલકાતી સૂઝ અને વધુ ને વધુ ઊંચી ભૂમિકા ઉપર લઈ જતા સુસંસ્કાર પોતાના વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં રોપ્યે જ જવાના એમના નિત્યના વ્યવસાયની સહેજ ઝાંખી એ પ્રસંગોમાંથી સહેજ મળે એમ છે. બાકી એનો ખરો અનુભવ તો એને જ મળી શકે જેને એમના અંગત સહવાસમાં થોડુંકેય રહેવાની તક સાંપડે. શબ્દોથી એમની એ અસાધારણ પ્રતિભા વર્ણવી શકાય એમ નથી; મારાથી તો નહીં જ.

× × ×

મેં જોયું છે કે આપણા દેશની મોટી મોટી શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં જઈ પહોંચીએ ત્યારે ત્યાંના આચાર્યો અને અધ્યાપકોનો પરિચય કરાવતી વખતે એમના વિદ્યાર્થીઓ એમની મોટી મોટી ડિગ્રીઓનું વર્ણન બહુ જ આસ્થાપૂર્વક સંભળાવ્યે રાખે છે. (આ ડબલ એમ.એ. છે, આ અમેરિકાના પીએચ. ડી. છે, આ 'ઓક્સફર્ડ' છે, આ 'વિદ્યાવાચસ્પતિ' છે, આ 'મહામહોપાધ્યાય' છે, ઇત્યાદિ.) અમારી સાબરમતીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં અમારી સામે એવી ઊંચી ઊંચી ડિગ્રીઓની દીવાદાંડી ધરવામાં નહોતી આવી એટલું જ નહીં, અમારા શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની ઓળખાણ પણ એમની

ડિગ્રીઓ વડે કદી કોઈ આપતું નહીં. કેટલીક વાર કોઈક પ્રસંગે કાકાસાહેબ જ્યારે કહેતા કે "એલ. એલ. બી.નું બીજું વર્ષ મેં પૂરું ન કર્યું એ ખરેખર મારું સદ્ભાગ્ય જ હતું; નહીં તો આજે હુંયે ચુસણિયાઓ ભેગો એક વધુ ચુસણિયો વકીલ બની ગયો હોત." અથવા વિનોબા કહેતા કે "બી.એ.ની પરીક્ષા આપવાને વડોદરેથી મુંબઈ જવા નીકળ્યો અને અધવચ્ચ સુરત પહોંચતાં નાસી છૂટચો, એ હું ભારે જાળમાંથી ઊગરી ગયો. નહીં તો કોઈક મોટા કેમિસ્ટની દશામાં મારે પિતાની આજ્ઞા મુજબ ફસાઈ રહેવું પડત." ત્યારે અમને ભાન આવતું કે અમારા આ અધ્યાપકો મોટી મોટી અંગ્રેજી કૉલેજોમાં પણ જઈ આવ્યા છે. બાકી અમારી એમને ઓળખવાની રીત બીજી જ હતી. ખાસ કરીને મારા મન ઉપર એ દરેક અધ્યાપકની ખાસિયતનો આંક બીજી જ વસ્તુથી પડચો હતો. કયા શિક્ષક ગીતાજીના કયા અધ્યાયવાળા છે એ અમને ખબર પડી જતી અને એ જ મારે મન એમનો પરિચય હતો. બાપુજી ત્રીજા અધ્યાયવાળા, વિનોબા ચોથા અને તેરમા અધ્યાયવાળા, મગનકાકા બીજા અધ્યાયવાળા, મહાદેવભાઈ અગિયારમા અધ્યાયવાળા, કિશોરલાલભાઈ પાંચમા ને છઠ્ઠા અધ્યાયવાળા, તથા કાકાસાહેબ સોળમા અધ્યાયવાળા—એમ મારા મન સાથે મેં નક્કી કર્યું હતું. અને મારે મન એ જ એ લોકોની ડિગ્રીઓ હતી. તેમાંયે બીજાઓનું જોર જુદા જુદા અધ્યાયો પર ઓછુંવત્તું રહેતું, પણ કાકાસાહેબ તો નર્યા સોળમા અધ્યાયમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા. અમે આશ્રમની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સોળમો અધ્યાય શીખી લઈએ અને એને અનુસરીએ એ સારુ કાકાસાહેબ શાળાના પ્રારંભમાં તનતોડ મહેનત કરતા એવું મને સાંભરે છે. આજકાલ જ્યાં હૃદયકુંજવાળું ચિરસ્મરણીય મકાન ઊભું છે એની ઓતરાદી બાજુએ આશ્રમની શરૂઆતમાં સાઠેક માણસ બેસી શકે એવો ઉઘાડો શામિયાનો હતો. અમે બાળકો, આશ્રમની બહેનો તથા મોટાઓ પણ ત્યાં ભેગા મળી કલાક દોઢ કલાક ઘઉંચોખા વીણવાનું, શાક સુધારવાનું ને એવા બીજા કામમાં ગૂંથાતા. એ પ્રારંભના દિવસમાં બહુ કડકાઈ, બહુ શિસ્ત, બહુ રોકટોક ન હતી. જ્યાં બેસો ત્યાં મોંયે તાળાં વાસીને જ બેસો એવો લૂખો નિયમ ન હતો. કંઈ કંઈ વાતોના ચાપડાયે કામની સાથે ચાલતા. કાકાસાહેબ વગર નોતર્યે એ વાતોમાં મુખિયા બની જતા. બીજા ગમે તે વાત ઉપાડે વાતોનું વહેણ કાકાસાહેબ પોતાની મનધારી રીતે વાળી લે અને વાતમાં નેવાતમાં કોઈક ઊંચી કોઠી ઉપર કે ઊંચી પેટી ઉપર આપમેળે ચડી બેસી કશુંક મજાનું મજાનું રસભર્યું વાંચવા લાગી જાય. એ વાચનમાં થોડોક ભાગ

દેશપરદેશનાં છાપાંમાં છપાયેલા સમાચારોનો રહેતો અને વધુ જોરદાર ભાગ ગીતાના સોળમા અધ્યાયનો રહેતો.

સોળમા અધ્યાયની દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિની વાતોમાં બહુ રસ લઈએ અને ઝીણવટભરી ચર્ચામાં ઊતરીએ એવા અમારા સંસ્કાર કે કેળવણી ન હતાં. છતાંયે ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણવાની સાથે સાથે મનમાંથી પણ કાંકરા વીણી વીણીને બહાર કાઢી નાખવાને કાકાસાહેબ અમને લલચાવતા અને અમે ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ ગંભીરતાથી એમની વાતો સાંભળતા એટલું મને યાદ છે. મારા તેમ જ મારા સાથીદારોનાં કૂણાં હૃદયો પર કાકાસાહેબના એ પ્રયત્નની કેટલી અસર રહી ગઈ અને એ કેટલી સફળ કે નિષ્ફળ નીવડી એનો આંક આજે કોણ કાઢી આપી શકે?

કાકાસાહેબ પોતાને આદર્શ મિશનરી કહેવડાવવામાં ગૌરવ લે છે. આજે બાપુજીની મંડળીમાં ગીતાજીની ઉપાસના રેંટિયાની ઉપાસનાથીયે વધુ ઊંચે સ્થાને ગણાય છે. બાપુજીએ 'ગીતાબોધ', વિનોબાએ ' गीताई ' અને કિશોરલાલ ભાઈએ 'ગીતાધ્વનિ' વાટે ઓછામાં ઓછું ભણેલાઓને પણ ગીતારસમાં નહાતા કરી મૂક્યા છે. પણ જે સમયની હું વાત કરું છું તે સમયે તો ગીતાના ત્રીજા ચોથા અધ્યાયથી આગળ આશ્રમના મોટા મોટા માણસો પણ ભાગ્યે જ જતા. ગીતા ઉચ્ચારવા માટે અને ગોખવા માટે વધુ હતી. અને પ્રાર્થનાના સમય બહાર એની ચર્ચા ભાગ્યે જ થતી. મારા સાથીઓમાંના, ઉંમરે મારાથી મોટા એવા, કેટલાક ટીખળી સ્વભાવના ભાઈઓ કાકાસાહેબના આ વેદિયા-પણા પર ટોળ પણ કરતા. અને કહેતા, 'એમને તો ભાષણનો ભારે ચસકો છે.' “ જુઓને ગીતાનું ડહાપણ ડોળ્યે જાય છે, જાણે કેમ એવી રીતે મોટા થઈ જવાતું હોય.'' પણ કાકાસાહેબ એવી ટીકાને ઘોળીને પી જતા. અમે કાચી બુદ્ધિના લોકો એમની વાત સમજી શકીએ એટલી અમારી બુદ્ધિ તેઓ પકવવા મથતા હતા. એમનો ઉપદેશ મોટપ મેળવવા સારુ ન હતો, અમારામાં સાચા જ્ઞાનની ભૂખ જગાડવાનો હતો. હું માનું છું કે એ જ કારણે મારા મગજ પર કાકાસાહેબની પીઠ પાછળ થતી ટીકાઓની ઊલટી જ અસર થતી અને હું એમના પ્રત્યે વધુ આદરભાવથી ખેંચાતો. આશ્રમના એ શરૂના જમાનાની મારા મન પર એવી છાપ રહી ગઈ છે કે જ્યાં સુધી વિનોબાએ મૌન જાળવેલું અને ગીતા પર પ્રવચનોનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી કાકાસાહેબે આશ્રમના ભણેલા અને અભણ તેમ બાળા અને બુઢ્ઢા સૌને ગીતારસથી અને તેયે સોળમા અધ્યાયના વારસાથી વાકેફ કરવાને સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો.

× × ×

ઉનાળાની લૂની પેઠે શિયાળાની સવારે સાબરમતીને તીરે ટાઢો પવન પણ ખૂબ જ સુસવાટા મારતો. અમારી શાળામાં ભણવાના વખતમાં કોઈ આડુંઅવળું થતું, તો તે દરગુજર થતું; પણ મજૂરીનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે એક બાળક પણ આડોઅવળો થાય કે આળસ કરે તો તરત જ એને જોતરવામાં આવતો. પણ વધુ સાચી વાત તો એ છે કે તોફાની કે જડસુ છોકરાનેયે મહેનત-મજૂરીના કાર્યક્રમમાંથી છટકી જવાનું ખાસ મન નહોતું થતું. વ્યવસ્થા જ એવી હતી કે અમને કામનો ભાર જણાતો નહીં. ઉત્સાહ-ભર્યા અમે જ્યાં સુધી કામની છુટ્ટીનો ઘંટ વાગે ત્યાં સુધી મંડચા રહેતા. અમારું એ વખતનું કામ સહેલું પણ ન હતું. આજે જ્યાં છમામમંજિલ છે, અને જ્યાં કાકાસાહેબ, મહાદેવભાઈ, કિશોરલાલભાઈ વગેરેનાં મૂળ નિવાસ-ગૃહ બાંધવામાં આવેલાં છે એની વચ્ચેની જમીનના વિશાળ કટકામાં એ વખતે ગીચોગીચ બાવળની ઝાડી હતી. વચ્ચે વચ્ચે બોરડીનાં ઝાંખરાંયે હતાં. એ આખો કટકો સાફ કરી ત્યાં રમતનું મેદાન બનાવવાનું ઠર્યું. શાળાના વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોએ એ કામ માથે લીધું. પ્રત્યેક શિક્ષકને ફાળે બે બે ચાર ચાર વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને એક એક ટોળી મળી પોતાના ભાગનું કામ કરતી. શિયાળાના સૂસવાતા વાયરામાં સવારના નાસ્તા પછી કાકાસાહેબ જોડે અમે બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ બાવળના એક એક ઝાડને સમૂળું ઉખેડી નાખવા પાછળ કમર કસીને મંડચા રહેતા. બાવળનાં મૂળિયાં જમીનમાંથી સહેજે ખોદી કઢાય એવાં ન હતાં. ઊંડે ઊંડે સુધી જમીન ખોદવી પડતી, કુહાડી ચલાવવી પડતી અને બાવળની લાંબી લાંબી શૂળોનો પાર નહોતો. અમે જ્યારે પગમાંથી કાંટા કાઢવા બેસતા ત્યારે ગણીગણીને આઠ આઠ કાંટા એક એક જણાના પગમાંથી સોય વડે કાઢતા. પણ કામ કરતી વખતે કાંટા વાગ્યાને કારણે કામ અટકચાનું મને યાદ નથી આવતું. એક શૂરા સેનાપતિની પેઠે કાકાસાહેબ બાંયો ચડાવીને ઝૂઝતા. બે-અઢી કલાક સુધી એક મિનિટ પણ એમનું કામ અટકતું નહીં. એમની ચકોર દૃષ્ટિ અને ગજબની સૂઝ દરેક થડિયા અને મૂળિયાને જમીનના ઊંડાણમાંથી છૂટા પાડવાની નવી નવી યુક્તિઓ શોધી કાઢતી. અને અમે પણ તેમની સાથે સાથે ખંતથી એ જંગલી થડિયાનું એંધાણ પણ ત્યાં ન રહે એ માટે પૂરો પ્રયત્ન કરતા. વાક્શૂર કાકાસાહેબ આ કામ ચાલતું ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ એક-બે શબ્દો પણ ઉચ્ચારતા. એમને મૂંગે મોઢે કામ કરતા જોઈ અમારા ઉપર જાદુઈ અસર થતી અને એ કાંટાળા વનને હતું ન હતું કરવામાં અમે અમારો બધો ઉત્સાહ અને જોર ઠલવી દેતા. મને એવું ધ્યાન છે કે બહુ જ

ટૂંકી મુદતમાં એ આખા મેદાનમાંથી સાઠ સિત્તેર જેટલા લીલા, સૂકા અને નાનામોટા બાવળિયાનાં થડ ઉખેડી નાખવામાં અમે ફાવ્યા. બોરડીનાં ઝાંખરાં પણ અમે સમૂળાં ઉખેડી નાખ્યાં એટલું જ નહીં કાકાસાહેબની શીખવેલી રીતે અમે ત્રિશૂળ જેવા કપરા ગોખરુના કાંટાથી ઊભરાતી એ જમીનમાંથી ગોખરુના કાંટા પણ નિર્મૂળ કરી નાખ્યા. બે કે ત્રણ મોસમ પસાર થઈ એટલા ગાળામાં એ આખો કટકો અમે એવો તો નિષ્કંટક કરી મૂકયો કે પછી રોજ સાંજે કલાક દોઢ કલાક સુધી ઉઘાડે પગે અમે બધા ત્યાં હૂડતતત, ખો ખો, અગરપાટા અને ચાંદની રાતે દાંડિયારાસ રમતા. કાંટા વાગવાનો અકસ્માત ભાગ્યે જ કોઈને વેઠવો પડતો. કાકાસાહેબના રહેઠાણને અડોઅડ એ મેદાન હતું એટલા જ કારણે નહીં, પણ કાકાસાહેબની વીરતા અને એમણે ટપકાવેલા પરસેવા વડે જ એ જંગલ મટી એવું સરસ મેદાન બન્યું હતું એ કારણે પણ એ સ્થળનું નામ 'કાકા ક્રીડાંગણ' પડવું જોઈતું હતું. પરંતુ એ વખતે એમને મકાનોનાં, સ્થળોનાં નામ પાડવાની લપ નહોતી સૂઝતી. છતાં કામ પૂરતું અમે એને કાકાસાહેબવાળું મેદાન કહેતા.

× × ×

આમ તો સાબરમતી નદી સદાય હસતી હસતી વહ્યા કરે. તરતાં આવડતું હોય કે ન આવડતું હોય, નાના-મોટા સૌ કશાયે ડર વિના એમાં નહાય, અને એને ઓળંગીયે જાય. પાણી સદા નિર્મળાં, પણ ચોમાસામાં જ્યારે એ કાયા પલટે ત્યારે એની ધાક મહેરામણને યાદ કરાવે. મખમલ સમી રેતીવાળો એનો આખો પહોળો પટ છલોછલ પાણીથી ભરાઈ જાય. અને પાણીનું ઊંડાણ જોતજોતામાં માથોડાં બે માથોડાં અને ચાર માથોડાં સમાણું પહોંચે. ખંભાત તરફ પૂરપાટ દોડચા જતા એ વિસ્મયકારક પ્રવાહને અમે ટોળું વળી આશ્રમકાંઠાની ભેખડે કલાકો સુધી ઊભા રહી નિહાળ્યા કરતા. પાણીના એ ભારે તાણ સાથે તણાઈ આવતાં ઝાંખરાં, ડાળાં, થડિયાં, કડબ વગેરે જેટલું બને એટલું ભેળું કરવા માટે કાંડાડૂબ પાણીમાં કે ગોઠણભર પાણીમાં કેટલાક માનવીઓ આજુબાજુ તથા સામે કાંઠે દેખાતા; પણ એ ડહોળા, ઊંડા અને ઘૂમરી ખાતા વહેણમાં જવાની હિંમત કોઈક જ કરતું.

એક ચોમાસાની વાત છે. હજુ સાબરમતી આશ્રમનાં બેચાર જ મકાન બન્યાં હતાં. સાબરમતીમાં પૂર ઊભરાયે બેત્રણ દિવસ વીતી ગયા હતા. રેતીનો અધ-ઝાઝેરો પટ ફરી પાણીમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો

હતો પણ નદીમાં પાણી ઠીક ઊંડું હતું અને વહેણ પણ આકરું હતું. છતાં એ જળપ્રવાહ એટલો આકર્ષક હતો કે સારી પેઠે તરી જાણનારાઓને એ પ્રવાહ તરવાને પડકારી રહ્યો હતો. સવારનો ખેતરમાં કામ કરવાનો વખત પૂરો થયે અમે બધા નહાવા ઊપડચા. નદીમાં પૂર આવતું ત્યારે કાંઠા પરને કૂવે અમે નહાતા. પણ તે દિવસે મેં જોયું કે કાકાસાહેબ નદી કાંઠે કાંઠે ઉત્તર તરફ જઈ રહ્યા હતા. એમની સાથે બેલગામવાળા જુવાનજોધ પુંડળીકજી પણ હતા. મનેયે કૌતુક થયું અને હું પણ એમની પાછળ પાછળ ઊપડચો. આશરે દોઢસોએક પગલાં ઉપરની તરફ ગયા પછી એક ઊંચી ભેખડ ઉપર બંને જણ થોભ્યા. ભેખડ નીચે ઘસડાઈને નદીનું પાણી વહેતું હતું. ચારે તરફ નજર નાખી તપાસીને સૌ પહેલાં પુંડળીકજીએ પાણીમાં ભૂસકો માર્યો. બેચાર હાથ પુંડળીકજી આગળ વધ્યા તે પછી કાકાસાહેબે પણ ભેખડ ઉપરથી પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. જ્યાં કાકાસાહેબ હોય ત્યાં મને એટલી બધી નિર્ભયતા લાગતી કે એમને પગલે જતાં મને મુદ્દલ સંકોચ ન થતો. હું પણ લંગોટીભર હતો અને ખાંધે ટુવાલ હતો. એ ટુવાલ ઘાસ પર નાખી હુંયે એ ઊંડા પાણીના આકરા તાણવાળા વહેણમાં કૂદી પડચો. કશીયે વાતનો નિર્ણય કરી એ કામ શરૂ કરવામાં સાધારણ રીતે મને ઠીક વાર લાગે પણ તે દિવસે સાબરમતીના પૂરમાં કૂદી પડવામાં મેં એક ક્ષણ-નીયે વાર ન લગાડી. મારા મનમાં એટલી જ દલીલ ઊગી હતી કે પાણી ગમે એટલું ઊંડું હોય, અને તાણ ગમે ત્યાં ઘસડી જાય, કાકાસાહેબ તો છે જ ને; અને એમની સાથે વળી પુંડળીકજી પણ છે. બસ કોઈને જરા પણ સચેત કર્યા વિના મેં એ પાણીમાં પડતું મૂક્યું. તરતાં તો મને આવડતું હતું. એટલે ઠીક ઠીક ઝડપથી પાણી કાપતો હું કાકાસાહેબ તરફ આગળ વધ્યો. પણ પોતાની પાછળ મને પણ એ પાણીમાં કૂદકો મારતો જોઈને એમણે હાથ ઊંચો કરી મને વાર્યો પણ એ પહેલાં હું પાણીની અંદર પહોંચી ગયો હતો. એ તાણમાં ત્યાંથી ને ત્યાંથી પાછા કાંઠા ઉપર જવાય એમ જ ન હતું. થોડે દૂર સુધી તો મને તરવાની બહુ મજા પડી પણ પછી એ મજા સોંસરવી નીકળવા બેઠી. મારા શરીરમાં ઝાઝું બળ ન હતું એટલે હું થાક્યો, હાંફવા લાગ્યો અને ગભરાયો. પાણીનું તાણ મને નીચાણમાં ખેંચી જતું હતું. કાકાસાહેબ અને પુંડળીકજી પણ એ તરફ જ આગળ વધી રહ્યા હતા. પણ તેઓ ધીરજથી જતા હતા અને મેં તરફડિયાં મારવાં શરૂ કર્યાં હતાં. બેત્રણ વાર પગ તળે જમીનનો તાગ લેવા મેં ડૂબકી પણ મારી જોઈ. પગને જમીનનો તાગ મળે જ નહીં. મારી એ હાલત જોઈ કાકા-

સાહેબ અને પુંડળીકજી બંને ચિંતામાં પડી ગયા. તેઓ મારાથી સારી પેઠે નીચાણમાં હતા એટલે ઉપરને વહેણે આવી મને ઓથ આપી શકે એમ ન હતું અને હું પછાડા મારીનેયે એમની પાસે પહોંચી શકતો નહોતો. ત્રણચાર મિનિટ આ પ્રમાણે વીતી. એટલામાં પુંડળીકજીના પગ તળે એક નાનકડો બેટ આવ્યો. તેઓ ઊભા થઈ ગયા. એમની પછી કાકાસાહેબ પણ ત્યાં પહોંચ્યા અને થોભ્યા. એમના ગળા સુધી પાણી હતું. મને પણ આશા ઊપજી. અને મેં પ્રયત્ન કર્યો એટલે મારા પગ તળે પણ જમીન આવી. છતાં હું તણાતો હતો. કાકાસાહેબે મને હાથ આપીને ટેકવ્યો. મને ખૂબ શ્વાસ ચડ્યો હતો. મારાથી બોલાતું ન હતું. કાકાસાહેબની ઓથે ઊભા રહી મેં મારો થાક ઉતાર્યો અને મારામાં ફરી પાછી શક્તિ આવી એટલે ટૂંકામાં ટૂંકે રસ્તે મને તેઓ તરાવતા તરાવતા કાંઠે લઈ ગયા. કાંઠે પહોંચી હું પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યો કે કાકાસાહેબે ખૂબ જ ચિડાઈને ઊંચે સાદે મને ધમકાવી કાઢ્યો. 'શું જોઈને તું પાણીમાં કૂદ્યો હતો?' મને હજી સુધી એમની ચીડનું કારણ સમજાયું ન હતું. મેં ઠંડે પેઠે જવાબ આપ્યો "તમે બન્ને હતા, પછી મને શાનો ડર?" "અમે બે હોઈએ કે વીસ હોઈએ. કોઈ દિવસ બીજાને ભરોસે આવા પાણીમાં તે ઝંપલાવાય? પોતાનું ગજું જોઈને જ ઊંડા પાણીમાં કૂદવું જોઈએ." હું સમજ્યો અને મૂંગો રહ્યો. એ પછી કાકાસાહેબે મને સારી પેઠે ઠપકાર્યો. મને પહેલી વાર અનુભવ થયો કે એમનો ગુસ્સો કેટલો બધો કપરો છે. છતાં એ આકરા ગુસ્સા પાછળ પણ મેં એમનો ઊભરાતો પ્રેમ અનુભવ્યો. મારી નાદાની એવી હતી કે હું પોતે જ નહીં પણ કાકાસાહેબને પણ એ દિવસે જળસમાધિ ભેગા કરી દેવાની અણી પર જઈ પહોંચ્યો હતો. પરંતુ કાકાસાહેબનો ઠપકો એમને મેં જોખમમાં નાખ્યા એ બાબત મુદ્દલ નહોતો. મારા અવિચારીપણા ઉપર તેમનો એ ગુસ્સો હતો. નાહી કરીને અમે ઘર તરફ વળ્યા ત્યારે પણ કાકાસાહેબે ફરીફરીને મને સમજાવ્યું કે બીજાને ભરોસે કદી આવું સાહસ ન કરવું. જે સાહસ કરવું હોય એ પોતાના પંડને ભરોસે જ કરવું જોઈએ; એ પછી મને યુક્તિ પણ સુઝાડી કે જ્યારે તરતાં તરતાં થાક લાગે ત્યારે હાથપગ પછાડવાનું છોડી શાંતપણે પાણી સાથે શરીરને વહેતું મૂકવું અને શ્વાસ ઊતર્યે ફરી પાણી કાપવાની મહેનત કરવી. એ પછી તો એવો પ્રસંગ આવેલો કે જૂહુને દરિયાકાંઠે ચડતા જુવાળનાં ઊંચાં ઊંચાં મોજાંઓમાં કલાકો સુધી કાકાસાહેબ સાથે નહાવાનો અને તરવાનો મેં આનંદ લીધેલો.

× × × ×

રાષ્ટ્રીય શાળાની શરૂઆતનાં વરસોમાં કાકાસાહેબ ગુજરાતીમાં અમને જવાબો આપતા. પણ એમનું ગુજરાતી કાચું હતું. એકધારું તેઓ લાંબો વખત ગુજરાતીમાં બોલી શકતા ન હતા. સવારથી સાંજ સુધી એમની ચર્ચાઓ ચાલ્યા કરતી, એ મોટેભાગે મરાઠીમાં. મામાસાહેબ ફડકે, સ્વામી આનંદ, કિશોરલાલભાઈ, અપ્પાસાહેબ, વિનોબા, પુંડળીકજી અને બાળ, શંકર તથા કાકી એ સૌની સાથે કાકાસાહેબની ચર્ચા મરાઠીમાં જ ચાલતી. મને મરાઠી આવડતું ન હતું. મામાસાહેબે બેત્રણ વાર મને સૂચવ્યું કે મરાઠી સાહિત્યમાં ઘણું ઘણું જાણવા જેવું છે. ગીતારહસ્ય જ નહીં, બીજા પણ વિદ્વત્તાભર્યા અનેક ગ્રંથો છે. કાવ્યોનો તો પાર નથી, તું મરાઠી શીખી લે. હું મામાસાહેબને જવાબ આપતો કે મારે મરાઠી નથી શીખવું. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત એ બે ભાષા શીખવામાંથી માથું ઊંચું આવે એમ ક્યાં છે? અને કામચલાઉ હિંદી શીખી લીધું એટલે બસ. અમારા આ સવાલજવાબ કાકાસાહેબની રૂબરૂમાં થતા પણ કાકાસાહેબે મને ન કહ્યું કે ચાલ, લે આ મરાઠી ચોપડી, વાંચતાં શીખ. બહુ બહુ તો મામાસાહેબને તેઓ એટલું કહેતા કે ભલે આ છોકરો મરાઠી ન શીખે, એ આપણી ચર્ચાઓ સાંભળી સાંભળીને મરાઠી સમજતો થઈ જવાનો છે. આપણે એને મરાઠી શીખવાનું કહેવું જ નહીં. અને હું પણ ઓછો ચીકણો ન હતો. મારા સહપાઠી ગિરિધારી કૃપાલાની અને નીલકંઠ મશરૂવાળા કાકાસાહેબ પાસે મરાઠીમાં ઘણું ઘણું શીખતા. પણ હું એની એ વાત કાકાસાહેબને ફરી ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવવાનું કહેતો અને કાકાસાહેબ મુદ્દલ અકળાયા વિના મને જે સંભાષણ ન સમજાયું હોય એ સમજાવતા. એ વખતે હું એમની ઉદાર મનોવૃત્તિ કળી શક્યો નહોતો પણ આજે જોઉં છું કે પોતાના પ્રાંત પ્રત્યે એમની અગાધ ભક્તિ અને પોતાની ભાષા પ્રત્યે અપાર રસ છતાં એમણે બીજા પ્રાંતમાં આવી પોતાની ભાષાની પ્રભુતાની છાપ અમારા મગજ ઉપર બેસાડવાને ભૂલેચૂકેયે પ્રયત્ન ન કર્યો અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ભાષાને જ પ્રોત્સાહન આપ્યું એ એમની અસાધારણ દીર્ઘદર્શિતા અને સહિષ્ણુતા હતી.

મારા જેવો વિદ્યાર્થી એમની ભાષા શીખે નહીં અને એમને અમારી ભાષામાં બોલવાની છૂટ નહીં એટલે ઇતિહાસ જેવા સાહિત્યિક વિષયો અમને શીખવવાની કાકાસાહેબે એક નવી જ યુક્તિ કાઢી. ઇતિહાસનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની સરખામણીમાં તો શું, સમ ખાવા પૂરતાંયે ઇતિહાસનાં પુસ્તકો એ જમાનામાં ગુજરાતીમાં ન હતાં. અને જે હતાં એમાં કાકાસાહેબને જોઈતી આર્યદૃષ્ટિ ન હતી. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ નવલરામભાઈના લખેલા ‘અંગ્રેજોનો

ઇતિહાસ' સિવાય બીજું કોઈ પુસ્તક અમારા હાથમાં મૂકવા જેવું એમને નહોતું મળ્યું. અને તેઓ અમને અંગ્રેજોનો નહીં, પણ આર્યોનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે શીખવવા માગતા હતા. એટલે આધાર તરીકે એમણે સિસ્ટર નિવેદિતા, હેવલ અને પ્રસિદ્ધ કળાવિવેચક આનંદ કુમારસ્વામીનાં પુસ્તકો લીધાં અને એ બધાનું વિશાળ અધ્યયન કરી વાર્તારૂપે રોજ એ બધાનો સાર અમને સંભળાવવા માંડ્યો. એમનું બોલવું અમે પૂરું સમજીએ નહીં એટલે તેઓ પોતાની પડખે નરહરિભાઈને બેસાડતા અને કાકાસાહેબે ટપકાવેલા મુદ્દા મુજબ નરહરિભાઈ વિગતવાર અમને બધું સમજાવે. આખો વખત કાકાસાહેબ ઝીણવટથી અમારા ચહેરાઓ તપાસતા રહે કે અમને શું સમજાયું અને શું નથી સમજાયું. કઈ વાતમાં રસ આવ્યો અને કઈ વાતમાં રસ નથી આવ્યો. નરહરિભાઈ બોલી રહે પછી તેઓ અમારી સાથે થોડી ચર્ચા કરે અને કહે કે આજે જેટલી વાત થઈ એ કાલે તમે લખી લાવજો. અમે સુંદર અક્ષરે એ બધું લખી લાવતા. નરહરિભાઈ અમારું ગુજરાતી સુધારી જતા અને કાકાસાહેબ અમારી ગોઠવણી તથા વિષયોની ભૂલ અથવા અધૂરાપણા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચતા.

અને આ રીતે અમારી પાસે કરાવેલી નોંપપોથીમાંથી કાકાસાહેબ અને નરહરિભાઈએ 'પૂર્વરંગ'નું ગુજરાતી સાહિત્યને ઇતિહાસનું અમોલું પુસ્તક આપ્યું. એ એક પુસ્તક વાટે કાકાસાહેબે મને ભણાવ્યો એમ હું કહી શકું. કાકાસાહેબે રીતસર અને નિયમસર મને બીજું કંશુંયે ભણાવ્યું હોય એવું મને યાદ નથી આવતું. કાકાસાહેબને હું મારા મુખ્ય શિક્ષક ને આચાર્ય માનું છું અને મારું સદ્ભાગ્ય છે કે તેઓ પણ મને પોતાના અનેક વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક વિદ્યાર્થી ગણે છે. પણ જો ભણતરની વાત કરું તો કદાચ આ 'પૂર્વરંગ'નું એક જ પુસ્તક ગણી શકાય, જે કાકાસાહેબે મને ભણાવ્યું છે અને આખું પૂરું કર્યું છે. બાકી તો એમણે છૂટક છૂટક સંસ્કારો દ્વારા જ મને કેળવ્યો છે, પુસ્તકો દ્વારા નહીં, એમ કહું તો ચાલે. ગુજરાતના આજના મોટા મોટા કવિ, ચિત્રકાર, સંપાદક, ગ્રંથકાર, ગ્રામસેવક, અધ્યાપક, આચાર્ય વગેરે અનેક નવયુવકો જ્યારે એમને ચરણે બેસી બ્રાહ્મમૂહુર્તમાં અધ્યયન કરતા ત્યારે હું આઘે રહી કાકાસાહેબના ઉપદેશનાં બેચાર વચનો સાંભળી લેતો અને એ બધું શીખવાનું મારું ગજું નથી એમ વિચારી ખસી જતો. કાકાસાહેબે કદી પણ મને એવું કશું શીખવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, જે શીખવાની મેં એમની પાસે માગણી નથી કરી. છતાં કહી શકું કે તેઓ અનેક દિશામાં અમારી અંદર જ્ઞાનની ભૂખ જગાડતા. તેઓનો ધંધો જ દરેક

યુવકને એના ઉત્સાહ અને ગજા પ્રમાણે આગળ ને આગળ ધકેલવાને રહ્યા કર્યો છે.

× × ×

અમારી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં અમે બહુ આનંદથી ભણી રહ્યા હતા, અમારા બધા શિક્ષકો પોતાનો પ્રસાદ રાતદિવસ અમારા ઉપર વરસાવી રહ્યા હતા, એટલામાં ઝપાટાબંધ પરિવર્તનો આરંભાયાં. રોલેક્ટ ઍક્ટ આવ્યો. જલિયાંવાલા બાગ નીપજ્યો, અમદાવાદમાં રમખાણ થયાં. કાકાસાહેબ, વિનોબા, કિશોરલાલભાઈ વગેરે માથું મૂકી એ રમખાણો શમાવવા શહેરમાં દોડચા અને ગોળીના વરસાદ વચ્ચે કામ કર્યું. તિલક મહારાજ સ્વર્ગે સિધાર્યા, અસહકારની લડતનાં મંડાણ થયાં અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ—એ બધાં પ્રકરણો આ એક લેખમાં સમાવવાં શક્ય નથી અને યોગ્ય પણ નથી. અમે જેમને અમારા સાધારણ શિક્ષકો ગણતા હતા એ બાપુજીને પગલે પગલે એમની સાથે સાથે જ વિરાટ માનવ બનતા ગયા. જે કાકાસાહેબને ચોવીસે કલાક અમે ઘેરી રાખતા હતા તેઓને અમારી સાથે અર્ધો કલાક પણ વાતચીત કરવાનો વખત નહોતો મળતો. વિદ્યાપીઠના બંધારણનો ખરડો તૈયાર થયો ત્યારે દસ દસ ને બાર બાર કલાક સુધી એક આસને બેસીને કાકાસાહેબ કામ કરતા અને ગુજરાતી ભાષામાં રોજ નવા નવા શબ્દો બનાવ્યે જતા. અમે મંત્રમુગ્ધ બની એ નવા નવા શબ્દો સાંભળતા અને સ્વરાજ પછી આપણે ત્યાં કેટલી ઊંચી વિદ્યા આવવાની છે અને આપણે ભાગ્યે કેટલું સરસ ભણવાનું મળવાનું છે એ વિચારે રાચતા.

એક દિવસ સાંજે કાકાસાહેબ વિદ્યાપીઠમાંથી થાકયાપાકયા આવ્યા અને મને બોલાવ્યો. કહે કે "તારો બોજો મેં ઉપાડી લીધો છે. આજે વિદ્યાપીઠની અમારી સભામાં હું ભાર દઈને લડચો છું કે અંગ્રેજી શીખ્યા વિના પણ જે ઊંચામાં ઊંચું ઇતિહાસનું પુરાતત્ત્વનું બીજું જ્ઞાન લેવા માગે એને માટે વિદ્યાપીઠમાં પૂરી તક હોવી જોઈએ. મારે એમ નથી કહેવરાવવા દેવું કે રાષ્ટ્રીય શાળાનો તારા જેવો વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી નથી ભણ્યો એટલે સાચા ને ઊંચા ભણતરવિહોણો રહી ગયો. તારી ભણવાની જેટલી ભૂખ હશે એ બધું અંગ્રેજી વિના પૂરું પાડવાનો વિદ્યાપીઠનો ધર્મ છે એમ મેં ત્યાં બધાને કહ્યું છે." કાકાસાહેબે આપેલા આ સમાચારથી મારા ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. કલ્પનામાં હું એ જ ક્ષણે જાણે હજારો થોથાંનો જાણકાર બની ગયો. પણ છેવટે આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓને બાપુજીએ

વાચનરસને બદલે કાંતણરસની તરફ ધકેલ્યા. એ ચર્ચા અહીં પ્રાસંગિક નથી. અહીં કહેવાનું એટલું જ છે કે શિક્ષણના આખા પ્રવાહને નવું જ કલેવર આપવાનો કાકાસાહેબનો સંકલ્પ કેટલો ઊંચો હતો.

× × ×

કાકાસાહેબનું જીવન, એમની હળવાસળવાની રીત, અને એમનું વલણ એવું નથી કે જોનારને તેઓ કોઈ અસાધારણ વ્યક્તિ જણાય. સાધારણ શિક્ષક જેવા શિક્ષક અને ભણેલાગણેલા અધ્યાપકસમા તેઓ જણાય છે. કલાકો સુધી એમની સાથે વાર્તાલાપ ચલાવનારાનેયે એમના અંતરમાં ભભૂકી રહેલી જ્વાળાઓની ખબર નથી પડતી. કેટલીયે વાર મેં એમને કહેતાં સાંભળ્યા છે : “ભાઈ તમે જીત્યા બસ, વિવાદ કરવા માટે વિવાદ કરવામાં મને રસ નથી. જીભાજોડી કરવામાં તમે સબળા છો એ હું કબૂલી લેવા તૈયાર છું.” કાર્યક્ષેત્રમાં પણ બીજા કર્મવીર જોડે હોડમાં છતી પહેલા નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતા કાકાસાહેબ દેખાતા નથી. ઊલટા જ્યાં ઝાઝી હરીફાઈ ઊભી થાય ત્યાંથી એક વૈરાગીની જેમ સરળતાથી તેઓ ખસી જાય છે અને પોતાનું નવું કાર્યક્ષેત્ર શોધી લે છે. એ રીતે સંસારની દૃષ્ટિએ એમનું વ્યક્તિત્વ શિથિલ હોવાનું ઠરે છે. તેઓ કોઈ ખાસ તપ કરતા પણ ભાગ્યે જ નજરે ચડે છે. છતાં અંદરખાને તેઓ બહુ જ ચુસ્ત, અડગ, પાકા વિચારવાળા અને જીવનની ઢીલાઈને પળભર પણ સહી ન શકનારા છે. રસિકતા અને વિનોદથી છલકાતા હોવા છતાં એમનામાં પોતાના વિદ્યાર્થી ઉપર કડપ બેસાડવાની અને પોતાની પાસે આવેલાનું મનોદૌર્બલ્ય ખંખેરી નાખવાની કરામત છે. એ અંગે પ્રસંગો ટાંકવા કઠણ છે પણ એમનાં કેટલાંક વચનો નોંધી જવાથી એમની અંદર ઝળકતી પ્રતિભાની આછી અટકળ આવી શકશે.

× × ×

“તારે કમાણી કરવાને સારુ કેળવણી લેવી છે? તો ચાલ હું તને નાટ્યાભિનય કરતાં અને નાચતાં શીખવું, મહિને હજાર રૂપિયા કમાઈ શકીશ.”

“બુઢાપો આવ્યે પેન્શન ચાવવાની ફિકર આડે આખી જુવાની વેડફી મારવી એ તો ભારેમાં ભારે કાયરતા છે. પેન્શન મેળવવા માટે નોકરી શોધવી એ આપણી સંસ્કૃતિને છાજતી વાત નથી. આપણી સંસ્કૃતિમાં એવી પંગુતાને ક્યાંય સ્થાન જ નથી. અરે! બુઢાપો આવ્યે ખાવાના સાંસા પડે તો માણસ ભૂખે રહી દેહ પાડે; પ્રાયોપ્રવેશ કરે. વીરતાપૂર્વક મોતને ભેટીએ એ જ આપણને શોભે.”

"પરિગ્રહ ઘટાડવા માટે મેં પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે. રોજ ઊઠીને એને સારુ કાકી સાથે પાર વિનાનો લડતો રહ્યો છું. ઘરેણાંગાંઠાં, લુગડાંલત્તાં, જમીન-પૈસો એ બધા પરિગ્રહ ખંખેરી નાખવામાં હું ફાવ્યો છું; પણ આ ચોપડી-ઓનો મારો પરિગ્રહ નથી છૂટતો. વીણીવીણીને ચોપડીઓ સંઘરવામાં મારો જીવ લાગી જ રહે છે. પણ મનને સંતોષ વાળું છું કે આ ચોપડીઓનો ઉપયોગ વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ કરે. કોઈ ચોપડી બગાડે છે તો મારો જીવ કપાય છે."

"અંગ્રેજીમાં જ્યાં કોઈને Well-Read કહે છે ત્યાં આપણે ત્યાં એને બહુશ્રુત કહે છે. ત્યાં ગ્રંથ વાંચવાની વાત છે તો આપણે ત્યાં જીવતા માણસના મોઢાથી સાંભળવાની વાત છે. માણસ-માણસના સંપર્કથી મળેલું જ્ઞાન વધુ જીવતું ગણાય."

"ઉપનિષદના ઋષિએ ગાયું છે सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च। ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च। જ્ઞાન અસીમ છે, જેટલું શીખીએ એટલું ઓછું છે. એટલે જો આપણે એ વિચારીએ કે બધું શીખી લીધા પછી બીજાને શીખ-વીશું તો એ ભૂલ છે. જેટલું શીખતા જાઓ એટલું શીખવતા પણ જાઓ. સ્વાધ્યાય જેટલો જરૂરી છે એટલું જ જરૂરી પ્રવચન પણ છે. અમારી પાસેથી તમે વિદ્યાર્થીઓ જે કંઈ મેળવો એ ખેડૂતો, વણકરો, હરિજનો, દલિતોને આપો. અને એ રીતે જ્ઞાનનો તંતુ આગળ વધાર્યે જ જાઓ."

"મને કઈ નોકરી મળશે, મને કોણ કામ આપશે, મારે કયા ક્ષેત્રમાં કામ કરવું – એ બધો વલોપાત છોડી દો. પોતાની યોગ્યતા વધારો, સુપાત્ર થાઓ, અધ્યયન ઊંડું બનાવો અને સદાચાર કેળવો એટલે કામ તો તમને ખોળતું ખોળતું તમારી પાસે આવી પડશે. કાર્યક્ષેત્ર શોધવા જવાનાં ફાંફાં ન મારશો. ઊંચામાં ઊંચા કાર્યને યોગ્ય થવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેજો."

"ઝટઝટ ત્યાગી બની જવાની ઉતાવળ ન કરશો. પણ જેટલું તજો એ ઉત્સાહથી તજજો અને એ ત્યાગ શોભાવજો. ત્યાગ કરવા કરતાં ત્યાગને લાયક બનવું ઘણું કઠણ છે."

"જે માણસને મારી વાત સાંભળવામાં રસ નથી આવતો એને વાત કરવા બેસવાની મારી હિંમત નથી ચાલતી. પહેલાં હું સામા માણસમાં રસ જગાડવામાં ફાવું તો જ આગળની વાત કહી શકું. હું આકાશના તારા ચીંધતો હોઉં અને એના કાવ્ય પર ચર્ચા કરતો હોઉં, ત્યારે જો કોઈ યુવક મને કહે કે 'કાકાસાહેબ, તારાઓમાં તે વળી શું જોવાનું છે ? એ તો રોજ એકધારા

ઊગવાના છે અને આથમવાના છે. એમાં વળી વખત શો બગાડવો !' તો હું એને ખગોળ બાબત એક શબ્દ પણ ન કહેવા બેસું."

"એક વાતનું સતત ધ્યાન રાખવું, આપણે જે મંડળીમાં બેઠા હોઈએ એ મંડળીમાં ચાલતા હાસ્ય–વિનોદ, વાતચીતની ભૂમિકા આપણી હાજરી વડે ઊંચે ચડવી જોઈએ, એ નીચે ન જવી જોઈએ. આપણી કેળવણી અને સંસ્કારિતાનું એ ખાસ પ્રમાણ છે."

"મારી ઉંમર ભલે વધી ગઈ, પણ હું સદાયે નવજુવાનોની વચ્ચે તેમનો બરાબરિયો થઈને રહેવાની ચીવટ રાખું છું. જે વાતે હું એમનાથી જુદો દેખાઉં એ મને રુચતી હોય તોપણ નથી કરતો. મને સીવેલાં કપડાં પહેરવામાં રસ નથી પણ હું પહેરણ ન પહેરું તો યુવકસમાજથી જુદો તરી આવું; એ જ કારણે આજકાલ મેં માથાના વાળ સાદા કપાવવાને બદલે બાબરિયા વાળ રાખવાનું શરૂ કર્યું છે."

"પરણશો તોપણ પસ્તાશો અને નહીં પરણો તોપણ પસ્તાશો – એ સૉક્રેટિસનું વચન સાવ સાચું છે. દંભ માટે ન પરણવું એટલે કે પોતાને મોટા કહેવડાવવા ન પરણવું એ સાર વિનાનું છે. વાસનાનું બંધન જાળવી રાખી પરણવાના બંધનથી નાસતો ફરે એ માણસ કદી ફાવવાનો નથી. જે જુવાન પરણવાનું માંડી વાળી પોતાની આધ્યાત્મિકતા વધારવા મથશે એને હું મારો બનતો સાથ આપીશ. જે યુવક પરણવા નીકળશે એને આશીર્વાદ આપીશ અને વિવાહિત જીવન વાટે પણ સામાજિક ક્રાંતિ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપીશ."

"પ્રાર્થના, પૂજા, શાસ્ત્રાધ્યયન અને જ્ઞાનચર્ચા એ બધા વડે આપણે આત્મોન્મુખ બનીએ છીએ ખરા, પણ એ આપણું આત્મોન્મુખપણું મોટે ભાગે ચામડીની સપાટીની ઉપરનું જ હોય છે. સાચું અંતર્મુખપણું બહુ વધારે પુરુષાર્થ અને ઘણું વિશુદ્ધ તપ માગે છે."

"સંસ્થાનું કામ હોય કે સમાજનું કામ હોય, જેને કર્મવીર બનવું છે એને 'कूर्मोंगानीव' બનતાં આવડવું જોઈએ. જ્યાં આસક્તિ વધી, ઘર્ષણ વધ્યું, ખોટી હરીફાઈ જામી કે આપણે કૂર્મોંગાનીવ થઈને બેસી જવું. તો જ એ કર્મયોગ ફળવાનો. કૂર્મોંગાનીવ થતાં ન આવડે એ અનાસક્તિયોગ નથી જ સાધી શકવાનો."

"ગેરસમજ કાદવની કોઠી સમી છે. એ જેટલી ધોવા બેસશો એટલી એ વધશે. મારે વિશે ગેરસમજ ઊપજે, એટલે હું ખુલાસા આપવા નથી

બેસતો. છાનો રહું છું અને મારે રસ્તે ચાલું છું. સમય આવ્યે આપમેળે ગેરસમજ ઓગળી જશે."

"બાપુજી પાસે આવ્યો અને મારો ભવ બદલાઈ ગયો. ક્રાંતિકારી વિચારો બદલાયા અને અહિંસાનો મહિમા સમજ્યો; પણ એક પસ્તાવો મારા મનમાં રહી જ ગયો; હું બહુ મોડો બાપુ પાસે આવ્યો. જો ઊગતી જુવાનીમાં આવ્યો હોત તો હુંયે મગનલાલભાઈની પેઠે કર્મશૂર તરીકે પંકાત. વાક્શૂર તરીકે પંકાવું મને રુચતું નથી."

"માણસ ગમે એટલું ભણે, ગમે એટલો કેળવાય પણ જેનામાં સૂઝ નથી, જેનામાં પ્રત્યુત્પન્નમતિ નથી એ માણસ કહેવડાવવાને લાયક નથી. આપણા જુવાનોમાં સૂઝનો સાવ જ અભાવ છે એ મને ખૂંચે છે. ઝાડૂ વાળો, વાસણ માંજો કે શાક કાપો – દરેકમાં સૂઝ વાપરવી જોઈએ. જો આપણામાં સૂઝ હોત તો આજે કુંભારનો ચાકડો છે એવો ને એવો ન હોત અને આપણી બહેનોને રોજ ધુમાડો ન ખાવો પડત."

"જીવનની જરૂરિયાત એક વાર વધારી મૂકી એટલે પછી એ ઘટાડી ઘટતી જ નથી. હાથીના દાંત બહાર આવે છે પછી એ પાછા અંદર જઈ શકતા નથી. એટલે સગવડ હોય ત્યારે પણ આપણે ઓછામાં ઓછે ખરચે ચલાવવાની સદાયે કાળજી રાખવી."

"શ્રુતિચર્ચા વિદ્વાનોને માટે હોય છે અને સ્મૃતિચર્ચા સમાજને માટે. જમાને જમાને નવી સ્મૃતિ તૈયાર થાય છે. ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાન અને બહુ ઊંચા આદર્શોમાં સાધકોને રસ પડે. સાધારણ સમાજને તો નાના નાના વિધિ-નિષેધ સમજાવી દઈએ. નાતજાતની સંકુચિત દૃષ્ટિ મટાડી એને ઉદાર મનો-વૃત્તિ અર્પનારી નવી સ્મૃતિની આજે આવશ્યકતા છે."

"જો ગૌરીશંકરનું શિખર એકલું એકલવાયું ઊભું હોત તો એ આંખને ખૂંચત. સેંકડો નાનાંમોટાં શિખરો હજારો માઈલ સુધી સળંગ ઊભાં છે એની વચ્ચે જ ગૌરીશંકર અને ધવલગિરિ તેમ જ નંદાદેવી ને ત્રિશૂળ આદિનાં ઉત્તુંગ શિખરો ભવ્ય રીતે શોભી રહ્યાં છે. એ જ પ્રમાણે કોઈ માણસ એકલો શૂરો બની પોતાનું જ જ્ઞાન વધાર્યે જાય અને મહાપંડિત બને એથી કંઈ દેશ એટલો સુશોભિત અને સમૃદ્ધ નથી બનવાનો, જેટલો ઘેર ઘેર થોડા થોડાયે જ્ઞાનના ફેલાવાથી એ સમૃદ્ધ થવાનો છે. જ્યારે લાખો અને કરોડો લોકોમાં કેળવણી સર્વવ્યાપી બનશે ત્યારે એમાંથી જે થોડા મહાવિદ્વાન પાકશે એ ઘણી ઊંચી પંક્તિના જ્ઞાની હશે."

અંતે કાકાસાહેબનું ઉપદેશામૃત જે શ્લોકો વડે કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે એ શ્લોકો વડે આ સ્મરણલેખની સમાપ્તિ કરીએ :

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य पांडव ॥

અને

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयः ततो याति परां गतिम् ॥

[શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા : ૧૬/૧-૩, ૨૧-૨૨]

એનું આચરણ કરીને તથા કરવાનું શીખવીને સાચા આચાર્ય બનેલા કાકાસાહેબનું જેટલું સ્મરણ ને મનન કરીએ એ જીવનને ઊંચે ચડાવનારું જ છે.

જીવનની સફળતા શામાં રહેલી છે ? કેવું જીવન ગાળવાથી આપણે નિષ્પ્રાણ ન થઈએ, હીન ન થઈએ, વિનાશના યાત્રી ન થઈએ, એ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ અને પછી એવા મંગલ અને તેજસ્વી જીવનને અનુકૂળ એવી શુભ કળાઓ ખીલવવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો તરફનું આકર્ષણ સ્વાભાવિક છે. એ આકર્ષણને જ જો કોઈ કળાવૃત્તિ માની બેસે, એને જ જો કોઈ રસિકતા સમજી લે તો સમજવું કે તેણે આપઘાત કર્યો છે અને કળાનું અપમાન કર્યું છે. કળાનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયગોચર હોય છે ખરો, પણ એનો કલાત્મક આનન્દ વિષયાતીત હોવો જોઈએ.

'જીવનનો આનંદ', પૃ. ૨૨૬ — **કાકા કાલેલકર**

૧૨. આશ્રમમાં કાકાસાહેબ

તનસુખ ભટ્ટ

પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરના આચાર્યપદે ચાલતી સત્યાગ્રહાશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાનો હું બાળપણનો વિદ્યાર્થી હોઈને તે વખતનાં કેટલાંક સંસ્મરણો અહીં આલેખવાનો મારો ઇરાદો છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૯ કે ૧૯૨૦ ની સાલ હતી. જાફરાબાદમાં ચોથી ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યાંથી હું સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ભણવા આવ્યો. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાંનો એ જમાનો! રાષ્ટ્રીય જીવનની દૃષ્ટિએ અંધકારમય કાઠિયાવાડમાંથી મને જ્યોતિર્મય સત્યાગ્રહાશ્રમનાં દર્શન થયાં. તેમાં નાની મોટી કેટલીક સ્વયંપ્રકાશિત વિભૂતિઓમાં શ્રી વિનોબા ભાવે, શ્રી આપ્પા સાહેબ પટવર્ધન વગેરે હતા. પૂજ્ય કાકાસાહેબ તેમાંની એક વિભૂતિ.

* * *

મને યાદ છે કે શાળાની પ્રાર્થનામાં પૂ. કાકા સૌથી છેલ્લા આવતા. તેમના આવ્યા પછી જ પ્રાર્થના શરૂ થતી. તેઓ જાતે જ શિક્ષકોની મધ્યમાં બેસી પ્રાર્થનાની શરૂઆત કરતા. પ્રાર્થનામાં પલાંઠી વાળીને ટટાર બેસતા અને વિદ્યાર્થીઓને અવારનવાર આખી પ્રાર્થના દરમિયાન ટટાર બેસવા નામ દઈને સૂચના આપતા. મંત્રો પછી તેમનું પ્રવચન ચાલુ થતું. વિષયોની વિવિધતા અજબ હતી. દેશના સમાચારો, ઉત્સવો, પ્રવાસવર્ણનો, પશુપક્ષીની ખાસિયત, મહાપુરુષોનાં જીવન, મહારાષ્ટ્ર તેમ જ ભારત, અન્ય પ્રાંતોની વિશેષતાઓ ઇત્યાદિ વિષયોની તેમને ખોટ ન હતી. स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमादितव्यम् સૂત્ર પ્રમાણે તેમણે કદી પ્રવચનનો પ્રમાદ કર્યો ન હતો. પ્રાર્થનામાં શિસ્તપાલનના તેઓ અતિ આગ્રહી જણાતા. શાળાની શિસ્ત અંગે પણ ગમે તેવા મોટા કે લાગવગવાળા વાલીના બાળકને યોગ્ય શિક્ષા કરતાં તેઓ

અચકાયા ન હતા. બીજી બાજુથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વાત્સલ્ય પણ ઉત્તરોત્તર વધતું જ ચાલ્યું છે.

*　　　　*　　　　*

તેઓ ભૂગોળ શીખવતા. ભૂગોળ એટલે સ્થાનો કે વસ્તુની ગણાગણપટ્ટી નહિ, પરંતુ કૌતુક અને નવીનતાનો ભંડાર એ પ્રતીતિ તેમણે કરાવી.

*　　　　*　　　　*

તેમનું અને અમારું ઘર જોડાજોડ હતાં. તેમનાં બંને ચિરંજીવીઓ—સતીશ, બાળ—અને હું સાથે રમતા. રમતમાં મતભેદ થતો ત્યારે કોઈ કોઈ વાર અંગબળનો આશરો લઈ ન્યાય કરતા. પરંતુ કાકાસાહેબે કોઈ દિવસ એક પણ શબ્દ મને કહ્યો ન હતો.

*　　　　*　　　　*

એક વાર 'લેઈટ ફી' ચોડીને એક કવર કાકાસાહેબે મને આપ્યું અને કહ્યું કે "આજની ટપાલમાં તે જવું જ જોઈએ." હું સાયકલ લઈને સાબરમતીની પોસ્ટ ઑફિસે ઊપડ્યો. ટપાલપેટીમાંથી ટપાલ લેવાઈ ગઈ હતી. મેં પોસ્ટમાસ્તરને આ એક કવર લઈ લેવા વિનવણી કરી. તેમણે પણ નિયમને કાનૂન બહાર ગણી ન લીધું. પાછા આવીને પરાજયના સમાચાર મેં કહ્યા. પૂજ્ય કાકાસાહેબે કહ્યું કે કોઈને પણ કદીક બહુ વિનવણી ન કરવી. એક કે બે વાર કહેવાથી માને તો ઠીક; નહિ તો પછી આગ્રહ ન કરવો. થોડા વખત પછી सद्बोधचन्द्रिकामां તેમણે 'यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः' વાળો શ્લોક શીખવ્યો.

બતાવી ન શક્યો. કાકાસાહેબે જોયું કે આ વિદ્યાર્થીને પરીક્ષાક્ષોભ થયો છે એટલે તેમણે મને મરજી પડે તે સ્થળો બતાવવા કહ્યું. મેં હરકોઈ સ્થળ બતાવ્યું અને તેમણે મને બીજાની જેમ જ માનપૂર્વક પાસ થયેલો જાહેર કર્યો.

*　　　*　　　*

એક વાર છાત્રાલયના ત્રણેક વિદ્યાર્થીઓએ આશ્રમમાંથી સાબરમતી સ્ટેશને જઈને ચા-ગાંઠિયાની વ્યવસ્થા કરી. આશ્રમના નિયમથી આ વિરુદ્ધ વર્તન હતું. કાકાસાહેબે સભા બોલાવી પેલા ત્રણે વિદ્યાર્થીને ડિસમિસ કર્યા. પરંતુ એ જ કડક કાકાસાહેબ, પોતાને ક્ષય થયો હતો ત્યારે, કમર દુઃખતી હોવાથી બેસી ન શકાવાથી, ઊભા ઊભા કાંતતા અને નિયમપાલન, શિસ્ત વગેરે परोपदेशे पाण्डित्यम् નથી એમ પોતાના આચરણથી બોધ આપતા. જે શિસ્ત અને નિયમપાલનનો આગ્રહ આજના નેતાઓ માગે છે તે તેઓ પચીસ વર્ષ પહેલાં માગતા.

હું બારેક વર્ષનો હોઈશ. એક વાર છાત્રાલયના ઝરૂખા પરથી દીવાલની બહાર પડતી કોરે કોરે થઈને મધ્યમાં આવેલી તેમની ઑફિસની બારી આગળ આવ્યો. કાકાસાહેબને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે મેં એકદમ બારીમાંથી બૂમ પાડી, "કાકાસાહેબ!" મેં જે કદરદાની અને અભિનંદનની આશા રાખેલી તે જ મને મળ્યાં. "ઓ હો, શાબાશ," એમ એમણે આનંદિત વદને કહ્યું. પહેલાં મારું પુષ્કળ ગૌરવ કરીને પછી કહ્યું, "એમ કરતાં પડો તો કોનાં હાડકાં ભાંગે? ફરી આમ કરવું હોય તો રજા લઈને કરવું જોઈએ."

×　　　×　　　×

હું ચૌદેક વરસનો હોઈશ. શરીરબળ, બુદ્ધિશક્તિ અને સ્વત્વની ભાવના વિકાસ કરવા લાગી. અત્યાર સુધી જે કેટલાક "દાદા"ઓની દાદાગીરી સહન કરતો હતો તેમાંથી એકની સાથે મારે "ઠેરી ગઈ." મારો વાંક એ હતો કે રમતમાં મેં તે "દાદા"ને નમતું નહોતું આપ્યું અને તેના નિર્ણય સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. પેલાએ મારી ગરદન આજુબાજુ ધોતિયું વીંટેલું હતું તે લઈને આમળ્યું અને મને ગૂંગળાવવાની ધમકી સક્રિય રીતે આપી. મારા મિત્રો તો મારા કરતાં શરીરે નબળા હતા. પેલો ન તો મને ગૂંગળાવી શક્યો કે ન જીતી શક્યો. મેં પણ અહિંસક વાગ્બાણોનું એકમાત્ર હથિયાર વાપર્યું. પેલો થાકીને છેવટે ચાલતો થયો.

આ કુરુક્ષેત્ર કાકાસાહેબના ખંડની નીચે જ લડાયું અને કાકાસાહેબ બારીમાંથી તે બધું જોતા હતા તેની અમને કોઈને ખબર નહિ. તેમણે ઉપરથી કહ્યું, "તનસુખ!" અત્યાર સુધી ડર નહોતો તે હવે એકાએક મારામાં પ્રવેશ્યો. તેમણે કહ્યું કે "તમારા વચ્ચેની તકરાર હું જોતો હતો. તમે ડરના માર્યા નમતું ન આપ્યું તે મને ખૂબ ગમ્યું છે. ન્યાય તમારે પક્ષે હતો તે હું જાણતો હતો. પેલાની ગુંડાગીરીને કદી શરણે થતા નહિ." આટલી પ્રેરણા બસ હતી. શાળાના આચાર્યશ્રી જાતે અભિનંદનના શબ્દો કહે તેથી અમે ધન્યતા અનુભવતા લાગ્યા.

× × ×

વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર માયકાંગલાં જોઈને તેમને અપાર દુઃખ થતું. સારંગપુરમાં નવજીવન મુદ્રણાલય હતું ત્યારે વ્યવસ્થાપક તરીકે કાકાસાહેબે ત્યાંના વ્યાયામ-મંદિરને બને તેટલી સગવડ આપેલી. આશ્રમની શાળામાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ સવારે કસરત અને સાંજે રમત માટે એકએક કલાક કાઢવો જ જોઈએ એ તેમનો આગ્રહ. કસરતમાંથી તો મુક્તિ મળે પરંતુ રમતમાંથી કોઈને મુક્તિ મળતી નહિ જ. જો કોઈ વિદ્યાર્થી સાંજે રમતમાં ન જાય તો બીજે દિવસે તેનું ભણવાનું બંધ કરવામાં આવતું. અને ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ પણ એવા વિચિત્ર કે આમ સહેજે મળેલી રજાથી આનંદ પામવાને બદલે દુઃખી થતા તેથી રમતમાં આવવાનું ચૂકતા નહિ.

× × ×

એક વાર સાબરમતીમાં પૂર આવ્યું. સ્વામીનારાયણના મંદિરનો હાથી પાણી પીવા આવેલો તે તો આ અચાનક જળક્રીડાની તક જોઈને નાઠો અને પૂરમાં મહાલવા લાગ્યો. આવા સંજોગોમાં અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ પૂરમાં નહાવા જવાની રજા માગી. અમારી ઉંમર પણ ત્યારે સોળેક વર્ષથી વધુ નહોતી. કાકાસાહેબે જાતજાતના સવાલો કર્યા. કોને તરતાં આવડે છે, અગાઉ પૂરમાં કોણ કોણ પડ્યું છે, કોણ કસરતમાં આગળ પડતા જણાય છે અને એવા પ્રશ્નો પૂછીને અમને કંટાળો આપ્યો પરંતુ રજા ન આપી. અમે ખૂબ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા ત્યારે માત્ર અમુક વિદ્યાર્થીઓને પડવાની રજા મળી. અમે તો હરખભેર તરીને પાછા આવ્યા, (સામે પાર નહિ!–એક ઘાટથી બીજા કોઈ ઘાટ સુધી, એક જ કિનારે) અમે તેમને મનમાં ધન્યવાદ આપ્યા.

પરંતુ તેમને શું શું થયું હશે એ તો તેઓ જ જાણે ! વિદ્યાર્થીનું જીવન સાહસમય અને હિંમતવાળું થવું જોઈએ એમ માનનાર સિવાય બીજા કોઈ આચાર્ય આવી રજા આપે ખરા ?

× × ×

એક વાર કાકાના એક મિત્રે કાકાના જ અંગત જીવન વિશે એક લેખ લખ્યો. તેમણે તે કાકાને બતાવ્યો. તેમાં કેટલેક સ્થળે હકીકતદોષ હતો. બીજો દોષ હોય એ પણ સંભવે. પરંતુ કાકાએ તો તે લેખ પ્રકટ કરવાની તેમને અનુમતિ આપી – એટલું જ નહિ પરંતુ પેલી તથ્યથી જુદી તરતી હકીકતોમાં ફેરફાર કરવાનું પણ ન સૂચવ્યું. પોતાને વિશે અમીરી ગૌરવ અને ફકીરી બેપરવાઈ રાખનાર વિના અન્ય કોણ આમ કરે ? આને નિરાભિમાનિતા કહેવી કે વૈરાગ્ય કહેવો કે મસ્તી કહેવી ?

આજની સમાજરચનામાં મુઠીભર લોકો લાખો ને કરોડો રૂપિયા કમાય છે. હવે પછી એ અસામાજિક, સ્વાર્થી અને આંધળો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખતાં લાખો જ નહીં પણ કરોડો લોકોને મુઠી મુઠી અનાજ વધારે મળે અને તેમનાં હાડકાં ને ચામડાં વચ્ચે મુઠી મુઠી માંસ વધે એ ઉદ્દેશથી સંપત્તિશાસ્ત્રે ઉપાય સૂચવવા જોઈએ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે શોધખોળ કરવી જોઈએ. સમાજ-સેવાનો આદર્શ એ જ હોઈ શકે.

આજે ચાલે છે તે ઢબે તો નાશ જ સર્જાયેલો છે. એ ઢબ ફેરવવી જ પડશે. પાશ્ચાત્ય ઢબે વિજ્ઞાન, 'વાર્તા', સંપત્તિશાસ્ત્ર ને ઉદ્યોગ ચલાવીશું તો પશ્ચિમના પાકા ગુલામ બનીશું, ગરીબોના ભક્ષક બનીશું અને અન્તે ભસ્માસુરની પેઠે માથે હાથ મૂકી ભસ્મ થઈ જઈશું.

'જીવનવિકાસ', પૃ. ૭૯ — **કાકા કાલેલકર**

કાકાસાહેબ (૧૯૨૯)

૧૩. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ

[થોડાંક સ્મરણો]

સુન્દરમ્

ભૂતકાળ હમેશાં સુવર્ણયુગ જેવો લાગે છે. ૧૯૨૪માં હું વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો ત્યારે એને સ્થપાયાને ચારેક વરસ જ થયાં હતાં. તેટલામાં ઘણા અધ્યાપકોની ત્યાં આવનજાવન થઈ ગઈ હતી. અમે એ ભૂતકાળની વાતો સાંભળતા અને અમને થતું કે અમે ઘણી ઉત્તમ ચીજોથી વંચિત રહી ગયા. અમારો યુગ અમને સુવર્ણયુગ નહોતો લાગતો. પણ કેટલીક વસ્તુઓ બહુ સ્વલ્પ રીતે વાંછેલી હોય છે તોપણ તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે તેમ કાકાસાહેબ વિશે મારે બન્યું.

પ્રથમાના વર્ગમાં સંસ્કૃત વિષય લેતાં उपनिषत्पाठावलिના અધ્યયનની સાથે કાકાસાહેબનો પ્રથમ વાર પરોક્ષ સમાગમ થયો. એ પુસ્તકના સંપાદકોમાં તેઓ પણ હતા એવું સ્મરણ છે. सत्यं वद, धर्मं चर। आचार्य देवो भव। यान्यस्माकं सुचरितानि तान्येव त्वयोपासितव्यानि, नो इतराणि, नो इतराणि। यद् भूमा तत्सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति। ઉપનિષદનાં આ મહાવાક્યોનો જીવનના એ મુગ્ધકાળમાં પ્રથમ વાર પરિચય થયો. આવાં પરમ ગહન સત્યો જેમાં હશે તે ઉપનિષદ્ ગ્રંથો કેવા હશે, એ ગ્રંથોમાંથી અમારે માટે તારવણી કરી પાઠાવલિ રચનારની વિદ્વત્તા કેવી હશે, એમની પ્રકૃતિ કેવી હશે એવા એવા વિચારો મને આવતા. અને કાકા વિશે કંઈક વધારે જાણવાની ઇંતેજારી થવા લાગી.

પણ તે વખતે કાકા વિદ્યાપીઠમાં ન હતા. 'સાબરમતી' દ્વૈમાસિકની ફાઈલો જોતાં જોતાં એમાં વિદ્યાપીઠના કેટલાક જૂના અધ્યાપકોની છબીઓ જોવા મળી. એમાં કાકાની છબી હતી કે નહિ તે યાદ નથી. કાકાની જે પહેલી જોયેલી છબીનું સ્મરણ છે તે છે હિમાલયના પ્રવાસી, ભરાઉ દાઢીવાળા કાકાસાહેબની છબી. હું ધારું છું એ એમના 'હિમાલયના પ્રવાસ'માં જ મૂકેલી

હતી. ઉપનિષદોની પાસે મારું પ્રથમ ઉપનિષદન કરાવનાર આ લેખક, તે વળી હિમાલયનો યાત્રી અને તેમાં તેની આવી ભવ્ય દાઢીવાળી મુદ્રા, કાકા માટે મારા માનની માત્રા ઘણી વધવા લાગી. એ દાઢીવાળી છબી જ્યારે મેં જોયેલી ત્યારે એ દાઢીને કે મને ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવી શકે તેમ હતું કે અમારા બેનો સમાગમ કોઈ રોમાંચક રીતે અથવા હકીકતની રીતે કહેવું હોય તો રોમોત્પાટક રીતે થવાનો હતો. પણ એ મહામનોહર કથા યથાક્રમે આવશે.

કાકાસાહેબ અમારા ત્રીજા આચાર્ય હતા. ગિદવાની પછી, કૃપાલાની આચાર્ય તરીકે આવ્યા ત્યારે એ રાજ્યપલટો સૌમ્ય શાંતિપૂર્વક થયેલો. કૃપાલાની પછી કાકાસાહેબ આચાર્ય તરીકે આવ્યા ત્યારે એ યુગક્રાન્તિ જરા જુદી રીતે બનેલી. કૃપાલાની જતાં જતાં બહુ લોકપ્રિય થયેલા. ગુજરાત કૉલેજની હડતાલને સફળ કરવામાં તેમના નેતૃત્વે ઘણો ફાળો આપેલો. આખા અમદાવાદના યુવકવર્ગને તેમણે મુગ્ધ કરેલો. તેમનો વિદાયસમારંભ વિદ્યાપીઠમાં અકલ્પ્ય ભવ્યતાથી ઊજવાયેલો. ઉત્સાહ અને વિષાદના તીવ્ર આરોહઅવરોહની એવી ભૂમિકા ઉપર કાકાસાહેબને વિદ્યાપીઠમાં આવવાનું થયું.

કૃપાલાની કરતાં કાકાનું વ્યક્તિત્વ ઘણું જુદું. વિદ્યાર્થીઓને તેમનો પરિચય નામ પૂરતો જ. વળી વિદ્યાપીઠના વિકાસની નવી યોજનાઓ પણ તેમણે અમલમાં મૂકવાની હતી. જૂના વાતાવરણ ઉપર નવા વાતાવરણનું સર્જન કરવું એ જરા અઘરું કામ હતું, પણ કાકાસાહેબે તે કરી આપ્યું.

ફરફરતી સોનેરી બાબરીવાળા, ચમકદાર આંખોવાળા અને મોહક વાક્પાટવવાળા કૃપાલાનીને સ્થાને આચાર્યના બાજઠ ઉપર કાકાની ચશ્માંવાળી અને મુંડિત માથાવાળી આકૃતિનું દર્શન બહુ જીતી લેનારું ન હતું. કાકા પણ કૃપાલાનીની પેઠે ખેસ ઓઢતા હતા. પણ એ બેયની છટામાં ઘણો ફેર હતો: વળી કાકા એમના મહારાષ્ટ્રી ઢબના ઉચ્ચારોથી ગુજરાતી બોલતા હતા. એમના પહેલા વ્યાખ્યાન વખતે હું તેમની નજીકની જ પાટલીઓ પાસે બેઠો હતો. અને તેમણે 'ત્રાજવું' ને બદલે 'ત્રાજવો' શબ્દપ્રયોગ કર્યો. એ ભૂલ પ્રત્યે મેં તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું – કહો કે ખેંચાઈ ગયું. કાકાસાહેબ મીઠું હસ્યા અને આગળ બોલ્યે ગયા. મને એક ન સમજાય તેવો આનંદ થયો. પહેલાંના આચાર્યો જેવા એ દુર્ધર્ષ નથી, એમના કરતાં મારામાં પણ કંઈક વધારે જ્ઞાન છે, ગુજરાતી ભાષા પૂરતું પણ, એ વિચારો એ આનંદના કારણરૂપ હોઈ શકે. અમારો આચાર્ય અને વિદ્યાર્થી તરીકેનો એ પહેલો પ્રસંગ.

પછી યુગપલટો થવા લાગ્યો. અને પલટાઓ, તે સારા હો કે નરસા, પણ એકદમ ગળે ઉતારવા કઠણ હોય છે. કાકાએ તંત્ર હાથમાં લીધા પછી

અમને પહેલો પાઠ સ્વતંત્રતા અને અતંત્રતા વચ્ચેના ભેદનો આપ્યો. વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં વધારે સ્વચ્છતા, વધારે સુવ્યવસ્થા અને વધારે કર્મશીલતા લાવવાની નવા તંત્રની નેમ હતી એમ મારી છાપ છે.

નવા વિધિઓ અને નવા નિષેધો આવવા લાવ્યા. અમે છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ અમારો કચરો, દાતણની ચીરીઓ, કાગળના ડૂચા, એંઠું પાણી વગેરે ઓરડીની બારીમાંથી પાછળ યથેચ્છ નાખતા. કાકાએ આવીને કચરા-પેટીઓ મુકાવી અને અમને તેમાં કચરો નાખવાનું ઉપદેશ્યું. એ પ્રસંગે એમણે બારીમાંથી બહાર કચરો ફેંકવાની ક્રિયા માટે 'ઓકવું' શબ્દ વાપરેલો તે મારા ચિત્તમાં ખાસ ચોંટી ગયેલો. પણ અમે કંઈ તરત જિતાઈ જઈએ તેવા થોડા હતા! કાકાના વિધિનિષેધોને ઉમંગથી અપનાવી લેનારા વિદ્યાર્થીઓમાં એક અમૃતલાલ નાણાવટી હતા. અમારા આ દુરાગ્રહ સામે નાણાવટી સક્રિય સદાગ્રહ કરતા. કાકાના સદ્બોધ પછી પણ સવારના પહોરમાં અમે દાતણની ચીરીઓ બારીમાંથી નાખતા હોઈએ ત્યારે એક ટોપલી લઈ નાણાવટી તે વીણવા નીકળતા! મને લાગે છે કે એ પાઠ પછી અમે શીખેલા તો ખરા જ.

છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં કપડાં ગમે ત્યાં સૂકવતા અને મહાવિદ્યાલય ચાલતું હોય ત્યારે એ લટકતાં ધોતિયાંનો દેખાવ બહુ સારો ન લાગતો. કાકાએ અમને ઓરડામાં કપડાં સૂકવતા કર્યા અને તે માટે ઓરડાની ઊંચી છતમાં ખાસ લાકડીઓ નંખાવી આપી. કાકાના આવ્યા પછી પેશાબખાનાં અને જાજરૂની સ્થિતિ સુધરી એ મને બહુ ગમ્યું. પેશાબ કરવો અને જાજરૂ જવું એ પણ હવે આનંદદાયક પ્રસંગો લાગવા મંડ્યા! પાયખાનામાં દરેક ઉપયોગ પછી માટી નાખવા માટે વ્યવસ્થા થઈ, એકને બદલે બે ડોલો મુકાવા લાગી, પાણીની ડોલ એક નાના કાણાવાળા ઢાંકણાથી ઢંકાવા લાગી, અને બીજી ડોલ માટીથી ઢંકાયેલી રહેવા લાગી. રસોડું પણ સુધર્યું. તેનો ખરચ ઓછો થયો.

કાકાએ આવીને અભ્યાસક્રમમાં ઉદ્યોગો દાખલ કર્યા અને કાંતવાનું નિયમિત અને ફરજિયાત કર્યું. આ માટે એમને ઠીકઠીક જહેમત લેવી પડેલી એમ લાગે છે. પણ સરવાળે ઉદ્યોગો અમને – ખાસ કરીને મને તો બહુ ગમી ગયેલા. સુથારી કામ અને વણાટ માટે નવા શિક્ષકો આવ્યા. ઓજાર પકડવાને મારા હાથ નાનપણથી ટેવાયેલા હતા, પણ મારા બીજા મિત્રોને જીવનમાં પહેલી વાર હથિયાર પકડવાનાં હતાં. પ્રારંભમાં એમના હાથની કઢંગી ક્રિયાઓ જોતાં રમૂજ પડતી. કાકાસાહેબ પોતે પણ ઓજારો

પકડતા, પણ તેમનો હાથ પણ પેલાઓ કરતાં કોઈ ખાસ કૌશલથી ચાલતો ન હતો. અને કાકાસાહેબ ઉપર એક બીજી બાબતમાં પણ મારી સરસાઈ જોઈ મને આનંદ થયો !

વિદ્યાપીઠમાં રોજ પ્રાર્થના થતી અને પછી વર્ગો શરૂ થતા. કાકા આવ્યા પછી પ્રાર્થનાના સંગીતમાં તેમનાં પ્રવચનો ઉમેરાયાં, અને થોડા વખત પછી દરેકે કાંતેલા તારની નોંધણી કરવાનું દાખલ થયું. પ્રાર્થનાના વાતાવરણની દૃષ્ટિએ આ બધી ક્રિયાઓ મને પૂરતી સંવાદી લાગતી નહોતી. વિદ્યાપીઠની પ્રાર્થનામાં હું પહેલી વાર ગયેલો ત્યારે એક ઘણી ગંભીર-મધુર છાપ મારા પર પડેલી. પ્રાર્થનાખંડમાં હું દાખલ થયો ત્યારે તંબૂરનું સ્વસ્થ ગંભીર રણન આખા ખંડને ભરી દેતું હતું. લોબાનના ધૂપથી ભરેલો ખંડ ઇન્દ્રિયોને કોઈ અકળ રીતે શાંત કરતો હતો. પ્રાર્થનાનું ગીત ગવાયા પછી પાઠક પોતે કોઈ રાગ ગાતા અથવા સતાર વાયોલિન કે વીણાનું વાદન કરતા. પ્રાર્થના પૂરી થતી. અને એ સંગીતમાં તરબોળ બની સૌ અભ્યાસ માટે જતા. સંગીતની એ શબ્દાતીત સ્વરસૃષ્ટિમાં સ્થિત થયા પછી મનુષ્યનો સ્થૂલ વિચારપ્રધાન અવાજ સાંભળવાનું બહુ રુચિર ન નીવડતું. સૂત્રયજ્ઞના ફળરૂપે જન્મેલા તારની નોંધણી એ એથી પણ વધારે વરવી ક્રિયા હતી. એથી કાંતવાની ક્રિયા અંગે ભાવના કે માધુર્ય કશું ઉત્પન્ન થઈ શકતું નહોતું. કાકા અમને ગમે તેટલું સમજાવવા મથતા છતાં રેંટિયાનું યાંત્રિક ગુંજન કે તેને અંગેની હરેક ગાણિતિક ક્રિયા અને પાઠકની વાયોલિનનું ગુંજન એ બંને સરખી કોટિની મધુર કે પવિત્ર ક્રિયાઓ ઘણાને ન લાગતી. પરિણામે, તાર નોંધવાનું શરૂ થાય ત્યારે જસાણી છાપું કાઢી વાંચવા માંડતો. અને એ ક્રિયા અશિષ્ટ છે તે સમજાવવા માટે પાછી કાકાસાહેબને મહેનત લેવી પડતી !

પણ કાંતવાની બાબતમાં નવા તંત્રનો આગ્રહ અવિરોધ્ય હતો. અને ઘણાને લાગતું, પણ તેઓ તેને સ્પષ્ટ રૂપમાં વિચારી કે કહી નહોતા શકતા, કે આ સ્થિતિ —

The old order changeth yielding place to new

થી સાવ વિપરીત હતી. એમાં તો —

The new order changeth yielding place to old —

જેવી સ્થિતિ હતી. કૃપાલાની તેમની વિદાય વખતે વિદ્યાપીઠનું વિશિષ્ટ કાર્ય શું છે તે વિશે પોતાની કલ્પના રજૂ કરી ગયેલા. અને કાકાના આવ્યા પછી એ કલ્પનાનું ખંડન થતું ઘણી વાર દેખાતું. અમદાવાદમાં ગાંધીજીના

કાર્યની કૃપાલાનીએ ત્રણ રીતે વર્ગણી કરેલી—આશ્રમ, વિદ્યાપીઠ અને સરદારની મ્યુનિસિપાલિટી. આશ્રમ એ કઠોર તપોભૂમિ હતી, સરદાર ગાંધીજીના કાર્યને નક્કર વ્યવહારમાં મૂર્ત કરવાનું કામ કરતા હતા. વિદ્યાપીઠમાં સંસાર અને તપોવન બંનેનો સમન્વય હતો અને ઉપરાંત બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની વિશાળ પીઠિકા ઉપર શુદ્ધ સંસ્કારની ઉપાસના હતી. કાકાના આવતાં જાણે વિદ્યાપીઠ પર આશ્રમનું આક્રમણ થતું દેખાયું. ઉદ્યોગોની હિમાયત થતાં બુદ્ધિનો આંક જાણે ઓછો જોખાવા લાગ્યો. જોકે એ સાવ સાચું નહોતું. પણ બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર તો અંકુશ આવેલો દેખાયો જ. વિદ્યાપીઠનું દ્વૈમાસિક 'સાબરમતી' તથા હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક 'પંચતંત્ર'—બંને ઉપર સેન્સરશિપ બેઠી. વિદ્યાર્થીઓની સભા આચાર્યના કડક આધિપત્યમાં આવી. પુસ્તકાલયમાંથી હેવલૉક એલિસનાં પુસ્તકોને ઉપાડીને અદેય વિભાગમ મૂકવામાં આવ્યાં અને મૅકફેડનના 'ફિઝિકલ કલચર'ને મંગાવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું !

આ બધી નવી વ્યવસ્થાને જેમ ગણવી હોય તેમ ગણો. કાળે કરીને માણસ બધાથી ટેવાઈ જાય છે અને વિપરીત દેખાતી પરિસ્થિતિ પણ વિકાસની પોષક નીવડે છે. સેન્સરશિપ હેઠળ આવેલા 'સાબરમતી'નો હું પહેલો તંત્રી હતો. અને મારા મગજમાં હજી સ્વતંત્રતાની ધૂન હતી. માસિકનું લખાણ બતાવ્યું હોય તોય શું કે ન બતાવ્યું હોય તોય શું એવી શિથિલ મનોવૃત્તિથી મેં થોડું લખાણ સેન્સરને બતાવ્યા વિના છપાવી દીધું. અને જોઈ લો મઝા ! કાકાસાહેબની કડકાઈનો મને પહેલો અનુભવ થયો. છપાઈ ગયેલા લેખોમાંથી એકમાં અહિંસાની વિરુદ્ધ જાય એવું કંઈક લખાણ હતું. અને તે લેખકની કલમભૂલ જ હતી. મેં કાકાને કહ્યું, શુદ્ધિપત્રકમાં ભૂલ સુધારી લઈએ. યા તો તેના પર શાહી છપાવી દઈએ. તેમ ન કરવા દેવાનો કાકાનો રદિયો મને ચમત્કારી લાગ્યો. તેમણે કહ્યું, ગમે તેમ કરો, પણ વાચકનું ધ્યાન ખેંચાવાનું અને કંઈક અનિષ્ટની આશંકા તેને રહેવાની. હું સાચેસાચ જિતાયો. એમની આજ્ઞાથી મેં એ પાનું આખું ફરીને છપાવ્યું. એ પછી હવે મારા પત્રોમાં હું અક્ષરો બિલકુલ દેખાય નહિ એવી રીતે કદી છેકછાક નથી કરતો. કાં તો ત્રણ પૈસાનો ભોગ આપીને નવું પત્તું લખું છું. અથવા વાંચનારો સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકે તેવી રીતે માત્ર સૂચક ચેરો કરું છું. મારા બદલાયેલા લખાણમાંથી ભલે એ પણ શીખે !

કાકાસાહેબે જે વિધિનિષેધો યોજ્યા તે ધીરે ધીરે કોઠે પડી ગયા. અમે બધા હોંશથી કાંતતા, ઉદ્યોગના સમયમાં લાકડાં છોલતા, વસ્તુઓ

બનાવતા, પ્રાર્થનાના સંગીત પછી એમનાં પ્રવચનો સાંભળતા અને તાર પણ નોંધાવતા. કળા ઉપર નીતિનો, નવા આચારોનો એ વિજય જ કહેવાય ને? કાકાસાહેબના અગુજરાતી ઉચ્ચારો હવે ખાસ અતડા નહોતા લાગતા. પાંચેક મિનિટના પ્રવચનમાં તેઓ એકાદ વિચારબિન્દુનો અચ્છી રીતે વિસ્તાર કરતા. એમના ટૂંકા નિબંધોની શૈલીમાં, નવી વ્યવસ્થામાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય અને સંસ્કારિતાને ગૌણત્વ મળ્યું છે એ લાગણીને દૂર કરવા કાકાએ ધીરે ધીરે પણ મજબૂત પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અમારા અભ્યાસક્રમની બહાર એમણે કેટલાક ખાસ વર્ગો લેવા માંડ્યા. કૃપાલાની પણ એમ કરતા હતા. એવી રીતે તેમની પાસેથી અમે 'ઈન મેમોરિયમ' તથા રામકૃષ્ણનાં વચનામૃતો શીખેલા. રામકૃષ્ણનાં વચનો કરતાંય કૃપાલાનીના રામકૃષ્ણ પ્રત્યેના ભક્તિભાવે મારા મન ઉપર તે વખતે વધારે અસર કરેલી. કાકાએ રાધાકૃષ્ણનનું 'ધ હિન્દુ વ્યૂ ઑફ લાઈફ', 'મૉડર્ન સિમ્પોઝિયમ', 'લેટર્સ ઑફ જોન ચાઈનામેન' વગેરે પુસ્તકો અમારી સાથે વાંચ્યાં. કળા વિશે પણ એમણે કેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપેલાં. એ બધામાંથી મને કેટલીક વસ્તુઓ ખરેખર નવી જાણવા મળેલી. પણ એ વ્યાખ્યાનોમાંથી મળેલી માહિતી કરતાં તેને અંતે હું જે વૃત્તિવિકાસ અનુભવતો તે મને આજે વધારે કીમતી લાગે છે. કાકાસાહેબમાં પણ વિદ્વત્તા છે એ વસ્તુ તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી જોવા મળી. અને તેમના પ્રત્યે તથા જેમનાં પુસ્તકો તેઓ બહુમાનથી વાંચતા તે લેખકો પ્રત્યે મારો આદર વધવા લાગ્યો.

પણ મને લાગે છે કે હું કાકાના કુશિષ્યોમાંનો એક હતો અને છેવટ સુધી તો નહિ પણ લાંબો કાળ તેવો રહ્યો. વાત એમ હતી કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ખરેખર કાકા ગમતા ન હતા. અને તેઓ પોતાને મન ફાવે તેમ વર્તતા હતા. અમારા મગનભાઈ ભદ્રને અખાડે રોજ જતા. અને રાત્રે મોડા આવી વિદ્યાપીઠના વિશાળ મકાનના ચોકમાં પડેલી પાટો પર બેસી મોટા ઘાંટા કાઢી વાતો કરતા અને કાકાની ઊંઘમાં ખલેલ પહોંચાડતા. હું મોટે ભાગે કલમબાજીમાં જ મારો વિરોધ વ્યક્ત કરતો. પણ મગનભાઈના ઘોંઘાટ કરતાં એ કલમે કાકાને વધારે વ્યગ્ર કરેલા. અમારાં તોફાનો એક કે બીજી રીતે ચાલુ રહેતાં જ હોય. અને એવા તોફાનમાંથી અજાણ્યે પણ હું કેટલીક કીમતી વસ્તુઓ શીખ્યો.

છાત્રાલયમાં એક પ્રદર્શનપ્રવૃત્તિ ઊપડેલી. કોઈ વિદ્યાર્થી કૂવા પર નહાવા ગયો હોય, પાયખાને ગયો હોય કે જમવા ગયો હોય એટલામાં પેલા પ્રદર્શનકારો એના ઓરડામાં એ જ વિદ્યાર્થીની લાક્ષણિકતાઓની મશ્કરી કરે

તેવી યોજનાવાળું પ્રદર્શન ગોઠવી દેતા. પેલા ભાઈ આવે ત્યાં તો તેના બારણા પાસે ટોળું ભેગું થઈ ગયું હોય. પછી એ પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થાય અને ભારે ગમ્મત આવે. એમ બધી લાક્ષણિક વિભૂતિઓના ઓરડામાં પ્રદર્શનો જોરભેર ભરાવા લાગ્યાં. એક વધારે પડતા સાદા વિદ્યાર્થીના ઓરડામાંથી બધો સમાન હટાવી લઈ તેના ખાલી ઓરડાનું જ પ્રદર્શન યોજાયું. હું સ્વયંપાક કરતો હતો. હું જમીને આવીને જોઉં છું તો મારે ત્યાં જ પ્રદર્શન ! આખા છાત્રાલયમાં જેટલી લોઢાની ચીજો હતી તે બધી ભેગી કરેલી. ઓરડામાં પાંચ-સાત સ્ટવ એકી સાથે ધમધમ કરતા સળગી રહ્યા હતા. લાકડાં જોખવાનો મોટો કાંટો પણ ત્યાં આવી ગયો હતો ! કાકા બેશક આ નિર્દોષ વિનોદપ્રવૃત્તિ વિશે જાણતા હશે જ. પણ તે ખાસ કંઈ કહેતા નહોતા. એવામાં એક વાર હદ થઈ. પ્રદર્શન તો રાબેતા મુજબનું જ હતું. હાસ્યવિનોદ પણ રાબેતા મુજબનાં હતાં. ઓરડાની આસપાસ અમે પ્રદર્શનનો લાભ લેતા હતા તેવામાં કાકાસાહેબ ખૂબ ગંભીર બનીને ઉપરથી ઊતરી આવ્યા. અમે બધા શાંત થઈ ગયા. તેમણે અકલ્પ્ય સંયમથી અને ગાંભીર્યથી એકાદ વાક્ય જ કહ્યું : 'આજે રમણભાઈનું મૃત્યુ થયું છે. તમને આવો વિનોદ આજે ન શોભે !' અને ત્યારથી એ પ્રવૃત્તિ હંમેશને માટે બંધ થઈ. મારા મન પર એ પ્રસંગે કાકાના વ્યક્તિત્વની ખૂબ ગંભીર છાપ પડી. ગુજરાતના એ વિદ્વાન માટે કાકાની સંમાનવૃત્તિ તેમના પ્રત્યે પણ સંમાન પ્રેરે તેવી મહાન હતી. રમણભાઈના મૃત્યુની તારીખ મને યાદ નથી રહી. પણ એ દિવસ આમ અણધારી રીતે મારા મનમાં પૂરેપૂરો અંકિત થઈ ગયો છે.

વિદ્યાર્થીઓનું બંડ કહેવાય તેવો એક બીજો નાનકડો પ્રસંગ હતો. અને ત્યારે કાકાસાહેબે જે દક્ષતાથી કામ લીધેલું તે મને બરાબર યાદ રહ્યું છે. બારડોલીનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો. વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમાં ભાગ લેવા ગયેલા. શહેરમાં બારડોલી-દિન મનાવાતો હતો અને બધે હડતાળ હતી. અમે પણ રજા પાડવા માગણી કરી. કદાચ એવી હડતાલની માગણી વિદ્યાપીઠમાં પહેલી વાર જ હતી. ત્યારે કાકાસાહેબે તેમના પ્રવચનમાં સમજાવ્યું કે બીજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સરખી કક્ષાના નથી. સરકાર અને રાષ્ટ્ર વચ્ચે જે ગજગ્રાહ ચાલી રહ્યો છે તેમાં સરકારની બાજુએ ઊભેલા પોતાની પકડ ઢીલી કરી શકે. સરકારી કેળવણી લેનારા હડતાળ પાડે એ જરૂરી છે. આપણે તો સરકારની વિરુદ્ધમાં છીએ. આપણાથી પકડ ઢીલી ન કરાય, પણ વધારે જોરથી આપણે તો ખેંચવું જોઈએ. અને અમે રજાની માગણી બંધ રાખેલી. તે પછી બારડોલીને અભિનંદન આપતું એક કાવ્ય

લખીને હું કાકા પાસે લઈ ગયો. એમાં 'લડચે જા, ઝૂઝચે જા' એવી એક પંક્તિ હતી. કાકાએ તે સાંભળી ટકોર કરી, 'હા, એને કહો કે તું લડ, ખતમ થઈ જા, અને અમે અહીં બેઠા બેઠા તારી કવિતા કરીશું. એમ ને?' મને એમની વાત સમજાઈ. હું હસ્યો. 'ના, ના. એવો તો ખ્યાલ પણ આપણને ન હોય.' અને આપણે સૌ સાથે 'લડીશું ઝૂઝીશું' એવી રીતની મેં પંક્તિ કરી.

આમ છતાં હું કુશિષ્ય પૂરેપૂરો મટચો ન હતો. બીજે વર્ષે હું અમારી વિદ્યાર્થીપંચાયતનો મહામંત્રી ચૂંટાયો. અને મહામંત્રી તરીકે મારે કાકાસાહેબ સાથે વધારે નજીકમાં આવવાનું બન્યું. કાકાસાહેબ સામે મારે એક મોટી ફરિયાદ હતી કે તેમણે હું તંત્રી હતો ત્યારે 'સાબરમતી'માં મારે જોઈએ તેટલા લેખ નહિ આપેલા. મને અનેક વાર લખવા બોલાવેલો અને ખાલી હાથે પાછો કાઢેલો. એનું રહસ્ય મારી એમના તરફની વિમુખતા પણ હોય. ઘણા વખત પછી તેમણે એક વાર વાતવાતમાં કહેલું કે મારી પાસે જે લખનાર હોય છે તેના ઉપર લેખનો ઘણો આધાર રહે છે. મારે એ જોવું હતું કે બોલીને કેવી રીતે લેખ લખાવી શકાય. કાકાસાહેબે એ જોવાની તક મને હજી લગી નથી જ આપી.

પણ મને લાગે છે મારે કાકાસાહેબ સામે હતી તે કરતાં વધારે ફરિયાદ તેમને મારા સામે હશે. કદાચ આ હકીકતરૂપે સાચું ન હોય તોપણ એ બાબતની કલ્પનામાંથી વિનોદ તો જન્મે જ છે એમ માની એ લખું છું. વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ કરવા ખાતર કાકાએ અભ્યાસક્રમ સિવાયની જે પ્રવૃત્તિઓ યોજેલી તેમાં હું ખાસ રસ નહોતો લેતો. નાણાવટી જેવા તેમને જે ગુરુભાવથી જોતા તેવો ગુરુભાવ પણ મને થતો નહોતો. અમારા ઉપનિષદના વર્ગો ગોપાળદાસ લેતા. એક વાર કાકાસાહેબ તે વર્ગ લેવાના હતા ત્યારે ગોપાળદાસ અમારી સાથે નીચે બેઠા. કાકાસાહેબ વર્ગમાં દાખલ થયા કે તરત તે ઊભા થઈ ગયા અને મને-કમને અમે પણ ઊભા થયા. અધ્યાપક વર્ગમાં દાખલ થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી ઊભા થાય એ બનાવ મેં વિદ્યાપીઠમાં પહેલી વાર બનતો જોયો. અને મારાથી બોલાઈ જવાયું, 'આમ ઊભા થવામાં નરી તકલીફ છે!' મને લાગે છે ભક્તિ-પ્રદર્શનની એ ક્રિયાનું મારું આ વ્યાકરણ કાકાને બિલકુલ રુચ્યું નહિ હોય. અધ્યાપક ઝૌહરીને જ્યારે વિદાય આપવામાં આવેલી ત્યારે તેમણે જતાં જતાં પણ કહેલું, 'મૈં ગુરુડમમેં માનનેવાલા નહીં હૂં.' ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયેલો. ઘણાઓની લાગણીને તેમણે એ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરેલી. અને

કાકાસાહેબ ગુરુ ગણાવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ ખ્યાલ પણ મને ત્યારે આવ્યો. હકીકત એમ હતી કે નહિ, તે હું ન કહી શકું. મારી સાથેના કાકાના વર્તનમાં મેં એવું કદી અનુભવ્યું નથી. છતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કે કાકાના પ્રશંસકોએ પણ કાકાની આસપાસ ગુરુપદની હવા ઊભી કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે અસંભવિત નથી.

હું આમ નઠોર કહેવાય તેવો વિદ્યાર્થી હતો. હું કોઈ વસ્તુનો વિરોધ કરી શકું તેમ છું એવું ભાન તો મને બહુ મોડું જન્મ્યું છે. મને મારી પોતાની જાત ઘણી પોચી, સુંવાળી અને અનાક્રમણશીલ લાગી છે. આવા નઠોરોને જીતવા, કહો કે તેમને અને બધા વિદ્યાર્થીઓને વિકસાવવા કાકાસાહેબે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ ઊભી કરી. તેમણે રાત્રે તારાદર્શન કરાવવા માંડ્યું. એ મને ખૂબ ગમ્યું. શિયાળાની નીતરેલી રાતે અમે અગાસીમાં જતા. કાકાસાહેબ હેઠ પગ સુધી પહોંચતો ગરમ ઓવરકોટ પહેરીને આવતા અને તારા ઓળખાવતા. મેં તારાઓને પહેલી વાર ઓળખ્યા. અને સાથેસાથે કાકાસાહેબને ઓવરકોટ પહેરવા જેટલા અર્વાચીન જોઈને મજા પણ અનુભવી. તેમણે સવારે સાડાપાંચે પ્રાર્થના શરૂ કરી અને ત્યારે ગીતા ઉપર કંઈક બોલવાનું રાખ્યું. પણ એ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવો કે રસ લેવો મારે માટે મુશ્કેલ હતું. સાડાપાંચે જાગવા જેટલું વિકટ કાર્ય કરવું મારે અતિ દુર્ઘટ હતું. જગતના બધા રસો કરતાં એ સવારની ઊંઘનો રસ ત્યારે વધારે સઘન અને મૂર્ત હતો.

ખબર નથી કે એ કેવી રીતે બન્યું. પણ કાકાસાહેબ સાથે મેં ટાગોરનું 'સાધના' વાંચવા માંડ્યું. અમે માત્ર બે જણ જ બેસતા અને કાકાના સાન્નિધ્યનો એ મારે માટે ઉત્તમ પ્રસંગ હતો. હું એમની પાસેથી જેટલું ધારું તેટલું લૂંટી શકું તેમ હતો. પણ હું અત્યારે જોઈ શકું છું કે હું ત્યારે ઘણો નિષ્કામ મનુષ્ય હતો ! હું પુસ્તક વાંચતો, પણ એમાં પ્રશ્નો કરતો, કાકાસાહેબ તેનું નિરસન કરતા. અને નીચે જઈ મેં શું વાંચ્યું તરત જ ભૂલી જતો ! બેશક, 'સાધના'માંથી સૌંદર્ય વિશેનાં, જગતના શાશ્વત સત્ય વિશેનાં કેટલાંક ચિત્રો અને દૃષ્ટાન્તો મને સારાં એવાં આકર્ષક લાગેલાં; પણ ટાગોરની એ 'સાધના' કે કાકાસાહેબની એ સાધના મારી પ્રકૃતિને બહુ અનુકૂળ ન હતી. અમારા વર્ગોમાં શાંકર અદ્વૈતના અભ્યાસ કરતાં આત્માનું જે સ્વરૂપ હું સમજેલો તેટલા પરથી મેં ઈશ્વર વિશે અભિપ્રાય બાંધી નાખ્યા હતા. અંતિમ વાસ્તવિકતા એ નિર્ગુણ નિરાકાર છે ને તેની સાથેનો સંબંધ મને કદી કૃતાર્થતા જન્માવે એવો લાગતો ન હતો. કાકા

બ્રહ્મ વિશે જે કંઈ જાણતા હોય કે અનુભવતા હોય પણ તેમને ઈશ્વર ઉપર આસ્તિકય તો હતું જ. વાતવાતમાં એક વાર મેં ઈશ્વરની કલ્પનાને મારી અનાક્રમક મંદ રીતે ઇનકારેલી અને કાકાસાહેબ તરફથી તેનો જે પ્રતિભાવ થયેલો તે બહુ રુચિકર નહોતો. આમ અમારી 'સાધના' પૂરી થઈ. પણ એમાંથી હું એક વસ્તુ શીખેલો તે હજી યાદ છે. હું વાંચતો ત્યારે કાકાસાહેબ મારા અંગ્રેજી ઉચ્ચારો સુધારતા. અને એમાં 'truth'નો ઉચ્ચાર લઘુસ્વરનો છે એ હું ભણ્યો.

જે વસ્તુ 'સાધના'થી ન સધાઈ તે અનાયાસે સિદ્ધ થઈ ગઈ. કાકાસાહેબ આમ કલાભક્ત હતા છતાં તે સંયમપ્રધાન શુષ્ક રસવૃત્તિના છે એવી છાપ મારા પર રહેલી. એક વાર અમે બેત્રણ વિદ્યાર્થી તેમની પાસે બેઠા હતા. અમારામાંથી એક જણે બહુ ચપસીચપસીને માથાના વાળ હોળેલા. કાકાએ હસીને તેને કહ્યું કે આ વાળને આમ કેદ કર્યા છે તે બહુ સારું નથી. તેમને જરા મુક્ત રીતે રાખો. પોતે વાળ રાખતા ન હતા છતાં વાળ રાખવા પ્રત્યે તેમને વાંધો નથી, બલ્કે વાળ કેવી રીતે સારા લાગે તે પણ તેઓ સમજાવે છે એ હકીકતથી મને આનંદ થયેલો.

કંઈક આ પ્રસંગમાંથી સૂચન મળેલું હોય અને કંઈક અમારી સાહસિક શોધક વૃત્તિએ પણ વિચારી કાઢયું હોય, મેં અને અમૃતલાલ પંડયાએ મળી છાત્રાલયમાં એક હેરકટિંગ સલૂન શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. પંડયા એમાં ઊંઘતા ભાગીદાર બન્યા અને હું જાગતો. શહેરમાં સલૂનમાં વાળંદનો હાથ કઈ રીતે ચાલે છે તેનું હું વધારે વીગતમાં અવલોકન કરી આવ્યો. અમે બંને જણ જઈ વાળ કાપવાનો ઝીણા દાંતનો સંચો અને કાતર લઈ આવ્યા. અમારી કંપનીને અધ્યાપક ભગવતીએ ક્રપનો રેઝર ભેટ આપ્યો. સાબુ અને બ્રશ પંડ્યાનાં અને હાથ મારા. એમ બધો સરંજામ ભેગો થયો. અમારા આ નવા સાહસના પ્રથમ પેટ્રનોની અમે ભરતી કરી લીધેલી. વાળ કપાવવા માટે મેં માથાં ઉઘરાવી રાખેલાં, જેમાંથી અમારું કામ શરૂ થતાં ૯૦ ટકા ખરી ગયેલાં. કાકાસાહેબ પણ એ પેટ્રનોમાંના એક હતા. એમણે એમની દાઢી અમને ઑફર કરેલી. બેશક, એ હિમાલયમાં ઉગાડેલી તે તો નહોતી જ. તેઓ હવે દાઢી કરતા હતા. અને તો જ અમારા પેટ્રન થઈ શકે ને ?

અમારી એ પ્રવૃત્તિ અભૂતપૂર્વ હતી. હાસ્ય અને કરુણના મિશ્રણ વચ્ચે અમારું કામ ચાલવા લાગ્યું. સૌથી પહેલાં મેં ત્રાણાવટીના વાળમાં સંચો મૂકયો. પણ સંચો વાળ કાપેય નહિ કે વાળને છોડેય નહિ. ખૂબ

રસાકસીને અંતે મારે સંચાનો સ્ક્રૂ ખોલી નાખવો પડ્યો. પુરાતત્ત્વ મંદિરનો પટાવાળો કચરો વાળંદ હતો. તેણે મને રીતસરની દીક્ષા આપી. દિનકર મહેતાના વાળ કાપતાં માથા પાસે કાન હોય છે તે મને ખ્યાલમાં ન રહ્યું. અને ધારદાર કાતરે દિનકરના વાળ સાથે કાનની ચામડી પણ કાપી લીધી. પણ પછી હું સિદ્ધહસ્ત થયો. થોડા દિવસો પછી મેં જોયું કે કાકાસાહેબે બે મશીન વસાવ્યાં હતાં અને જેને વાળ કાપવા હોય તેને તે આપતા હતા. મને થયું આ તો અમારો ધંધો તોડી પાડવાની વાત થાય છે! પણ પછી લોકોના વાળમાં હાથ નાખવાથી હું કંટાળ્યો અને એ પ્રવૃત્તિ માત્ર કાકાના ક્ષૌર પૂરતી ચાલુ રહી.

કાકાની દાઢી હજામત કરવા મેં હાથમાં લીધી ત્યારે મને શું થયું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મને થાય છે કે એ ક્ષણોમાં કાકાના એ વિશાળ ચહેરાનો માત્ર દાઢીવાળો ભાગ એ જ માત્ર મારે માટે જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પદાર્થ હતો. તેમની દાઢી ઘણી પીઢ હતી. વેપારી ભાષામાં કહીએ તો વરસોની સ્ટૅન્ડિંગવાળી હતી. અને હું હતો તેટલો જ તદ્દન શિખાઉ આદમી. કાકા એ જાણતા હતા. અને પરસ્પરના જ્ઞાનની એ ભૂમિકા ઉપર અમે કામ શરૂ કર્યું.

વાળ જેવા પદાર્થને નિર્મૂળ કરવાનું કામ કેવું કઠણ હોય છે તે ત્યારે મેં અનુભવ્યું. કદાચ કાકા પોતાની દાઢીથી કંટાળ્યા હશે એટલે જ મારા જેવા અણઘડના હાથમાં પણ તેને સોંપવાને તૈયાર થયા હોય. હું પહેલેથી અસ્ત્રો બરાબર ઘસી કરીને જતો. પ્રાથમિક ક્રિયાઓ તો બરાબર પાર પડતી. કાન પાસેનો ભાગ પણ બહુ સરળતાથી સાફ થઈ જતો. પણ પછી જેમ જેમ હડપચીના ભાગ ભણી અસ્ત્રો વધતો જાય તેમ તેમ કાર્યક્ષેત્રની મુશ્કેલીઓ વિકટ થઈ જતી. કાકાનાં ગીતાનાં પ્રવચનો જો મેં સાંભળ્યાં હોત તો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો યોગ વધારે સરળ થાત. ગાલ પરથી નીચે ઊતરતાં વાળની ગીચતા અને કડકતા વધવા લાગતી અને હડપચીનો ભાગ તો દુર્ધર્ષ દુર્ગ જેવો બની જતો. વાળ ગીચ અને કડક આવે, સાબુ લગાડેલી ચામડી પર મારાં આંગળાં બળાત્કારે પકડ મેળવી શકે, અસ્ત્રો ઘડીઘડીમાં સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ જાય, અને એ અસહાયતામાં ધાર્યું પરિણામ લાવવા મારો હાથ જરાક જોરથી અસ્ત્રાને દબાવે, ચામડીમાં અસ્ત્રાની ધાર જરાક ખૂંચે અને કાકાનો ચહેરો ખેંચાય. હું કમકમી ઊઠતો! પણ 'પ્રારબ્ધસ્ય અંતગમન'ના આદેશે હું મંડ્યો રહેતો. હડપચીના ભાગમાં પહોંચ્યા પછી મારે બધી દિશાએથી તેના પર આક્રમણ કરવાનું રહે. તસુએ તસુ જમીન પર, ના ના, આંગુએ આંગુ જમીન

પર અસ્ત્રાને સંભાળીને દૃઢતાથી અને નાજુક કઠોરતાથી પસાર કરવાનો રહે. પણ એમ છેવટે હજામત થતી તો ખરી. કોક વાર લોહી નીકળતું. કાકા હસતા. ‘આ તો રક્તપાત થયો !’ હું ગુપચુપ સાંભળી લેતો. કદીક ગભરાતો અને મનમાં કહેતો, ‘હા, થયો તો ખરો !’ એક વાર કાકા કહે, ‘આપણે સેફ્ટીથી કામ ચલાવીએ.’ અને કાકાએ એમનો સેફ્ટીરેઝર કાઢ્યો. મારામાંનો કારીગર શરમાયો, ઘવાયો. તો તો પછી મારે હજામત કરવાની જરૂર ક્યાં રહે ? મેં કહ્યું, ‘નહિ, કાકાસાહેબ ! કામ કરવું તો પછી આનાથી જ કરવું.’ અને મેં જોતજોતામાં જરૂરી કૌશલ મેળવી લીધું.

આમ અમે કેશછેદનની ભૂમિકા ઉપર મળવા લાગ્યા. ઉનાળાની રજાઓ પડી. છાત્રાલય સૂનું થયું. હું રાત્રિશાળામાં શિક્ષક હતો એટલે રજાઓમાં ઘેર નહોતો જતો. એ શાંત દિવસોમાં હું મારો અસ્ત્રો લઈ ઉપર જતો. રાબેતા મુજબ અમારું કામ શરૂ થાય. અને કાકા સાથે અનેક વાતો નીકળે. એટલા વિશ્રમ્ભથી અમે પછી ભાગ્યે જ મળ્યા છીએ. શસ્ત્રપાણિનો વિશ્વાસ ન કરવો એમ શાસ્ત્રે કહ્યું છે. અસ્ત્રા જેવું કાતિલ હથિયાર ધારણ કરનાર અને તેના હાથમાં પોતાનું ઉત્તમાંગ આપનાર, વિશ્રમ્ભનું ચિત્ર કરવું હોય તો આ બે પાત્રો બસ છે.

એક દિવસ અસ્ત્રાની ગોળ અણી ખંડિત થઈ ગઈ. અને એ તીક્ષ્ણ અગ્રવાળું શસ્ત્ર લઈ હું કાકા પાસે ગયો. સહેજ ગફલત થાય તો ચામડીમાં અણી બેસી જાય એવી સ્થિતિ હતી. કાકાએ અસ્ત્રો જોયો અને કહ્યું: ‘યુરોપમાં જે ઉત્તમ કારીગરો છે તે અસ્ત્રાની અણી આવી જ રાખે છે.’ કાકા દુનિયાના અસ્ત્રાઓના છેલ્લા વિકાસ વિશે પણ જાણે છે એથી મને જરા માનહાનિ થઈ. એ વિષય તો મારો કહેવાય ! પણ કાકાના એ શબ્દોએ મને ઘણો નિશ્ચિંત કરી મૂક્યો. હવે મારે પણ ઉત્તમ કારીગર બનવું રહ્યું. તેમની વાત ખરી પણ હતી. એવી અણી વડે ગમે તે ભાગમાંથી એક વાળને પણ ચોક્કસ રીતે દૂર કરી શકાય તેમ હતું. મેં અસ્ત્રો ઠીક કરાવ્યો ત્યારે પણ અણી તો તેવી જ રાખી.

ગરમી વધતી જતી હતી. અમે વરંડામાં બેસતા અને કાકા વાતો કરતા. ‘મધ્યાહ્નનું કાવ્ય’નો એમનો જે એક પરમ રમણીય નિબંધ છે તેનો મસાલો તે દિવસોમાં એમણે ભેગો કરી લીધો હોય તો નવાઈ નથી. મહાવિદ્યાલયના એ વિશાળ મકાનનું ચોરસ આંગણું મેડા ઉપરથી એક વિરાટ હોજ જેવું લાગે છે. વૈશાખ જેઠના બપોરે એ ચૂનાથી ધોળેલી ભીંતોની વચ્ચે ધગધગતો રૂપેરી તડકો કડાઈમાંથી ઊભરાતા દૂધ જેવો લાગતો. કાકા કહેતા, ‘કેટલું

સરસ છે! આ દૃશ્યમાંથી ગરમીનું સંવેદન જો દૂર કરી શકીએ તો પછી આ રંગોનો કેવો આનંદ અવશિષ્ટ રહે!' એમની વાત મને ગમી. આપણી અનુભૂતિઓમાં જે પ્રતિકૂળ અંશ હોય છે તેટલાને દૂર રાખીને બાકીના અંશનો આસ્વાદ લેવાની શક્તિ મેળવી શકાય તો કેવું સારું! વળી કાકા મધ્યાહ્નનાં કાવ્યો યાદ કરતા; ઋતુસંહારના શ્લોકો, હરીન્દ્રનું કાવ્ય અને વેદના મંત્રો વગેરેનો સારભાગ કહેતા. કંઈ વાતો કરવાની ન હોય ત્યારે અમે મૂંગામૂંગા કામ કર્યે જતા. અને આસપાસની એ ગ્રીષ્મની રુદ્ર છટાને અમારામાં પ્રવેશ કરવા દેતા.

એમ કરતાં કરતાં વિદ્યાપીઠનો મારો અભ્યાસ પૂરો થયો. મારે જવાનું આવ્યું. હું કાકાસાહેબને મળવા ગયો. મારે જવાનું થયું એટલે કાકાએ પાછું સ્વયંવપન શરૂ કરી દીધું હતું. મેં કરેલાં ક્ષૌરના બિલ પેટે એમણે પાંચની નોટ મને આપી. મને ત્યારે જ વિચાર આવ્યો કે કાકાની હજામત કરતાં મેં પૈસાનો તો વિચાર કર્યો જ નહોતો. હજામતોનો હિસાબ પણ કદી નહોતો રાખ્યો. મેં એ નોટ એવી ને એવી કાકાસાહેબને પાછી આપી. કંઈક કહેવા ખાતર મેં કહ્યું કે 'પછી હિસાબ કરીને જણાવીશ.' પણ મનમાં તો એ જ દાનત હતી કે કાકાના પૈસા લેવા નથી. હું ત્યારે લગભગ નિષ્કિંચન હતો. એટલા પૈસા જતા કરવા એ ઘણું ઉદાર કર્મ કહેવાય. પણ મારા કાર્યને આમ પૈસામાં જોખાતું જોવામાં મને મોટી દુર્ભગતા લાગી. પૈસા કરતાંય કાકાસાહેબે મને ઘણું આપ્યું હતું. અને મેંય એક હજામ કરતાં ઘણું મોટું કામ કર્યું હતું! એવો સંબંધ દ્રવ્યથી ઉપરની નિર્બંધ ભૂમિમાં રહે એ જ ઠીક હતું. કંઈ નહિ તો, હું કાકાને મારા કાયમી દેવાદાર તો રાખું જ છું. આવી ગાંડીઘેલી સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ માનસિક ગડમથલમાં મેં કાકા પાસેથી વિદાય લીધી.

આમ વિદ્યાપીઠમાં ચાર વરસ પૂરાં કરી હું વતન ગયો. હવે સનાતન વૅકેશન જાણે શરૂ થતી હતી. ભવિષ્યમાં શું કરવું એનો સહેજસાજ વિચાર આવીને અટકી જતો હતો. ઉનાળાના એક બપોરે કૂવા ઉપર હું નહાતો ધોતો હતો ત્યાં મારો નાનો ભાઈ એક કાગળ લઈને આવ્યો. એ કાકાસાહેબ તરફથી હતો. તેમણે મને સોનગઢ ગુરુકુળને સોંપ્યો હતો. તેના અધ્યાપક તરીકે મારી નિમણૂક થઈ હતી. અને મારે શામળભાઈ સાથે જવાનું હતું. મને ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ. કાકાએ મને છેવટે ઠેકાણે પણ પાડી આપ્યો ત્યારે! એમને બીજા માણસો ઉપર આપ્તભાવે વર્તતા જોઈ મને ઈર્ષા રહેતી. એ હવે ગઈ. કાકા મારા ઉપર કેવા આત્મભાવથી જોતા હશે તેની મને શી ખબર પડે?

સોનગઢમાં મેં એક વરસ ગાળ્યું. હું નવોસવો શિક્ષક. મને બહુ મુશ્કેલીઓ પડે. કાકા એ મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ સૂચવતા. ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહમાં મેં જંબુસર તાલુકામાં કામ કરીને મારો ફાળો આપ્યો. ગાંધી-અર્વિન કરાર થતાં હવે મારે શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. શાંતિનિકેતનમાં થોડો વખત જઈ આવું એવો મને થોડો ભાવ હતો. અમદાવાદ જવાનું થયું ત્યારે કાકાસાહેબને મળ્યો. એમનો ડાયરો હમેશાં ભરચક રહે છે; પણ તે વખતે કાકા પાસે બહુ માણસો નહોતાં. મેં વાતવાતમાં મારા ભાવિ કાર્યક્રમનું સૂચન કર્યું. એકાદ ક્ષણ થોભીને તેઓ આછું હસ્યા અને બોલ્યા, 'હું નથી ધારતો કે તમારે ત્યાં જવાની જરૂર હોય. વિદ્યાપીઠે તમને શું ઓછું આપ્યું છે?' મેં કદી કલ્પેલો નહિ એવો એ જવાબ હતો. પણ કાકાના એટલા એક જ વાક્યથી શાંતિ-નિકેતન જવાની મારી વૃત્તિ પલટાઈ ગઈ. અપૂર્ણતાનું ભાન ઓસરી જઈને એક સભર તૃપ્તિ મેં અનુભવી. મારા જીવનમાં જે મોટા વિચારપલટા, કે વૃત્તિવિકાસ થયાં છે તે આપ્તજન પાસેથી આવેલા એકાદ નાના વાક્ય-માંથી, એકાદ સૂચક ટકોરમાંથી. એવા પલટા પછી તેને સાધી આપનાર માણસ પ્રત્યે મેં નિઃસીમ આપ્તતા અનુભવી છે, એવું પણ બન્યું છે. કાકાનાં અનેક પ્રવચનોમાંથી જે નથી સળ્યું તે તેમના એકાદ વાક્યમાંથી મેં ઘણી વાર મેળવ્યું છે.

અમે હસતા હસતા છૂટા પડ્યા. મને યાદ છે ત્યાં સુધી કાકાને હું જ્યારે જ્યારે મળ્યો છું ત્યારે ત્યારે તેમણે પ્રસન્ન વદને મારો સત્કાર કરેલો છે અને વિદાય પણ એવા પ્રસન્ન ભાવે જ આપેલી છે. ઉપનિષત્પાઠાવલિથી શરૂ થયેલો મારો પરોક્ષ પરિચય આવી રીતે સઘન પ્રત્યક્ષતામાં પરિણમ્યો. કાકાની આસપાસ એ ઉપનિષત્કાળનું અને એથીયે વિશેષ સંસ્કૃત યુગનું કંઈક અર્વાચીનતાથી મિશ્રિત એવું મધુર વાતાવરણ રહેતું. પોતાના આચાર્યત્વથી કાકા હમેશાં સભર રહેતા. તેમણે ઘણાં દીક્ષાન્ત પ્રવચનો કર્યાં હશે. પરંતુ તેમણે મને ઉપર પ્રમાણે સ્વાયત્ત પરિપૂર્ણતાની જે દીક્ષા આપી દીધી તે કેટલી મહાન હતી તેનો ખ્યાલ તો તેમને પણ કદાચ નહિ હોય. પણ, નહિ જ હોય એમ પણ હું કઈ રીતે કહી શકું?

એઓ પોતાને કેળવણીના કળાકાર કહેવડાવે છે. કોઈ પણ તત્ત્વનું ઉત્તમ રીતે સંક્રમણ ત્યારે બને છે કે જ્યારે તેનો લેનાર અને દેનાર પોતાના અના-વરિત અંતઃકરણને સર્વભાવે ઉન્મુખ કરીને એકબીજા તરફ અભિમુખ થાય છે. ત્યારે એકાદ વાક્ય, એકાદ શબ્દ કે એકાદ દૃષ્ટિપાત પણ ગંજાવર કામ કરી આપે છે. કાકાની પાસે એ મારી ખરેખર ઉપ-નિ-ષદ્ હતી.

૧૪. અમ કાકાવાળાઓ

ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

એક ભાઈ અંબાલાલ પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરની સ્થૂળ સેવામાં એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા અને એ સેવાને દાવે કાકાના મધપૂડા આસપાસ ગણગણતા મારા જેવા નર મધમાખોને એવી દયાની આંખે જોવા લાગ્યા કે અંતે મારે તેને 'કાકાવાળા'નું નામ આપવું પડ્યું. પછી તો કાકાની પેઢીના વારસ તરીકે પોરસ કરનાર દરેકને એ બિરુદ વળગવા લાગ્યું. અંબાલાલના જેવા સેવાભાવી સહુ વિદ્યાર્થીઓ અને તેઓની અદેખાઈના કારણે ઠેકડી કરનારા બધા છાત્રો પણ 'કાકાવાળાઓ'ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

પોતાના અંતેવાસમાં આવવા માટે સામે પક્ષે પડાપડી કરાવવાનું આકર્ષણ કાકાસાહેબમાં છે. જૂનાં ગુરુકુળોના ગુરુઓની યાદ આપવા માટે કાકાની આ એક જ શક્તિ પૂરતી છે. મહાનુભાવની નજીકમાં બેસવાની ઝંખનાને 'ઉપનિષદ' જેવા પ્રભાવશાળી શબ્દે પણ જકડી છે. કોઈ મોટા માણસના સાન્નિધ્યમાં આવવાથી પોતાના જીવન ઉપર આપોઆપ કોઈ જાદુઈ અસર થાય છે તેવી માન્યતા હિન્દુત્વની એક ખાસિયત છે. પણ આ માન્યતા માટે જેમ સાધકો જોઈએ, તેમ સાધુ પણ જોઈએ. અમ કાકાવાળાઓને મન કાકાસાહેબ આવા એક સાધુ છે.

એટલે કાકાસાહેબ અમ કાકાવાળાઓના ગુરુ. ગુરુને પણ ગુરુ છે એ જાણીને અમારો તેમને માટેનો આદર ઘટતો નહિ, પણ વધતો. જેનો અંતેવાસ સેવવા માટે ઝંખના હતી, તેમને જ કોઈ બીજાના અંતેવાસની તાલાવેલી હતી એ અમે જોઈ શકતા હતા અને તેથી જ અંતેવાસના જાદૂ ઉપર મોહી શકતા હતા. આપના સાન્નિધ્યના અગ્નિમાં પાકેલા કાકા માટીના લંબચોરસોને લાલંલાલ ઈંટો બનાવી શકશે એવી અમારી શ્રદ્ધા હતી.

આવા વિચારે, કોઈ પણ કામે, કોઈ પણ બહાને, કાકાની પાસે રહેવામાં પોતાના જીવનને ધન્ય ધન્ય માનનારાઓનું મંડળ હમેશાં તૈયાર. આ મંડળમાંથી કેટલાક સભ્યો ખસે અને ખસેડાયેલામાંથી કેટલાક સભ્યો જગ જીતે. નવા સભ્યો ઉમેરાય અને વર્તુળ ચાલુ રહે. કોઈ એમનાં ધોતિયાં ધુએ, કોઈ એમનાં પ્રૂફ્સ વાંચે, કોઈ એમની વાગ્ધારાને પાનાંઓ ઉપર ટપકાવ્યાં કરે. કોઈ કામનું, તો કોઈ નકામનું, પણ કાકામંડળી તો ચાલુ જ ચાલુ. વહેતા કાવ્યના ધ્રુવપદ જેવા એક બેએ તો વર્ષો સુધી કાકા પાસે ભક્તોની જેમ પોતાની કાયાને કાકાના પડછાયા કરી. કોઈ સભામાં, કોઈ નવે ગામે, કોઈ નવે કામે, કાકાને એકલા આવતા કોઈએ દેખ્યા છે? એ એકલવાયા અલગારી નથી; એ તો મંડળીના મોવડી છે.

ભાવિક હિન્દુઓના જીવનમાં સત્સંગને બહુ જ મોટું સ્થાન છે. તેઓ માત્ર કાશીની જાત્રાએ નથી જતા; આવતાં અને જતાં અને ગંગાકાંઠે જે સત્સંગ મળે તેની પણ શોધમાં હોય છે. જેઓની પાસે જતાં આવો સત્સંગ મળે તેઓ થાનક જેવા. અમ કાકાવાળાઓને મન કાકા સત્સંગદાયક છે; એક તીર્થધામ જેવા છે. કલાકો સુધી એમની સાથે વાતો કરવામાં અમને એમ થાય છે કે અમે કાંઈક સિદ્ધ કરી રહ્યા છીએ. અમારામાંના કેટલાકને મન કાકા સગડી જેવા પણ હોય. એકલા થથરવા કરતાં એમના તાપે હાથ-પગ અને કદાચ હૈયાં ઊનાં કરવાનું પણ બનતું હોય.

આવી ભાવિકતા પેદા કરનારાઓને ક્યારેક ક્યારેક 'પ્રભુ રમવા'નું મન થાય તે સ્વાભાવિક છે. તે તેમના સ્વભાવમાં જ હોવું જોઈએ, નહિ તો આવી ભાવિકતા તેઓ પેદા ન કરી શકે. ગાંધીજી ખૂબ ખૂબ 'પ્રભુ રમતા', કેટલાયનાં જીવનોનાં કેટલાંય પાસાં ગોળ કરતા કે ખરબચડાં કરતા. નાને પાયે કાકાએ પણ આવું ક્યારેક ક્યારેક કર્યું છે. આ પ્રકૃતિને કારણે કેટલાક ચેલાઓ અકળાઈને ભાગે, તો કેટલાકને તેના દ્વારા જ સિદ્ધિ મળે. કાકાની હૂંફ માટે, કાકાના 'સમય' માટે, માંહોમાંહે હરીફાઈ પણ થાય અને ઈર્ષા જન્મે. ભક્તોની હરીફાઈમાંથી નાનાં નાનાં નાટકો પણ થાય. આવા પ્રસંગોને લીધે કાકા અને કાકાવાળાઓની નિંદા પણ થઈ છે. પણ કાકાપંથ ચાલુ જ છે.

સુથારી, લુહારી, ખેતીનું, કાંતવાનું એવું શારીરિક કામ ઉપાડનાર શિષ્યો કાકાના પહેલા ખોળાના દીકરા હોય તેમ જણાય. માત્ર બૌદ્ધિક કામ કરનારને ઠપકો પણ મળ્યા કરે. અને કવિઓ અને ચિત્રકારો અને અભ્યાસીઓ કાકાનો વધારે 'વખત' ખાઈ જાય, અને શરીરસેવાના હિમાયતીઓ

પોતે રહી ગયાની લાગણી અનુભવે. આ ચિત્ર હૂબહૂ છે, અને તેની મારી પાસે એક કૂંચી પણ છે – જોકે મને ભય છે કાકાસાહેબ એને સહમત નહિ થાય. મૂળે કાકાસાહેબ સર્જક છે, લેખક છે અને તેઓ લેખકો અને સર્જકોના સંપર્કમાં વધારે રાચે છે. પણ માન્યતા એવી કે સીધીદોર લોકસેવા સાહિત્યથી વધુ ઉચ્ચ, જીવનને વધુ ઉન્નત કરનારી. એટલે પોતાની જ એક અનુપ શક્તિ ઉપર એમને આછેરી ઘૃણા. એ સહજ પ્રભાને ઢાંકવાના પ્રયત્નોથી અને નવી પ્રભા કેળવવાના ઉદ્રેકમાં, ક્યારેક ક્યારેક મજેદાર પ્રહસન એમના અંતેવાસીઓ વચ્ચે ભજવાય છે.

ઉપર કાકાને થાનક કહ્યા, તે એક અર્ધું સત્ય છે. કાકાવાળાઓ એમની આસપાસ શ્રદ્ધાયુક્ત ગોથાં ખાય ત્યારે તેઓ મૂર્તિની જેમ અલિપ્ત રહે છે, પણ પોતે આરાધ્ય નથી તેમ પોતે તો બરાબર જાણે છે અને તેથી પોતાની મશ્કરી પણ કરી શકે છે – થાનકને હમેશાં ભારેખમ રહેવું પડે છે. ગાંધીજીથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એમનો બહોળો, છતાં ગાંધીજીથી ઓછી એમને શાસ્ત્રોમાં અંધશ્રદ્ધા. ક્યારેક ક્યારેક ગાંધીજી મંત્રોના જાદૂમાં માનતા, પણ કાકા કહેતા કે લોકોને ઊંચે રસ્તે આકર્ષવા માટે શાસ્ત્રકારોએ મંત્રમાં જ જાદૂ છે એવું કહેલું. એક રીતે જોતાં જુનવાણી આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રતીક જેવા લાગતા કાકા સ્તબ્ધ કરી નાખે એવા સ્વૈરવિહારી છે. અમેરિકાથી પાછા ફર્યા પછી હું કાકા પાસે જતાં અચકાતો, કેમ કે બીક હતી કે એમનો પૂર્વાલાપ અને મારો પશ્ચિમ-પ્રભાત વચ્ચે મેળ નહિ જામે. પણ ધીરે ધીરે સમજણ પડી કે સમૂળું ચિંતન કરવાની ટેવે એમને એક મોટા બંડખોર બનાવ્યા છે. પ્રણાલિકાઓ સામેનું એમનું બંડ શોભે પણ છે, કેમ કે એમણે પ્રણાલિકાઓને પચાવી છે.

જીવનની સૌરભ પાછળ મૂકી જવાના રસ્તાઓ બહુ ઝાઝા નથી. આવા જૂજ કીમિયાઓમાં આવતી પેઢીને તૈયાર કરવાની શક્તિ સૌથી વિશેષ લાવણ્યમય છે. ભારતમાં, અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, શિષ્યોમાં, ભક્તોમાં અને મિત્રોમાં જીવનપલટો કરાવનાર લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિવિશેષોમાંના કાકાસાહેબ એક છે. ગણ્યા ગણાય નહિ અને વીણ્યા વિણાય નહિ એવા એમના અનેક પાઠોથી અમ સર્વ કાકાવાળાઓ ઓછેવત્તે પ્રમાણે સમૃદ્ધ બન્યા છીએ.

માર્ચ ૧, ૧૯૫૭

૧૫. કાકાસાહેબ

દિલખુશ બ. દીવાનજી

કાકાસાહેબના સત્સંગનો યત્કિંચિત પણ લાભ જેમને મળ્યો છે તેઓ એમનામાં રહેલી પ્રેમાળ સંસ્કારિતાથી અંજાયા વિના રહેતા નથી. સ્વભાવે જ શિક્ષક હોવાથી એમની આસપાસ જિજ્ઞાસુ તેમ જ મુમુક્ષુ વિદ્યાર્થીઓ વીંટળાતા જ રહે છે. પ્રચલિત શાળા-મહાશાળાના એ અધ્યાપક નથી એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે; નહિ તો એમની આસપાસ વીંટળાતા વિદ્યાર્થીઓ એમનામાં રહેલી અસાધારણ વિદ્વત્તાનો કેવળ પુસ્તકિયા લાભ મેળવીને પુસ્તકાલયમાંથી જ જીવનની સમૃદ્ધિની ખોજ કરવા ચાલ્યા જાત. કાકાસાહેબ કેળવણીકાર છે, અધ્યાપક છે, શિક્ષક છે – પરંતુ જીવનની વિદ્યાપીઠના અને અનુભવના મહાવિદ્યાલયના જીવતાજાગતા સંસ્કારોમાં જ જેમને તરબોળ થવું છે એમને જ એમનામાં રહેલી અલૌકિક શક્તિનો લાભ મળતો રહે છે. આપણે એમની પાસે બેસીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જીવન અને સમાજના જીવતાજાગતા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જ આપણે એમનું માર્ગદર્શન મેળવવા આતુર થઈએ છીએ. વિશાળ વાચન અને અભ્યાસમાંથી મેળવેલી દૃષ્ટિથી કંઈ એ આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી કરતા. જ્યારે આપણી સાથે એઓ વાત કરે છે ત્યારે અનુભવપ્રદેશમાં નિરંતર વિચરી રહેલા વિદ્વાન સાધકની વેધક દૃષ્ટિથી આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ એઓ શોધે છે. આથી જ એમની વાણીમાં અને એમનાં વાક્યોમાં અનુભવનું સત્ય મિતાક્ષરી ભાષામાં ઝલકતું રહે છે.

૧૯૨૫માં સાબરમતી આશ્રમમાં એમને હું અમારી મુંબઈ રાષ્ટ્રીય શાળા અંગે મળવા ગયો હતો. બીજા કેટલાક ભાઈઓ પણ એમની પાસે બેઠા હતા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વાતો નીકળી અને વિનયમંદિરોની ઉપયોગિતા વિશે ચર્ચા ચાલી. એમણે તરત જ જણાવ્યું કે આજના સમયમાં વિનયમંદિર તે જ સાચું નીવડશે જે વિદ્યાર્થીઓને એમના અભ્યાસમાં

પ્રેરણા અને સંસ્કૃતિના નિત્યનવીન પ્રાણદાયક આચાર્ય જ નીવડતા રહ્યા છે.

કાકાસાહેબની આ અદ્ભુત શક્તિનો વિચાર કરતાં આજે મારા જેવાને તો એમ થયા કરે છે કે ૧૯૩૪–૩૫ થી જીવનશિક્ષણના આચાર્ય તરીકે અમે એમને ગુમાવી બેઠા છીએ. ષષ્ટિપૂર્તિ સન્માન-સમારંભ પ્રસંગે સાહિત્યકારોએ એવી મીઠી ટકોર કરેલી કે કાકાસાહેબ જેવા પ્રખર અને મૌલિક સાહિત્યસ્વામી બાપુના રાજકારણમાં પડી ગયા એટલે સાહિત્યની દુનિયા એમને ગુમાવી બેઠી અને પરિણામે સાહિત્યસમૃદ્ધિ એટલી ક્ષીણ થતી ગઈ. આ મીઠી ટકોરનો જવાબ આપતાં કાકાસાહેબે જણાવેલું કે બાપુના રંગે પોતે રંગાયા તેટલા પ્રમાણમાં જ પોતાની સાહિત્યસેવામાં તેજ આવ્યું છે. એટલે બાપુની પ્રવૃત્તિમાં પોતે પડ્યા એટલે જ આટલી સાહિત્યશક્તિ ખીલી.

કાકાસાહેબ કેળવણીકાર તો હતા જ અને બાપુની વિચારસરણીમાં એઓ રંગાયા એટલે તો એમની આચાર્યશક્તિમાં અદ્ભુત તેજ પ્રગટવા માંડ્યું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય થઈને એમણે વિદ્યાર્થી વર્ગને ખૂબ જ આકર્ષ્યો અને એમના પ્રભાવમાં તરબોળ થતી વિદ્યાપીઠે ૧૯૩૮માં પોતાની જ્વલંત કારકિર્દી પર સુવર્ણકળશ ચઢાવ્યો. પરંતુ ૧૯૩૫ પછી કાકાસાહેબની કેળવણીકારની પ્રવૃત્તિ ઓછી થઈ અને હિન્દુસ્તાની પ્રચારનું કાર્ય એમણે સંભાળી લીધું. આખા દેશની રાષ્ટ્રીય એકતા માટે અને કોમી એખલાસ માટે એમની આ પ્રવૃત્તિ બહુ જ મહત્ત્વની અને પ્રભાવશીલ નીવડી છે. પરંતુ મારા જેવાને તો એમ લાગે છે કે ૧૯૩૫ પછી કાકાસાહેબનો લાભ વિદ્યાર્થીઆલમને બહુ જ ઓછો મળવા માંડ્યો અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઓસરતા જતા વાતાવરણમાં એમના જેવા આચાર્યને ગુમાવી આપણે ઘણું ઘણું ખોયું છે. પૂ. વિનોબાજી કરાડી આવેલા ત્યારે નઈ તાલીમ વિશે બહુ મૂળગામી ચર્ચા થઈ હતી. એ નઈ તાલીમ હજી વેગીલી નથી બનતી અથવા એનાં સ્પષ્ટ દર્શન, કોઈ નઈ તાલીમ પ્રયોગ. સંસ્થામાં નથી થતાં એનું મુખ્ય કારણ એમણે એ જણાવ્યું છે કે નઈ તાલીમના જ્ઞાતા હજી એ પ્રયોગમાં સીધી રીતે પડ્યા નથી – પડતા નથી. આથી જ કાકાસાહેબ જેવા સમર્થ કેળવણીકાર અને નઈ તાલીમના તેજસ્વી આચાર્યનો લાભ આપણને આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થામાં નથી મળતો એ બહુ જ દુઃખદ હકીકત છે. આચાર્ય કાકાસાહેબ પ્રચારક તો થયા પરંતુ નઈ તાલીમના પ્રચારને તો એથી ભારે ખોટ જ લાગતી રહી છે.

પરંતુ । ખોટ હળવી લાગે એવું એક તેજસ્વી તત્ત્વ કાકાસાહેબમાં

જીવનનો સર્વોત્તમ આનંદ મળ્યો છે. અજ્ઞાન જણાતી – રૂઢિઓમાં દબાયેલી અને પછાત ગણાતી પ્રજામાં ચિનગારી પ્રગટાવી એમનામાં રહેલી સંસ્કારિતામાં આત્મવિશ્વાસ જાગ્રત કરવાનું ઘણુંયે કાર્ય એમણે કર્યું છે. કેટલીયે વ્યક્તિઓમાં, કેટલાંયે કુટુંબોમાં અને કેટલીયે સંસ્થાઓમાં સ્વામીજીનો એ સહવાસ કાયમ માટે કલ્યાણકારી નીવડ્યો છે. કાકાસાહેબની વિશેષતા એ છે કે એમણે બાપુને અને બાપુની સંસ્કૃતિને કેળવણીના પ્રદેશમાં વહેતાં કર્યાં છે. કેળવણીને એમણે અતિ વ્યાપક સ્વરૂપમાં સમજેલી છે એટલે એમના અને જગતના બધાયે પ્રશ્નોને બાપુની દૃષ્ટિથી એઓ વિચારી શકે છે. કેળવણીકાર અને પ્રેમાળ અધ્યાપક રહ્યા એટલે વિદ્યાર્થીઆલમમાં એઓ ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડે છે અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનના ઘડતરમાં એમની પ્રેરણા અને એમનું માર્ગ-દર્શન બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. બાપુને માર્ગે પોતાના જીવનનું ઘડતર કરવા જેઓ મથી રહ્યા છે એઓને કાકાસાહેબની હૂંફ નિરંતર મળતી રહે છે.

કાકાસાહેબની સાહિત્યસેવા વિશે તો સાહિત્યકારો ઘણું ઘણું લખી રહ્યા છે. મારા જેવા સામાન્ય કાર્યકર્તાને એ વિશે વિવેચન કરવાનો અધિકાર પણ ન હોય. હું તો એટલું જ સમજું છું કે પુસ્તકોના વાચન અને અભ્યાસમાંથી જેમને જીવનનું પાથેય મેળવી લેવું હોય તેમને માટે કાકા-સાહેબે પ્રગટ કરેલું સાહિત્ય ખૂબ જ પ્રેરણાદાયક અને જ્ઞાનસિંચન કરનારું નીવડે છે. પુસ્તકિયા કેળવણીના અભ્યાસ વર્ગો માટે કે યુનિવર્સિટીનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો માટે એ નિર્માણ નથી થયું. જીવન-વિદ્યાપીઠના જીવનસ્પર્શી પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે એનો અભ્યાસ પ્રાણદાયક નીવડે છે. એમનાં પુસ્તકો વાંચવાથી માત્ર માહિતી જ મળતી નથી – જોકે એ પણ બહુ વ્યાપક પ્રમાણમાં મળે જ છે, પણ આપણા જીવનમાં જે શિથિલતા રહેલી છે, આપણા રોજના જીવનમાં જે વ્યવહારો આપણને મૂંઝવતા રહે છે તેમાં એમના લેખોનું અધ્યયન કેટલું બધું ચૈતન્ય રેડે છે એ તો અનુભવીઓ જ સમજી શકે છે. આથી જ એમનું સાહિત્ય ચિરંજીવ નીવડે એમાં નવાઈ નથી.

૬–૩–૧૯૪૯

જે માણસ પોતાને જ દુનિયાનું મધ્યબિન્દુ કલ્પે છે તેના ભાગે હંમેશાં દુઃખ જ હોય છે. પૃથ્વીને જ વિશ્વનું મધ્ય કલ્પતું જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેમ ખોટું છે તેમ પોતાને મધ્ય કલ્પીને બાંધેલી જીવન વિશેની કલ્પના પણ ખોટી હોય છે. આવે ખોટે નકશે જે ચાલે એને તો ડગલે ને પગલે અથડાવાનું જ હોય.

'સ્મરણયાત્રા' પૃ. ૧૨૫ —કાકા કાલેલકર

૧૬. આસ્તિક આચાર્ય

ઝવેરભાઈ પટેલ

કાકાસાહેબ જાણે કે એક માતારૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેઓ ગાંધીજીના વિચારોના આત્માની પ્રેરણા ઝીલે છે અને માતા અન્ન પચાવીને દૂધ આપે છે તેમ તે પ્રેરણાને પચાવીને પરિસ્થિતિનો મેળ બેસે એવી રીતે પીરસે છે. એ પ્રસાદી રુચિકર પણ થઈ પડે છે અને પથ્યકર પણ. એમાં ગાંધીજીના વિચારો તરફ પણ વફાદારી હોય છે અને વ્યક્તિઓ તરફ પણ. એ પ્રસાદીમાંથી વ્યક્તિઓ પોષણ મેળવે છે ને પ્રસન્નતા તથા સ્વસ્થતા અનુભવે છે.'

માતાની માફક કાકાસાહેબ સહૃદયી યજમાન છે. તેમની પાસે જાઓ એટલે સહેજે તમારું મોં મલકાવાનું જ. કાકાસાહેબ પોતે થઈને ઘણાને મળવા નથી જતા પણ તેમને મળવા આવનારાઓનું સ્વાગત કરવામાં તેઓ ખુશ થાય છે. એવા હેત અને ઉમંગથી તેઓ મળવા આવનારને વધાવે છે કે તેમને મળવા જવાનો વારેઘડીએ માણસને ઉમળકો જ થયા કરે.

કેટલાક મુરબ્બીઓ અરસિક હોય છે. એમની જીવનદૃષ્ટિ એટલી એકાંગી, અનુભવ એટલો મર્યાદિત અને સંસ્કાર-રસિકતાનો એટલો અભાવ હોય છે કે તેમની હાજરીમાં સામા માણસને અકળામણ ગૂંગળામણ જેવું જ લાગ્યા કરે. તેઓ સામા માણસની ભાવના સાથે, તેના રસો કે આકાંક્ષાઓ સાથે એકરસ થઈ શકતા નથી, તેમની કદર કરી શકતા નથી અને આદિથી અંત સુધી સંકુચિત અને લૂખા જ લાગ્યા કરે છે. આવા મુરબ્બીઓ સાચે જ મુરબ્બીપણાનો અનુભવ કરાવનાર હોય છે. તેમની પાસે અદબથી જ વર્તાય, હળવે હૃદયે વાત થાય જ નહિ. એમની હાજરીમાંથી યથાશીઘ્ર છટકવાની જ માણસમાં વૃત્તિ થઈ જાય.

વળી કેટલાક મુરબ્બીઓ નાસ્તિક ઑડિટરની શંકાબુદ્ધિથી આવનાર

માણસ સાથે કામ લે છે. ઊલટું પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી સામા માણસના શુભ હેતુઓ વિશે તેઓ શંકાશીલ જ રહે છે. કોઈ પણ દરખાસ્ત તેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવે તો તેને ગંદી કરીને બતાવવામાં તેઓ કુશળ હોય છે. તેમની મુખ્ય દૃષ્ટિ માણસનો કસ કાઢવાની અને તેની નબળી બાજુઓ ખોળી કાઢી તે રજૂ કરી બતાવવાની હોય છે. આવા મુરબ્બીઓ દેશસેવાનો, શુભ હેતુઓનો, દૈહિક દુર્બલતામાંથી મુક્તિનો ઇજારો લઈને ફરતા હોય છે. રાત્રિએ જેમ સૂર્યકમળ બંધ થઈ જાય છે તેમ આ ઑડિટર મહાશયોને જોઈને નવયુવકોનાં હૃદયકમળ ક્ષોભનાં માર્યાં સંકોચ પામી જાય છે. તેમની ભાવનાઓને ધક્કો પહોંચે છે ને તેમનો આત્મા ડઘાઈ જાય છે. ઑડિટરોને એમાં જ પોતાની સાર્થકતા જણાય છે. 'ચેક' કરવાની પોતાની ફરજ અદા કર્યાનો તેઓ સંતોષ અનુભવે છે.

આ ભૂમિકા પર કાકાસાહેબ રસિક મુરબ્બી અને આસ્તિક આચાર્ય તરીકે ઊભા રહે છે. તેમના સહવાસમાં તમને સંયમ રસના ઘૂંટડા પીવાના મળે. તેમની પાસેથી ઊઠવાનું મન જ ન થાય. દરેકને લાગે કે કાકાસાહેબ તેની સાથે એકરસ થયા છે. યુવાનોનાં હૃદયકમળો તેમની પાસે આપોઆપ જ ખુલ્લાં થઈ જાય છે.

આસ્તિક આચાર્ય તરીકે તો કાકાસાહેબનું સ્થાન અનેરું જ રહેશે. વ્યક્તિગત દોષો પડેલી પ્રજાનો પરિપાક છે, તેથી ધીરજ ખોઈ ન બેસતાં ધીરે ધીરે નવા ગુણો કેળવતા જવું અને માણસ ગમે તેવી કુટેવો કે દુર્ગુણોવાળો હોય, છેવટે તે વસ્તુઓથી એ છૂટવા ઇચ્છે છે, યોગ્ય તક મળતાં સદ્‌ગુણોને વળગવા ઇચ્છે છે એવી માણસ વિશે મંગલ શ્રદ્ધા હોવી એનું નામ જ આસ્તિકતા. વળી માણસમાં સનાતન રીતે દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું મિશ્રણ રહેલું જ હોય છે. પ્રયત્ન દ્વારા બેમાંથી એક સંપત્તિનો તે વિકાસ કરી શકે છે તેથી આસ્તિક માણસનું કામ કોઈની આસુરી સંપત્તિ તરફ નુકતેચીની કરવાનું કે તેને નકામો માણસ ગણી કાઢી નાખવાનું નથી પણ તેની દૈવી સંપત્તિની મૂડીમાં વધારો કર્યા કરવાનું છે. આટલી તૈયારીથી અને આટલા ભાથાથી શરૂઆત કરીને આચાર્ય માણસો ઘડવા નીકળે છે.

સ્વભાવની વિશેષતાઓ, સંસ્કારની કે રુચિની ભિન્નતા તથા માનવસહજ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને બીજી દુર્બળતાઓને સમભાવથી સમજી, આ બધાં અંગોની શુભ બાજુ જોઈ, તેના પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેને ઉત્તેજન આપવું અને નબળી બાજુઓ તરફ ઉપેક્ષા કે દુર્લક્ષ કરવું અને એ

રીતે તેમને કમજોર અને ક્ષીણ કરી મૂકવી એ વ્યક્તિઓના સ્વધર્મને સમજનાર, વ્યક્તિઓ વિકાસની જે ભૂમિકા પર ઊભી હોય તે ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરી તેમને ત્યાંથી ઊંચે ચઢાવવાની વૃત્તિ રાખનાર, બહારનાં પરિણામો વિશે ઉતાવળા ન થતાં આચાર્યની મૌલિકતા વડે, પિતાના વાત્સલ્ય વડે અને એક કુશળ કારીગરની આવડત વડે વ્યક્તિઓનું ઘડતર કરનાર કાકાસાહેબની મોટી વિશેષતા છે.

કાકાસાહેબ પાસેથી તપશ્ચર્યાની દીક્ષા ભલે ન મળે પણ પ્રાજ્ઞજનને તેમનામાં રહેલી જીવનની ઉદાત્તતા અને પ્રયોગવીરતા, ભાવનાની પવિત્રતા, બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, સ્વભાવનું સૌજન્ય, ઉદારતા અને પ્રેમળતા, સંસ્કારની રસિકતા, દૃષ્ટિની અંતર્મુખતા, દર્શનની સુદૂરતા, કલ્પનાની ચમત્કારિક નવીનતા ને ભવ્યતા, વિચારની મૌલિકતા, શ્રદ્ધાની મંગલતા, અનુભવની વિપુલતા અને ઉત્સાહની અખંડિતતાનો પરિચય થયા વગર રહે જ નહિ.

આસ્તિક દૃષ્ટિને કારણે કાકાસાહેબ વિશ્વાસપૂર્વક યુવકો પાસે ઉચ્ચ આદર્શો કે ભાવનાની વાતો રજૂ કરી શકે છે ને તેનો અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ મેળવે છે. આસ્તિક દૃષ્ટિનાં એમનાં સૂચનો (suggestions) ચેપી નીવડે છે.

વ્યક્તિઓનાં જીવનના ઘડતર દ્વારા રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવું એ કાકાસાહેબે પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું છે. તેથી જે રીતે વ્યક્તિનું જીવન ઘડાય, તેનો વિકાસ થાય એ જ રીતે અને એ જ હેતુથી તેઓ વ્યક્તિ પાસેથી કામ લે છે. સેવકો પાસેથી રોજિન્દું નિશ્ચિત કામ કઢાવી લેવાની, તેમનો વિકાસ થાય છે કે નહિ તે તરફ ઉપેક્ષા કરવાની ફિલસૂફીમાં કાકાસાહેબ માનતા નથી. વ્યક્તિના ઘડતર અને રાષ્ટ્રના ઘડતર વચ્ચે તેઓ મણકો અને માળાનો ન્યાય જુએ છે.

કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ અદ્યતન કે પુરાતન કહેવા કરતાં જીવનનિષ્ઠ કહી શકાય. એમનું આખું અધ્યયન તેજસ્વી જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલું હોય છે. આપણા જૂના સાહિત્યના સમુદ્રમાં તેઓ એક કુશળ અને ભોમિયા તારાની માફક ડૂબકી મારી અમૂલ્ય મૌક્તિકો સાથે પાછા ફરે છે અને તેમને અદ્યતન ઓપ આપી જૂના નવા બન્નેને ચકિત કરે છે. જીવનનિષ્ઠ દૃષ્ટિને કારણે કાકાસાહેબ સદાય તાજા અને જાગ્રત લાગ્યા કરે છે અને તેથી યુવાનોને તેમનું માર્ગદર્શન બહુ આકર્ષક લાગે છે.

૧૭. કાકાસાહેબ અને ગામડું

બબલભાઈ મહેતા

કાકાસાહેબ અને ગામડું એ વિષયમાં મારે બહુ ટૂંકમાં કહેવું હોય તો હું એટલું જ કહું કે છેલ્લાં પંદર વર્ષથી હું શહેર છોડીને ગામડામાં બેઠો છું એ એમનો પ્રતાપ છે.

ગામડાની પુનર્ઘટનાથી જ હિંદુસ્તાનમાં સાચું સ્વરાજ્ય સ્થપાશે એ વિચાર તો પૂ. ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ્ય' લખ્યું ત્યારથી પ્રજા સમક્ષ મુકાતો આવ્યો છે, પણ ગાંધીજીના વિચારોને પ્રજા પાસે રજૂ કરવામાં કાકાસાહેબનો ફાળો અનેરો છે. એમની શૈલી જ અનોખી છે. ગાંધીવિચારને એ પીને પચાવી ગયા છે, ગાંધીજીના અનન્ય ભક્ત બન્યા છે અને એમના તરફથી મળેલી દીક્ષા પ્રમાણે જીવન જીવવાનો એમનો અવિરત પ્રયાસ છે. એથી જ એક સ્વતંત્ર વિચારક હોવા છતાં મોટે ભાગે એ ગાંધીજીના વિચારોને જ પ્રજા સમક્ષ મૂકે છે. પણ એમાં એમનું કાવ્ય ભળી જાય છે, રાષ્ટ્ર માટે ફના થવાની તમન્ના ઝળકી ઊઠે છે અને એમના બહોળા વાચન અને ઊંડા ચિંતનમાંથી તેમ જ એમના અવિશ્રાન્ત પર્યટન અને સૂક્ષ્મ અવલોકનમાંથી તારવેલા અનુભવોની જ્ઞાનગંગા વહેવા લાગે છે. એને પીતાં ધરવ જ થતો નથી. એટલે ગાંધીજીનો જ વિચાર એમની પાસેથી નવા લેબાસમાં, નવા સ્વરૂપે અને બહુ આકર્ષક ઢબે આપણી સામે ખડો થાય છે.

હું કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે પણ ભણી ઊતર્યા પછી માત્ર 'સ્વ'નો જ વિચાર ન કરવો એવી ભાવના તો સેવતો હતો. દેશ માટે કાંઈક કરી છૂટવું જોઈએ એવાં સ્વપ્નો પણ સેવતો હતો; પણ 'કાલેલકરના લેખો'એ મારા માથામાં ઘંટ વગાડી મૂક્યો. આપણાં ગામડાં, એમની દુર્દશા અને એ દુર્દશા કરવામાં આપણા ભણેલાગણેલાઓનો હિસ્સો એ બધું મારી નજર સામે તરવરવા લાગ્યું. તે દિવસથી ગામડાનો વિચાર મારા મનમાં પેઠો તે પેઠો જ. એ રોજ ને રોજ ઊંડો જ ઊતરતો ગયો. એ વિચારે મને જંપવા

ન દીધો. એ વિચાર જ મને ઘર છોડાવીને કાકાસાહેબ પાસે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ખેંચી ગયો.

૧૯૨૯ની સાલની વિદ્યાપીઠ ૧૯૨૧–૨૨ જેવી સેંકડો વિદ્યાર્થીઓથી ગાજતી અને હજારો વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી વિદ્યાપીઠ નહોતી રહી. વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફથી વળીને પાછો સરકારી શાળા કૉલેજો તરફ વળી ચૂક્યો હતો. આચાર્ય ગિદવાણીજી કે આચાર્ય કૃપાલાનીજી જેવી જાણીતી વ્યક્તિઓ પણ હવે ત્યાં નહોતી રહી. પણ આ ઓટના કાળમાં પણ એક વ્યક્તિ અડીખમ જેવી ત્યાં બેઠી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની બધી પ્રવૃત્તિઓને એ દોરવતી હતી. એટલું જ નહિ પણ એના જૂના થઈ ગયેલા ચીલામાંથી વિદ્યાપીઠને બહાર કાઢવા એ મથતી હતી. ગૂજરાતના તેમ જ પ્રાંતપ્રાંતના ભાવનાશીલ અને જીવનમ કાંઈક કરી છૂટવાની ઇચ્છાવાળા નવજુવાન એમની આજુબાજુ ટોળે વળતા હતા. એ વ્યક્તિ હતી કાકા કાલેલકર. આવે ઓટને સમયે રાષ્ટ્રઘડતરની પૂરણીમાં પુરાઈ જાય એવા જુવાનિયાઓને એ શોધી રહ્યા હતા અને એવા જુવાનિયાઓ એમની પાસે આવતા પણ ખરા. માણસ એક વખત એમના સંસર્ગમાં આવ્યો પછી એ છૂટી શકતો નથી એવો એમના હૃદયમાં પ્રેમનો એક અખંડ ઝરો વહે છે.

હું પણ એમના ખેંચાણથી ખેંચાતો ખેંચાતો કરાંચીથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. પણ અમદાવાદમાં રહેવા માટે નહિ. "જેટલી શક્તિ હોય એટલી લઈને ગામડામાં ચાલ્યો જા. ત્યાં કોઈ છે જ નહિ" એ બીજ તો હું કરાંચી હતો ત્યારથી જ એમણે મારામાં દાબી દીધું હતું. વિદ્યાપીઠમાં તો હું ગામડામાં જવાની તૈયારી માટે આવ્યો હતો અને ખરેખર કાકાસાહેબે અને વિદ્યાપીઠે મને ગામડા માટેની તૈયારી કરાવી આપી.

૧૯૩૦માં તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડત આવી. એમાં આખી વિદ્યાપીઠે ઝંપલાવ્યું. એમાંથી હું શી રીતે બચી જવાનો હતો? પણ એટલા વખતમાં તો કાકાસાહેબનાં અનેક પ્રવચનોએ, વાર્તાલાપોએ અને માર્ગદર્શનોએ મને ગામડાને રસ્તે પાડી દીધો હતો, ગાંધી-વિચારઘેલો કરી મૂક્યો હતો અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જરૂર પડચે જાન કુરબાન કરવાને તૈયાર કરી મૂક્યો હતો એમ કહું તોપણ ખોટું નથી.

વિદ્યાપીઠમાં એક વર્ષ સુધી લીધેલું રસાયણ વિદ્યાપીઠમાંથી બહાર નીકળ્યો એમ વધારે કામ કરવા લાગ્યું. દિવસે દિવસે એ જોર પકડતું ગયું. કાકાસાહેબે વિદ્યાપીઠમાં શું ફક્ત વાતો કરીને જ આવું અમૂલ્ય રસાયણ પાઈ

દીધું હશે? ના, એવું નથી. વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા પછી પહેલા ત્રણ દિવસ સુધી એમણે મને એક ખૂરપી આપીને ત્યાંના વિશાળ મેદાનનું ઊંચું વધી ગયેલું ઘાસ કાઢી નાખવા બેસાડી દીધો, પછી આપ્યું પુસ્તકાલયના ચોપડા ઉથામવાનું કામ અને ત્યાર પછી આપી આઠ કલાકની પીંજણ. આમ આજ સુધી શાળા-કૉલેજમાં વાતો કરીને વડાં કરતો હતો એની જગ્યાએ એમણે મને સાચેસાચાં વડાં બનાવતો કરી દીધો.

એમની પાસે અનેક લોકો આવતા. કોઈ એમની લેખનકળાથી આકર્ષાઈને આવતું, કોઈ એમની આકાશદર્શનની વિદ્યાથી ખેંચાઈને આવતું, કોઈ આપણી સંસ્કૃતિ અને ધર્મ વિશેના તેમ જ બીજી સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મો સાથેના એમના તુલનાત્મક અભ્યાસથી હેરત પામીને આવતું, કોઈ શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સમજવા આવતું, કોઈ કલા અને કારીગરીની કદર કરાવવા આવતું, કોઈ એમના અદમ્ય રાષ્ટ્રપ્રેમથી ભીંજાઈને પ્રેરણા મેળવવા આવતું, તો કોઈ એમની પાસે જીવનનું દર્શન મેળવવા આવતું. આમ એમના તરફના આકર્ષણના વિષયો અનેક હતા, પણ આ રીતે આવેલી દરેક વ્યક્તિને એ એમની વાતથી, વર્તનથી કે ભાવથી થોડીક પણ ગ્રામાભિમુખ તો કરી મૂકતા જ. ઉદ્યોગ, સાદાઈ, સંયમ અને ખડતલતાનો એમનો સંદેશો આ રીતે આવેલ દરેક માટે સર્વસામાન્ય હતો.

વિદ્યાપીઠને એ પહેલાં કરતાં પણ વધુ વિશાળ અને વ્યાપક બનાવવા માગતા હતા; પણ એમની વિશાળતા અને વ્યાપકતાની કલ્પના જુદી હતી. પૂજ્ય ગાંધીજીએ ૧૯૩૪માં વિદ્યાપીઠને જંગમ બનાવવાની કલ્પના આપી અને કહ્યું કે "મૂળથી જ હું એમ માનતો અને કહેતો આવ્યો છું કે વિદ્યાપીઠનું ખરું કામ ગામડામાં છે, પણ અત્યાર સુધી એ કામ મધ્યવર્તી સંસ્થા દ્વારા જ ચલાવી શકાય એમ કલ્પના કરીને આપણે ચાલ્યા. હવે હું એક પગલું આગળ વધવા કહું છું અને તે એ કે આપણી વિદ્યાપીઠ હવે ગામડામાં જઈને વસે. આ રીતે વિદ્યાપીઠનો દરેક સેવક, જેણે વિદ્યાપીઠના આદર્શો ઝીલ્યા છે, એની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને 'सा विद्या या विमुक्तये'-નું રહસ્ય એના ઓછામાં ઓછા અર્થથી માંડીને ઊંડામાં ઊંડા અર્થ સુધી બરાબર સમજ્યો છે, તે પોતે જ જંગમ વિદ્યાલય બનીને ગામડામાં ચાલ્યો જશે. એ વિદ્યાપીઠના આદર્શોનું પાલન કરશે અને લોકોને તે સમજાવવા ઉપાયો લેશે." પણ કાકાસાહેબે તો આનાં પગરણ એ અગાઉથી શરૂ કરી દીધાં હતાં. ૧૯૨૯માં એમણે વિદ્યાપીઠમાં એક ગ્રામસેવક વિદ્યાલય શરૂ કર્યું હતું એ ગામડામાં જવાની જ તૈયારી હતી. આજે પણ ખેડા જિલ્લામાં

વલ્લભ વિદ્યાલય નામનું ગ્રામસેવક તૈયાર કરનારું એક નાનું વિદ્યાલય ચાલે છે. એનું ઉગમસ્થાન શોધવા જઈએ તો કાકાસાહેબની પ્રેરણામાં જડશે. એમની કલ્પના તો ગુજરાતમાં જિલ્લે જિલ્લે ગ્રામજનતા માટે સુલભ થઈ પડે એવાં નાનાં વિદ્યાલયો કાઢવાની અને ગ્રામજનતાની સેવા કરીને એને નવી દૃષ્ટિ આપવાની હતી. આજે એ જ કલ્પનાને પૂ. બાપુજીની પ્રેરણાથી વધારે વેગ મળ્યો છે.

ગાંધીજીએ ઘણું લખ્યું છે. એમ છતાં એમનાં કેટલાંક સૂત્રોનાં કાકાસાહેબે એમની વિશિષ્ટ શૈલીમાં અને કાવ્યમય ભાષામાં કેટલાંક ભાષ્યો રચ્યાં છે. ગાંધીજીની ભાષા બહુ સહેલી અને હૃદયસોંસરી ઊતરી જાય એવી હોય છે; પણ રુચિભેદ પ્રમાણે કેટલાકને એ જ વાત કાકાસાહેબની કલમમાંથી નીકળ્યા પછી નવો રસ આપે છે, નવી જ પ્રેરણા પાય છે.

કાકાસાહેબ ગામડામાં બહુ રહ્યા છે એમ ન કહેવાય, કેમ કે એ એક પ્રવાસી પંખી છે. પણ તેઓ કહે છે એ પ્રમાણે "કેટલાક માણસો પીંછા ઉપરથી પંખીને પારખી શકે છે." એ ઉક્તિ એમને બહુ અંશે લાગુ પડે છે. જેમ એ થોડાં પાનાં ઉથલાવીને પુસ્તક વાંચી શકે છે એમ ગામડાની દશાનું એક ચિહ્ન જોઈને એ આખી કલ્પના એમના મનમાં ખડી કરી શકે છે. એમણે તારવેલાં કેટલાંય મંતવ્યો વીસ વીસ વર્ષે પણ આજે આપણને સાચાં પડતાં જણાય છે, એથી જ કેટલાક એમને દ્રષ્ટા કહેવા લલચાય છે. એમનો સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ભલભલાને છક કરી દે છે. ગામડા વિશે એમણે ખૂબ વિચાર્યું છે. ૧૯૩૪ના 'હરિજનબંધુ'માં 'ગ્રામસેવકની કાર્યપદ્ધતિ' નામનો એમણે જે લેખ લખ્યો છે એમાં ગ્રામપ્રશ્નોનો એમણે કેટલી ઝીણવટથી અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો છે એનો આજે પણ આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. ગ્રામજનતા માટે, ગામડાના ઉદ્યોગી વર્ગ માટે એમના દિલમાં કેટલો પ્રેમ ભર્યો છે એનો પરિચય તો એમણે શરૂ કરેલી 'નવજીવનની પૂર્તિ'એ જ કરાવી આપ્યો હતો. 'લોકજીવન'માં એમણે ગામડા વિશે એમની કેટલીક રમ્ય અને મૂળગત કલ્પનાઓ આપી છે. પણ ગ્રામસેવાના કાર્યમાં એમનો સૌથી વિશેષ ફાળો તો કાર્યકર્તાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ સાથેના એમના બહોળા પત્રવ્યવહાર દ્વારા એમને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવું એ છે. જેની સાથે એમનો પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો એના જીવનમાં થોડેઘણે અંશે પરિવર્તન આવવાનું જ. આજ સુધી ઘસાતો હશે એના કરતાં સમાજ માટે એ વિશેષ ઘસાતાં

શીખવાનો, આજ સુધી ધરાવતો હશે એના કરતાં દેશ પ્રત્યે એ વધારે પ્રેમ ધરાવતો થવાનો અને આજ સુધી જોયું હશે એના કરતાં જુદી જ રીતે એ ગામડાને જોતો થવાનો. એમની આ જાતની સેવા બહુ ગુપ્ત છે પણ બહુ મોટી છે. કેમ કે એક તો એ અખંડ પ્રવાસી છે એટલે એમના પરિચિતો બહુ હોય છે. બીજું, એ બહુશ્રુત છે એટલે અનેકરંગી લોકો એમના સંસર્ગમાં આવે છે. ત્રીજું, એ એક સાચા શિક્ષક છે એટલે જેમના સંબંધમાં આવે છે એમના જીવનમાં એ ઊંડા ઊતરી જાય છે.

આજે એ ગુજરાત બહાર વસે છે પણ ગુજરાતની અને ગુજરાતી સાહિત્યની એમની સેવા અનન્ય છે. ગુજરાતની જનતા એમના ઋણને કદી ફેડી શકે એમ નથી. ગુજરાતી પ્રજાને પણ એમના માટે આદર છે, પ્રેમ છે અને વિશેષભાવ પણ છે; પણ ગુજરાતી પ્રજા એમના પ્રત્યેનો ભાવ, એમણે રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતો, યોજનાઓ કે વિચારો અમલમાં મૂકીને જ વ્યક્ત કરી શકે.

એમને ગામડાનું કામ કેટલું પ્રિય છે એનો એક દાખલો આપીને આ લેખ પૂરો કરીશ. '૩૨માં ગાંધી-ઇર્વિન કરાર થયા અને અમે બધા જેલમાંથી બહાર આવ્યા. પછી કાકાસાહેબે પૂછ્યું કે "તું હવે શું કરવાનો છે?" મેં કહ્યું કે હજુ થોડો વખત હું તમારી સાથે રહેવાનો; પછી ગામડામાં જઈશ. એમણે મને લલચાવ્યો કે "તું કાયમ મારી સાથે જ રહે ને! મારે તારી જરૂર છે." કાકાસાહેબ સાથે રહેવાનું કોને ન ગમે? આવી સુંદર તક મળેલી જોઈને મારા મોંઢામાં પાણી છૂટયું. પણ હવે એવું બન્યું હતું કે ગામડું મારા ગળેથી છૂટે એવું ન હતું. મેં વિચાર કરીને કહ્યું કે કહો તો બે વર્ષ વધારે તમારી સાથે રહું પણ પછી તો ગામડામાં જ. આ સાંભળીને એમને કેટલો આનંદ થયો! એમણે કહ્યું કે, "હું તો આ જ સાંભળવા માગતો હતો. તારા માટે તો ગામડું જ રાહ જુએ છે." અને ખરેખર મારા માટે ગામડું રાહ જોતું જ હતું ને?

કાકાસાહેબ સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના આજન્મ ઉપાસક અને કદરદાન છે. કેળવણી, તત્ત્વજ્ઞાન અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે પણ એમના એ બધા શોખ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ ગ્રામજનતાનું હિત સચવાય અને સધાય એ રીતે જ એમને પોસાય છે. હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રભાષા શું કે લિપિનો પ્રશ્ન શું, પ્રવાસ શું કે પર્યટન શું, જેલમાં શું કે બહાર શું—એ બધું છેવટે હિંદુસ્તાનની ગ્રામજનતાનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય, ત્યાં જ એમને લઈ જાય છે:

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्त्तिनाशनम् । એ એમના જીવનનું ધ્રુવપદ બની ગયું છે. એમના નામમાત્રથી આપણું મસ્તક નમી પડે છે.

પૂ. બાપુજીએ અનેક જાદૂ કર્યા છે એમાં કાકાસાહેબ જેવા એક ક્રાન્તિકારી ફિલસૂફને, કવિહૃદય અને કલારસિક કલાકારને, બહુશ્રુત અને વિદ્વાન શિક્ષણાચાર્યને અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં મહાલનાર અવધૂતને ગામડાંના હિતને જ કેન્દ્રમાં રાખીને બધી પ્રવૃત્તિઓ કરનાર ગ્રામસેવાના આચાર્ય બનાવી મૂકયા એ પણ એમનું એક ધન્ય જાદૂ છે અને એમાં જ કાકાસાહેબનો ધન્ય સમર્પણભાવ છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઇએ તો જીવનની ખરી કિંમત જીવન જીવવાની પદ્ધતિમાં રહેલી છે. જીવતાં ભેગી કરેલી સંપત્તિમાં નથી. તેથી ગીતાએ માણસને કહ્યું છે કે તારા જીવનનો મહત્ત્વનો ભાગ તારું કર્મ છે. સાચું પરાક્રમ, સાચો પુરુષાર્થ, સાચું આર્યત્વ તારા કર્મમાં છે. કર્મમાંથી પેદા થતા ફળોને એ મહત્ત્વ ન અપાય. રસ્તા પરથી ગાડું જાય છે ત્યારે તેની વાટથી જેમ પાછળ ચીલો પડે છે, તેમ કર્મની પાછળ તેનું ફળ ચાલતું આવે છે. તે ફળની તે કિંમત કેટલી? એ ફળનો લોભ કરનારા લોકોને સાચે જ પામર કહેવા જોઇએ. कृपणाः फलहेतवः ।

'ગીતાધર્મ', પૃ. ૧૫૪ —કાકા કાલેલકર

૧૮. પ્રથમ શિષ્ય

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

કાકાસાહેબ વર્ધાની પાસેના એક નાના ગામડામાં જઈને વસ્યા છે. એક ભલા સજ્જને એમનું વાડીમાંનું ઘર કાકાસાહેબને રહેવાને આપ્યું છે, ને ત્યાં રહીને તેઓ લિપિ-સમિતિનું ને હિન્દી-પ્રચારનું કામ ચલાવે છે. ફુરસદના વખતમાં તેઓ ગામડાના લોકો જોડે ભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગામડાનાં બાળકોને ભેગાં કરે છે, તેમને વાર્તાઓ કહે છે, કેટલીક વાર મોટા લોકોને પણ સમજાવીને સાંજની પ્રાર્થનામાં બોલાવે છે. એક માણસ પૂછતો હતો તેને એમણે કહ્યું, 'હું તમારા ગામડામાં કંઈ મોટો કાર્યક્રમ લઈને નથી આવ્યો. હું બને તો તમારું ગામડું સ્વચ્છ રાખવામાં તમને જરા મદદ કરું, ને બાળકોને તકલી ફેરવતાં શીખવું. બાળકો ભલે ભણે, નિશાળે ભલે જાય. હું તો એમને એટલું જ કહું કે તમે મંદિરમાં આવીને તકલી ચલાવતાં શીખો ને પછી રોજ એના પર સૂતર કાંતો.'

પેલા માણસે અવિશ્વાસભર્યા કટાક્ષથી કહ્યું, 'વાત તો બહુ સીધી ને સાદી દેખાય છે! જે આવે છે તેની પાસે પહેલાં તો સાદો જ કાર્યક્રમ હોય છે!'

પણ વાડીમાં એમનો સત્કાર સારો થયો. જે વાડીમાં તેઓ રહ્યા છે ત્યાં પડોશી એક હરિજન છે. તેણે થોડાંક નારંગીનાં ઝાડ રાખ્યાં છે ને ઝૂંપડી બાંધીને ત્યાં રહ્યો છે. પહેલે જ દિવસે કાકાસાહેબે એની પાસે ડોલ માગી કે એનાં માણસોને વાડીના કૂવામાંથી પાણી ભરી આપવાનું કહ્યું. પેલા લોકો તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. એક બ્રાહ્મણ હરિજન પાસેથી ડોલ માગે ને હરિજનને કૂવામાંથી પાણી ભરી આપવાનું કહે એ એમને મન મહા આશ્ચર્યની વાત હતી. કાકાસાહેબે હસીને એમને કહ્યું, 'હું પણ હરિજન જેવો છું, હરિજનની ને મારી વચ્ચે હું કંઈ ભેદ જોતો નથી.' પેલા માણસને એમણે પોતાના ઘરમાં બોલાવ્યો. પેલા જુવાનને તો આથી

કાકાસાહેબ (૧૯૪૭), સ્કેચ : કે. કે. હેબ્બર

ભારે સાનંદાશ્ચર્ય થયું, કેમ કે આવી સારી રીતે બોલનાર ને આમ વર્તનાર એને હજુ સુધી કોઈ મળ્યું નહોતું; જોકે એ પોતે એવો સ્વચ્છ છે કે એ સવર્ણોમાં જરાયે જુદો તરી ન આવે. એણે કાકાસાહેબનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને રોજ સાંજે પ્રાર્થના માટે આવવા માંડયું. પછી એક દિવસ તે સતાર લઈને આવ્યો ને ઉત્સાહભેર તુકારામના કેટલાક અભંગો ગાયા. એણે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા, ને જોયું કે એની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરનાર કાકાસાહેબ જેવા શિક્ષક એને જિંદગીમાં કોઈ મળ્યા નહોતા. એ જરાક ભણેલો છે ને એની જાતના બીજા લોકો કરતાં કંઈક સુખી છે. તેથી એ બીજા હરિજનોને ઉપદેશ આપે છે. પણ હવે કાકાસાહેબ એને મળ્યા છે એટલે એ કહે છે કે 'હવે હું થોડો વખત તો ઉપદેશ આપવાનું બંધ કરીને પોતે જ ભણીશ.' એક દિવસ એ કાકાસાહેબને કહેવા લાગ્યો, 'નાગપુર પાસે મારું ગામડું છે ત્યાં મારી જાતના લોકોએ છોકરાઓ માટે છાત્રાલય કાઢયું છે, ને બહારના બીજા કોઈની મદદ વિના એ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. છાત્રાલય કેમ ચલાવાય એ મને કહો એટલે હું ત્યાં જઈશ ને થોડા દિવસ છોકરાઓ જોડે રહીશ.' એને સહેજસાજ સંસ્કૃત આવડતું હશે, એટલે એણે કાકાસાહેબને પૂછ્યું, 'મને સંસ્કૃત ન શીખવો?' કાકાસાહેબ તો જન્મસિદ્ધ શિક્ષક રહ્યા, એટલે મરણપથારીએ પડ્યા હોય તોયે આવી વિનંતીનો અસ્વીકાર ન કરે. એમણે અનેક કામો છતાં વખત કાઢીને આ નવા શિષ્યને સંસ્કૃત શીખવવા માંડયું છે ને એમની પાસે જે જ્ઞાનનો ભંડાર પડેલો છે એમાંથી પેલાને વાતો કહે છે. થોડા દિવસ પર એ જુવાન મને મળ્યો ત્યારે આનંદથી ફુલાતો મને કહેવા લાગ્યો, 'મેં આગલા ભવમાં અનેક પુણ્ય કર્યાં હશે એટલે મને કાકાસાહેબ જેવાનો સત્સંગ મળ્યો છે.'

['હરિજનબંધુ', ૧૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૬]

જીવનનો અર્થ જ છે હૃદયનો વિકાસ, જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમા. જો આ ત્રણે બાબતોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ. નહીંતર આપણો વેપાર નકામો ગયો.

આપણે કેટલાં હૃદયોમાં પ્રવેશી શક્યા અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મૈક્ય અથવા અભેદ સ્થાપી શક્યા એ જ ખરું જોવાનું છે.

'જીવનપ્રદીપ', પૃ. ૧૯ — કાકા કાલેલકર

૧૯. કાકા કાલેલકર

[જેલમાં થયેલો પરિચય]

લક્ષ્મણસિંહ ચૌહાણ

ઈ. સ. ૧૯૪૨ની વાત છે. અમે જબલપુરની જેલમાં બંધ હતા. બંધ એટલા માટે પણ કહું છું કે આ વખતે તો બહારનું પંખી પણ અંદર ફરકી શકતું નહોતું. આવી હાલતમાં નવાગંતુકની વાટ અમે લોકો ખૂબ ઉત્સુકતાથી જોતા હતા. ખબર પડી કે કાકાસાહેબ આવી રહ્યા છે. કયા કાકા? કેવા કાકા? ક્યાંના કાકા? અને કાકા શા માટે?......કોઈએ કહ્યું, 'અરે ભાઈ, મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમના છે. મરી ગયા!' મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમના થોડાએક નમૂના અમે જોઈ ચૂકયા હતા. અમારા ઉત્સાહ પર એકદમ પાણી ફરી વળ્યું.

આખરે કાકાસાહેબ અંદર પધાર્યા. મંદ મંદ હસતો એક બુઢ્ઢો; ઊંચો ઊંચો, દૂબળો-પાતળો; પણ ઝૂકીને ચાલવાવાળો નહિ. અમે થોડા જણ એમની પાસે પહોંચી ગયા, વાતો શરૂ થઈ. એ એમનો સામાન ગોઠવવા મંડી પડ્યા, કંઈક ભોજનની ફિકરમાં પણ પડ્યા. મનમાં ધાર્યું કે બુઢ્ઢો ખાઉધરો લાગે છે. વિચાર્યું કે ઘડપણમાં ભોજનની તૃષ્ણા વધે જ છે. હવે એમનો સામાન આવવો શરૂ થયો. ઢગલાબંધ ચોપડીઓ ચાલી આવે છે, એક મોટી લાયબ્રેરી જ ઊભી થઈ ગઈ. અરે, આમને તો જ્ઞાનની પણ તૃષ્ણા છે! અમે ભોજનની વાત ભૂલી ગયા. એ તો ભ્રમ હતો, કાકાસાહેબ સ્વલ્પાહારી નીકળ્યા; અને અગાધ હતું એમનું જ્ઞાનામૃતં ભોજનમ્! વરસો પછી – જેલમાં અમે લગભગ ત્રણ વર્ષ સાથે રહ્યા – મેં એમને કહ્યું હતું, 'કાકાસાહેબ, આપને આટલું બધું વાંચતા જોઈને એક સંસ્કૃત કવિની ઉક્તિ ચરિતાર્થ થતી જોઉં છું. अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत्. ફરક જો હોય તો એટલો જ કે અહીં ચિંતન છે વિદ્યાનું અને વિદ્યાના અર્થનું, નહિ કે ધનનું.

સવારે ચાર-પાંચ વાગે ઊઠીને જોયું તો કાકાસાહેબનું ફાનસ બળી રહ્યું છે. શું કરી રહ્યા છે? વાંચી રહ્યા છે! રાત્રે નવ વાગે, તો વાંચી રહ્યા છે! આ ક્રમ એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, લાગલાગટ ત્રણ વરસ જોયો. આ સિવાય બીજે ક્યાંય મેં કાકાસાહેબને વધુ વખત સુધી જોયા જ નથી. વાચનનો આ ક્રમ, ખબર નથી ક્યારે શરૂ થયો અને ખબર નથી ક્યારે ખતમ થશે. કદાચ બીજા જન્મમાં પણ ચાલુ રહેશે.

કાકાસાહેબ કેવળ વિદ્યાર્થી જ નહિ, આચાર્ય પણ છે, બહુ મોટા આચાર્ય. એ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદે રહી ચૂકયા છે. હું એમનું જીવનચરિત્ર લખવા નથી બેઠો, નહિ તો એ શું શું રહી ચૂક્યા છે એ પણ અહીં ગણાવવા લાગી જાત. હું તો માત્ર એટલું જ લખવા બેઠો છું કે મેં કાકાસાહેબને જેલમાં કેવા રૂપમાં જોયા. કાકાસાહેબને નિરંતર વાંચતા જોઈને એમની પાસે જવામાં સંકોચ થતો. શા માટે એમના વાચનમાં વિઘ્ન નાખવું? પણ તમે પહોંચ્યા નહિ કે પુસ્તક બંધ અને વાતો શરૂ. જ્ઞાનનું આગમ બંધ થયું અને નિર્ગમનો આરંભ થયો. તમે ડરતા ડરતા ગયા હતા, એક મિનિટનું કરીને રોકાયા હતા, ક્ષમા માગતાં માગતાં પહોંચ્યા હતા, પરંતુ એમણે તમને બોલાવી લીધા, રોકી લીધા, બેસાડી લીધા, અટકાવી લીધા.. તમે ગયા હતા કોઈ વિષયની એક નાની-શી વાત પૂછવા, પણ કાકાસાહેબ તો આચાર્ય રહ્યા, નાની વાત તો ત્યાં હોય જ નહિ. એ નાની શી વાતને આધારે એ વિષય પર એક ખાસ્સું એવું પ્રવચન જ ઊમટી પડે. દરેક પાસાથી એ નાની વાતનું વિવેચન શરૂ થાય – અંતનો પત્તો નહિ. એ ભૂલી જાય પોતાને, અને પોતાના કાર્યક્રમને. જ્યારે એમને સંતોષ થાય કે તમને સંતોષ થયો છે, ત્યારે જ એ જ્ઞાનવાર્તાનો અંત આવે. મેં જોયું કે એમને વાંચવા કરતાં શીખવવામાં વધુ મજા આવે છે. એવા પ્રેમથી બતાવે, જાણે કોઈ મા પોતાનાં બાળકોને શીખવતી ન હોય!

વળી, એમ નહિ કે કાકાસાહેબ કોઈ એક જ વિષયના આચાર્ય હોય, અને એમ પણ નહિ કે Jack of all trades and master of none જેમ એમની પાસે કેવળ ઉપલકિયું જ્ઞાન હોય. અમે જોયું કે એમની વિદ્યા આમૂલપલ્લવગ્રાહિણી છે. કોઈ પણ વિષય પર વાત કરો, જાણે કંઠમાં સરસ્વતી વિરાજમાન હોય. આકાશના તારાથી માંડીને ભૂગર્ભ સુધી અને કણાદથી માંડીને એટમ બૉમ્બ સુધીનું Up-to-date – અદ્યતન જ્ઞાન કાકાસાહેબ પાસે મોજૂદ છે; અને એટલું વિગતવાર કે એમની સ્મરણશક્તિ પર અચરજ થાય. એમને પૂછશો કે પ્રશાન્ત મહાસાગર કેટલો

ઊંડો છે, તો એકદમ દશક સુધીના ફૂટ બરાબર બતાવી દેશે; હિમાલયના ગૌરીશંકરની ઊંચાઈ પણ ફૂટ અને ઇંચ સુધી બતાવશે. આ ઉપહાસ કે અત્યુક્તિ નથી; આની સત્યતાની ખાતરી એમની સાથે વાત કરવાથી જ થાય.

આ બધું હોવા છતાં કાકાસાહેબનો એક નિત્યક્રમ પણ છે. એલાર્મ લગાવીને ઉષ:કાળમાં ઊઠવું, અંધારામાં જ – કડકડતી ટાઢમાં પણ – નહાવું, પોતાનાં કપડાં જાતે જ ધોઈ લેવાં, સવારસાંજ નિયત સમયે પ્રાર્થના કરવી, નિયત સમયે દરરોજ રેંટિયા પર કાંતવું, નિયત સમયે ભોજન કરવું, નિયત સમયે સૂવું. એમને જોઈને જ મેં જાણ્યું કે સમયપત્રક બનાવીને કામ કરવાથી માણસ કેટલું વધારે કામ કરી શકે છે. પરંતુ મેં માત્ર જાણ્યું જ, શીખ્યો નહિ.

વળી કાકાસાહેબ લેખક પણ છે. લેખક જ નહિ, કહેવું જોઈએ; ભારે જબરા લેખક છે. કંઈ અંદાજ છે કાકાસાહેબે કેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે? મને તો ખબર નથી.

પુસ્તકોને મૂકો, કાકાસાહેબનો કેટલી સંસ્થાઓથી સંબંધ છે? અગણિત. અને કેટલા માણસોથી? અગણિત. અને એ રોજ કેટલા પત્રો લખે છે? અગણિત. અને એમની પાસે ક્યાં ક્યાંથી અને કેટકેટલા પત્રો આવે છે? કંઈ અંદાજ નથી.

આ બધી વ્યવસ્થામાં મેં કાકાસાહેબમાં એક વિશેષતા જોઈ. વિશેષતા એ કે એ દરેક કામ રુચિપૂર્વક કરે છે.

લેખ ખૂબ લાંબો થઈ ગયો છે. પણ એ ગમે એટલો લાંબો થઈ જાય, કાકાસાહેબથી લાંબો થઈ શકે એમ નથી. કાકાસાહેબની ઊંચાઈ છ ફૂટ તો હશે જ. ઊંચાઈની વાત નીકળતાં એક વાત યાદ આવી ગઈ. સિવની જેલમાં જ્યાં અમે રહેતા હતા, ત્યાં એક બગીચો પણ હતો. કાકાસાહેબના નિવાસ પાસે ડહલિયા (Dahlia) અથવા કોણ જાણે કયા ફૂલનો એક છોડ પોતાના બીજા સાથીઓ કરતાં ખૂબ ઊંચો થઈ ગયો હતો. મેં પૂછ્યું, 'કાકાસાહેબ, આ છોડ આટલો ઊંચો કેમ?' કાકાસાહેબ સમજી ગયા. હસીને બોલ્યા, 'એના ઉપર કાકાની છાપ પડી છે!'

એક પ્રશ્ન હતો: કાકા સાહેબનું ખરું નામ શું? ખબર નથી. હવે તો એમનું નામ કાકાસાહેબ જ છે. મહાત્મા ગાંધીને કાકાસાહેબ બાપુ કહે છે અને ખુદ મહાત્મા ગાંધી કાકાસાહેબને કાકા કહે છે.

વાતો તો ખૂબ જ છે, પણ મુખ્ય વાત એ છે કે કાકાસાહેબ બડા મજેદાર આદમી છે. બુઢ્ઢા પણ છે અને બાળક પણ છે; મહાન પણ છે અને સરળ પણ છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર : વ્યક્તિ અને કાર્ય

શ્રીનિવાસ નારાયણ બનહટ્ટી

एथ चातुर्य सिहाणें झालें । प्रेम रुचीसि आलें ।
आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥ —જ્ઞાનેશ્વર.

ચાતુર્ય પોતે અહીં ડાહ્યું બન્યું; પ્રેમ પરિપક્વ અને રુચિવાળો બન્યો અને અહીં સુખ પોતે સૌભાગ્યસંપન્ન થયું. પૂજ્ય શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની ૬૦મી વરસગાંઠને પ્રસંગે તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવી તે મારા જેવાને માટે ખૂબ આનંદનું પણ તેટલું જ મુશ્કેલ કામ છે. શ્રદ્ધાનાં પુષ્પો ખીલે તે માટે તેટલા દરજ્જાની શ્રદ્ધા અંતઃકરણમાં ઊગેલી હોવી જોઈએ. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં સુંદર અને સુગંધી પુષ્પો પાર વગરનાં ખીલે છે. ભગવાનની મૂર્તિને ચઢાવવા આપણને કદી ફૂલોની તાણ પડતી નથી. માણસે પોતાનું મન ઈશ્વરની સૃષ્ટિના જેટલું જ વિશુદ્ધ ને નિર્દોષ રાખ્યું હોત તો તેના મનમાં સદ્‌વૃત્તિઓની સુગંધ ફેલાવનારાં ભાવપુષ્પો સહેજે ખીલી ઊઠ્યાં હોત. હવે ગુલાબ, મોગરો, જાઈ જેવાં ફૂલો ન મળે તોય કરેણ, ગલગોટા જેવાં ફૂલ તો જરૂર ચઢાવી શકાય. કયા ભક્તની શક્તિ ને પહોંચ ક્યાં સુધી છે તેની ભગવાનને ખબર નથી એવું થોડું જ છે!

* * *

ગાંધીજીની આસપાસના મંડળમાં રહીને કાર્ય કરનારા મહાન પુરુષોમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન ક્યાં કેટલામું છે, તે તપાસવાની પાત્રતા પ્રસ્તુત લેખકમાં નથી. સ્વયંવર-પ્રસંગે ભેગા થયેલા રાજાઓમાં सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः— ‘રાજલક્ષ્મીનું તેજ હજાર ઠેકાણે વહેંચાઈ જઈને શોભવા લાગ્યું’ એવું કાલિદાસે જે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે ગાંધીજીનું આત્મિક તેજ તેમની આસપાસના અનેક મહાન પુરુષોમાં વહેંચાયેલું જણાય છે. કાલિદાસે આથી આગળ વધીને, ‘તે સિંહાસન પર બેઠેલા રાજાઓમાં रराज धाम्ना रघुसूनुरेव ।’ એમ કહ્યું છે ખરું, પણ તે તો તે રઘુસૂનુની સાથે ઇન્દુમતીનાં લગ્ન કરવાં

હતાં તેથી. તેવી વિવાહોત્સુક વધૂ અમારી પાસે નથી. ને અમારી શ્રદ્ધાને જો વધૂ માનીએ તો તે બધાને સરખા જ ભાવથી ભજવા તૈયાર છે.

*   *   *

કાકાસાહેબ કાલેલકર, આચાર્ય વિનોબા, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, કિસનદાસ જાજૂ વગેરે જેવા સમર્થ મહાનુભાવ વ્યક્તિઓની એકબીજાની સાથે તુલના કરવાની કલ્પના જ અનુચિત લાગે છે. એમ કરવા જતાં ચિકિત્સક વૃત્તિનું અસ્થાને પ્રદર્શન કરવાની તે એક નકામી બૌદ્ધિક કસરત જ થાય. તેજોમય સવિતાની ગ્રહમાળામાં ધરતીમાતાની જેમ કાકા મને ખૂબ જ નજીકના લાગે છે. વાર્તાલાપરૂપે થોડું ખોદકામ કરવાથી રત્નગર્ભા ભગવતી પૃથ્વીની જેમ તેમની પાસેથી જોઈએ તેટલાં વિચારરત્નો મને મળી રહે છે; સર્વંસહા અવનિની માફક મારા સર્વ દોષો તેઓ પેટમાં રાખે છે; અને વિશ્વંભરા રસા(પૃથ્વી)ની જેમ તેમની પાસેથી મળનારા પ્રેમરસથી મારા મનનું પોષણ થાય છે, એટલું મારે માટે પૂરતું છે. વધારે પંચાતમાં હું શા માટે પડું ?

તુલના કરીને શ્રેષ્ઠતા–કનિષ્ઠતા કલ્પવી તેનો કશો અર્થ નથી. તેમ છતાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે પ્રકૃતિભેદ તો હોવાનો જ. ગાંધીજીનો રાજકારણી આત્મા વલ્લભભાઈમાં સંક્રાન્ત થયો છે એવું માનીએ તો ગાંધીજીની કલાત્મક અને સાહિત્યાત્મક પ્રકૃતિ કાલેલકર મારફતે વ્યક્ત થયેલી છે, એવું કહેવું યોગ્ય ગણાશે. વિનોબા યોગી છે, મશરૂવાળા મનનશીલ મુનિ છે, તો જાજૂજી કર્મવીર છે. આનો એવો અર્થ હરગિજ નથી કે તે તે વિશેષ ગુણ બીજાઓમાં સમૂળગો નથી. વિનોબાને યોગી કહ્યા—

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचितात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

આ વર્ણન તેમને બરાબર લાગુ પડે છે. પણ તેથી તે કર્મવીર નથી, મનનશીલ નથી, સાહિત્યના મર્મજ્ઞ નથી, એમ કોઈ કહી શકે? શબ્દે શબ્દે અંતઃકરણના ઊંડાણ સુધી સોંસરી પહોંચી જનારી નિતાન્ત મધુર એવી વિનોબાના જેવી મરાઠી ભાષા અત્યાર સુધી કેટલાએ લખી છે? જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ અને કેટલેક અંશે વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર જ આ બાબતમાં તેમની સાથે ઊભા રહી શકે. જાજૂજીને કર્મવીર કહ્યા છે; એ વાત, જ્યારે જઈએ ત્યારે ચાલુ કામોની દેખરેખ અને નિત નવાં કામોની યોજના કરવામાં મગ્ન રહેલી, વિનયમધુર વાણીથી આપણી સાથે વાતચીત કરીને બે મિનિટમાં યોગ્ય જવાબ આપીને આપણને વિદાય આપનારી તેમની મૂર્તિ જોઈએ એટલે

હરકોઈને ગળે ઊતરે તેવી છે. પરંતુ આટલાં બધાં કામોની દેખરેખ રાખવા માટે શું ઓછી યોગયુક્તતાની જરૂર પડે છે? આટલી સમતા, આટલી કુશળતા જેણે સાધી છે તે જો યોગી ન કહેવાય તો બીજા કોને કહી શકાય?

આ જ વાત વર્ધા અને સેવાગ્રામમાં કાર્ય કરતા બધા જ નરરત્નોને લાગુ પડે છે. તેમનું જે પાસું આપણને દેખાયું તે મનમાં ઠસ્યું, એટલું જ. ને કાલેલકરની બાબતમાં પણ બરાબર આવું જ છે! તેમના વ્યક્તિત્વનાં બધાં પાસાં હું જોઈ શક્યો છું એવી ખાતરી તો હું ન જ આપી શકું. તે કેટલા ઉચ્ચકોટિના કલારસિક છે, શ્રી કનુ દેસાઈ જેવા શ્રેષ્ઠ કલાકાર તેમને વિશે કેવો ભાવ ધરાવે છે એ મને જોવા મળ્યું હોય તોપણ તેમણે પોતાની યુવાનીમાં હિમાલયમાં જઈને ત્યાં કેટલી દુર્દાન્ત યોગસાધના કરી છે તેની તેમના લેખો પરથી જે કંઈ ઝાંખી કલ્પના કરી શકાય, તે સિવાય વધુ માહિતી મને ક્યાં છે? ભરતખંડની વિધવિધ જાતિઓના ને સમાજોના જીવનનો અનુભવ લઈને તેઓ માર્મિક સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ બન્યા છે તે વાત હું તેમની સાથેના વાર્તાલાપો અને લખાણો પરથી જાણું છું. તેમ છતાં પોતાની યુવાનીમાં તેમણે કરેલા અધ્યાપન કાર્યનું અને શિક્ષણવિષયક પ્રયોગોનું જ્ઞાન મને ક્યાં છે?

* * *

કાકાસાહેબ જીવનમાર્ગ પરના અખંડ પ્રવાસી છે; કલ્પના અને વિચારોની આપ-લે કરનારા બાહોશ અને સફળ વેપારી છે. પ્રવાસી અને વેપારી વૃત્તિના લોકોમાં એક જાતની વ્યાપક દૃષ્ટિ અને નિરાગ્રહ બુદ્ધિ કુદરતી રીતે જ કેળવાય છે. તો પછી યોગયુક્ત અવસ્થામાં રહીને બધાં કર્મો કરનારા કાકાસાહેબમાં આ ગુણો ઉત્કટ સ્વરૂપમાં દેખાય તેમાં શી નવાઈ? બધી બાબતો વિશે કાકાસાહેબને આસ્થા છે, પ્રેમ છે, પરંતુ આસક્તિ કોઈ પણ બાબત અંગે નથી. પ્રવાસમાં હોય ત્યારે એક નાનકડી ચીંદરડી પણ તેઓ ક્યાંય ભૂલશે નહીં; સાથેનો પરિચારક કોઈ વસ્તુ ભૂલી જાય, તો તેઓ પોતે જ તેને તેની યાદ કરાવી આપશે, પણ આટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં કોઈ વસ્તુ ક્યાંક રહી જાય, તો તેને અંગે ચટપટી લાગીને તેમની મનઃસમાધિનો કદી ભંગ થવાનો નહીં. એટલી જ આનંદી વૃત્તિ રાખીને તેઓ આગળનો માર્ગ માપવા માંડશે. અપરિગ્રહવૃત્તિથી રહેતા હોવા છતાં કાકાસાહેબે પોતાની આસપાસ ભારે પરિગ્રહ ભેગો કર્યો છે. આ પરિગ્રહ એટલે વ્યક્તિઓનો ને પુસ્તકોનો. અનેક માણસો તેમની પાસે આવ્યા, રહ્યા અને તેમને છોડીને જતા પણ રહ્યા. કાકાસાહેબની સમાહિતવૃત્તિ

કોઈના આગમનના આનંદથી તેમ જ કોઈના ગમનના દુઃખથી વિચલિત થઈ નથી; નાના આઠવલે, પાંડુરંગ ભુરકે, પાંડુરંગ દાળકે જેવાં તેમની પાસેનાં નરરત્નો દારુણ વિધિઘટનાને પરિણામે એક ક્ષણાર્ધમાં મરણ પામ્યાં. તેમની યાદ આવતાં અમારું હૈયું હજુ અસ્વસ્થ થાય છે, તો પછી ખુદ કાકાસાહેબને શું થતું હશે ? પરંતુ જાણે તે વ્યક્તિઓના આત્માઓ કાકાસાહેબના આત્મામાં વિલીન થઈ ને કાકાસાહેબને અંદરથી પોતાના સહવાસનું સુખ ન આપતા હોય એટલી કાકાની સમાહિતવૃત્તિ આપણને દેખાય.

* * *

પુસ્તકોની બાબતમાં પૂછવું જ શું ? પુસ્તકો કાકાને ખૂબ ગમે છે, એમ ખાસ કહીએ તો ગાંડપણમાં જ ખપે. કોઈ પણ નવી ચોપડી આવે એટલે તેમની કલાભિજ્ઞ દૃષ્ટિ તેના બહિરંગનું નિરીક્ષણ કરે છે. ચોપડીની બાંધણી, તેનો કાગળ, ટાઈપની યોજના, તેના નામના અક્ષરોનો મરોડ ઇત્યાદિ બધી બાબતો તરફ તેમનું ધ્યાન જવાનું; ને પાસે બેઠેલાને પણ તેનું ખાસ સૌંદર્ય બતાવી દેવાના. થોડા જ દિવસ પર હું તેમની પાસે બેઠો હતો ત્યારે શ્રી કરસનદાસ માણેકનું ‘કલ્યાણયાત્રી’ કાવ્યનું પુસ્તક તેમની પાસે આવ્યું. તે જોતાં જ તેઓ બોલ્યા, “આ ચોપડીના નામના અક્ષરોનો મરોડ કેટલો સુંદર છે, નહીં ?” ચોપડીઓનો આટલો બધો શોખ હોવા છતાં તેમને વિશે અનાસક્તિ પણ તેટલી જ ! આ ‘કલ્યાણયાત્રી’ની જ એક નકલ મેં માગી. મેં કહ્યું, “તમારી પાસે આ સિવાય જો એકાદ નકલ સિલક રહેતી હોય તો આ હું લઈ જાઉં.” કાકા બોલ્યા, “મારી પાસે કુલ ત્રણ નકલો આવેલી. તે પૈકી એક......(નામ યાદ નથી)ને આપી; બીજી મામાને આપી; હવે આ એક જ રહી છે, તે તમે ખુશીથી લઈ જાઓ. મારી પાસે એકે નહીં રહે તોય વાંધો નથી. વધુ નકલો મંગાવી શકાશે.” કોઈ પણ પ્રાંતમાંથી કાકાસાહેબ પ્રવાસ કરીને આવ્યા હોય અને તેમને મળવા જઈએ ત્યારે તેમની આગળ ત્યાંથી આણેલી ચોપડીઓનો ઢગલો પડેલો જ હોવાનો. આમ જુદા જુદા વિષયોની, જુદી જુદી ભાષાની ચોપડીઓનો સંગ્રહ તેમની પાસે ભેગો થયો છે. વર્ધાના તેમના ઘરની અંદરનો બધો ભાગ ચોપડીઓથી ભરેલો છે. તેઓ વિનોદમાં કહે જ છે, “આ ઘરના ખરા રહેવાસીઓ અને ઘરધણી આ પુસ્તકો છે. ઘરના મુખ્ય ભાગમાં તેઓ રહે છે, હું તો માત્ર મહેમાન છું, બહાર વરંડામાં રહીને વખત પસાર કરું છું.”

પરંતુ પુસ્તકો ભેગાં કરવાનો જેટલો લોભ, તેટલી જ અનાસક્ત વૃત્તિ

માગે તેને પુસ્તકો આપી દેવામાં પ્રગટ થાય છે. Basic Englishનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી થતાં મેં તે અંગેનાં પુસ્તકો તેમની પાસે માગ્યાં. પહેલાં તો તેમણે, "પુસ્તકો છે, કાઢી આપીશ" એમ કહ્યું. પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી તેટલી જ પ્રસન્નતાથી તેમની પાસેથી સંદેશો મળ્યો કે "તે પુસ્તકો મારી પાસેથી ફલાણાભાઈ લઈ ગયા તે પાછાં આવ્યાં નથી. તમે બીજેથી મેળવી લેજો." આનાથી ઊલટું અમારા જેવાઓનું. એકાદ પુસ્તક કોઈ લઈ જાય, કયાંક ખોવાઈ જાય, એટલે કેટલી બધી ચટપટી થયા કરે છે! જાણે પોતાનું માણસ ગુમ થયું હોય ને! માણસ કેવળ પૈસાના લોભથી જકડાયેલો હોય છે એમ નથી, ઇન્દ્રિયોપભોગની દૃષ્ટિથી નકામા ને નિરુપદ્રવી એવા વિષયોમાં પણ તેની વાસના ચોંટી રહે છે. ખરો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આવી ઊંચા સ્તર પરની વાસનાઓથી પણ અલિપ્ત થવું પડે છે.

*   *   *

જેવું માણસો ને પુસ્તકોની બાબતમાં, તેવું જ સંસ્થાઓની બાબતમાં. સંસ્થા કાઢવાની જેટલી હોંશ, ને ચલાવવાની જેટલી આસ્થા, તેટલી જ નિરાગ્રહ-વૃત્તિથી સંસ્થાનું વિસર્જન કરવા કે તેની બહાર નીકળી જવાની તૈયારી. ખરી નજર કામ પર; બંધારણ, મંડળો, સમિતિઓ ઇત્યાદિ આડંબર પર કદી નહીં. એમ જુઓ તો મહારાષ્ટ્રમાં – ને બીજે પણ – જાતજાતના ઝઘડાઓ, રાગદ્વેષ, મત્સર, આદિ કાર્યઘાતકવૃત્તિઓ શું ઓછી નજરે પડે છે? પરંતુ આવા કશાની ગંધ આવવા માંડે કે કાકાએ ત્યાંથી દોટ કાઢી જ છે. આવી બાબતોમાં તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિય સારી પેઠે તીક્ષ્ણ છે! આવી કોઈ ભાંજગડો ન હોય તોપણ સંસ્થા જો નિષ્ક્રિય થવા માંડે તો તેઓ તેનું ચૂપચાપ વિસર્જન કરતાં અચકાતા નથી. આનો સારામાં સારો દાખલો ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની હકીકતમાં કોઈનેય જોવા મળશે. આ પરિષદની સ્થાપના ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે ભારે ઠાઠથી નાગપુર વિદ્યાપીઠના સભાગૃહમાં કરવામાં આવી! કાકાસાહેબ સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. મૌલિક ને વ્યાપક દૃષ્ટિવાળું સુંદર ભાષણ તેમણે કર્યું. ગાંધીજી પણ પ્રમુખ તરીકે બોલ્યા. આ જ પરિષદની સ્થાપના વખતે પુષ્કળ ચર્ચા પછી ગાંધીજીની સૂચના મુજબ પરિષદના વ્યવહારની ભાષા હિન્દી યાને હિન્દુસ્તાની નક્કી કરવામાં આવી. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને કાકાસાહેબ કાલેલકરને પરિષદના મંત્રીઓ નીમવામાં આવ્યા. પરિષદની પૂર્વતૈયારીની બધી કડાકૂટ જોકે મુનશીએ કરી હતી; છતાં તેઓ રાજકારણમાં પરોવાયેલા હોવાથી

પરિષદના સંચાલનની મોટાભાગની જવાબદારી કાકાસાહેબ પર પડી. 'હંસ' માસિક પરિષદ તરફથી ચલાવવાનું ને તે દિલ્હીથી પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે માટે દિલ્હીના કમિશ્નરની પરવાનગી માગવામાં આવી. તે નકારવામાં આવી એટલે 'ભારતીય સાહિત્ય' એ નવા નામથી માસિક કાઢવાનું ઠરાવીને તેની પરવાનગી માગવામાં આવી. તે પણ નકારવામાં આવી – એટલે કે તેને માટે જામીન માગવામાં આવ્યા. ત્યારે તે પ્રયત્ન પણ છોડી દેવામાં આવ્યો. પછી કાકાસાહેબે પરિષદ તરફથી નાની નાની પુસ્તિકાઓ કાઢવાનું શરૂ કર્યું. કેટલીક પુસ્તિકાઓમાં કાકાસાહેબના ને મુનશીજીના સ્વતંત્ર લેખો અથવા ભાષણોના ઉતારા આપવામાં આવ્યા; કેટલીકમાં કાકાસાહેબે જુદા જુદા પ્રાંતોના પોતાના પ્રવાસની ને પ્રચારની હકીકત વર્ણવી; તો કેટલીકમાં મને લાગે છે કાકાના જૂના લેખોનાં ભાષાંતર આપવામાં આવ્યાં. મહારાષ્ટ્ર માટે પરિષદની સ્વતંત્ર શાખા સ્થાપીને તેના તરફથી 'વિહંગમ' માસિક પ્રસ્તુત લેખકે બે વર્ષ ચલાવ્યું હતું. પરંતુ મૂળ સ્રોત જ દિવસે દિવસે સુકાઈ જવા લાગ્યો. કાકાસાહેબે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની જવાબદારી ને કામ માથે લીધાં હતાં. તેમાં તેમનો મોટા ભાગનો સમય જતો. બાકીનો વખત લિપિસુધારણા, વર્ધાશિક્ષણ-યોજના વગેરેમાં જતો. મુનશીજી રાજકારણ તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાતા ગયા ને આખરે મુંબઈ પ્રાંતના ગૃહમંત્રી થયા. ભારતીય સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય ધીમે ધીમે સંકુચિત થતાં છેવટે શૂન્યમાં પરિણમ્યું. ને કાકાસાહેબે એ બધું નિરાંતે થવા દીધું. સંસ્થાભિમાનથી દોરવાઈને સમિતિઓ, સભાઓ, કાર્યાલયો વગેરેનું નિર્જીવ હાડપિંજર કાયમ રાખીને કામનો આભાસ ચાલુ રાખવાનો જરા સરખો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. હું કાકાને હમેશાં કહેતો, " કાકાસાહેબ, પરિષદનું કાર્ય જરા પણ ચાલતું નથી, આ કેવું કહેવાય ? આટલું ઉપયોગી કામ શરૂ થઈને આટલામાં જ બંધ પડ્યા જેવું થયું. તેને આગળ ચલાવવું જોઈએ." એટલે તે જવાબ આપતા, " મને પણ તમારા જેવું જ લાગે છે. પણ હું પોતે શું કરી શકું ? મારે અનેક કામો રહ્યાં. તેમાં વળી મારો પગ એક ઠેકાણે સ્થિર નહીં. તમે મને કોઈ કામ કરનાર લાવી આપો. જે કોઈ કામ કરવા તૈયાર થઈને મારો ઉપયોગ કરી લે તેનો હું છું." આ સાંભળી હું ચૂપ થઈ જતો. આપણા દેશમાં કામ કરવા માણસો ક્યાં છે ?

જ્યાં પોતાને બીજાઓની સાથે મતભેદ થતો હોય ત્યાં પોતાની જગ્યાએ ચોંટી રહીને બખેડો કર્યા કરવા કરતાં તેમાંથી એકદમ છૂટા કેમ થઈ જવું, તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો હિંદી સાહિત્ય સંમેલન અને તેના જ એક અંગ સમી

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિમાંથી રાજીનામું આપીને તેમણે હમણાં જ પૂરો પાડ્યો છે.

આ સાહિત્યવિષયક નિરભિમાનવૃત્તિ મારામાં દૃઢમૂળ થઈ છે એમ હું કહેવા માગતો નથી; પણ એક ગૂંચવણમાંથી કાકાએ મને કેવી રીતે બચાવ્યો છે, તે હકીકત કાકાની કાર્યપદ્ધતિના એક નમૂના તરીકે અહીં રજૂ કરવામાં વાંધો નથી. સન ૧૯૩૬ના નવેમ્બરમાં જળગામમાં સાહિત્યસંમેલન ભરાયું હતું. પરિષદપક્ષ અને સંમેલનપક્ષ – અથવા કહો કે સ્થિતિપક્ષ ને ગતિપક્ષ વચ્ચેનો ઝઘડો બહુ જ ઉગ્ર બન્યો હતો. ગતિપક્ષની પ્રમુખ વ્યક્તિઓમાં પ્રસ્તુત લેખક હતો. સ્થિતિપક્ષની બાજુમાં અનેક ધુરંધર મુત્સદ્દીઓ અને સભાજેતા મહારથીઓ હતા. ગતિપક્ષનો, એટલે કે અમારો પરાભવ તો થયો જ, પરંતુ બીજી પણ અનેક એવી ઘટનાઓ ત્યાં બની જેને લીધે અમારું કેટલાક મિત્રોનું અંતઃકરણ ઉદ્વિગ્ન બન્યું. પરિષદથી સ્વતંત્ર એવી સાહિત્યસંમેલનની નોખી સંસ્થા કાઢવી કે કેમ એ અંગે અમારામાં ગંભીરપણે વિચારણા થઈ. મેં એકલાએ જઈને કાકાસાહેબની સલાહ લીધી. તેમણે મને જે બોધ આપ્યો, તેની માત્રા ખૂબ સૌમ્ય હોય તોપણ મારા સંસ્થાભિમાનરૂપી તાવ પર તે બરાબર લાગુ પડી. અલગ સંસ્થા કાઢવાની કલ્પના ઓગળી ગઈ; એટલું જ નહીં પણ સંસ્થાના બંધારણવિષયક ગૂંચવાડામાં ન પડતાં તટસ્થ રહીને પરિષદના કામમાં, પોતાના સિદ્ધાન્તોને બાધ ન આવે એવી રીતે, શકય તેટલો સહકાર કરવાનું નક્કી કર્યું. આ ધોરણને પરિણામે પરિષદના અનેક કાર્યકર્તાઓ સાથે હું સ્નેહનો સંબંધ બાંધી શક્યો. તેમને મારા સહકારથી જે ફાયદો થયો હોય તે ખરો, પણ હું તો પરિષદની કચેરીનો, તેના કાર્યસ્થળનો તેમ જ તેના નામનો અનેક પ્રસંગોએ લાભ લઈને કેટલાંક સાહિત્યવિષયક કામો આગળ ધપાવી શક્યો. ને તે પણ તેમની સંપૂર્ણ રાજીખુશીથી ને સંમતિથી ! આ અદ્ભુત પરિવર્તનની પાછળ કાકાસાહેબની યક્ષિણીની સળી હતી તેની કેટલાને ખબર છે ?

* * *

આવી યોગયુક્ત અવસ્થામાં રહીને તથા આવી અપરિગ્રહવૃત્તિથી કાકાનું કામ ચાલ્યા કરે છે. જેમ દરિયાની સપાટી પર તરતા હિમખંડ-(iceberg)નો નવ દશાંશ ભાગ પાણીની નીચે ઢંકાયેલો ને એક દશાંશ ભાગ તેની સપાટી પર દેખાય છે, તેવી જ રીતે કાકાના કાર્યનું પણ છે. પ્રેરણાદાન, વિચારદાન, સ્ફૂર્તિનિર્માણ – આ તેમનાં કામો સતત ચાલુ જ હોય છે, પણ તેમની કયાંય નોંધ થતી નથી કે જાહેરાત થતી નથી, આ

સરસ્વતી ગુપ્ત રીતે અખંડ વહ્યા જ કરતી હોય છે. જાહેર રીતે થનારાં ભાષણો, લેખો ને પ્રચારના કરતાં આ ચૂપચાપ ચાલતું કામ ખૂબ વધારે મહત્ત્વનું ને રાષ્ટ્રોન્નતિનું સાધક હોય છે. ને તેમાં કાકા ખૂબ નિષ્ણાત પણ છે.

લોકસંગ્રહનો, વસ્તુસંગ્રહનો, પુસ્તકસંગ્રહનો, અનુભવકલ્પના-વિચાર-સંગ્રહનો તેમને ભારે શોખ છે.

परि प्रभु हि संग्रही सकल वस्तुला ठेविती ।
गुणा न म्हणतां उणा अधिक आदरें सेविती ॥

આ ઉક્તિ તેમને બરાબર લાગુ પડે છે. પરંતુ આ બધાનો સંગ્રહ વ્યક્તિ-જીવન તેમ જ સમાજજીવનને વધારે ઉદાર અને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવા માટે હોય છે. સંગૃહીત વસ્તુ, વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા કોઈને વિશે આસક્તિ નહીં. સંગ્રહ કરતી વખતે આત્માની જેટલી પ્રસન્નતા તેટલી જ પ્રસન્નતા ત્યાગને વખતે. તે ત્યાગ જો કોઈ ખાસ ઉપયોગી કામ પાર પાડવા માટે થઈ રહ્યો છે એમ લાગે, તો તે પ્રસન્નતા દ્વિગુણિત થાય છે.

जातो ममायं विशदः प्रकामम्
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ।

યોગ્ય કારણસર યોગ્ય વસ્તુ યોગ્ય ઠેકાણે અર્પણ કર્યાનું સમાધાન તેમના અંતરાત્માને મળતું રહે છે.

* * *

કાકાની આવી વૃત્તિમાંથી જ તેમનું કાર્ય પેદા થયું છે. ને આવી વૃત્તિને લીધે જ તે વિસ્તાર પામ્યું છે. તેમના કાર્યવિસ્તારને અટકાવ ક્યાંય નથી. કારણ એ કે મૂળે તેમના મનમાં કશાનોય અટકાવ રહ્યો નથી. માણસના મનમાં જાતજાતની ગ્રંથિઓ બંધાયા કરે છે. તેને લીધે તેની પહોંચ અને સમરસ થવાની શક્તિ મર્યાદિત થાય છે. આખી સૃષ્ટિની સાથે, એટલે કે પરબ્રહ્મની સાથે, તદાકાર થયેલા માણસની સ્થિતિ —

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

— એ રીતે શ્રુતિએ વર્ણવી છે. પૂ. બાપુજીને બાદ કરીએ તો જેના અંતઃકરણમાંની આટલી બધી ગાંઠો છૂટી છે તેવો કાકાસાહેબ જેવો બીજો માણસ અમારા જોવામાં નથી. સામાન્ય સુશિક્ષિત માણસના મનમાં ભાષાગ્રંથિ એ કંઈ ઓછી પીડાદાયક નથી હોતી. મહારાષ્ટ્રીય માણસ ગુજરાતીની સાથે અથવા કોઈ ગુજરાતી બંગાળીની સાથે બંનેને સમજાય તેવી અંગ્રેજી કે હિન્દુસ્તાનીમાં બોલે, તોપણ પારકાપણાની, જુદાઈની ભાવના ભલે સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં પણ બંનેના મનમાં હોય છે તો ખરી. મરાઠી બોલનારા બે જણનાં

અંતઃકરણ જેમ એકબીજા સાથે એકરૂપ થાય છે તેમ મહારાષ્ટ્રીય ને ગુજરાતી અથવા હિંદી ને બંગાળી અંતઃકરણ એકબીજા સાથે ભળી જતાં નથી. ભલે ઝીણો પણ એક પડદો બંને વચ્ચે રહે જ છે. પણ કાકાસાહેબની બાબતમાં એવો કશો આંતરો રહ્યો નથી. હિન્દુસ્તાની, ગુજરાતી કે મરાઠી કોઈ પણ ભાષામાં તે બોલવા માંડે કે બીજાના હૃદયનો કબજો લે છે. ભાષાની ગ્રંથિ તેમના મનમાં મુદ્દલ રહી નથી. અને "ભાષા તો માત્ર એક સાધન છે, કોઈ પણ ભાષાનું મારા મનમાં અભિમાન નથી, બધી ભાષાઓ પ્રત્યે સરખો જ પ્રેમ છે" એમ તેઓ હમેશાં કહે છે. મહારાષ્ટ્રના લોકો તેમને આવું કહેતા સાંભળે એટલે તેમને થતું હશે, 'મરાઠી એમની માતૃભાષા હોવા છતાં તેનું અભિમાન પણ તેમને ન હોય એ કેવું!' ગુજરાતી ભાષાને આટલી બધી અપનાવી હોવા છતાં ગુજરાતીનું તેમને અભિમાન ન હોય, તે વાત ગુજરાતીઓના મનમાં જરૂર ખટકતી હશે. પણ કાકા ભાષાભિમાનને વટાવી ગયેલા છે. અને તેથી જ તેમણે ગુજરાતીને – ને હવે હિન્દુસ્તાનીને – માતૃભાષાના જેટલી જ પોતાની કરી લીધી છે, ને છતાં 'માતા મરો ને માસી જીવો' એ કહેવત મુજબ પોતાની ગુજરાતી–હિન્દુસ્તાની પ્રત્યેની ભક્તિને મરાઠીના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થવા ન દેતાં ગુજરાતી અને હિન્દુસ્તાની એ બે માસીઓની સાથે મરાઠીરૂપી માતાનું સ્થાન પોતાના હૃદયમાં કાયમ રાખ્યું છે. બીજી ભાષાઓના પરિચયની મદદથી તેમણે પોતાની મરાઠી શૈલી વધુ સમૃદ્ધ બનાવી છે. કાકા મરાઠીમાં, ગુજરાતીમાં તેમ જ હિન્દુસ્તાનીમાં એક સરખી સફાઈથી, સહજસુંદર રીતે બોલી અને લખી શકે છે. આજે સાઠ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યા છતાં નવી નવી ભાષાઓ સહેલાઈથી શીખી શકે છે. ભાષાવિષયક ગ્રંથિ હૃદયમાંથી ઓગળી ગયાનું આ પરિણામ છે. જ્યારે અમને પરિભાષા શીખવાનું ભારે સંકટ જેવું લાગે છે. અને જો એક વાર પરભાષામાં જઈ પડ્યા, તો અમે પોતાની માતૃભાષાને જ ભૂલી જઈને પરાયા બની જઈએ છીએ! વિલાયત જઈ આવ્યા પછી પોતાની માતૃભાષા સારી રીતે બોલતાં લખતાં નથી આવડતી એમ કહીને ફરિયાદ કરનારા – અથવા તેની શેખી મારનારા શું થોડા લોકો હોય છે? આવા લોકોના મનોમંદિરમાં એક વાર જો કોઈ ભાષાએ ઘર કર્યું તો બીજી ભાષાઓ ત્યાં આત્મીયતાથી હરીફરી શકતી નથી. તો તો મહેમાનના જેવો જ વહેવાર બની જાય છે. ભાષાવિષયક ગ્રંથિ કે ગાંઠ જેને હું કહું છું તે આ જ. આ ગ્રંથિ કાકાસાહેબમાં નથી એ બતાવતું એક સુંદર ઉદાહરણ હમણાં જ બન્યું છે. ગોમંતક (ગોવા) 'મરાઠી' સાહિત્ય સંમેલનના અધ્યક્ષપદેથી કાકાએ કોંકણીનો જોરદાર પુરસ્કાર

કર્યો ! સરકાર-દરબારમાં ને કેળવણીમાં પણ કોંકણીને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઈએ એમ કહીને તેમણે મરાઠીવાળાઓને સારી પેઠે હચમચાવી દીધા. 'મરાઠીવાળાઓએ કોંકણીની મદદે દોડી જવું જોઈએ' એવી હાકલ તેમણે કરી. ગોવાના લોકો પોતે મરાઠીના અભિમાની ને પુરસ્કર્તાઓ, જ્યારે કાકા કોંકણીના પુરસ્કર્તા – આવું વિરોધાત્મક દૃશ્ય ત્યાં જોવા મળ્યું. જીવન-કલહના સ્પર્ધાવાદી તત્ત્વજ્ઞાનને જ પ્રાણપણે ,વળગી રહેનારાઓને કોંકણીના પુરસ્કારથી જ ગોવામાં મરાઠીની પ્રગતિ થઈ શકશે, એ વાત કેવી રીતે ગળે ઊતરે ? ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધો પણ સ્પર્ધાના સ્વરૂપના જ દેખાવા લાગે, એ જીવનકલહનું તત્ત્વજ્ઞાન હાડમાં ઊતરી ગયાનું પરિણામ છે. એ રોગની દવા કાકાસાહેબ જેવા ગ્રંથિભેદક ધન્વંતરિ જ આપી શકે.

અને તેથી જ કાકાસાહેબ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીના પ્રચારના તથા ભાષા-સમન્વયના રાજકારણના સુયોગ્ય નેતા પુરવાર થયા છે. ગુજરાતીની સાથે ખૂબ નિકટનો સંબંધ બંધાયા પછી મરાઠી સાથેની આત્મીયતા ઓછી કરનારા અથવા હિન્દુસ્તાનીના વિશાળ ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા પછી મરાઠી અને ગુજરાતી બંને વિશેની આસ્થા ઓછી કરનારા જો કાકાસાહેબ હોત, તો તેમને હાથે રાષ્ટ્રભાષા–હિન્દુસ્તાનીના પ્રચારનું કામ આટલું પ્રભાવશાળી રીતે કદાપિ ન થાત. 'આ માણસ રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરે છે ખરો, પરંતુ તે આપણી માતૃભાષાનો પણ ત્રાતા છે' એવો વિશ્વાસ જો તે જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનારાઓના મનમાં પેદા ન કરી શકયા હોત તો તેમના રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારે આટલું જોરદાર મૂળ પકડયું ન હોત.

રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીના પ્રચાર માટે કાકાસાહેબની યોજના કરવામાં ગાંધીજીની અચૂક પ્રતિભા દેખાઈ આવે છે એવું કહેવાનું મન થાય છે તે આ જ કારણે. જે પોતાની માતૃભાષા મરાઠીના જેટલી જ ગુજરાતીને પણ આત્મસાત્ કરી શકે છે તેના મનમાંથી ભાષાગંડ સમૂળ નાશ પામ્યો જ હશે એ વાત ગાંધીજી જોઈ ગયા હોવા જોઈએ. અને તેથી જ આવા માણસને પોતાના ભાષાવિષયક રાજકારણનું કામ સોંપીને અખિલ ભારતમાં તે ભાષાની જય બોલાવવા તેમણે તેને નિયુક્ત કર્યો.

* * *

કાકાસાહેબની ભાષાવિષયક ગ્રંથિ જેમ છૂટી ગઈ છે, તે જ પ્રમાણે તેમનું પ્રાંતાભિમાન પણ – અગાઉ કદી તે હોય તો – ઓગળી ગયું છે. આજનો યુગ પ્રાંતાભિમાનનો યુગ છે. આપણે મરાઠાઓ એક બાજુ 'મહારાષ્ટ્ર સંસ્કૃતિ'ની ઘોષણા કરીએ છીએ; બીજી બાજુ ગુજરાતીઓની 'અસ્મિતા' જાગૃત થઈ

છે; કાનડી લોકો કર્ણાટકના દિવ્ય ભૂતકાળને યાદ કરી કરીને પ્રાંતાભિમાનનું પોષણ કરી રહ્યા છે! દરેક ઠેકાણે પ્રાંતિક સંગઠન ચાલી રહ્યું છે. પ્રાંતાભિમાન, ધર્માભિમ ન, જાત્યભિમાન – આવી આવી કેટલીક અભિમાનગ્રંથિઓથી આપણું હૃદય ગાંઠવાળું બની ગયું છે. આ બધી ગાંઠો વિશાળ ભારતના આત્માને કેટલી બધી ખૂંચતી હશે! એક તરફ અખંડ ભારતનો પોકાર કરવો ને બીજી બાજુથી પ્રાંતાભિમાનની સંકુચિત મનોવૃત્તિને પોષ્યા કરવાની અમ ભારતીયોની પૂર્વપરંપરા પ્રાંતાભિમાનથી સાવ અપરિચિત હતી. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો જમાનો છોડી દઈએ, તે કાળે જુદી જુદી ભાષાઓને કારણે ઓળખાતા જુદા જુદા પ્રાન્તો અસ્તિત્વમાં આવ્યા જ ન હતા. પરંતુ આજની ભાષાઓ પ્રચારમાં આવી તે પછીનો કાળ લઈએ તોપણ પ્રાંતાભિમાનની ભાવના આપણા સાહિત્યોમાં ક્યાંય દેખાતી નથી. સાધુસંતોએ પોતાનું સાહિત્ય દેશી ભાષાઓમાં લખ્યું ને ક્યારેક પ્રાસંગિક રાહે પોતાનો સાત્ત્વિક ભાષાપ્રેમ પ્રગટ કરનારા ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે. પરંતુ પ્રાંતીય ભાવનાનો તેમને જરાય સ્પર્શ થયેલો દેખાતો નથી. આપણું ધાર્મિક વાઙ્મય, આપણી કથાઓ અને પુરાણો, આપણા સામાજિક સંસ્કારો, પ્રાંતીયતા અને જ્ઞાતીયતાની સંકુચિત ને મલિન ભાવનાઓથી તદ્દન અલિપ્ત હતા.

આવી આ એકાત્મ ભારતીય સંસ્કૃતિના અને સાહિત્યના કાકાસાહેબ સાચા પ્રતિનિધિ છે. નામને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો કાકાસાહેબ એ વ્યક્તિનું અંદર-બહારથી નિરીક્ષણ કરતાં તેઓ કયા પ્રાંતના છે, કઈ જાતિના છે, એ શોધી કાઢવું અશક્ય છે. તેમના પહેરવેશ પરથી તેમને બંગાળી કેમ ન કહેવા, બોલવાચાલવા પરથી ગુજરાતી કેમ ન કહેવા, ખાનપાન પરથી ઉત્તરહિન્દુસ્તાની કેમ ન કહેવા, એ કહેવું કઠણ છે. તેમનો મિત્રસમુદાય તો આસેતુહિમાચલ ફેલાયેલો છે. તેઓ કોઈ પણ એક પ્રાંતના રહ્યા નથી. તેમનો આત્મા અખિલ ભારતમાં વિસ્તરેલો છે.

અખિલ ભારતની એકતાના અધિષ્ઠાન પર ઊભા રહીને ભારતીય ભાષાઓના ને સાહિત્યના સમન્વયનું કામ કાકાસાહેબ જ કરી શકે છે. તેમનાં પોતાનાં લખાણોમાં પ્રાંતીયતા અને જાતીયતાની દૂરથી જરા સરખી ગંધ નથી આવતી. પ્રેમમયતા ને આધ્યાત્મિકતા એ ભારતીય સાહિત્યના જે વિશેષ ગુણો છે તેનાથી તે સંપન્ન છે. આ ગુણોને લીધે તેમનું લખાણ ભારતીય સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શ તરીકે શોભે તેવું છે. અને એવા આદર્શ તરીકે તેને માન્યતા પણ મળવા લાગી છે. એટલે જ સાહિત્યના વિનિમયનું ને ભાષાઓનાં સમન્વયનું કાર્ય તેમણે જ સ્વીકારવા

જોવું છે ને તેમને જ હાથે સફળ થવાનો સંભવ છે. એવો પ્રયત્ન ‘ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ’ સ્થાપીને લગભગ ૧૦ વરસ પર તેમણે કર્યો પણ હતો. તે યત્ન સંસ્થાના સ્વરૂપમાં આગળ ચાલ્યો નથી, તોપણ તેમનું પોતાનું લખવું, બોલવું, ફરવું એ બધું તે કાર્ય માટે થઈ રહ્યું છે, એમ કહી શકાય. ભાષા-સમન્વયની કોઈક વિશેષ સ્વરૂપની યોજના તેમના મનમાં છે ને તે અમલમાં આવે તેના પ્રયત્નમાં હાલ તેઓ છે.

* * *

ભારતીય સાહિત્યને માટે સત્યનો, શુચિતાનો, પ્રેમનો ને સહકારનો આદર્શ તેમણે સ્વીકાર્યો છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. છતાં તેમણે તે ગુણોની પણ પોતાના હૃદયમાં ગ્રંથિઓ બાઝવા દીધી નથી. સત્યના આગ્રહને જીવનવિઘાત સુધી અને શુચિતાના આગ્રહને જીવનને સહરાનું વેરાન રણ બનાવવા સુધી તેઓ લઈ ગયા નથી. સાહિત્ય એ કેવળ વીતરાગ તપસ્વીઓનું આરણ્યક નથી ! શૃંગારને ભલે રસોનો રાજા કહો; તેને તે સ્થાન પરથી નીચે ઉતારવો જ જોઈએ, પરંતુ તેને હાંકી કાઢવાના પ્રયત્ન થાય તો કેવળ બહારથી મુંડન થઈ ને નરી રુક્ષતા જ બાકી રહેવાની અને પેલાં ભિક્ષુભિક્ષુણી-ઓના ‘વિહાર’ જેતશલેર ચાલવાના. તેથી કાકા પોતે એક શ્રેષ્ઠ વૈરાગી હોવા છતાંય તેમણે સાહિત્યમાં વાહિયાત ઐકાન્તિકતાનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. તેઓ કહે છે: “સ્ત્રી-પુરુષોએ લગ્ન ન કરવાં, દાંપત્યસુખનો અનુભવ ન લેવો, અપત્યવાત્સલ્યને રુખસદ આપવી, એમ તો કોણ કોને કહે છે ?...ઓછામાં ઓછું આ યુગમાં તો તમારો કામુકતાનો સૂર જોરથી કાઢશો નહીં એટલી જ વિનંતી છે.” કાકાની આ વિનંતી જેને માન્ય નહીં થાય એટલો રુચિ-ભ્રષ્ટ કોણ હશે ?

કાકાસાહેબનો આત્મા કલાકારનો છે, સૌંદર્યોપાસકનો છે. તેમનો સાહિત્યનો આદર્શ સૌંદર્યહીન કોઈ જ ન શકે. પરંતુ કેટલાક લોકોમાં સૌંદર્યદૃષ્ટિની પણ એક ગ્રંથિ બનીને તે એકાંગી થવા લાગે છે. આમ થતાં તે શુચિતા અને વીરતાનો તિરસ્કાર કરવા માંડે છે. સૌંદર્યલાલસાની જેના અંતઃકરણમાં આવી ગ્રંથિ બની નથી, તેને સૌંદર્યમાં શુચિતા દેખાય છે, શુચિતામાં વીરતાનું દર્શન થાય છે ને વીરતામાં સુંદરતા આવિર્ભૂત થયેલી જણાય છે. આજના યુગનું ભારતીય સાહિત્ય આ ત્રિપદા ગાયત્રી પર અધિષ્ઠિત થયેલું હોવું જોઈએ. જેમણે પોતાની હૃદયગ્રંથિઓનો છેદ કર્યો છે એવા કાકાસાહેબના જેવા દ્રષ્ટાઓના મુખમાંથી આ ગાયત્રીનો આવિષ્કાર થઈ રહ્યો

છે. તે આપણને પ્રત્યક્ષ સાંભળવા મળે છે, તે આપણું અહોભાગ્ય જ છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે –

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

આ શ્લોકમાં કહેલો 'हरि' એ 'ભારતીય જનતારૂપી હરિ' છે એવી કલ્પના કરીએ તો તે શ્લોક કાકાસાહેબને સમર્પક રીતે લાગુ પડે. જેમની હૃદય-ગ્રંથિઓનો નિરાસ થયો છે તે જેઓ આત્માનંદનો અનુભવ લઈ રહ્યા છે એવા કાકાસાહેબ જેવા મુનિઓ મહાન ક્રાંતિ કરવા તૈયાર થયેલા જનતા જનાર્દનની નિર્હેતુક ભક્તિ કરે છે. તેમના મહાન આદર્શોનો પ્રસાર થાઓ અને ક્રાંતિનો માર્ગ સુલભ થાઓ.

આદર્શ જીવન પ્રાર્થનામય થવું જોઈએ. સત્યવાદી માણસ જેમ અખંડ સત્યપરાયણ હોય છે, પ્રેમી જેમ પ્રેમમય હોય છે અને એના પ્રેમની ધારા અખંડ વહ્યા જ કરે છે, તેમ મનુષ્યનું જીવન ઈશ્વરની સન્નિધિ અનુભવતું અને તેથી સતત પ્રાર્થનાના વાતાવરણમાં ચાલતું હોવું જોઈએ. સેવક જેમ સેવાભાવ લઈને જ વર્તે છે, મિત્ર જેમ સ્નેહવૃત્તિ અખંડ ટકાવીને સંબંધ બાંધતો રહે છે તેમ જ ઈશ્વરનો અને પોતાનો સંબંધ જેવો કલ્પેલો હોય તે પ્રમાણે ઈશ્વરની સન્નિધિમાં જાગરૂકપણે જીવતા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો એ છે પ્રાર્થનામય જીવન.

શ્વાસ ચાલે છે, નાડી ચાલે છે, હૈયાના ધબકારા ચાલે છે તેમ જ અખંડ પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે જ જીવન ઉન્નત થયું એમ સમજી શકાય.

'અવારનવાર', પૃ. ૧૯૦ — કાકા કાલેલકર

૨૧. કાકાસાહેબ

મનસુખલાલ ઝવેરી

આઠેક વર્ષ પહેલાંની વાત છે. હું માટુંગામાં રહેતો હતો, અને એક દિવસ, જે મકાનમાં હું રહેતો હતો તે મકાનના માલિકના મહેમાન તરીકે કાકાસાહેબ આવ્યા. ઉમાશંકર તે વખતે મુંબઈમાં હતા, તેમની સાથે હું કાકાસાહેબને મળવા ગયો. પરિચયવિધિ થયા બાદ કાકાસાહેબે મને કહ્યું, "તમારો એક ભક્ત મને જેલમાં મળ્યો હતો." મારે વળી ભક્ત? અને તે પણ જેલમાં? મને નવાઈ તો લાગી; પણ એ પણ રાજદ્વારી કેદી જ હશે, એટલે શરમાવા જેવું કંઈ નહોતું.

કાકાસાહેબ સાથેનો એ મારો પ્રથમ પરિચય. એ પછી બીજી વાર કાકાસાહેબને હું મળ્યો ગયે વરસે, એમણે સંસ્કારમંડળના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે.

આથી વિશેષ પરિચયનો દાવો હું કરી શકું તેમ નથી. એમના અન્તેવાસી બનવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું નથી કે પચીસ પચાસ વરસના એમના પરિચયનો લહાવો પણ મને મળ્યો નથી. એ રીતે કહીએ તો કાકાસાહેબના સુદ્દલ પરિચયમાં હું આવ્યો નથી એમ કહું તોપણ ચાલે. કારણ કે ઉમાશંકરે કરાવેલો પરિચય ઔપચારિક હતો, સંસ્કારમંડળનાં વ્યાખ્યાન વખતે થયેલો પરિચય ક્ષણિક અને નૈમિત્તિક હતો.

અને છતાં, સાચું કહું? કાકાસાહેબ મને કદી અજાણ્યા કે અપરિચિત લાગ્યા નથી. એમનો અક્ષરદેહ જોતાં, એ તો જાણે મારા યુગયુગાન્તરના આપ્તજન હોય તેવો જ ભાવ મને થયા કર્યો છે. એમની વાણીમાં મને આપણા પૂર્વજો અને પિતામહોની વાણીનો રણકાર સંભળાયો છે; એમણે આલેખેલી ભાવનાસૃષ્ટિમાં મને ભારતવર્ષનું સનાતન ઉદારભાવી આર્યત્વ અંકિત થયેલું દેખાયું છે. એમણે પ્રબોધેલાં ત્યાગ અને તિતિક્ષા; સમભાવ

અને આભિજાત્ય, તાટસ્થ્ય અને તાદાત્મ્ય, તેજસ્વિતા, પરાક્રમ અને પુરુષાર્થનાં તત્ત્વો નિત્યનવીન હોવા છતાં પુરાણપ્રાચીન છે અને તેથી જ કાકાસાહેબ મને હમેશાં આદ્ય ઋષિઓના વર્ગના લાગ્યા છે, લૌકિક સાધુઓના નહિ: અને તેથી જ કાકાસાહેબ, ક્ષરદેહે અપરિચિત કે અલ્પપરિચિત હોવા છતાં, અક્ષરદેહે મને ચિરપરિચિત લાગ્યા કર્યા છે.

કાકાસાહેબ જન્મે મહારાષ્ટ્રી છે, છતાં ગુજરાતી લખે છે એ વસ્તુ, મને લાગે છે તે પ્રમાણે હવે આશ્ચર્યનો કે દિઙ્મૂઢતાનો વિષય બનતી અટકી જવી જોઈએ. એ વસ્તુ વિરલ છે એની ના નહિ; અસંભવિત કે અશક્ય નથી. એમ તો આપણી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ એક દક્ષિણી ગૃહસ્થે લખ્યું હતું. આપણા સ્વામી આનન્દે મરાઠીમાં લખ્યું છે અને ગિરિધર શર્માએ અને જુવાનોમાંથી કોઈનું નામ આપવું હોય તો – ઇન્દ્ર વસાવડાએ હિન્દીમાં લખ્યું છે. એટલે આટલી એક વસ્તુ પરથી જ આપણે અંજાઈ જઈએ એ યોગ્ય નથી.

કાકાસાહેબનું આજે આપણે જે ગૌરવ કરી રહ્યા છીએ, મુંબઈની માનનીય શિક્ષાપીઠો એમનું જે સન્માન કરી રહી છે તે એમની સાહિત્યસેવાની સત્ત્વશીલતા માટે કરી રહી છે.

કેવળ ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ કાકાસાહેબે ઘણું લખ્યું છે. સાહિત્ય, સંગીત, કલા, શિક્ષણ, ધર્મ અને રાજકારણ, પ્રવાસ અને આત્મકથા—અનેક વિષયો પર કાકાસાહેબે લખ્યું છે, અને પુષ્કળ લખ્યું છે.

પણ ઇયત્તા જેટલી જ – કદાચ વધારે – મહત્ત્વની વસ્તુ હોય તો તે તેમનાં લખાણોની ગુણવત્તા છે. એ લખાણોમાં એમણે જીવનનો પરિહાસ કરે અથવા તેનો હ્રાસ કરે એવું કશું જ લખ્યું નથી. એમણે એક પણ વાક્ય એવું નથી લખ્યું કે એક પણ શબ્દ એવો નથી લખ્યો, જે જીવનને પોષક કે બલપ્રદ ન હોય. અધમતાને તેમણે કદી આકર્ષક બનાવી નથી, જીવનને એમણે ગંભીર દૃષ્ટિથી નિહાળ્યું છે. એ જીવન સંપૂર્ણ રીતે સ્વસ્થ, બલવાન, તેજસ્વી અને સર્વાંગશોભન હોવું જોઈએ, અને જીવનને એવું બનાવવાનો મનુષ્યનો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. સાહિત્ય, સંગીત આદિ લલિત કલાઓ એ જીવનનો ઓપ છે અને સાચી વિશાળભાવી રાષ્ટ્રીયતા એ જીવનની સુવાસ છે એ એમનું દર્શન છે. આ રીતે કેવળ જીવનલક્ષી દૃષ્ટિબિન્દુથી જ સ્થિરચિત્તે અને સમગ્રતાથી મનનપર્યેષણ કરનાર કાકાસાહેબના પુરોગામી સાક્ષરોમાં – ગોવર્ધનરામને બાદ કરીએ તો – માત્ર બે જ સાક્ષરો આપણને

યાદ આવે છે: મણિલાલ નભુભાઈ અને આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ. છતાં મણિલાલ અને આનંદશંકરનું જીવનલક્ષિત્વ પણ કાકાસાહેબના જેટલું વ્યાપક નહોતું જ.

પોતાના આ આર્ય અને અભિજાત દર્શનને કાકાસાહેબે જે વૈવિધ્યમય અને પ્રસાદમનોહર ગદ્યશૈલીમાં મઢ્યું છે એ તો સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું વિજયચિહ્ન છે. એ ગદ્યમાં મંથન કે મસ્તી નથી, પ્રસન્નતા અને પમરાટ છે. મેઘની ગર્જના નથી, સરસ્વતીની વીણાનો કર્ણમનોહર રવ છે, ગરુડની વીંઝાતી પાંખનો ફફડાટ નથી, બુલબુલનું નિતાન્ત રમણીય ગાન છે. કેવળ કલાના વાદનો એ વિરોધ કરતા હોવા છતાં એમનું ગદ્ય કુશળ કલાકારનું ગદ્ય છે — એવા કલાકારનું ગદ્ય છે, જેને પોતાનાં સાધનોની ખબર છે ને મર્યાદાઓ પણ જેની જાણ બહાર નથી.

ભારતવર્ષ આઝાદ થશે — અને એ દિવસ હવે ક્યાં દૂર છે? અને આઝાદીની સાથે જ આવશે જીવનને સંસ્કારશોભન, સ્વસ્થ અને પરાક્રમી બનાવવાની તાલીમ. કાકાસાહેબનાં કેટલાંક પ્રાસંગિક લખાણો એ વખતે કૃતાર્થ થયાં હશે. ત્યાર પછી પણ એમની અભિજાત જીવનદૃષ્ટિ, વેદાભ્યાસ અને રસિકતાનો એમનો સુભગ સમન્વય, એમનું મૌલિક માર્મિક ચિંતન, એમની ઉચ્ચ વિનોદવૃત્તિ અને એમની અપ્રતિમ ગદ્યશૈલી : આ તત્ત્વો તો આપણા સાહિત્યનાં ઘણા લાંબા વખત સુધી ગૌરવવિષય બનવાનાં.

આપણા એ સાહિત્યસ્વામીને આજે સન્માનીને મુંબઈની શિક્ષાપીઠો પોતાની જાતને સન્માની રહી છે. એવો વિરલ પ્રસંગ આપવા માટે આપણે અનંત વિશ્વોના પરમ કલાધરનો આભાર માનીએ.

જે માણસ પોતાને જ દુનિયાનું મધ્યબિન્દુ કલ્પે છે તેને ભાગે હમેશાં દુ:ખ જ હોય છે. પૃથ્વીને જ વિશ્વનું મધ્ય કલ્પતું જ્યોતિપશાસ્ત્ર જેમ ખોટું છે તેમ પોતાને મધ્ય કલ્પીને બાંધેલી જીવન વિશેની કલ્પના પણ ખોટી હોય છે. આવે ખોટે નકશે જે ચાલે એને તો ડગલે ને પગલે અથડાવાનું જ હોય.

'સ્મરણયાત્રા', પૃ. ૧૨૫ — કાકા કાલેલકર

૨૨. કાકાસાહેબ–દૂરથી, નજીકથી

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

કાકાસાહેબ કાલેલકરનું નામ પાટણ હાઈસ્કૂલના ત્રીજા ધોરણમાં હું ભણતો હતો એ અરસામાં પહેલવહેલું સાંભળેલું કે વાંચેલું એવું સ્મરણ છે. ૧૯૨૯નું એ વર્ષ હશે. અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા એ સમયે સાહિત્યની પરીક્ષાઓ લેતી હતી. ઉમેદવારોને એમના ઘરના સરનામે ટપાલમાં પ્રશ્નપત્રો મોકલવામાં આવતાં અને તેઓ ઉત્તરપત્રો લખીને ચોવીસ કલાકમાં સાહિત્ય સભા ઉપર રવાના કરી દે એવો નિયમ હતો. પ્રશ્નો, સાંભળવા પ્રમાણે, એ પ્રકારના આવતા કે ઉમેદવારો પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે એમાં કશો વાંધો નહિ. એવી એક પરીક્ષામાં વયમાં મારાથી મોટા એવા એક મિત્ર બેસવાના હતા. કાકાસાહેબના પ્રથમ જેલજીવનના અનુભવોનું રસિક કાવ્યમય બયાન કરતું પુસ્તક ‘ઓતરાતી દીવાલો’ એ પરીક્ષા માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંનું એક હતું. એ પુસ્તક જોયું અને બહુ રસથી વાંચ્યું. પાટણમાં મારે ઘેરથી હાઈસ્કૂલે જવાના રસ્તા ઉપર જેલ આવે. ત્યાં સુધી લગભગ રોજ અમે રમવા પણ જતા. ત્યારે કાકાસાહેબે વર્ણવેલા પ્રસંગો કલ્પનાથી એ જેલના મકાનમાં ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હું કરતો. કાકાસાહેબે સ્વ. નરહરિ પરીખના સહકારમાં લખેલું ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પાઠ્યપુસ્તક ‘પૂર્વરંગ’ એ પછી થોડા સમયે હાથમાં આવ્યું. આ પાઠ્યપુસ્તકનો રંગ કંઈ નવો હતો એમ અમારી નિશાળમાં ચાલતાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોની તુલનાએ લાગેલું. કાકાસાહેબે પોતે જ આલેખેલી ‘હિન્દી ઇતિહાસની યોજના’ (જુઓ ‘જીવનવિકાસ’, પૃ. ૩૮૬–૪૦૪) ‘પૂર્વરંગ’માં અમુક અંશે સાકાર થઈ છે એમ આજે લાગે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અંગભૂત ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિરના ત્રૈમાસિક મુખપત્ર ‘પુરાતત્ત્વ’ના પ્રથમ અંકનો પ્રથમ લેખ અમારા ઇતિહાસવિદ્ શિક્ષક સ્વ. રામલાલ ચૂનીલાલ મોદીએ એક વાર વાતવાતમાં બતાવ્યો હતો. એ લેખ હતો શ્રી કાકાસાહેબનો ‘ઇતિહાસની પ્રેરણા.’

ઇતિહાસનો અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ એ તેમાં બતાવ્યું છે; ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ–સંશોધનની એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની અગત્ય તેમ જ ગુજરાતના પુરુષાર્થથી થયેલી શોધખોળનાં પરિણામ પરભાષાનાં તાળાંમાં પુરાયેલાં ન રહે એ જોવાની જરૂર એમાં દર્શાવેલી છે. આડત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૨૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલો આ લેખ 'જીવનવિકાસ '(પૃ. ૩૬૭-૩૭૦)માં સંગૃહીત થયેલો છે; ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનાં સંશોધનની અનેક યોજનાઓ દેશમાં વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા થઈ રહેલી છે. અને તેમાં પ્રજાનાં નાણાંનો ઠીક વ્યય થાય છે ત્યારે ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પુરાતત્ત્વ–મન્દિરના આરંભકાળે લખાયેલો કાકાસાહેબનો આ લઘુ લેખ એ ક્ષેત્રના કાર્યકરો અને તંત્રવાહકોએ તાજો કરવા જેવો છે.

અમારી પાડોશના એક પુસ્તકાલયમાંથી 'કાલેલકરના લેખો 'નું દળદાર પુસ્તક હાથમાં આવ્યું, અને એનાં પાનાં સમજ્યે–વગર સમજ્યે ફેરવી ગયો; પણ એક મૌલિક શિક્ષક અને ચિન્તકનો કંઈક સત્સંગ થયો હોય એવી છાપ મુગ્ધ મન ઉપર રહી ગઈ.

પણ કાકાસાહેબનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલાંક વર્ષ પછી થયું. ૧૯૩૬માં ગાંધીજીના પ્રમુખપદે અમદાવાદમાં બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન મળ્યું ત્યારે કાકાસાહેબ કળા વિભાગના પ્રમુખ હતા. એ વખતે અમદાવાદમાં 'ગુજરાત સમાચાર ' અને 'પ્રજાબંધુ 'ના તંત્રી વિભાગમાં હું જોડાયેલો હતો. કાકાસાહેબને ત્યારે પહેલી વાર સાંભળ્યા અને જોયા. વિભાગીય પ્રમુખ તરીકેનું એમનું વ્યાખ્યાન 'કળા – એક જીવનદર્શન ' જોકે છપાયેલું હતું, પણ તેઓ મોઢેથી જ બોલેલા. એ વ્યાખ્યાન કોઈ રૂઢ અર્થમાં કલામીમાંસકનું નહિ, પણ જીવન-કલામીમાંસકનું હતું. બારમું સાહિત્ય સંમેલન એ પહેલાંનાં અને પછીનાં કેટલાંક સાહિત્ય સંમેલનોની તુલનાએ એ રીતે વિશિષ્ટ હતું કે એમાં જુદા જુદા વિભાગોની બેઠકો અને એમાંનાં નિબંધવાચન પદ્ધતિસર થયાં હતાં. કલાવિભાગમાં પ્રત્યેક નિબંધ વંચાયા પછી કાકાસાહેબનો એ વિશેનો મૌલિક સમારોપ સાંભળવો એ પણ એક લહાવો હતો.

એ પછી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના એક વિદ્યાર્થી તરીકે કાકાસાહેબના અક્ષરદેહના ઉત્તરોત્તર વધતા પરિચયમાં આવવાનું બન્યું. પણ એની વાત અહીં નહિ કરું. ૧૯૪૩માં એમ.એ. થયા પછી ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક અને સંશોધન વિભાગમાં એક કાર્યકર તરીકે હું જોડાયો. ત્યાંનાં વાતાવરણ, નિષ્ઠા અને કાર્યપદ્ધતિ પૂર્વકાલીન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનાં હતાં એમ મને લાગે છે. સંસ્થાના અધ્યક્ષ શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, પં. સુખલાલજી અને મૌલાના અબુ ઝફર નદવી; ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અને પુરાતત્ત્વ મન્દિરના ભૂતપૂર્વ અધ્યાપકો. શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી નગીનદાસ પારેખ અને શ્રી જેઠાલાલ ગાંધી – એ ત્રણેય વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ કાકાસાહેબના યુવાન મિત્રો. સર્વ કાર્યકરો વચ્ચેના સંબંધો તદ્દન અનૌપચારિક; પ્રસંગોપાત્ત અનેકવિધ વાતો થાય અને સંસ્થાનાં કામો કરતાં મૈત્રીની ગાંઠ બંધાય. ત્યાં મિત્રોની વાતોમાંથી કાકાસાહેબનો એ પ્રકારનો પરિચય થયો, જે પરોક્ષ હોવા છતાં કંઈક પ્રત્યક્ષ જેવો ગણાય.

એ વર્ષોમાં કાકાસાહેબને કોઈકોઈ વાર સાંભળ્યા હશે, પણ મારા ચિત્ત ઉપર આજદિન સુધી રહેલી સ્પષ્ટ અને તાદશ છાપ એ તો ગુજરાત વિદ્યાસભાના શતાબ્દી મહોત્સવ વ્યાખ્યાનમાળા નિમિત્તે એપ્રિલ ૧૯૪૯માં પ્રેમાભાઈ હૉલમાં તેમણે આપેલા 'જીવનસમન્વય અને કેળવણીનું ભાવી' એ વ્યાખ્યાનની છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જીવનસમન્વયની દૃષ્ટિએ ભૂતકાળ તપાસવો જોઈએ અને ભવિષ્યને માટે આપણી મુખ્યનીતિ નક્કી કરવી જોઈએ, એવો એ વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય સૂર હતો. એ વ્યાખ્યાન તેમણે મોઢેથી આપ્યું હતું અને તેની કોઈએ લીધેલી નોંધ 'શતાબ્દી વ્યાખ્યાન'માં છપાઈ છે. કાકાસાહેબને કદાચ 'વક્તા' શબ્દના રૂઢ અર્થમાં વક્તા ન કહેવાય. પણ તાજા સ્વતંત્ર થયેલા ભારતના ભાવીના સન્દર્ભમાં પોતાના પરમપ્રિય વિષયનું નિરૂપણ કરતા આ વ્યાખ્યાનમાં એમનાં વિચાર, વાણી અને વાગ્મિતાનો અદ્‌ભુત સુમેળ સધાયો હતો અને એક સક્રિય, ત્યાગી, વિદ્વાન દેશભક્તને મુખે આ ધારાવાહી વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક રોમાંચક અનુભવ હતો. મેં મારા આ અનુભવ વિશે શ્રી ઉમાશંકરને કહ્યું હતું, અને તેમણે કાકા-સાહેબને પણ વાત કરેલી.

પરન્તુ કાકાસાહેબને પ્રત્યક્ષ મળવાનું તો એ પછીયે કેટલેક સમયે, ૧૯૫૩ના એપ્રિલમાં પૂનામાં થયું. પૂના યુનિવર્સિટીએ ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષા મરાઠીનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને એ સંબંધમાં વિચાર-વિનિમય અને અજમાયશી નિર્ણયો કરવા માટે રાજ્ય સરકારો, યુનિવર્સિટીઓ અને અન્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવી હતી. એ પછી તરત જ ડેક્કન કૉલેજમાં પહેલી ભાષાવૈજ્ઞાનિક પરિષદ મળી હતી. વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમાં હું ગયો હતો. કાકાસાહેબને અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરતા ત્યાં સાંભળ્યા. વળી તેમણે લાંબી દાઢી ઉગાડેલી હતી, તે સ્વરૂપ પહેલી વાર જોયું. સ્વ. પાઠક સાહેબની જેમ કાકાસાહેબની પણ ચહેરાઓ યાદ રાખવાની શક્તિ બહુ મર્યાદિત, પરન્તુ સ્મૃતિ અસાધારણ. પરિચિત વ્યક્તિના નામ ઉપરથી તેની બધી વંશાવળી ઉકેલે. અમે પણ એ રીતે મળ્યા અને

નિમિત્તે કાકાસાહેબે કરેલા મોરિશિયસ, ફીજી અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝના પ્રવાસના અનુભવો વિશે અમે પૂછ્યું અને તેમણે અમારા પ્રશ્નોના રસપૂર્વક ઉત્તરો આપ્યા. મારા નાનાભાઈ ચિ. ઉપેન્દ્રે કરેલા 'મહાભારત'ના સુદીર્ઘ અધ્યયન તથા તે વિશે કરેલા લેખનની વાર્તા થઈ. (ઉપેન્દ્ર સાથે કાકાસાહેબની 'મહાભારત'વિષયક ચર્ચા ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં ચાલુ રહી હતી એ મેં પછીથી જાણ્યું.) વડોદરા યુનિવર્સિટીની એજ્યુકેશન ફેકલ્ટીના અમેરિકાથી આવેલા વિઝિટિંગ પ્રોફેસર ડૉ. લિંક થોડી વાર પછી આવ્યા. એ ભાઈ સમાજશાસ્ત્રી હોઈ પ્રાચીન ભારતીય સમાજશાસ્ત્રને (જે ધર્મશાસ્ત્રો આદિમાં મળે છે) પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રના સન્દર્ભમાં સમજવા – સમજાવવાની જરૂરિયાત વિશેના કાકાસાહેબના વિચારો જાણવા મળ્યા અને એ વિશે ચર્ચાઓ થઈ.

પૂર્વ આફ્રિકામાં કંપાલાની મેકરેરે કૉલેજના પ્રો. સાઉથ હૉલે સામાન્ય શિક્ષિત માણસ વાંચીને સમજી શકે એવાં જૈન ધર્મ વિશેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની યાદી કાકાસાહેબ પાસે માગી હતી. કાકાસાહેબે આ કામ મને સોંપ્યું. સદ્ભાગ્યે મારી પાસે એવી યાદી તૈયાર હતી. ઑક્ટોબર ૧૯૬૦માં ભુવનેશ્વરની ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં પ્રાકૃત અને જૈન ધર્મ વિભાગના પ્રમુખપદેથી અપાયેલું મારું વ્યાખ્યાન કોઈ સ્થળે જોઈને ન્યૂયૉર્કની એક વેપારી પેઢીમાં કામ કરતા લૉરેન્સ પિયર્સન નામે સજ્જને આવી એક યાદી મારી પાસે માગેલી અને જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરતા હોઈ છેલ્લાં ૭ વર્ષથી પોતે નિરામિષાહારી છે એમ જણાવેલું. એમને માટે તૈયાર કરાવેલી યાદીની નકલ પ્રો. સાઉથ હૉલને મોકલવા માટે મેં કાકાસાહેબને સુપરત કરી

'જીવનભારતી'માં કાકાસાહેબનો એક લેખ 'ગણેશવિદ્યા' વિશે છે. વ્યાસના મુખે બોલાયેલું 'મહાભારત' લખનાર 'ગણેશ' એટલે આદર્શ લહિયો. કાકાસાહેબનાં લખાણો એમના સ્વહસ્તાક્ષરે નહિ, પણ અનેક ગણેશોના હસ્તે લખાયેલાં છે. પરંતુ લખાવનારની ધારણાશક્તિ એવી કે અધૂરે વાક્યે ઝોકું આવી ગયું હોય તો જાગીને બરાબર ત્યાંથી જ શરૂઆત કરે. અમારી વડોદરાની જ્ઞાનચર્ચાનું પણ એવું કંઈક થયું. દિલ્હી ગયા પછી કાકાસાહેબે તા. ૨–૪–'૬૦ને રોજ એક પત્ર લખ્યો. એમાં કેટલીક પ્રાસંગિક બાબતો ઉપરાંત અમારી અગાઉની ચર્ચાઓના અનુસંધાનમાં લખ્યું—

"મને લાગે છે કે આપણા જે અનેકાનેક સુભાષિતસંગ્રહો છે એમાંથી અને તમામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નીતિ અને સદાચારનાં વચનો એકત્ર કર્યાં હોય તો The Ethical Thought of the Aryans એ વિષય પરત્વેનો મસાલો

એકત્ર થઈ જાય. એ કામ હવે થવું જોઈએ. એમાં રાજનીતિ, વ્યવહારનીતિ, ધર્મ-નીતિ અને ચાતુર્યનીતિ એ બધું જ વર્ગીકૃત આવી શકે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી–ખાસ કરીને સ્મૃતિઓમાંથી અને ભારતની હજારો જાતિના રિવાજોમાંથી ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર તારવી કાઢવાનું તો હજી કોઈને સૂઝ્યું નથી. આ દિશામાં જૂજ પ્રયાસો થયા છે તે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા સમજાવીને સંતોષ માને છે. હું માનું છું કે વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિવ્યવસ્થા એકબીજાથી ભિન્ન અને કાંઈક અંશે એકબીજાથી વિરોધી એવી સંસ્થાઓ છે. વર્ણવ્યવસ્થા એક જ સમાજના સાંસ્કૃતિક વિભાગ(Cultural divisions) પાડે છે, જ્યારે જાતિઓ મોટે ભાગે tribal કે clanish હોઈ, એક સામાન્ય દૃષ્ટિ સ્વીકારનાર સ્વતંત્ર સમાજો છે. આટલા બધા સ્વતંત્ર અને સ્વયંશાસિત સમાજોને એક સામાન્ય રચના તળે આણવાનું કામ આપણા પૂર્વજોએ કર્યું એ એક ભારેમાં ભારે સામાજિક વિક્રમ છે. એને આધારે આપણું સમાજશાસ્ત્ર તૈયાર થવું જોઈએ.

તે દિવસે મેં કહ્યું હતું તેમ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જડી આવતા આપણા લોકોના શૃંગારનું ઠીક ઠીક અધ્યયન થવું જોઈએ. એને માટેના તમામ મૂળ ગ્રન્થો (Source–books) એકત્ર છાપ્યા હોય તો આ અધ્યયનની સુગમતા થાય. અમેરિકી લોકો તો આ કામ કરશે જ. આપણે પ્રથમ કરીએ તો શોભે.

ખેર, તે દિવસે વડોદરામાં થોડી વાતો થઈ એના અનુસંધાનમાં જ આ કાગળ લખ્યો છે.”

પોતાના સુદીર્ઘ પ્રવૃત્તિકાળમાં કાકાસાહેબે ભારતમાં શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની વિરલ સેવા બજાવી છે. એમનું જીવનમીમાંસક વ્યક્તિત્વ આશ્ચર્યજનક રીતે વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. તેઓ અઠંગ પરિવ્રાજક તેમ જ પ્રવાસી તથા પ્રવાસના અનુભવોનું હૃદ્ય આલેખન કરનાર, અજોડ કુદરતપ્રેમી (‘મને અત્યંત પ્રિય પુસ્તક તો કુદરત છે’ – ‘અવારનવાર’, પૃ. ૧૧૮), વિશિષ્ટ કલાકોવિદ, સાહિત્યમર્મજ્ઞ અને વિવેચક, ઉત્તમ શૈલીકાર અને ગદ્ય-કવિ, સમાજશાસ્ત્રી અને સંસ્કૃતિમીમાંસક, જીવનપ્રદીપક ધર્મચિન્તક, ઇતિહાસવિદ્–પ્રાચીન સાહિત્યના સહૃદય સમીક્ષક, બહુભાષાવિદ્ શબ્દશાસ્ત્રી અને લિપિસુધારક તથા રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારક હોવા સાથે પ્રાન્તીય ભાષાઓના મહાન પુરસ્કારક છે. પરન્તુ તેમનો આત્મા કેળવણીકાર અને અધ્યાપકનો છે. તેઓ લખે છે : “એક રીતે કહી શકું કે મારું બીજું લખાણ વિનોદરૂપે લખાયેલું છે, જ્યારે કેળવણી વિશેનું લખાણ જીવનનું એક મિશન સમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાંસાના એક મહત્ત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે. ગુજરાતની પ્રજા મને ભૂલે નહિ ત્યાં સુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે

પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે (‘જીવન-પ્રદીપ’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭).” મને લાગે છે કે કાકાસાહેબ, આથી, એમના પ્રત્યેક લખાણમાં લોકશિક્ષક છે. સાચો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીના ‘લેવલ’ પર ઊતરીને તેને શિક્ષણ આપે છે. કાકાસાહેબના કોઈ પણ લખાણમાં, વ્યાખ્યાનમાં કે વાર્તાલાપમાં વિષય ગમે તે હો અથવા પ્રસંગ ગમે તે હો, વિષયનું નિરૂપણ કે કથન એવી સ્વાભાવિક સરળતા અને પ્રસન્નતાથી અને એવાં ઉચિત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક થાય છે કે એમાંની વાત હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ બને છે અને વાચક–શ્રોતાના વિચારો વિશદ અને પરિમાર્જિત થાય છે. મને તો એમ પણ લાગે છે કે કાકાસાહેબના લેખો તથા તેમનાં વ્યાખ્યાનો – વાર્તાલાપો જાણે કે એક જ છે. બન્નેની શૈલી કહો કે ધાટી – હથોટી તે એક છે. આથી જ્યારે જ્યારે તેમનાં લખાણો હું વાંચું છું ત્યારે એમનો પ્રસન્ન ગંભીર સાદ જાણે કે કાને સંભળાય છે અને એકાદ નાના-મોટા વર્તુળની વચ્ચે વાર્તાલાપ કરતા શ્વેત જટાધારી ઋષિ કલ્પનાચક્ષુને પ્રત્યક્ષ થાય છે.

કાકાસાહેબ સાંસ્કૃતિક ભારતની એક વિભૂતિ છે. ઈશ્વર તેમને આરોગ્યમય દીર્ઘાયુ આપો.

૧૧–૧૦–’૬૦.

ધીરોદાત્ત જીવન અથવા ઉત્કટ ચિંતન સિવાય ભાવોત્કટ સાહિત્ય નિર્માણ થઈ જ ન શકે. પુરુષાર્થ ભલે આપણો પોતાનો હોય કે બીજાનો હોય, આંતરિક જીવનમાં હોય કે બાહ્ય ઘટનાઓમાં હોય, વ્યક્તિગત હોય કે સમાજગત હોય, પુરુષાર્થ જ સાહિત્યને ખરી પ્રેરણા આપનારો છે. જીવનની વ્યાકુળ વેદનામાંથી પણ સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે એની ના નથી. પણ ખરું જોતાં તે વેદના પણ પુરુષાર્થની જ પ્રસવવેદના હોય છે અને એટલા માટે જ એ સાહિત્યને પ્રેરક થાય છે. જે સાહિત્ય પુરુષાર્થથી વંચિત થયું તે પોતે તો ક્ષીણ બને જ છે પણ જે સમાજમાં તે પ્રસરે છે તે સમાજને પણ અલ્પ સંતોષી, અદૂરદૃષ્ટિ અને ક્ષીણ-સત્ત્વ બનાવે છે.

મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન, કલ્યાણ.] —કાકા કાલેલકર

૨૩. કાકાસાહેબ સાથેની એક મુલાકાત

રમણલાલ જોષી

[૧૯૫૪માં સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ દરમિયાન ગ્રામવિદ્યાપીઠ–સણોસરાના શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રમુખપદે થયેલા ઉદ્‌ઘાટન સમારંભ પ્રસંગે હાજર રહેવાની મેં તક લીધી ત્યારે કાકાસાહેબની ટૂંકી મુલાકાતનો લાભ મળ્યો હતો. એ પ્રવાસ અંગેના મારા લેખ 'પાંચ પ્રવાસપત્રો' (સંસ્કૃતિ વર્ષ ૮, અંક ૭ અને ૯)માંથી પ્રસ્તુત ભાગ નીચે આપ્યો છે. — લેખક]

"કાકાસાહેબ વગેરે ડાકબંગલે આરામ કરતા હતા. અમે ડાકબંગલે ગયા. કાકાના ઓરડામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે કેળવણીપ્રધાન શ્રી મોદી તેમની સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હતા. કાકા કહે: તમે અત્યારે આવ્યા?

હું: હા, આ સમારંભમાં હાજરી આપવાની ઇચ્છાથી જ નીકળેલા, પણ વાહનને લઈને મોડા પડ્યા, એટલે ચાલતા આવ્યા.

કાકા: આ ગરમીમાં! તમે સમારંભમાં હાજરી આપી જ છે. જ્યારે સમારંભ ચાલુ હતો ત્યારે તમે મનથી તો અહીં જ હતા. અને આ રીતે આવ્યા તેય તપશ્ચર્યા તો ખરી જ ને! પણ હવે ગરમીમાં નહીં જતા.

(તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો કેવો સુયોગ!)

વચ્ચે બીજી કેટલીક વાતચીત થયા બાદ મેં ફરિયાદ કરી: હવે તમે 'જીવનનો આનંદ' જેવા લેખો કેમ નથી લખતા? આ અમારી ફરિયાદ છે! આમાં હું એકલો નથી, આખો વર્ગ છે! કાકા હસ્યા. સુશીલાબેન પણ હસ્યાં. કાકાએ કહ્યું: 'હા, પણ આનંદ ખૂટ્યો નથી. એટલો જ છે. પ્રૂફ તપાસતાં પણ એવો જ આનંદ આવે છે. પણ મુખ્ય વાત સમય નથી એ છે. સમય મળે તો એવું ઘણું બધું લખવું છે.

એ પછી એમના દિલ્હીના નિવાસની, 'મંગલપ્રભાત'ની, પુસ્તક–પ્રકાશનોની અનેક વાતો થઈ, પછી અધ્યાપનની વાત નીકળતાં કહે: 'સંસ્કૃત શીખવનારા મળે છે ત્યારે કાંઈક પોતાપણું લાગે છે. સ્વજન મળ્યા જાણે!...

મારું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અલ્પ છે. પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચનથી તાજગી અનુભવાય છે. મારો છોકરો બીજો વ્યવસાય કરે છે પણ રોજ થોડું સંસ્કૃત વાંચે છે. અને આનંદ લૂંટે છે. સંસ્કૃતના અનુવાદ કરી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની તમારી ફરજ છે.

શાન્તિભાઈએ [મારા સાથીદાર મિત્રે] કહ્યું: આમ હોવા છતાં કેળવણીમાં અને ખાસ કરીને એસ. એસ. સી. ના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃતને એવું સ્થાન અપાયું છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ તે સહેલાઈથી જતું કરી શકે. આ વિદ્યાપીઠમાં પણ અંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃત અથવા હિંદી છે.

કાકા: હિંદી સરકાર સંસ્કૃતને હાલ છે એ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ નહિ આપી શકે. કારણ કે ઘણા વિષયો શીખવવાના હોય છે. સંસ્કૃત-શિક્ષકે સંસ્કૃત વ્યાકરણની આંટીઘૂંટીનો અભ્યાસ ઓછો કરાવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રહેલી ઉચ્ચ ભાવના, સંસ્કારિતા વગેરે પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરવા.

શાન્તિભાઈ: હા, દાખલા તરીકે બીજા ગણના કઠિન અને નહીં વપરાશમાં આવતા ધાતુઓનો અભ્યાસ ન કરાવવો. કારણ કે કાલિદાસ જેવા કવિએ પણ માત્ર અકારાન્ત ધાતુઓનો જ ઉપયોગ તેનાં પુસ્તકોમાં વિશેષ કર્યો છે.

કાકા: એ બધું ભટ્ટીને સોંપી દેવું !

ત્યાર બાદ કેટલીક વાતો કરી, એમના આશીર્વાદ લઈ, સ્નેહાર્દ્ર હૃદયે અમે તેમની વિદાય લીધી".

આજની દુનિયા બે જ વૃત્તિ જાણે છે. સવાર થવું અથવા બીજાની સવારી કબૂલ રાખવી. કાં તો ડરીને બીજા તરફ ઊંચું જોવું અથવા અમલદાર બની બીજા તરફ તુચ્છતાથી નીચે જોવું. સમાન ભાવે સીધું સામે જોવું અને પોતાની મર્યાદા જાળવી રાખવી એ કળા થોડા જ લોકોમાં હું જોઉં છું, જ્યાં મળે ત્યાં ગેરલાભ લેવો અને જ્યાં ન ચાલે ત્યાં નરમ થઈ બીજાને તાબે થવું એ જ સાધારણ નિયમ દેખાય છે.

'સ્મરણયાત્રા' પૃ. ૧૨૩ — **કાકા કાલેલકર**

૨૪. કાકાસાહેબ કાલેલકરની જીવનરેખા

પાંડુરંગ ગ. દેશપાંડે

પ્રાસ્તાવિક

ઈ. સ. ૧૯૧૯–૨૦ના અસહકાર પહેલાંના દિવસો હતા. હું ઇંટર આર્ટ્સના વર્ગમાં ગુજરાત કૉલેજમાં ભણતો હતો. એક દિવસ કૉલેજના અંગ્રેજીના એક સિંધી લેકચરર શ્રી અજવાનીએ પ્રેમાભાઈ હૉલમાં 'રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને તેમની કવિતા' એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું અને રવીન્દ્રનાથને વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી વગેરે સાથે સરખાવી તેમની કોટીમાં મૂકયા. 'ક્રેસંટ મૂન', 'ગાર્ડનર', 'ગીતાંજલિ' વગેરે રવીન્દ્રનાથના ગ્રંથોમાંથી તેમણે ટાંકેલાં અનેક અવતરણો સાંભળીને શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની ગયા હતા. કારણ રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યનો પરિચય તે વખતે બહુ જ થોડા લોકોને હશે.

બીજે દિવસે, જેમને માટે અમને ત્યારે પણ બહુ માન હતું અને આજે જેમની પ્રતિષ્ઠા કેવળ કૉલેજની દીવાલોની અંદર જ મર્યાદિત રહી નથી એવા અમારા અંગ્રેજીના પ્રોફેસરે શ્રી અજવાનીના ઉપલા વિધાનને એક ધૃષ્ટતા તરીકે વર્ણવ્યું, તેમાં ઇંગ્લંડના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિઓને તેમણે ભારે અન્યાય કર્યો છે એમ કહ્યું, અને જાહેરસભામાં બોલવા ઊભા થતાં સભાક્ષોભને લીધે મારા ટાંટિયા ધ્રૂજતા ન હોત તો હું ત્યાં ને ત્યાં જ શ્રી અજવાનીને રદિયો આપત, એમ જણાવ્યું.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં કાવ્યો વિશે અમારા મનમાં જિજ્ઞાસા તો પેદા થયેલી જ હતી અને અમારા વર્ગના પ્રોફેસરની ટીકાથી તે એક રીતે વધારે ઉત્તેજિત થઈ. એટલે બીજે જ દિવસે હું રવીન્દ્રનાથનાં પુસ્તકો જોવા કૉલેજની સિડનહૅમ લાઇબ્રેરીમાં ગયો. પણ અફસોસની વાત કે, ૧૯૧૩માં જેમને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ આપતું નોબેલ પ્રાઇઝ મળ્યું હતું, જેમને સરકાર તરફથી 'સર'નો ખિતાબ પણ મળી ચૂકયો હતો, અને જેમના ગ્રંથો મૅકમિલન કંપની જેવી સરકારની ખાસ કૃપાપાત્ર પ્રકાશન સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ

કર્યા હતા, તે રવીન્દ્રનાથના ગ્રંથોને સિડનહેમ લાઇબ્રેરીમાં હજી પ્રવેશ ન હતો, અથવા મળ્યો હોય તોયે તે ગ્રંથો ક્યાંક એવે ખૂણેખાંચરે હશે કે ગ્રંથપાલ તે અમને બતાવી ન શક્યા! [પણ આમાં કશી નથી. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની આત્મકથા પ્રસિદ્ધ થયા પછી કૉલેજના ઇતિહાસના એક પ્રોફેસરે કૉલેજ-લાઇબ્રેરીમાં એ પુસ્તકને મળી શક્યો નથી એમ કહીને મારી પાસે તે વાંચવા માગી હતી. અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયા પછી એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે જીવનચરિ નમૂના તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી તેની ભલામણ કરવામાં ત્યારે જ તેને એ લાઇબ્રેરીમાં પ્રવેશ મળ્યો એ ઇતિહાસ છે!]

ઉપરનો રવીન્દ્રનાથવાળો પ્રસંગ બન્યા પછી થોડા જ દિવસમાં દાવાદમાં ચોથી ગુજરાત રાજકીય પરિષદની બેઠક થઈ, તેમાં એક શિક્ષણ સમિતિ નિમાઈ અને તેમાંથી જ આગળ જતાં ગુજરાત વિદ્યાપી સ્થાપના થઈ. ગાંધીજીની અસહકારની હાકલ પડી, અમે સરકારી કૉલેજોનો ત્યાગ કર્યો, વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતાં તેમાં દાખલ થયા, વિદ્યાપી અધ્યાપકો સાથે સંપર્કમાં આવ્યા, વિદ્યાપીઠનું ઝપાટાભેર વિકસતું ગ્ર જોયું, નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને જૂના તથા નવા વરણ વચ્ચે જમીન આસમાનનો તફાવત અમારી નજરે પડચો. સરકારી કૉલેજે જે લેખકોનાં કે તેમના ગ્રંથોનાં નામ અમે પૂર્વે ભાગ્યે જ સાંભળ્યાં હશે, ગ્રંથોના સંગ્રહો – આખા સેટ – અમને અહીં જોવા મળ્યા; રવીન્દ્રના 'નૅશનૅલિઝમ' અને પૉલ રિશારનું 'ટુ ધ નેશન્સ' વગેરે જેવાં પુસ્તકો પર અધ્યાપકોનાં પ્રવચનો અમે રસથી સાંભળવા લાગ્યા; દેશના ઇતિહાસ, ભૂગે સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, કળા, સં વગેરે જે વિષયો વિશે અમે સાવ અંધારામાં હતા તેમનો એક નવા જ રોચક સ્વરૂપે અમને પરિચય થવા લાગ્યો. દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની, ગૌરવની ને વારસાની ઝાંખી થવા લાગી; દેશની પ્રાન્તીય ભાષા–ભગિનીએ સાથે પરિચય કેળવાવા લાગ્યો; યુરોપના સાહિત્ય-સમ્રાટો તેમ જ વિચારકે સંપર્કમાં — અર્થાત્ તેમના ગ્રંથો દ્વારા જ — આવવા લાગ્યા; અમ આખી દુનિયા જ નવી અને વિશાળ બની ગઈ.

આ અદ્ભુત પરિવર્તન કે ક્રાન્તિની પાછળ જે મહાન વિભૂતિ કરતી હતી તેના પ્રભામંડળમાં જે કેટલીક વ્યક્તિઓ હતી તેમાં કેળવણ — કેવળ શાળા-કૉલેજની કેળવણીની જ નહિ, રાષ્ટ્રીય જીવનના કેળવણીની — દૃષ્ટિથી સૌથી આગળ પડતો ભાગ કોઈએ ભજવ્યો હે

શ્રી દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ઉર્ફે કાકાસાહેબ કાલેલકરે ભજવ્યો હતો; કારણ આ મહાન કાર્યને માટે જે પૂર્વપીઠિકાની, જે પૂર્વતૈયારીની, જે તપસ્યા, અનુભવ અને સિદ્ધિની જરૂર હતી તે બીજા કોઈમાં, તે વખતે તો, તેમના જેટલી નહોતી એમ લાગે છે. એ બધી સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ લઈને કાકાસાહેબ ગુજરાતમાં આવ્યા અને ગાંધીજી દ્વારા જ તેનો દેશને માટે ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ થશે એ શ્રદ્ધાથી તે તેમણે ગાંધીજીને ચરણે ધરી.

નાનપણના દિવસો

શ્રી કાકાસાહેબનો જન્મ આપણી અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ તે વરસે, એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ડિસેંબર મહિનાની ૧ લી તારીખે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની સાતારા મુકામે થયો. તેમનું કુટુંબ મૂળ સાવંતવાડી તરફનું. ત્યાંના માણગાંવ કસબા નજીક આવેલા તેમના વતન કાલેલી ગામ પરથી તેમની મૂળ અટક રાજાધ્યક્ષ મટીને કાલેલકર પડી હતી. સાવંતવાડી તરફ બહારવટિયાઓનો ત્રાસ વધી પડવાથી, તેમ જ ક્યારેક રાજ્યના સરકારી અમલદારોનો ત્રાસ તેથીયે વધારે અસહ્ય થવાથી, કાલેલકર કુટુંબ સાવંતવાડી છોડીને બેલગામ પાસેના એક ગામમાં આવીને વસ્યું અને કુટુંબના વડા શ્રી જીવાજી (શ્રી કાકાસાહેબના દાદા) કોઈ શાહુકારને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા. શેઠના હિત સાથે પૂરેપૂરું તાદાત્મ્ય રાખવાથી તેમને જે કંઈ કમાણી કે બચત થતી તે તેઓ શેઠની પાસે જ રાખતા. આથી શેઠ ગુજરી જતાં તેઓ પોતાની બધી મિલકત ગુમાવી બેઠા. આથી કાકાસાહેબના પિતા શ્રી બાલકૃષ્ણ જીવાજી કાલેલકરને બહુ જ ગરીબીમાં દિવસ ગુજારવા પડ્યા. તેમણે જેમ તેમ કરીને થોડુંક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને નાની ઉંમરે લશ્કરી ખાતામાં નોકરી લીધી. સદ્‌ભાગ્યે ફોજના ગોરા વડાએ વિલાયત જતી વખતે મુલકી ખાતામાં તેમની ભલામણ કરી. વિજાપુરના દુકાળ વખતે સરકાર તરફથી ચાલતા દુકાળ રાહતના કામમાં તેમણે ખૂબ મહેનત લીધી તેની કદરમાં તેમને વધારે જવાબદારીવાળી જગ્યા મળી. કાકાસાહેબનો જન્મ થયો તે વખતે તેઓ સાતારા જિલ્લાના કલેક્ટરના મુખ્ય હિસાબનીસ (હેડ એકાઉન્ટન્ટ)ના હોદ્દા પર હતા અને તેમની ઉંમર પચાસ વરસની હતી.

કાકાસાહેબના પિતા ખૂબ પ્રેમાળ, ધર્મનિષ્ઠ, જાગ્રત ન્યાયબુદ્ધિવાળા અને ઈશ્વરથી ડરીને ચાલનારા હતા; રસિકતાની ને વિલાસિતાની ભડકવાળા હતા. ગૃહજીવનમાં વ્યવસ્થિતપણે દેખરેખ રાખીને છોકરાઓની કેળવણી તરફ તેઓ જાગરૂકપણે ભાગ્યે જ ધ્યાન આપતા. તેમનો એકમાત્ર શોખ કે વિનોદ

કાકાસાહેબ પૂર્વ આફ્રિકાના નેતાઓ જોમો કેન્યાતા અને પિટર કોઈનાંગો સાથે (૧૯૫૨)

કાકાસાહેબ આફ્રિકામાં (૧૯૫૨)

(હોળી) ફોટોગ્રાફીનો હતો. રાજકીય દૃષ્ટિથી મોટા ભાગનાં સારસ્વત કુટુંબોની જેમ અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીની ભાવનાવાળા કે શુભનિષ્ઠાવાળા તેઓ હોય એમ દેખાય છે. કાકાસાહેબની માતા રાધાબાઈ (પૂર્વાશ્રમનાં ગોદાવરીબાઈ) શાહપુરના ભિસે કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં. તેમનામાં ખાનદાનની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ વિશેષ હતો; પણ તેની સાથે જ તેમનામાં સદાચાર, પરોપકાર, સંપીલાપણું વગેરે સદ્‌ગુણો તરફ દૃઢ વલણ હતું. માતાપિતા બન્ને રૂઢ ધર્મમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ધરાવનારાં અને વ્રત, ઉદ્યાપન, ઉત્સવ, તીર્થયાત્રા વગેરે આચારો બહુ જ ચીવટથી પાળનારાં હતાં.

પિતાને નોકરીને અંગે વારંવાર સ્થળાંતર કરવું પડતું હોવાથી કાકાસાહેબના મોટા ભાઈઓને કેળવણી માટે પૂનામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. કાકાસાહેબના બાળપણનાં પહેલાં છ વરસ મોટે ભાગે સાતારામાં સ્થિરપણે પસાર થયાં. પણ તેઓ નિશાળે જતા થયા એ અરસામાં જ તેમના પિતાની, ઍડમિનિસ્ટ્રેશન હેઠળનાં દક્ષિણનાં દેશી રાજ્યોના સરકાર તરફના ઑડિટર તરીકે નિમણૂક થઈ. એટલે આજે સાવંતવાડી તો થોડા દિવસ પછી મિરજ, ત્યાંથી જત અને વળી રામદુર્ગ કે કારવાર કે ધારવાડ, મુધોળ, જમખંડી, સાવનૂર, બેલગામ, એમ તેમને સતત ફરતા રહેવાનું આવ્યું. આથી કાકાસાહેબનું પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાનું ભણતર કોઈ એક ઠેકાણે ઠરીઠામ રહીને થઈ શક્યું નહિ. આ કુમાર અને કિશોર અવસ્થાના કેટલાક બહુ જ રમૂજી અનુભવો કાકાસાહેબે પોતાની ‘ સ્મરણયાત્રા ’માં મનોહર રીતે વર્ણવ્યા છે. તે વાંચતાં કોઈ પણ વાચકના મનમાં અવનવા ભાવો જાગ્રત થઈને તેને પોતાનો બાલ્યકાળ ફરી નજર આગળ ખડો થયા વિના રહેતો નથી. તેની વર્ણનશૈલી એટલી હળવી છતાં આબાદ અસર ઉપજાવનારી છે કે એક એક પ્રકરણ આપણી નજર આગળ એક એક જીવતુંજાગતું ચિત્ર જ રજૂ કરે છે. માણસનું પ્રધાન લક્ષણ મનન છે એ જોકે તત્ત્વતઃ સાચું છે, છતાં કાકાસાહેબ માટે તે વિશેષે સાચું લાગે છે. તેઓ મુખ્યત્વે મનોમુખ — ‘ સાઇકૉલૉજિકલ ટાઈપ ’ની વ્યક્તિ છે એ ‘ સ્મરણયાત્રા ’ પરથી પ્રતીત થાય છે.

છ ભાઈઓ અને એક બહેન એમ સાત ભાંડુઓમાં કાકાસાહેબ સૌથી નાના હતા. તેમના બાલ્યકાળને કંઈક અંશે, અને જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વને અંશે, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બાલ્યકાળ સાથે સરખાવી શકાય. ઘરમાંથી એકલા બહાર ન જવાય તે માટે વિશેષ સાવચેતી રખાતી, એટલે લોકોમાં ભળતાં તેમને આવડે નહિ. ઘરમાં મોટા ભાઈઓનું દબાણ આ અંત્યજ

ભાઈને સહેવું પડતું. બધા મોટા ભાઈઓ રામને ઠેકાણે ને પોતે તેમની એકનિષ્ઠપણે સેવા કરનાર લક્ષ્મણ છે એવી ભાવના કેળવાયેલી; બલકે, તેમના મોટા ભાઈઓએ તે તેમના મન પર બરાબર ઠસાવી હતી. આ દબાણને કારણે પોતાનું માનસ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવાની હિંમત અને આવડત તેમનામાં ન આવે એ સ્વાભાવિક હતું. આને લીધે તેમની વર્તનની સ્વાભાવિકતા જ કંઈક અંશે અટકી ગઈ એમ કહીએ તોયે ચાલે. (આજે પણ परोक्षप्रिया हि वै देवाः એ તેમના પ્રિય સૂત્રને આધારે દેવોનું અનુકરણ કરીને કોઈને કંઈ સીધેસીધું કહેવાની જરૂર હોય ત્યારે પણ આડકતરી રીતે અથવા ગર્ભિત ભાષામાં કહેવાની ટેવ તેમને પડેલી દેખાય છે. આચાર્ય કૃપાલાની જેવા કેટલાક લોકો ગમે તેવું કડવું સત્ય તદ્દન સહજપણે તમને સંભળાવી શકે છે, જ્યારે કાકાસાહેબને તેમ કરવા માટે મરણિયા થવું પડે. પણ માનસશાસ્ત્રની આ ચર્ચા અહીં જ પડતી મૂકીએ.) એટલે એમનું મન બીજી દિશામાં વળ્યું. તેઓ મનોરથો દોડાવતા થયા, કલ્પનાતરંગો પર સવાર થઈને હિલોળા ખાવા લાગ્યા, અને આમ તેમનો ગગનવિહાર વધ્યો. કુદરત, પશુપક્ષી, સૌ સામે પડેલાં હતાં; એટલે તેમની પ્રત્યે એમનું આકર્ષણ વધ્યું. આકાશ, વાદળાં, તારાઓ, દરિયો, નદીઓ, જંગલ કે રણ ઇત્યાદિ કુદરતી ઘટનાઓ જોઈને તેમના મનમાં નવા નવા ભાવો ઊઠતા, તેમનામાં એક પ્રકારની મસ્તી ચડતી, અને તેમના કવિ-આત્માને ખોરાક મળતો. તેમનાં ગદ્યકાવ્યોનો આ જ પાયો ગણાય. કાકાસાહેબે પદ્યકાવ્યો નિર્માણ ન કર્યાં હોય તો તેનું કારણ એમનું માનસિક આળસ જ હશે.

નાનપણમાં પિતાશ્રીની સાથે બળદગાડીમાં કરેલી મુસાફરીઓને પરિણામે તેમ જ તીર્થધામોના યાત્રા-પ્રસંગોને લીધે કાકાસાહેબને પ્રવાસનો ભારે શોખ જાગ્યો. અને તે એમનો જીવનસાથી બલકે જીવન જ બન્યો છે. તેથી 'चराति चरतो भगः' એ તેમનું જીવનસૂત્ર બન્યું હોય તો તેમાં શી નવાઈ?

કુટુંબમાં વરસનાં બધાં પર્વો અને ઉત્સવો બહુ જ ચીવટથી અને શ્રદ્ધા ને ભક્તિપૂર્વક પળાતાં હોવાથી હિન્દુ ધાર્મિક જીવનનું કાવ્ય કાકાસાહેબમાં દૃઢ થયું. તીર્થયાત્રાના પ્રસંગો પણ અવારનવાર આવ્યા કરતા. ચૈત્રમાસનું ગૌરીપૂજન, ગણેશચતુર્થી, ગોકુળ અષ્ટમી કે જન્માષ્ટમી વગેરે પ્રસંગોએ દેવની આગળ શણગાર સજાવટ કરવાં, માટીનું ગોકુળ કે ગણપતિની મૂર્તિ તૈયાર કરવી વગેરેમાં તેમને ખૂબ રસ પડતો. આને કારણે તેમની કળાની દૃષ્ટિ કેળવાઈ. એમ જાણવા મળે છે કે, તેમના પોતાના લગ્નને પ્રસંગે લગ્નમંડપ સુશોભિત કરવામાં પણ પોતાની કલાત્મક દૃષ્ટિનો તેમ જ સૂઝનો

તેમણે નિઃસંકોચપણે ફાળો આપ્યો હતો ! જોકે આમ કરવામાં તેમની પ્રધાન વૃત્તિ પિતાશ્રીને મદદ કરવાની જ હતી.

કુટુંબના કર્મકાંડી અને આચારપ્રધાન પણ શ્રદ્ધાભક્તિયુક્ત જીવનમાંથી કાકાસાહેબમાં ધાર્મિક વૃત્તિએ જે જડ ઘાલી તે વૃત્તિ મુગ્ધ અથવા ભોળી હતી; તેને બુદ્ધિયુક્ત શ્રદ્ધાનો પાયો ન હતો. તેથી તેમનામાં કુદરતના નિરીક્ષણની અને તેના કાર્યકારણ ભાવ જાણવાની જે વૃત્તિ હતી તેનો વિકાસ થતાં એ જિજ્ઞાસા ભક્તિના ક્ષેત્રમાં પણ દાખલ થઈ, તેમની ભોળી ભક્તિનો પાયો ઢીલો થઈ ગયો અને તેઓ બુદ્ધિવાદ, અજ્ઞેયવાદ કે નાસ્તિકતા તરફ વળ્યા. પણ સત્યની શોધ માટે ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી કેવળ બુદ્ધિવાદ કે સંશયવાદ પર આવીને ત્યાં જ પોતે સ્થિર થઈ શક્યા નહિ, એમ તેઓ જ આપણને જણાવે છે.

કાકાસાહેબના જીવનઘડતરમાં માતપિતા અને કૌટુંબિક વાતાવરણ ઉપરાંત જે બળોએ કામ કર્યું તેમાં કુદરતપ્રેમ, આત્મલક્ષી વૃત્તિ, પ્રવાસ અને કેટલેક અંશે શિક્ષકોનો ફાળો મોટો છે. શાળાજીવનમાં કારવારની હિન્દુ સ્કૂલમાં મળેલા સંસ્કાર ખાસ નોંધવા જેવા છે. સરકારી શાળાઓમાં દેખાતી જડતા તેમાં ન હતી. તેના સંસ્થાપક અને હેડમાસ્તર વામનરાવ દુભાષી('આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકના લેખક તરીકે ' ઋગ્વેદી ' નામથી ગુજરાતને પરિચિત) ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા. નીતિ અને ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અને ગાંભીર્ય કાકાના મન પર તેમણે જ ઠસાવ્યું. અંગ્રેજી કાવ્ય, મરાઠી ધાર્મિક કવિતા વગેરેમાં તેમને ઊંડો રસ હતો. તેમની સાચી લાગણીની અને ગાંભીર્યની વિદ્યાર્થીઓના મન પર ખૂબ અસર થતી. આજે પણ ગુરુશિષ્યનો સંબંધ બહુ જ મીઠો અને અરસપરસ આદરનો છે. શ્રી દુભાષીએ રવીન્દ્રનાથની ગીતાંજલિના ' અભંગ ગીતાંજલિ 'ને નામે કરેલા ભાવવાહી મરાઠી અનુવાદની કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવના લખેલી છે.

બેલગામની સરદાર હાઈસ્કૂલમાં કાકાસાહેબ ભણતા હતા ત્યારે ત્યાંના શિક્ષક પદ્મનાભરાવ ચંદાવરકર ગણિતના ખાસ રસિયા હતા. કાકાનું ગણિત આમેય સારું હતું, પણ પદ્મનાભરાવ પાસેથી જ આ વિષયની – તેના સાચા આનંદની – દીક્ષા તેમને મળી. જ્યોતિષમાં પણ તેઓ રસ લેતા થયા.

કિશોર અવસ્થામાં જે જાહેર બનાવોની કાકાના મન પર પહેલવહેલી ખાસ અસર થઈ તેમાં ૧૮૯૩–૯૪માં થયેલાં પૂનાનાં હિંદુ–મુસ્લિમ રમખાણો, ચીન–જાપાન વચ્ચેનું યુદ્ધ, ગોવામાં રાણા લોકોનો પોર્ટુગીઝ સામેનો બળવો, એ બધાં મુખ્ય હતાં. એ વખતે તેઓ પોતાના બીજા ભાઈઓ જોડે પૂનામાં ભણતા હતા. હિંદુ–મુસ્લિમ રમખાણોની લોકમાન્ય ટિળકે કરેલી મીમાંસા

અને સરકારને માથે તેમણે કરેલું દોષારોપણ તેમને યથાયોગ્ય લાગેલું. રાણાઓનું બહારવટું તો ગોવામાં લોકકાવ્યોનો એક વિષય બની ગયો હતો. ૧૮૯૭માં રાણી વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલીના સમારંભને દિવસે પૂનાના પ્લેગ અમલદાર તરીકે કેર વર્તાવનાર મિ. રૅન્ડનું ખૂન અને તે પછીની ખૂનપરંપરા એ ત્યાર પછીનો મહત્ત્વનો બનાવ ગણાય. આ બનાવને અંગે લખેલા લેખને કારણે લોકમાન્યને દોઢ વરસની કેદની સજા થઈ ત્યારે આખા મહારાષ્ટ્રની સહાનુભૂતિ તેમની તરફ વળે એ સ્વાભાવિક હતું. તેઓ પોતાની સજા પૂરી કરીને બહાર આવ્યા પછી કાલેલકર ભાઈઓએ એક ગુપ્ત મંડળ સ્થાપ્યું. એક કટાયેલી તલવાર ક્યાંકથી મળી તે ફેરવવાની તાલીમ તેઓ લેવા લાગ્યા. પણ હથિયાર-બંધીનો કાયદો હોવાથી રાજનિષ્ઠ પિતાશ્રીને તલવારની જાણ થતાં તેમણે તેના કટકા કરાવ્યા અને આ મંડળનો અંત આવ્યો.

૧૯૦૨માં, એટલે કે ૧૭ વર્ષની વયે કાકાસાહેબ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતા હતા તે વખતે તેમનાં લગ્ન શિરોડકર કુટુંબનાં લક્ષ્મીબાઈ સાથે થયાં. ૧૯૦૩માં કાકાસાહેબે મૅટ્રિકની તેમ જ સ્કૂલ ફાઈનલની એમ બન્ને પરીક્ષાઓ આપી અને પસાર કરી. આ જ વરસે પિતાશ્રી સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને સાંગલી રાજ્યમાં તિજોરી-કામદારના હોદ્દા પર નિમાયા. કાકા-સાહેબના મોટા ભાઈઓને અભ્યાસ માટે પૂને રાખી તેમણે ખાસ ખર્ચ કર્યું હતું, પણ તેમાંથી કોઈએ ઝાઝી પ્રગતિ કરી ન હતી અને ઊલટું મોટે ભાગે નાસ્તિકતા જ ઘરમાં આણી હતી. તેથી પોતાના નાના પુત્ર દત્તુને પૂને મોક-લવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. પણ દત્તુએ કૉલેજમાં જવાની હઠ પકડી અને બહુ જ ચતુરાઈથી પિતાશ્રીની સંમતિ પણ મેળવી લીધી. દત્તુનો ઇજનેર થઈ પૈસાદાર થવાનો મનસૂબો હતો. તેને એમ લાગતું કે, ચોરી ન કરાય, દગો ન દેવાય, ઇત્યાદિ નીતિનાં સૂત્રો જીવનમાં બીજે બધે ભલે લાગુ પડતાં હોય, અને પાળવાં પણ જોઈએ; પણ વિદેશી સરકાર સાથેના સંબંધમાં તે બધાં પાળવાની શી જરૂર? તેથી મોટાં મોટાં બાંધકામો કરતી વખતે કૉન્ટ્રાક્ટરો પાસેથી લાંચ લઈએ તો તેનો ફટકો સરકારને વાગે તેમાં ખોટું શું? આ વિચાર સાથે દત્તુ પૂને કૉલેજમાં દાખલ થવા નીકળ્યો.

જે દિવસે દત્તુ પૂને જવા ઊપડ્યો તે જ દિવસે તેના પિતાશ્રીને સરકારી કામ અંગે પૂને જવાનું થયું. પિતાપુત્રનો ભેટો મિરજ સ્ટેશને થયો. રાજ્ય માટે સરકારી પ્રૉમિસરી નોટો ખરીદવા પિતા પૂને જતા હતા. એ નોટોની ખરીદીમાંથી થોડીક દલાલી કાઢવાની સૂચના દત્તુએ પિતાશ્રીની પાસે ધીમે રહીને રજૂ કરી. પિતાશ્રીએ શાંતિથી તેને એટલું જ કહ્યું કે, 'હવે તારે

પૂને જવાની બિલકુલ જરૂર નથી! આવા જ ખ્યાલ રાખીને તું આગળ ભણવા જવા માગતો હોય તો આપણે અહીંથી પાછા ફરીએ', એ સાંભળી દત્તુનો પેલો ઇજનેર થઈને ધનાઢ્ય થવાનો મનસૂબો સાવ ધોવાઈ ગયો અને પિતાશ્રી પાસેથી મળેલું આ જીવનપાથેય લઈને તે આગળ વધ્યો.

કૉલેજના દિવસો

૧૯૦૩માં કાકાસાહેબ પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં દાખલ થયા. તે વખતે દેશમાં રાજકીય બાબતોમાં ત્રણ વિચારધારાઓ ચાલતી હતી તે પૈકી એકના અનુયાયીઓ હિન્દના બ્રિટિશ રાજ્યને પરમેશ્વરની બક્ષિસ માનીને તેની છત્રછાયા હેઠળ રહી વફાદાર પ્રજાજનો તરીકે પોતાની ઉન્નતિ કે સુધારણા કરવાની આશા સેવતા હતા. બીજીના અનુયાયીઓ એ પરદેશી સામ્રાજ્યનું અહીં હોવું એ દેશ પર હડહડતો અત્યાચાર છે, તેથી તેને અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ વગેરે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો જોડે દોસ્તી બાંધીને, દેશી રાજાઓની મદદથી અથવા કાળા લશ્કર પાસે બંડ કરાવીને ઉથલાવી પાડીને સ્વરાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ એમ માનતા. જનતાની સહાનુભૂતિ અને મૂક અનુમતિ બીજા સંપ્રદાયને હતી. પણ એ વિચારધારા સેવનારા લોકો રાજકારણમાં સાવ બાળક જેવા હતા. પોતાના તેમ જ સામાના બલાબલનું તેમને ભાન ન હતું. આ જોઈને, કાકાસાહેબ જણાવે છે કે, મને નવાઈ લાગતી. ફલજ્યોતિષ, લોક-વાયકા, આકસ્મિક ઘટનાઓ ઇત્યાદિ વિશેની ભોળી શ્રદ્ધા જોઈને દયા આવે એવું હતું. વાસુદેવ બળવંત ફડકેના બળવાની સ્મૃતિ હજી લોકોમાં તાજી હતી અને ફડકેના પ્રયત્નની પુનરુક્તિ કરાય એવી લોકોમાં આશા હતી. વિક્ટોરિયા રાણીની જ્યુબિલીને વખતે જ રૅંડ–આયર્સ્ટનાં ખૂન થયાં હતાં તે વખતનું આખું વાતાવરણ હજી થાળે પડ્યું ન હતું.

આ બન્નેથી જુદો તરી આવતો લોકમાન્ય ટિળકનો ત્રીજો પક્ષ કહી શકાય. તેમને પહેલા પક્ષ માટે પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો, પરંતુ બીજાનું ગાંડ-પણ આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યના નાવને ગમે ત્યારે દગો દેશે એમ તેમને લાગતું. તેની સાથે દેશના જુવાનોના ઉત્સાહનો પૂરેપૂરો લાભ દેશને મળે એ વિશે તેઓ બહુ જાગરૂક હતા. આમ જનતાની માન્યતા તો એવી હતી કે, આ બધી ખુનામરકીની પ્રવૃત્તિ પાછળ ટિળકનો જ હાથ છે; અને વિદ્યાર્થી આલમમાં લોકમાન્યની પ્રતિષ્ઠા તેમના ત્યાગ ને તપને લીધે ખૂબ વધી હતી. તેઓ અવારનવાર લોકમાન્યને મળતા, લોકમાન્ય પણ તેમની સાથે બહુ સન્માનપૂર્વક વર્તતા ને તેમને પ્રેરણા અને દોરવણી આપતા. જુવાન કાકા-સાહેબને આવી જ એક મુલાકાત વખતે તેમણે કહેલું કે, "તમારું ભણતર

છોડી દો એમ અમે કહેતા નથી; પણ ભણતરની સાથે સાથે દેશની સેવા પણ કરો; અને તેમ કરતાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવનાર વિદ્યાર્થીને સેકન્ડ ક્લાસમાં અથવા પાસ ક્લાસમાં આવવું પડે તો એટલો ત્યાગ તેણે દેશને માટે કરવો જોઈએ."

એટલામાં બંગભંગના દિવસો આવ્યા, અને આખા દેશમાં વીજળીવેગે નવચેતનનું મોજું ફરી વળ્યું. મહારાષ્ટ્રનો છૂપો યુક્તિવાદ કે કાવતરાંવાદ અને બંગાળનો ત્રાસવાદ એ બેનો સંગમ થયો. પંજાબ તરફથી લાલાજીએ રાષ્ટ્રીયતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો. અને લાલ, બાલ ને પાલની ત્રિપુટીનું નામ સર્વત્ર પોકારાવા લાગ્યું. પૂનામાં સાવરકર, બાપટ વગેરેનાં કાવતરાં શરૂ થયાં. તેઓ કાકાસાહેબના સમકાલીન પણ થોડાક આગળના વિદ્યાર્થીઓ હતા. કાકાસાહેબ તેમના ભક્ત બન્યા. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, દારૂનિષેધ વગેરે ચળવળોમાં તો તેઓ હતા જ. ૧૯૦૫ના ઑક્ટોબરમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિલાયતી કપડાંની પહેલી હોળી જ્યારે લોકમાન્ય ટિળકના પ્રમુખપણા નીચે સાવરકરે સળગાવી, ત્યારે તેમના મંડળમાં કાકાસાહેબ જરૂર હશે એમ માની શકાય. સ્વદેશીની દીક્ષા તો તેમને તેમની કૉલેજના તર્કશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી નાના ઓક પાસેથી કેવી રીતે મળી હતી તે જાણવા જેવું છે. એક દિવસ તર્ક-શાસ્ત્રની પોતાની નોંધ કાકાસાહેબે બ્લૅકી ઍન્ડ સન્સ કંપનીની इंडियन एक्सर्साइझ बुकમાં લખીને અધ્યાપક ઓકને તપાસવા આપી. ઓકે इंडियन શબ્દ ઉપર પ્રશ્નચિહ્ન કરીને નોટ પાછી આપી. બીજે દિવસે કાકાસાહેબે સ્વદેશી નોટ લાવીને તેમાં બધું ફરીથી લખી કાઢયું અને તે પ્રો. ઓકને બતાવી. બંને જણા હસી પડયા અને કાકાને સ્વદેશીની મૌન દીક્ષા મળી. આ જ શ્રી ઓક પાછળથી શ્રી વિજાપુરકરે સ્થાપેલી સમર્થ વિદ્યાલય નામની તળેગામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાના આચાર્ય બન્યા હતા.

કાકાસાહેબના સ્વદેશી વ્રતને અંગે બીજો એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. સને ૧૮૯૭ની સાલથી જ કાકાના સૌથી મોટાભાઈ સ્વદેશીનું વ્રત પાળતા હતા. કાકા તેમ જ બીજા ભાઈઓ તે વખતે તેમની ઠેકડી કરતા. પણ ૧૯૦૫માં સ્વદેશી ને સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થતાં બધું બદલાઈ ગયું. કાકાએ મોટા ભાઈની કરેલી મશ્કરીના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સ્વદેશી વ્રત ગ્રહણ કર્યું અને ૭ વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનો નિયમ લીધો. કપડાં તેમ જ બીજી વસ્તુઓ પણ બની શકે તેટલી સ્વદેશી વાપરવાનું શરૂ કર્યું.

દારૂના પીઠાના પિકેટિંગની તે વખતની પદ્ધતિ પણ જાણવા જેવી છે. દારૂડિયાને પગે પડવાને બહાને તેના પગ સખત પકડી તેને પાડી નાખવામાં

આવતો અથવા તે પાસેની ગલીમાં જાય ત્યારે તેને સારી પેઠે મેથીપાક આપીને તેનો નશો ઉતારી નાખવામાં આવતો ! અને તે વખતે આ બધું શાંતિમય પિકેટિંગને નામે ચાલતું ! પિકેટરો ક્યારેક દારૂના પીપમાં પેશાબ પણ કરતા ! આથી વધુ તો એ અરાજક પ્રવૃત્તિના દિવસોનું બયાન કાકાસાહેબ પોતે કરશે ત્યારે જ આપણને જાણવા મળશે. તેમણે તેમ જ તેમના સહાધ્યાયી ને મિત્ર આચાર્ય કૃપાલાનીજીએ એ હિલચાલમાં પ્રત્યક્ષ શો ભાગ ભજવ્યો હતો તે જાણવાનું અત્યારે આપણી પાસે બીજું સાધન નથી. કૃપાલાનીજીને કરાંચી, મુંબઈ કે વડોદરાની કૉલેજોમાં ત્યાંના ગોરા પ્રિન્સિપાલોએ ક્યાંયે જંપીને રહેવા દીધા નહિ, એટલે તે છેવટે પૂને આવ્યા હતા અને ત્યાંની ફર્ગ્યુસન કૉલેજે તેમને સંઘર્યા હતા. મહારાષ્ટ્રીઓએ બહારના લોકો સાથે સંપર્કમાં આવવું જોઈએ, તેમની સાથે મિત્રતા કેળવવી જોઈએ, એવી કાકાની મૂળથી માન્યતા અને વૃત્તિ હતી. એટલે કૃપાલાની સાથે તેમની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ અને બન્ને જહાલ ક્રાન્તિકારી રાજકારણના અનુયાયી બન્યા.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એવું લાગવાનો સંભવ છે કે, કાકાસાહેબનાં કૉલેજનાં વરસો કેવળ રાજકીય વાતાવરણની ઉત્તેજનામાં પસાર થયાં હશે; પણ એ ખ્યાલ બરોબર નથી. તેમનો વિદ્યાપ્રેમ અને અભ્યાસ પણ આ જ કાળમાં ઘડાયો. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં દાખલ થયા પછી તેમના પર પ્રથમ છાપ પ્રિન્સિપાલ રેન્ગલર પરાંજપેની પડી, અને તેમને વાદે ચડીને તેઓ સંસારસુધારાના અને નાસ્તિકવાદના કેફમાં ઘેરાયા. આ કેફની તાણમાં તેમણે ચોટલી અને જનોઈને રજા આપી. (આ વસ્તુઓને હિન્દુ ધર્મની દૃષ્ટિથી તે કાળે કેટલું મહત્ત્વ હતું તેની આજના યુવકવર્ગને ભાગ્યે જ કલ્પના આવે. 'શિખાનષ્ટ' એટલે સનાતન ધર્મનો શત્રુ મુસલમાન જ !) મંદિરમાં દર્શને જવું એને મહાપાતક સમજવા લાગ્યા. પણ તેમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને સત્યશોધક વૃત્તિનું નર્યા બુદ્ધિવાદથી સમાધાન થાય તેમ ન હતું. પ્રથમ ડૉ. ભાંડારકર અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું સાહિત્ય વાંચીને તેઓ પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ઢળ્યા. એમાંથી જ આગળ જતાં વિવેકાનંદનાં લખાણો વાંચવામાં આવતાં તેઓ આગળ વેદાન્ત તરફ વળ્યા અને તેમની સંશયાત્માની વૃત્તિ ઊડી ગઈ.

પૂનાનું વાતાવરણ રાજકીય દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું જહાલ હોય, તોપણ જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં બહુ જ સંકુચિત દૃષ્ટિવાળું હતું. સનાતનીઓનું રૂઢિચુસ્તપણું ડગલે ને પગલે કોઈ નેયે ખટકે તેવું હતું. સમાજસુધારાની કે ધાર્મિક સુધારાની બાબતમાં પૂના બહુ અનુદાર હતું. પૂનાના આવા

વાતાવરણમાં રહેતા હતા ત્યારે બિપિનચંદ્ર પાલનાં લખાણોમાં દેશભક્તિ અને સમાજસુધારો એ બેની સયુક્તિક એકવાક્યતા થયેલી જોઈને કાકાસાહેબને સમાધાન થયું. વિવેકાનંદે ધર્મ અને દેશભક્તિનો જે સુંદર મેળ કર્યો હતો તેથી તેઓ ખૂબ આકર્ષાયા. હિંદની સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ઇતિહાસ, કળા ઇત્યાદિ વિષયોને અંગે પૂર્વે થયેલાં જે લખાણો જોવા મળતાં, તેમાં આ દેશની હરકોઈ વસ્તુને ઉતારી પાડવાનો ઝોક હંમેશ રહેતો. તેનો પ્રતિકાર તો હિન્દી વિદ્વાનો તરફથી ક્યારનોય શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો; પણ આ જ અરસામાં એ પ્રતિકારપ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી. હરબિલાસ સારડાનું ‘હિન્દુ સુપિરિયૉરિટી’(ભારતની શ્રેષ્ઠતા), આર્યસમાજના પ્રયત્નો, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને અરવિંદ ઘોષ જેમાં અગ્રણી હતા તે બંગાળની ‘નૅશનલ કાઉન્સિલ ઑફ એજ્યુકેશન’, ત્યાંની જ ‘ડૉન સોસાયટી’, એ બધાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પ્રયત્નોના પ્રતિનિધિ સમાં હતાં. થિયૉસૉફિકલ સોસાયટીના પ્રયત્નો પણ આને મદદકર્તા હતા. વળી, બ્રાહ્મસમાજ, રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદની હિલચાલો ને તેમનું સાહિત્ય, સ્વામી રામતીર્થ, આનંદ કુમારસ્વામી, ભગિની નિવેદિતા, હેવેલ, જેના આચાર્ય અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર હતા તે બંગાળાનો નૂતન કળાસંપ્રદાય, વગેરે – આ નૂતન ભારતના આત્મપરિચયના આગેવાનો ગણાય. આ બધાં સાધનોની મદદથી કાકાસાહેબે ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ સમજી લઈને તેને આત્મસાત્ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. (આમાંના કેટલાકનાં લખાણો તો કાકાસાહેબે એટલી હદ સુધી પચાવ્યાં છે કે એક વખત નિવેદિતાના એક લેખને તે પોતાનો છે એ ખ્યાલથી પોતાના સંગ્રહમાં તેનો સમાવેશ કરવાની પણ તેમણે મંજૂરી આપી હતી!) ઉપનિષદો અને ગીતા આ કાળ દરમિયાન જ તેમની શ્રદ્ધાનો નક્કર પાયો બની ગયાં. આ ઉદાર દૃષ્ટિ આપનારાં બળો દ્વારા અને તેમને જ લીધે, ધર્મસંસ્કરણ અને સમાજસુધારાને અંગેના કાકાસાહેબના ઘણાખરા વિચારો ઘડાયેલા છે. અને તે તેમણે એટલી હદ સુધી પોતાના કર્યા છે કે, તેમને તે તદ્દન સહજતાથી પોતાની ઢબે રજૂ કરે છે.

કાકાસાહેબ કૉલેજમાં ગયા ત્યારથી તેમણે ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એના એક પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે, “તે દિવસે વસ્તુ તત્ત્વતઃ શું છે તેનો વિચાર કરતાં તેનાં રૂપ રંગાદિ ગુણો, ડૂંગળીનાં પડોની પેઠે એક પછી એક ખરતા ગયા અને હવે એ વસ્તુનું મૂળ વસ્તુપણું, ‘તત્તા’-જાણે હાથમાં આવી ગઈ એવી સ્થિતિ સુધી પહોંચી ગયો હોઉં એમ મને લાગ્યું. એટલામાં એકાએક ધ્યાનનો અંત આવ્યો. પણ તે

વખતથી વૃત્તિ પારમાર્થિક બની અને અનેક માનસિક ક્રાન્તિઓ અને પ્રમાદો છતાં એ પારમાર્થિકતા સ્થિર રહી છે."

૧૯૦૭માં કાકાસાહેબ બી.એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા. પિતાની ઇચ્છા તો હતી કે દત્તુ એલએલ. બી. થઈને વકીલ બને. પણ સ્વરાજ્ય-કારણની પ્રવૃત્તિ દેશભરમાં ચાલતી હોય ત્યારે દત્તુને આ વિચાર ક્યાંથી રુચે? તેના મનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કે લોકશિક્ષણના વિચારો જ આવતા. છેક નાનપણથી પોતાના વર્ગના જોડીદારોને ભણાવવાનો શોખ તો કાકા-સાહેબને હતો જ. પૂનાના કૉલેજના દિવસોમાં વિવેકાનંદનો એક ખાનગી પત્ર તેમના વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, દેશોદ્ધારનો મેં અનેક વેળા અનેક રીતે વિચાર કરી જોયો છે, પણ દરેક વખતે શિક્ષણ એ જ તેનો માર્ગ છે એવો જવાબ મને મળ્યો છે. આ પત્રથી તેમ જ અરવિંદ બાબુના 'કર્મયોગિન્' પત્રના વાચનથી કાકાસાહેબનો વિચાર દૃઢ થયો અને કેળવણી એ જ મારું જીવનકાર્ય છે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને આ દેહ અર્પણ છે, એમ તેમણે નક્કી કર્યું.

સંડળમાં જોડાયા અને તેમણે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું. 'રાષ્ટ્રમત'ના પ્રેસની ગોઠવણી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોકમાન્ય ટિળકને ૭ વરસની સજા ફરમાવી તેમની બ્રહ્મદેશમાં રવાનગી કરી. મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ આથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. એ રીતે બગડેલું વાતાવરણ ઠેકાણે લાવવાનું કામ પણ 'રાષ્ટ્રમત' પત્રે જ કરવાનું હતું. 'રાષ્ટ્રમત' ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું અને તેનો અવાજ ઠેઠ ગામડાંઓ સુધી પહોંચી ગયો.*

'રાષ્ટ્રમત' પ્રથમ નીકળ્યું ત્યારે થોડા જ વખતમાં ખર્ચના બોજાને લીધે તે દેવાળું કાઢશે કે શું, એમ લાગવા માંડયું હતું. પણ ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ આખા પ્રાંતમાંથી દત્તોપંત આપટે, વીર વામનરાવ, ગોપાળરાવ ઓગલે, હરિભાઉ ફાટક વગેરે મહારાષ્ટ્રને પાછળથી સુપરિચિત થયેલા ચુનંદા માણસોને સ્વયંસેવક તરીકે બોલાવ્યા અને તેમની મદદથી છાપું બહુ જ સરસ રીતે ચલાવ્યું. ત્યાંનું વાતાવરણ એટલું સારું હતું કે લોકો તેને 'રાષ્ટ્રમત'ને બદલે 'રાષ્ટ્રમઠ'ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. બધા જ સ્વયંસેવકો એક ધાર્મિક સંઘની ભાવનાથી રહેતા હતા. ત્યાં જ ૧૭–૧૮ વર્ષના જુવાન સ્વામી આનંદ એક દિવસ દેશસેવાનું કામ કરવા માટે આવી ચઢ્યા. 'રાષ્ટ્રમત'ની ગુજરાતી આવૃત્તિ કાઢવાનો વિચાર હતો. અને તે કામને માટે તેમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. મરાઠી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાઓ પર સ્વામી સારો કાબૂ ધરાવે છે. કાકાની સાથે તેમને સૌથી વધારે ફાવ્યું અને કાકા તેમના મોટા ભાઈ બન્યા.

જેક્સનના ખૂનનો કેસ બહુ લાંબો ચાલ્યો. અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ વિશે સરકાર વહેમાઈ હતી. એટલે 'રાષ્ટ્રમત' પર તેની ક્રોધની નજર પડે તેમાં કશી નવાઈ નહોતી. એ પત્રને 'રાજાજ્ઞા' થઈ — તે બંધ પડયું.

મહારાષ્ટ્રનાં ક્રાન્તિકારી મંડળો સાથે સંપર્ક બંધાયો હતો તેની સાથે એક તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત ચલાવનાર કર્મવીર ગાંધી તરફ અને બીજી તરફ ક્રાન્તિમાંથી નાસીપાસ થઈને યોગમાર્ગ તરફ વળેલા અરવિંદ ઘોષ તરફ આ જ કાળમાં પોતાને ખાસ આકર્ષણ જન્મ્યાનું કાકાસાહેબ જણાવે છે. તે ઉપરાંત આ જ અરસામાં કાકાસાહેબ સ્વામી રામતીર્થનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરતા હતા. એટલે એમણે તથા તેમના

* નાશિકના કલેક્ટર જેક્સનના ખૂનના સમાચાર કોઈ પણ રેલવે સ્ટેશનથી ચાલીસ માઈલ દૂર આવેલા મારા ગામમાં 'રાષ્ટ્રમત' મારફતે જાણ્યાનું મને ચોક્કસ યાદ છે. —પાં.

બેલગામના મિત્ર શ્રી ગુણાજીએ સ્વામી રામતીર્થનું ચરિત્ર અને તેમના લેખ-સંગ્રહનો એક ભાગ મુંબઈના 'માસિક મનોરંજન' મારફતે પ્રકાશિત કર્યો. આ જ કાકાસાહેબનું પહેલું પુસ્તક છે.

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય

એ જ અરસામાં વડોદરાથી ત્યાંના બૅરિસ્ટર કેશવરાવ દેશપાંડેએ પોતે શરૂ કરેલા 'ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય' માટે એક માણસની માગણી કરી. કાકાના એક મિત્રે ત્યાં જવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને તેઓ ત્યાં જઈને રહ્યા પણ ખરા. પણ પાછળથી પોતાના ભાઈના કહેવાથી તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા, આ કાકાને રુચ્યું નહીં અને તેથી તેમણે પોતે જ વડોદરે જવાનું સ્વીકાર્યું. વડોદરા જવાની પાછળ એક બીજો વિચાર પણ તેમના મનમાં હતો. મરાઠાઓના ઇતિહાસ વિશે કાકાસાહેબને પૂરેપૂરું અભિમાન હતું અને છે. તેમના એક પૂર્વજે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાંગણા કિલ્લાની કિલ્લેદારી પણ કરી હતી. તેમ છતાં મરાઠાઓએ કરેલી ભૂલો કે અન્યાયોની બાબતમાં તેઓ અંધ ન હતા. અને મરાઠાઓએ ગુજરાતને વખતોવખત લૂંટીને જે રંજાડ અને અન્યાય કર્યા હતાં તે તેમને હંમેશ ખટકતાં. ખાસ કરીને તો બંગભંગની ચળવળ પછી આખા હિંદમાં જે એક નવીન જીવન નિર્માણ થયું હતું તેને પૂરેપૂરું રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવવું હોય તો પ્રાંત પ્રાંતની વચ્ચેનાં દુઃખદ સ્મરણો ભુલાઈ જાય અને તેમની વચ્ચે શુભ લાગણી અને ભાઈ-ચારો કેળવાય એ જરૂરનું છે, એ ભાનથી તેમ જ પોતાના મિત્રે અણીને વખતે દગો દીધો તેથી પોતાની બેવડી ફરજ સમજીને કાકાસાહેબે ગુજરાતમાં કામ કરવા જવાનું શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેનું આમંત્રણ ઊલટથી સ્વીકારી લીધું. વળી ૧૯૦૮માં કાકાસાહેબનાં માતા ગુજરી ગયા બાદ આ વરસે તેમના પિતાશ્રીનું મૃત્યું થયું. એટલે ઘરનું આકર્ષણ પણ ઓછું થયું હોય તો નવાઈ નહિ.

આવી રીતે ગુજરાતને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર બનાવી કાકાસાહેબ ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે માસિક રૂપિયા ચાલીસનું વેતન સ્વીકારી વડોદરે આવ્યા. આ સંસ્થા પ્રથમ નર્મદા નદીને કિનારે ચાણોદ નજીક આવેલા ગંગનાથ પાસે હતી; ત્યાંથી પાછળથી વડોદરે લાવવામાં આવી હતી. સંસ્થાના સંચાલક દેશપાંડે સાહેબ (શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેને બધા 'સાહેબ' કહીને બોલાવતા) ગાંધીજીના સમકાલીન હતા. બન્ને વિલાયતમાં એકઠા થયેલા, ઉપરાંત શ્રી દેશપાંડે શ્રી અરવિંદના પણ સાથી હતા, અને

તેમના જ યોગમાર્ગના અનુયાયી હતા. વડોદરા રાજ્યમાં એક ઊંચા હોદ્દા પર તેઓ કામ કરતા હતા અને ગંગનાથ વિદ્યાલયની બધી આર્થિક જવાબદારી તેઓ જ સંભાળતા. સંસ્થાનું વાતાવરણ કુટુંબ જેવું કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન હતો. કાલેલકરને 'કાકા', ફડકેને 'મામા', હરિહર શર્માને 'અણ્ણા' વગેરે ઉપાધિઓ કૌટુંબિક વાતાવરણની નિદર્શક હતી. સૌ કોઈને દેશપાંડે પ્રત્યે અત્યંત આદરની લાગણી હતી.

વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન હબસી નેતા બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટનની બે ચોપડીઓ 'અપ ફ્રૉમ સ્લેવરી' (આત્મોદ્ધાર) અને 'માઈ લાર્જર એજ્યુકેશન' (મારી વ્યાપક કેળવણી) કાકાસાહેબના વાંચવામાં આવી અને તેમની રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશેની કલ્પના વધારે વિકસિત અને વ્યાપક થઈ. એ બે ચોપડીઓના ભાષાંતરમાં મદદ કરવાની સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનો મૂળગ્રાહી વિચાર અહીં જ થયો. કેવળ દેશાભિમાન કે રાજકીય ક્રાન્તિની પૂર્વતૈયારી એટલે કંઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું નવેસર ચણતર કરવાનું છે; અને એમાં કેવળ બુદ્ધિનો નહિ પણ કલાકૌશલ્ય તેમ જ ઉદ્યોગહુન્નરનો વિકાસ કરવાનો હોય છે, એ વાતનું તેમને દર્શન થયું.

આ બેઉ પુસ્તકો કાકાસાહેબને એટલાં બધાં ગમી ગયાં કે 'મારી વ્યાપક કેળવણી'ના તેમના મિત્રે કરેલા મરાઠી અનુવાદને એક શરૂઆતની પ્રસ્તાવના ઉપરાંત પ્રકરણ દીઠ સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના લખીને લેખકનું હાર્દ સ્પષ્ટ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિમાલયની યાત્રાએ

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય ઉપર બ્રિટિશ સરકારની આમેય વક્રદૃષ્ટિ તો હતી જ. પણ બાહોશ સયાજીરાવ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સહેજે દખલગીરી કરવા દે એવા ન હતા. પણ ૧૯૧૧માં દિલ્હી દરબાર ભરાયો તે વખતે બાદશાહ પંચમ જ્યૉર્જને સલામ ભરતી વખતે તેઓ પૂરતા નમ્યા નહિ અને પાછા ફરતી વખતે સમ્રાટને પીઠ બતાવી એ ઘોર અપરાધ માટે તેમના પર શહેનશાહની સરકારનો ખોફ ઊતર્યો. એટલે ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય વિખેરવામાં આવ્યું, દેશપાંડે સાહેબને સૂબાની નોકરી પરથી નિવૃત્ત થવું પડ્યું, અને બધું વેરણછેરણ થઈ ગયું. સંસ્થાના શિક્ષકોએ સ્વતંત્રપણે શાળા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમને વિદ્યાર્થી જ મળ્યા નહિ.

"પૈસા કે સાધનો ભીખ માગીને મેળવી શકાય. પણ વિદ્યાર્થીઓ થોડા જ એ રીતે મળે ?" એટલે કાકાસાહેબે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને ઘેર પહોંચાડયાં, ગોવા તથા મહારાષ્ટ્રનું છેવટનું દર્શન કરી લીધું અને ૧૯૧૨ના એપ્રિલ માસમાં કાશીયાત્રાનું નામ દઈને તેઓ ઉત્તરના પ્રવાસે નીકળી પડ્યા. મુંબઈ, વડોદરા, જબલપુરને માર્ગે તે પ્રયાગ ગયા. ત્યાં ત્રિવેણી સંગમમાં પિતાનાં ફૂલ પધરાવીને તેમણે શ્રાદ્ધ કર્યું. ત્યાંથી વારાણસી અને ગયા જઈને ત્રિસ્થળીની યાત્રા પણ તેમણે પૂરી કરી. તેમની સાથે રામદાસી સંપ્રદાયના 'મરઢે' મઠના અધિપતિ અનંતબુવા હતા. ત્રિસ્થળીની યાત્રા પૂરી કરીને કાકાસાહેબ પોતાને જીવનની પ્રેરણા આપનાર રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદના બેલૂડ મઠ ગયા; બંકિમ, અરવિંદ, રવીન્દ્રનાથની બંગભૂમિનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. અનંતબુવા જે સંપ્રદાયના હતા તેનો મુખ્ય મઠ અયોધ્યામાં હોવાથી તેમની સાથે પોતે ત્યાં ગયા અને ત્યાંથી સ્વામી આનંદને હિમાલયના પ્રવાસે સાથે લેવા માટે આલમોડા ગયા. અહીંથી એ ત્રણનો રીતસરનો પ્રવાસ શરૂ થયો. હિમાલયમાં બે અઢી વરસ ગાળી લગભગ અઢી હજાર માઈલની તેમણે પગપાળા મુસાફરી કરી. ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદારનાથ, બદરીનાથ વગેરે તીર્થધામોની તેમણે મુલાકાત લીધી, નિરાંતે ચિંતનનિરીક્ષણ કર્યું અને ૧૯૧૩માં બદરીનાથની યાત્રા પૂરી કરી તેઓ જ્યાં આલમોડાથી પ્રવાસની શરૂઆત કરી હતી ત્યાં પાછા આવ્યા અને ત્યાં શ્રી સ્વામીની વિદાય લઈને નીચે ઊતર્યા. આ પ્રવાસ દરમિયાન શ્રી જીવતરામ કૃપાલાની પણ રજાઓના દિવસોમાં તેમની સાથે જોડાતા. પરંતુ 'હિમાલયના પ્રવાસ'નો સાર અહીં આપવાનો ઉદ્દેશ નથી. વાચકે તે પુસ્તક જાતે જ વાંચી લેવું ઘટે. તેમાં આપણી સંસ્કૃતિનાં અમર ધામોનાં બહુ જ સુંદર ચિત્રો તેને જોવાનાં મળશે.

એ જ વરસે (૧૯૧૩ માં) કાકાસાહેબે કૃપાલાની, સ્વામી આનંદ, યોગાનંદ વગેરેની સાથે નેપાળની યાત્રા કરી અને રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતનની પણ મુલાકાત લીધી. અહીં પણ મારે અમુક વખત ગાળવો જોઈએ એમ તેમણે તે વખતે પોતાના મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું.

હિમાલયનો પ્રવાસ કર્યા પછી એક-બે ઠેકાણે ઠરીઠામ બેસી ધ્યાન સાધનાનો પણ કાકાસાહેબે અનુભવ લીધો.

આમ હિમાલયમાં ચિંતન, મનન, ધ્યાન, સાધના, નિરીક્ષણ વગેરેથી સમૃદ્ધ થયા પછી કાકાસાહેબે જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓ તેમ જ હિંદની સંસ્કૃતિનાં આધુનિક ધામોની મુલાકાત લીધી. પ્રથમ તેમણે હરદ્વાર પાસે આવેલા સનાતનીઓના ઋષિકુલના મુખ્ય અધિષ્ઠાતા તરીકે

છએક મહિના કામ કર્યું; ત્યાર બાદ આર્યસમાજીઓનું કાંગડી ગુરુકુલ, વૈષ્ણવોનું આચાર્યકુલ, ભારતભક્ત પ્રેમધર્મી રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપનું પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ કલાધર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું શાંતિનિકેતન, જીવતરામ કૃપાલાની, ચોઇથિરામ ગિદવાની, નારાયણ મલકાની જેવા મિત્રોએ ચલાવેલો સિંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ વગેરે સ્થાનો તેઓ જોઈ આવ્યા; અને એમાંની કેટલીકનો આંતરબાહ્ય અનુભવ મેળવવા માટે ત્યાં તેમણે કેટલોક વખત જવાબદારીનું કામ પણ કર્યું.

સિંધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના અધિષ્ઠાતા ચોઇથિરામ ગિદવાની હતા. તે મૂળે આચાર્ય કૃપાલાનીના શિષ્ય. કૃપાલાની બિહારની મુઝફ્ફરપુરની કૉલેજમાં અધ્યાપક હતા. મલકાની પણ તેમની સાથે હતા. મલકાની મારફતે કૃપાલાની ચોઇથિરામને આશ્રમની પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માટે પૈસા મોકલાવતા. કાકાસાહેબ લગભગ છ મહિના આ આશ્રમમાં રહ્યા. ત્યાંથી તેઓ શાંતિનિકેતનનો અનુભવ લેવા માટે બીજી વાર ત્યાં ગયા અને છએક મહિના ત્યાં તેમણે 'દત્તાત્રેયબાબુ' નામથી શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. કૃપાલાનીજીના ભત્રીજા ગિરધારી તેમની સાથે હતા. શાંતિનિકેતનમાં છ માસ ગાળ્યા પછી કૃપાલાનીજી તથા ગિરધારી સાથે કાકાસાહેબે બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ કર્યો. ત્યાંનાં રંગૂન, પેગુ, માંડલે વગેરે મોટાં મોટાં સ્થળો જોયાં અને બ્રહ્મદેશના લોકજીવનનું પણ નિરીક્ષણ કર્યું. તેનો અહેવાલ 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ' નામના નાનકડા પુસ્તકમાં તેમણે આપ્યો છે.

એ જ અરસામાં પંડિત મદનમોહન માલવીય હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નાખતા હતા તેમની સાથે એક અજ્ઞાત સાધુના વેશમાં કાકાસાહેબે ખૂબ વિચારવિનિમય કર્યો. જે વિવેકાનંદના કેળવણી વિષયક સૂત્રથી તેમણે કૉલેજ પછી જીવનની શરૂઆત કરી હતી એ જ સૂત્રની તેમને વધારે ને વધારે પ્રતીતિ થઈ અને 'રાષ્ટ્ર ઝૂંપડીમાં વસે છે' એ વિવેકાનંદના જ સૂત્રનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો.

ગાંધીજી સાથે મુલાકાત

કાકા શિક્ષક તરીકે શાંતિનિકેતનમાં કામ કરતા હતા તે દરમિયાન જ દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી ગાંધીજીના આશ્રમની મંડળી સાથે તેમનો પરિચય થયો. પાછળથી તેમને ગાંધીજીનો મેળાપ પણ ત્યાં જ (૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં) થયો. ગાંધીજીનું 'હિંદ સ્વરાજ' કાકાસાહેબે વાંચ્યું હતું; અને તેની તેમના મન પર બહુ ઊંડી છાપ પડી હતી. તેમાં જીવનનું સંપૂર્ણ દર્શન આવી જાય છે એમ તેમણે જોયું હતું, અને તેના અધિષ્ઠાન પર કેળવણીનું

એક સમગ્ર અને સ્વતંત્ર તંત્ર રચી શકાશે એમ તેમને લાગ્યું હતું. ગાંધીજી સાથે કાકાસાહેબની ખૂબ છૂટથી વાતો થઈ. તેમાં સત્ય અને અહિંસા કે સત્યાગ્રહ, મુખ્ય હોય તો તેમાં નવાઈ શી? કાકાસાહેબે ગાંધીજીને ખૂબ ચકાસી જોયા, તેમની સારી પેઠે ઠરડ કાઢી. તેમને અનેક અટપટા પ્રશ્નો તેમણે પૂછ્યા. પાયખાનાથી માંડીને પરમેશ્વર સુધીના બધા વિષયોની ગાંધીજી સાથે તેમણે ચર્ચા કરી. આરોગ્યની ચર્ચા કરતાં માણસને ખોરાક બરોબર પચ્યો હોય તો તેનો નિદર્શક ઝાડો કેવો હોય, એવા કાકાસાહેબના પ્રશ્નના જવાબમાં તે બકરીની લીંડી જેવો હોય છે એવો ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો હતો, એમ કાકાસાહેબ જણાવે છે. બા અને બાપુની ખુલ્લામાં એકબીજાની લગોલગ પથારીઓ પાથરેલી જોઈને તેમના નિખાલસ અને પવિત્ર જીવનની કાકાસાહેબ પર સારી અસર થઈ. 'There is a skeleton in every closet' એ કહેવત પ્રાકૃત માણસોને લાગુ પડતી હશે, પણ અહીં તો આ એક એવો પુરુષ છે કે જે પૅસ્કલના કહેવા પ્રમાણે કાચના ઘરમાં રહેવાને તૈયાર છે અને તેમ રહેવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે છે, એવો કાકાસાહેબનો ગાંધીજીને વિશે અભિપ્રાય બંધાયો હોય તો નવાઈ નહિ. આ મુલાકાતને પરિણામે કાકાસાહેબની ક્રાન્તિવાદી અરાજકતામાંથી શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ ને તેઓ ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષાયા. પોતાના ભાવિ નાયકની આવી રીતે ઠરડ કાઢ્યા પછી કાકાસાહેબે પોતાના મિત્ર કૃપાલાનીને કાગળ લખીને બાપુને મળવા બોલાવ્યા. હરિહર શર્મા, ચિંતામણિ શાસ્ત્રી વગેરે તો શાંતિનિકેતનમાં જ હતા. એટલે વડોદરાના ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના સાથીઓનો પણ તેમણે બાપુજી સાથે પરિચય કરાવ્યો. ગાંધીજી શાંતિનિકેતન આવીને રહ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં તેમના રાજકારણના ગુરુ ગોખલેનું મૃત્યુ થયું એટલે તેમને પૂના દોડી જવું પડ્યું. ત્યાંથી તેઓ પાછા શાંતિનિકેતન આવ્યા તે વખતે તેમની પ્રેરણાથી શાંતિનિકેતનમાં ચાળીસ દિવસ સુધી સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. તેમાં દીનબંધુ ઍન્ડ્રૂઝના સાથી મરહૂમ પિયર્સને ખૂબ જ ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. કવિશ્રીએ બહારગામથી આવ્યા પછી એમાં જ સ્વરાજ્યની ચાવી છે એમ કહી એ પ્રયોગને વધાવેલો. કાકાસાહેબે રવીન્દ્રનાથનું 'ફાલ્ગુની' પણ એ જ વખતે સાંભળ્યું. આમ સ્વાશ્રયી ઉદ્યોગ અને સંસ્કારિતા — કેળવણીના બે ધ્રુવો એ બન્નેનો પરિચય તેમને તે વખતે થયો.

ગાંધીજી સાથે મુલાકાત થઈ તે પહેલાં કાકાસાહેબનું શાંતિનિકેતનમાં રહેવાનું લગભગ નક્કી થયું હતું. તેમને માટે નોખું ઘર બાંધવાની વાત પણ

થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ ગાંધીજીના સંપર્ક પછી તેમનો વિચાર બદલાયો ને શાંતિનિકેતન પોતાને નહિ ફાવે એમ તેમણે જોયું.

અરસપરસ વિરોધી દેખાતી બધી વસ્તુઓની સાથે હું સમગ્રને મારામાં આવરી લઉં છું. I confused the whole, I contain the wholeની કવિ ઉચિત નિષ્ઠા કાકામાં પૂરા પ્રમાણમાં હતી. એ વૃત્તિ કલ્પનાપ્રધાન કળા કાવ્ય વગેરેમાં જ ચાલી શકે. વ્યવહારમાં તે પરિણામકારક રીતે કામ ન કરી શકે. શાંતિનિકેતનના વસવાટ દરમિયાન આ વૃત્તિ જ કાકામાં પુષ્ટ થઈ હતી. તેઓ રવીન્દ્રનાથની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, કવિતા, વગેરેના ઉપાસક બનેલા હતા પણ હિન્દની સ્વતંત્રતાની અદમ્ય ભાવના તેમના અંતરમાં સળગતી હતી તેથી ગાંધીજીનો ભેટો થતાં જ તેઓ તેમની પ્રત્યે આકર્ષાયા, ને આ જ આપણને પેલી પાર લઈ જવા સમર્થ છે એ શ્રદ્ધા તેમનામાં પેદા થઈ. આશ્રમમાં આવ્યા પછી તેઓ કર્મયોગની પાર્થિવ ભૂમિકા પર કામ કરવા પ્રેરાયા, એ ભૂમિકા પર અસરકારકપણે કામ કરવા માટે અમુક વસ્તુઓનો સ્વીકાર અને બીજીનો ત્યાગ કરવાની આવડત જરૂરી હોય છે. ગાંધીજી હડહડતા કર્મયોગી રહ્યા તેથી માનસિક ભૂમિકા પર ગમે તેટલો વિશાળ સમભાવ ધરાવતા છતાં પાર્થિવ ભૂમિકા પર સ્વીકાર અને ત્યાગની નીતિ અખત્યાર કરીને જ તેઓ ચાલે છે–ચાલી પણ શકે. એવી રીતે અમુકનો સ્વીકાર અને અમુકનો ત્યાગ ગાંધીજીના દોરાયા કાકાને કરવો જ પડ્યો છે. સાહિત્ય, કળા, સંસ્કારપ્રધાન કેળવણી પરથી ત્યાગોદ્યોગપ્રધાન અને છેવટે મૂલોદ્યોગપ્રધાન કેળવણી પર આવવામાં આ જ રહસ્ય રહેલું દેખાય છે. પણ આપણે અહીં કાકાના જીવનના કેટલાક તબક્કા વટાવીને આગળ વધી ગયા છીએ એટલે ફરી પાછા વળીએ.

*

૧૯૧૫ના ડિસેંબર મહિનામાં મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઈ તે વખતે કાકાસાહેબ ને ગાંધીજીની ફરી મુલાકાત થઈ. દરમિયાન એ જ વરસના મે મહિનામાં અમદાવાદ નજીક કોચરબ પાસે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરીને અમદાવાદને પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી દીધું હતું.

હિમાલયની યાત્રા શરૂ કરતાં પહેલાં સંન્યાસ-દીક્ષા લઈને રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાવાનો કાકાસાહેબનો વિચાર હતો અને તેથી જ વડોદરા છોડ્યા પછી પત્ની તથા પુત્રને પોતાને ગામ મૂકીને કાશીયાત્રાનું બહાનું કાઢીને તેમણે સ્વદેશની – સ્વપ્રાન્તની વિદાય લીધી હતી. પણ એ વિચાર હવે બદ-

લાઈ ગયો. તેમની પત્નીએ પણ સ્વામી આનંદની મદદથી કાકાસાહેબનો પત્તો મેળવ્યો હતો. એટલે તેઓ બેલગામ જઈને પત્ની તથા પુત્રોને લઈ આવ્યા અને તેમની સાથે ૧૯૧૬માં વડોદરા પાસે સયાજીપુરા નામના ગામડામાં ગ્રામસેવાનો સંકલ્પ કરીને વસ્યા. ત્યાં એક સહકારી ડેરી ચલાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, 'આત્મોદ્ધાર' નામનું માસિક ત્રણ વરસ સુધી ચલાવવામાં મદદ કરી; પણ ગામડાંના લોકોની ભાષાના જ્ઞાનને અભાવે તેમ જ તેમની સાથે ભળવાની અને તેમના વાતાવરણમાં જડ પકડે એવી કેળવણી આપવાની આવડતને અભાવે કાકાસાહેબને એ કામમાં રસ પડ્યો નહિ અને સફળતા મળી નહિ. એટલે વડોદરામાં આવીને ત્યાંની સેંટ્રલ લાયબ્રેરીનો તેમણે ઠીકઠીક ઉપયોગ શરૂ કર્યો. એ જ અરસામાં સ્વામી આનંદે જુગતરામભાઈને મુંબઈથી કાકાસાહેબ પાસે વડોદરે રવાના કર્યા. જે પ્રયોગમાં કાકાસાહેબ ફાવતા ન હતા તેમાં જુગતરામભાઈ ઠીકઠીક સફળ થવા લાગ્યા. તેમણે તો હનુમાનજીની વિધિપૂર્વક પૂજા, તુલસી રામાયણનું વાચન વગેરે કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો અને તેઓ ગ્રામજનોને આકર્ષવા લાગ્યા. પણ તેમની નિષ્ઠા કાકાસાહેબ અને સ્વામી પ્રત્યે હોવાથી તે બન્ને જ્યારે ગાંધીજીના આશ્રમમાં ગયા ત્યારે જુગતરામભાઈ પણ આશ્રમની શાળામાં જોડાયા.

આશ્રમમાં પ્રવેશ

ગાંધીજીએ હિંદમાં આવ્યા પછી ૧૯૧૫ના મે મહિનામાં અમદાવાદ પાસે કોચરબમાં સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. હિંદમાં ઊતર્યા પછી એક વરસ સુધી સમગ્ર દેશનું દર્શન કરવું, કોઈ બાબતમાં મત વ્યક્ત કરવો નહિ, એવો તેમને તેમના ગુરુ ગોખલેએ આદેશ આપ્યો હતો, તે અનુસાર તેમણે એક વરસની એ સાધના પૂરી કરી. તે પછી દેશમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેઓ ઝપાટાભેર ઉપાડવા લાગ્યા. આશ્રમના સભ્યોનાં બાળકો માટે મુખ્યત્વે કરીને, તેમ જ આસપાસનાં બાળકોને પણ ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી આશ્રમમાં એક રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાપવાનો વિચાર નક્કી થયો. એટલે તેમની નજર કાકાસાહેબ પર પડી અને તેમને રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવવા માટે તેમણે આમંત્રણ આપ્યું. તે અગાઉ ૧૯૧૬માં કાકાસાહેબ વડોદરેથી આવીને આશ્રમમાં એક મહિનો રહી ગયા હતા. ૧૯૧૭ના એપ્રિલમાં ગાંધીજી ચંપારણ જવા માટે વડોદરેથી પસાર થયા તે વખતે કાકાસાહેબે તેમની મુલાકાત લીધી અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું છેવટનું નક્કી કર્યું. તે પછી થોડા જ દિવસમાં કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, અને તેમને થયું કે 'મને મારું ઘર મળી ગયું.'

આશ્રમ અને વિદ્યાપીઠમાં

કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવીને જોડાયા એ અરસામાં જ, એટલે કે ૧૯૧૭ના જૂન માસમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમને કોચરબથી ખસેડી હાલની જગ્યાએ સાબરમતી લઈ જવામાં આવ્યો. આશ્રમની શાળાને ત્યાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તેના સંચાલનનું કામ શિક્ષક-મંડળમાંથી વારાફરતી સોંપવામાં આવતું. તોપણ કાકાસાહેબની વિશિષ્ટ છાપ તેના પર પડ્યા વિના રહે તેમ નહોતું. ગામડાંની જનતાને ઉપયોગી થાય એવી ત્યાગોદ્યોગ-પ્રધાન કેળવણી આપવાનો મૂળથી જ શાળાનો ઉદ્દેશ નક્કી કરવામાં આવ્યો. એ જ વરસે ગાંધીજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરૂચમાં ગુજરાતની બીજી કેળવણી પરિષદ ભરવામાં આવી અને તેમાં આશ્રમની શાળાની યોજના તથા અભ્યાસક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. કાકાસાહેબે આ પરિષદમાં વાંચવા માટે રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી વિશે એક લેખ મરાઠીમાં લખી આપ્યો હતો. તેનું ગુજરાતી કિશોરલાલભાઈએ કર્યું હતું. ગુજરાતીમાં કદાચ તેમનો આ જ પહેલવહેલો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ લાગે છે. હિન્દી (હિન્દુસ્તાની) જ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈએ; હિન્દી અને ઉર્દૂ એ તે ભાષાનાં બે સ્વરૂપો છે અને તે એકબીજાની નજીક આવવાં જોઈએ, એવી દલીલ તેમણે એ નિબંધમાં રજૂ કરી હતી. આશ્રમની શાળામાં તો હિન્દુસ્તાની ભાષાની નાગરી અને ઉર્દૂ બન્ને લિપિઓ શીખવવાનું આવશ્યક મનાતું. તે વખતની આશ્રમની શાળાના શિક્ષક-મંડળ જેવું શિક્ષકમંડળ ભાગ્યે જ ઇતરત્ર જોવા મળે એવું હતું. કિશોરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ, કાકાસાહેબ, જુગતરામ દવે, વિનોબા, અપ્પાસાહેબ પટવર્ધન તેમ જ મગનલાલભાઈ, એ બધામાંથી એક એક વ્યક્તિ એક એક સંસ્થાની ગરજ સારે એવી; તે ઉપરાંત ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણી તો હતી જ. એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયોગને માટે કાકાસાહેબને બહુ જ સારું ક્ષેત્ર મળી ગયું. આમ તો સમગ્ર આશ્રમને જ વિશાળ અર્થમાં સમસ્ત પ્રજાના રાષ્ટ્રઘડતર માટેની એક આદર્શ શાળા કહી શકાય. હિન્દની પ્રજાના વિકાસના ઇતિહાસમાં આશ્રમનું અનોખું સ્થાન રહેવાનું છે.

આ વરસે (૧૯૧૭) કાકાસાહેબે ગાંધીજી જોડે સિંધની મુસાફરી કરી, ઇન્દોરમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયેલા હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં હાજરી આપી, અને ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા મહાયુદ્ધમાં સામ્રાજ્યને મદદ કરવા માટે ભર ઉનાળામાં ગાંધીજીએ લશ્કર-ભરતીની ચળવળ ઉપાડી ત્યારે તેમાં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ વગેરેએ પણ તેમની સાથે પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં હતાં ગાંધીજીએ લશ્કરભરતીનું કામ એટલા ઉત્સાહથી

ઉપાડયું હતું અને તેમાં તેઓ એટલા તન્મય થઈ ગયા હતા કે, એક વખત કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સદ્‌ગૃહસ્થ તેમને મળવા માગે છે એમ મહાદેવભાઈએ તેમની આગળ વાત કરતાં તેમણે બીજી બધી વાત કોરે મૂકીને એ ભાઈ લશ્કરમાં જોડાવા તૈયાર છે કે નહીં એવો પ્રશ્ન મહાદેવભાઈને પૂછીને તેમને ચકિત કરી દીધા હતા !

કાકાસાહેબને અનેક વિષયોમાં રસ હોવાથી અને 'જ્ઞાન માત્ર મારું ક્ષેત્ર છે' (ઑલ નૉલેજ ઇઝ માઈ પ્રૉવિન્સ) એ તેમનું એક જીવનસૂત્ર હોવાથી વિવિધ વિષયો અંગેનું તેમનું જ્ઞાન સારુંસરખું છે. ઉપરાંત અનેક પ્રશ્નનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરીને તેને અંગે પોતાનો મૌલિક મત બાંધવાની ટેવ હોવાથી તે જે કંઈ બોલતા કે લખતા તે હંમેશ નવા જેવું અને મૌલિક લાગતું. (ધીમે ધીમે આ વૃત્તિ દુર્બળ બનીને 'वेदानुकूला स्मृतिः' એ ન્યાયે કાકાસાહેબમાં ગાંધીજીને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ વધારે બળવાન બનતી દેખાય છે. એ વાત તેમનાં શરૂઆતનાં ભાષણો તથા લખાણો અને હાલનાં ભાષણો તથા લખાણોની તુલના કરતાં જણાઈ આવે તેવી છે. એના સમર્થનમાં કાકાસાહેબ ક્યારેક કહે છે કે, ગાંધીજીની શોધ કરવામાં તેમણે પોતાની મૌલિકતા કે સ્વતંત્ર બુદ્ધિ બધી વાપરી નાખી છે. પણ એ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો આપણે બાજુએ રાખીએ.) આશ્રમમાં તેમણે હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, ધર્મ ને સ્મૃતિ ગ્રંથો, હિન્દનું રાજકારણ અને અર્થકારણ, ઉપનિષદો અને ખગોળ એ વિષયોમાં વિશેષ રસ લઈને તેનો ચેપ વિદ્યાર્થીઓને લગાડ્યો. સ્વદેશીની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં શ્રી ગણેશ વાસુદેવ જોષી ઉર્ફે સાર્વજનિક કાકાના વખતથી ઓગણીસમી સદીના આઠમા દાયકાથી થઈ હતી. તેનું સંવર્ધિત સ્વરૂપ બંગભંગની ચળવળ વખતે લોકોને જોવા મળ્યું. પણ તેના વિશુદ્ધતર સ્વરૂપનું દર્શન ગાંધીજીએ જ દેશને કરાવ્યું. એ સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત આ જમાનાનો પ્રજોદ્ધારક ઈશ્વરી અવતાર છે, એવું પ્રતિપાદન કરતો એક મૌલિક નિબંધ કાકાસાહેબે ૧૯૧૯માં લખ્યો. એના અંગ્રેજી ભાષાંતરના વાચન પરથી શ્રી રોમાં રોલાંએ કાકાસાહેબ પર સંકુચિતપણાનો આરોપ કર્યો, જે તેમના (રોલાંના) ગાંધીજીના ચરિત્રમાં નોંધાયેલો છે. એને અંગે કાકાસાહેબ અને રોલાં વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને અંતે રોલાંએ બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક પોતાનો આક્ષેપ પાછો ખેંચી લઈ દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી કાકાસાહેબની માફી માગી. પરંતુ આવા મહાન પુરુષ પોતાની માફી માગે છે એનું પ્રદર્શન કરવું કાકાસાહેબની નમ્રતાને રુચ્યું નહિ, એટલે એ કાગળ આજે તેમના દફતરમાં જ ક્યાંક પડેલો છે એમ જાણવા મળે છે.

સ્વદેશીના સિદ્ધાન્તના પૂરતા આકલનને અભાવે અનેક પરદેશી વિચારકોએ તેના હિમાયતીઓ પર સંકુચિતપણાનો આરોપ કર્યો છે. તેમાં પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ અને નગરરચનાનિષ્ણાત પેટ્રિક ગેડીઝ પણ એક હતા. શ્રી છગનલાલ જોષી મારફતે કાકાસાહેબની તેમની સાથે મુલાકાત થઈ તે વખતે તેમણે પોતાનો આવો અભિપ્રાય કાકાસાહેબ આગળ વ્યક્ત કર્યો. પણ જ્યારે કાકાસાહેબે સ્વદેશીનું રહસ્ય જણાવતાં તેમને કહ્યું કે, અમારા સ્વદેશીના સિદ્ધાન્તમાં તમને લાગે છે એવું એકદેશીપણું કે સંકુચિતપણું સુદ્દલ નથી; પણ તેમાં regionalism(સંકુચિત એકદેશીપણું – જડતા) અને vitalism(પ્રાણ–વ્યાપકતા) બન્નેનો સુંદર સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ગેડીઝે એટલી જ નિખાલસતાથી તેમને જણાવ્યું કે, તો તો સારે તેની સામે કશું કહેવાપણું નથી; હું તેના પહેલા અર્થને ખ્યાલમાં રાખીને જ તેને પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય ધરાવતો હતો.

આમ તો કાકાસાહેબનું લખાણ ૧૯૧૭થી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થવાની શરૂઆત થઈ હતી, તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ૧૯૨૦માં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે મહેમાન થઈને અમદાવાદ આવ્યા તે વખતે કવિશ્રી વિશે એક લાંબો લેખ તેમણે ગુજરાતીમાં લખાવ્યો હતો. એ જ તેમનો પહેલો સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ કહી શકાય.

આ જ અરસામાં આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પ્રવાસની હકીકત કાકાસાહેબે કહેવા માંડી તે આશ્રમની શાળાના હસ્તલિખિતમાં પ્રથમ અક્ષરદેહ પામી. અને આગળ જતાં ‘ हिमालयनो प्रवास ’ને રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના

૧૯૨૦ની સાલથી હિંદના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો કહેવાય. પંજાબનો હત્યાકાંડ, ખિલાફતનો પ્રશ્ન, તથા સ્વરાજ એ ત્રણે મહત્ત્વના સવાલોની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારે હિંદને ભારે અન્યાય કર્યો હતો, તેથી તેની શુભનિષ્ઠાની બાબતમાં દેશનો પૂરેપૂરો ભ્રમ ભાંગ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીએ દેશની આગળ એ શેતાની સરકારની સામે અસહકારનો કાર્યક્રમ મૂક્યો અને તેનો પ્રચાર કરવા માટે તેઓ દેશના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણા સુધી ઘૂમવા લાગ્યા. દેશના વાતાવરણની મહાસભાને યોગ્ય જાણ થાય તથા તેને એક રીતે સૂચન પણ મળે તે માટે ગુજરાતની ચોથી રાજકીય પરિષદ સને ૧૯૨૦ના ઑગસ્ટ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં અમદાવાદ મુકામે, વડોદરાના એક વખતના સરન્યાયાધીશ શ્રી અબ્બાસ

તૈયબજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરવામાં આવી અને તેમાં ગાંધીજીનો અસહકારનો આખો ઠરાવ અને તેનો કાર્યક્રમ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે ઠરાવની એક કલમ શાળા-કૉલેજોનો બહિષ્કાર કરવા વિશે હતી. એટલે એ બહિષ્કાર વ્યાપક પ્રમાણમાં સફળ કરવો હોય તો એ શાળા-કૉલેજોની અવેજીમાં કંઈક નવી વ્યવસ્થા તો કરવી જ જોઈએ. તેથી ગુજરાતની એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો અને તે માટે એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. એ કામમાં ગાંધીજીની સાથે જ કાલેલકર, મશરૂવાળા વગેરે તેમના સાથીઓ અને આશ્રમના અધ્યાપકો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે એ સ્વાભાવિક હતું. કેવળ અસહકારની દૃષ્ટિ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીયતા, હિંદની સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિનો પૂરો ખ્યાલ રાખીને જ નવી સંસ્થાનું ઘડતર ઘડાય એ જરૂરનું હતું. તેથી જૂની ઘરેડની શાળા-કૉલેજોમાંથી અસહકાર કરીને આવેલા પણ અંગ્રેજી ચશ્માં દ્વારા જ જોનારા શિક્ષકો કે પ્રોફેસરો દ્વારા એ કાર્ય થઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે આ સમિતિમાં કાકાસાહેબ જેવાની હાજરી અત્યંત આવશ્યક અને ઉપકારક નીવડવાની હતી. આ અરસામાં નવજીવનમાં તેમ જ યંગ ઇન્ડિયામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કયા પાયા પર થવી જોઈએ, તેમાં કોઈ પણ જાતનું સંકુચિતપણું ન આવે તેટલા માટે કયું ધોરણ રાખવું જોઈએ, ઇત્યાદિ બતાવવા માટે કાકાસાહેબે બે-ત્રણ લેખો લખ્યા અને અંતે એવી ચેતવણી આપી કે Where there is no vision, the people perish જે પ્રજામાં વર્તમાનને વટાવીને ભાવીને જોવાની દૃષ્ટિ નથી હોતી તેનો વિનાશ જ થાય છે.

ઉપર જણાવેલી સમિતિનું જ આગળ જતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની નિયામક સભામાં રૂપાંતર થયું; અને તેણે ૧૯૨૦ના નવેંબરની ૧૫મી ને સોમવારે વિદ્યાપીઠની પહેલી પ્રવૃત્તિ તરીકે ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા ગાંધીજીને શુભ હસ્તે કરી. મહાવિદ્યાલયનું કાર્ય બરાબર દીપી નીકળે તે માટે આશ્રમ તેમ જ તેની રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળામાંથી કાલેલકર, વિનોબા, પટવર્ધન, નરહરિભાઈ વગેરે ઓછોવત્તો સમય મહાવિદ્યાલયમાં આપવા લાગ્યા. શ્રી મશરૂવાળાએ વિદ્યાપીઠના મહામાત્રની જવાબદારી માથે લીધી.

વિદ્યાપીઠના શરૂઆતના ઉત્સાહ ને મસ્તીના તે દિવસો તાજો અસહકાર કરીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ કદી ભૂલી શકે તેમ નથી. આ લેખની શરૂઆતમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, એક નવું અને વિશાળ જગત તેમની આગળ પ્રગટ થયું હતું. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકો સાચી રાષ્ટ્રીય ભાવના ને ત્યાગ-

વૃત્તિથી પ્રેરિત થઈને આવેલા હોવાથી અધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અમુક પ્રકારનો નિકટનો જીવન-સંબંધ બંધાયો હતો. કાકાસાહેબના નામ-પર જોકે અર્થશાસ્ત્રનો વિષય મુકાયો હતો, તોપણ તેઓ અનેક વિષયો લેતા. અંગ્રેજી, પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી કોઈ પણ વિષય તેઓ શીખવતા. એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતમાં બંગાળીના અધ્યાપક આવ્યા ન હતા ત્યારે તેમણે એ વિષય પણ શરૂ કરી દીધો હતો. ગુજરાતમાં બંગાળીનો તેમ જ બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓનો અભ્યાસ અને પ્રસાર કરવાનું કામ વિદ્યાપીઠે જ શરૂ કર્યું હતું. મહાવિદ્યાલયમાં વિદ્યારંભે રોજ પ્રાર્થના થતી તે પછીનું તેમનું પ્રવચન વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ પ્રેરણાદાયી લાગતું. અને પ્રાર્થના શા માટે જોઈએ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રાર્થનાનો – તે પછીના પ્રવચનને ખાતર – લાભ લેવા ચૂકતા નહિ. તે વખતનાં તેમનાં એ પ્રવચનો બહુ ટૂંકાં અને સચોટ અસર કરનારાં હતાં. તેમાં શિથિલતા ભાગ્યે જ આવતી. શૈલીમાં ઓજસ હતું. તેમની વાણીનો કે લખાણોનો આ ગુણ પ્રાર્થનામંદિરમાં તેમ જ તેમનાં લખાણોમાં બધે સરખો જ જોવામાં આવતો. તેથી બધા જ વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ એક કેન્દ્ર જેવા બની ગયા હતા.

મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થયા પછી થોડા જ દિવસમાં ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિરની સ્થાપના કરવાની સૂચના વિદ્યાપીઠની નિયામક સભા આગળ આવી. પ્રાચીન ઇતિહાસ ને પુરાતત્ત્વને અંગે મુંબઈ યુનિવર્સિટી હિન્દની બીજી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં ઘણી પાછળ છે. નહિ તો ભાઉ દાજી, ભાંડારકર, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી જેવાની પરંપરા આગળ ચલાવનારા થોડાક માણસો તો આજે આપણા પ્રાન્તમાં જરૂર તૈયાર થયા હોત. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે એ બાબતમાં આગળ પગલું ભરવાનો વિચાર કર્યો અને પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના ઘડવા માટે એક સમિતિ નીમી. 'બધા રસ્તાઓ રાજધાની રોમ તરફ જવા જોઈએ' એ અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે બધી વિદ્યાઓ મુક્તિ તરફ લઈ જનારી હોવી જોઈએ 'सा विद्या या विमुक्तये' એ વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર હતો. કાકાસાહેબે તો આ મંત્રની સાધના જ અત્યાર સુધી વિશેષ ભાવે કરી હતી. તેથી આપણાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિનો વર્તમાન સાથે કેમ મેળ બેસાડી શકાય તેનો પણ વિચાર આ સમિતિએ કરવાનો હતો. તેમાં તેને કાકાની ખૂબ મદદ મળી. વિદ્યાપીઠનો આર્યવિદ્યામંદિરનો અભ્યાસક્રમ એ વસ્તુનો નક્કર પુરાવો કહી શકાય.

વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણકાર્ય તો બરાબર શરૂ થયું અને ચાલ્યું. પણ તેના સંચાલકોમાં એકરાગ રહ્યો નહિ તેથી; તેનું કામ બરાબર પગભર થયું છે,

હવે આશ્રમની શાળાનું કામ છોડીને વિદ્યાપીઠમાં રહેવાની જરૂર નથી તેથી; અથવા આશ્રમના શિક્ષકોને જે જાતની કેળવણી દેશહિત માટે ઉત્તમ છે એમ લાગતું હતું તે વિદ્યાપીઠમાં પૂરેપૂરી દાખલ કરવાને અવકાશ મળશે નહિ એમ લાગવાથી; અથવા બધાં જ કારણોને લીધે કાકાસાહેબ, કિશોરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ વગેરે વિદ્યાપીઠના કામમાંથી ફારેગ થઈને પાછા આશ્રમની શાળાના પોતાના કામમાં ગયા.

પણ કાકાસાહેબનો વિદ્યાપીઠ તેમ જ તેના વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો. વિદ્યાપીઠની નિયામક સભામાં તેમ જ પુરાતત્ત્વ મંદિર વગેરે તેની વિવિધ વિદ્યાઓને અંગેની સમિતિઓમાં તો તેઓ હતા જ. તે ઉપરાંત અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ અધ્યાપકો તેમને વારંવાર મળતા ને તેમની પાસેથી સલાહસૂચન, દોરવણી કે પ્રેરણા મેળવતા. વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો કાકાસાહેબનો સંબંધ ઉત્તરોત્તર ખૂબ વધતો ગયો. ગુજરાતભરના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ મિત્ર, શિક્ષક ને સલાહકાર બન્યા, એ તેમના બહોળા પત્રવ્યવહાર પરથી જોઈ શકાય છે. એ પત્રવ્યવહારમાં જીવન અંગેના જાતજાતના પ્રશ્નોની બહુ જ સુંદર રીતે છણાવટ કરેલી જોવા મળી શકશે. વ્યક્તિગત વાતચીત ને પત્રવ્યવહાર એ બે દ્વારા ગુજરાતના સંખ્યાબંધ યુવાનો પર કાકાસાહેબે ભારે અસર ઉપજાવી છે. તેમનાં પુસ્તકો તો જાહેર વસ્તુ છે જ.

‘નવજીવન’ના તંત્રીપદે

૧૯૨૨માં ગાંધીજીને ૭ વરસની સજા થઈ. ‘નવજીવન’ના વ્યવસ્થાપક સ્વામી આનંદ તે પછી તંત્રી બન્યા; તેમને પણ સરકારે થોડા જ વખતમાં ઝડપી લીધા. એટલે ‘નવજીવન’ ચલાવવાના કાર્યનો ભાર કાકાસાહેબને માથે આવ્યો. ‘નવજીવન’ના તંત્રી તરીકે તો તેમનું નામ આપણને જોવા મળતું નથી, પણ ૧૯૨૨ની ૪ થી જૂનને રોજ તેમનો પ્રથમ અગ્રલેખ ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી ૧૯૨૩ના ફેબ્રુઆરીની આખરે તેમના પર હિન્દના ફોજદારી કાયદાની કલમ ૧૨૪ (અ) હેઠળ રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો ને તેમને ૧ વરસની સખત કેદની સજા થવાથી તેઓ જેલ ગયા ત્યાં સુધી તેમણે ‘નવજીવન’માં સાપ્તાહિક લેખોનો જાણે એક મોટો ધોધ જ વહેવડાવી દીધો. ધાર્મિક પર્વો કે જયંતીઓથી માંડીને પ્રચલિત રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નોને ચર્ચનારું તેમનું આ કાળનું લખાણ તેમના સાહિત્યમાં સૌથી વધારે ઓજસવાળું હોવાની સાથે એટલું જ વિપુલ છે. તેમના બધા સંગ્રહોના પાયારૂપ આ લખાણ ‘કાલેલકરના લેખો’માં મોટા કદનાં લગ-

ભગ આઠસો પાનાંના એક દળદાર ગ્રંથમાં આપણને એકત્ર જોવા મળે છે. સ્વતંત્રતા ને દેશના પ્રેમથી બળબળતા કાલેલકરની ઓળખ ગુજરાતને આ લખાણ દ્વારા જ થઈ અને તે ઓળખ આબાલવૃદ્ધ ગુજરાત કદી ભૂલ્યું નથી.

આ વખતના જેલવાસ દરમિયાન કાકાસાહેબે 'ઓતરાતી દીવાલો' નામનું એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું. તેમાંથી તેમનો સાત્ત્વિક કુદરત-પ્રેમ અને નિરાગસ વૃત્તિ આપણને જોવા મળે છે. આજે આ પુસ્તક કિશોર કુમાર અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતભરમાં સાહિત્યનો પ્રથમ પરિચય કરાવી રહ્યું છે.

જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા બાદ બોરસદ મુકામે ભરાયેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદના અધ્યક્ષપદે કાકાસાહેબની વરણી કરીને ગુજરાતે કાકાસાહેબ પ્રત્યેની પોતાની કદરદાની વ્યક્ત કરી. આશ્રમની શાળાનું નવસંસ્કરણ કરવાનું કામ પણ કાકાસાહેબે શરૂ કર્યું હતું. એટલામાં તેમના શરીરમાં ક્ષય-રોગનાં ચિહ્નો દેખા દીધી. તેથી તબિયત સુધારવા માટે તેઓ હજીરા, બોરડી, સિંહગઢ, યવત, ચિંચવડ, નાંદી ટેકરીઓ વગેરે ઠેકાણે આરામ માટે રહેવા ગયા. અમદાવાદ આવીને ડૉ. તળવળકરની દવા કરી પૂર્ણ રોગમુક્ત થયા ને થોડોક વખત આશ્રમમાં ગાળ્યો. અને પછી ફરી ગાંધીજી સાથે દક્ષિણ હિન્દ અને લંકાની મુસાફરી કરી આવ્યા. લાંબા વખત સુધી માંદગી ભોગવનાર માણસ અર્ધો વૈદ બને છે એ ન્યાયે કાકાસાહેબ ક્ષયરોગના એક ચિકિત્સક બની ગયા. તેમણે આપેલી સલાહ-સૂચના અનુસાર આહાર-વિહારના નિયમોનું પાલન કરીને ક્ષયના ભોગ બનેલા તેમના કેટલાક મિત્રો એ રાજરોગના સકંજામાંથી મુક્ત પણ થયા છે. કાકાસાહેબ લગભગ ૧૯૨૭ના અંત ભાગમાં સાજાતાજા થઈને આશ્રમમાં પાછા આવ્યા.

વિદ્યાપીઠની નવરચના

આ જ અરસામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પુનર્ઘટનાનો વિચાર ચાલતો હતો. વિદ્યાપીઠની સ્થાપના જોકે અસહકારના પાયા પર અને સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિના એક સાધન તરીકે ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણીથી થઈ હતી, તોપણ ગાંધીજીની ફિલસૂફીનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ તેમાં પડ્યું ન હતું. તેના ઘડતરમાં બે પ્રવાહોનું મિશ્રણ થયું હતું. એક સ્વરાજ્યનો ત્યાગ અને ઉદ્યોગનો ખડતલ માર્ગ અને બીજો સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, સંગીત, કળા ઇત્યાદિની ઉપાસનાનો માર્ગ. આ બે પૈકીનો પહેલો પ્રવાહ મંદ પડ્યો હતો અને બીજો જોશભેર વહેતો હતો અને તેમાં સ્વરાજ્યની સાધના માટે જે તપ, ત્યાગ,

ઉદ્યમયુક્ત સંયમી જીવનની જરૂર હતી તેને અંતરાયરૂપ એવાં કેટલાંક અનિષ્ટો દાખલ થતાં હતાં. જોકે લોકદૃષ્ટિને એ જ માર્ગ મોહક લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. સાથે સાથે જ અસહકારનાં પૂર ઓસરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓની અને માન્ય સંસ્થાઓની સંખ્યા પણ ઘટી ગઈ હતી. એટલે સંસ્થાના વિસ્તાર કે ક્ષેત્રના પ્રમાણમાં તેનું ખર્ચ અને તંત્ર માથાભારે પાઘડીના જેવું થયું હતું. તેથી એ બધાને ખંખેરી નાખી સંસ્થાને સુઘટિત અને સુઘડસૂથરી બનાવવાનું કામ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. એ કામ કરવા માટે સંસ્થાના તંત્રમાં પણ ફેરફાર કરવાનું જરૂરી હતું. આને માટે મહાત્મા ગાંધીની નજર કાકાસાહેબ પર પડી. તે વખતે મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેની નિષ્ઠાને વફાદાર રહીને કાકાસાહેબે એ કામ હાથમાં લીધું અને પોતાના બહુ જ નિકટના બે મિત્રોનો ખોફ વહોરી લીધો. પોતાના મનઃસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી આ ત્યાગ કાકા સાહેબને બહુ જ ભારે પડ્યો છે.

વિદ્યાપીઠની પુનર્ઘટના વખતે એ વૃક્ષની સારી પેઠે કાપકૂપ કાકા-સાહેબને કરવી પડી; અને કોઈ નિર્ઘૃણ માળીની જેમ જ તેમણે તે કરી પણ ખરી. આચાર્ય ધ્રુવ જેવા સંસ્કૃતિના ઉપાસકે – એમને મન સ્વતંત્રતા કરતાં સંસ્કૃતિનું જ મહત્ત્વ વધારે રહ્યા કર્યું હતું – તો કાકાસાહેબના એ કામને લગભગ સંસ્કૃતિ-વિધ્વંસક, સંકુચિતપણાનું અનુદાર કાર્ય કહ્યું. પણ તેથી કાકાસાહેબે પોતાનું ધ્યાન લક્ષ્યથી જરાય ચલિત થવા દીધું નહિ. કાકાસાહેબની સામે સંસ્કૃતિના દુશ્મન હોવાનો આરોપ તો ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે. પણ એ સંસ્કૃતિ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાવલંબન, સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, વગેરેના પાયા પર રચાયેલી હોવી જોઈએ, જીવનનો કેવળ ઉપર ઉપરનો ઓપ હોય તે ન ચાલે. તેમણે જણાવ્યું કે, કેવળ સંસ્કૃતિ-વિકાસની કેળવણી કદર-બૂઝ કરનારી ભોગી હોય છે; જ્યારે સ્વાશ્રયી ઉદ્યોગવાળી કેળવણી સર્જક અને ત્યાગી હોય છે. એ ભેદને ખ્યાલમાં રાખી તેમણે બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન આ વખતની તેમની વિદ્યાપીઠની કારકિર્દી દર-મિયાન કર્યો. તે વખતનો વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ વર્ધાયોજનાના બીજરૂપ હતો એમ કહી શકાય.

આ કાળ દરમિયાન જ બારડોલીનો સત્યાગ્રહ થયો. કાકાસાહેબે વિદ્યા-ર્થીઓને પરિમિત સંખ્યામાં તેમાં ભાગ લેવા મોકલીને એ લડતમાં વિદ્યાપીઠ વતી સક્રિય ફાળો આપ્યો. પણ કેવળ લોકોની બેજવાબદાર ટીકાને વશ થઈને આખી સંસ્થાને એ લડતમાં હોમી દીધી નહિ.

વિદ્યાપીઠના આચાર્ય અને કુલનાયક તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન કાકાસાહેબે બીજું એક મહત્ત્વનું અને દૂરગામી પરિણામવાળું કાર્ય પાર પાડયું અને તે ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અંગેનું હતું. ગાંધીજી ૭ વરસની સજા લઈને ૧૯૨૨માં જેલમાં ગયા ત્યારે ત્યાંથી જ તેમણે ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને અંગે પ્રવર્તતા અરાજક વિશે ફરિયાદ કરી હતી અને વહેલામાં વહેલી તકે તેમાં વ્યવસ્થા અને એકધારાપણું આણવું જોઈએ એવી સૂચના કરી હતી. જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી આશરે ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં તેમણે એ કામ કરવા માટે શ્રી કાકાસાહેબ, સ્વ. મહાદેવભાઈ તથા શ્રી નરહરિભાઈની એક સમિતિ નીમી. આ સમિતિએ જોડણીને અંગે અગાઉ થયેલી બધી ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈને ચોથી સાહિત્ય પરિષદની જોડણી-સમિતિના ઠરાવને આધારરૂપ ગણી કેટલાક નિયમો તારવી કાઢયા અને ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યાચાર્યો પર મોકલ્યા, અને તેમાંના ઘણાના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા. એ જ અરસામાં વિદ્યાપીઠે પણ એક જોડણી-સમિતિ નીમી અને તેમાં નરહરિભાઈની નિમણૂક કરી. એટલે વિદ્યાપીઠ તરફથી એ કામ આગળ ચાલ્યું અને ગુજરાતી ભાષાને એક સર્વમાન્ય અને વ્યવસ્થિત જોડણીકોશ મળ્યો. આગળ જતાં તેમાં કોશનાં બીજાં અંગો પણ ઉમેરાતાં ગયાં છે. વિદ્યાપીઠ તરફથી આ એક ભારે સંગીન કામ કાકાસાહેબે પાર પાડયું. આ કોશનું કામ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ કેવી રીતે થતું ગયું છે, તેનો ખ્યાલ કોશની નવી બહાર પડનાર આવૃત્તિ પરથી આવશે.

આ જ કાળમાં મુંબઈના જાણીતા ગાંધીભક્ત શ્રી નગીનદાસ અમૂલખરાયે ગુજરાતનાં ગામડાંની સેવા અને ઉત્કર્ષ માટે વિશેષ કેળવણીની યોજના કરવા માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ વિદ્યાપીઠને સોંપી. તેમાંથી વિદ્યાપીઠમાં ગ્રામસેવા મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને ગુજરાતના જિલ્લા દીઠ ત્યાંની પછાત કોમોની ખાસ સેવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપન કરવાની યોજના કાકાસાહેબે ઘડી કાઢી. તેમાંથી માત્ર ખેડા જિલ્લામાં વલ્લભ વિદ્યાલયના રૂપમાં એ યોજનાએ મૂર્ત સ્વરૂપ પકડયું છે. રાજકીય હિલચાલ તથા તે તે જિલ્લાની સ્થાનિક સહાનુભૂતિ અને સહકારના અભાવને લીધે તેનો સર્વત્ર અમલ થઈ શકયો નહિ.

ગ્રામસેવા મંદિરની જ એક પ્રવૃત્તિ તરીકે માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસનું કામ આ કાળમાં કરવામાં આવ્યું હતું. સ્થાનિક લોકોનો વિશ્વાસ અને સહકાર મળે તો જ આવી તપાસોનું કામ સંગીનપણે કેવી રીતે પાર પડી શકે એ વાત આ તપાસના હેવાલ પરથી સ્પષ્ટ જણાય તેવી છે. જોકે

આ કામ પાર પાડવાની મુખ્ય જવાબદારી એ તપાસના નિયામક શ્રી કુમારપ્પાની જ ગણાય, તોપણ કાકાસાહેબનો એ કામમાં મહત્ત્વનો ફાળો હતો.

૧૯૨૯ની મહાસભાની બેઠક થઈ. તેમાં પૂર્ણ-સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પસાર થયો અને તે પછી ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ને દિવસે આખા દેશમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ. તે દિવસે વિદ્યાપીઠની પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના પછી કાકાસાહેબે બહુ જ આનંદિત થઈને ભાવભીના હૃદયથી જણાવ્યું કે, 'જે ઘડીની વરસોથી હું રાહ જોતો આવ્યો છું તે ઘડી અત્યારે આવી છે. કોઈ પણ બાહ્ય નિયંત્રણ વિનાનું સ્વાતંત્ર્ય કે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય એ જ આપણું ધ્યેય હોઈ શકે, એમ હું બંગભંગના દિવસોથી માનતો આવ્યો છું. આજની આ ઘડી ધન્ય છે. મારે માટે તેમ જ આપણે સૌ કોઈને માટે – આખા દેશને માટે.' અને ત્યારથી ભાવિ લડતની તૈયારી કરવા પાછળ તેઓ મંડી ગયા. મહાત્મા ગાંધી પણ સ્વરાજ્યની આ અંતિમ લડત માટે શું કરવું, કયું પગલું લેવું, તેને અંગે રાતદિવસ ઉગ્રતાથી વિચાર કરતા ('ફ્યૂરિયસલી થિંકિંગ') હતા. કાકાસાહેબ પણ કોઈ પણ પ્રસંગ મળ્યે આ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની વાત કરવાનું, પોતાના મનમાં સળગતી ભાવના વ્યક્ત કરવાનું ચૂકતા નહિ.

દાંડીકૂચના દિવસો નજીક આવ્યા. વિદ્યાપીઠનો એકેએક અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી આ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં જોડાય અને વિદ્યાપીઠના શિબિરમાં જરાસરખી શિથિલતા પેસે નહિ તે માટે તેઓ અખંડ જાગ્રત રહેતા. અમારા સંગીતના અધ્યાપક પોતાની અશક્તિનો એકરાર કરીને વખતસર વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા. કળાના અધ્યાપકે જેલ જવાની અશક્તિને લીધે ગાંધીજીની કૂચ સાથે રહીને તેની ફિલ્મ લઈને તે લોકોને બતાવી તે દ્વારા વિદ્યાપીઠના સેવક તરીકે સ્વરાજ્યની લડતમાં ફાળો આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. કળાના રસિયા, બલકે પક્ષપાતી, કાકાસાહેબને આ સૂચના ગમશે એવી ધારણા હતી. પણ કાકાસાહેબ આવી નિષ્પ્રાણ કળાના ઉપાસક કદી ન હતા. એ વખતે તેમણે કરેલા સ્વતંત્રતા દેવીના આવાહનમાં તેઓ કહે છે કે, 'હે દેવી સ્વતંત્રતે! સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઐહિક ઐશ્વર્ય એ બધું તારા વિના કૂચા જેવું છે, નિર્માલ્યની જેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય છે.' એટલે એવી મુક્તિ માટેના સંગ્રામને આડે કળા આવે એ તેઓ કેવી રીતે સાંખી શકે? એટલે ગમે તે જાતની ગેરસમજ વહોરી લઈને પણ પોતાના એક વખતના વિદ્યાર્થી, પ્રિય કળાકાર ને સાથીને વિદ્યાપીઠમાંથી રજા આપી દેવાનો તેમણે વિના સંકોચે નિર્ણય કર્યો, અને વિદ્યાપીઠના શિબિરનું વાતાવરણ જીવંત રાખ્યું. એ

લડતમાં વિદ્યાપીઠે જે ફાળો આપ્યો તે બદલ ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠનો જાહેર ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે, ગુજરાતે વિદ્યાપીઠની પાછળ જે કંઈ ખર્ચ કર્યું છે તેનું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે દેશને વળતર મળી ગયું છે. વિદ્યાપીઠ સોએ સો ટકા પાસ થયું છે.

એ જ દાંડીકૂચના દિવસોમાં સાતમી મહારાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ તળેગામ ગયા. મહારાષ્ટ્રના આદ્ય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર શ્રી વિજાપુરકરે સ્થાપેલી રાષ્ટ્રીય પાઠશાળામાં (સમર્થ વિદ્યાલયમાં) એ પરિષદનું અધિવેશન ભરાયું હતું. તે વખતનું કાકાસાહેબનું ભાષણ સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહનો એક અજોડ નમૂનો છે. એ જ વખતે પૂનામાં 'વસંતવ્યાખ્યાનમાળા'માં તેમણે એક ભાષણ આપ્યું અને આ અહિંસક લડત અખિલ માનવજાતિ માટે કેવી કલ્યાણકારી છે તેનું બહુ સચોટ વિવેચન કરીને, નિર્દોષ માણસોના લોહીનું ખાતર ધરતી પર પડશે તો તેમાંથી એક નવી માનવજાતિનો સમૃદ્ધ ફાલ દુનિયાને મળશે, એમ ત્યાં ભેગી થયેલી મેદનીને બુલંદ અવાજે જણાવ્યું. તે વખતના એમના ધીરગંભીર શબ્દોની શ્રોતાઓ પર બહુ જ ઊંડી અસર થઈ હતી.

યરોડા જેલમાં ગાંધીજી સાથે

૧૯૩૦માં સજા થયા પછી કાકાસાહેબને ગાંધીજીની સાથે યરોડા જેલમાં રહેવાનો લાભ મળ્યો. એ વખતે તેમણે પોતાના ખગોળના રસનો ચેપ ગાંધીજીને પણ લગાડ્યો અને બન્ને જણાએ ખગોળનું એક શાસ્ત્રીય પણ લોકભોગ્ય પુસ્તક લખવાનું પણ ધારેલું. નિર્દોષ આનંદ અને પરમેશ્વરની અનંતતાનું ભાન કરાવનારું તારાદર્શન ગાંધીજી માટે તો એક આધ્યાત્મિક સાધન જ બની ગયું. એ સહવાસને લીધે કાકાસાહેબમાં અમુક પ્રકારના નિયમિતપણાની અને પોતાનું કામ જાતે કરવાની ટેવ પડવા માંડી હતી. તેઓ પોતાને હાથે લખતા પણ થયા હતા. આને અંગે એક રમૂજી પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. ગાંધીજીની દિનચર્યા તો જેલમાં પણ બરાબર ઘડિયાળના કાંટા પ્રમાણે ચાલતી. તેમાં મિનિટેમિનિટનો હિસાબ હોય. એક વખત દિવસનો કાર્યક્રમ આંકયા પછી અર્ધોપોણો કલાક ફાજલ પડતો જણાયો. એટલે તેમણે પૂરેપૂરી ગંભીરતાથી કાકાને પૂછ્યું, 'કાકા, મારી પાસે પોણો કલાક ફાજલ છે. તમારે કશું લખાવવું હોય તો હું તૈયાર છું.' કાકા શરમના માર્યા અર્ધા થઈ ગયા અને તે દિવસથી પોતાનું લખવાનું પોતાને હાથે લખવાની તેમણે શરૂઆત કરી. જોકે જુગજૂની પારકા પાસે લખવાની એમની ટેવ યથાવકાશ ફરી પાછી સ્થાનાપન્ન થઈ ગઈ!

નિયમિતપણાને ને કાકાને તો જાણે વેર! બની શકે ત્યાં અનિયમિત રહેવું. ગમે તેવો નિયમ હોય તોયે તેને અપવાદ હોય જ એ વૃત્તિથી તેનું અનુસરણ કરવાનું ટાળવાનું જ ન હોય, એવો જાણે તેમનો સ્વભાવ હોય એમ લાગે. અને બધા જીવનને નિયમબદ્ધ કરવામાં આવે તો તેમાં રસ પણ શો રહે? બધા જ રાત્રે નવ વાગ્યે સૂઈ જવાનું અને સવારે ૭ વાગ્યે ઊઠવાનું વ્રત લે તો આકાશમાં સળગતી જ્યોતિઓ તરફ નજર પણ કોણ કરે? આખું ખગોળશાસ્ત્ર જ અણખેડાયેલું રહેત ને! એવી દલીલ તેમને પક્ષે કરી શકાય ખરી. પરંતુ નિયમિતપણા વિના સામાજિક જીવન તેમ જ વ્યક્તિગત જીવન શકચ બને ખરું? અને આ વાત કાકાસાહેબ પણ ક્યાં નથી જાણતા? માત્ર કોઈ પણ નિયમનું પાલન જડ ન થઈ જાય એ જોવામાં આવે તો બે ધ્રુવો વચ્ચેનો સુવર્ણ મધ્ય મળી જાય!

સ્વરાજ વિદ્યાલય

ગાંધી-ઇર્વિન કરારને પરિણામે થયેલા યુદ્ધવિરામ પછી કાકાસાહેબે વિદ્યાપીઠમાં સ્વરાજ વિદ્યાલય શરૂ કર્યું. તેનો હેતુ યુદ્ધવિરામને લોકો કે તેના સૈનિકો કાયમની સંધિ ન માની બેસે એ જોવાનો અને પૂરી થયેલી લડાઈમાં જે અનુભવો મળ્યા હોય તે ધ્યાનમાં લઈ ને આગામી યુદ્ધ માટેની તૈયારી કરવાનો હતો. સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહ ઘણો લાંબો વખત ચાલવાનો છે એના ભણકારા તો સંભળાતા જ હતા. આપણે ગાંધીજી અને મહાસભાની સાથે સમાધાન કર્યું એ ભારે ગંભીર ભૂલ કરી, હિન્દ પ્રત્યેની સૈકાઓથી ચાલતી આવેલી બ્રિટિશ નીતિમાં એક મોટું ગાબડું પડયું, એમ સરકારને લાગવા માંડયું હતું. એટલે તેમાંથી નીકળી જવાનો માર્ગ શી રીતે કાઢવો તેનો જ એ સતત વિચાર અને પેરવી કરતી હોય તો તેમાં નવાઈ નહોતી. સાથે સાથે દુનિયા આગળ સારા પણ દેખાવું હતું. તેથી તેણે ગાંધીજીને ઇંગ્લન્ડ જવા મનાવ્યા અને ત્યાં તેમને — પોતાની દૃષ્ટિથી તો — માત કર્યા. આ તરફ હિંદના કેટલાક પ્રાન્તોમાં ફતવારાજ્ય પણ શરૂ કરી દીધું.

બેલગામની જેલમાં

ગાંધીજી હિન્દ આવી પહોંચતાંની સાથે જ સરકારે રાષ્ટ્રઘડતર કરતી બધી જ પ્રવૃત્તિઓ દાબી દેવાના ઇરાદાથી એક સર્વભક્ષક ઑર્ડિનન્સ કાઢ્યો અને તેમાં વિદ્યાપીઠ પણ હોમાઈ ગઈ. તેના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓને જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા ને સરકારે સંસ્થાનો કબજો લીધો. આ વખતના જેલનિવાસ દરમિયાન કાકાએ જે વિચારો કર્યા તેમાં પોતાના સંસ્થાગત

જીવનનો હવે પછી અંત આણવો અને સાવ છૂટા થઈ ને કોઈ ભારતવ્યાપી પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી, એવો પણ એક વિચાર હતો. વિદ્યાપીઠમાંનું પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું હતું. આ વખતે તેઓ બેલગામ નજીક હિંડલગાની જેલમાં હતા. ગાંધીજી યરોડા જેલમાં હતા. આકાશદર્શનની તો તેમને ટેવ જ પડી હતી. અને તેને અંગે એકાદ પુસ્તક તૈયાર કરાય તો કેવું એનો તેઓ વિચાર કરતા હતા. તેમણે કાકાસાહેબને બેલગામની જેલમાં કાગળ લખી એક બે અંગ્રેજી, એક મરાઠી અને પટવાના ગુજરાતી પુસ્તકને વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપી જણાવ્યું કે, "એક સારું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં હોવું જોઈએ, અને તેમાં ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ હોય. આપણે ત્યાં બે નોખાં પુસ્તક ન પોસાય. આપણે તો ખગોળનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને અનુભવ બન્નેનું મિશ્રણ જોઈએ. તમે અહીં હોત તો એવા પુસ્તકનું કામ તમારી પાસેથી લેત, અને એમાં પણ ઠીક ઠીક ફાળો આપત. મારું જ્ઞાન અત્યન્ત કાચું ન હોત તો હું પોતે લખવા બેસી જાત, એવો રસ મને એમાં લાગ્યો છે અને આ શાસ્ત્રની ધાર્મિક ઉપયોગિતા હું જોઈ ગયો છું." કાકાસાહેબ ત્યારથી એ કામ પોતાની નજર આગળ રાખે છે, પણ એક યા બીજે કારણે તે હજી થઈ શક્યું નથી.

હિંડલગાની જેલમાં કાકાસાહેબ મહાભારતનું એક આખું પારાયણ કરી ગયા. બન્ને સંધ્યા સમયે આકાશમાં વાદળાં જે અવનવાં રૂપો ધારણ કરે છે, જે ગંધર્વનગરીઓ રચે છે, જે ચિત્રવિચિત્ર રંગનાં છાંટણાં કરે છે તેનાં બહુ સરસ વર્ણનો કાકાસાહેબે લખ્યાં, જે 'જીવનનો આનંદ'ના પ્રથમ ખંડમાં આપણને જોવા મળે છે. આમાં રસ્કિનની પ્રેરણા સ્પષ્ટ જણાય છે. આ જ સમયે તેમણે हिंडलग्याचा प्रसाद નામનું પુસ્તક લખાવ્યું. તેમના જૂના મિત્ર શ્રી પુંડલીકજીએ તેનું ગણેશકર્મ કર્યું. ગામડાના જીવનની પુનર્ઘટનાનો સર્વાંગી ચિતાર આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન છે. 'લોકજીવન' નામથી થયેલો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ જાણીતો છે.

વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા

૧૯૩૨ની આખરે કાકાસાહેબ જેલમાંથી છૂટ્યા. ગાંધીજીનો હરિજન પ્રશ્નને અંગેનો ઉપવાસ થઈ ચૂક્યો હતો, અને તેઓ યરોડાની જેલમાંથી જ હરિજન છાપું ચલાવવા લાગ્યા હતા. ગાંધીજીએ ત્રણ અઠવાડિયાંનો બીજો એક ઉપવાસ ૧૯૩૩ના મે મહિનામાં શરૂ કર્યો ને સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. પછી તેમણે દોઢ મહિના માટે લડત મોકૂફ કરી. એ મોકૂફી ફરી બીજા દોઢ માસ માટે લંબાવવામાં આવી હતી. ફરી સત્યાગ્રહ [illegible] કરતાં

પહેલાં ગાંધીજીએ ૧૯૩૨માં સંખ્યાબંધ ખેડૂતો ને ગ્રામવાસીઓ ઘરબાર વિનાના થયા તેમની સહાનુભૂતિમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ વિખેરી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો. આશ્રમનું ગ્રંથાલય તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધું અને આશ્રમનો કબજો સરકાર લઈ લે એવી તેને ભલામણ કરી. બાપુજી આવું અંતિમ સ્વરૂપનું પગલું લે છે એટલે આ લડતનો ક્યારે અંત આવશે તે કેમ કહી શકાય? દરમિયાન વિદ્યાપીઠના અમૂલ્ય ગ્રંથાલયનું શું? એવા ખ્યાલથી, તેમ જ કદાચ બાપુજીના પગલાથી કંઈક ઉત્તેજિત થઈને કાકાસાહેબે પણ વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય મ્યુનિસિપાલિટીને આપવામાં આવે એવી સૂચના ગાંધીજી પાસે મૂકી અને બંને ગ્રંથાલયો મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવામાં આવ્યાં. આ પગલામાં કાકાની શુદ્ધ બુદ્ધિ વિશે શંકા લાવવાનું કારણ નથી. પણ ગ્રંથાલય એ વિદ્યાપીઠની માલિકીનું હતું. તેનો નિકાલ વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટીઓની સંમતિથી જ થઈ શકે. એટલે એ સંમતિ મેળવ્યા વિના કાકાસાહેબે લીધેલું આ પગલું અધિકૃત ગણાય તેમ નહોતું.

વળી, લડતનો તાત્કાલિક અંત પાંચદસ વરસે આવવાને બદલે દોઢેક વરસમાં જ આવ્યો. એટલે કાકાસાહેબે લીધેલા પગલાને રદ કરીને વિદ્યાપીઠ મંડળે ગ્રંથાલય મ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી પાછું લીધું. આમેય કાકાસાહેબનો સંસ્થાગત જીવન વિશે રસ ઊડી ગયો હતો. તેમાં ગ્રંથાલયનું આ દુઃખદ પ્રકરણ બન્યું, એટલે તેમણે વિદ્યાપીઠમાંથી રાજીનામું આપી દીધું. એ છેવટના પ્રસંગ વિના કાકાસાહેબ વિદ્યાપીઠમાંથી ને ગુજરાતમાંથી ગયા હોત તો તેમના મન પર વ્યર્થતા(frustration)ની અસર રહેવા ન પામત. અન્યથા જે પ્રવૃત્તિમાંથી રસ ઊડી ગયો હતો તે પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિકપણે જ ખરી પડત.

હૈદરાબાદ (સિંધ) જેલમાં

ગાંધીજીએ આશ્રમ વિખેર્યા પછી કાયદાભંગની ફરી શરૂઆત કરી એટલે કાકાસાહેબ પણ જેલમાં પહોંચી ગયા. આ વખતે તેમને હૈદરાબાદ(સિંધ)ની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. અહીં પ્રખર સામ્યવાદી બિરાદર ડાંગેની સોબત તેમને મળી હતી. એટલે તેમની સાથે સારી પેઠે ચર્ચા થઈ અને કાકાસાહેબે માર્ક્સ વગેરેનું સામ્યવાદી સાહિત્ય વાંચ્યું. ગીતા એ કેવળ અધ્યાત્મનો કે વ્યક્તિગત મુક્તિની સાધના માટેનો ગ્રંથ નથી. તેમાં સમાજરચનાનું શાસ્ત્ર પણ સમાવિષ્ટ છે, એ બતાવવા ખાતર તેમણે गीतेचें समाजरचनाशास्त्र નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ ડાંગેને મરાઠીમાં લખાવ્યો. આનો 'ગીતાધર્મ' એ નામથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે. ગીતામાં દૈવીસંપદના જે ગુણો

બતાવ્યા છે તેમનું લોકસંગ્રહ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આ પુસ્તકમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

૧૯૩૪માં કાકાસાહેબ હૈદરાબાદની જેલમાંથી છૂટયા, ગાંધીજીની હરિજનયાત્રા ચાલુ હતી તેમાં તેમની સાથે જોડાયા, અને તેમણે સિંધ, પંજાબ, યુક્ત પ્રાંત, બિહાર, કલકત્તા વગેરેની ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી. ગાંધીજીએ હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બાબતમાં એક નવું પગલું લેવાની હિમાયત કરી. તે હતી દરેક સેવકે ગામડામાં જઈને બેસવું અને ત્યાંના જીવનમાં પૂરેપૂરા ભળી જઈને લોકશિક્ષણનું કામ કરવું. ટૂંકમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાવર મટી આ સેવકોના રૂપમાં જંગમ વિદ્યાપીઠ બને એવો જ આદેશ આપ્યો. કાકાએ એ વિચારનો પ્રચાર કરવા માટે ગુજરાત તેમ જ મહારાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો. અને પોતે પણ એક ગામડું ખોળી કાઢી ત્યાં રહેવાનો સંકલ્પ કર્યો. પ્રથમ ગુજરાતમાં જ ક્યાંક એવું સ્થળ નક્કી કરવાનો તેમનો મનસૂબો હતો. પણ પાછળથી ગુજરાત છોડીને ગાંધીજીની નજીક ક્યાંક રહી શકાય તે માટે વર્ધા પાસે કોઈ ગામમાં રહેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું.

પરંતુ ગામડાનું રટણ કાકાએ સતત કર્યા કર્યું હોય અને કેટલાય નવયુવકોને ગામડામાં જવાની તેમણે પ્રેરણા આપી હોય તોય ગામડાની ઉપાસના તેમને માટે કેવળ માનસપૂજા જ રહી છે. અને તેને પરિણામે તેમણે જેને મહાત્મા ગાંધીની દેશને શ્રેષ્ઠ દેન કહી છે તે પાયાની કેળવણીને પ્રતિષ્ઠિત બનાવીને તેની પ્રગતિમાં તેઓ તેમની પાસેથી અપેક્ષિત ફાળો આપી શકયા નહિ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. જોકે એ કેળવણીને વૈચારિક બેઠક આપવા માટે તેમણે વખતોવખત જે લખાણ કર્યું તે મહત્ત્વનો ફાળો અવશ્ય ગણાય.

રાષ્ટ્રભાષાના કામમાં

આ જ વરસે ઇન્દોરમાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલન ભરાયું તેમાં ગાંધીજી બીજી વાર પ્રમુખ થયા હતા. કાકાસાહેબ તેની લિપિસુધારા સમિતિના પ્રમુખ હતા. એ સંમેલને રાષ્ટ્રભાષાનો આખા દેશમાં પ્રચાર કરવા માટે રાષ્ટ્રભાષા સમિતિ નીમી અને એ કામની જવાબદારી કાકાને સોંપવામાં આવી. સમિતિનું મુખ્ય કાર્યાલય વર્ધા રાખવામાં આવ્યું. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારને અંગે કાકાસાહેબે હિન્દના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં અનેક વાર ભ્રમણ કર્યું અને રાષ્ટ્રભાષાની બાબતમાં પ્રાન્તોના લોકોમાં જે ગેરસમજણો હતી તેનું નિરસન કર્યું.

૧૯૩૬માં નાગપુરમાં અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ. હિંદના જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાઓ વચ્ચે આપ-લે થાય ને તે વધારે

શ્રી રૈહાનાબહેન, કાકાસાહેબ અને શ્રી સરોજબહેન નાણાવટી

કાકાસાહેબ જાપાનમાં (૧૯૫૨), પુત્રવધૂ અ. સૌ. રેવતીબહેન (તેમની ડાબી બાજુએ) સાથે

નજીક આવે તેટલા માટે, તે તે ભાષાના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોના બીજી ભાષામાં અનુવાદો કરવા અને રાષ્ટ્રભાષામાં તે બધા લાવવા, એ આ પરિષદનો હેતુ હતો. તેની મહારાષ્ટ્રની શાખા તરફથી 'विहंगम' નામનું માસિક બેત્રણ વરસ ચલાવવામાં આવ્યું. તેમાં કાકાસાહેબે ઠીક ઠીક ફાળો આપ્યો. 'हंस' નામનું હિન્દી માસિક પ્રેમચંદ અને કનૈયાલાલ મુનશીના સહકારથી કેટલોક સમય ચલાવવામાં આવ્યું. પણ એ આખી પ્રવૃત્તિ ઝાઝી આગળ વધી નહિ અને તેનાં જુદી જુદી ભાષાનાં સામયિકો એકે એકે લુપ્ત થઈ ગયાં.

રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપની બાબતમાં પણ ગાંધીજીએ સ્પષ્ટતા કરી. પણ રાષ્ટ્રભાષાની વ્યાખ્યાને અંગે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ અને હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન એ બેને લિપિ તથા શૈલીને અંગે મતભેદ પડ્યો. સંમેલન નાગરી લિપિનું હિમાયતી હતું, ઉર્દૂ લિપિની સામે તેનો વિરોધ હતો, એટલે સંમેલનને જે વસ્તુ માન્ય ન હોય તેનો પ્રચાર તેણે જ નીમેલી સમિતિ ન કરી શકે એવો સંમેલનના કાર્યકર્તાઓ તરફથી ખુલાસો થતાં, સુધારાવાળા લોકો એ સમિતિમાંથી ખસી ગયા અને ૧૯૪૨માં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેણે નાગરી અને ઉર્દૂ લિપિમાં લખાતી એક જ ભાષા હિંદુસ્તાની એ જ આપણી રાષ્ટ્રભાષા છે અને તે શીખવા માગનારે બન્ને લિપિ શીખવી જોઈએ એવો નિયમ કર્યો. પરંતુ આ સંસ્થાનું કામ રીતસર શરૂ થાય તે પહેલાં જ ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જાઓ'ની લડત શરૂ થઈ અને ગાંધીજી વગેરે આગેવાનોને સરકારે જેલમાં પૂરી દીધા. કાકાસાહેબ વીસેક દિવસ સુધી આ ચળવળનો પ્રચાર થાય તે માટે પત્રિકા વગેરે કાઢવા બહાર રહ્યા પછી તે પણ ગિરફતાર થયા ને લગભગ ત્રણ વરસ જેલમાં રહ્યા.

૧૯૪૨ની જેલમાં

આ વખતે કાકાસાહેબને શ્રી કિશોરલાલભાઈ, વિનોબા તેમ જ મધ્ય પ્રાન્તના મહાસભાના આગેવાનોને, તેમનો પોતાના પ્રાન્ત સાથેનો સંપર્ક સંપૂર્ણપણે તોડી નાખવા માટે, મદ્રાસ ઇલાકાની વેલ્લોરની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. કાકાસાહેબે ગીતા, જ્ઞાનેશ્વરી, ખગોળ વગેરેનું અધ્યયન ચલાવ્યું. ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનની અર્થઘન દૃષ્ટિથી મહત્ત્વના શબ્દોનો એક કોશ અને ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલા गीतापदार्थ कोशનાં પદોની અંદરના શબ્દો આવી જાય એવી રીતે બીજો એક શબ્દકોશ તેમણે તૈયાર કર્યો. કિશોરલાલભાઈના સહકારથી, ફિલિપાઇન્સ ટાપુમાંના રક્તપિત્તિયાના જીવન અંગે તથા તેના ઉપચારને અંગેની એક આત્મકથારૂપ નવલકથાનું 'માનવ

ખંડિયેરો ' નામથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું. બાપુજીની સાથેના સો ઉપર પ્રસંગોનાં શબ્દચિત્રો પણ હિંદીમાં લખી કાઢયાં.[1] રવીન્દ્રનાથની એક નવલકથા માલંચનો બંગાળીમાંથી મરાઠીમાં અનુવાદ કર્યો; તેમ જ પોતાના જીવન વિશેના અનેક પ્રસંગો વર્ણવતી એક લેખમાળા લખી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને તેમના કૌટુમ્બિક જીવનની સ્મરણયાત્રા આવી જાય છે. આમાંનું ઘણું સાહિત્ય હજી અપ્રકાશિત છે. વેલ્લોરમાં એકાદ વરસ રાખ્યા પછી સરકારે તેમની મધ્ય પ્રાન્તની સીવની સ્પેશ્યલ જેલમાં બદલી કરી.

૧૯૪૫માં કાકાસાહેબનો જેલમાંથી છુટકારો થયો. હિન્દુસ્તાની ભાષાના સ્વરૂપ ને લિપિને અંગે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન સાથે ઝઘડો ચાલુ જ હતો. એટલે ૧૯૪૨ના મેમાં સ્થપાયેલી હિન્દુસ્તાની પ્રચારસભાનું પ્રચારકાર્ય જેલમાંથી બહાર આવતાં જ તેમણે પાછું શરૂ કર્યું, અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં તેમનું ભ્રમણ શરૂ થયું. પ્રાંતીય ભાષા પર રાષ્ટ્રભાષા આક્રમણ કરવા માગતી નથી એવી ચોખવટ કરીને તે તે ભાષાઓ બોલનારાઓના મનમાંથી શંકાનું નિરસન કરવું અને રાષ્ટ્રભાષા એટલે નાગરી તથા ઉર્દૂ લિપિમાં લખાતી એક જ ભાષા છે એમ તેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવું, એ તેમના પ્રચારના બે મુદ્દા હતા. રાષ્ટ્રભાષાને હિંદુસ્તાની કહેવા ઉપરાંત તેમણે તેમના ષષ્ટયબ્દીપૂર્તિને અંગે યોજાયેલા સમારંભમાં જે ભાષણ કર્યું તેમાં આપણી સંસ્કૃતિને હિન્દુસ્તાની સંસ્કૃતિ કહેવી જોઈએ એમ જણાવ્યું અને એ શબ્દપ્રયોગની પાછળ રહેલી દૃષ્ટિ જો આપણે સ્વીકારીએ તો બધા ભેદમૂલક વાદો આપોઆપ શમી જશે એમ જણાવ્યું.[2]

કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાલવારી

પિતાજીનો જન્મ ઈ. સ.	:	૧૮૩૩ કે ૧૮૩૪ ચૈત્ર શુદ પ્રતિપદા.
પિતાશ્રીનું મૃત્યુ ઈ. સ.	:	૧૯૧૦ ૨૫ ફેબ્રુઆરી; માઘ પૂર્ણિમા.
જન્મ	:	૧૮૮૫ ડિસેમ્બર ૧, કારતક વદ ૧૦ શકે ૧૮૦૭
૧૮૯૨ માર્ચ ૧૧	:	સાતારા છોડીને કારવાર ગયા. મરાઠી બીજી, નૂતન મરાઠી વિદ્યાલય, પૂના. મરાઠી ત્રીજી, કારવાર. મરાઠી ચોથી, શાહપુર, બેલગાંવ.
૧૮૯૪	:	ચીન-જાપાન યુદ્ધ, ગોવામાં રાણાનું બંડ.

૧. એ શબ્દચિત્રો હિંદીમાં बापुकी झांकियां અને ગુજરાતીમાં ' બાપુની ઝાંખી 'ને નામે પ્રગટ થયાં છે.

૨. આ જીવનરેખા ષષ્ટિપૂર્તિ પ્રસંગ ૧૯૪૫માં ઊજવાયો ત્યાં સુધીની જ છે.

૧૮૯૭	:	શાહપુર વિક્ટોરિયાની ડાયમંડ જ્યુબિલી. રેન્ડ આયર્સ્ટનાં ખૂન. મુંબઈ–પૂના તરફ પ્લેગની શરૂઆત અંગ્રેજી પહેલી. સાવનૂર અંગ્રેજી બીજીમાં.
૧૮૯૮	:	કારવાર અંગ્રેજી બીજી અને ત્રીજી. ફિલિપાઇન્સ માટે સ્પેન–અમેરિકન યુદ્ધ.
૧૮૯૯	:	કારવાર છોડીને ધારવાડ અંગ્રેજી ચોથી; પ્લેગમાં ત્રીજો ભાઈ વિષ્ણુ ગુજરી ગયો. બોઅર યુદ્ધ ૧૮૯૯–૧૯૦૨; ગોવામાં પ્રથમ નિવાસ, વાયરલેસ ટેલિગ્રાફી શરૂ.
૧૯૦૦	:	ધારવાડ છોડી બેલગાંવ આવ્યા. બોક્સર યુદ્ધ – ચીનમાં.
૧૯૦૧	:	વિક્ટોરિયાનું મૃત્યુ.
૧૯૦૨	:	બોઅર યુદ્ધ પૂરું થયું, જ્યેષ્ઠ માસ લક્ષ્મી શિરોડકર સાથે લગ્ન. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં.
૧૯૦૩	:	મૅટ્રિક પાસ થયા, સાથે સાથે સ્કૂલ ફાઈનલ પરીક્ષા આપી. પિતાશ્રીએ પેન્શન લીધું અને સાંગલી રાજ્યમાં ટ્રેઝરી ઑફિસર થયા. ઇંગ્લન્ડમાં ફ્રી ટ્રેડ અને પ્રોટેક્ષનનો ઝઘડો.
૧૯૦૪–૧૯૦૭	:	ફર્ગ્યુસન કૉલેજ પૂનામાં.
૧૯૦૪–૧૯૦૫	:	રૂસો – જાપાનીઝ વૉર શરૂ થઈ.
૧૯૦૫	:	બંગ-ભંગ, બનારસમાં ગોખલે કૉન્ગ્રેસ પ્રેસિડેન્ટ.
૧૯૦૬	:	બૉયકૉટ ચળવળ, લજપતરાય ને અજિતસિંહ દેશપાર.
૧૯૦૭ મે	:	૬ વર્ષ ખાંડ ન ખાવાનું વ્રત લીધું. સૅન ફ્રાન્સિસ્કોનો ધરતીકંપ.
૧૯૦૭	:	બી. એ. પાસ થયા.
૧૯૦૮	:	સંયુક્ત ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ પરિષદ–ત્રીજી. બેલગાંવમાં ગણેશ વિદ્યાલયમાં આચાર્યનું કામ કર્યું. એ છોડીને પહેલી એલએલ. બી. પાસ થયા.
૧૯૦૮ જૂન ૧૮	:	માતા ગુજરી ગયાં. લોકમાન્ય ટિળકને ૬ વર્ષની સજા. કર્ઝન વાયલીનું ખૂન (ઇંગ્લન્ડમાં).
૧૯૦૯ જૂન ૨૩	:	પ્રથમ પુત્ર શંકર (સતીશ)નો જન્મ, મુંબઈમાં બીજી એલએલ.બી. ની ટર્મ્સ ભરી. એ છોડીને મરાઠી દૈનિક રાષ્ટ્રમતમાં ગયા. ત્યાં દત્તોપંત આપટે, વીર વામનરાવ,

ગોપાળરાવ ઓગળે, હરિભાઉ ફાટક, સ્વામી આનંદ વગેરે સાથીઓ હતા. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે બધાના ઉપરી હતા.

૧૯૧૦ : નાસિક કેસ. પિતાશ્રી ગુજરી ગયા. ટૉલ્સ્ટૉયનું મૃત્યુ. રાષ્ટ્રમત સરકારે બંધ પાડયું. હેલીનો ધૂમકેતુ દેખાયો.

૧૯૧૦-૧૯૧૧ : ગંગનાથ વિદ્યાલય(વડોદરા)ના આચાર્ય. દિલ્હી દરબાર ૧૯૧૧ પછી એ વિદ્યાલય બંધ થયું. પોર્તુગાલમાં રિપબ્લિક થયું.

૧૯૧૨ : હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. બીજા પુત્ર બાળનો જન્મ ૨૧ મે ૧૯૧૨. ચીનમાં રિપબ્લિક થયું. હિમાલયની મુસાફરી – કલકત્તા, અયોધ્યા, આલમોડા, ગંગોત્રી, જન્મોત્રી, કેદાર, બદ્રી, અલમોડા, હરદ્વાર, લાહોર, રાવળપિંડી, કાશ્મીર, અમરનાથ, શ્રીનગર, જમ્મુ, લાહોર, હરદ્વાર, ઋષિકેશ, ટેહરી, ડેહરાડૂન, હરદ્વાર, ડેહરાડૂન.

૧૯૧૨, ડિસેંબર ૧૦ : લૉર્ડ હાર્ડિંગ પર બૉમ્બ પડ્યો – દિલ્હીમાં. મંદવાડમાં ડેહરાડૂન આવીને રહ્યા હતા.

૧૯૧૩ : ઋષિકુલ હરદ્વારના મુખ્ય અધિષ્ઠાતા. મુજફ્ફરપુર. નેપાળની યાત્રા, શાંતિનિકેતન જોવા ગયા. પહેલી મુલાકાત.

૧૯૧૪ : પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. લોકમાન્ય ટિળક છૂટચા. શાંતિનિકેતનમાં ગિરિધારી કૃપાલાની સાથે હતા.

૧૯૧૪-૧૯૧૫ : ૭ મહિના સિંધ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં; પછી શાંતિનિકેતનમાં.

૧૯૧૫ : ફેબ્રુઆરી, શાંતિનિકેતનમાં ગાંધીજી આવ્યા, તેમની સાથે મુલાકાત; ફેબ્રુઆરી ૧૬ ગોખલે ગુજરી ગયા. કૃપાલાનીને પત્ર લખીને બાપુજીને મળવા બોલાવ્યા. શાન્તિનિકેતનમાં મગનલાલ ગાંધી, મગનભાઈ પટેલ, મણિલાલ, રામદાસ, દેવદાસ, પ્રભુદાસ, કૃષ્ણદાસ, જમનાદાસ ગાંધી, હરિહર શર્મા, ચિંતામણિ શાસ્ત્રી, ભીમરાવ શાસ્ત્રી વગેરે હતા; માર્ચ ૬ બાપુજી ફરી શાંતિનિકેતન આવ્યા; માર્ચ ૧૦ શાંતિનિકેતનમાં સ્વાવલંબી પ્રયોગ ૪૦ દિવસ ચાલ્યો; માર્ચ ૪

રવિબાબુનું 'ફાલ્ગુની' સાંભળ્યું. ૩૧ માર્ચ બાપુજીની ફીનિક્સ પાર્ટી હરદ્વાર ગઈ. આશ્રમની સ્થાપના કોચરબમાં તા. ૨૫ મે. ૩ જૂન રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને નાઇટહુડ મળ્યું. એપ્રિલ-મે બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ, પાછા આવીને મુંબઈ. ડિસેમ્બરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન મુંબઈમાં, ત્યાં ગાંધીજીને ફરી મળ્યા.

૧૯૧૬ : વડોદરા સયાજીપુરામાં. ગ્રામસેવા, કો-ઓપરેટિવ ડેરી, 'આત્મધર્મ' માસિક ચલાવવામાં મદદ (ત્રણ વરસ સુધી) કરી. ત્યાંથી આશ્રમમાં કોચરબ એક મહિના માટે, બેલગામમાં પ્રોવિન્શિયલ પોલિટિકલ કૉન્ફરન્સ, લોકમાન્ય અધ્યક્ષ. ફેબ્રુવારી ૪ બાપુનું હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં ભાષણ, લખનૌ કૉંગ્રેસ. હિન્દુમુસ્લિમ કરાર.

૧૯૧૭ : ફીજીમાં ચાલતી ગિરમીટિયા પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. ૧૦ એપ્રિલ બાપુજી ચંપારણમાં ગયા તે વખતે રસ્તામાં વડોદરાને સ્ટેશને એમને મળ્યા અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું છેલ્લું નક્કી કર્યું. આશ્રમની શાળામાં જોડાયા. ભરૂચ કેળવણી પરિષદ માટે રાષ્ટ્રભાષા હિંદી વિશે લેખ લખ્યો. અમદાવાદમાં મજૂર હડતાલ (ધર્મયુદ્ધ), બાપુજીની સિંધની મુસાફરીમાં તેમની સાથે. ઇન્દોરનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન. ગોધરા પરિષદ.

૧૯૧૯ : રોલેટ કાયદો. પંજાબ, ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે રમખાણો.

૧૯૨૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અમદાવાદ આવ્યા; તે વખતે તેમને વિશે ગુજરાતીમાં લેખ (પહેલો ગુજરાતી લેખ). ગુજરાત રાજકીય પરિષદ, અમદાવાદ; વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો ઠરાવ ૧૯મી જુલાઈ. નાગપુર કૉન્ગ્રેસ; અજંટાની ગુફાઓ જોઈ આવ્યા.

૧૯૨૧ : અમદાવાદની ખાદી કૉન્ગ્રેસ; કલાપ્રદર્શન ગોઠવ્યું.

૧૯૨૨ : 'યંગ ઇન્ડિયા' 'નવજીવન' ઉપરના કેસો, ગાંધીજીને ૭ વર્ષની સજા, 'નવજીવન'માં કાકાનો પહેલો અગ્રલેખ

"બારડોલીનો કાર્યક્રમ" ૪ જૂન. ઉપનિષદ્ પાઠાવલિ પુરાતત્ત્વ મંદિર મારફતે પ્રસિદ્ધ.

: મહાદેવભાઈ અલાહાબાદ જેલથી પાછા આવ્યા. 'નવજીવન'માં લેખો માટે ૧૨૪ (અ) નો આરોપ ને ૧ વરસની સજા. જેલમાં હતા ત્યારે હિન્દુ મુસ્લિમ ઝઘડા શરૂ થયા. સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હીમાં સ્પેશ્યલ કોન્ગ્રેસ.

: એક સાલની જેલ ભોગવી બહાર આવ્યા. બનારસમાં શિક્ષણ પરિષદ થઈ. ૫ ફેબ્રુઆરી ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટચા. તે પહેલાં કાકા જેલમાંથી છૂટચા હતા. મે ૧૩ બોરસદ રાજકીય પરિષદના પ્રમુખ. ૨૫ જૂન અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય કોન્ગ્રેસ કમિટીની બેઠક. પત્રકાર પરિષદમાં નિબંધ વાંચ્યો–પત્રકારની દીક્ષા. બેલગામ કોન્ગ્રેસ – ગાંધીજી પ્રમુખ. સફાઈના કામની દેખરેખ કરી.

: આરોગ્યની ખોજમાં – ચિંચવડ, સિંહગઢ વગેરે.

: દક્ષિણ ભારત અને લંકાનો પ્રવાસ ગાંધીજી સાથે.

: વિદ્યાપીઠની પુનર્ઘટના : કાકાએ વિદ્યાપીઠના કુલનાયક બનીને આખા તંત્રની જવાબદારી લીધી.

: જોડણીકોશ વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો.

: ૨૬ જાન્યુઆરી સ્વાતંત્ર્યદિન પ્રતિજ્ઞા 'ધન્ય ઘડી'. દાંડી કૂચ......વિદ્યાપીઠ એક છાવણી બની ગયું. વિદ્યાપીઠમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંમેલન તથા છાત્રાલય સંમેલન. તળેગામમાં સાતમી મહારાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ. આણંદમાં કેસ ચાલીને સજા; ગાંધીજી સાથે યરોડાની જેલમાં. જેલમાંથી બહાર આવ્યા.

: સ્વરાજ્ય વિદ્યાલય ને ઇતર પ્રવૃત્તિઓ.

: સ્વરાજ્ય સંગ્રામ. ગિરફતાર જાન્યુઆરી ૫; સાબરમતી-હિંડલગા. हिंडलग्याचा प्रसाद (મરાઠી) લખાવ્યું.

: ફરી ગિરફતાર. હૈદરાબાદ જેલમાં ડાંગે સાથે હતા. તેમને गीताधर्म (મરાઠીમાં) લખાવ્યું.

૧૯૩૪ : જેલમાંથી મુક્તિ.

૧૯૩૫ : ઇન્દોર હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન ૨૦-૪-૧૯૩૫. લિપિ સુધારા સમિતિના પ્રમુખ.

૧૯૩૬ : બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન – કલા વિભાગના પ્રમુખ, સંમેલન-પ્રમુખ ગાંધીજી. અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ નાગપુરમાં. એમના વિષયવાર સંગ્રહો છાપવાની શરૂઆત નવજીવને કરી. આ વરસે 'જીવન-વિકાસ' ગ્રંથ છપાયો.

૧૯૩૭ : વર્ધામાં અખિલ ભારતીય કેળવણી પરિષદ – નવો સમન્વય, વર્ધા શિક્ષણ યોજના ઘડાઈ તેની સમિતિમાં. અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની બીજી બેઠક, મદ્રાસ.

૧૯૩૮ : ઑગસ્ટથી સર્વોદય માસિક શરૂ.

૧૯૩૯ : ઑક્ટોબરથી 'સબકી બોલી' શરૂ. 'બુનિયાદી હિન્દી'ની જાહેરાત. રાષ્ટ્રભાષાની વૈજ્ઞાનિક શીઘ્ર લિપિ. હિન્દી લેખનયંત્ર.

૧૯૪૨ : હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાની સ્થાપના મે માસમાં. "હિન્દ છોડી ચાલ્યા જાઓ," લડત શરૂ ઑગસ્ટમાં. મહાદેવ દેસાઈનું આગાખાન મહેલમાં મૃત્યુ. કસ્તૂરબાનું મૃત્યુ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩.

૧૯૪૩–૧૯૪૪ : મધ્યપ્રાન્ત અને દક્ષિણની જેલોમાં.

૧૯૪૫ : જેલમાંથી છૂટી આવ્યા. હિન્દુસ્તાની પ્રચારનું કામ.

૧૯૪૬ : ષષ્ટ્યબ્દીપૂર્તિની ઉજવણી અમદાવાદ વગેરે સ્થળે.

૧૯૪૭ : હિન્દના ભાગલા સાથે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ ૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૪૭.

૧૯૪૮ : ગાંધીજીનું ખૂન ૩૦, જાન્યુઆરી, ગાંધીસ્મારક-નિધિ.

૧૯૪૯ : ગાંધી સ્મારક સંગ્રાહાલયની સ્થાપના મુંબઈમાં.

૧૯૫૦ : મે–ઑગસ્ટ પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ.

૧૯૫૧ : ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય મુંબઈથી દિલ્હી લાવવામાં આવ્યું.

૧૯૫૨ : સંસદ–રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે નિમણૂક. હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘના પ્રમુખ. પ્રથમ યુરોપયાત્રા.

૧૯૫૩	:	બૅકવર્ડ ક્લાસ કમિશનના પ્રમુખ.
૧૯૫૪	:	જાપાનનો પ્રવાસ, પ્રથમ વાર.
૧૯૫૫	:	બૅકવર્ડ ક્લાસ કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડચો.
૧૯૫૬	:	સમગ્ર ગાંધી વાઙ્મયની સરકારી યોજનાના સલાહકાર મંડળમાં નિયુક્તિ.
૧૯૫૭	:	ચીન અને જાપાનનો પ્રવાસ.
૧૯૫૮	:	વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, બ્રિટિશગિયાના, યુ. એસ. એ. અને યુરોપ-આફ્રિકાના દેશોની યાત્રા.
૧૯૫૯	:	મોરિશિયસ અને આફ્રિકાનો પ્રવાસ.
૧૯૬૦	:	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦મા સંમેલનના પ્રમુખ, અમદાવાદ.
૧૯૬૧	:	છોતેર વર્ષ પૂરાં થયાં અને 'કાલેલકર અધ્યયન ગ્રંથ' અર્પણ થયો.

કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં પુસ્તકો (પ્રગટ વર્ષ સાથે)ની યાદી

૧ સ્વામી રામતીર્થનું જીવનચરિત્ર (શ્રી ગુણાજી સાથે : મરાઠી) ૧૯૦૮
૨ સ્વદેશીધર્મ ૧૯૨૦
૩ કાલેલકરના લેખો ભાગ ૧ ૧૯૨૩
૪ ગામડામાં જઈને શું કરવું? ૧૯૨૩
૫ પૂર્વરંગ (શ્રી નરહરિ પરીખ સાથે) ૧૯૨૩
૬ હિમાલયનો પ્રવાસ પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૨૪, ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૯૩૪, પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૩૮, છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૫૭
૭ કાલેલકરના લેખો ભાગ ૨ ૧૯૨૫
૮ ઓતરાતી દીવાલો ૧૯૨૫ પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૩૬, ૪૦, ૪૩, ૪૭, ૪૯, ૫૬
૯ राष्ट्रीय शिक्षाके आदर्शोंका विकास (हिन्दी) ૧૯૨૮
૧૦ जिन्दा वनो (हिन्दी) ૧૯૩૦
૧૧ બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ ૧૯૩૧, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૪૦, ૫૦, ૫૧
૧૨ गीतेचें समाजरचनाशास्त्र (मराठी) ૧૯૩૩
૧૩ हिण्डलग्याचा प्रसाद (मराठी) ૧૯૩૪
૧૪ જીવતા તહેવારો પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૩૪, બીજી ૧૯૩૭, ત્રીજી ૧૯૩૯, ચોથી ૧૯૪૩, સંવર્ધિત ચોથી આવૃત્તિ ૧૯૪૯, પરિવર્ધિત પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૫૭
*૧૫ લોકમાતા ૧૯૩૪, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૩૮, ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૯૪૭, ચોથી આવૃત્તિ ૧૯૫૩
૧૬ સ્મરણયાત્રા ૧૯૩૪, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૪૦, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૭
૧૭ લોકજીવન (મરાઠી, हिण्डलग्याचा प्रसादનો અનુવાદ) ૧૯૩૫
૧૮ જીવનનો આનંદ ૧૯૩૬, પુનર્મુદ્રણ ૧૯૩૯, ૪૪, ૫૨, ૬૧
૧૯ જીવન-વિકાસ ૧૯૩૬
૨૦ જીવનભારતી ૧૯૩૭
૨૧ सहजीवन की समस्या (हिन्दी) ૧૯૩૭
૨૨ જીવનસંસ્કૃતિ ૧૯૩૯, ૧૯૪૬
૨૩ सद्‌बोध शतकम् ૧૯૪૧
૨૪ ગીતાધર્મ (મરાઠી : गीतेचें समाजरचनाशास्त्र પરથી) ૧૯૪૪, ૧૯૫૭

---

* આ જ પુસ્તકની પરિવર્ધિત આવૃત્તિ ૧૯૫૬માં 'જીવનલીલા'ને નામે પ્રગટ થઈ છે. (જુઓ ક્રમાંક ૪૩)

૨૫ संकलिता भगवद्गीता १९४५
૨૬ માનવી ખંડિયેરો (શ્રી. કિ. ઘ. મશરૂવાળા સાથે) ૧૯૪૬, ૧૯૫૮
૨૭ हिन्दूचें समाजकारण (मराठी) १९४६
૨૮ हिन्दुस्तानी की नीति (हिन्दी) १९४७
૨૯ ગીતાસાર ૧૯૪૭
૩૦ શ્રી નેત્રમણિભાઈને ૧૯૪૭
૩૧ हिन्दुस्तानीके प्रचारक गांधीजी (हिन्दी) १९४८
૩૨ साहित्याची कामगीरी (मराठी) १९४८
૩૩ बापूकी झाँकियाँ (हिन्दी) १९४८
૩૪ બાપુની ઝાંખી (મૂળ હિન્દી પરથી) ૧૯૪૯, ૧૯૫૫
૩૫ પૂર્વ આફ્રિકામાં ૧૯૫૧, ૧૯૫૩
૩૬ मृगजळांतील मोती (मराठी) : खलिल जिब्रान १९५१
૩૭ मालंच (मराठी) : रवीन्द्रनाथ ठाकुर १९५२
૩૮ लोकजीवन (मराठी : हिण्डलग्याचा प्रसादनी સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ) ૧૯૫૨
૩૯ धर्मोदय १९५२
૪૦ રખડવાનો આનંદ ૧૯૫૩, ૧૯૬૧
૪૧ जीवनसंस्कृति की बुनियाद (हिन्दी) १९५५
૪૨ रवीन्द्र प्रतिभेचे कोंवळे किरण (मराठी) रवीन्द्रनाथः लिपिका परथी १९५५
૪૩ જીવનલીલા ૧૯૫૬, બીજી આવૃત્તિ ૧૯૫૯
૪૪ જીવનપ્રદીપ ૧૯૫૬
૪૫ અવારનવાર ૧૯૫૬
૪૬ મધુસંચય (સંપાદક : કનુભાઈ વોરા) ૧૯૫૭
૪૭ ઉગમણો દેશ– જાપાન ૧૯૫૮
૪૮ ચિ. ચંદનને ૧૯૫૮
૪૯ જીવનચિંતન ૧૯૫૯
૫૦ મીઠાના પ્રતાપે ૧૯૫૯
૫૧ રવીન્દ્રસૌરભ (મૂળ મરાઠીનો અનુવાદ) ૧૯૫૯
૫૨ નારી ગૌરવનો કવિ : કવિ નાનાલાલ જયંતી-વ્યાખ્યાન ૧૯૬૦
૫૩ શુદ્ધ જીવનદૃષ્ટિની ભાષાનીતિ: ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘ – વ્યાખ્યાન ૧૯૬૦
૫૪ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્‌ગાતા : ગુજરાત યુનિ૦ ટાગોર શતાબ્દી જ્ઞાનસત્ર વ્યાખ્યાન ૧૯૬૧

૫૫ ચિંતન અને પુરુષાર્થમાં સમન્વય : વિદ્યાબહેન નીલકંઠ સ્મારક વ્યાખ્યાન ૧૯૬૧

૫૬ સાહિત્યમાં સાર્વભૌમ જીવન : " " વ્યાખ્યાન ૧૯૬૧

૫૭ રવિચ્છવિનું ઉપસ્થાન અને તર્પણ ૧૯૬૧

૫૮ આવતી કાલના પ્રશ્નો

૫૯ નક્ષત્રમાળા

૬૦ स्वराज्यभाषा (हिन्दी)

૬૧ સ્મરણયાત્રા (સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ)

કાકાસાહેબે કરેલાં સંપાદનો

૧ બાપુના પત્રો – ૧ આશ્રમની બહેનોને ૧૯૪૯

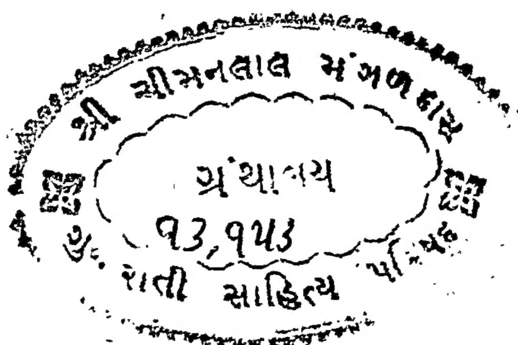
૨ બાપુના પત્રો – ૩ કુસુમબહેન દેસાઈને ૧૯૫૪

૩ બાપુના પત્રો – ૫ કુ૦ પ્રેમાબહેન કંટકને ૧૯૬૦

૪ બાપુના પત્રો – ૬ ગં. સ્વ. ગંગાબહેનને ૧૯૬૦

૫ ગીતાપદાર્થકોશ (ગાંધીજી) બીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૦

સૂચિ

અગત્યની શુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૮	जिजीविशेच्छतं	जिजीविषेच्छतं
૨૦	૭	‘ સ્મરણયામા ’	‘ સ્મરણયાત્રા ’
૨૬	૧૧	‘...અનુકરણ એટલે ’	‘...અનુકરણ એટલે મરણ’
૫૭	૧૦	વદિક	વૈદિક
૫૮	૪	વર્ણન–વિષભૂત	‘ વર્ણન–વિષયભૂત
૬૪	૩	જેણે ભારતવર્ષના...	“ જેણે ભારતવર્ષના...
૮૦	૧૯	સાન્ધ્વવેળાના	સાન્ધ્યવેળાના
૮૯	૧૯	જીવનવૃત્ત	જીવનવ્રત
૯૨	૩	ગંગેનાથ	ગંગનાથ
૯૭	૧૪	गच्छंति ‘	गच्छति ’
૧૦૧	૨૨	પ્રયોગભીરૂ;	પ્રયોગભીરુ,
૧૦૨	૨૩	ખરૂં	ખરું
૧૦૭	૬	કારૂણ્યના	કારુણ્યના
૧૦૭	૧૬	‘ ...જીવદર્શન ’	‘ ...જીવનદર્શન ’
૧૪૧	પાદટીપમાં ૪	ઉંદ્દેશે	ઉદ્દેશે
૧૪૮	પાદટીપ ૨	આ. વિ.,	આ. વિ. સા.
૧૫૨	૧૬	ગેરડે	ગેરડ
૧૫૬	૧૧	‘ચિત્રાંગદા તથા વિદાય અભિશાપ’	‘ચિત્રાંગદા અને વિદાય અભિશાપ’
૧૬૮	૨૮	કરનાની	કરવાની
૧૭૯	૨૭	એમને છે.	એમને કુદરતમાં છે.
૧૮૭	૨૬	સુર-ગુરુ પૂર્વમાં...	‘ સુર-ગુરુ પૂર્વમાં...
૧૯૯	૧૭	“ઓતરાતી’ દીવાલો,’	‘ ઓતરાતી દીવાલો ’
૨૧૨	૨૦	ઊડચન	ઉડચન
૨૩૮	૨૧	પ્રવાસ-વર્ણ નહોય	પ્રવાસ-વર્ણન હોય
૪૦૩	૪	લાવ્યા	લાગ્યા
૪૯૨	૩૦	લખવાની	લખાવવાની

નોંધ: પૃ. ૨૨૭ ઉપર જેનો ઉલ્લેખ આવે છે તે ‘ રવીન્દ્રસૌરભ ’ મૂળ બંગાળી ‘ લિપિકા ’નો કાકાસાહેબે रवीन्द्र प्रतिभेचें कोंवळे किरण નામે કરેલો મરાઠી અનુવાદ છે. એનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી સરોજબહેન નાણાવટીએ કરેલો છે.